TITI LIVII

PATAVINI

OPERA OMNIA

TITI
LIVII
PATAVINI
OPERA QVAE EXSTANT OMNIA

EX RECENSIONE

G. ALEX. RVPERTI

CVM SVPPLEMENTIS

FREINSHEMII

TOMVS QVARTVS

AVGVSTAE TAVRINORVM
EX TYPIS IOSEPHI POMBA
ANNO MDCCCXXV.

T. LIVII PATAVINI
HISTORIARVM
AB VRBE CONDITA
LIBER VIGESIMVS PRIMVS.

BREVIARIVM.

Cap. I; Bellum punicum secundum, maxime omnium memorabile, quod parat Hannibal, a patre olim iureiurando adactus, et iam ante Hamilcar meditatus erat. — II; In Hispania Hamilcar perit, et Hasdrubal, gener eius, imperium obtinet. Is foedus renovat cum Romanis, et a barbaro quodam obtruncatur. — III; Ei succedit Hannibal, militum, plebis et Barcinae factionis favore adiutus, nequidquam refragrante Hannone. — IV; Hannibalis ingenium, virtutes et vitia. — V; Hannibal Olcades, Vacceos, Carpetanos, omnesque trans Iberum populos, praeter Saguntinos, Romanorum socios vincit. — VI; Certamina serit inter Saguntinos et Turdetanos: hi ab eo iuvantur; illi auxilium orant Romanorum, qui legatos ad Hannibalem, atque inde Carthaginem mittunt. — VII-VIII; Saguntus iam summa vi tum oppugnatur; tum obsistit, et ipse Poenorum dux vulneratur — IX; Legati romani non admittuntur, et Carthaginem eunt. — X; Ibi Hanno unus causam foederis et Romanorum agit. — XI; Senatus carthag. prope omnis Hannibali favet. Saguntini in ipsa urbe cum hostibus fortiter pugnant, sed iam laborant inopia omnium. Oretani Carpetanique opprimuntur. — XII; Arx Sagunti oppugnatur, et exigua pacis spes tentatur per Alconem et Alorcum. — XIII; Ille manet apud hostem: hic duras pacis conditiones affert et suadet. — XIV; Quibus auditis, multi se suaque in ignem coniiciunt. Mox expugnatur urbs, omnesque puberes interficiuntur. — XV; Capta Saguntus cum ingenti praeda octavo mense. — XVI; Romanorum moeror, misericordia sociorum, pudor non lati iis auxilii, ira in Poenos, et metus de summa rerum. — XVII; Bellum a Romanis pa-

ratur, et copiae scriptae dividuntur inter P. Cornelium Scipionem et Ti. Sempronium Longum consules. — XVIII; Legati mittuntur Carthaginem, et bellum indicunt. — XIX; Perversa Poenorum disceptatio de foederum iure et violatione. Legati romani ab Carthagine in Hispaniam traiicinnt, multosque trans Iberum populos in societatem perliciunt; sed a Volcianis aliisque haud benigne excipinntur. — XX; Iidem animos Gallorum, ab Hannibale iam praeoccupatos, frustra sollicitant, nec nisi a Massiliensibus grata ferunt responsa. — XXI; Hannibal, Carthagine nova hibernans, hispanici generis militibus commeatum dat, et Gades profectus tum vota exsolvit Herculi, tum novis se obligat. Inde supplementum exercitus ex Africa petit, eodemque mittit Hispanorum ferme XVI millia. —XXII; Hasdrubali fratri Hispaniam provinciam, et tam copias, maxime africas, quam classem dat. Tum ex hibernis movet, et in quiete videt iuvenem divina specie, qui se ab Iove dicit ducem ipsi in Italiam missum. — XXIII; Hoc visu laetus exercitum (90 millia peditum et 12 millia equitum) Iberum traducit, et, subactis Ilergetibus, Bargusiis, Ansetanis Lacetanisque, Hispaniae cis Iberum praeficit Hannonem; multos vero Hispanos, quos militia sentit gravari, domos remittit.—XXIV; Pyrenaeum transgreditur, donisque capit regulos Gallorum. — XXV; Eius ope freti Boii et Insubres agros Placentiae Cremonaeque, coloniarum romanarum, infestant, et Mutinam obsident. Adversus eos male rem gerit L. Manlius praetor; — XXVI; cui C. Atilius praetor Roma auxilio mittitur. Scipio consul Massiliam pervenit, vixdum satis credens, Hannibalem superasse Pyrenaeos montes. Is vero, iam in Volcarum progressus agrum, et ad ripam Rhodani, naves undique contrahendas fabricandasque curat. — XXVII; Praemittit Hannonem cum parte exercitus, insciis Gallis, qui adversam obtinebant ripam, et mox ipse reliquas copias, — XXVIII; atque elephantos Rhodanum traiicit. — XXIX; Interim 500 Numidae, ad castra romana missi, occurrunt 300 equitibus romanis, ad exploranda omnia a Scipione praemissis, et ab his pugna atroci vincuntur. Hannibal, incertus, utrum revertatur, an ire pergat, ad coeptum in Italiam iter continuandum inclinatur consiliis et pollicitationibus legatorum Boiorum regulique Magali. — XXX; Itaque varie militum versat animos castigando adhortandoque. — XXXI; Tum mediterranea Galliae petit, et ab Allobrogibus, postquam certamina eorum, arbiter

regni factus, sedavit, copia rerum omnium, maxime vestium, adiuvatur. Inde per Tricastinorum Vocontiorumque agros tendit in Tricorios, et Druentiam traiicit, qui omnium Galliae amnium difficillimus transitu est. — XXXII; Scipio, desperans, se hostes tantum praegressos assequuturum, Cn. fratrem cum maxima copiarum parte in Hispaniam mittit adversus Hasdrubalem, et cum exigua manu Genuam repetit, eo, qui circa Padum erat, exercitu Atilii et Manlii Italiam defensurus, occursurusque Poeno ab Alpibus descendenti. Hannibal pervenit ad Alpes, et Gallos ad visenda loca praemittit.—XXXIII-XXXIV; Erigit agmen in primos montis clivos, conflictans cum montanis et iniquitate locorum.—XXXV-XXXVI; Nono die in iugum eius evadit, et degreditur in vias praecipites, angustas, lubricas, praealta nive et levi infra glacie obtectas. — XXXVII; Inde rupem, per quam unam via est, torridam incendio, infusoque aceto putrefactam, pandit ferro, et tandem ad planum descendit. — XXXVIII; In Taurinis degreditur in Italiam, ingenti numero hominum iumentorumque amisso. — XXXIX; Scipio, quum Pisas navibus venisset, exercitumque accepisset a Manlio et Atilio tironem, occupat Padum traiicere, et ad Ticinum amnem movet castra, ubi exercitus Poenorum Romanorumque iam in conspectu sunt. — XL-XLI; Adhortatur milites suos. — XLII-XLIV; Idem facit Hannibal, edito prius certamine captivorum montanorum. — XLV; Scipio Ticinum ponte traiicit, et non longe a Victumulis considet in agro Insubrium, ubi Hannibal castra habet, et praemia suis iuratus pronuntiat. — XLVI; Prodigia in castris romanis, et pugna equestris ad Ticinum, in qua superior est Hannibal, et Scipio vulneratus intercursu tum primum pubescentis filii servatur. — XLVII; Romani cis Padum regrediuntur, et perveniunt Placentiam, quo et Poeni contendunt. — XLVIII; Galli auxiliares Romanorum ad Poenos transfugiunt, et Scipio, Trebiam transgressus, locum, qui prope flumen tutissimus stativis est visus, delectum communit, collegae adventum opperiens. Nec procul inde Hannibal considet, et proditione capit Clastidium vicum, quo magnum frumenti numerum congesserant Romani. — XLIX-L; Interim Sempronius consul, ab Hierone rege adiutus, circa Siciliam res prospere gerit, et Poenos mari vincit ad Lilybaeum. — LI; Tum Melitam capit: sed mox, literis senatus in Italiam revocatus, Sex. Pomponio legato et M. Aemilio praetori Siciliam maritimam-

que Italiae oram classibus tuendam attribuit; et ipse cum exercitu suo navibus Ariminum, indeque terra ad Trebiam flumen venit. — LII; Ibi opem poscentibus Gallis, quorum agros inter Padum et Trebiam Poeni populantur, auxilio mittit equitatum suum, qui proelio cum hostibus commisso superior excedit. — LIII; Hinc ferocior factus Sempronius, stimulatusque tum propinquo comitiorum tempore, tum spe in se unum vertendae gloriae, dum aeger esset collega, eo nequidquam dissentiente, pugnam conserere non minus, quam Hannibal, gestit. — LIV; Mago locum insidiis aptum insidet; Numidae vero, transgressi Trebiam, obequitando Romanorum castris eos inde eliciunt, ceduntque insequentibus, quibus flumen transeuntibus corpora, non ante curata et gelu rigentia torpent. — LV; Pugna ad Trebiam editur. — LVI; Vincuntur Romani, et duo exercitus consulares Placentiam Cremonamque confugiunt. — LVII; Romae trepidatur, creanturque consules C. Flaminius Nepos iterum et Cn. Servilius Geminus. Hibernae expeditiones Hannibalis. — LVIII; Is ad prima veris signa in Etruriam proficiscitur; sed transiturus Apenninum atroci cum tempestate conflictatur, qua ingens hominum, iumentorum elephantorumque multitudo absumitur. — LIX; Itaque retro ad Placentiam castra movet, iterumque cum Sempronio confligit et aequo marte. Tum hic Lucam concedit, et ille in Ligures, qui ei nobiles aliquot Romanos, per insidias interceptos tradunt. — LX; Dum haec in Italia geruntur, Cn. Cornelius Scipio in Hispania, orsus a Lacetanis, omnem oram usque ad Iberum fluvium romanae facit ditionis; Hannonem vincit, vivumque capit cum aliquot principibus; et Scissim expugnat. — LXI; Hasdrubal non audet ei obviam ire; sed loca, ab illo relicta, Iberum aliquoties transgressus, vastat, et navales Romanorum socios, haud procul Tarracone vagantes, opprimit. Scipio Ilergetes, Ausetanosque, qui ad Poenos defecerant, subigit, devincitque Lacetanos, auxilium his ferentes. — LXII; Multa prodigia Romae aut circa urbem ea hieme facta et procurata. — LXIII; Flaminius, consul designatus, memor veterum cum Patribus certaminum, priorisque consulatus, quo ob ficta auspicia se abdicare coactus erat, privatus clam in provinciam abit, neque morem gerit senatui, eum revocanti; sed mox Arimini, licet tristi cum omine, magistratum init, acceptisque duabus a Sempronio legionibus, totidemque a C. Atilio praetore, eas in Etruriam ducit per Apennini tramites.

I. In parte operis mei licet mihi praefari, quod in principio summae totius [1] professi plerique sunt rerum scriptores, bellum maxime omnium memorabile, quae unquam gesta sint, me scripturum; quod, Hannibale duce, Carthaginienses cum populo romano gessere. Nam neque validiores opibus ullae inter se civitates gentesque contulerunt arma, neque his ipsis tantum unquam virium aut roboris fuit: et haud ignotas belli artes inter se, sed expertas primo punico conferebant [2] bello. Et adeo varia belli fortuna ancepsque Mars fuit, ut propius periculum fuerint, qui vicerunt. Odiis etiam prope maioribus certarunt, quam viribus: Romanis indignantibus, quod victoribus victi ultro inferrent arma: Poenis, quod superbe avareque [3] crederent imperitatum victis esse. Fama etiam est [4], Hannibalem annorum ferme novem, pueriliter blandientem patri Hamilcari, ut duceretur in Hispaniam, quum, perfecto africo bello [5], exercitum eo tra-

Cap. I. 1. *In principio summae totius*, operis universi. — *Plerique rerum* gestarum *scriptores*, ut Thucydides; Mur. Mox *gessere* pro *gesserint*; Bauer. Idem monet in verbis sqq. esse synonyma, sed distincta, *virium aut roboris*: nam *vires* esse potentiam, ab exercitu maxime, *robur* animi virtutem.

2. *Haud ignotas belli artes inter se conferebant* MSS. Harl. et quaedam edd. Plerique libri *conserebant*, quod Bauer. in Ind. exponit: adversas opponebant, per eas concertabant. Sed nemo, quod sciam, ita loquutus est, et nostra lectio firmatur verbis praec. *inter se contulerunt arma*. Sic *conserere pugnam*, et *ex propinquo vires suas cum hostium viribus conferre*, periculum virium facere cum iis, inf. cap. 50, pr. Conf. ad IV, 27, n. 5, et VII, 33, n. 1. — *Vt propius periculum* (al. *periculo*; vide ad II, 48, n. 5) *fuerint*, post pugnam Cannensem, *qui vicerunt*, Romani. Cf. Sil. I, 13.

3. *Superbe avareque*, scilic. victorum terras appetendo; Doër.

4. *Fama etiam est, Hannibalem.... altaribus admotum* etc.; cf. XXXV, 19; Polyb. II, 1; III, 11; ad Sil. I, 77–139; II, 349 sq.; XIII, 744 seq. Schweigh. ad Appian. Hisp. c. 9.

5. *Perfecto africo bello*, africano, anno Vrb. 513–516, statim post bellum punicum primum, a Poenis gesto cum mercenariis militibus in Africa et Sardinia; vide Polyb. lib. I, cap. 65–88.

iecturus sacrificaret, altaribus admotum, tactis sacris iureiurando adactum, se, quum primum posset, hostem fore populo romano. Angebant ingentis spiritus virum Sicilia Sardiniaque amissae[6]: nam et Siciliam nimis celeri desperatione rerum concessam, et Sardiniam inter motum Africae fraude Romanorum, stipendio etiam insuper imposito, interceptam.

II. His anxius curis, ita se africo bello,[1] quod fuit sub recentem romanam pacem, per quinque annos, ita deinde novem annis[2] in Hispania augendo punico imperio gessit, ut appareret, maius eum, quam quod gereret, agitare in animo bellum, et, si diutius vixisset, Hamilcare duce Poenos arma Italiae illaturos fuisse, quae Hannibalis ductu intulerunt. Mors Hamilcaris per opportuna, et pueritia Hannibalis distulerunt bellum. Medius Hasdrubal[3] inter patrem et filium octo ferme annos imperium obtinuit, flore ae-

6. *Sicilia Sardiniaque amissae: nam Sicilia*, de qua bellum punicum primum erat gestum, conditionibus pacis, finito eo bello factae (vide ad VII, 27, n. 2; Polyb. I, 62, 63; III, 27), ob *nimis celerem desperationem rerum* (vel potius, quia summa urgebat necessitas, nec alia salutis spes reliqua erat; de quo vide Polyb. I, 62) *concessa* Romanis: *Sardinia inter motum Africae*, in bello illo africo (vid. not. 5), *intercepta*, erepta Poenis (vide ad III, 72, n. 2) a Romanis, qui a mercenariis, Sardinia pulsis, invitati bellum indixere Poenis, eosque coëgerunt non solum insula cedere, sed et *stipendium*, 1200 talenta, ad compensandas impensas in apparatum belli factas, solvere; quo nihil iniquius unquam factum. Confer Polyb. I, 88; III, 13; et Heynii Opusc. Acad. tom. III, p. 71 seq. — *Insuper imposito*, al. *superimposito*, solemni varietate. Confer cap. 45 pr. Drak. ad h. l. qui similes collegit formas, ut *superincubare* XXII, 51, *superinsternere* XXX, 10; Heins. ad Virg. Aen. VI, 254; Kustner Chrestom. Enn. pag. 43.

Cap. II. 1. *Africo bello, quod fuit sub recentem rom. pacem*, statim post pacem, finito bello punico primo factam. Confer ad cap. 1, n. 5, et ad II, 55, n. 1; *per quinque annos*, ut teste Polyb. I, 88; per tres annos et quatuor menses. Hinc *quatuor* coni. Sig.; sed Doër. monet, omne illud tempus h. l. designari, quod Hamilcar a fine belli punici primi ad transitum in Hispaniam in Africa consumpserit.

2. *Novem annis in Hispania* etc.; ubi et periit. Cf. XXIV, 41; Polyb. II, 1; et ad Sil. I, 140 sq.

3. *Medius Hasdrubal inter patrem* etc.; confer Polyb. II, 1, et 36; Sil.

tatis, uti ferunt, primo Hamilcari conciliatus; gener inde ob altam indolem [4] provecto annis adscitus, et, quia gener erat, factionis Barcinae [5] opibus, quae apud milites plebemque plus quam modicae erant, haud sane voluntate principum, imperio potitus. Is plura consilio quam vi gerens [6], hospitiis regulorum magis, conciliandisque per amicitiam principum novis gentibus, quam bello aut armis, rem carthaginiensem auxit. Ceterum nihilo ei pax tutior fuit. Barbarus eum quidam palam [7], ob iram interfecti ab eo domini, obtruncavit; comprehensusque ab circumstantibus haud alio, quam si evasisset, vultu, tormentis quoque quum laceraretur, eo fuit habitu oris, ut, superante laetitia dolores, ridentis etiam speciem praebuerit. Cum hoc Hasdrubale, quia mirae artis in sol-

I, 144 sq.—*Flore aetatis*, quem Hamilcari fruendum praebuit, ei *conciliatus;* confer cap. 3; et Nepot. Hamilc. 3: «*Erat praeterea cum eo* (Hamilcare) *adolescens illustris, formosus; quem nonnulli diligi turpius, quam par erat, ab Hamilcare loquebantur.*» Nihil de ea re apud Polyb. Is triremibus eum fuisse praefectum tradit lib. II, cap. 1.

4. *Gener inde* (deinde, ut I, 2, 33; XLII, 55, pr.) *ob altam indolem* (cf. ad I, 3, n. 2) ab Hamilcare, *provecto annis, adscitus*, ex emend. Lipsii; *profecto, profectu* et *profectus* in MSS. et edd. antt. *provectus* vel *provectior annis* (Hasdrubal, scilicet quum flos aetatis, quo Hamilcari conciliatus fuerat exoletus, procedentibus annis iam defloruisset) coni. Klock. et Duk.

5. *Factionis Barcinae:* nam senatus carthag. in duas factiones divisus erat, in *Barcinam*, quae Hamilcari eiusque cognatis favebat, et in aliam, cuius princeps erat Hanno. Confer cap. 3, 9, 10 et al. A *Barca*, gentis auctore, Hamilcar *Barcas* cognominatus, dictusque *Barcinus*, ut et eius frater ac filii.

6. *Is plura consilio quam vi gerens... auxit;* confer Polyb. II, 36, et Appian. rer. Hisp. cap. 4 et 6. At crudelitatem eius aliaque vitia notant Fabius ap. Polyb. III, 8, et Sil. I, 145, sq. inique forsan de eo iudicantes, ut Romani de Poenis.

7. *Barbarus eum quidam palam* etc.; conf. Appian. l. l. cap. 8; et Hannibal. c. 2; Polyb. II, 36; Iust. XLIV, 2 et 5; qui non plane consentiunt. *Ob iram interfecti ab eo domini;* vide ad I, 5, n. 5. *Haud alio vultu*, non minus laeto, *quam* habuisset, *si evasisset*, vel tam laeto, ut videri potuisset evasisse e manibus circumstantium.

licitandis gentibus [8], imperioque iungendis suo fuerat, foedus renovaverat populus romanus [9], ut finis utriusque imperii esset amnis Iberus, Saguntinisque mediis inter imperia duorum populorum libertas servaretur.

III. In Hasdrubalis locum haud dubia res fuit, quin praerogativam militarem [1], qua extemplo iuvenis Hannibal in praetorium delatus, imperatorque ingenti omnium clamore atque assensu appellatus erat, favor etiam plebis sequeretur. Hunc vixdum [2] puberem

8. *In sollicitandis gentibus*, scilicet in partes suas, seu ad amicitiam, ut paulo ante in *conciliandis* sibi *gentibus*.

9. *Foedus renovaverat populus romanus*; anno Vrb. 526; tredecim annis post finem belli punici primi, quod est sextum cum Poenis ictum (vide ad VII, 27, n. 2), eoque cautum, *ut finis utriusque* Romanorum Poenorumque *imperii* in Hispania *esset amnis Iberus* (ne belli causa Iberum transirent Poeni, Polyb. II, 13), *Saguntinisque.....libertas servaretur*: sed Saguntinos hoc foedere comprehensos exceptosque fuisse, non alius tradit, praeter Livium et Appian. Hisp. 7; ubi confer Schweigh. Hinc et Sagunto expugnata Romani, perfidiae arguentes Poenos, responsum ab his tulere, Hasdrubalis foedus non ratum a senatu carthag. factum, neque in *priore foedere*, cum Lutatio icto (inter cuius conditiones erant, teste Polyb. III, 27, et hae: utriusque populi socii ab utroque populo tuti sunto, neque alterius populi socios alter in amicitiam recipito) Saguntum fuisse exceptum, quum de iis, qui *cis*, non, ut Saguntini, *ultra Iberum* habitarent (quod *cis* et *ultra* ad Romam referendum, quoties de Romanis agitur), et de sociis utriusque populi, qui tum essent, non de iis, qui, ut Saguntini, post pacem factam futuri essent, cautum fuisset; vide cap. 18 et 19; Polyb. II, 13; III, 21, 27, 29, 30; Appian. Hannib. 2; Pun. VI, 67; Flor. II, 6 (ubi cf. Duk. p. 288), et Heyn. Opusc. Acad. t. III, p. 73.

Cap. III. 1. *In Hasdrubalis locum... quin praerogativam militarem favor plebis sequeretur*, vide ad III, 51, n. 3. Ὁ δῆμος μιᾷ γνώμῃ κυρίαν ἐποίησε τὴν τῶν στρατοπέδων αἵρεσιν, Polyb. III, 13, qui saepissime a nobis conferetur, quoniam Livius in historia belli punici secundi eum in primis auctorem sequutus est, et passim ad verbum expressit. « Oratio h. l. ἀνακόλουθος per periphrasin consequentis. Volebat: haud dubium fuit, quin Hannibal favore militari in locum Hasdrubalis succederet. Hanc successionem expressit per causam modumque, quo gesta sit: ut Paulus Rom. VIII, 3, τὸ ἀδύνατον τοῦ νόμου ὁ Θεὸς (scilicet ἐποίησε δυνατὸν) πέμψας etc.; et simillime noster inf. c. 10, n. 11: *id, de quo ambigebatur, eventus belli....ei victoriam dedit*, id est eventus belli constituit, decrevit, victoriam .... dando, ac indicavit id, de quo ambigebatur; » Bauer.

2. *Hunc vixdum puberem* etc.; hoc est viginti duos annos natum: nam

Hasdrubal literis ad se arcessierat: actaque res etiam in senatu fuerat, Barcinis nitentibus, ut assuesceret militiae Hannibal, atque in paternas [3] subcresceret opes. Hanno, alterius factionis princeps: « Et aequum » postulare videtur, inquit, Hasdrubal; et ego tamen » non censeo, quod petit, tribuendum [4]. » Quum admiratione tam ancipitis sententiae in se omnes convertisset: « Florem aetatis, inquit, Hasdrubal, » quem ipse patri Hannibalis fruendum praebuit, » iusto iure eum a filio repeti censet. Nos tamen mi- » nime decet, iuventutem nostram pro militari rudi- » mento assuefacere libidini praetorum [5]. An hoc time- » mus, ne Hamilcaris filius nimis sero imperia immo-

anno aetatis nono in Hispaniam ivit cum patre, qui novem annos ibi exercitibus praefuit. Post hunc vero per octo annos in Hispania imperium obtinuit Hasdrubal, sub quo triennium meruit Hannibal; vid. cap. 1 et 4 extr. Itaque Hannibal Carthagine in Hispaniam ad Hasdrubalem venit aetatis anno vicesimo secundo, eique in imperio successit anno vicesimo quinto. Ipse inf. XXX, 37 (cf. XXX, 35 extr.), *novem* dicit *annorum* (scil. puer) *a vobis profectus post trigesimum sextum annum redii:* nam bellum punicum primum finiit anno septimo decimo (vid. XXX, 44 pr.), et iam triennio ante obtinuit imperium in Hispania, quod pater eius novem et Hasdrubal octo annos habuerat. Confer ad cap. 6, n. 3. Sed ita Livius nullam rationem habuit primi in patriam reditus post mortem patris, ut nec XXVII, 21, n. 3. Hinc incuriae arguendus, vel, quod Doër. monet, eandem rem, ut passim, diverse narrasse censendus est, diversos sequutus auctores. Confer tamen ad XXX, 37, n. 6, — De *Barcinis* et *Hannone*, vide ad c. 2, n. 5.

3. *In paternas subcresceret opes*; id aliis legi pro vulg. *succederet*, notatum in marg. MSS. Flor. idque etiam probarunt Gron. et Bauer. Is iam bene monuit, nondum *succedere* Hannibalem patri debuisse, sed *crescere* atque educari in spem paternae potentiae, non potestatis et muneris, sed *opum* auctoritatisque. Cf. supra ad X, 13, n. 6.

4. *Et aequum postulare videtur . . . tribuendum*; non est quod cum Doër. τὸ *et* ante *aequum* pro *profecto*, ac *sane* dictum accipias, vel emendes *etsi aequum . . . ego tamen* vel *at ego tamen*. Est amara et *anceps sententia*, quam Hanno mox explicat verbis: *florem aetatis . . . praetorum*. Confer ad c. 2, n. 3. — *Iusto iure eum* (scilicet *florem*; vide ad I, 19, n. 1) *a filio repeti censet*, cf. ad lib. XXIV, 22, n. 3.

5. *Assuefacere libidini praetorum*, τῶν στρατηγῶν; vid. ad VI, 42, n. 7.

» dica [6], et regni paterni speciem videat? et, cuius » regis genero hereditarii sint relicti exercitus nostri, » eius filio parum mature serviamus? Ego, istum iu» venem domi tenendum, sub legibus, sub magistra» tibus docendum vivere aequo iure cum ceteris cen» seo; ne quandoque parvus hic ignis incendium in» gens exsuscitet. »

IV. Pauci, ac ferme optimus quisque, Hannoni adsentiebantur: sed, ut plerumque fit, maior pars meliorem vicit. Missus Hannibal in Hispaniam primo statim adventu omnem exercitum in se convertit. Hamilcarem iuvenem [1] redditum sibi veteres milites credere; eundem vigorem in vultu, vimque in oculis, habitum oris lineamentaque intueri. Dein brevi effecit, ut pater in se minimum momentum ad favorem conciliandum esset [2]. Nunquam ingenium idem [3] ad

6. *Imperia immodica*, qualia fuere Hamilcaris et Hasdrubalis (vid. Polyb. III, 8) in Hispania. — *Regni paterni speciem*, ut *regni genus* et *similitudinem appetere* et *concupiscere*, Cic. ad Att. VIII, 11, et IX, 7, dixit; Str. Sed *species* est potius splendor, maiestas. *Regni* at mox *regis* invidiose pro imperio at duce, quod iam monuit Doër. *Specimen* coni. Bauer.

Cap. IV. 1. *Hamilcarem iuvenem*; al. *Hamilcarem viventem*: sed *veteres milites* innuunt aliquid longioris memoriae de Hamilcare; Gron. Vulgaris tamen lectio, quam Drak. primus deseruit, adridere potest coll. loco simili Sophocl. Philoct. 356 sq. ubi Neoptolemus dicit: *κἄμ' εὐθὺς ἐν κύκλῳ στρατὸς Ἐκβάντα πᾶς ἠσπάζετ', ὀμνύντες βλέπειν Τὸν οὐκ ἔτ' ὄντα ζῶντ' Ἀχιλλέα πάλιν*: nisi dicas, illud *ζῶντα*, *viventem*, iam inesse in verbis *redditum sibi*. *Vigentem* coni. Bauer.

2. *Vt pater in se minimum momentum... esset*; et maximum potius virtutes ipsius Hannibalis. Confer ad I, 47, n. 7. « *Momentum* in re dubia fere dicitur, eiusque in alterutram partem inclinatione; hic simpl. est causa, adiumentum, commendatio. *Patri* quidam pro *pater*. Neutrum sat bonum: hoc tamen magis placet. Sed aut *faceret* pro *esset* latinum erat, aut *minimi momenti*. » Bauer.

3. *Nunquam ingenium idem* etc.; usque ad finem cap. Conf. de virtutibus et vitiis Hannibalis Sil. I, 56 sq. 239-267; Dio Cass. XLVII, tom. I, pag. 21 seqq. (ubi confer Reimar.) et Polyb. IX, 22-26; qui tamen in vitiis eius recensendis minus indulget communi Romanorum in hostem infestissimum odio. Quae Sallustius de Catilinae ingenio dixit, nostro obversata esse suspicatur Doër. Apte autem descriptioni memorabilis belli

res diversissimas, parendum atque imperandum, habilius fuit. Itaque haud facile discerneres [4], utrum imperatori, an exercitui, carior esset: neque Hasdrubal alium quemquam praeficere malle, ubi quid fortiter ac strenue agendum esset: neque milites alio duce plus confidere, aut audere. Plurimum audaciae ad pericula capessenda, plurimum consilii inter ipsa pericula erat. Nullo labore aut corpus fatigari, aut animus vinci poterat. Caloris ac frigoris patientia par: cibi potionisque desiderio naturali [5], non voluptate, modus finitus. Vigiliarum somnique nec die nec nocte discriminata tempora [6]: id, quod gerendis rebus superesset, quieti datum: ea neque molli strato, neque silentio arcessita. Multi saepe militari sagulo opertum, humi iacentem inter custodias stationesque militum conspexerunt. Vestitus nihil inter aequales [7] excellens: arma atque equi conspiciebantur [8]: equitum peditumque idem longe primus erat. Princeps in [9] proelium ibat; ultimus conserto proelio excedebat. Has tantas viri virtutes ingentia vitia aequabant; in-

praemittitur imago viri, qui primas in eo partes et ab initio ad finem egit.

4. *Itaque haud facile discerneres;* rectius, opinor, ex emend. Gron. et Drak. *decerneres;* vide ad VII, 9, n. 4. — *Imperatori*, Hasdrubali. — *Praeficere*, scilicet militibus. Confer sequentia.

5. *Desiderio naturali*, naturae, quae ea tantum desiderat, quibus fames sitisque sedari possit, *non voluptate*, quae exquisitiora ciborum potusque genera appetit, *modus finitus;* vide ad X, 13, n. 13.

6. *Vigiliarum somnique nec die, nec nocte discriminata tempora*, non a diei vel noctis discrimine pendebant, sed, donec gerendum quidquam esset, vigilabat; quum rebus perfectis aliquid otii esset, *id quieti dabat;* Stroth. — *Arcessita*, effecta, invitata; Bauer.

7. *Inter aequales*, milites, qui omnes aequales vestitu.

8. *Arma atque equi conspiciebantur;* vide ad II, 5, n. 8. — Modo praecessit verbum *conspexerunt*, etsi alio sensu. Confer ad I, 3, n. 8.

9. *Princeps in proelium* etc.; conf. Sil. I, 160, 242. — *Conserto proelio*, al. *confecto* proelio. Illud servandum: nam *confecto* proelio omnes una decedunt, nec ibi gloriae ignominiaeque discrimen; at *conserto* semel proelio ad ultimum durare, id gloriosum; Bauer.

humana crudelitas, perfidia plus quam punica [10], nihil veri, nihil sancti [11], nullus deum metus; nullum iusiurandum, nulla religio. Cum hac indole virtutum atque vitiorum, triennio sub Hasdrubale imperatore meruit, nulla re, quae agenda videndaque [12] magno futuro duci esset, praetermissa.

V. Ceterum ex quo die dux est declaratus, velut Italia ei provincia decreta [1], bellumque romanum mandatum esset, nihil prolatandum ratus, ne se quoque, ut patrem Hamilcarem, deinde Hasdrubalem, cunctantem casus aliquis opprimeret, Saguntinis inferre bellum statuit. Quibus oppugnandis quia haud dubie romana arma movebantur, in Olcadum fines [2] prius (ultra Iberum ea gens in parte magis, quam in ditione Carthaginiensium erat) induxit exercitum, ut non petisse Saguntinos, sed rerum serie, finitimis domitis gentibus, iungendoque [3], tractus ad id bel-

10. *Perfidia plus quam punica*; cf. XXII, 6 extr. 42, 47, et ad Sil. I, 5, n. 56.

11. *Nihil veri, nihil sancti* etc.; sententia pro nomine posita, quod latina lingua nomina *mendacitas*, vel *inveracitas*, *insanctitas* etc., non novit, ut ap. Sallust. B. I. 101; B. C. 5, at alios; Stroth. — *Nullum iusiurandum*, nulla eius cura, religio, ratio. — *Indole virtutum ac vitiorum*, ingenio ex utrisque mixto; Bauer.

12. *Quae agenda videndaque*, cognoscenda. Al. *audendaque*: sed *videre* est providere, comparare in futurum res utiles, et instrumentum agendi, ut ap. Cic. de Or. III, 1; Verr. V, 40; ad Att. XIV, 21; et *futuro duci* plura *videnda* quam *audenda*, cuiusmodi sunt illa, quae XXXV, 28; de Philopoemene ex Polybio; Gron. *Videnda* h. l. non est *providenda*. Est enim iam in *agenda*, quod hic est tractanda, curanda, meditanda: et *videnda* quoque et noscenda multa sunt magno futuro duci; Bauer.

Cap. V. 1. *Italia ei provincia decreta*, id. qd. additum *bellum romanum mandatum*; vide ad II, 40, n. 9.

2. *In Olcadum fines prius* etc.; ad finem cap. conf. Polyb. III, 13 et 14. Idem, ut Suidas, Stephanus et mox Livius, *Olcades* finitimos esse dicit Carthagini novae, et caput eorum Ἀλθαίαν, quam tamen viri docti in regno Toletano quaerunt, ubi nunc *Ocanna*. — *Ultra Iberum* (ex parte Livii vel Romanorum; vide ad cap. 31, n. 9) *ea gens in parte magis* etc., in partibus quidem Hispaniae, quae ex foedere Poenis concessae erant a Romanis (vid. ad cap. 2, n. 9), sed nondum a Poenis devictae, et in ditionem ipsorum redactae.

3. *Finitimis domitis gentibus*, *iungendoque*, sc. eas. *Iungendoque*, scil.

lum videri posset. Carteiam, urbem opulentam, caput gentis eius, expugnat diripitque: quo metu perculsae minores civitates, stipendio imposito, imperium accepere. Victor exercitus, opulentusque praeda [4] Carthaginem novam in hiberna est deductus. Ibi large partiendo praedam, stipendio praeterito cum fide exsolvendo [5], cunctis civium sociorumque animis in se firmatis, vere primo in Vaccaeos [6] promotum bellum. Hermandica et Arbocala [7], Carteiorum urbes, vi captae: Arbocala et virtute et multitudine oppidanorum diu defensa: ab Hermandica profugi, exsulibus Olcadum, priore aestate domitae gentis, quum se iunxissent, concitant Carpetanos: adortique Hannibalem, regressum ex Vaccaeis, haud procul Tago flumine agmen grave praeda turbavere. Hannibal proelio absti-

imperium imperio, Stroth. *Iungendoque*, sc. Saguntinos, ut saepe nomina, quae modo praecesserunt, omitti solent; Doër. *Iungendisque* malebat Sigon. e vet. lib. et Gron. *Vincendoque*; non quasi hos egerit, sed dum fortunam sequutus sit. Mox pro *Carteiam* legendum videri *Althaeam*, iam alii monuere; vid. not. 2. *Carteia* Livii infra XXVIII, 30, et XLIII, 3, videtur esse Gades, vel potius, quia hanc urbem suo nomine appellari solet, Baesippo, inter Gades et Calpen, seu fretum; vide Plin. III, 1, seu 3; et Mel. II, 6. Hi tamen et alii veteres Carteiam, Tartessum et Gades confundunt. Confer ad Sil. III, 396.

4. *Carthaginem novam*, sive Spartariam (hodie *Cartagena*), a Teucro, vel potius ab Hasdrubale paulo ante bellum punicum secundum conditam (confer XXVI, 42; ad Sil. III, 368; Polyb. II, 13; Strab. III, p. 158), non ab Hannibale, quod tradit Appian. Hisp. c. 12; ubi confer Schweigh.

5. *Ibi large partiendo praedam*, et *stipendio praeterito exsolvendo*; vide ad I, 19, n. 5. Livius autem variat, ut XXXI, 26, n. 2; cf. ad V, 19, n. 3.

6. *In Vaccaeos*, populum Callaecis, seu Gallaecis, versus orientem proximum, ad Tagum et cis Durium, in Hispania Tarrac. et hodie *Castilia*.

7. *Hermandica et Arbocala* (alii *Arbacala*), *Carteiorum urbes*: ex Pol. III, 14; reponendum: *Elmantica*, seu *Helmantica* et *Arbucala*, *Vaccaeorum*, vel *horum*, seu *eorum*, *urbes*. Polybii autem Ελμαντική non est Salmantica, opp. Lusitaniae, hodie *Salamanca*. — *Carpetani* (*Carpesii*, Καρπήσιοι, forte XXIII, 26; certe apud Polyb. l. l. et Steph. Byz.; sed et Καρπητανοί apud Polyb. X, 7, n. 5) ad Tagum, quorum oppida Toletum (h. *Toledo*), Mantua (ibi fere, ubi nunc *Madrid*), Complutum et al.

nuit; castrisque super ripam positis, quum prima quies silentiumque ab hostibus fuit, amnem vado traiecit [8]: valloque ita producto, ut locum ad transgrediendum hostes haberent, invadere eos transeuntes statuit. Equitibus praecepit, ut, quum ingressos aquam viderent, adorirentur. Peditum agmen in ripa, elephantos ante quadraginta disposuit [9]. Carpetanorum cum appendicibus Olcadum Vaccaeorumque centum millia fuere; invicta acies, si aequo dimicaretur campo. Itaque et ingenio feroces, et multitudine freti, et, quod metu cessisse credebant hostem, id morari victoriam rati, quod interesset amnis, clamore sublato, passim sine ullius imperio, qua cuique proximum est, in amnem ruunt. Et ex parte altera ripae vis ingens equitum in flumen immissa, medioque alveo haudquaquam pari certamine concursum; quippe ubi pedes instabilis [10], ac vix vado fidens, vel ab inermi equite, equo temere acto, perverti posset; eques, corpore armisque liber, equo vel per medios gurgites stabili, cominus eminusque rem gereret. Pars magna flumine absumpta: quidam, vorticoso amni delati in hostes, ab elephantis obtriti sunt: postremi, quibus regressus in suam ripam tutior fuit, ex varia trepidatione quum in unum colligerentur, priusquam ex tanto pavore reciperent animos, Hannibal, agmine quadrato amnem ingressus, fugam ex ripa fecit [11]; vastatisque agris, intra paucos dies Carpetanos

8. *Amnem vado traiecit*, ibi, ubi vadum erat; Doër. Conf. XXXVIII, 12 et 18. — *Producto*, remota a ripa.

9. *Elephantos ante* (scilic. pediles) *XL disposuit*: in plerisque MSS. *autem* pro *ante*, et in Flor. *elephantos* (*XL autem erant*) *disponit*, prob. Gron.; *ad XL* coni. Sigon. Ita et Polyb. III, 14, qui omnino ad totum hoc caput conferendus est. — *Cum appendicibus*; vide ad IX, 41, n. 9.

10. *Pedes instabilis* (ut contra mox *equo stabili*), qui pedem firmiter ponere nequit, vacillans, et ad labendum proclivis.... *equo temere acto*, quocumque ferret impetus, *perverti posset*; Doër. Conf. ad II, 46, n. 3.

11. *Hannibal agmine quadrato* (V,

quoque in deditionem accepit. Et iam omnia trans Iberum, praeter Saguntinos, Carthaginiensium erant.

VI. Cum Saguntinis bellum nondum erat: ceterum iam belli causa certamina cum finitimis serebantur [1], maxime Turdetanis; quibus quum adesset [2] idem, qui litis erat sator, nec certamen iuris, sed vim quaeri appareret, legati a Saguntinis Romam missi [3], auxilium ad bellum iam haud dubie imminens orantes. Consules tunc

ad II, 6, n. 3) *amnem*, Tagum, *ingressus fugam ex ripa fecit*, coëgit, ut ex ripa fugerent; Doër. Nam *fugam facere*, scilic. alicui, est, eum fugare: at *fugam facit* aliquis, qui fugit, ut VIII, 9 ext. eod. sensu ac *fugam capere*.

Cap. VI. 1. *Certamina cum finitimis* Saguntinorum, et inter hos illosque *serebantur* ab Hannibale, *satore litis* (confer ad III, 19, n. 7), *maxime* cum *Turdetanis*; cf. XXIV, 42 extr. *Turdetani* maximus quidem, sed et maxime imbellis Hispaniae Baeticae populus (vide XXXIV, 17), et iidem qui *Turduli* dicuntur, XXVIII, 39; XXXIV, 17, 20. Polybius tamen (vid. Strab. III, pag. 139), et alii eos distinguunt, et illos inter Anam et Baetin, hos supra eos ad utramque Baetis ripam sedes habuisse putant. Illis tribuuntur oppida Arunda, Italica, Hispalis, Nebrissa, Tartessus, Gades, Carteia etc.; his Corduba, Illiturgi, Ilipa, Tucci, Obulco, Ulia, Astigi.

2. *Quibus quum adesset*; vide ad III, 14, n. 6.

3. *Legati a Saguntinis Romam missi* etc. Livius quod iam Sigonius et Matthiae (in Obss. ad Liv. lib. XXI. Wormatiae 1793 editis) monuere, perperam secutus est eos annalium scriptores, qui Scipione et Sempronio coss. Saguntum oppugnari coeptum esse, primosque Saguntinorum legatos Romam venisse tradant: et ipse infra c. 15, bene animadvertit, has et alias, quae eas exceperint, res uno eodemque anno vix contingere potuisse. Longe probabilius diligentiusque singula exponit, quo potissimum duce noster in bello hoc describendo uti solet, Polybius lib. III, cap. 13–17, 20 et 33 sq. scilicet P. Cornelio et M. Minucio coss. Hannibalem, imperio in Hispania suscepto, Althaeam Olcadum opp. cepisse, et Carthaginem novam concessisse in hiberna; L. Veturio et C. Lutatio coss. Vaccaeos Carpetanosque ab eo devictos, et legatos Saguntinos Romam Romanosque in Hispaniam ad Hannibalem missos esse, qui eum Sagunto abstinere iuberent; M. Livio et L. Aemilio coss. Saguntum oppugnatam captamque esse, et novos legatos Roma Carthaginem venisse, qui deposcerent Hannibalem, bellumque Poenis indicerent; P. Cornelio Scipione et Ti. Sempronio Longo coss. Hannibalem, populis Hispaniae usque ad Pyrenaeum subactis, per Galliam ad Alpes profectum, et inde in Italiam transgressum esse. Polybius III, 33, notat mendacia scriptorum, quales Livio ante oculos fuere, docetque se res, ab Hannibale in Hispania gestas, hausisse ex aenea tabula ab ipso H. descripta. Cf. ad cap. 15, n. 2; et XXIV, 42, n. 8.

Romae erant P. Cornelius Scipio et Ti. Sempronius Longus: qui quum, legatis in senatum introductis, de republica retulissent [4], placuissetque mitti legatos in Hispaniam, ad res sociorum inspiciendas, quibus si videretur digna causa, et Hannibali denuntiarent, ut ab Saguntinis, sociis populi Romani, abstineret, et Carthaginem in Africam traiicerent, ac sociorum populi romani querimonias deferrent: hac legatione decreta, necdum missa, omnium spe celerius [5] Saguntum oppugnari allatum est. Tunc relata ex integro res ad senatum: alii, provincias consulibus Hispaniam atque Africam decernentes, terra marique rem gerendam censebant: alii totum in Hispaniam Hannibalemque intendebant bellum: erant, qui non temere movendam rem tantam, exspectandosque ex Hispania legatos censerent. Haec sententia, quae tutissima videbatur, vicit; legatique eo maturius missi, P. Valerius Flaccus et Q. Baebius Tamphilus [6], Saguntum ad

4. *De republica*, de re ad rempub. spectante, *retulissent* ad senatum. Cf. ad XXVI, 2, n. 3. — *Ad res sociorum inspiciendas* (ut IV, 6; XXVI, 35; XXVII, 21, 36), ad conditionem eorum coram cognoscendam, reique veritatem penitus ita explorandam, ut *res sociorum aspicere*, XXXIX, 48; XLII, 5, 6; XXXVII, 67; et *visere*, XL, 2, n. 9; XLI, 19, n. 3. Sic et aliae *res inspici* dicuntur III, 25; VI, 27; XXVI, 51; XXVII, 21, n. 6; XXVII, 36, 13 et *legiones inspici*, XXIX, 1, 24; ut al. lustrari et recenseri; πρεσβευτὰς τοὺς ἐπισκεψομένους ὑπὲρ τῶν προσπιπτόντων Polyb. III, 15, n. 2; *aspicere opera* infra XXVI, 51, n. 5; ut *inspicere rem*, VI, 27; XXIV, 40; XXV, 11; *aspicere situm regionis*, XXXII, 5. Mox *quibus si videretur* etc.; pro qui, si iis videretur etc. Apodosis est *hac legatione decreta* etc.; unde mireris, omnes editores ante Doër. ante *hac* posuisse distinct. mai.

5. *Omnium spe celerius*; vide ad I, 5, n. 8. — *Tunc relata ex integro res ad senatum*; al. *de integro*, non male, ut cap. 8, 18, 21, 59 al.; sed perperam *delata*. Conf. ad Tac. Ann. XIV, 17, n. 2. — *Intendebant bellum*, pro intendendum, h. e. dirigendum, convertendum censebant; vid. ad III, 21, n. 3; IV, 19, n. 1; XXVIII, 41, n. 4.

6. *P. Valerius Flaccus et Q. Baebius Tamphilus*, qui etiam memorantur Cic. Phil. V, 10; sed Fabius (quem novae legationi interfuisse dicit Livius cap. 18), pro Baebio Sil. II, 3, sq., et Flor. II, 6, 7; ubi confer Duker,

Hannibalem, atque inde Carthaginem, si non absisteretur bello, ad ducem ipsum in poenam foederis rupti deposcendum.

VII. Dum ea Romani parant consultantque, iam Saguntum [1] summa vi oppugnabatur. Civitas ea longe opulentissima ultra Iberum fuit, sita passus mille ferme a mari [2]. Oriundi a Zacyntho insula dicuntur, mixtique etiam ab Ardea Rutulorum [3] quidam generis: ceterum in tantas brevi creverant opes, seu maritimis, seu terrestribus fructibus, seu multitudinis incremento, seu sanctitate disciplinae, qua fidem socialem usque ad perniciem suam coluerunt. Hannibal, infesto exercitu ingressus fines, pervastatis passim agris, urbem tripartito aggreditur. Angulus muri erat in planiorem patentioremque, quam cetera circa, vallem vergens: adversus eum vineas agere instituit, per quas aries moenibus admoveri posset. Sed ut locus procul muro satis aequus agendis vineis fuit, ita haudquaquam prospere, postquam ad effectum operis ventum est [4], coeptis succedebat. Et turris ingens

CAP. VII. 1. *Saguntum*, seu *Saguntus*, oppidum Hispaniae Tarrac. ubi nunc *Morviedro*, h. e. muri veteres in regno Valenciae. — *Civitas*, urbs. Cf. ad Nep. Hannib. cap. 3.

2. *Sita passus mille ferme a mari*, ut ὡς ἑπτὰ στάδια ap. Polyb. III, 17; at 3 mil. pass. apud Plin. III, 3, seu 4. — *Oriundi* (scilicet *civitas*, h. e. incolae eius; vide ad III, 47, n. 1) *a Zacyntho insula* (vid. ad XXXII, 16, n. 2) *dicuntur*, scilicet ob nominis similitudinem, et quia Romani originem populorum urbiumque a Graecis repetere solent; vide ad Sil. I, 275.

3. *Mixtique etiam ab Ardea Rutulorum quidam generis*; vide ad Sil. I, 291, sq. — *Seu maritimis, seu terrestribus fructibus*, bonis et copiis, quae Saguntinis, vel ex navigatione et mercatura, vel ex agrorum cultu et fertilitate affluebant; Doër. — *Fidem socialem usque ad perniciem suam coluerunt*, servarunt. Confer ad Sil. I, 329 sq., 480 sq.; et Iuven. XV, 114.

4. *Postquam ad effectum operis ventum est*; quum opus efficere vellent; Ern. Baueri nota est: « Potest duo significare, vel, p. perfectum fuerat opus, scilicet muniendi, immo vinearum muro admovendarum; vel, ad *usum* rei ventum est, ut iam vim suam atque efficaciam, cui essent destinatae, machinae ostenderent. Hoc praeplacet: neque enim in vineis agendis multum erat operis adhiben-

imminebat: et murus, ut in suspecto loco, supra ceterae modum altitudinis emunitus erat: et iuventus delecta, ubi plurimum periculi ac laboris ostendebatur [5], ibi vi maiore obsistebant. Ac primo missilibus submovere hostem, nec quidquam satis tutum munientibus pati; deinde iam non pro moenibus modo atque turri tela micare, sed ad erumpendum etiam in stationes operaque hostium animus erat: quibus tumultuariis certaminibus haud ferme plures Saguntini cadebant, quam Poeni. Vt vero Hannibal ipse, dum murum incautius subit, adversum femur tragula graviter ictus [6] cecidit; tanta circa fuga ac trepidatio fuit, ut non multum abesset, quin opera ac vineae desererentur.

VIII. Obsidio deinde per paucos dies magis, quam oppugnatio fuit, dum vulnus ducis curaretur. Per quod tempus ut quies certaminum erat, ita ab apparatu operum ac munitionum nihil cessatum. Itaque acrius de integro obortum est bellum [1], pluribusque partibus, vix accipientibus quibusdam opera locis, vineae coeptae agi, admoverique aries. Abundabat multitudine hominum Poenus; ad centum enim quin-

dum. Denique *effectus operis* est res ipsa.» — *Coeptis succedebat*, sc. res, seu opus, ut XV, 37; pro *coepta succedebant*. Confer ad VIII, 25, n. 6. — *Emunitus*; vide ad II, 7, n. 7.

5. *Vbi plurimum periculi ac laboris* (al. *timoris*) *ostendebatur*, ubi plurimum ab hoste timendum, et eo fortius contra eum pugnandum esse intelligebant. — *Nec quidquam satis tutum munientibus pati*, nec quidquam loci concedere munitoribus, ubi illi a iactu telorum satis tuti essent; Doër.

6. *Adversum* (κατὰ) *femur tragula graviter ictus*, telo quodam hamato; quod Varro L. L. IV, 24, a traiiciendo dictum monet; Stroth. Rem exornavit Sil. I, 535 sq.

Cap. VIII. 1. *Obortum est bellum*, proelium, ut πόλεμος, certamen, oppugnatio, opera bellica. Conf. XLIV, 34; Drak. ad III, 61, n. 2; nos ad Sil. I, 621; ad Tac. Ann. II, 52, n. 8; Cort. ad Sallust. B. Cat. 9. *Obortum* pro *coortum*: sed *oboriri* notat rem inopinatam, turbantem coepta, certe sperata: hic tertium quoque accesserit, *ante* moenia obsessorum; Bauer. — *Accipientibus*, capientibus; Strothius.

quaginta millia habuisse in armis satis creditur [2]. Oppidani ad omnia tuenda atque obeunda multifariam distineri coepti sunt: et non sufficiebant (iam enim feriebantur arietibus) muri, quassataeque multae partes erant. Vna continentibus ruinis [3] nudaverat urbem: tres deinceps turres, quantumque inter eas muri erat, cum fragore ingenti prociderant: captumque oppidum ea ruina crediderant Poeni; qua, velut si pariter utrosque murus texisset, [4] ita utrinque in pugnam procursum est. Nihil tumultuariae pugnae simile erat, quales in oppugnationibus urbium per occasionem partis [5] alterius conseri solent: sed iustae acies, velut patenti campo, inter rui-

2. *Satis creditur*, satis certo, non temere. Voc. *satis* admitterem, si *constat*, non *creditur*, sequeretur: sed et vix unus liber habet; Bauer. Habet MS. Flor. et optimus Crev.; illudque *satis* Livio in deliciis fuisse, docent Duk. ad h. l. et Drak. ad XXVI, 51, n. 2. — *Multifariam* (al. *multimoda arte*) *distineri*, distrahi, vel impediri, quo minus omnia possent tueri, etc. Confer ad II, 15, n. 3, et III, 23, n. 1. — *Et non sufficiebant muri*, scilic. ad omnia tuenda; Doër. In edd. ante Drak. legitur; *et non sufficiebant: iam enim ferieb. ariet. muri. Quassatae quoque multae*, etc. « Quum praecedat *distineri coepti sunt*, ego verba *et non sufficiebant* pro glossemate dudum habui. Gron. per parenth. legit. Ineptum sane videtur; nec enim dixeris: muri sufficiebant; nec, si ariete quassati sunt, statim non suffecere. *Sufficere*, si rectum, ad homines utique referendum, qui sane non *sufficiebant*, si non armis tantum pugnabatur, sed et muri quatiebantur. Opponitur si, quod ante est: *abundabat multitudine*; » Bauer. Vulgata distinctio placebat etiam Duk. qui monet, verbum *sufficere* etiam simpl. sic dici (vide ad X, 18, n. 9), et h. l. spectare ad praec. *ad omnia tuenda atque obeunda*.

3. *Continentibus ruinis*; vide ad IV, 22, n. 4.

4. *Qua*, cum ea, *velut si pariter utrosque murus texisset*; bene tenenda est vis plusquamperf.: velut si pari ratione murus utrosque antea texisset, nunc vero amplius non tegeret, ita eadem alacritate Saguntini in Poenos incurrunt, haud aliter ac si hi obsessis similes antea muro tecti fuissent, qua Poeni in Saguntinos; Stroth. — *Qua*, per quam.

5. *Per occasionem partis alterius*, quum pars altera occasionem aut praebet aut nanciscitur; Ern. Prout alteri parti opportunitas pugnandi est; Str. Confer ad I, 11, n. 1. — *Hinc* (ex parte Poenorum) *spes*, *hinc*, illinc, ex parte Saguntinorum, *desperatio*, Confer ad I, 13, n. 2.

nas muri tectaque urbis modico distantia intervallo constiterant. Hinc spes, hinc desperatio animos irritat: Poeno cepisse iam se urbem, si paululum adnitatur, credente; Saguntinis pro nudata moenibus patria corpora opponentibus, nec ullo pedem referente, ne in relictum a se locum hostem immitteret. Itaque quo acrius et conferti magis utrinque pugnabant, eo plures vulnerabantur, nullo inter arma corporaque vano intercidente telo. Falarica erat Saguntinis [6], missile telum hastili abiegno, et cetera tereti, praeterquam ad extremum, unde ferrum exstabat. Id, sicut in pilo, quadratum stuppa circumligabant liniebantque pice. Ferrum autem tres longum habebat pedes [7], ut cum armis transfigere corpus posset. Sed id maxime, etiamsi haesisset in scuto, nec penetrasset in corpus, pavorem faciebat, quod, quum medium accensum [8] mitteretur, conceptumque ipso motu multo maiorem ignem ferret, arma omitti cogebat, nudumque militem ad insequentes ictus praebebat.

IX. Quum diu anceps fuisset certamen, et Saguntinis, quia praeter spem [1] resisterent, crevissent ani-

6. *Falarica erat Saguntinis, missile telum* etc.; quod putatur dictum a *falis*, seu *phalis*; h. e. turribus ligneis, e quibus emitti solebat catapulta. Conf. ad Sil. I, 350 sq., et IX, 339. — *Hastili abiegno* e MS. Cantabr. recepit Drak. suadente Iac. Gron. In plerisque MSS. et edd. antt. *abligneo*, in aliis *alligato*, *abligno*, *ligneo*, *ligno* et *iligneo* (quod placebat Mureto et I. Fr. Gron., sed displicebat Iac. Gron., quia in edd. Mogunt. et al. *oblongo*, non ligni eius gravitas inepta missili telo); improbb. Lips. et Bauero, si *oblongum* sit praelongum, quia formam, haud materiam, describat Livius, et postea memoret *ferrum tres longum pedes*.

7. *Ferrum autem tres longum pedes* (ut cap. 28; XXXVII, 40; XL, 29; et *altus* VIII, 10; XXXVII, 37) *habebat*, scilicet falarica. Sic recte MSS. Cantabr. (nec non Flor. et alter Crev.), et male *in longum* alii, qui *ferrum* primo casu accipiunt; Iac. Gron.

8. *Medium accensum*, stuppa et pix. — *Arma omitti cogebat* pro *omittere*, nempe nemine nominato, qui omitteret; Bauer.

Cap. IX, 1. *Praeter spem*, maiori

mi, Poenus, quia non vicisset, pro victo esset, clamorem repente oppidani tollunt, hostemque in ruinas muri expellunt; inde impeditum trepidantemque exturbant; postremo fusum fugatumque in castra redigunt. Interim ab Roma legatos venisse nuntiatum est: quibus obviam ad mare missi ab Hannibale, qui dicerent, nec tuto eos adituros inter tot tam efferatarum [2] gentium arma; nec Hannibali, in tanto discrimine rerum, operae esse legationes audire. Apparebat, non admissos protinus Carthaginem ituros: literas igitur nuntiosque ad principes factionis Barcinae [3] praemittit, ut praepararent suorum animos, ne quid pars altera gratificari pro Romanis posset [4].

X. Itaque, praeterquam quod admissi auditique sunt, ea quoque vana atque irrita legatio fuit. Hanno unus adverso senatu [1] causam foederis, magno silentio propter auctoritatem suam, non assensum audientium, egit. *Per deos, foederum arbitros ac testes, mo-*

successu, quam speraverant; Doër. — *Pro victo esset*; vide ad II, 7, n. 4. — *Impeditum*; vid. ad IX, 43, n. 6. *In castra redigunt*, repellunt.

2. *Inter tot tam effrenatarum g. a.*, forte *inter tot et tam*, etc. — Sigonius e vetere libro legit *efferatarum*; cui assentitur Victorinus codex; sic alibi *efferatos militia animos* dixit Livius. Lem. — *Tanto in discrimine rerum*, quum tam gravia et periculosa tractaret; Bauer. — Sed vide ad VI, 17, n. 1. — *Hannibali non operae esse legationes audire*; vid. ad I, 24, n. 10. Legatos tamen ab eo admissos tradit Polyb. III, 15, sed ante quam Saguntus oppugnari coepta.

3. *Factionis Barc.*; v. cap. 2, n. 5.

4. *Ne quid pars altera* senatus, factio Hannonis (vide ad cap. 2, n. 5), *gratificari pro Romanis posset*; forte *P. Rom.*; h. e. populo romano, quod conj. Periz. prob. Drak.

Cap. X. 1. *Adverso senatu*; vid. ad I, 46, n. 4. — *Magno silentio* (quum magnum silentium esset) *propter auctoritatem suam, non propter assensum audientium*; ita e conj. Ruben. Elect. I, 18, pro *cum assensu*. Possis et legere *non assensu*. Confer III, 72, pr. — Walchius, Emand. p. 78, *non assensu* cum Vossio revocandum censet, quia exquisitior est illa constructionis varietas, et Livio impense adamata. — Paris. codices *cum assensu*. Mox: *per deos foed. arb. ac testes*; *Oratio Hannonis suadentis, senatum obtestantis, ne romanum cum saguntino suscitarent bellum; monuisse*, etc. Lem.

nuisse, praedixisse se [2], *ne Hamilcaris progeniem ad exercitum mitterent. Non manes, non stirpem* [3] *eius conquiescere viri: nec unquam, donec sanguinis nominisque Barcini quisquam supersit, quietura romana foedera* [4]. « Iuvenem flagrantem cupidine regni, viamque » unam ad id cernentem, si ex bellis bella serendo » succinctus armis legionibusque vivat, velut materiam » igni praebentes, ad exercitus misistis [5]. Aluistis ergo » hoc incendium, quo nunc ardetis. Saguntum vestri » circumsident exercitus, unde arcentur foedere : » mox Carthaginem circumsidebunt romanae legiones, » ducibus iisdem diis, per quos priore bello rupta » foedera sunt ulti. Vtrum hostem, an vos, an for» tunam utriusque populi, ignoratis? Legatos, ab » sociis [6] et pro sociis venientes, bonus imperator » vester in castra non admisit, ius gentium sustulit. » Hi tamen, unde ne hostium quidem legati arcentur, » pulsi ad vos veniunt, res ex foedere repetunt, pu» blica fraus absit [7], auctorem culpae, et reum cri-

2. *Monuisse, praedixisse se*; vide ad II, 10, n. 4.

3. *Non manes, non stirpem*, etc.; confer Sil. II, 296. *Stirps* Hamilcaris filii eius, Hannibal, Hasdrubal et Mago. — *Donec*, quamdiu.

4. *Quietura Rom. foedera*, non turbatum, violatum iri, tuta et saocta fore. — *Ex bellis bella serendo*; vide ad II, 1, n. 6. — *Succinctus armis*, armatis cinctus et iostructus.

5. *Ad exercitus misistis*, etc.; vide ad I, 13, n. 4.

6. *Legatos ab sociis*, Romanis, *et pro sociis* Romanorum, Saguntinis, *venientes, bonus imperator vester*, etc.; vide ad V, 5, n. 2. — *Vnde*, a quo, scilicet Hannibale. Cf. not. 11.

7. *Publica fraus* civitatis colpa, inioria, *absit*: id concedendum ipsis est, ne etiam, praeter Hannibalis privatam fraudem, publice ipsis fraudem faciamus; Stroth. Noluot nos publice incusare fraudis, aut rupti foederis, nos publice innoxios putare volunt: a republica nostra nihil repetunt, mentionem iniuriae a nobis publice acceptae seponuot: tantom, solum *auctorem culpae deposcunt*; Bauer. Vulgo mioor distinctio pooitor post *absit*, et Drak. supplet *si*; Doër. autem *ut*, hoc sensu: ut toti populo parcatur, ne poena illatae Romanis iniuriae a toto popolo exigatur, unom Hannibalem *deposcunt* ad poenam ab eo sumendam. Male Ern.: non accusetur, nulla eius mentio fiat. Forte leg. *res ex foedere repetunt, ac iure*

» minis deposcunt. Quo lenius agunt, segnius inci- » piunt, eo, quum coeperint, vereor, ne perseve- » rantius saeviant. Aegates insulas [8], Erycemque ante » oculos proponite; quae terra marique per quatuor » et viginti annos passi sitis. Nec puer hic dux erat, » sed pater ipse Hamilcar, Mars alter [9], ut isti vo- » lunt. Sed tunc Tarento, id est, Italia [10], non absti- » nueramus ex foedere; sicut nunc Sagûnto non ab- » stinemus. Vicerunt ergo dii [11] hominesque; et, id

poscunt (vel *postulant*, vel *exspectant*), *ut publica fraus absit.* Haec, vel similia excidisse, probabile sit ex MSS. qui habent *repetunt*, vel *repetuntur*, *de re queruntur*, vel *repuntur* vel *repetuntur*, *publica f. a.*

8. *Aegates insulas*, duas vel tres, contra Lilybaeum, inter Siciliam et Africam, sitas, ad quas C. Lutatius Catulus anno Vrb. 510, tam splendidam de classe Poenorum, cui Hanno praeerat, victoriam reportavit, ut bellum punicum primum conficeret; vid. Polyb. I, 60 sq., et ad Sil. I, 34, et 684 sq. — *Eryx* Siciliae mons et oppidum (nunc *Monte di S. Giuliano*, et *Trapanu del monte*, ad Drepanum, seu Drepana, hod. *Trapani*), modo a Romanis, modo a Poenis occupatum, unde Hamilcar, post victoriam Lutatii, praesidium clausum pretio redemptum deduxit; v. cap. 41, et XXVIII, 41; Polyb. I, 55, 58; II, 7, et ad Sil. VI, 697; XIV, 203. In monte fuit clarissimum Erycinae Veneris templum, de quo vide ad Tac. Annal. IV, 43, n. 8; Heyne Antiq. Aufs. tom. I, pag. 136, et Exc. II ad Virg. Aen. V, 759 sq.; Suet. Claud. 25; Thucyd. VI, 46; Pausan. VIII, 24; Aelian. H. A. IV, 2; X, 50. Eidem Veneri templa quoque alibi condita, v. c. Psophide (vide Pausan. I.) et duo Romae, in Capitolio et extra, vel ad portam Collinam; vide ad librum X, cap. 38, n. 6.

9. *Hamilcar, Mars alter*, Αρειϊκῶς (ut *tertius Cato* apud Iuven. II, 40. *Stertinius sapientum octavus* apud Hor. Sat. II, 3, 296. et al.), *ut isti volunt*, δεικτικῶς, factio Barcina.

10. *Sed tunc* (quod ex optimis MSS. inseruit Strot.) *Tarento, id est, Italia*, ut *senatus, id est, Pompeius* ap. Flor. IV, 2; et addita vox *Italia*, quoniam expressa erat in foedere, qua pactum, Ῥωμαίους μὲν ἀπέχεσθαι Σικελίας ἁπάσης, Καρχηδονίους δὲ Ἰταλίας, teste Philino: adversus quem etsi disputet Polyb. III, 26, tamen, quasi fuissent, sive re vera, sive interpretando, hic loquitur Hanno; Gron. Poeni autem hoc foedus mox violarunt auxilio Tarentinis misso adversus Romanos, qui ann. Vrb. 482, arcem Tarentinam, a Milone, Pyrrhi legato, occupatam, oppugnabant; vide Oros. IV, 3; Epit. Liv. lib. 14, et ibi Freinshem. Suppl. cap. 44 sq.

11. *Vicerunt ergo dii*, foederum arbitri ac testes, *hominesque*; *et* quod attinet ad *id*, *de quo verbis ambigebatur* (vide ad c. 32, n. 6), *uter populus foedus rupisset*, utrum Poeni Tarentinis in Italia, an Romani Ma-

» de quo verbis ambigebatur, uter populus foedus » rupisset, eventus belli, velut aequus iudex, unde » ius stabat, ei victoriam dedit. Carthagini nunc Han- » nibal vineas turresque admovet: Carthaginis moenia » quatit ariete. Sagunti ruinae (falsus utinam vates » sim!) nostris capitibus incident [12]: susceptumque » cum Saguntinis bellum habendum cum Romanis » est. Dedemus ergo Hannibalem? dicet aliquis. Scio, » meam levem esse in eo auctoritatem propter pater- » nas inimicitias. Sed et Hamilcarem eo periisse lae- » tatus [13] sum, quod, si ille viveret, bellum iam cum » Romanis haberemus; et hunc iuvenem, tanquam » furiam facemque huius belli, odi ac detestor. Nec » dedendum solum piaculum rupti foederis [14]; sed, » si nemo deposcat, devehendum in ultimas maris » terrarumque oras, ablegandumque eo [15], unde

mertinis in Sicilia adiutis (vide Polyb. I, 7 – 11, et III, 26) *eventus belli, unde* (vid. not. 6) *ius stabat*, etc. Confer ad cap. 3, n. 1.

12. *Carthagini nunc Hannibal vineas ....incident*; vere et oratorie! Cf. Sil. II, 299 sqq.

13. *Hamilcarem eo periisse laetatus sum*; vide ad I, 11, n. 6.

14. *Id piaculum rupti foederis*, eum, Hannibalem tanquam piaculum rupti foederis, ut sit pro piaculo rupti foederis, quod eius violationem expiet: alii *ad piaculum*: sed malunt veteres in talibus epexegesi uti, quam praeposit. interponere, ut nos vulgo facimus; Gron. Recte; nam semper pron. demonstr. et relat. inter duo nomina sequitur posterius: alioquin legeris *in piaculum*; Bauer. Confer ad I, 39, n. 3; VI, 21, n. 3; VIII, 9, n. 8; XXII, 6, n. 2; in pr. XXIV, 43, n. 6.

15. *Ablegandumque eo*: oblitus est Liv. addere *censeo*; nisi supplere malis *est*: quod tamen non placet, ac nimis praefracte dictum sit a senatore censente pro virili parte; Bauer. Forte leg. *allegandumque eo, unde .... possit, equidem censeo; et legatos etc.* — *Vnde nec ad nos nomen famaque eius accedere possit*: alludere videtur ad veteris poëtae illud saepius a Cicer. in se accomodatum: *pervenire aliquo cupio, ubi non Pelopidarum* (Caesarianorum) *nomen famamque audiam*; Str. Melius forte *accidere*, quasi aura ventoque allatum auribus accidere: sed et *accedere* pro pervenire, perferri, probetur; Bauer. *Accidere* malebat Gron., et ita *accidit fama* XXI, 61 pr. XXVII, 29; XXVIII, 7; XXXII, 30; XLV, 28; *vox* X, 41 (ubi conf. not. 5); XXVII, 15; XL, 15; *clamor* IV, 33; XXVI, 40; XL, 32; *strepitus auribus*, XXIV, 46; *so-*

» nec ad nos nomen famaque eius accedere, neque » sollicitare quietae civitatis statum possit. Ego ita » censeo, legatos extemplo Romam mittendos, qui » senatui satisfaciant: alios, qui Hannibali nuntient, » ut exercitum ab Sagunto abducat, ipsumque Hannibalem ex foedere Romanis dedant. Tertiam legationem ad res Saguntinis reddendas decerno. »

XI. Quum Hanno perorasset, nemini omnium certare oratione cum eo necesse fuit. Adeo prope omnis senatus Hannibalis erat [1]; infestiusque loquutum arguebant Hannonem, quam Flaccum Valerium [2], legatum romanum. Responsum inde legatis romanis est, *Bellum ortum ab Saguntinis, non ab Hannibale esse. Populum romanum iniuste facere, si Saguntinos vetustissimae Carthaginiensium societati* [3] *praeponat.* Dum Romani tempus terunt legationibus mittendis, Hannibal, quia fessum militem proeliis operibusque habebat, paucorum iis dierum quietem dedit, stationibus ad custodiam vinearum aliorumque operum dispositis. Interim animos eorum nunc ira in hostes stimulando, nunc spe praemiorum accendit. Vt vero pro concione praedam captae urbis edixit militum fore, adeo accensi omnes sunt, ut, si extemplo signum datum esset, nulla vi resisti videretur posse. Saguntini

mus XL, 15; κραυγὴ προσέπιπτεν apud Plut. Fab. pag. 181 A. — *Sollicitare quietae civitatis statum*; aut pro *sollicitare quietum civitatis statum*, per hypallagen, ut cap. seq. *structurae antiquae genere* pro *antiquo* (vide ad I, 1, n. 6, et III, 18, n. 1); aut *statum* intellige, velut cum emphasi, pacem, ordinem, securitatem, ut III, 18, n. 1. » Bauer.

Cap. XI. 1. *Adeo* (tantopere, aut nam; vide ad Praef. n. 15) *prope omnis senatus Hannibalis erat*, plane ut 23, 39 extr. *Nolae senatus Romanorum, plebs Hannibalis erat*; vide ad III, 36, n. 4; XXII, 50, n. 1, et XXIII, 14, n. 8.

2. *Flaccum Valerium*; confer cap. 6 extr. et ad III, 1, n. 1.

3. *Vetustissimae Carthag. societati*; vid. ad II, 8, n. 10. — *Nunc ira in hostes stimulando*, forte *stimulanda*; Gron. Et sane aptius ita oratio cohaereret; Bauer.

ut a proeliis quietem habuerant, nec lacessentes, nec lacessiti per aliquot dies; ita non nocte, non die unquam cessaverant ab opere, ut novum murum ab ea parte, qua patefactum oppidum ruinis erat, reficerent [4]. Inde oppugnatio eos aliquanto atrocior, quam ante, adorta est: nec, qua primum aut potissimum parte ferrent opem (quum omnia variis clamoribus streperent), satis scire poterant. Ipse Hannibal, qua turris mobilis [5], omnia munimenta urbis superans altitudine, agebatur, hortator aderat. Quae quum admota, catapultis ballistisque per omnia tabulata dispositis, muros defensoribus nudasset; tum Hannibal occasionem ratus [6], quingentos ferme Afros cum dolabris ad subruendum ab imo murum mittit. Nec erat difficile opus, quod caementa non calce durata erant, sed interlita luto, structurae antiquae genere. Itaque latius, quam caederetur, ruebat: perque patentia ruinis [7] agmina armatorum in urbem vadebant. Locum quoque editum capiunt; collatisque eo catapultis ballistisque, ut castellum in ipsa urbe velut arcem imminentem haberent, muro circumdant: et Saguntini murum interiorem ab nondum capta urbis parte ducunt. Vtrinque summa vi et muniunt, et pugnant: sed, interiora tuendo, minorem in dies urbem Saguntini faciunt. Simul crescit inopia omnium longa obsidione, et minuitur exspectatio externae opis; quum tam procul Romani, unica spes, circa omnia [8] hostium

4. *Vt novum murum....reficerent*; forte *novum* del.

5. *Turris mobilis*, et eius *tabulata*; vide ad V, 5, n. 3.

6. *Occasionem ratus*; vide ad I, 11, n. 1. Mox *caementa* rudes lapides, non politi; Stroth. — *Structurae antiquae genere*; vide ad cap. 10, n. 14. — *Itaque latius, quam caederetur, ruebat*, scilicet eadem labes continentia dissolvebat; Gron.

7. *Perque patentia ruinis* loca muri.

8. *Circa omnium hostium essent*, loca circa urbem, in eius vicinitate, omnia ab hostibus occupata; Doër. Confer ad cap. 30, n. 5.

essent. Paulisper tamen affectos animos [9] recreavit repentina profectio Hannibalis in Oretanos Carpetanosque: qui duo populi, delectus acerbitate consternati, retentis conquisitoribus [10], metum defectionis quum praebuissent, oppressi celeritate Hannibalis omiserunt mota arma [11].

XII. Nec Sagunti oppugnatio segnior erat, Maharbale, Himilconis filio (eum praefecerat Hannibal), ita impigre rem agente, ut ducem abesse nec cives, nec hostes sentirent. Is et proelia aliquot secunda fecit, et tribus arietibus aliquantulum muri discussit [1]; strataque omnia recentibus ruinis advenienti Hannibali ostendit. Itaque ad ipsam arcem extemplo ductus exercitus, atroxque proelium cum multorum utrinque caede initum, et pars arcis capta est. Tentata deinde per duos est exigua pacis spes [2], Alconem saguntinum et Alorcum hispanum. Alcon, insciis Saguntinis, precibus aliquid moturum ratus, quum ad Hannibalem

9. *Affectos animos*; vide ad V, 10, n. 6. — *Carpetanos*; vide ad cap. 5, n. 7. Finitimi iis *Oretani*, inter Anam et Baetin, nec longe ab utriusque fl. fontibus. Horum oppida *Oria*, seu *Oretum* et *Orisia* (unde dicti Oretani et Oretania), *Castulo* (vide XXIV, 41; XXVIII, 19, 20, et ad Sil. III, 97 seq. 391); *Laminium* (hodie *Alhambra*); *Salaria* (hodie *Chinchilla*), et *Mentesa*, seu *Mentissa Oretana* (hodie *Benataez*), diversa a *Mentesa*, seu *Mentissa Bastitana*, opp. Bastitanorum, ad fines Hisp. Baeticae et Tarrac. (vide XXVI, 17) ubi et *Castulo* fuit ad Baetin (gr. Καστάλων, h. *Cazlona* vel *Cazorla*), unde uxor Hannibalis, et cui proximus fuit *saltus Castulonensis*; vide ad XXI, 20, n. 12; XXIV, 41, n. 6, et ad Sil. III, 97 seq. — Cod. Paris. 5732 dat *Carpentanosque*.

10. *Retentis conquisitoribus*, qui *conquisitionem* (v. XXIII, 32; XXV, 5; XXIX, 34, 35; et Cic. prov. cons. 2), h. e. delectum militarem habebant, vel milites *conquirebant*; h. e. conscribebant, contrahebant, seu ad conscribendos milites mittebantur, *Werber*. Cf. c. 21 extr. et XXX, 7.

11. *Omiserunt mota arma*; vid. ad I, 30, n. 7; et III, 46, n. 7.

Cap. XII. 1. *Arietibus aliquantulum muri* (confer ad II, 39, n. 1) *discussit*, ut *decussit* XXXII, 17; XXXIII, 17; XXXVII, 6; XLII, 20; quod et h. l. placuit Drak., non vero Dukero ad XXXII, 17, n. 6.

2. *Tentata est exigua pacis spes*; vide ad X, 16, n. 1.

noctu transisset, postquam nihil lacrymae movebant, conditionesque tristes, ut ab irato victore [3], ferebantur, transfuga ex oratore factus, apud hostem mansit; moriturum affirmans, qui sub conditionibus his de pace ageret. Postulabatur autem, redderent res Turdetanis, traditoque omni auro atque argento, egressi urbe cum singulis vestimentis ibi habitarent, ubi Poenus iussisset. Has pacis leges abnuente Alcone accepturos Saguntinos [4], Alorcus, vinci animos, ubi alia vincantur, affirmans, se pacis eius interpretem fore pollicetur. Erat autem tum miles Hannibalis; ceterum publice Saguntinis amicus atque hospes. Tradito palam telo custodibus hostium, transgressus munimenta, ad praetorem saguntinum (et ipse ita iubebat) est deductus. Quo quum extemplo concursus omnis generis hominum esset factus, submota cetera multitudine, senatus Alorco datus est [5]; cuius talis oratio fuit.

XIII. « Si civis vester Alcon, sicut ad pacem petendam ad Hannibalem venit, ita pacis conditiones » ab Hannibale ad vos retulisset, supervacaneum hoc » mihi fuisset iter, quo nec orator Hannibalis, nec » transfuga [1] ad vos venissem. Quum ille, aut vestra, » aut sua culpa, manserit apud hostem (si metum simulavit, sua; vestra, si periculum est apud vos vera » referentibus), ego, ne ignoraretis, esse aliquas et

3. *Vt ab irato victore*; v. ad VIII, 30, n. 7. — *Moriturum*, scil. Sagunti. Rediturum se negat, quia nec, etiam egressus, redire tuto, neque has conditiones ferre civibus suis possit; Bauerus.

4. *Vinci animos, ubi alia vincantur*, cetera, quae hostem contra hostem muniant, in pr. muri; Doër. *alia* muri, munimenta, arces, Douiat. et Cuper. *arma* coni. Gron.

5. *Senatus Alorco datus est*; vide ad VIII, 5, n. 1.

Cap. XIII. 1. *Nec orator*, legatus, *Hannibalis, nec transfuga*: nam sub legati auctoritate venisse videtur, quia ei *senatus est datus*; et mox dicit, *pacem ad vos affero* etc. Doër.

» salutis et pacis vobis conditiones, pro vetusto hospitio, quod mihi vobiscum est, ad vos veni. Vestra » autem causa me, nec ullius alterius, loqui, quae » loquor apud vos, vel ea fides sit [2], quod, neque » dum vestris viribus restitistis, neque dum auxilia » ab Romanis sperastis, pacis unquam apud vos mentionem feci. Postquam nec ab Romanis vobis ulla » spes est, nec vestra iam aut arma vos, aut moenia » satis defendunt, pacem affero ad vos magis necessariam, quam aequam. Cuius ita aliqua spes est, si » eam, quemadmodum ut victor fert Hannibal, sic » vos ut victi audiatis; si non id, quod amittitur, in » damno (quum omnia victoris sint), sed, quidquid » relinquitur, pro munere habituri estis. Vrbem vobis, quam ex magna iam parte dirutam, captam » fere totam habet, adimit; agros relinquit, locum » assignaturus; in quo novum oppidum aedificetis: » aurum argentumque omne, publicum privatumque, » ad se iubet deferri: coniugum vestraque corpora » ac liberorum vestrorum servat inviolata, si inermes » cum binis [3] vestimentis velitis ab Sagunto exire. » Haec victor hostis imperat. Haec, quamquam sint » gravia atque acerba, fortuna vestra vobis suadet. » Equidem haud despero, quum omnium potestas ei

2. *Vel ea fides sit*, iam id fidem faciat, probet. Similiter *ad fidem rerum*, ut eas probaret, XXIII, 12 pr. XXXVIII, 51 pr., et *in fidem in Sicilia* gestarum *rerum secundarum*, in documentum, ut crederentur illae, XXVI, 24 pr. — *Sic vos ut victi audiatis*; cum Gron. leg. *audietis*: nam et mox *habituri estis* ab eodem *si*, pendet; Bauer.

3. *Inermes cum binis vestimentis*: sed cap. 12; *cum singulis vestimentis* dictum erat. Hinc Lips. emend. *cum privis vestimentis*, h. e. singulis, et *unis* Donat.; at Doër. ea vestimenta simul intellecta putat, quibus quisque indutus esset. Hannibalem, quum vidisset, Alconem dictas pacis leges tantopere abnuisse, Alorco Saguntum abeunti mandasse, ut pro singulis vestimentis bina offerret, suspicabatur Drakenb.

» facta [4] sit, aliquid ex his rebus remissurum. Sed » vel haec patienda censeo potius quam trucidari » corpora vestra [5], rapi trahique ante ora vestra con- » iuges ac liberos belli iure sinatis. »

XIV. Ad haec audienda quum, circumfusa paulatim multitudine, permixtum senatui esset populi concilium, repente primores, secessione facta (priusquam responsum daretur), argentum aurumque omne, ex publico privatoque in forum collatum, in ignem ad id raptim factum [1] coniicientes, eodem plerique se metipsi praecipitaverunt. Quum ex eo pavor ac trepidatio totam urbem pervasisset, alius insuper tumultus ex arce auditur. Turris diu quassata procide rat; perque ruinam eius cohors Poenorum impetu facto quum signum imperatori dedisset [2], nudatam stationibus custodiisque solitis hostium esse urbem, non cunctandum in tali occasione [3] ratus Hannibal, totis viribus aggressus urbem, momento cepit, signo dato, ut omnes puberes interficerentur. Quod imperium crudele, ceterum prope necessarium cognitum ipso eventu est: cui enim parci potuit ex iis, qui aut inclusi cum coniugibus ac liberis domos super se ipsos

4. *Omnium potestas ei facta*, omnia ei a vobis concessa, eius arbitrio relicta; Doër. Confer VIII, 13 extr. *a vobis* ante *facta* inseruut edd. antt. *facta erit* vel *potestatem feceritis* malebat Gron.

5. *Trucidari corpora vestra*; vide ad XXIX, 18, n. 8.

Cap. XIV. 1. *In ignem ad id raptim factum* etc. Cf. Sil. II, 592 sq. De simili Astapensium, Nesactiensium, Nomantinorum et Calaguritanorum facinore, v. XXVIII, 23; XLI, 11; Valer. Max. VII, 6 extero. 2 et 3 Iuvenal. XV, 93 seq.

2. *Signum imperatori dedisset*; vide ad IV, 39, n. 1.

3. *In tali occas.*; vide ad I, 11, n. 1. — *Urbem momento cepit, signo dato, ut* etc., pro urbe capta, signum dedit, h. e. imperavit, aut pro: urbem cepit, et imperavit; Bauer. Conf. ad IV, 39, not. 1. Mox τὸ *cognitum est* respondere nequit τῷ crudele, quod requirit *fuit*: syllepsis figura; Bauer.

concremaverunt [4], aut armati nullum ante finem pugnae, quam morientes fecerunt?

XV. Captum oppidum est cum ingenti praeda. Quamquam pleraque ab dominis de industria corrupta erant, et in caedibus vix ullum discrimen aetatis ira fecerat, et captivi militum praeda fuerant; tamen et ex pretio rerum venditarum aliquantum pecuniae [1] redactum esse constat, et multam pretiosam supellectilem vestemque missam Carthaginem. Octavo mense, quam coeptum oppugnari, captum Saguntum, quidam scripsere [2]: inde Carthaginem Novam in hiberna Hannibalem concessisse: quinto deinde mense, quam ab Carthagine profectus sit, in Italiam pervenisse. Quae si ita sunt, fieri non potuit, ut P. Cornelius, Ti. Sempronius consules fuerint, ad quos et principio oppugnationis legati saguntini missi sint, et qui in suo magistratu cum Hannibale, alter ad Ticinum amnem, ambo aliquanto post ad Trebiam, pugnaverint. Aut omnia [3] breviora aliquanto fuere, aut Saguntum principio anni, quo P. Cornelius, Ti. Sempronius consules fuerunt, non coeptum oppugnari est, sed captum: nam excessisse pugna ad Trebiam [4] in an-

4. *Domos super se ipsos concremaverunt*; forte leg. *ipsi*. « Videtur distinguendum: *domos*, *super* illas se *ipsos*, i. e. domos et insuper se, seque simul cum domibus, ut VIII, 6, n. 4, *legiones hostium*, *superque eas se devovisset*, i. e. et se simul. Ibi tamen etiam notio *propter* una inesse videtur. Alioqui fuerit, ut Germani loquimur: *das Haus über dem Kopfe anzünden*. Mox *morientes* pro *morerentur*. Debebat: nullum finem, nisi morientes. » Bauer.

Cap. XV. 1. *Aliquantum pecuniae*; vide ad II, 39, not. 1. — *Pretiosam* iunge etiam cum *vestem*.

2. *Octavo mense . . . . captum Saguntum . . . . quinto deinde mense . . . quidam scripsere*, inter hos Polyb. III, 17 et 56, quem ducem nisi deseruisset Livius, non ea tradidisset, quae ipse mox in dubium vocat, et quorum nodos ratione parum probabili solvere conatur; vide ad cap. 6, n. 3.

3. *Omnia breviora*, brevioribus temporum spatiis facta.

4. *Nam excessisse pugna ad Trebiam*, incidisse demum (conf. XXX.

num Cn. Servilii et C. Flaminii non potest, quia Flaminius [5] Arimini consulatum iniit, creatus ab Ti. Sempronio consule; qui, post pugnam ad Trebiam, ad creandos consules Romam quum venisset, comitiis perfectis ad exercitum in hiberna rediit.

XVI. Sub idem fere tempus et legati, qui redierant a Carthagine, Romam retulerunt, omnia hostilia esse; et Sagunti excidium nuntiatum est: tantusque simul moeror Patres, misericordiaque sociorum peremptorum indigne, et pudor non lati auxilii [1], et ira in Carthaginienses, metusque de summa rerum [2] cepit, velut si iam ad portas hostis esset, ut, tot uno tempore motibus animi turbati, trepidarent magis [3], quam consulerent: nam neque hostem acriorem bellicosioremque secum congressum [4]; nec rem romanam tam desidem unquam fuisse atque imbellem. Sardos Corsosque et Istros atque Illyrios [5] lacessisse magis,

26) *in annum* consulatus *Cn. Servilii*, etc.

5. *Flaminius Arimini consulatum*, etc.; vide cap. 57 et 63. — *Creatus*; vide ad VII, 16, n. 6.

Cap. XVI. 1. *Pudor non lati auxilii*; vide ad I, 5, n. 5.

2. *Metus de summa rerum*; vide ad III, 5, n. 6.

3. *Trepidarent magis*, incerti haererent (vid. ad I, 14, n. 6), *quam consulerent*, de re agenda deliberarent, aut consilium in rem utile caperent (ut XXIII, 20, et XXV, 38); Stroth. Consulto agerent, rem bene gererent; Gron. Conf. XXIII, 29, et ad XXV, 38, n. 2.

4. *Nam neque hostem ... congressum* etc.; vide ad II, 32, n. 6.

5. *Sardos*, *Corsos*, *Istros*, *Illyrios*, *Gallos*, quibuscum bella gesta inter bellum punicum primum et secundum. — *Cum Gallis* Cisalpinis *tumultuatum verius*, *quam belligeratum*, proeliis magis *tumultuariis*, h. e. valitaribus levibusque (in quibus omnia fiunt cum *tumultu*, h. e. repentino impetu, clamore, strepitu ac terriculis) quam iustis atrocibusque (confer ad I, 37, n. 4), et cum hoste *tumultuante potius quam belligerante*, in certamen omne plus terroris quam virium ferente, et caeco magis furore, ac feroci impetu, quam certis consiliis, firmoque animo agente (vide ad V, 44, n. 4), pugnatum. Cf. ad XXVII, 2, n. 6; XXIX, 36, not. 2; XXXII, 30, not. 4, et XXXVIII, 17, n. 3; ubi *gallicus tumultus*, ut ex verbis seqq. patet, dicitur impetus eorum, qui initio est ferox et terribilis, sed longiore certamine sensim residit.

quam exercuisse, romana arma: et cum Gallis tumultuatum verius, quam belligeratum. Poenum, hostem veteranum, trium et viginti annorum militia [6] durissima inter hispanas gentes semper victorem, primum Hamilcare, deinde Hasdrubale, nunc Hannibale duce acerrimo assuetum, recentem ab excidio opulentissimae urbis [7], Iberum transire: trahere secum tot excitos Hispanorum populos: conciturum avidas semper armorum gallicas gentes: cum orbe terrarum bellum gerendum in Italia, ac pro moenibus romanis esse.

XVII. Nominatae iam antea consulibus provinciae erant [1]; tum sortiri iussi. Cornelio Hispania, Sempronio Africa cum Sicilia evenit. Sex in eum annum decretae legiones, et socium quantum ipsis videretur, et classis quanta parari posset. Quatuor et viginti peditum Romanorum millia sunt scripta, et mille octingenti equites [2]: sociorum quadraginta millia peditum, quatuor millia et quadringenti equites: naves ducentae viginti quinqueremes, celoces viginti deductae. Latum inde ad populum, *vellent, iuberent, populo carthaginiensi bellum indici*; eiusque belli causa

6. *Trium et viginti annorum militia* etc.; quot anni intersunt inter primum et secundum bellum punicum; Gron. — *Hannibale duce acerrimo assuetum*, ut passim *assuetus* et *assuefactus* ablativo, sed rei fere, non personae, iunguntur, omisso, ut putant, infinitivo aliquo; vide Duker., Gron. et Drak. ad XXIV, 48; XXXI, 35; XLVIII, 31, 35, et Ern. clav. Cic. *Vincere* pro *victorem* coni. Gron. et *armis assuetum*, Doër.

7. *Recentem ab excidio opulentissimae urbis*, statim post excidium Sagunti, ut apud Cic. ad Att. XVI, 7 pr. et al.

Cap. XVII. 1. *Nominatae iam antea consulibus provinciae erant*, regiones, in quibus bellum gerendum, iam definitae a senatu, sed nondum sortitio earum a consulibus facta. Conf. XLIV, 17.

2. *Quatuor et viginti peditum Rom. M. sunt scripta et* 1800 *equites*: ergo quaevis sex legionum, ut mox dicitur, continebat 4000 pedites, et 300 equites. Conf. ad VIII, 8, n. 10. — *Celoces* (naves *celeres* ac breviores; vide Ruhnken. ad Vellei. II, 73) *viginti deductae*; vide ad VIII, 26, n. 1.

supplicatio per Vrbem habita [3], atque adorati dii, ut bene ac feliciter eveniret, quod bellum populus romanus iussisset. Inter consules ita copiae divisae: Sempronio datae legiones duae (eae quaterna millia erant peditum, et treceni equites [4]), et sociorum sexdecim millia peditum, equites mille octingenti: naves longae [5] centum sexaginta, celoces duodecim. Cum his terrestribus maritimisque copiis Ti. Sempronius missus in Siciliam; ita in Africam transmissurus, si ad arcendum Italia Poenum consul alter satis esset. Cornelio minus copiarum datum, quia L. Manlius praetor, et ipse cum haud invalido praesidio in Galliam mittebatur. Navium maxime Cornelio numerus deminutus [6]. Sexaginta quinqueremes datae (neque enim mari venturum, aut ea parte belli dimicaturum [7] hostem credebant), et duae romanae legiones cum suo iusto equitatu [8], et quatuordecim millibus sociorum peditum, equitibus mille sexcentis. Duas legiones romanas, et decem millia sociorum peditum, mille equites socios, sexcentos romanos Gallia provincia [9] eodem anno versa in punicum bellum habuit.

3. *Supplicatio per Vrbem habita*; vid. ad III, 63, n. 2.

4. *Eae* (singulae) *quaterna millia erant peditum, et treceni equites*: id ex emendat. Drakenb. reposui pro *ea* et *trecenti*.

5. *Naves longae*, bellicae, plerumque quinqueremes, vel triremes, et rostratae, quae *onerariis* opponuntur; Stroth. Illae vehebant milites, hae (ὁλκάδες) commeatum; vid. Scheffer de Mil. nav. II, 2, pag. 64, 65, 96. Μακρὰ πλοῖα dicuntur Polyb. XV, 18. — *Ita* (vid. ad I, 8, n. 1) *in Africam transmissurus*, scil. eas.

6. *Navium ... numerus deminutus*, quia ad deducendas tantum copias opus habere navibus videbatur.

7. *Ea parte belli dimicaturum*, eo genere belli, bello maritimo, ut cap. 22, et *qua parte copiarum et virium* XXII, 19, 44, et XXIII, 26; Gr.

8. *Cum suo iusto equitatu*, cum 600 equitibus, quot in duabus legionibus esse solent.

9. *Gallia provincia* (confer II, 40, n. 9), quo L. Manlius praetor cum his copiis missus erat. Mox voc. *anno* abest ab omnibus MSS. et antt. edd. Scribendum: *Gallia provincia nondum versa in p. b. h.* i. e. priusquam eo adducerent ambo coss. copias suas Poenis opponendas; Gron.

XVIII. His ita comparatis, ut omnia iusta ante bellum fierent, legatos maiores natu, Q. Fabium, M. Livium, L. Aemilium, C. Licinium, Q. Baebium, in Africam mittunt [1] ad percunctandos Carthaginienses, publicone consilio Hannibal Saguntum oppugnasset? et si, id quod facturi videbantur, faterentur, ac defenderent publico consilio factum, ut indicerent populo carthaginiensi bellum. Romani [2] postquam Carthaginem venerunt, quum senatus datus esset, et Q. Fabius nihil ultra, quam unum, quod mandatum erat, percunctatus esset; tum ex Carthaginiensibus unus: » Praeceps vestra, Romani, et prior legatio fuit [3], » quum Hannibalem, tanquam suo consilio Saguntum » oppugnantem deposcebatis: ceterum haec legatio » verbis adhuc lenior est, re asperior. Tunc enim » Hannibal et insimulabatur, et deposcebatur: nunc » ab nobis et confessio culpae exprimitur; et, ut a » confessis, res extemplo repetuntur. Ego autem non, » privato publicone consilio Saguntum oppugnatum » sit, quaerendum censeam; sed utrum iure, an in» iuria. Nostra enim haec quaestio atque animadversio » in civem nostrum est; nostro, an suo fecerit arbi» trio. Vobiscum una disceptatio est, licueritne per

Cap. XVIII. 1. *Legatos maiores natu... mittunt*; confer ad cap. 6, n. 3. — *M. Livius* is, qui postea *Salinator* dictus est (vid. XXIX, 37), esse non potest, quod consul esset tum quum haec legatio missa est, aut, si posteriore anno missa est, reus, vel damnatus (vid. XXVII, 34); Sigon.

2. *Romani postquam C. venerunt, quum senatus datus esset*; vide ad VIII, 5, n. 1. Sed enim Bauero leg. *Romanis, p. C. v., quum* etc.

3. *Praeceps vestra et prior legatio fuit*, temeraria, inconsiderata, temere et parum consulto missa. Confer ad I, 32, n. 13. Inconsiderantiae et celerioris consilii orator insimulat Romanos, quod priore legatione statim Hannibalem sibi tradendum postulaverint; iam vero eo consilio legatos miserint, ut Poenis, publico consilio Hannibalem Saguntum oppugnasse, fassis statim bellum indicant, haud quaerentes de rationibus, ex quibus id ab illis fieri potuerit; Doer. Mox *adhuc* non est etiam (*noch*), sed hucusque: nisi plura ac duriora sequantur et addantur; Bauer.

» foedus fieri. Itaque quoniam discerni placet, quid » publico consilio, quid sua sponte imperatores fa- » ciant; nobis vobiscum foedus est a Lutatio consule » ictum: in quo quum caveretur utrorumque sociis, » nihil de Saguntinis (nec dum enim erant socii ve- » stri) cautum est. At enim eo foedere, quod cum » Hasdrubale ictum est, Saguntini excipiuntur [4]: ad- » versus quod nihil ego dicturus sum, nisi quod a » vobis didici. Vos enim, quod C. Lutatius consul » primo nobiscum foedus icit, quia neque auctoritate » Patrum, nec populi iussu [5] ictum erat, negastis » vos eo teneri: itaque aliud de integro foedus pu- » blico consilio ictum est [6]. Si vos non tenent vestra » foedera, nisi ex auctoritate aut iussu vestro icta; » ne nos quidem Hasdrubalis foedus, quod nobis in- » sciis icit, obligare potuit. Proinde omittite Sagunti » atque Iberi mentionem [7] facere, et, quod diu par- » turit animus vester, aliquando pariat [8]. » Tum Romanus, sinu ex toga facto [9], « Hic, inquit, vobis bel- » lum et pacem portamus; utrum placet, sumite. »

4. *Saguntini excipiuntur*; confer ad cap. 2, n. 9, et cap. 19, n. 2.

5. *Neque auctoritate Patrum n. p. i.*; vide ad I, 17, n. 6.

6. *Itaque aliud de integro foedus publico c. i. est*, a decem legatis in Siciliam missis; vid. Polyb. I, 62, 63; III, 27 sq.

7. *Sagunti atque Iberi mentionem*; vide ad cap. 2, n. 9.

8. *Et, quod iam diu parturit animus vester*, tanquam fetum maturum in lucem edere enititur, *aliquando pariat*, ut ap. Cic. Phil. 2 extr. *utinam reipub. dolor pariat, quod iam diu parturit!* Doër.; *ut, quod diu* etc.; coni. Bauer.

9. *Sinu ex toga facto*, laciniis togae ita collectis, ut sinus, vel gremium fieret; Doër. Cf. Appian. Hisp. XIII; Salmas. ad Flor. II, 6; Sil. II, 384 sq. in pr. Polyb. III, 33, n. 2 seq. (ubi conf. Schweigh.), et Zonar. Ann. VIII, 22, qui copiosius apertiusque dicit Μάρκος ὁ Φάβιος, τὰς χεῖρας ὑπὸ τὸ ἱμάτιον ὑποβαλὼν, καὶ ὑπτιάσας αὐτὰς etc. — *Iterum*, quia significat secundo, altera vice, non rursus, referendum ad *dixisset*, non ad *sinu effuso*: nec enim antea effuderat sinum, neque *iterum* pro *contra*, vel *rursus* dici potest; Bauer. Idem mox τὸ *se* ante *gesturos* delendum putat.

Sub hanc vocem haud minus ferociter, *daret*, *utrum vellet*, succlamatum est: et quum is iterum sinu effuso *bellum dare* dixisset, *accipere se* omnes responderunt, *et*, *quibus acciperent animis*, *iisdem se gesturos*.

XIX. Haec directa percunctatio [1] ac denuntiatio belli magis ex dignitate populi romani visa est, quam de foederum iure verbis disceptare, quum ante, tum maxime Sagunto excisa. Nam, si verborum disceptationis res esset [2], quid foedus Hasdrubalis cum Lutatii priore foedere, quod mutatum est, comparandum erat? quum in Lutatii foedere diserte additum esset, *ita id ratum fore, si populus censuisset*? in Hasdrubalis foedere nec exceptum tale quidquam fuerit, et tot annorum silentio [3] ita vivo eo comprobatum sit foedus, ut ne mortuo quidem auctore quidquam mutaretur. Quamquam et, si priore foedere staretur [4], satis cautum erat Saguntinis, sociis utrorumque exceptis: nam

Cap. XIX. 1. *Directa percunctatio*, quum sine ambagibus rogaretur, utrum pacem an bellum vellent; Stroth. Cf. ad I, 11, n. 6.

2. *Si verborum disceptationis res esset* etc., si verbis contendere voluissent Romani, ne sic quidem causa Poenorum erat aequior etc.; Gron. — *Quid foedus Hasdrubalis* etc., e MSS. Flor. et Voss. suadente Gron. recepit Drak. pro vulg. *quod foedus H. cum L. p. f. commutatum est*, *comparandum non erat*, *quum* etc. « Voc. *commutatum* sane locum non habet, si significat, in locum alterius venire: at ego *commutatum* accipio, comparatum, mixtum, confusum, pro altero positum, quasi idem, aut simile, quod fecerant Poeni, cum superiori; Bauer. — *Exceptum tale quidquam*, disertis verbis definitum, vel pactum; talis conditio expressa, ut passim ap. Cic. *foedere*, vel *lege excipitur*. Cf. in pr. Cic. p. Balbo cap. 14, sup. ad c. 18, n. 4, et mox not. 4.

3. *Tot annorum silentio*; vide ad cap. 2, n. 9.

4. *Si priore foedere*, icto a Lutatio, *staretur* (vide ad III, 3, 6, n. 11), *satis cautum erat Saguntinis*, *sociis utrorumque* populorum *exceptis*; cf. not. 2, et ad cap. 2, n. 9. *Priore foedere* non eo, quod mutatum est, sed eo, quod validum fuit, adeoque altero et novo; Gron. Contra Bauer. monet: « Falso: nam neque *prius* dici hoc potest, neque *etsi staretur* diceret Liv.; steterunt enim altero foedere. Intellig. prius, quod, cum Hasdrubale ictum, socios utrorumque excipiebat. » Recte, si pro *Hasdrubale* scribere voluit *Lutatio*. — *Tantum*, tantummodo, scil. id aequum censeret quis, *ne*, ut *Carthaginiensium socii* non *aut solli-*

neque additum erat, *iis, qui tunc essent*, nec, *ne qui postea assumerentur*. Et quum assumere novos liceret socios, quis aequum censeret, aut ob nulla quemquam merita in amicitiam recipi? aut receptos in fidem non defendi? tantum, ne Carthaginiensium socii aut sollicitarentur ad defectionem, aut sua sponte desciscentes reciperentur. Legati romani ab Carthagine, sicut his Romae imperatum erat, in Hispaniam, ut adirent civitates [5], ut in societatem perlicerent, aut averterent a Poenis, traiecerunt. Ad Bargusios primum venerunt: a quibus benigne excepti, quia taedebat imperii punici, multos trans Iberum populos ad cupidinem novae fortunae erexerunt. Ad Volcianos [6] inde est ventum: quorum celebre per Hispaniam responsum ceteros populos ab societate romana avertit. Ita enim maximus natu ex iis in concilio respondit: « Quae verecundia est, Romani, postulare [7] vos, » uti vestram Carthaginiensium amicitiae praeponamus, quum, qui id fecerunt, Saguntinos crudelius, » quam Poenus hostis perdidit, vos socii prodideritis? » Ibi quaeratis socios, censeo, ubi saguntina clades » ignota est. Hispanis populis, sicut lugubre, ita insigne documentum Sagunti ruinae erunt, ne quis » fidei romanae aut societati confidat. » Inde extem-

citarentur ad defectionem, aut sua sponte desciscentes reciperentur; conf. Polyb. III, 27, n. 4, et III, 29, n. 9.

5. *Ut adirent civitates, ut*, f. *et*, vel *et aut in societatem* etc. — *Bargusios*, vel *Bergusios* ad Iberum et Pyrenaeos, quorum urbs *Bergium*, seu *Bergidum*, *Bergusia*, *Bargusia*, caput Ilergetum, fursan hod. *Balbastro*, seu *Benavari*, seu *Rota*. Confer cap. 23; Polyb. III, 35; Cellar. G. A. tom. I, p. 120; Plut. et Steph. Quidam putant ab hoc opp. non differre *Vergium* XXXIV, 21, vel ab eo *Corbionem* in Suessetanis XXXIX, 42.

6. *Ad Volcianos*, al. *Volscianos*: populum minus notum. — *Celebre per H. r.* celebratum, vulgatum, sermonibus divulgatum.

7. *Quae verecundia est, postulare*, «num sat verecundum est? ubi est verecundia postulantium? an hoc verecundiae convenit?» Bauer.

plo abire finibus Volcianorum iussi, ab nullo deinde concilio Hispaniae benigniora verba tulere. Itaque nequidquam peragrata Hispania, in Galliam transeunt.

XX. In his [1] nova terribilisque species visa est, quod armati (ita mos gentis erat) in concilium venerunt. Quum, verbis extollentes gloriam virtutemque populi romani, ac magnitudinem imperii, petissent, ne Poeno bellum Italiae inferenti, per agros urbesque suas transitum darent; tantus cum fremitu risus dicitur ortus, ut vix a magistratibus maioribusque natu iuventus sedaretur. Adeo stolida impudensque postulatio visa est, censere [2], ne in Italiam transmittant Galli bellum, ipsos id avertere in se, agrosque suos pro alienis populandos obiicere. Sedato tamen fremitu, responsum legatis est, *neque Romanorum in se meritum esse, neque Carthaginiensium iniuriam, ob quae aut pro Romanis, aut adversus Poenos sumant arma. Contra ea* [3] *audire sese, gentis suae homines agris finibusque Italiae pelli a populo romano, stipendiumque pendere, et cetera indigna pati.* Eadem ferme in ceteris Galliae conciliis dicta auditaque: nec ho-

Cap. XX. 1. *In his*, scil. Gallis, vel Galliae populis, etsi praecedit *Galliam*; Stroth. Sed *Gallias* forte legendum. *In Arvernis nova* etc.; coni. Gron. Cf. XXVII, 39. *Ibi nova* etc.; Doër. *In his nova Illiberi species* Matthiae. *In Galliam ad...transeunt. In his nova* etc.; Sigon. et Glar. qui nomen populi excidisse putant, sed quodnam fuerit, negant divinare posse. *In Galliam transeunt. Ruscinone terribilis species* etc.; l. Gron. qui monet, id firmari c. 24, et primum ex Hispania iuxta mare in Galliam transgressis occurrisse Ruscinonem, τὸ *que* autem saepius a librariis vel additum esse, vel ablatum. — *Armati in concilium venerunt* Galli, *ita mos gentis erat*, sed forte non nisi de bello consultandum esset, Drak. coll. Caes. Bell. gal. V, 56, et Nic. Damasc. in Exc. Peiresc. pag. 513.

2. *Adeo stolida impudensque postulatio visa est, censere*, sententiam in concilio dicere, suadere etc. *Censere* pro censendo, h. e. proponendo, suadendo, dictum accipit Doër. Supervacaneum illud esse, et delendum putabat Gron.

3. *Contra ea*; vide ad II, 60, n. 1. — *Cetera indigna*, alia i., ut passim. Cf. Drak.

spitale quidquam pacatumve satis prius auditum, quam Massiliam venere. Ibi omnia [4], ab sociis inquisita cum cura ac fide, cognita, *praeoccupatos iam ante ab Hannibale Gallorum animos esse. Sed ne illi quidem ipsi satis mitem gentem fore (adeo ferocia atque indomita ingenia esse), ni subinde auro, cuius avidissima gens est* [5], *principum animi concilientur*. Ita peragratis Hispaniae et Galliae populis, legati Romam redeunt, haud ita multo post, quam consules in provincias profecti erant. Civitatem omnem in exspectationem belli erectam [6] invenerunt, satis constante fama, iam Iberum Poenos transmisisse.

XXI. Hannibal, Sagunto capto, Carthaginem novam in hiberna concesserat: ibique, auditis, quae Romae, quaeque Carthagine acta decretaque forent, seque non ducem solum, sed etiam causam esse belli, partitis divenditisque reliquiis praedae, nihil ultra differendum ratus, hispani generis milites [1] convocat: » Credo ego vos, inquit, socii, et ipsos cernere, pacatis omnibus Hispaniae populis, aut finiendam » nobis militiam, exercitusque dimittendos esse, aut » in alias terras transferendum bellum: ita enim hae » gentes non pacis solum, sed etiam victoriae, bonis » florebunt, si ex aliis gentibus praedam et gloriam » quaeremus. Itaque, quum longinqua ab domo in» stet militia [2], incertumque sit, quando domos ve-

4. *Ibi omnia, ab sociis* (Massiliensibus, de quorum fide conf. cap. 26, XXII, 19, et Polyb. III, 95) *inquisita, cognita* a Romanis. — *Praeoccupatos ante*; quod *ante* e MSS. adiecit Drak. Cf. ad IX, 23, n. 1.

5. *Cuius avidissima gens est*; debebat poni *sit*: aut ex Livii ore, quasi per parenthesin, dictum accipe; Bauer.

6. *In exspectationem belli erectam*; vide ad II, 54, n. 12.

CAP. XXI. 1. *Hispani generis milites*, praestantissimam exercitus partem. Conf. XXVII, 14, et ad Sil. I. 220 seq.

2. *Longinqua ab domo instet militia*; vid. ad III, 6, n. 5, et XXXVI,

» stras, et quae cuique ibi cara sunt, visuri sitis, si » quis vestrum suos invisere vult, commeatum do. » Primo vere, edico, adsitis, ut, diis bene iuvanti» bus, bellum ingentis gloriae praedaeque futurum » incipiamus. » Omnibus fere visendi domos oblata ultro potestas grata erat, et iam desiderantibus suos, et longius in futurum providentibus desiderium. Per totum tempus hiemis, quies inter labores, aut iam exhaustos, aut mox exhauriendos, renovavit corpora animosque ad omnia de integro patienda. Vere primo ad edictum convenere. Hannibal, quum recensuisset omnium auxilia gentium, Gades profectus Herculi vota exsolvit [3]; novisque se obligat votis, si cetera prospera evenissent. Inde partiens curas simul in inferendum atque arcendum bellum, ne, dum ipse terrestri per Hispaniam Galliasque itinere Italiam peteret, nuda apertaque Romanis Africa ab Sicilia [4] esset, valido praesidio firmare eam statuit. Pro eo supplementum ipse, ex Africa, maxime iaculatorum levium armis petiit, ut Afri in Hispania, in Africa Hispani, melior procul ab domo futurus uterque miles, velut mutuis pignoribus obligati [5], stipendia facerent. Tredecim millia octingentos quinquaginta pedites cetratos [6] misit in Africam, et funditores Ba-

10, n. 6. — *Commeatum do*; vide ad I, 57, n. 2. Cf. Polyb. III, 33.

3. *Gades profectus Herculi vota exsolvit*; vid. ad Sil. III, 1-44. — *Si cetera prospera evenissent*, ut XXXVII, 47; XLII, 28, et apud Sall. B. Cat. 22, probb. Gron. et Drak. ut adiect. pro adv. positum sit. *Si cetera* (quae meditaretur, *prospere* e MSS. Rec. et Pal. III, forte rectius. *Prospere venissent*; Flor.

4. *Nuda apertaque Romanis Africa ab Sicilia*; vid. ad VIII, 17, n. 5. Mox *firmare et eam*, vel *Metagoneam* coni. Gron. Confer Polyb. III, 33, unde et sequentia sunt hausta.

5. *Velut mutuis pignoribus obligati*, ut apud Polyb. l. l. ἐκδεσμεύων τὴν ἑκατέρων πίστιν εἰς ἀλλήλους. .

6. *Pedites cetratos* (al. *caetratos*), agiles, levisque armaturae, qui Graecia *peltastae* dicuntur: nam cetra parvum erat Hispanorum Afrorumque scutum loreum, *peltae* simile; Stroth.

liares [7] octingentos septuaginta : equites mixtos ex multis gentibus mille ducentos. Has copias partim Carthagini praesidio esse, partim distribui per Africam iubet. Simul conquisitoribus [8] in civitates missis, quatuor millia conscripta delectae iuventutis, praesidium eosdem et obsides, duci Carthaginem iubet.

XXII. Neque Hispaniam negligendam ratus (atque ideo haud minus [1], quod haud ignarus erat, circumitam ab Romanis eam legatis ad sollicitandos principum animos), Hasdrubali fratri, viro impigro, eam provinciam destinat, firmatque eum africis maxime praesidiis, peditum Afrorum undecim millibus octingentis quinquaginta, Liguribus trecentis, Baliaribus quingentis. Ad haec peditum auxilia additi equites Libyphoenices [2] (mixtum punicum Afris genus) quadrin-

Confer XXIII, 26 extr.; XXVIII, 5; XXXI, 36 pr.; XXXIII, 4; ad Sil. III, 278; IX, 231, et de *peltis*, scutis parvis, in pr. Amazonum, formam mediae, vel corniculatae lunae referentibus, ad Sil. II, 76. Πελτασταὶ medii inter levem gravemque armaturam apud Polyb. V, 22, n. 9; V, 23, 3-8, diversi ab agemate ibid. V, 25, n. 1; a phalange et equitibus in exercitu Maced. ibid. II, 65, n. 2; IV, 67, n. 6; IV, 84, n. 9; X, 31, 13. Cetratis opponuntur *clypeati*, seu *aglaspides*, seu *chalcaspides*, gravis armaturae milites, XXXIII, 15, n. 3, et XLIV, 41 pr.

7. *Funditores* (peritissimi) *Baliares*, quorum insulae Baleares hod. *Mallorca* et *Minorca* vocantur. Cf. Ind. et loca class. XXVIII, 37; Epit. Liv. LX; Diodor. V, 17, νῆσοι ὀνομαζόμεναι Γυμνήσιαι διὰ τὸ τοὺς ἐνοικοῦντας γυμνοὺς τῆς ἐσθῆτος βιοῦν κατὰ τὴν τοῦ θέρους ὥραν. Βαλλιαρεῖς ἀπὸ τοῦ βάλλειν ταῖς σφενδόναις λίθους μεγάλους κάλλιστα τῶν ἁπάντων ἀνθρώπων etc., et Strab. III, 5, p. 167, 168, et lib. XIV, p. 450. Aliis dicuntur *Baleares*, ut plerumque Gron. Βαλεαρεῖς et Βαλεαρίδες, sed et Βαλιαρίδες; atque Βαλλιαρίδες. Ipso nomine funditores incolatoresve designari, plerique tradunt : sed alii illud graecum esse putant, a Βάλλειν; conf. Strab. l. l. Eustath. ad Dionys. vide 457; Bocharti Phaleg. ad Epit. Liv. LX, 9 (*Baliares a teli missu appellati, aut a* Baleo, Herculis comite etc.), et Cellar. G. A. II, 1, pag. 102.

8. *Conquisitoribus*; vide ad cap. II, n. 10.

Cap. XXII. 1. *Atque ideo haud minus*: del. *haud*, quae vocula sensum corrumpit; Gron. Nonnunquam altera particula negans abundat; Duk. Cf. II, 45, n. 7.

2. *Additi equites Libyphoenices ... CCCCL*; hunc numerum ex Polyb. III, 33, a quo omnis harum copiarum recensio summaque desumpta est, pro

genti et quinquaginta, Numidae Maurique accolae Oceani ad mille octingentos, et parva Ilergetum manus [3] ex Hispania, ducenti equites, et, ne quid terrestris deesset auxilii genus, elephanti quatuordecim. Classis praeterea data ad tuendam maritimam oram (quia, qua parte belli vicerant [4], ea tum quoque rem gesturos Romanos, credi poterat), quinquaginta quinqueremes, quadriremes duae, triremes quinque: sed aptae instructaeque remigio triginta et duae quinqueremes erant, et triremes quinque. Ab Gadibus Carthaginem ad hiberna exercitus rediit; atque inde, profectus praeter Etovissam [5] urbem, ad Iberum mari-

vulg. *CCC et* substitui, auctore Gron. qui bene monet *cccl* in *ccc et* transiisse, et in quibusdam MSS. reperiri CCCC. Ex eodem Polyb. mox leg. *elephanti XXI.* Africa inter quatuor populos erat divisa, *Poenos*, *Libyphoenices* (qui Byzacium et maritimas obtinebant urbes; cf. Plin. V, 4, et Strab. XVII, pag. 835), Afros, seu *Mauros*, et *Numidas*. Diodor. XX, 55, τέτταρα τὴν Λιβύην διείληφε γένη, Φοινίκες μὲν, οἱ τὴν Καρχηδόνα τότε κατοικοῦντες· Λιβυφοινίκες δὲ, πόλλας ἔχοντες πόλεις ἐπιθαλαττίους, καὶ κοινωνοῦντες τοῖς Καρχηδονίοις ἐπιγαμίας, οἷς ἀπὸ τῆς συμπεπλεγμένης συγγενείας συνέβη τυχεῖν ταύτης τῆς προσηγορίας etc.

3. *Parva Ilergetum manus ex Hispania*; confer Polyb. III, 33; ubi Schweigh. haec notavit: « Mirum utique debet videri, qui fiat, ut medios inter *Africae* populos, e quibus equites relicti Hasdrubali, una gens *Hispanica* memoretur, et quidem trans Iberum (inter Iberum et Pyrenaeum) incolens, posteaque demum subacta ab Hannibale (vid. Polyb. III, 35, et Liv. XXI, 23): praesertim quum consentaneum sit, hispanos equites plures sane, quam CC, vel CCC, sub Hasdrubalis imperio fuisse relictos. Hinc apud Polyb. pro Ἰλεργητῶν, quos ex Livio substitui, e MSS. Λεργητῶν restitutum velim, etsi populum huius nominis in Africa nulli alii scriptori memoratum novi. Livius, quum Λεργητῶν, aut aliud huiusmodi nomen, quo Libyae populus aliquis designabatur, ap. Polyb. legisset, perperam forte, similitudine nominis deceptus, de satis noto alioquin Hispaniae populo cogitavit. » Forsan Polybius scripsit: Νιγρετῶν. — *Ducenti equites*, forte *trecenti* ex Polyb.

4. *Qua parte belli* (vide ad c. 17, n. 7) *vicerant* Romani bello punico primo.

5. *Praeter Etovissam*, Ἠτόβησσα in Edetanis apud Ptol. — *Ducit*; vid. ad I, 23, 4. *Atque inde profectus, praeter Etovissam urbem ad Iberum maritima ora ducit*; coni. Iac. Gron. quia *maritimum* omnes paene MSS. sine copula *que* exhibent. Etovissam, vero non maritimam, sed mediterraneam urbem esse, monet Drak.

timamque oram ducit. Ibi, fama est [6], in quiete visum ab eo iuvenem divina specie, qui *se ab Iove* diceret *ducem in Italiam Hannibali missum: proinde sequeretur, neque usquam a se deflecteret oculos.* Pavidum primo, nusquam circumspicientem aut respicientem, sequutum; deinde, cura humani ingenii [7], quum, quidnam id esset, quod respicere vetitus esset, agitaret animo, temperare oculis [8] nequivisse; tum vidisse, post sese serpentem mira magnitudine cum ingenti arborum ac virgultorum strage ferri, ac post insequi cum fragore caeli nimbum: tum, *quae moles ea*, *quidve prodigii esset*, quaerentem audisse: *Vastitatem Italiae esse; pergeret porro ire, nec ultra inquireret, sineretque fata in occulto esse.*

XXIII. Hoc visu laetus tripartito Iberum copias traiecit, praemissis, qui Gallorum animos, qua traducendus exercitus erat, donis conciliarent, Alpiumque transitus specularentur. Nonaginta millia peditum, duodecim millia equitum Iberum traduxit [1]. Ilergetes

6. *Ibi fama est, in quiete visum ab eo iuvenem divina specie* etc. Confer Val. Max. I, 7 extr. 1; Cic. de Div. I, 24; ad Sil. III, 158 - 219, et, qui hanc similesque fabulas ridet, Polyb. III, 48.

7. *Cura humani ingenii*; pro ea, qua duci solent homines, res vetitas (novas quoque, insolitas et ignotas) sciendi cupiditate; Doër. — *Quod respicere vetitus esset*, de qua superstitione; vid. Sil. III, 181.

8. *Temperare oculis*; cf. ad II, 23, n. 8. — *Ferri*; vide ad VI, 30, n. 2.

Cap. XXIII. 1. *Nonaginta millia peditum, XII millia equitum traduxisse Iberum* tradit et Polyb. III, 35; deinde cum Hannoni reliquisse decem millia peditum, et millia equites; domum remisisse parem numerum; in subigendis populis intra Iberum Pyrenaeumque maximam exercitus partem amisisse; quum Pyrenaeum transierit, reliqua habuisse L mil. peditum, IX mil. equitum, et, superato Rhodano, XXXVIII millia peditum; equitum paulo amplius VIII mil.; in Alpium transitu harum copiarum dimidiam fere amisisse partem; et, quum ex Alpibus in campos circumpadanos descenderit, reliqua habuisse XX m. peditum (XII Afrorum, VIII Hispanorum), equitum VI millia; vid. Polyb. III, 35, 56 et 60. — *Ilergetes*, quorum capita *Athanagia* (vide ad c. 61), et *Ilerda* (h. *Lerida*) ad Sicorim fl. (hod. *Segre*) qui Iler-

inde, Bargusiosque, et Ausetanos, et Lacetaniam, quae subiecta Pyrenaeis montibus est, subegit: oraeque huic omni praefecit Hannonem, ut fauces, quae Hispanias Galliis iungunt, in potestate essent. Decem millia peditum Hannoni ad praesidium obtinendae regionis data, et mille equites. Postquam per Pyrenaeum saltum traduci exercitus est coeptus, rumorque per barbaros manavit certior de bello romano; tria millia inde Carpetanorum peditum iter averterunt. Constabat, non tam bello motos, quam longinquitate viae, insuperabilique Alpium transitu. Hannibal, quia revocare aut vi retinere eos anceps erat, ne ceterorum etiam feroces animi irritarentur, supra septem millia hominum domos remisit, quos et ipse gravari militia senserat [2], Carpetanos quoque ab se dimissos simulans.

XXIV. Inde, ne mora atque otium animos sollicitarent [1], cum reliquis copiis Pyrenaeum transgreditur, et ad oppidum Illiberi [2] castra locat. Galli quam-

getes a Lacetanis dividit. Conf. Ind. et Schweigh. ad Polyb. III, 33; III, 35; IX, 11; X, 18. — *Bargusios*; vide ad c. 19, not. 5. — *Ausetanos*, quorum ager XXXIX, 56, minus recte ad Iberum ponitur, quorumque oppida erant *Ausa* (seu Ausona, et vicus Ausonensis, hodie *Vic de Osona*, vulgo *Vich*, seu *Vique*), et *Gerunda*, hod. *Gerona*. — *Lacetaniam* ex emendat. Sigon. pro *Aquitaniam*, quae est pars Galliae citra Pyrenaeum. *Lacetani*, de quorum situ vide cap. 60, diversi forte a Iaccetanis Strab. non vero Ptol. Eorum oppida *Setelsis* (hod. *Solsona*), *Udura* (hodie *Cordona*), *Telobis* (hod. *Martorellum*), *Bacasis* (hodie *Manresa*), et *Scissis*, al. *Scissum*, cap. 60, forte rectius *Cissa* (Κίσσα apud Polyb. III, 76), hod. *Guissona*. (Sed in plerisque MSS. cap. 60, legitur *Scissis*, et conf. mox ad cap. 24, n. 2.) Pro *Ausetanis* et *Lacetanis* Polybius III, 35, n. 2, habet Ἀνδοσίνους et Αἰρηνοσίους. Ignota aliis nomina, pro quibus Gron. coni. Αὐσοδίους (Ausetanos, ut Καρπήσιοι Carpetani) et Λαρνησίους.

2. *Quos et ipse gravari militia senserat*, imo *ipsos g. militiam s.* Gron. — *Carpetanos*; vide ad cap. 5, n. 7.

Cap. XXIV. 1. *Animos sollicitarent* ad seditionem; Doër.

2. *Ad oppidum Illiberi*; ita in optimis MSS. sed mox *ad Illiberim*. Nam *Illiberis*, ut plura Hispaniae oppida, v. c. *Illiturgis*, seu Ilitnrgis, *Oringis*, *Anitorgis*, *Meningis*, et quae modo in nota 1, ad cap. 23, memoravi: sed et neutro genere *Illiturgi* (XXIII, 49), *Intibili* (ibid.), *Illi-*

quam Italiae bellum inferri audiebant, tamen, quia vi subactos trans Pyrenaeum Hispanos fama erat, praesidiaque valida imposita, metu servitutis ad arma consternati [3], Ruscinonem aliquot populi conveniunt. Quod ubi Hannibali nuntiatum est, moram magis, quam bellum, metuens, oratores ad regulos eorum misit, *colloqui semet ipsum velle cum his; et vel illi propius Illiberi accederent, vel se Ruscinonem processurum, ut ex propinquo congressus facilior esset: nam et accepturum eos in castra sua se laetum, nec cunctanter se ipsum ad eos venturum. Hospitem enim se Galliae, non hostem, advenisse: nec stricturum ante gladium, si per Gallos liceat, quam in Italiam venisset.* Et per nuntios quidem haec: ut vero reguli Gallorum, castris ad Illiberim extemplo motis, haud gravate ad Poenum venerunt; capti donis, cum bona pace exercitum per fines suos praeter Ruscinonem oppidum transmiserunt.

XXV. In Italiam interim nihil ultra, quam Iberum transisse Hannibalem, a Massiliensium legatis Romam perlatum erat: quum perinde, ac si Alpes iam transisset, Boii, sollicitatis Insubribus [1], defecerunt; nec tam ob veteres in populum romanum iras, quam quod nuper, circa Padum, Placentiam Cremonamque colonias in agrum gallicum deductas [2] aegre patie-

beri, *Illici*. Cf. Drak. *Illiberi* Mel. II, 5. *Eliberri*, Ptol. Ἰλίβερις Strab. Ἰλυβίῤῥις, a matre Constantini M. dictum *Helena*, et inde nunc *Elne*. Cf. ad c. 26, n. 6.

3. *Ad arma consternati*; vide ad II, 47, n. 3. — *Ruscino* opp. non longe a Perpiniano (*Perpignan*) situm, a quo dictum *le gouvernement de Roussillon*. Confer ad cap. 26, n. 6.

Cap. XXV. 1. *Boii, sollicitatis Insubribus*; vide ad V, 34, n. 9. — *Nec tam ob veteres in populum romanum iras*, quam tamen solam causam memorat Polyb. III, 40, n. 8.

2. *Placentiam Cremonamque colonias . . . deductas* hoc anno. Conf. Liv. Epit. XX; Vellei. I, 14, et in pr. ad totum h. l. Polyb. III, 40.

bantur. Itaque, armis repente arreptis, in eum ipsum agrum impetu facto, tantum terroris ae tumultus fecerunt, ut non agrestis modo multitudo, sed ipsi triumviri romani [3], qui ad agrum venerant assignandum, diffisi Placentiae moenibus, Mutinam confugerint, C. Lutatius, C. Servilius, T. Annius. Lutatii nomen haud dubium est; pro C. Servilio et T. Annio, Q. Acilium et C. Herennium habent quidam annales: alii P. Cornelium Asinam et C. Papirium Masonem. Id quoque dubium est, legati, ad [4] expostulandum missi ad Boios, violati sint, an in triumviros agrum metantes impetus sit factus. Mutinae quum obsiderentur, et gens, ad oppugnandarum urbium artes rudis, pigerrima eadem ad militaria opera, segnis intactis assideret muris; simulari coeptum de pace agi. Evocatique ab Gallorum principibus legati ad colloquium, non contra ius modo gentium, sed violata etiam, quae data in id tempus erat, fide, comprehenduntur; negantibus Gallis, nisi obsides sibi redderentur [5], eos dimissuros. Quum haec de legatis nuntiata essent, et Mutina praesidiumque in periculo esset, L. Manlius praetor [6], ira accensus, effusum agmen ad Mutinam dueit. Silvae tunc eirca viam erant, plerisque incultis: ibi, inexplorato profectus, in insidias praecipitatus, multaque cum caede suorum aegre in apertos campos emersit [7]. Ibi castra communita; et, quia

3. *Triumviri romani* coloniis deducendis. Confer ad III, 1, n. 6.

4. *Ad expostulandum*, ad exprobrandam factam Romanis a Boiis iniuriam, sive ad res repetendas; Doër. *Triumviros* ipsos, *colloquium* postulantes, a Boiis comprehensos tradit Polyb. l. l. Confer et infr. ad XXVII, 21, 7, et XXX, 19, n. 5.

5. *Nisi obsides sibi redderentur*, quos Polyb. l. l. traditos dicit in exitu eius belli, quod descripsit II, 22-35.

6. *L. Manlius praetor*; confer cap. 17. — *Effusum agmen*; vid. ad I, 14, n. 7. — *Plerisque incultis*, scil. locis, quod voc. alii addunt. — *Inexplorato*; vide ad I, 41, n. 10.

7. *In apertos campos emersit* e saltibus. Confer ad VI, 14, n. 6.

Gallis ad tentanda ea defuit spes, refecti sunt militum animi, quamquam ad C cecidisse [8] satis constabat. Iter deinde de integro coeptum, nec, dum per patentia loca ducebatur agmen, apparuit hostis; ubi rursus silvae intratae, tum postremos adorti, cum magna trepidatione ac pavore omnium, octingentos milites occiderunt, sex signa ademere. Finis et Gallis territandi, et pavendi Romanis fuit, ut e saltu invio atque impedito evasere. Inde, apertis locis facile tutantes agmen, Romani Tanetum, vicum propinquum Pado [9], contendere. Ibi se munimento ad tempus, commeatibusque fluminis et Brixianorum Gallorum [10] auxilio, adversus crescentem in dies multitudinem hostium, tutabantur.

XXVI. Qui tumultus repens postquam est Romam perlatus, et punicum insuper gallico bello auctum Patres acceperunt, C. Atilium praetorem cum una legione romana [1], et quinque millibus sociorum, delectu novo a consule conscriptis, auxilium ferre Manlio iubent: qui sine ullo certamine (abscesserant enim metu hostes) Tanetum pervenit. Et P. Cornelius, in locum eius, quae missa cum praetore fuerat, transcripta legione nova, profectus ab urbe sexaginta longis navibus [2], praeter oram Etruriae Ligurumque,

8. *Ad C. cecidisse* e MSS. Gud. recepi cum Stroth. etsi forte ob illud *multa caede* leg. *ad D*, vel *ad DC*. In reliquis MSS. *cecidisse*, *ad cladisse*, *accedisse*, *nececidisse*, *accidisse*, *occidisse*, *accessisse*. In edd. Med. *accisas res* (vide ad III, 10, 9), quod servarunt edd. seqq. Mox *DCC milites occiderunt* 10 MSS.

9. *Tanetum vicum p. Pado*, inter Parmam et Mutinam (hodie *Tanedo*), τὴν Τάννητος καλουμένην κώμην Pol. III, 40.

10. *Brixianorum Gallorum*; vide ad V, 35, n. 1.

Cap. XXVI. 1. *Una legione romana* altera earum, quae Scipioni erant datae (vide ad cap. 17): unde *in locum eius transcripta* (translata, substituta, novo delectu habito, nisi leg. *conscripta*, vel *scripta*) *legio nova*.

2. *Profectus ab Urbe LX longis navibus* (conf. ad cap. 17, n. 5), non itinere pedestri. Idem tradit Polybius III, 41.

et inde Salyum montes [3], pervenit Massiliam, et ad proximum ostium Rhodani [4] (pluribus enim divisus amnis in mare decurrit) castra locat: vixdum satis credens, Hannibalem superasse Pyrenaeos montes. Quem ut de Rhodani quoque transitu agitare animadvertit, incertus, quonam ei loco occurreret, necdum satis refectis ab iactatione maritima [5] militibus, trecentos interim delectos equites, ducibus Massiliensibus et auxiliaribus Gallis, ad exploranda omnia, visendosque ex tuto hostes praemittit. Hannibal, ceteris metu aut pretio pacatis, iam in Volcarum pervenerat agrum, gentis validae [6]. Colunt autem circa utramque ripam Rhodani: sed, diffisi citeriore agro arceri Poenum posse, ut flumen pro munimento haberent, omnibus ferme suis trans Rhodanum traiectis, ulteriorem ripam amnis armis obtinebant. Cetcros accolas fluminis [7] Hannibal, et eorum ipsorum quos

3. *Salyum montes*; vide ad V, 34, n. 7, et confer Strabonem, IV, 1, p 181.

4. *Ad proximum ostium Rhodani*, τὸ Μασσαλιωτικὸν apud Polyb. III, 41. De ostiis Rhodani, in aestuario divisis, parvasque formantibus insulas, confer Plin. III, 4, seu 5, et Strab. IV, 1, §. 8, p. 183.

5. *Ab iactatione maritima*, navium in mari, quae et fatigaverat milites, et nauseam iis creaverat. Confer ad cap. 48, n. 5. — *Trecentos delectos equites*, CCCC MSS. Harl. et Polyb. III, 41; ex quo etiam *ducibus Massiliensium auxiliaribus Gallis* coniici posse monet Drak.

6. *In Volcarum agrum, gentis validae*; noti *Volcae Tectosages* et *V. Arecomici*, seu Aricomici et Aricomisci. Illorum oppida Narbo Martius (hod. *Narbonne*), Tolosa (hodie *Toulouse*), Leucato, Carcasso, et, cap. 24 memorata, Illiberis et Ruscino: horum Nemausus (hodie *Nimes*), et Vindomagos. Confer Strab. IV, 1, §. 12-14, pag. 186-189. Is et pag. 186, dicit, Volcas non *circa utramque ripam Rhodani*, sed ultra illum, ἐπὶ θάτερα μέρη τοῦ ποταμοῦ *colere*, scil. agros, h. e. habitare. Conf. ad I, 1, n. 3. — Mox forte leg. *ulteriorem ripam amnis armati obtinebant*; Gron.: vel vox *amnis* del. Drak. et Stroth.

7. *Ceteros accolas fluminis et eos, quos eorum ipsorum*, vel ex his ipsis (confer Drak. et ad XLI, 9, n. 5), sc. Volcis, non traxerat insania popularium in ulteriorem ripam ad resistendum Hannibali, sed *sedes suae tenuerant*, detinuerat οἶκος φίλος, οἶκος ἄριστος, qui Volcarum remanserant cis flumen, sedis amore retenti; Gron. et Stroth. Conf. ad V, 54,

sedes suae tenuerant, simul perlicit donis ad naves undique contrahendas [8] fabricandasque: simul et ipsi traiici exercitum, levarique quam primum regionem suam tanta urgente hominum turba cupiebant [9]. Itaque ingens coacta vis navium est, lintriumque temere ad vicinalem usum paratarum; novasque alias primum Galli inchoantes cavabant ex singulis arboribus [10]: deinde et ipsi milites, simul copia materiae, simul facilitate operis inducti, alveos informes [11] (nihil, dummodo innare aquae, et capere onera possent, curantes) quibus se suaque transveherent, raptim faciebant.

XXVII. Iamque omnibus satis comparatis ad traiiciendum, terrebant ex adverso hostes, omnem ripam equis virisque obtinentes [1]: quos ut averteret, Hannonem, Bomilcaris filium, vigilia prima noctis, cum parte copiarum, maxime Hispanis, adverso [2] flumine

n. 1. *Quos sedes suae tenuerant* inversa constructione dictum putat Doër. pro vulgari: qui sedes suas tenuerant, h. e. qui in sedibus suis permanserant. Libri variant, et pronom. *suae* ex optimis MSS. primus addidit Stroth. suadentibus Gron. et Drak.

8. *Ad naves undique contrahendas*, etc.; confer Polyb. III, 42.

9. *Tanta urgente hominum turba*, tanquam grave onus premente incolas, qui victum et res necessarias tantae hominum multitudini suppeditare debebant; Doër. — *Coacta vis navium*; vide ad XXXII, 2, n. 4. — *Temere*, sine arte et certo consilio, *ad vicinalem usum paratarum*, quibus non ad longinquam navigationem, sed ad res in vicina loca deportandas utebantur; Stroth. ad merces in pr. ultro citroque devehendas; Sigon. Conf. Polyb. l. l. *Lintres* forte *pontones* Gallorum, noti e Caes. B. C. III, 29.

10. *Cavabant ex singulis arboribus*, μονόξυλα πλοῖα apud Polyb. qualibus barbari americani et insulani Oceani meridionalis utuntur; Stroth.

11. *Alveos informes*; vid. ad I, 4, not. 9.

Cap. XXVII. 1. *Omnem ripam equis virisque* (ut mox *equi, virique, et alia onera*) *obtinentes* ex edit. quibusdam ault. restitui; vide ad V, 37, n. 3. (*equis virisque immensum obtinentes loci*). Alii e MSS. *equites virique*. Quae voces forte glossatori debentur: nam Livius scripsisset potius *omnem r. equitibus virisque obtinentibus*, vel per exegesin *hostes*, *equites virique*, *omnem ripam obtinentes*; Doër.

2. *Adverso flumine ire* (ut doctius

ire iter unius diei iubet; et, ubi primum possit, quam occultissime traiecto amni, circumducere agmen, ut, quum opus facto sit, adoriatur ab tergo hostem. Ad id dati duces Galli edocent, inde millia quinque et viginti ferme supra, parvae insulae circumfusum amnem, latiorem, ubi dividebatur, eoque minus alto alveo, transitum ostendere. Ibi raptim caesa materia ratesque fabricatae, in quibus equi, virique, et alia onera traiicerentur. Hispani sine ulla mole [3], in utres vestimentis coniectis, ipsi cetris suppositis [4] incubantes, flumen tranavere. Et alius exercitus, ratibus iunctis traiectus, castris prope flumen positis, nocturno itinere atque operis labore fessus, quiete unius diei reficitur, intento duce ad consilium opportune exsequendum. Postero die profecti ex loco edito fumo significant, se transisse [5], et haud procul abesse. Quod ubi accepit Hannibal, ne tempori deesset [6], dat signum

adversa ripa c. 31 pr. Stroth.) *iter unius diei iubet ... duces Galli edocent, inde millia quinque et viginti ferme* passus (v. ad IX, 24, n. 2) *supra* (supera parte, ut in fine c. *parte superiore*, et contr. *infra*), *parvae insulae c. amnem .... transitum ostendere*, etc.; cf. omnino Polyb. III, 42; *edocent* e MSS. Flor. recepit Drak. pro volg. *educunt*, quod delendum putabat Gron.; ut *ostendere* dictum esset pro *ostenderunt*. « At duces non *ostendunt* transitum, sed per eum docunt. Quod incommodum etiam gravius premit τὸ *edocent*, ut *ostendere* sit infinitivus. Et quid redundantius dici potest, quam *duces dati edocent, amnem transitum ostendere?* Non vidi ineptiorem verbositatem. Ego *educunt* simpl. intelligo: sorsum docunt adverso flumine. Sed nec placet *latiorem transitum;* quin dici vix potest. Quid, si *transitum ostendere* glossema sit, a perturbato librario vel lectore additum? *Latiore* certe malim, quod *alveo* iungatur. Forte et leg. *ostendentem*, scilicet amnem; » Bauer.

3. *Sine ulla mole*, difficultate. Cf. ad I, 38, n. 4.

4. *Cetris suppositis*; vide ad cap. 21, not. 6.

5. *Ex loco edito fumo significant se transisse*: sic et Polyb. III, 43, non vero *ex loco edito*: nam ita scripsi, suadentibus Cler. et Str. pro: *profecti ex loco, prodito fumo s. s. t.* In uno MSS. est *ex loco debito*: et *propinquo fumo* coni. Gron.

6. *Ne tempori deesset*; vide ad III, 46, n. 3. — *Navium agmen*, maiora navigia, οἱ λέμβοι, *transmittens equites* iis impositos, *propter* (prope, iuxta, *neben*, ut IX, 2; XXV, 23; XXVI, 8; XXVIII, 46; XXXIV, 32;

ad traiiciendum. Iam paratas aptatasque habebat pedes lintres: equites fere propter equos nantes navium agmen, ad excipiendum adversi impetum fluminis, parte superiore transmittens, tranquillitatem infra traiicientibus lintribus praebebat. Equorum pars magna nantes loris a puppibus trahebantur, praeter eos, quos instructos frenatosque, ut extemplo egresso in ripam equiti usui essent, imposuerant in naves.

XXVIII. Galli occursant in ripam [1] cum variis ululatibus cantuque [2] moris sui, quatientes scuta super capita, vibrantesque dextris tela: quamquam et ex adverso terrebat tanta vis navium cum ingenti sono fluminis, et clamore vario nautarum et militum, qui nitebantur perrumpere impetum fluminis, et qui ex altera ripa traiicientes suos hortabantur [3]. Iam satis paventes adverso tumultu [4] terribilior ab tergo adortus clamor, castris ab Hannone captis. Mox et ipse aderat [5], ancepsque terror circumstabat, et e navibus

XLIV, 3, et aliis locis, quae laudavit Drak. ad Ep. Liv. XLIX) *equos nantes, parte superiore, ad excipiendum* frangendumque tum equis, tum lembis, *adversi impetum fluminis, praebebat tranquillitatem lintribus infra t.*, quae lintres, τὰ λεπτὰ τῶι πορθμείων, vel τὰ μονόξυλα πλοῖα, ita facilius tutiusque transmitti poterant. Confer Polyb. III, 43, qui etiam *equos nantes e puppibus* lemborum, et ex utroque earum latere *loris tractos* dicit; ut mox Livius: *Equorum pars magna nantes* (conf. ad I, 41, n. 1), quae verba suspecta reddunt superiora *propter equos nantes.*

Cap. XXVIII. 1. *Galli occursant in ripam;* Gron. Sed et *quo* et *ubi* occursarint, quaeri dicique potest; Baner.

2. *Cum variis ululatibus cantuque,* confer Polyb. III, 43, et vide ad X, 26, not. 8. — *Quatientes scuta super capita;* confer XXXVIII, 17, et ad Sil. III, 346, 348.

3. *Qui ex altera ripa t. suos hortabantur*, postquam duce Hannone iam fluvium traiecerant.

4. *Adverso tumultu*, qui ex adverso, vel in conspectu, et ante oculos erat, ut contra *clamor ab tergo.* Similiter *adversa vulnera* et al., quibus *aversa* opponuntur. Conf. ad II, 23, n. 5.

5. *Mox et ipse aderat* Hanno. « Sed *et ipse* castra ceperat. Cur ergo additur *ipse?* Forte leg. *ipsis*, scil. Gallis: sicut castra eorum ceperat, ita nunc ipsos, in ripa stantes, aggrediebatur; »

tanta vi armatorum in terram evadente, et ab tergo improvisa premente acie. Galli, postquam, utroque vim facere conati [6], pellebantur, qua patere visum maxime iter, perrumpunt, trepidique in vicos passim suos diffugiunt. Hannibal, ceteris copiis per otium traiectis, spernens iam gallicos tumultus, castra locat. Elephantorum traiiciendorum varia consilia fuisse credo: certe variata memoria [7] actae rei. Quidam, congregatis ad ripam elephantis, tradunt, ferocissimum ex iis, irritatum ab rectore suo, quum refugientem in aquam nantem sequeretur, traxisse gregem, ut quemque timentem altitudinem destituerat vadum, impetu ipso fluminis in alteram ripam rapiente. Ceterum magis constat, ratibus traiectos [8].

Bauer. Confer ad V, 43, n. 5. — *Anceps terror*, v. I, 25, n. 4.

6. *Vtroque vim facere conati* (in eos, qui iam transierant cum Hannone Rhodanum, quique nunc transibant) e MSS. Cantabr. et Crev. recepi cum Stroth. suadente Iac. Gron. pro vulg. *ultro vim f. c.* In MSS. Flor. *utroque.* Bauer. et Duk. iungunt *ultro pellebantur*, et ille *ultro* accipit pro *ipsi*, vel ita, ut et notio *insuper* in eo lateat (non modo vim facere non poterant, sed insuper, ipsi quoque, e contrario pellebantur); hic pro *insuper*, non exspectantes, ut V, 37, not. 1, et apud Suet. Tib. 11. Confer supr. ad I, 5, n. 6. Contra Drak. *ultro vim facere* dici h. l. monet, qui hostem primi aggrediantur.

7. *Certe variata* varie exposita, varia et diversa est (confer ad I, 43, n. 20), *memoria*, narratio, historia; *actae rei*. Similiter XXVII, 27, n. 6. *Quae variant auctores*, hoc est varie tradunt. — *Ferocissimum ex iis*, *quum rectorem* suum, a quo *irritatus* fuerat, *in aquam refugientem*, et ibi *nantem* (sed τὸ *nantem* est potius glossa) persequeretur, reliquum post se elephantorum *gregem traxisse*, effecisse, ut sequeretur, ita ut, prout cuique, *altitudinem* aquae reformidanti, *vadum*, quo pedes figeret, recesserat, eum *ipse fluminis impetus in alteram ripam* sponte *raperet*; Doër. Id non satis patet, quum potius verisimile sit, eos hoc impetu secundo flumine delatos esse; Stroth. Sed cogita impetum fluminis navium equorumque agmine fractum, et ad ripam ulteriorem impulsum. Verba autem *quemque timentem altitudinem* non satis eleganter dicta videntur; et pro *nantem* cum Bauero forte leg. *nando*, vel *nans*: etsi participia saepe ἀσυνδέτως iunguntur, quod monet Schaefer.

8. *Ceterum magis constat*, *ratibus traiectos* esse elephantos, etc.; eamque rationem solam, sed non eodem modo, tradit Polyb. III, 46. — *Vt*, quemadmodum, *id consilium totius*

Id ut tutius consilium ante rem foret, ita, acta re, ad fidem pronius est. Ratem unam, ducentos longam pedes [9], quinquaginta latam, a terra in amnem porrexerunt: quam, ne secunda aqua deferretur, pluribus validis retinaculis parte superiore ripae religatam, pontis in modum humo iniecta constraverunt, ut belluae audacter velut per solum ingrederentur. Altera ratis, aeque lata, longa pedes centum, ad traiiciendum flumen apta, huic copulata est: et quum elephanti, per stabilem ratem, tanquam viam, praegredientibus feminis, acti, in minorem applicatam transgressi sunt; extemplo resolutis, quibus leviter adnexa erat, vinculis, ab actuariis aliquot navibus [10] ad alteram ripam pertrahitur: ita primis expositis, alii deinde repetiti ac traiecti sunt. Nihil sane trepidabant, donec continenti velut ponte agerentur: primus erat pavor, quum, soluta ab ceteris rate [11], in

foret, non tum, quum Hannibal id ageret, sed omnino, si quis alius tale quid moliretur; Bauer. — *Ad fidem pronius est*, facilius ad credendum, vel ad probabilitatem propius accedit, ut Cic. Natura Deor. III, 40, et Div. I, 5, dicit, *ad veritatis similitudinem propensius est.*

9. *Ratem unam CC longam pedes*, δύο πλέθρα apud Polyb. III, 46, qui pro 2 ratibus memorat 3 pontes ex ratibus iunctos. — *Per solum*; « Forte leg. *per solidum*, et mox *transgressi essent*, nisi confudit tempora, ut in simili re Thucyd. II. 34; ubi et, quid tum in sepeliendis militibus factum, et universe ac semper factum sit, mixtis temporibus narrat. Loquitur, ac si rem omnino, ut fieri soleat, non, ut tum gerebatur, describat, et tamen reliqua tempora *adnexa erat*, etc., aliud suadent; » Bauer.

10. *Actuariis aliquot navibus*, h. e. quae simul velis remisque aguntur, aut quae facile remis poterant *agi* (v. Non.), et vel maiores erant, vel minores. Vid. Scheffer. de Re nav. II, 2. — *Repetiti*, post alios petiti, Bauer.

11. *Soluta ab ceteris rate*: « a quibusnam? A ceterisne elephantis? Non patitur voc. *soluta*. Ab hominibus ergo; etsi alios non posuit: qui tamen in verbis prioribus subintelliguntur, quae ab aliis acta exponunt. An *a certis*, scil. hominibus, quibus id datum negotii esset? Vtrumque otiosum videtur. An *soluta altera rate* legimus? » Bauer. Si Polyb. III, 46, contuleris, probabile fit, non in his verbis, sed in superioribus vitia latere, et legendum esse: *et quum elephanti, per stabiles rates* (illas duas) *tanquam viam, p. f., acti, in* (duas) *minores applicatas* (non stabiles, sed mobiles, fir-

altum raperentur. Ibi, urgentes inter se, cedentibus extremis ab aqua, trepidationis aliquantum edebant; donec quietem ipse timor[12] circumspectantibus aquam fecisset. Excidere etiam saevientes quidam in flumen; sed, pondere ipso stabiles, deiectis rectoribus, quaerendis pedetentim vadis, in terram evasere.

XXIX. Dum elephanti traiiciuntur, interim Hannibal numidas equites quingentos ad castra romana miserat speculatum, ubi et quantae copiae essent, et quid pararent. Huic alae equitum missi, ut ante dictum est[1], ab ostio Rhodani trecenti Romanorum equites occurrunt. Proelium atrocius, quam pro numero pugnantium, editur. Nam praeter multa vulnera caedes etiam prope par utrinque fuit: fugaque et pavor Numidarum Romanis, iam admodum fessis, victoriam dedit. Victores ad centum sexaginta[2], nec omnes Romani, sed pars Gallorum: victi amplius ducenti ceciderunt. Hoc principium simul omenque belli, ut summae rerum prosperum eventum[3], ita haud sane incruentam ancipitisque certaminis victoriam, Romanis portendit. Vt, re ita gesta, ad utrumque ducem sui redierunt, nec Scipioni stare sententia poterat[4], nisi ut ex consiliis coeptisque hostis et ipse

miter quidem inter se colligatas, ad *ceteras* vero, sive duas stabiles, ita, ut *vincula, quibus leviter iis essent annexae, extemplo resolvi possent*) *transgressi sunt*, etc. Forte et Livius per errorem, aut alios sequutus auctores, unam tantum ratem fuisse mobilem putavit, ideoque dixit *minorem applicatam*, et deinde *soluta rate ab ceteris*, duabus stabilibus. — *In altum* h. l. de flavio, proprie de mari. — *Aliquantum edebant* iunge.

12. *Donec quietem ipse timor fecisset*, fecisset, ut quiescerent, quieti consisterent; Doër. — *Stabiles*; vide ad cap. 5, n. 10.

Cap. XXIX. 1. *Vt ante dictum est*, cap. 26. — *Proelium atrocius quam pro numero*, etc.; v. ad VII, 33, n. 2.

2. *Victores ad CLX*, immo CXL. Conf. Polyb. III, 45. — *Victi amplius ducenti*; vide ad III, 64, not. 5.

3. *Summae rerum prosperum eventum*; vide ad III, 5, n. 6.

4. *Nec* (et non) *Scipioni stare sententia poterat*; vide ad IV, 13, n. 6.

conatus caperet; et Hannibalem incertum, utrum coeptum in Italiam intenderet iter [5], an cum eo, qui primus se obtulisset romanus exercitus, manus consereret, avertit a praesenti certamine Boiorum legatorum regulique Magali adventus [6]; qui se duces itinerum, socios periculi fore, affirmantes, integro bello [7], nusquam ante libatis viribus, Italiam aggrediendam censent. Multitudo timebat quidem hostem, nondum obliterata memoria superioris belli: sed magis iter immensum Alpesque [8], rem fama utique inexpertis horrendam, metuebat.

XXX. Itaque Hannibal, postquam ipsi sententia stetit [1] pergere ire, atque Italiam petere, advocata concione, varie militum versat animos [2] castigando adhortandoque. « Mirari se, quinam pectora semper » impavida repens terror invaserit. Per tot annos » vincentes eos stipendia facere; neque ante Hispania » excessisse, quam omnes gentesque et terrae eae,

Post *sententia* excidisse voculam *alia*, sensumque esse: nec in alia nunc Scipio acquiescere poterat sententia; putat Doër. Sufficit vocem *alia* suppleri ob seq. *Nisi ut*, et *stare* hoc sensu quidem dicitur (vide ad III, 36, n. 11), non vero *stat mihi sententia*.

5. *Coeptum in Italiam intenderet iter*; vide ad IV, 19, n. 1.

6. *Boiorum legatorum regulique Magali adventus* ex Gallia circumpadana, *qui* etc.; conf. Polyb. III, 44. Is *Magilon* vocat: sed literae *a* et *i* commutantur saepe in barbaricis nominibus, ut *Masinissa* et *Masanissa* (vel *Massanissa* et *Massanassa*, seu *Masanássa*; vide ad Sil. XVI, 117). *Mithridates* et *Mithradates*, Ἀνδοβάλης et *Indibilis*, *Hampsicora* et *Hampsacoras*, Κατάνη et *Catina*; Gr. *Matali* et *Macoli* h. l. plerique MSS.

7. *Integro bello* (vide ad II, 5, n. 1), *nusquam ante libatis viribus*, imminutis proelio, vel tentatis. — *Multitudo*, milites Hannibalis.

8. *Iter immensum Alpesque*, iter i. trans Alpes, *rem fama*, ob famam, propter ea, quae de Alpibus, huiusque itineris difficultatibus narrando audita erant, *utique* (vide ad II, 30, n. 1) *inexpertis*, iis, qui haec nondum experti fuerant, *horrendam*. Confer III, 477 seq.

Cap. XXX. 1. *Ipsi sententia stetit*; vide ad IV, 13, n. 6.

2. *Varie militum versat animos* c. a.; vide ad II, 45, n. 6. Conf. similis oratio Hannibalis ap. Polyb. III, 44, et Sil. III, 503 seq.

» quas duo diversa maria [3] amplectantur, Carthaginiensium essent. Indignatos deinde, quod, quicumque Saguntum obsedissent, velut ob noxam, sibi dedi postularet populus romanus, Iberum traiecisse ad delendum nomen Romanorum, liberandumque orbem terrarum [4]. Tum nemini visum id longum, quum ab occasu solis ad exortus intenderent iter. Nunc, postquam multo maiorem partem itineris emensam cernant, Pyrenaeum saltum inter ferocissimas gentes superatum, Rhodanum, tantum amnem, tot millibus Gallorum prohibentibus, domita etiam ipsius fluminis vi, traiectum, in conspectu Alpes habeant, quarum alterum latus Italiae sit [5]; in ipsis portis hostium [6] fatigatos subsistere: quid Alpes aliud esse credentes, quam montium altitudines? Fingerent altiores Pyrenaei iugis. Nullas profecto terras caelum contingere, nec inexsuperabiles humano generi esse. Alpes quidem habitari, coli, gignere atque alere animantes. Pervias paucis esse [7]; exercitibus invias? Eos ipsos, quos

3. *Duo diversa maria*, Mediterr. et Oceanus; Doër.

4. *Liberandumque orbem terrarum*, scilicet servitute, qua eum opprimere cupiant Romani. — *Ab occasu solis ad exortus* (al. *ortum*; forte *exortum*) *intenderent iter*; vide ad IV, 19, n. 1.

5. *Quarum* (Alpium) *alterum latus Italiae sit*, scil. latus, sive pars sit, et ad eam pertineat, ut cap. 49. *Naves, cuius ipsi classis essent*; Gron. Similiter XXVIII, 8, *quod suorum fuisse finium satis probabant*; XXXVII, 55, *ea civitatis Rhodiorum essent* (ei subiecta essent, seu parerent); XXI, 11, n. 8, et XXII, 20 pr. *Terra hostium erat*, ab iis occupata; XXII, 20 ext. *ditionis imperiique romani facti sunt*; XXII, 54, n. 6; XXIII, 35, n. 1, *Hannibalis Apuliam factam*. Confer XXIII, 27, n. 5; ad III, 36, n. 4, et III, 62, n. 5.

6. *In ipsis portis hostium*, in aditu, seu finibus Italiae, terrae hostilis, ut al. *in limine* vel *in vestibulo*, v. c. *castrorum* XXV, 17; *urbis* XXXVI, 22. *Siciliae* apud Cic. Verr. V, 67.

7. *Pervias paucis esse*: nam modo *legatos* Boiorum (vide cap. 29 extr.) *Alpes transgressos*. Easdem vero *exercitibus invias* existimari? Respondet orator: Gallorum *ingentia saepe agmina Alpes tuto transmisisse* (confer V, 34, 35), et *militi armato nihil invium, aut exsuperabile esse*. Orator a minori ad maius progreditur, et du-

» cernant, legati non pennis sublime elatos Alpes « transgressos: ne maiores quidem eorum indigenas; » sed advenas Italiae cultores has ipsas Alpes ingen- » tibus saepe agminibus cum liberis ac coniugibus, » migrantium modo, tuto transmisisse. Militi quidem » armato, nihil secum praeter instrumenta belli por- » tanti, quid invium aut inexsuperabile esse? Sa- » guntum ut caperetur, quid per octo menses peri- » culi, quid laboris exhaustum esse? Romam, orbis » terrarum caput [8], petentibus quidquam adeo aspe- » rum atque arduum videri, quod incoeptum more- » tur? Cepisse quondam Gallos ea, quae adiri posse » Poenus desperet [9]. Proinde, aut cederent animo » atque virtute genti, per eos dies toties ab se victae; » aut itineris finem sperent campum interiacentem » Tiberi ac moenibus romanis. »

XXXI. His adhortationibus incitatos corpora curare, atque ad iter se parare iubet. Postero die, profectus adversa ripa [1] Rhodani, mediterranea Galliae petit: non quia rectior ad Alpes via esset, sed, quantum a mari recessisset, minus obvium fore [2] Roma-

bia, nuda posita, exemplis refulat. Oratoria autem vis et affectus augetur interrogatione, minuiturque, si ex emend. Stroth. legeris *pervias paucis esse, nec exercitibus invias.* Vox tamen *invias* primum adiecta in ed. Mediol. unde Gron. coni. *pervias paucis esse; non exercitibus? — Legatos non pennis* in *sublime elatos*, forte *sublimes*; Ern. Malim *sublime lator*; Schaef. Confer Schelleri Obss. pag. 193.

8. *Romam, orbis terrarum caput:* prolepsis, haud bene conveniens Hannibali; Stroth. A decoro illa laudatio abit, et magis a vero; Ruben. Elect. I, 25. Sed orator potius magna arte rem primum auget, ut, quantum ex *incoepto* hoc gloriae redundet ad Poenos, appareat; mox vero minuit (*cepisse quondam Gallos* etc.), ne animus militum frangatur.

9. *Ea, quae adiri posse Poenus desperet;* h. e. Romam, ut ap. Cic. Cat. IV, 4, *qui haec delere conati sunt;* Str. — *Genti* (Gallis) *per eos dies toties ab se victae;* vide cap. 23-28. — *Campum* Martium.

Cap. XXXI. 1. *Profectus adversa ripa* (vid. ad XXI, 27, n. 2) *Rhodani*, potius Isarae. Conf. ad cap. hoc et sq. Polyb. III, 49, 50, ibique Schweigh.

2. *Minus obvium fore* (vide ad I,

num credens: cum quo, prius quam in Italiam ventum foret, non erat in animo manus conserere. Quartis castris ad Insulam pervenit [3]: ibi Isara Rhodanusque amnes, diversis ex Alpibus [4] decurrentes, agri aliquantum amplexi, confluunt in unum: inde mediis campis Insulae nomen inditum. Incolunt prope Allobroges [5], gens iam inde nulla gallica gente opibus aut fama inferior; tum discors erat: regni certamine ambigebant [6] fratres: maior, et qui prius imperitarat,

40, n. 1) *Romanum credens*, hoc est, quia crederet: nam in partic. latet vis causalitatis; Stroth.

3. *Quartis castris ad Insulam pervenit*, ubi hodie est Lugdunum, et *Arar* (hodie *Saona*) *Rhodanusque confluunt:* sed Hannibal, qui transiisse Rhodanum videtur paululum infra Avenionem, inde vix *quartis castris* ad Lugdunum pervenire potuit, Str. Ego pro vulg. *Arar* reposui *Isara* (qui fluvius fines *Allobrogum* praeterlabitur (confer not. 5), et infra Viennam urbem miscetur Rhodano: unde, ni fallor, est hodie *Isère*, non *Oise*, qui amnis in Sequanam influit) re ita postulante, et suadentibus Iac. Gron., Cluvero Ital. ant. I, 33, pag. 363-8. Mandaiorso in Actis Acad. Paris. eleg. lit. tom. III, pag. 93 seq.; tom. V, pag. 198 seq.; Schweigh. ad Polyb. III, 49, not. 6; XXX, 50, not. 1, et Matthiae in Obss. ad Livii lib. XXI, qui docet, regionem designari, quae a meridie Isara, a septemptr. Rhodano, et ab oriente Alpibus cincta sit. Iidem viri docti plures difficultates, quibus narratio Liv. in hoc et seq. cap. premitur, removere conati sunt.

4. *Diversis ex Alpibus*, ex diversis Alpium partibus, *decurrentes confluunt in unum* locum: quae *divortia* (forte *devortia*; vide ad I, 51, n. 2) *aquarum* dicuntur XXXVIII, 45. Iugum montis, seu fons aquarum fluminumque, quae inde decurrentia dividuntur in brachia. Similiter *divortium itinerum* XLIV, 2, n. 4. Confer Drak. ad XXXVIII, 45, n. 3; Oudend. ad Luc. II, 404; Cerda ad Virg. Aen. IX, 379; Manut. ad Cic. ad Att. V, 20. *Arar* ex Vogeso oritur, quae Alpium pars habetur. Conf. Strab. IV, 186. — *Agri aliquantum*, al. *aliquantulum*. Conf. ad II, 39, n. 1. Mox *inde* ante *mediis* inserui auctore Iac. Gron., quia in multis MSS. est in *mediis*.

5. *Incolunt prope* (conf. ad I, 1, n. 3) *Allobroges*, populus Galliae Narbonensis, a lacu Lemano ad Isaram Rhodani accola, cuius oppida erant Geneva, Cularo (h. *Grenoble*) et Vienna. *Gens ..... gente*, vide I, 3, not. 8. — *Iam inde*, iam tum, ut I, 2, et III, n. 36. Ita Stroth. perperam, ni fallor, in pr. h. l. ob verba sq. *tum discors erat*. Forte leg. *iam diu*, vel *inde* loco motum, et supra ante *mediis* ponendum. Confer not. 4.

6. *Regni certamine ambigebant* (ut *de regno ambigere*, h. e. certare XL, 15, n. 3; confer ad XXI, 10, n. 11, et XXXV, 33, n. 2). *Fratres* etc.; cf. Polyb. III, 49, n. 50. Ubi Schweigh. iam monuit, Polybium satis diserte

Brancus nomine, minore ab fratre et coetu iuniorum, qui iure minus, vi plus poterant, pellebatur. Huius seditionis peropportuna disceptatio quum ad Hannibalem reiecta [7] esset, arbiter regni factus, quod ea senatus principumque sententia fuerat, imperium maiori restituit. Ob id meritum commeatu copiaque rerum omnium, maxime vestis, est adiutus, quam infames frigoribus Alpes praeparari cogebant. Sedatis certaminibus Allobrogum, quum iam Alpes peteret, non recta regione [8] iter instituit, sed ad laevam in Tricastinos flexit [9]: inde per extremam oram Vocontiorum agri tetendit in Tricorios: haud usquam impedita via, priusquam ad Druentiam flumen pervenit. Is et ipse alpinus amnis [10] longe omnium Galliae fluminum difficillimus transitu est: nam quum aquae

ab Allobrogibus eos distinguere; credi tamen posse, varias fuisse Allobrogum gentes. Mox *poterat* in omnibus fere MSS. omnibusque edd. ante Drakenb. prob. Stroth. ut ad remotius *fratre* referatur. Confer ad III, 72, n. 3.

7. *Disceptatio ad Hannibalem reiecta*; vide ad II, 22, n. 4.

8. *Recta regione*, recta regionis vel per regionem hanc via, ut *recto flumine* apud Virg. Aen. VIII, 57, et al.

9. *Ad laevam in Tricastinos flexit* etc., quod iter haud memorat Polyb., at Sil. III, 466 seq., at Ammian. XV, 28. Livius regionem designat, quae non Hannibali, sed sibi, aut cuivis Italo *ad laevam* esset: mos est enim historicis, ut nonnunquam dextram sinistramque non ab hostium parte, sed a sua designent; Stroth. coll. c. 5 (ubi vid. not. 2), lib. XXVII, 48, et Tac. Ann. II, 8. *A laeva* emand. Lips. in Epist. ad Belgas I, 93, ut Rhodanum non iterum transierit, sed ad laevam reliquerit, et ab eo flexerit in Tricastinos. Idem, vel *ad dextram*, leg. putabat Drak. *Tricastini*, *Vocontii*, seu Vocontii et *Tricorii* (vide Strab. IV, pag. 185, et 203) inter Rhodanum et *Druentiam* (hodie *Durance*), in Delphinatu, habitabant. — *Tetendit*; v. ad IV, 19, n. 1.

10. *Is et ipse Alpinus amnis*, in Alpibus oriundus (in *Mont Genèvre*) aeque ac Isara, Arar et Rhodanus, qui propior ostiis, inter Avenionem et Arelate, Druentiam recipit, et inde, quod non minus rapidus (ῥοδανός) est, nomen accepit. — *Difficillimus transitu* etc.; conf. Sil. III, 468 seq. Non nisi ad Cabellionem (hod. *Cavaillon*) *navium patiens est*. — *Nullis ripis*, nisi valde planis et tenuibus. — *Neque iisdem alveis*; conf. seqq. Mox *faciens* post *gurgites* addunt edd. Mediol. et seqq.; sed verbum *volvens* ad omnia sufficit, et *vada ad gurgites volvere* bene dicitur amnis, qui volvendo arenas facit vada hac, illac gurgites; Gron.

vim vehat ingentem, non tamen navium patiens est: quia nullis coërcitus ripis, pluribus simul, neque iisdem alveis fluens, nova semper vada novosque gurgites (et ob eadem pediti quoque incerta via est), ad haec saxa glareosa [11] volvens, nihil stabile, nec tutum ingredienti praebet; et tum, forte imbribus auctus, ingentem transgredientibus tumultum fecit [12], quum super cetera trepidatione ipsi sua atque incertis clamoribus turbarentur.

XXXII. P. Cornelius consul triduo fere post, quam Hannibal ab ripa Rhodani movit, quadrato [1] agmine ad castra hostium venerat, nullam dimicandi moram facturus: ceterum, ubi deserta munimenta, nec facile se tantum praegressos assequuturum videt; ad mare ac naves rediit, tutius faciliusque ita descendenti ab Alpibus Hannibali occursurus. Ne tamen nuda auxiliis romanis Hispania esset, quam provinciam sortitus erat, Cn. Scipionem fratrem cum maxima parte copiarum adversus Hasdrubalem misit; non ad tuendos tantummodo veteres socios, conciliandosque novos, sed etiam ad pellendum Hispania Hasdrubalem. Ipse cum admodum exiguis copiis Genuam repetit [2], eo, qui circa Padum erat, exercitu [3]

11. *Saxa glareosa:* al. *glomerosa* et *globosa*, ut XXXVIII, 29. *Glareasve*, aut *glareasque* conj. Gr. haud improb. Drak. Non satis intelligi potest, quomodo *saxa* dicantur *glareosa*, nisi intelligas, vel in saxorum modum ac magnitudinem compactam temere glaream, vel saxa minutiora ad lapillorum vel glareae modum; Stroth. Confer ad XLI, 27, n. 7.

12. *Tumultum fecit*, confusionem animorum et perturbationem, ut cap. 48 pr.; Doër. Cf. ad XXI, 16, n. 5.

CAP. XXXII. 1. *Quadrato agmine;* vid. ad II, 6, n. 3.

2. *Repetit Genuam*, quod Ligurum emporium forte appulerat, quum oram Ligurum praeternavigaret. Vid. c. 26.

3. *Eo, qui circa Padum erat, exercitu*, cui L. Manlius et C. Atilius praetores praeerant. Vide cap. 25, 26, et ad cap. 39, n. 3. Mox verba *ad Alpes* in omnibus edd. ante Stroth., et plerisque MSS. perperam post illa *cum bona pace*, sed in 2 optimis MSS. ante ea leguntur.

Italiam defensurus. Hannibal ab Druentia campestri maxime itinere ad Alpes cum bona pace incolentium ea loca Gallorum pervenit. Tum, quamquam fama prius (qua incerta in maius vero ferri solent) praecepta res erat [4], tamen ex propinquo visa montium altitudo [5], nivesque caelo prope immixtae, tecta informia imposita rupibus, pecora iumentaque torrida frigore, homines intonsi et inculti, animalia inanimaliaque omnia rigentia gelu, cetera visu, quam dictu, foediora, terrorem renovarunt. Erigentibus in primos agmen clivos apparuerunt imminentes tumulos insidentes montani; qui, si valles occultiores insedissent, coorti in pugnam repente, ingentem fugam stragemque dedissent. Hannibal consistere signa iubet; Gallisque ad visenda loca praemissis [6], postquam comperit, transitum ea non esse, castra inter confragosa omnia praeruptaque, quam extentissima potest valle, locat. Tum per eosdem Gallos, haud sane multum lingua moribusque abhorrentes, quum se immiscuissent colloquiis montanorum, edoctus interdiu tantum obsideri saltum, nocte in sua quemque

4. *Tum quamquam fama prius praecepta res erat;* vide ad VII, 26, n. 5. *Prius* redundat, aut sign. ante quam eo venissent; Bauer. Confer ad IX, 23, n. 1. — *Incerta in maius vero ferri;* vide ad IV, 1, n. 6.

5. *Montium altitudo* etc.; confer Sil. III, 477 seq. — *Montium*, Alpium, quarum plures sunt partes. — *Iumenta torrida frigore*, ut cap. 40 extr. *Praeusti artus*, *membra torrida gelu;* XL, 45 pr. *Hiems arbores densserat;* apud Plin. III, 20, *Praeustis in transitu Alpium nive membris*, et passim *uri*, *aduri*, *amburi*, *torreri*, καίεσθαι, ἀποκαίεσθαι etc., de frigore, plantas cutemque hominis amburente, vel macerante et laedente. Cf. ad Tac. Ann. XIII, 35, n. 5, et Sil. IV, 68. Mox *inanimaliaque* e MSS. et priscis edd. restitui; *inanimaque* edd. Mediol. et seqq. ex emend. Vallae; *inanimataque* coni. Gron. et *inanimantiaque* Drak.

6. *Gallisque ad visenda loca praemissis*, legatis Boiorum, qui se huius itineris duces fore professi fuerant; Sigon. Conf. cap. 29. — *Transitum ea*, scil. parte *non esse;* vide ad III, 70, n. 2. — *Confragosa omnia;* vide ad V, 26, n. 1.

dilabi tecta; luce prima subiit tumulos, ut ex aperto[7] atque interdiu vim per angustias facturus. Die deinde simulando aliud, quam quod parabatur, consumpto, quum eodem, quo constiterant, loco castra communissent, ubi primum degressos tumulis montanos, laxatasque sensit custodias, pluribus ignibus, quam pro numero manentium, in speciem factis, impedimentisque cum equite relictis, et maxima parte peditum, ipse cum expeditis, acerrimo quoque viro[8], raptim angustias evadit; iisque ipsis tumulis, quos hostes tenuerant, consedit.

XXXIII. Prima deinde luce castra mota, et agmen reliquum incedere coepit. Iam montani signo dato ex castellis[1] ad stationem solitam conveniebant; quum repente conspiciunt alios, arce occupata sua, super caput imminentes, alios via transire hostes. Vtraque simul obiecta res oculis animisque immobiles parumper eos defixit[2]. Deinde ut trepidationem in angustiis, suoque ipsum tumultu misceri agmen videre, equis

7. *Ex aperto*, ut *in aperto* I, 33; XXII, 4; XXIII, 46; XXXVI, 17, *locis apertis* XXXIII, 7; XXXIV, 46; ἐν καθαρῷ apud Hom. Il. VIII, 491; ἐμφανῶς ap. Polyb. III, 50, 8; quibus cf. totum h. l. Sic et *campi aperti* XXXVIII, 41, qui XXIV, 14, n. 4, dicuntur *puri* (sine silvis, virgultis collibusque) *ac patentes*, XXVII, 18; *plani*, XXII, 24, n. 40; *planum*, et al. *aequi campi* vel *aequum*. Confer ad V, 38, n. 4. — *Vim*, al. *viam*. Mox *constiterant* et *communissent*, scilicet Poeni, et *sensit* Hannibal. Al. *constiterat* et *communisset*, forte rectius.

8. *Cum expeditis*, *acerrimo quoque viro*; vide ad I, 7, n. 6. — *Angustias evadit*, ut XXXVIII, 2. *Ex iis vadit*, exit, elabitur, apud Polybium, l. l. διῆλθε τὰ στενά, et cap. 51, διήνυε τὰς δυσχωρίας.

Cap. XXXIII. 1. *Ex castellis* (vide ad V, 5, 2) *ad stationem solitam*, ad saltum. — *Arce sua* iunge; *sua super capita* coni. Sigon., et, ne τὸ *sua* redundet, *arce summa*, vel *subito* Bauer. Sed *arce sua* eodem sensu dictum, quo supra *statio solita*, et *saltus in tumulis*, quem Galli *interdiu obsidere* solebant. — *Via*, forte *infra*; Gron. intell. e superioribus *via per angustias*.

2. *Immobiles parumper eos defixit*, eleganter exprimit imaginem hominum, prae stupore, statuarum instar, sine omni motu in uno eodemque loco stantium; Doër.; vide ad III, 47, n. 9. Ad seq. conf. Polyb. III, 51.

maxime consternatis, quidquid adiecissent ipsi terroris, satis ad perniciem fore rati, perversis[3] rupibus iuxta invia ac devia assueti discurrunt. Tum vero simul ab hostibus, simul ab iniquitate locorum Poeni oppugnabantur; plusque inter ipsos (sibi quoque tendente [4], ut periculo prius evaderet), quam cum hostibus, certaminis erat. Equi maxime infestum agmen faciebant [5], qui et clamoribus dissonis, quos nemora etiam repercussaeque valles augebant, territi trepidabant, et icti forte aut vulnerati adeo consternabantur, ut stragem ingentem simul hominum ac sarcinarum omnis generis facerent: multosque[6] turba, quum praecipites deruptaeque utrinque angustiae essent, in immensum altitudinis deiecit, quosdam et armatos: sed ruinae maximae modo[7] iumenta

3. *Perversis* (in) *rupibus*, in inviis, *iuxta* (vide ad V, 6, n. 3) per *invia discurrunt*, ut *assueti*, nisi malis *ad* vel *in* (quae praepos. excidisse videtur) *invia ac devia* loca *assueti*, *discurrunt*; vel potius *perversis rupibus decurrunt*, quod quidam MSS. habent. *Perversis rupibus*, infestis, incommodis, ut ap. Sen. de Ira I, 16. *Perversa induenda magistratui vestis* (cf. Cerda ad Virg. Aen. VII, 584), aut potius transversis seu obliquis, ut cap. 34: *occursantes per obliqua montani*; Stroth. *Perversis* inepta et vere perversa lectio; Doer. *Per transversae rupis iuxta invia ac devia* coni. Gron., et *percursis*, vel potius *transversis*; Bauer. Forte leg. *praecelsis rupibus*, vel *satis ad perniciem fore rati perculsis*, *rupibus* ... *decurrunt*.

4. *Sibi* (pro se) *quoque tendente*, *ut periculo* (*periculum* in uno MS.) *prius* (f. *prior*) *evaderet*; conf. ad librum IV, cap. 7, n. 6.

5. *Infestum agmen faciebant*; vide ad I, 7, n. 7. — *Repercussae valles*, i. e. a quibus, per quas sonus, voces repercuterentur: nisi *repercussae* est pro simpl. *percussae*, more fere eius aetatis; Bauer.

6. *Multosque turba*, turbae tumultus et perturbatio; Doër. *Multos*, scil. lixas et calones, quibus mox *armati* opponuntur: nam tumultus accidit circa impedimenta; Gron.

7. *Ruinae maximae modo*, in modum maximae aedificiorum ruinae; Str. Conf. ad IV, 33, n. 5. Sic et *modo* X, 44, n. 2; XXI, 63, n. 11; XXVII, 4, 48; XXVIII, 11; XXIX, 2. *Maxime* coni. Duker. et Bauer. ut sit ferme, paene, potissimum. Verbum *devolvebantur*, quod in MS. Flor. ab alia manu adscriptum est, delere malebat Gronovius, ut omnia a *deiecit* penderent.

cum oneribus devolvebantur. Quae quamquam foeda visu erant, stetit parumper tamen Hannibal, ac suos continuit, ne tumultum ac trepidationem augeret. Deinde postquam interrumpi agmen vidit, periculumque esse, ne exutum impedimentis exercitum nequidquam incolumem traduxisset, decurrit ex superiore loco; et, quum impetu ipso fudisset hostem, suis quoque tumultum auxit. Sed is tumultus momento temporis, postquam liberata itinera fuga montanorum erant, sedatur: nec per otium modo, sed prope silentio, mox omnes traducti. Castellum inde [8], quod caput eius regionis erat, viculosque circumiectos capit, et captivo frumento ac pecoribus per triduum exercitum aluit. Et quia nec montanis primo perculsis, nec loco magnopere impediebantur, aliquantulum eo triduo viae confecit.

XXXIV. Perventum inde ad frequentem cultoribus alium [1], ut inter montana, populum. Ibi non bello

8. *Castellum inde* (Allobrogum πόλιν apud Polyb.) *viculosque circumiectos capit*; confer ad V, 5, 2. Mox in MSS. et primis edd. legitur *et captivo ac pecoribus*, unde Valla et alii reposuere *et captivorum pecoribus*; sed Strothius, quem sequuti sumus, *et captivo frumento ac p.* ex Polyb. III, 51, εἰς δὲ τὸ μέλλον ἔσχε μὲν καὶ σίτου καὶ θρεμμάτων ἐπὶ δυοῖν καὶ τρισὶν ἡμέραις εὐπορίαν. Vulgatam lect. *et captivorum pecoribus* recte damnat Bauer., quaerens: quinam illi captivi? aut quorsum attinebat capi, ut pecoribus eorum alerentur milites, quum satis foret, pecora capta esse? Nec tamen placet coniectura eius *et vicorum p.* Ern. coni. *captivis*. Forte leg. *et raptis eorum pecoribus*. Plura excidisse suspicabatur Gron. quia Polyb. verbis praec. tradiderit, Hannibalem recepisse numerum ingentem equorum, iumentorum hominumque, a montanis abductorum. Idem Gron. non male mox emend. *et quia nec montani proelio perculsi, nec loca m. impediebant.* « Ante *montanis* excidisse videtur *e*, et *impetu* post *primo*: aut illi sunt absoluti ablat. et *primo* sign. statim ab initio;» Bauer. — *Aliquantum viae*; vide ad II, 39, n. 1.

Cap. XXXIV. 1. *Ad frequentem cultoribus* (vide ad X, 11, n. 3), *ut inter montana* (conf. ad VIII, 30, n. 7) *populum*, δῆμον, pagum. «Aut pleonasmus est *cultorum* a *populo* distinctorum, « aut *populus* notat locum, regionem, vicos, hominum genus, aut leg. *locum*;» Bauer.

aperto, sed suis artibus [2], fraude, deinde insidiis est prope circumventus. Magno natu principes castellorum oratores ad Poenum veniunt; *alienis malis, utili exemplo, doctos*, memorantes, *amicitiam malle, quam vim experiri Poenorum: itaque obedienter imperata facturos: commeatum, itinerisque duces, et ad fidem promissorum obsides acciperet.* Hannibal nec temere credendo, nec aspernando [3], ne repudiati aperte hostes fierent, benigne quum respondisset, obsidibus, quos dabant, acceptis, et commeatu, quem in viam ipsi detulerant, usus, nequaquam, ut inter pacatos, incomposito agmine duces eorum sequitur. Primum agmen elephanti et equites erant: ipse post cum robore peditum, circumspectans sollicitusque omnia [4], incedebat. Vbi in angustiorem viam ex parte altera subiectam iugo insuper imminenti ventum est, undique ex insidiis barbari a fronte, ab tergo coorti, cominus eminus petunt: saxa ingentia in agmen devolvunt: maxima ab tergo vis hominum urgebat. In eos versa peditum acies haud dubium fecit, quin, nisi

2. *Sed suis artibus*, h. e. quibus, vel qualibus ipse uti solebat, scil. *fraude*, simulata primum societate et promissis, *deinde insidiis*, ex quibus undique barbaros mox coortos dicit. Ceterum ad hoc cap. conf. Polyb. III, 52.

3. *Hannibal nec temere credendo, nec aspernando... quum respondisset*, pro *credens* et *aspernatus*; vide ad I, 8, not. 4. — *Obsidibus, quos dabant;* vide ad III, 21, not. 3. — *Nequaquam, ut inter pacatos* (vide ad II, 59, n. 5), *incomposito agmine:* ita multi MSS. et edd. ault. ut *nequaquam incomposito* iungantur. Confer Polyb. Vulg. *composito*, eadem sententia, sed durius expressa, *nequaquam duces eorum sequitur, ut inter pacatos*, a quibus nihil metuitur, fieri solet et potest, scil. negligenter, ordinibusque solutis (conf. XXVII, 28), sed *agmine composito*, instructo (ut II, 49 pr.), et ad pugnandum parato, pugnae magis quam itineri apto. Cf. ad XXIV, 24, n. 2.

4. *Circumspectans sollicitusque omnia;* vide ad I, 25, n. 5. Alii *sollicitus*, quod tum paulo durius positum pro *sollicite.... in angustiorem viam* etc. Φάραγγά τινα δύσβατον καὶ κρημνώδη apud Polyb. — *Iugo insuper imminenti*, desuper, supra eos.

firmata extrema agminis[5] fuissent, ingens in eo saltu accipienda clades fuerit. Tunc quoque ad extremum periculi, ac prope perniciem ventum est; nam, dum cunctatur Hannibal demittere agmen[6] in angustias, quia non, ut ipse equitibus praesidio erat, ita peditibus quidquam ab tergo auxilii reliquerat; occursantes per obliqua montani, perrupto medio agmine, viam insedere: noxque una Hannibali sine equitibus atque impedimentis acta est.

XXXV. Postero die, iam segnius incursantibus barbaris, iunctae copiae [1], saltusque haud sine clade (maiore tamen iumentorum, quam hominum pernicie) superatus: inde montani pauciores iam, et latrocinii magis quam belli more, concursabant, modo in primum, modo in novissimum agmen, utcumque aut locus opportunitatem daret [2], aut progressi morative aliquam occasionem fecissent [3]. Elephanti, sicut prae-

5. *Firmata extrema agminis* (universi exercitus procedentis), et mox *ad extremum periculi*; confer ad II, 56, n. 4.

6. *Agmen demittere in angustias*, ut καθιέναι apud Polyb. III, 70, n. 11; III, 92, n. 7. *Dimittere* in omnibus fere MSS. et edd., praeter Gron. Crev. et Drak. «*Agmen* peculiariter pedites, at mox totus exercitus: nampe equites (cum elephantis impedimentisque) praemissi erant; dum vero montani carpunt extremum agmen peditum, *Hannibal*, ne illud deserat, *cunctatur* primum peditum *agmen*, ubi ipse erat in fronte, *dimittere in angustias*, ut propius inhaereat equitum vestigiis: sed, dum ita cunctatur, equitibus longius progressis, divellitur universum agmen, ita ut *montani per obliqua occursantes* (vide ad IX, 35, n. 3), *perrupto medio agmine*, inter equites iam praegressos, et pedites etiamnum cunctantes, *viam insiderent*;» Stroth. *Perrupto* ex emend. Sigon. *Erupto* in omnibus fere MSS, et edd. antt. *Interrupto* coni. Gron.

Cap. XXXV. 1. *Iunctae copiae*, equites in primo agmine, pedites in extremo locati. Conf. ad haec et seqq. Polyb. III, 53. — *Pernicie* forte delendum; Bauer. — *Concursabant*; vid. ad XXVII, 18, n. 7.

2. *Utcumque* (prout, ut XXVI, 42, n. 8, et XXXII, 9 extr.) *aut locus opportunitatem daret* (vide ad I, 11, n. 1): nam barbaris qui superiora obtinebant loca, in Poenos, in convalle procedentes, saxa devolvebant; vide Polyb. *Ut cuique* edd. ante Crev. *Daret* et *fecissent* pro indicativo; nam *ut* est *prout*; Bauer.

3. *Aliquam occasionem fecissent*; vide ad I, 11, not. 1. — *Praecipites*,

cipites per arctas vias magna mora agebantur, ita tutum ab hostibus, quacumque incederent (quia insuetis adeundi propius metus erat), agmen praebebant. Nono die in iugum Alpium perventum est, per invia pleraque[4] et errores, quos aut ducentium fraus, aut, ubi fides iis non esset, temere initae valles a coniectantibus iter, faciebant. Biduum in iugo stativa habita; fessisque labore ac pugnando quies data militibus: iumentaque aliquot, quae prolapsa in rupibus erant, sequendo vestigia agminis in castra pervenere. Fessis taedio tot malorum nivis etiam casus, occidente iam sidere Vergiliarum [5], ingentem terrorem adiecit. Per omnia nive oppleta, quum, signis prima luce motis, segniter agmen incederet, pigritiaque et desperatio in omnium vultu emineret, praegressus signa Hannibal in promontorio quodam [6], unde longe

proni ad lapsum in locis declivibus et praecipitibus; Doër. *Praecipites*, per ardua ac declivia, quum praerupta saepe, docebantur; Bauer. *Principes* male coni. Gron. Malim *sicut*, *praecipue per arctas vias*, *magna mora agebantur*. — Causa *magnae morae* potissimum in *arctis viis* quaerenda.

4. *Per invia pleraque* argutiore cum brevitate dictum, pro per loca, quorum pleraque essent invia, ut mox *per omnia nive oppleta*, h. e. per loca, quae tota nive oppleta essent; Bauer. — *Vbi fides iis non esset*, non haberetur, sed contra se ducere ipsi volebant, exercitus *valles* prius non cognitas *temere iniret*, sine certo consilio, prout ipse coniecerat iter; Stroth. Confer ad II, 46, n. 3.

5. *Occidente iam sidere Vergiliarum*, al. *Virgiliarum*, quae vulgo *Pleiades* dicuntur. Conf. Polyb. III, 54. Earum ortus (cosmicus X Cal. Mai. heliacus incipiens Non. Mai. plenus VI Id. Mai.) aestatem, et occasus (cosmicus incipiens a XIII Cal. Nov. plenus VI, vel III Id. Nov.) hiemem inchoare credebatur; vid. Plin. II, 47; XVI, 25, seu 42; XVIII, 25, 26, 27, 29, seu 59, 60, 66, 67, 69; Colum. XI, 1, 2, 6; Iani ad Hor. Od. IV, 14, 21.

6. *In promontorio* (al. *promuntorio*) *quodam*, iugo Alpium praealto, in altum (non, ut plerumque in mare) prominente. *Promontorium* h. l. locus eminens, procurrens, quod *promontorium* magis audit, quum *promontoria* ad mare sint; Bauer. Graecis etiam ἄκρας nonnunquam montes mediterraneos dici monet Stroth. — *Moeniaque*, propugnacula, *Italiae*, ut apud Polyb. III, 54; ἀκροπόλεως φαίνονται διάθεσιν ἔχειν αἱ Ἄλπεις τῆς ὅλης Ἰταλίας. — *Eos tum transcendere*, scil. *dicit*, quod latet in *ostentat*;

ac late prospectus erat, consistere iussis militibus Italiam ostentat, subiectosque alpinis montibus circumpadanos campos: *moeniaque eos tum transcendere non Italiae modo, sed etiam urbis romanae. Cetera plana, proclivia fore: uno aut summum altero proelio*[7] *arcem et caput Italiae*[8] *in manu ac potestate habituros.* Procedere inde agmen coepit; iam nihil ne hostibus quidem, praeter parva furta per occasionem, tentantibus. Ceterum iter multo, quam in ascensu fuerat (ut pleraque Alpium ab Italia[9] sicut breviora, ita arrectiora sunt), difficilius fuit. Omnis enim ferme via praeceps, angusta, lubrica erat, ut neque sustinere se[10] a lapsu possent, nec, qui paululum titubassent,

Stroth. Recte; vel verbum *ostentare* (ut synon. *ostendere*) primum valet monstrare, et deinde, ad verba *moeniaque* etc., repetendum, significare, indicare, dicere.

7. *Vnu aut* ad *summum*; certe (gallice, *au plus*), *altero proelio*, ut passim in Liv. et Cic. vid. Gron. et Duk. *summu* MSS. omnes. *Ad summum* edd. antt.

8. *Arcem et caput Italiae*, vide ad I, 55, n. 6.

9. *Pleraque Alpium ab Italia* (vid. ad VIII, 17, n. 5) *sicut breviora*, minus alta, *ita adrectiora sunt*, magis praerupta; Str. Sic *recta saxa*, c. 36 pr. et *rectae rupes* XXXVIII, 20. Vbi *placide adclivis collibus* opponuntur. Al. *arctiora*; ut mox *via angusta*, et apud Polyb. III, 54, οὔσης γὰρ στενῆς καὶ κατωφεροῦς τῆς καταβάσεως, τῆς δὲ χιόνος ἄδηλον ποιούσης ἑκάστοις τὴν ἐπίβασιν (unde *via lubrica*), πᾶν τὸ παραπεσὸν τῆς ὁδοῦ καὶ σφαλὲν ἐφέρετο κατὰ τῶν κρημνῶν.

10. *Sustinere se a lapsu* non: erigere, vel attollere se lapsos, sed: cavere sibi a lapsu, continere se, quo minus laberentur (conf. ad II, 44, n. 6; Cic. Acad. Quaest. IV, 15, 17, et, quod h. l. geminum est, infr. XXII, 2, *Galli neque sustinere se prolapsi, neque assurgere poterant*), et mox cum Drak. leg. *haerere affixi vestigio suo*, ut III, 68. *Haerere affixi concionibus*, et cap. seq. *Lubrica glacie non recipiente vestigium*: nam prementes vestigium vix dici potuerint *affligi ei*, h. e. firmiter in illud impingi (XXIV, 34), et, si *afflicti* genuinum sit, certe nihil aliud significare potest quam *affixi*, firmiter insistentes; Str. Ita vero eos, qui *a lapsu se sustinere* nequeant, haud discrepare ab iis, qui, dum paululum titubent, firmiter vestigio suo insistere non possint, monet Doër. Isque, suadente Creverio, τὸ *nec* posuit ante *haerere*, hoc sensu: *nec ii*, qui *afflicti* essent, h. e. trusi, impulsi ab aliis, et ad terram prostrati, in loco, quo incedebant, se tenere possent: nam desuper statim devolvebantur praecipites; cui sententiae egregie respondent sqq.

haerere afflicti vestigio suo; aliique super alios, et iumenta et homines, occiderent.

XXXVI. Ventum deinde ad multo angustiorem rupem, atque ita rectis saxis [1], ut aegre expeditus [2] miles tentabundus, manibusque retinens virgulta ac stirpes circa eminentes, demittere sese posset. Natura locus iam ante praeceps [3], recenti lapsu terrae, in pedum mille admodum altitudinem abruptus erat. Ibi quum,

aliique super alios etc. Recte, opinor: sed forte ne sic quidem τὸ *nec* transponendum. *Affigere aliquid terrae*, seu *ad terram*, est ferro vel clavo, fibula aliove vinculo terrae adnectere (ut IV, 19; VIII, 7; XXIX, 2); et προσπερονᾶν καὶ προσηλοῦν τὴν ψυχὴν πρὸς τὸ σῶμα in Plat. Phaed. et Plut. Sympos. VIII, 2; sed *affligere* terrae vel solo (ut *undae* XXIV, 34, et *parietibus* XLI, 18, ubi pro vulg. *affigunt* a Drak. repositum *affligunt*), cum vi et impetu humi prosternere terrae allidere, προσουδίζειν, vel οὔδει ἐρείδειν.

Cap. XXXVI. 1. *Rectis saxis*; vide ad cap. 35, n. 9.

2. *Expeditus miles*; vid. V, 16, n. 2.

3. *Natura locus iam ante praeceps, recenti lapsu terrae, in pedum mille admodum* (fere, prope, circiter; vel prorsus, si curatius computes, ut XXII, 24; XXIII, 46; XXVII, 30; XXXIV, 13; XL, 59; XLII, 65; XLIII, 11; et *nullus admodum* XXIII, 29, n. 7; XL, 59. n. 1) *altitudinem abruptus erat*: in optimis MSS. *lapsu terrae impeditus dum ille admodum a. a. e.* at in recentissimis et interpolatis codd. *lapsu terrae impeditus* (invius, impediens viatores; conf. ad IX, 43, n. 6) *in miram* vel *mirandam admodum a.* Hoc, quod desumptum videtur e Cic. Verr. V, XXVII, probant Sigon. et Str. Non servavimus emend. Vallae, quam firmat Polyb. III, 54; σχεδὸν ἐπὶ τρία ἡμιστάδια τῆς ἀποῤῥῶγος (abruptae rupis) καὶ πρὸ τοῦ μὲν οὔσης, τότε δὲ καὶ μᾶλλον ἔτι προσφάτως ἀπεῤῥωγυίας. Ibi Schweigh. haec notavit: « Si stadium aequivalet 625 pedibus rom., erunt tria semistadia pedes $937\frac{1}{2}$, adeoque passus $187\frac{1}{2}$. Quod vero Livius spatium, quo recens abruptus prorsus locus erat, *in altitudinem* accepit, non *in longitudinem*, id nec ex Polybio sumpsit, et prorsus ridiculum absurdumque videtur: in *altitudinem* saepe tota rupes, non modo per mille pedum spatium, abrupta intelligi debet. Idem Livius *virgulta ac stirpes circa eminentes* in rupe suo ex ingenio, aut ex fabulosa aliorum traditione, non ex Polybio, nec ex loci natura hausit. Quid quod cap. 37, in summis Alpium iugis, ubi ne virgulta quidem crescunt, et nil nisi nuda rupes est, nive plerumque, homo nusquam operta (τῶν γὰρ Ἄλπεων τὰ μὲν ἄκρα καὶ τὰ πρὸς τὰς ὑπερβολὰς ἀνήκοντα τελέως ἄδενδρα καὶ ψιλὰ πάντ' ἐστι, διὰ τὸ συνεχῶς ἐπιμένειν τὴν χίονα καὶ θέρους καὶ χειμῶνος· τὰ δ' ὑπὸ μέσην τὴν παρώρειαν ἐξ ἀμφοῖν τοῖν μεροῖν ὑλοφόρα καὶ δενδροφόρα καὶ τὸ ὅλον οἰκήσιμά ἐστιν, Polyb. III, 55, quae expressit Liv. cap. 37 extr.),

velut ad finem viae, equites constitissent, miranti Hannibali, quae res moraretur agmen, nuntiatur, rupem inviam esse. Digressus deinde[4] ipse ad locum visendum: haud dubia res visa, quin per invia circa, nec trita antea, quamvis longo ambitu, circumduceret agmen. Ea vero via insuperabilis fuit: nam quum super veterem nivem intactam[5] nova modicae altitudinis esset, molli nec praealtae nivi facile pedes ingredientium insistebant. Vt vero tot hominum iumentorumque incessu dilapsa est, per nudam infra glaciem,

immanes etiam *arbores* inducit, et *lignorum ingentem struem*: nempe his opus erat ad ornandam fabulam, quam sicco pede prudens Polybius transit, de *rupe incendio torrefacta*, et *infuso aceto putrefacta.*» Hanc fabulam, quam et narrant Plut. in vita Hannibalis, ac Sil. III, 640 seq. (ubi tamen nulla fit mentio rei maxime mirabilis, aceti, quo infuso ardens refrixerit rupes, et magis putrefacta sit), ob easdem aliasque rationes in dubium vocavit Matthiae in Obss. ad Liv. lib. XXI, pag. 40 seq., sed defendit Boettiger in Ephemerid. Brunsvic. ann. 1793. Monet etiam Ernesti, acetum fuisse potum militarem, et hinc non mirum esse, tantam eius copiam Poenis suppetiisse. Appianus, bello Hannib. 4, tradit: χιόνος τε πολλῆς οὔσης καὶ κρύους, τὴν μὲν ὕλην τέμνων τε καὶ κατακαίων, τὴν δὲ τέφραν σβεννὺς ὕδατι καὶ ὄξει (cineres extinguendo aqua et aceto), καὶ τὴν πέτραν ἐκ τοῦδε ψαφαρὰν γιγνομένην, σφύραις σιδηραῖς θραύων καὶ ὁδοποιῶν· ἣ καὶ νῦν ἐστιν ἐπὶ τῶν ὀντριβὴς καὶ καλεῖται δίοδος Ἀννίβου.

4. *Digressus deinde* etc. *Degressus* emend. Bauer. Sed vide ad Tac. Ann. IV, 74, n. 4. — *Haud dubia res visa, quin .... circumduceret agmen*, circumducendum esset, circumducere vellet ac deberet: neque enim potuit; et est metonymia consequentis; ut XXIV, 22. *Censere repeti*, scilicet oportere, et XXXVII, 53, n. 6. *Dabat*, *restituebat* pro dare volebat offerebat: neque enim dedit exemplo; Bauer. Conf. ad III, 21, n. 3. Necesse ipsi videbatur, ut circumduceret agmen: nam de re agenda, non acta, sermo est, et remedium difficultatis in qua erant, exponitur; Gron. et Stroth. Minus apte Doër.: aperte intelligebat, fieri non posse, quin etc. Illi explicationi et sequentia magis respondent, et facta. Polybius III, 54 extr.: τὸ μὲν οὖν πρῶτον ἐπεβάλετο (statuit) περιελθεῖν τὰς δυσχωρίας· ἐπιγενομένης δὲ χιόνος καὶ ταύτην ἀδύνατον ποιούσης τὴν πορείαν, ἀπέστη τῆς ἐπιβολῆς.

5. *Nam quum super veterem nivem intactam* (vid. ad II, 12, n. 11) *nova* etc. Confer ad haec et seqq. Polyb. III, 55; *iniecta nova* emend. Doër. *Fluentemque tabem* (al. *labem*) *liquescentis nivis*, humorem foedum et lutulentum e nive liquefacta et tepefacta; Ern. Alias *tabum* tali sensu: aut est abstr. pro concr. nix tabescens; Bauer. Sic mox *tabida nive*, sensim liquescente. Confer ad IV, 30, n. 4.

fluentemque tabem liquescentis nivis ingrediebantur: tetra ibi luctatio erat [6]; ut a lubrica glacie, non recipiente vestigium, et in prono citius pedes fallente, et, seu manibus in assurgendo, seu genu se adiuvissent, ipsis adminiculis prolapsis, iterum corruissent (nec stirpes circa, radicesve, ad quas pede aut manu quisquam eniti posset, erant); ita in levi tantum glacie, tabidaque nive volutabantur. Iumenta secabant; interdum etiam, tum infimam ingredientia nivem, et prolapsa iactandis gravius in connitendo ungulis, penitus perfringebant: ut pleraque, velut pedica capta, haererent in durata et alte concreta glacie.

XXXVII. Tandem, nequidquam iumentis atque hominibus fatigatis, castra in iugo posita, aegerrime ad id ipsum loco purgato: tantum nivis fodiendum atque

6. *Tetra ibi luctatio erat* etc. Conf. omnino Polyb. III, 55, *ut* (ὁπότε) *a lubrica glacie, non recipiente vestigium* (οὐ δυνάμενοι τὴν κάτω χιόνα διακόπτειν), *et in prono citius pedes fallente* (ita recte, opinor, Drak. emend. vulg. *pede se fallente*), scilicet corruerant (ἐπιπολὺ κατωφερῶν ὄντων τῶν χωρίων), et praeterea, *seu manibus in assurgendo, seu genu se adiuvissent* (ὁπότε πεσόντες βουληθεῖεν ἢ τοῖς γόνασιν ἢ ταῖς χερσὶ προσεξερείσασθαι πρὸς τὴν ἐξανάστασιν), *ipsis adminiculis prolapsis* (ἅμα πᾶσι τοῖς ἐρείσμασιν, scilicet manibus genibusque, quibus *in assurgendo se adiuverant*, non firmatis in vestigio, sed, ut in lubrico, elusis ac fluentibus; Gron. et Doër.), *iterum corruerant* (nam ita cum Drak. videtur leg. pro *corruissent*, *ita in levi*, lubrica, *glacie*), *tabidaque nive volutabantur tantum* (τότε καὶ μᾶλλον ἐπίπλεον, in lubrico vacillabant, velut supernatantes): *iumenta* vero *secabant* lubricam glaciem, vel *nivem infimam* veteremque (τὰ δ' ὑποζύγια διέκοπτεν, ὅτε πέσοι, τὴν κάτω χιόνα κατὰ τὴν διανάστασιν), *interdum etiam, tum infimam ingredientia nivem* pondere ac mole corporum sarcinarumque, *et*, tum (vide ad I, 35, n. 1), *prolapsa iactandis gravius in connitendo* (ita leg. ex emend. Fabri pro *continendo*), scilicet ut se erigerent (ut apud Cic. de Fin. V, 15, et apud Polyb. κατὰ τὴν διανάστασιν), *ungulis, penitus perfringebant*, ita *ut pleraque, velut pedica capta* (laqueis, seu compedibus, quibus ferae avesque maiores capiuntur; conf. ad Tac. Ann. IV, 25, n. 2), *haererent in durata et alte concreta glacie*, διακόψαντα δὲ ἔμενε μετὰ τῶν φορτίων οἷον καταπεπηγότα, διά τε τὸ βάρος καὶ διὰ τὸ πῆγμα τῆς προϋπαρχούσης χιόνος. Ita iam alii intpp. emendarunt hunc locum, vulgo foede corruptum, et verba *nec stirpes circa... erant*, quae Livius, rei magis explanandae causa, Polybianis adiecit, parenthesi incluserunt.

egerendum fuit! Inde ad rupem muniendam [1], per quam unam via esse poterat, milites ducti, quum caedendum esset saxum, arboribus circa immanibus deiectis detruncatisque, struem ingentem lignorum faciunt: eamque (quum et vis venti apta faciendo igni coorta esset) succendunt, ardentiaque saxa infuso aceto putrefaciunt. Ita torridam incendio rupem ferro pandunt, molliuntque [2] anfractibus modicis clivos, ut non iumenta solum, sed elephanti etiam, deduci possent. Quatriduum circa rupem consumptum, iumentis prope fame absumptis: nuda enim fere cacumina sunt [3], et, si quid est pabuli, obruunt nives. Inferiora valles et apricos quosdam colles habent, rivosque prope silvas, et iam humano cultu digniora loca. Ibi iumenta in pabulum missa, et quies muniendo fessis hominibus [4] data triduo. Inde ad planum descensum, etiam locis mollioribus et accolarum ingeniis.

XXXVIII. Hoc maxime modo in Italiam perventum est [1], quinto mense a Carthagine nova (ut quidam

Cap. XXXVII. 1. *Ad rupem muniendam* (vide ad V, 19, n. 9) τὴν ῥάχιν, dorsum, seu iugum montis; confer Polyb. III, 55.

2. *Molliuntque clivos*, eos descendentibus molliores, sive faciliores reddunt, unde *clivus mollis* apud Virg. Georg. III, 293, et al. qui facile adscendi, vel per quem facile descendi potest; Doër. Τοῖς μὲν ὑποζυγίοις καὶ τοῖς ἵπποις ἱκανὴν ἐποίησε πάροδον apud Polyb. Sic et *mollire collem* dixit Caes. B. G. VII, 46, ac *molle et clementer editum iugum* synon. Tac. Germ. 1, et *clivum lenem* Livius; vide ad lib. II, c. 50, n. 9, et ad Silium, IV, 489.

3. *Nuda enim fere cacumina* Alpium *sunt* etc. Vide ad cap. 36, n. 3. *Nuda*, ut ψιλὰ apud Polyb. sine arboribus, virgultis et pascuis. Hinc et *via nuda* decurrentium de colle, qui propr. ita nudus est, XXVII, 42, n. 2.

4. *Muniendo fessis hominibus*, cf. not. 1. — *Etiam* (forte *et iam*) *locis mollioribus et accolarum ingeniis*; vid. ad IX, 13, n. 2.

Cap. XXXVIII. 1. *In Italiam perventum, quinto mense* post profectionem *a Carthagine Nova* (nisi haec verba cum *perventum* iungere malis, quam cum *Alpibus superatis*), *XV die Alpibus superatis*: utrumque tradit Polyb. III, 56. Conf. infra XXVII,

auctores sunt), quinto decimo die Alpibus superatis. Quantae copiae transgresso in Italiam Hannibali fuerint, nequaquam inter auctores constat: qui plurimum, centum millia peditum, viginti equitum fuisse scribunt; qui minimum, viginti millia peditum, sex equitum [2]. L. Cincius Alimentus [3], qui captum se ab Hannibale scribit, maxime auctor me moveret, nisi confunderet numerum, Gallis Liguribusque additis: cum his octoginta millia peditum, decem equitum, adducta in Italiam (magis affluxisse verisimile est; et ita quidam auctores sunt[4]): ex ipso autem audisse Hannibale, postquam Rhodanum transierit [5], triginta sex millia hominum, ingentemque numerum equorum et aliorum iumentorum amisisse, in Taurinis, quae

39, n. 3; XXXI, 7, n. 2; Appian. b. Hannib. 4, et 52. Nono die in iugum Alpium pervenit, et biduum ibi stativa habuit; quatriduo autem circa rupem muniendam consumpto, ad inferiora pervenit; vide cap. 35 et 37, — *Et quidam auctores sunt*, vide ad II, 58, n. 1.

2. *Qui minimum, XX millia peditum* (XII m. Afrorum et VIII m. Hispanorum), *sex equitum*: sic Polyb. III, 56, et, ut is dicit, Hannibal ipse in columna Lacinii inventa.

3. *L. Cincius Alimentus*; vide ad VII, 3, n. 4. Mox *scribit* post *cum his* iterant edd. omnes ante Drak. Multi MSS. illud ignorant, et vox *auctor* (qui prodidit) hoc verbum sensu complectitur; Gron. — *Affluxisse*, illam militum multitudinem in Italia ad hunc numerum excrevisse adiunctis, qui ibi *affluerent*; novis militibus; Doer. *Affluere* de multitudine hominum, et copiis gregatim accurrentibus, XXXV, 3 pr. et XXXIX, 31. Confer ad Tac. Ann. II, 76, n. 1.

4. *Et ita quidam auctores sunt*; vide ad II, 58, n. 1.

5. *Postquam Rhodanum transierit, XXXVI m. hominum* (XXXVIII Polyb. III, 60). — *Amisisse*, scilicet in Alpibus traiiciendis (confer ad cap. 23, n. 1), *in Taurinis* (vide ad V, 34, n. 8), *in Italiam degressum*: id reposui, grammatica ita postulante, pro vulg. *digresso* vel *degresso*; nisi malis *amissa degresso*, vel potius, quia τὸ *in* a pluribus MSS. abest, cum Lips. in Epist. ad Belgas I, 93, *amisisse. E Taurinis . . . in Italiam degressum, quum inter omnes constet* etc. Idem mox malebat *quae Galliae proxima gens erat*, ut sensus sit, eam gentem Galliae in illo tracto proximam Italiae fuisse, et origine quidem Ligures, sed situ Gallos Taurinos Ligoricae originis faciunt Strab. IV, 6, n. 6, pag. 204, et Plin. III, 17, sive 21; sed Taurasiam gallicum opp. Appian. b. Hannib. 5 pr.

Gallis proxima gens erat, in Italiam degressum. Id quum inter omnes constet [6], eo magis miror ambigi, quanam Alpes transierit; et vulgo credere [7], Penino, atque inde nomen et iugo Alpium inditum, transgressum. Coelius [8] per Cremonis iugum [9] dicit transis-

6. *Id quum inter omnes constet* (vid. ad IX, 2, n. 1), scilicet Hannibalem per Taurinos in Italiam venisse. Conf. Polyb. III, 60, et XXXIV, 10, n. 18, ubi vide Schweigh.—*Quanam parte Alpes transierit* Hannibal. De dissensu vett. scriptt. confer Hard. ad Plin. III, 17, seu 21; Lips. Epist. ad Belgas Cent. I, ep. 93, et *Folard* ad Polyb. III, 60, qui quidem Polybius, teste Strab. lib. IV, extr. 4 transitus Alpium memoravit, per Ligures, Taurinos, Salassos et Raetos. Confer supra V, 34 et 35.

7. *Et vulgo credere*, scilicet *omnes*, ex praec. membro, aut, quod huic facile includitur, *homines*, ut apud Cic. ad Div. XVI, 10, *vulgo loquebantur*; Gron. *Vulgum* emend. Lips. et recta, opinor, mox *ei iugo Alpium* Gron. prob. Drak. et Struth. *inde a* Poenis eorumque transitu. *Penino* Drak. pro vulg. *Pennino*. Τὸ Ποίνινον dixit Strab. IV, 6, 7, et XI, p. 205, et 208. *Alpium fores* (al. *fauces*, *Poeninas* Plin. III, 17, seu 21. Τὰς Ποινάς Ptol. II, 12. VALLIS POENIN Grut. Inscr. pag. 376, n. 6. *Peninum* non a Poenis nomen accepisse, neque ut mox Livius docet, a deo aliquo, etsi DEO PENINO legatur in inscr. apud Spon. de ignotis diis pag. 221 sed a *pen*, quod hodieque Aremoricis, Galliae populis, vertex et caput dicatur, putat Hard. ad Plin. loco laudato. Confer mox not. 12; Cuper. apoth. Hom. pag. 16; Spon. Miscell. pag. 85; Leibnitz. rer. Brunsvic. scriptt. tom. I, pag. 45.

8. *Coelius*, L. Coelius Antipater, Annalium rom. scriptor, Polybii fere aequalis circa anno Vrbis 624, tertia fere post L. Cincium Alimentum aetate; Stroth. Confer Ind. et Cic. Or. II, 12; de Legg. I, 2, de Div. I, 24; Valer. Max. I, 7, 6; Voss. de Hist. lat. I, 4; Pigh. Ann. ad an. 434. Scriptor non mediocris famae apud antiquos, qui, ut ait Cicero loco laudato, paululum se erexit, et addidit historiae maiorem vocis sonum. Gracchanis temporibus vixit; bellique huius Hannibalici res scripserat; de quo nihil ad nos venit. Adrianus hunc Sallustio praeferebat, Ciceronis sententia fortasse ductus. LEM.

9. *Cremonis iugum* non aliunde notum. *Centronis iugum* coni. Glareanus. *Centrones* populus alpinus. Cf. omnino Strab. IV, 6, 6, 7 et 11, p. 204, 205 et 208. Sed Lips. Epist. ab Belgas I, 93, haec notavit: « *Centronum* tunc potius dixisset. Levis mihi suspicio, ne *Creionis*, vel *Graionis iugum* sit vera lectio: quod a *Graiis Alpibus* (vide ad librum V, cap. 34, n. 5) non alludit, et Plinius ibi *Graios* populos locavit. Germanicae originis vox est, et *Grawi* dicti fuere; hodieque is mons *Graw-Alp* tabulis quibusdam inscriptus. » Idem mox pro vulg. *per saltus montanos* coni. *per Salyas* (vide ad lib. V, c. 34, n. 7), vel *Salassos montanos*. Posterius probavere Cluverius et alii. *Salassi* potens et bellicosa natio in Alpibus Graiis et Pedemontanis, quorum caput *Augusta Praetoria*, hodie *Aosta*,

se: qui ambo saltus eum non in Taurinos, sed per Salassos montanos ad Libuos Gallos deduxissent. Nec verisimile est, ea tum ad Galliam patuisse itinera; utique, quae ad Peninum ferunt, obsepta gentibus[10] semigermanis fuissent: neque, Hercule, montibus his[11] (si quem forte id movet) ab transitu Poenorum ullo Veragri, incolae iugi eius, norunt nomen inditum; sed ab eo[12], quem, in summo sacratum vertice, Peninum montani appellant.

XXXIX. Peropportune ad principia rerum Taurinis, proximae genti, adversus Insubres motum bellum erat[1]. Sed armare exercitum Hannibal, ut parti alteri auxilio esset (in reficiendo maxime sentientem contracta ante mala), non poterat. Otium etenim ex labore, copia ex inopia[2], cultus ex illuvie tabeque,

De iis locus class. Strab. IV, 6, 7, pag. 205. De *Libuis* vide ad V, 35, n. 2, et de toto h. l. ad V, 35, n. 4; Lem. — *Utique*, certe; vid. ad II, 30, n. 1.

10. *Gentibus semigermanis*, quae lingua forte, vel moribus similiores essent Germanis, quam Gallis.

11. *Montibus his* Peninis, *si quem forte id movet*, scil. quod *Penini* vocantur, et hoc nomen a *Poenis* descendere videtur; Stroth. Mox in MSS. et antt. edd. ante Froben. legitur *ab transitu Poenorum nullo sed uno, vel acri incolae:* unde Gronov. coni. *ab t. P. ullo Sedunoveragri*, vel *Seduni Veragri* (ut *Celtiberi* et *Tauroscythae*, mixtae in unam gentes), vel *Seduni et Veragri*. Has gentes alpinas iungunt Caes. Bell. Gall. III, 1, et Plin. III, 20. Οὐαράγροι dicuntur Strab. IV, 6, 6, p. 204. Veragrorum opp. *Octodurus* (hod. *Martigni*), de quo vid. Caes. l. l.

12. *Sed ab* eo deo, vel heroe, *quem in summo sacratum vertice Penninum montani appellant*, vel *Pennum*, iudice Cluver. Germ. I, 26; *sed ad eo* in uno MS., unde Stroth. coni. *sed a deo, quem* etc., vel potius *sed a deo, in summo vertice sacrato, quem Peninum* etc. In quibusdam libris *verticem*, probante Lips. l. l. ubi monet, barbaro ritu montes eorumque vertices et capita fuisse sacra (conf. idem ad Tac. Histor. I, 2), et *pinnas*, aut *pennas* locorum vertices etiam nunc Belgis appellari. Conf. not. 7.

Cap. XXXIX. 1. *Taurinis adversus Insubres* (vide ad V, 34, n. 8 et 9) *motum bellum;* conf. Polyb. III, 60. — *In reficiendo* se, quum se recrearet otio.

2. *Otium etenim ex labore, copia ex inopia* (conf. ad IV, 31, n. 1) *corpora varie movebant*, afficiebant, ut XXV, 26, n. 2.

squalida et prope efferata corpora varie movebant. Ea P. Cornelio consuli causa fuit, quum Pisas navibus venisset [3], exercitu a Manlio Atilioque accepto tirone, et in novis ignominiis trepido, ad Padum festinandi, ut cum hoste nondum refecto manum consereret. Sed quum Placentiam consul venit, iam ex stativis moverat Hannibal; Taurinorumque unam urbem [4], caput gentis eius, qua volentes in amicitiam non veniebant, vi expugnarat: iunxissetque sibi, non metu solum, sed etiam voluntate, Gallos accolas Padi, ni eos, circumspectantes defectionis tempus, subito adventus consulis oppressisset. Et Hannibal movit ex Taurinis, incertos, quae pars sequenda esset, Gallos praesentem se sequuturos ratus. Iam prope in conspectu erant exercitus, convenerantque duces [5], sicuti inter se nondum satis noti, ita iam imbutus uterque quadam admiratione alterius: nam Hannibalis et apud Romanos, iam ante Sagunti excidium, celeberrimum nomen erat: et Scipionem Hannibal eo ipso, quod adversus se dux potissimum lectus esset, praestantem virum credebat. Et auxerant inter se

3. *Quum Pisas navibus venisset* Genua (vide c. 32), *exercitu a Manlio Atilioque accepto tirone* (cf. cap. 25, 26, 32), *et in novis ignominiis trepido*, ob et post clades a Gallis nuper acceptas; conf. cap. 25, 26. — *Moverat*; conf. ad II, 3, n. 2.

4. *Taurinorumque unam urbem*, Taurasiam, *caput gentis* etc.; confer ad V, 34, n. 8; Polyb. III, 60, et Appian. Bell. Hann. cap. 5. — *Quia volentes in amicitiam non veniebant*; ita quidam MSS. pro vulg. *volentis et veniebat*; vide ad III, 47, n. 1. *Volentes*, non inviti, sponte, ut XXXVII, 27, n. 3, et al. passim: saepe etiam optantes, cupientes, desiderantes, ut *volentibus novas res* XXI, 50 extr. XXII, 22; *volenti consuli* XXXVIII, 15, n. 3; *consules Graeciam et Asiam volebant* XXXVIII, 46, n. 7; et gr. θέλοντες. Conf. ad Tacit. Ann. I, 59, n. 1, et Sil. XI, 442.

5. *Convenerantque duces* «Scipio et Hannibal, non sane inter se, neque ad colloquium, sed tantum in eandem regionem, ut haud multum inter se abessent, mox acie confligturi. Mox *sicut, ita* pro *quidem, sed*, ut XXIV, 22, n. 4.» Bauer.

opinionem [6], Scipio, quod, relictus in Gallia, obvius fuerat in Italiam transgresso Hannibali; Hannibal et conatu tam audaci traiiciendarum Alpium, et effectu. Occupavit tamen Scipio Padum traiicere [7], et, ad Ticinum amnem motis castris, prius, quam educeret in aciem, adhortandorum militum causa, talem orationem [8] exorsus est:

XL. » Si eum exercitum, milites, educerem in » aciem, quem in Gallia mecum habui, supersedis- » sem loqui apud vos. Quid enim adhortari referret, » aut eos equites, qui equitatum hostium ad Rhoda- » num flumen egregie vicissent [1], aut eas legiones, » cum quibus fugientem hunc ipsum hostem se- » quutus, confessionem cedentis [2] ac detrectantis » certamen pro victoria habui? Nunc, quia ille exer- » citus, Hispaniae provinciae scriptus, ibi cum fra- » tre Cn. Scipione meis auspiciis rem gerit, ubi eum » gerere senatus populusque romanus voluit, ego, » ut consulem ducem adversus Hannibalem ac Poe-

6. *Et auxerunt inter se opinionem; Scipio* maiorem de se, vel virtutem suarum opinionem attulerat Hannibali, *quod*, ab eo *relictus* ante paucos dies *in Gallia* circa Rhodani transitum, (cf. c. 32), et tum mari a Massilia in Etruriam, tum terra ab etrusco mari ad Alpes profectus, *obvius fuerat Hannibali*, quippequi audiverat, et navigationem illam longam difficilemque, et hunc tractum ingentem esse, exercitibusque vix pervium; *Hannibal* etc. Cf. Polyb. III, 61.

7. *Occupavit Scipio Padum traiicere*; vide ad I, 14, n. 3.

8. *Talem orationem*; conf. Polyb. III, 64.

Cap. XL. 1. *Qui equitatum hostium ad Rhodanum flum. egregie vicissent*; vide cap. 29. Eleganter plusquamperf. haud raro pro imperf., vel perfecto, et subiunctivus pro indicativo linguae vernaculae ponitur, ac viceversa; Doër. Pro *egregie*, quod e coniectura Vallae repositum, quidam MSS. *aegre*, et Pal. opt. *non aegre*, quod probat Gronov. ad XXXIII, 6, ut sit facile, non magno molimento et labore. Cf. ad IV, 20, n. 10, et XXXIII, 6, n. 2.

2. *Confessionem cedentis* etc., eleganter, pro pavorem, quem cedendo etc., publice declaravit hostis; Doër. Conf. XXXVII, 31. — *Cum fratre Cn. Scipione* (vide cap. 32) *meis* sub *auspiciis* (vide ad V, 46, n. 9): nam Scipio consul Hispaniam sortitus erat provinciam; vide cap. 17 pr. 32, et 41 pr.

» nos haberetis, ipse me huic voluntario certamini » obtuli [3]: novo imperatori apud novos milites pauca » verba facienda sunt. Ne genus belli, neve hostem » ignoretis, cum iis est vobis, milites, pugnandum, » quos terra marique priore bello vicistis: a quibus » stipendium per viginti annos exegistis: a quibus » capta belli praemia, Siciliam ac Sardiniam, habe- » tis. Erit igitur in hoc certamine is vobis illisque » animus, qui victoribus et victis esse solet. Nec nunc » illi, quia audent, sed quia necesse est, pugnaturi » sunt: nisi creditis, qui exercitu incolumi pugnam » detrectavere [4], eos, duabus partibus peditum equi- » tumque in transitu Alpium amissis, quum plures » paene perierint, quam supersunt, plus spei nactos » esse. At enim pauci quidem sunt, sed vigentes ani- » mis corporibusque, quorum robora ac vires vix » sustinere vis ulla possit. Effigies, immo umbrae » hominum, fame, frigore, illuvie, squalore enecti, » contusi ac debilitati inter saxa rupesque. Ad haec [5], » perusti artus, nive rigentes nervi, membra torrida » gelu, quassata fractaque arma, claudi ac debiles » equi. Cum hoc equite, cum hoc pedite pugnaturi

3. *Me huic voluntario* (propr. *voluntarie*, vel *voluntorius*) *certamini obtuli* (conf. cap. 32); nam ipsi Hispania provincia evenerat, non Italia. — *Novos milites*, qui maximam partem non Scipioni primum, sed Manlio Atilioque traditi fuerant. Conf. c. 32 et 39.

4. *Incolumi exercitu pugnam detrectavere*; conf. cap. 29. — *Duabus partibus omissis* ex tribus: unde mox pro *paene* Ruben. coni. *plane*, et Gron. *foede*: Strothius autem *duplo ante plures* excidisse putabat, vel, ut et alii, omnia illa *quum plures .... supersunt* glossam redolere. Sed mihi videtur Livius mitigare velle, quod forte auxerat nimis, ut *paene* sit quasi *utique*, *certe*: forte et mox legend. *supersint*; Bauer. — *At enim* etc.; conf. ad III, 39, n. 8. — *Fame, squalore enecti*; vid. ad II, 23, n. 3.

5. *Ad haec* (vide ad II, 23, n. 3) *perusti artus* (Pall. tres *praeusti*; Lem.), *membra torrida gelu*; vid. ad cap. 32, n. 5. *Torpida* coni. Ruben. coll. Sil. IV, 68, 69. — *Committere ac profligare bellum*, *ac profligatum conficere*; vide ad III, 50, n. 5, et VIII, 25, n. 2.

» estis: reliquias extremas hostium, non hostes, ha» bebitis. Ac nihil magis vereor, quam ne, vos quum » pugnaveritis, alpes vicisse Hannibalem videantur. » Sed ita forsitan decuit, cum foederum ruptore » duce ac populo deos ipsos, sine ulla humana ope, » committere ac profligare bellum: nos, qui secun» dum deos violati sumus, commissum ac profligatum » conficere.

XLI. » Non vereor, ne quis me hoc vestri adhor» tandi causa magnifice loqui existimet; ipsum aliter » animo affectum esse. Licuit in Hispaniam [1], pro» vinciam meam, quo iam profectus eram, cum exer» citu ire meo; ubi et fratrem consilii participem, » ac periculi socium haberem, et Hasdrubalem po» tius, quam Hannibalem hostem, et minorem haud » dubie molem belli. Tamen, quum praetervehere » navibus Galliae oram, ad famam huius hostis in » terram egressus, praemisso equitatu, ad Rhodanum » movi castra. Equestri proelio, qua parte copiarum » conserendi manum fortuna data est, hostem fudi: » peditum agmen, quod in modum fugientium ra» ptim agebatur, quia assequi terra non poteram, » regressus ad naves, quanta maxima celeritate po» tui, tanto maris terrarumque circuitu, in radici» bus Alpium obvius fui [2]. Huic timendo hosti utrum,

CAP. XLI. 1. *Licuit in Hispaniam* etc. Conf. cap. 17; XXIX, 32.

2. *In radicibus Alpium obvius fui*, scil. hosti, ob praec. *hostem fudi*. — *Huic timendo hosti* (εἰρωνικῶς) *incidisse*, pro *in hostem*: nec vero ob verbum *occurrere* id fecerit Livius, sed tunc certe omitteret *eius*, quod additum arguat verbum simpl. positum; Bauer. Mox Drakenb. coni. *occurrere vestigiis*, ut *sequi vestigia* VI, 32 extr. et deinde Gronov. *lacessere ad decernendum, an bellum trahere?* Malim: *an occurrens in vestigiis eum lacessere ac trahere ad decernendum*, scil. armis, seu acie, seu ferro, h. e. ad pugnandum, ut XXXV, 3; XXXVI, 17 extr.; XXXIX, 15 extr. et al. *Decernere* et *cernere*, gr. κρίνειν et διακρίνειν ἀγῶνα, πόλεμον, ἀγῶνα· vide ad Sil. XVI, 531. Hinc infra XLIII, 12 pr. *id sors cerneret*, h. e. decerne-

» quum declinarem certamen, improvisus incidisse
» videor, an occurrere in vestigiis eius? lacessere ac
» trahere ad decernendum? Experiri iuvat, utrum
» alios repente Carthaginienses per viginti annos ter-
» ra ediderit; an iidem sint, qui ad Aegates pugna-
» verunt insulas [3], et quos ab Eryce duodevicenis
» denariis aestimatos emisistis: et utrum Hannibal
» hic sit aemulus itinerum Herculis [4], ut ipse fert,
» an vectigalis stipendiariusque et servus populi ro-
» mani a patre relictus: quem nisi saguntinum scelus
» agitaret [5], respiceret profecto, si non patriam vi-
» ctam, domum certe patremque, et foedera Hamil-
» caris scripta manu: qui, iussus a consule nostro,
» praesidium deduxit ab Eryce: qui graves impositas
» victis Carthaginiensibus leges fremens moerensque
» accepit: qui decedere Sicilia, qui stipendium po-
» pulo romano dare pactus est. Itaque vos ego, mi-
» lites, non eo solum animo, quo adversus alios ho-
» stes soletis, pugnare velim; sed cum indignatione
» quadam atque ira: velut si servos videatis vestros
» arma repente contra vos ferentes. Licuit ad Erycem

ret, tanquam iudex diiudicaret (vid. Periz. ad Sanct. Min. IV, 15, et Kusteri Diatr. de verbo *cerno*, §. 9), et XXXVII, 13, n. 3. MSS. Barber. *utrum extemplo cernerent* pro vulg. *decernerent*, sc. armis. — *Repente*, alii *derepente*, qua voce Livius nusquam utitur.

3. *Qui ad Aegates . . . et quos ab Erice emisistis* (ut mox *emisimus ex obsidione*); cf. seqq. et c. 10, n. 8. — *Duodevicenis denariis aestimatos* forte captivos; nam teste Zonara VIII, 17, legibus pacis Poeni debuere Romanos αἰχμαλώτους προῖκα ἐκπέμψαι, τοὺς δ' ἑαυτῶν πρίασθαι, Drak.

4. *Aemulus itinerum Herculis*; vid. V, 34, n. 5. — *Ut ipse fert*; vide ad IV, 45, n. 5. — *Vectigalis stipendiariusque*; vide ad V, 10, n. 5.

5. *Quem nisi saguntinum scelus agitaret*, consilium ei abstulisset: locutio ab iis ducta, qui ob scelus quoddam furiis agitati, et mente quasi capti, temere in perniciem suam ruunt; Str. «Nolite putare, eos, qui aliquid impie sceleratequc commiserint, agitari et perterreri Furiarum taedis ardentibus: sua quemque fraus et suus terror maxime vexat; suum quemque scelus agitat, amentiaque afficit.» Cic. pro Rosc. Am. 24.—*Dare pactus*

» clausos, ultimo[6] supplicio humanorum, fame interficere: licuit victricem classem in Africam traiicere, atque intra paucos dies sine ullo certamine Carthaginem delere. Veniam dedimus precantibus; emisimus ex obsidione; pacem cum victis fecimus; tutelae deinde nostrae duximus[7], quum africo bello urgerentur. Pro his impartitis[8], furiosum iuvenem sequentes, oppugnatum patriam nostram veniunt. Atque utinam pro decore tantum hoc vobis, et non pro salute, esset certamen! Non de possessione Siciliae ac Sardiniae[9], de quibus quondam agebatur, sed pro Italia vobis est pugnandum: nec est alius ab tergo exercitus, qui, nisi nos vincimus, hosti obsistat; nec Alpes aliae sunt[10], quas dum superant, comparari nova possint praesidia:

est; forte *coactus*: nemo tamen illud mutaret; Bauer.

6. *Ultimo supplicio humanorum*; vide ad III, 58, n. 11.

7. *Tutelae nostrae deinde duximus*, scil. eos esse, ad tutelam nostram eos pertinere putavimus (eos adiuvandos tuendosque duximus); Gron. Pro in tutela nostra eos esse, ut Soph. Oed. ἀλλ' οὐ Κρέοντος προστάτου γεγράψομαι, Bauer. Confer ad I, 6, n. 4; *quum africo bello urgerentur*; v. ad cap. 1, n. 5. In eo utique Romani permiserant, ut Poeni ad illud milites in Italia mercede conducerent, utque socii sui Poenis commeatum apportarent: miserant etiam legatos, qui pacem inter Poenos Afrosque rebelles componerent, neque in fidem ditionemque suam receperant civitates africas, quae in eam se commiserant. Sed iidem mercatores italos, carceribus a Poenis iure inclusos, quia commeatum subvexerant hostibus ipsorum, remitti iusserant, et deinde a mercenariis invitati bellum indixerant Poenis: quas iniurias orator h. l. prudenter silentio praetermittit; vide ad cap. 1, n. 6; Polyb. III, 83; Appian. de Reb. Sic. II, 3, et Pun. c. 5, p. 96, et 310, ed. Schweig.

8. *Pro his impartitis*, beneficiis in Poenos collatis. *Impartitis* rectius scribitur quam *impertitis*.

9. *De possessione Siciliae ac Sardiniae* etc.; vide ad cap. 1, n. 6.

10. *Nec Alpes aliae sunt*, quarum transitus hostes ita moretur, ut, *dum eas superent*, interea a nobis *comparari possint nova praesidia*. — *Fortunam illius urbis*, forte *ipsius*; Gron. — Tan. Faber vocem *illius* expungit; cuius sententiam non reiiciebat Dousius: malo Gronovii coniecturam. Summam huius orationis, et illius quae sequitur, apud Polyb. invenies, III, 64. Cf. quoque hic finem orationis a Pompeio habitae, Luc. VII, 369 sq. Lem.

» hic est obstandum, milites, velut si ante romana » moenia pugnemus. Vnusquisque se non corpus » suum, sed coniugem ac liberos parvos armis pro- » tegere putet: nec domesticas solum agitet curas, » sed identidem hoc animo reputet, nostras nunc » intueri manus senatum populumque romanum. » qualis nostra vis virtusque fuerit, talem deinde » fortunam illius urbis ac romani imperii fore. »

XLII. Haec apud Romanos consul. Hannibal, rebus prius[1], quam verbis, adhortandos milites ratus, circumdato ad spectaculum exercitu, captivos montanos vinctos in medio statuit; armisque gallicis ante eorum pedes proiectis, interrogare interpretem iussit, ecquis, si vinculis levaretur, armaque et equum victor acciperet, decertare ferro vellet? Quum ad unum omnes ferrum pugnamque poscerent, et[2] deiecta in id sors esset, se quisque eum optabat, quem fortuna in id certamen legeret. Vt cuiusque sors exciderat, alacer, inter gratulantes gaudio exsultans, cum sui moris tripudiis[3] arma raptim capiebat. Vbi vero dimicarent, is habitus animorum[4] non inter eiusdem

CAP. XLII. 1. *Hannibal rebus prius*, exemplo quodam fortitudinis ante militum oculos edito; Doer. Ad seqq. conf. Polyb. III, 62.

2. *Deiecta in id*, in eam rem, vel ob id (ut *in haec obsides accepti* XXXIII, 30: *pecuniam in stipendium pendere* XXXIII, 46, et forte *in Hispaniam imperium accipere* XXVI, 18, n. 3) *sors esset*, coniecta, scil. in sitellam, seu situlam (ut apud Caes. Bell. Civ. I, 6, et *coniicere sortem* ap. Cic. pro Ligar. 7) in qua sortes miscentur (παλλόνται), vel suffragia tabellis inscripta, et ex qua, eo facto, *excidunt*, seu *exeunt*, et ducuntur, ὁ κλῆρος et χρησμός ἐκπίπτει, ἐξορούει, ἐρύεται. (Confer ad XLV, 15, n. 5; Wessel. ad Diodor. t. I, p. 286, t. II, p. 319; Schol. Aristoph. Equit. 1084; Plut. Crass. p. 552; Hom. Il. III, 325: Callim. Hymn. in Iov. 62.) Vasculum illud, in quod sortes coniiciuntur *sitella* dicitur XXV, 3; XLI, 18, et al. *urna*, *cista*, *cistula*, ὑδρία.

3. *Cum sui moris tripudiis* etc.; v. ad X, 26, n. 8.

4. *Is habitus animorum* (ἡ διάληψις) *erat*, ita affecti (ut cap. 43 pr.) commotique sunt animi non modo Gallorum montanorum, *et eiusdem condi-*

modo conditionis homines erat, sed etiam inter spectantes vulgo, ut non vincentium magis, quam bene morientium fortuna laudaretur.

XLIII. Quum sit aliquot[1] spectatis paribus affectos dimisisset, concione inde advocata, ita apud eos loquutus fertur[2] « Si, quem animum in alienae sortis » exemplo paulo ante habuistis, eundem mox in ae» stimanda fortuna vestra habueritis, vicimus, mili» tes: neque enim spectaculum modo illud, sed quae» dam veluti imago vestrae conditionis erat. Ac ne» scio, an maiora vincula [3], maioresque necessitates » vobis, quam captivis vestris, fortuna circumdede» rit. Dextra laevaque duo maria[4] claudunt, nullam,

tionis, hoc est, captivorum, sed etiam Poenorum, qui huic spectaculo affuerant, *ut* omnes *non magis vincentium* qui virtute, *quam bene*, fortiter, *morientium*, qui gloriosa morte multis magnisque aerumnis liberati essent, fortunam praedicarent, et superstites captivi suam conditionem deplorarent, Poeni autem eos miserarentur; vide Polyb. III, 62, qui tamen duos tantum dimicasse, et alterum periisse, alterum vicisse dicit, non, ut Livius, cap. 43 pr. *aliquot paria* pugnasse, et certamina eorum *spectata* esse. Moram fuisse Poenis, captivos per paria compositos inter se decertare cogendi, docet Casaub. ad Suet. Aug. 13.

Cap. XLIII. 1. *Quum sic aliquot* pro vulg. *Dum* ediderim, suadentibus Gronovio et Bauero.

2. *Ita apud eos loquutus fertur*; cf. Polyb. III, 63.

3. *Maiora vincula*, arctiora, graviora; impedimenta fugae (cf. X, 41, n. 2), vel mala, aerumnas, pericula. Metaphora h. l. a *vinculis capt.* ducta. — *Maiores necessitates*, graviores causas, cur fortiter pugnare necesse sit.

4. *Dextra laevaque duo maria* (vid. ad V, 33, n. 3) *claudunt* nobis, scil. *effugium* (quod ex seqq. ad superiora intelligendum est, ut similia I, 23, n. 7; I, 56, n. 7; II, 30, n. 3; II, 33, n. 3; XXI, 52 extr.; XXIII, 15, n. 1; XXIII, 16, n. 7; XXV, 41, n. 5; XXX, 7, n. 3; XXXIII, 31, n. 4; XXXV, 17, n. 1; XLII, 30 pr. Cf. ad Tac. Ann. II, 20, n. 2), *nullam, ne ad* hoc *quidem effugium, navem habentibus: contra*, h. e. ex adverso, ante (id ex uno MS. reponendum pro vulg. *circa*), *Padus amnis, ab tergo Alpes urgent*: ita difficultates, antea generatim significatae, per partes enumerantur, sc. quae obstent ab utroque latere, a fronte et a tergo; Strothius. Quidam minori distinct. post *circumdederit* pro maiori posita, vel τὸ *claudunt* delendum, vel verba *dextra laevaque duo maria claudunt* parenthesi includenda putant. Sed partium enumeratione novum potius aperiri membrum, bene monet Stroth.

» ne ad effugium quidem, navem habentibus: contra » Padus amnis, maior Padus ac violentior Rhodano: » ab tergo Alpes urgent, vix integris vobis ac vigen- » tibus[5] transitae. Hic vincendum aut moriendum, » milites, est, ubi primum hosti occurristis. Et ea- » dem fortuna, quae necessitatem pugnandi impo- » suit, praemia vobis ea victoribus proponit, quibus » ampliora homines ne ab diis quidem immortalibus » optare solent. Si Siciliam tantum ac Sardiniam, » parentibus nostris ereptas, nostra virtute recupe- » raturi essemus, satis tamen ampla pretia essent. » Quidquid Romani tot triumphis partum congestum- » que possident, id omne vestrum cum ipsis dominis » futurum est. In hanc tam opimam mercedem, agite, » cum diis bene iuvantibus arma capite. Satis adhuc » in vastis Lusitaniae Celtiberiaeque montibus, pe- » cora consectando, nullum emolumentum tot labo- » rum periculorumque vestrorum vidistis [6]. Tempus » est iam, opulenta vos ac ditia stipendia facere, et » magna operae pretia mereri, tantum itineris per » tot montes fluminaque, et tot armatas gentes emen- » sos. Hic vobis terminum laborum fortuna dedit: » hic dignam mercedem emeritis stipendiis dabit [7].

Eius tamen explicatio neutiquam nobis satisfacit. Baueri nota est: «Aut *habentes* lege, aut *habemus*; nisi post, vel ante *claudunt* excidit *aditum*, immo *viam*.» Probabilius suspicere, post *claudunt* excidisse *it'*, h. e. *iter*; Schaef. Forte legendum *claudunt viam ne ad effugium* etc.

5. *Vigentibus transitae*; vide ad II, 10, n. 3. — *Et eadem fortuna*; «Lege *at eadem fortuna*: nam praemia iam periculis opponit: certe *et* pro *at* positum (conf. ad XXXIII, 44, n. 4): mox autem ante *Quidquid Romani* etc. supple *nunc vero*, vel: at haec sola non sunt, sed etiam; et *triumphis* accipe pro *victoriis*, sc. quia Romani in triumpho et per triumphum solebant pecuniam captivam in aerarium ferre.» Bauer.

6. *Satis adhuc...vidistis*, satis diu et multum.

7. *Hic dignam mercedem vobis dabit emeritis stipendiis*, bello confecto. — *Perlevi momento victi sunt*; vide ad V, 49, n. 4. — *Viginti annorum*

» Nec, quam magni nominis bellum est, tam difficilem existimaritis victoriam fore. Saepe et contemptus hostis cruentum certamen edidit, et inclyti » populi regesque perlevi momento victi sunt: nam, » dempto hoc uno fulgore nominis romani, quid » est, cur illi vobis comparandi sint? Vt viginti annorum militiam vestram cum illa virtute, cum illa » fortuna taceam, ab Herculis columnis [8], ab oceano. » terminisque ultimis terrarum, per tot ferocissimos » Hispaniae et Galliae populos, vincentes huc pervenistis. Pugnabitis cum exercitu tirone, hac ipsa » aestate caeso [9], victo, circumsesso a Gallis, ignoto » adhuc duci suo, ignorantique ducem [10]. An me, in » praetorio patris [11], clarissimi imperatoris, prope » natum, certe eductum, domitorem Hispaniae Galliaeque, victorem eundem non alpinarum modo » gentium, sed ipsarum, quod multo maius est, Alpium, cum semestri hoc conferam duce, desertore » exercitus sui? Cui si quis, demptis signis, Poenos » Romanosque hodie ostendat, ignoraturum certum » habeo, utrius exercitus sit consul [12]. Non ego illud

militiam elatorie dicit pro XVIII, serviens causae; Sigon.

8. *Ab Herculis columnis*, Calpe et Abyla (hodie *Gibraltar* et *Ceuta*), *terminisque ultimis terrarum* versus occidentem. Cf. ad Sil. I, 141, 142.

9. *Hac ipsa aestate caeso* etc.; vid. cap. 25. Paulo ante *pugnantibus* operarum vitio legitur in ed. Drakenb. et Ern.

10. *Ignoto adhuc duci suo, ignorantique* in plerisque edd. *ignoranteque* forma usitatiore) *ducem*; conf. not. 12 et 13.

11. *In praetorio patris ...eductum*; conf. ad I, 39, n. 10, et VI, 42, n. 7. — *Desertore exercitus sui*, invidiose de Scipione, qui maximam exercitus sui partem in Hispaniam miserat; v. c. 32. — *Demptis signis*, aquilis romanis, et Poenorum vexillis; neque enim aliis notis tum distinguerentur: nam, quamvis *arma* differrent, tamen, his demptis, nudos quis vultus dignosceret Afrorum et Italorum? Bauer.

12. *Vtrius exercitus sit consul*, i. e. tam parum ipse novit exercitum suum; Stroth. Multum autem valet ad animos militum duci conciliandos, eosque ad virtutem excitandos, si quisque notus est duci, *virtutis spectatori ac testi*, qui pro meritis omnes

» parvi aestimo, milites, quod nemo vestrum est, » cuius non ante oculos ipse saepe militare aliquod » ediderim facinus; cui non idem ego, virtutis spectator ac testis, notata temporibus locisque referre » sua possim [13] decora. Cum laudatis a me millies » donatisque, alumnus prius omnium vestrum, quam » imperator, procedam acie adversus ignotos inter » se ignorantesque.

XLIV. « Quocumque circumtuli oculos, plena omnia video animorum ac roboris; veteranum peditem, generosissimarum gentium equites frenatos et » infrenatos [1], vos socios fidelissimos fortissimosque, » vos Carthaginienses, quum ob patriam, tum ob » iram iustissimam pugnaturos. Inferimus bellum [2], » infestisque signis descendimus in Italiam, tanto » audacius fortiusque pugnaturi, quanto maior spes, » maior est animus inferentis vim, quam arcentis. » Accendit praeterea animos, et stimulat dolor, iniuria, indignitas: ad supplicium depoposcerunt me » ducem primum, deinde vos omnes, qui Saguntum

vel praemiis, vel poenis afficere potest, et nomine ciere; quod indicant seqq. *Non ego illud parvi aestimo* etc. Conf. n. 10; VIII, 39, n. 1; XXVI, 44, n. 3; XXVII, 14, n. 3; Polyb. X, 13; ad Sil. I, 454, et IX, 245 sq.

13. *Referre sua possim decora*, praeclara facinora memorare, ut III, 12 pr. *Cum* vobis, militibus *laudatis a me millies* pro concione, *donatisque*, *alumnus omnium vestrorum*, in castris, inter vos, et a vobis educatus, *procedam* in *acie* (nisi leg. *in aciem*, ut VIII, 9 pr. et XXV, 21) *adversus ignotos inter se* ducem et exercitum, *ignorantesque* se invicem. Conf. not. 10.

Cap. XLIV. 1. *Generosissimarum gentium equites frenatos*, Hispanos et Carthaginienses, *et infrenatos* Numidas, qui, ut hodie Mauri in Africa, equos non frenis, sed virga regunt (vid. ad Sil. I, 215 sq.): τὴν κεχαλινωμένην ἵππον, καὶ τοὺς Νομαδικοὺς ἱππεῖς ap. Polyb. III, 65. Conf. cap. 46, n. 4. *Infrenati* h. l. infreni, frenis non utentes: at XXXVII, 20, frenati, et ib. *infrenare*, frena dare et imponere. *Nudi frenis*, *infrenatique manipli* ap. Sil. IV, 314.

2. *Inferimus bellum*, *infestisque signis* (vide I, 13, n. 2) *descendimus in Italiam*; haec sunt synonyma. Stroth.

» oppugnassetis: deditos ultimis cruciatibus affecturi » fuerunt. Crudelissima ac superbissima gens sua » omnia suique arbitrii facit: cum quibus bellum, cum » quibus pacem habeamus, se modum imponere[3] ae- » quum censet: circumscribit includitque nos termi- » nis[4] montium fluminumque, quos ne excedamus: » neque eos, quos statuit, terminos observat. Ne trans- » ieris Iberum: ne quid rei tibi sit cum Saguntinis. » Ad Iberum est Saguntum. Nusquam te vestigio » moveris. Parum est, quod veterrimas provincias » meas Siciliam et Sardiniam adimis: etiam Hispanias? » et inde cessero, in Africam transcendes: transcen- » des autem, dico? duos consules huius anni, unum » in Africam, alterum in Hispaniam miserunt [5]. Nihil » usquam nobis relictum est, nisi quod armis vindi- » carimus. Illis timidis et ignavis licet esse [6], qui re-

3. *Se mod. impon.*; v. IX, 14, n. 4.

4. *Circumscribit includitque nos terminis* etc.; vide ad cap. 2, n. 9. Sequitur dialogus oratorius, in quo Romanus dicit *ne transieris... Saguntinis*, et *nusquam te vestigio moveris*, quibus respondet Poenus. — *Ad Iberum est Saguntum*: «Verba Poeni, quorum sensus est: Neque transeo Iberum, foedus servans; sed, quod ex foedere meum est, occupo. Quum Iberus sit finis nostri imperii, in nostra parte est Saguntum: namque *ad*, i. e. cis *Iberum est Saguntum*. Prudenti autem consilio dixit Livius *ad Iberum*, quum neque *cis Iberum*, neque *trans Iberum* sine ambiguitate dicere posset. Namque *cis Ib.* neque Romanus, neque Hannibal, iam Alpes transgressus, dicere poterat: *et trans Iber.* adversari visum esset verbis foederis *ne transieris Iberum*. Neque contradictionem in foedere tam manifestam aperuisset, quam oculis subiicere vult Hannibal: *ne trans. Ib. ... ne quid rei tibi sit cum Saguntinis*, non transgresso Iberum.» Stroth. — *Et si inde cessero* etc. quod *si* etiam quidam libri inserunt.

5. *In Hispaniam miserunt*, non *misisti*: nam finita apostrophe sermonem iterum ad milites dirigit; Stroth. — *Nisi quod armis vindicarimus*; suspicari possis *vindicabimus*; sed futurum, quod dicitur exactum, ἀορίστως et modestius rem exprimit.

6. *Illis timidis et ignavis licet esse* (ut mox *vobis necesse est fortibus viris esse* per appositionem, ut passim *licet esse*, *contigit esse*, et *satis est esse fideli* etc. quam dictionem doctam multis exemplis illustravit Heins. ad Ovid. Ep. Her. XIV, 64), *qui respectum habent*, h. e. perfugium (qui habent, quo respiciant, et fiduciae, et, si res exigat, auxilii gratia; Gro-

» spectum habent, quos suus ager, sua terra, » per tuta ac pacata itinera fugientes, accipient: vo- » bis necesse est fortibus viris esse, et, omnibus inter » victoriam mortemve certa desperatione abruptis [7], » aut vincere, aut, si fortuna dubitabit [8], in proelio » potius, quam in fuga, mortem oppetere. Si hoc » bene fixum omnibus destinatumque in animo est, » iterum dicam, vicistis: nullum morte telum [9] ad » vincendum homini ab diis immortalibus acrius da- » tum est.

XLV. His adhortationibus quum utrinque ad certamen accensi militum animi essent, Romani ponte Ti-

nov.: quibus a tergo fugae copia datur; Doër.) Conf. IX, 23; XLII, 46; Cic. Phil. V, 18; X, 4; XI, 11. *Receptum* non male forsan edd. e Mogunt. ed Gron. h. e. qui sciunt, quo se recipiant: quo sensu tamen et nostram lectionem cepit Bauer.

7. *Omnibus inter victoriam mortemve certa desperatione abruptis*, dum nihil medium inter victoriam et mortem, ne dubia quidem spe potestis sperare, sed necesse est, de his omnibus desperare; Stroth. *Abrupta* dicuntur alibi ancipitia, praerupta, praecipitia, periculosissima; Ern.

8. *Si fortuna dubitabit*, cunctabitur, morabitur; vel potius dubia, seu incerta erit victoria, ut fere *non ultra dubitatum* (dubius proelii eventus fuit) apud Tac. Ann. II, 80. Incerta erit victoria, immo vix obtinenda; inclinabit ad hostes; Bauer. *Titubabit* conj. Ern.

9. *Nullum morte telum ad vincendum homini ab diis i. acrius datum est*, ut Sil. II, 576, *telum ingens contra aspera mors est*, et XI, 186 sq. *nullo nos invida tanto Armavit Natura bono, quam ianua mortis Quod patet, e vita non aequa* (iniqua, misera) *exire potestas*; apud Senec. Herc. Oet. 111, *miser non est, qui mori potest.* Sic et *necessitas ultimum et maximum telum* sup. IV, 28, et *telum acerrimum* III, 55 pr. et III, 69 pr. Conf. ad III, 50, n. 1; Sil. XIII, 883 sq. et Polyb. III, 63. In MSS. pro *morte telum* est *contemptum* et *contemptu*, sine commodo sensu: unde intpp. varie vel conjicere, vel substituere. Valla: *nullum incitamentum* etc. I. Fr. Gronov. et Drak. eodem sensu *nullum momentum* etc. (Cui voci τὸ *acrius* non satis convenit). Andreae et alii: *nullum contemptu*, Graevius *null. contemptu sui*, et Stroth. *null. contemptu mortis.* — *Acrius telum datum est.* Iac. Gron. *nullum eo telum*, et Doëring. *nullum enim telum....acrius datum est.* Quod nos reposuimus, ad lectionem MSS. propius accedit. Baueri nota est: «Si *momentum* est occasio, copia, tempus commodum, *acre* est quasi praecisum undique, arctum, unice aptum, praecise datum. Sed notare potest stimulum, incitamentum, monitum, nutum.»

cinum iungunt [1], tutandique pontis causa castellum insuper imponunt. Poenus, opere occupastis hostibus, Maharbalem cum ala Numidarum, equitibus quingentis, ad depopulandos sociorum populi romani agros mittit. Gallis parci quam maxime iubet, principumque animos sollicitari ad defectionem. Ponte perfecto, traductus romanus exercitus in agrum Insubrium [2] quinque millia passuum a Victumulis consedit. Ibi Hannibal castra habebat; revocatoque propere Maharbale atque equitibus, quum instare certamen cerneret, nihil unquam satis dictum praemonitumque ad cohortandos milites ratus, vocatis ad concionem certa praemia pronuntiat, in quorum spem pugnarent. *Agrum sese daturum esse in Italia, Africa, Hispania, ubi quisque velit, immunem ipsi, qui accepisset, liberisque: qui pecuniam, quam agrum, maluisset, ei se argento satis facturum: qui sociorum cives carthaginienses fieri vellent, potestatem facturum: qui domos redire mallent, daturum se operam, ne cuius suorum popularium mutatam secum fortunam esse vellent* [3].

Cap. XLV. 1. *Ponte Ticinum iungunt*, ut rate cap. 47, proprie ripas eius. Conf. Polyb. III, 64; *ponte..... pontis*; vide ad I, 3, n. 8. — *Insuper imponunt*; conf. ad cap. 1, n. 6.

2. *In agrum Insubrium*; vid. ad V, 34, n. 9. — *A Victumulis* ex uno cod. recepi; in reliquis MSS. et edd. antt. *vicotumulis*; in recentt. *Victumviis* e coni. Rubenii, et cap. 57, ubi, alius tamen locus est, tum demum ab Hannibale captus, qui iam nunc ad Victumulos castra habebat; Stroth. Ἐν Οὐερκέλλοις χρυσωρύχιον ἦν· κώμη δ' ἐστὶ πλησίον Ἰκτουμούλων καὶ ταύτης τῆς κώμης· ἄμφω δ' εἰσὶ περὶ Πλακεντίαν, Strab. V, 1, 12, p. 218. *Ictimulorum aurifodinae in Vercellensi agro* apud Plin. XXXIII, 4, seu 21, ubi in quibusdam MSS. exstat *Victimulorum* et *Victimuliarum*. Itaque vel apud Strab. et Plin. Οὐϊκτουμούλων, *Victumulorum*, legendum crediderim, vel h. l. *ab Ictumulis*, seu *Ictumulis*, et cap. 57 *ad Ictumulos*, seu *Victumulos*; nam ibi aut idem, qui hic, designatur locus, aut certe non alius, quam qui Straboni memoratur, quoniam uterque *prope Placentiam* fuit.

3. *Ne cuius suorum popularium fortunam mutatam esse vellent secum*, cum suis; Doër.

Servis quoque dominos prosequutis libertatem[4] proponit, binaque pro his mancipia dominis se redditurum. Eaque ut rata scirent fore, agnum laeva manu, dextra silicem retinens[5], si falleret, Iovem ceterosque precatus deos, ita se mactarent, quemadmodum ipse agnum mactasset, secundum precationem caput pecudis saxo elisit. Tum vero omnes, velut diis auctoribus in spem suam quisque acceptis[6], id morae, quod nondum pugnarent, ad potienda sperata rati, proelium uno animo et voce una poscunt.

XLVI. Apud Romanos haudquaquam tanta alacritas erat, super cetera recentibus etiam territos prodigiis: nam et lupus intraverat castra[1], laniatisque obviis ipse intactus evaserat; et examen apum in arbore praetorio imminente consederat. Quibus procuratis[2], Scipio, cum equitatu iaculatoribusque expeditis profectus ad castra hostium, exque propinquo

4. *Libertatem proponit* servis, promittit: ut paulo ante *certa praemia pronuntiat*. Vtrumque verbum passim significat polliceri praemia etc., proprie ostendere alicui, ut ad ea merenda inducatur, vel merituro *pronuntiore*. Sic *proponere* lib. XXIII, 15; XXXIX, 17; Suet. Aug. 42 (ubi *promittere* et *proponere* sunt synon.); *pronuntiore* apud Suet. Caes. 19, 26; Cal. 46; Galb. 16; Cic. Cluent. 29, (ubi conf. Graev.) *declarare munera*, ap. Cic. ad Div. II, 3, *ponere praemium* (graece τιθέναι ἆθλα), XLI, 23, et *indici praemium posuerunt* in c. Voss. XXXIX, 17 pr. ubi vide Drak. Cf. ad Sil. IV, 267, et XVI, 458. Similiter fere *ponere quaestionem*, hoc est, constituere, decernere, XLII, 22, n. 1, ubi Drakenborch. coni. *proposita*. Παραπλήσια τοῖς νῦν ἆθλα προτεθεικέναι ... τὸ πάντων ἀνθρώπων γένεσθαι μακαριωτάτους, κρατήσαντας τῆς Ρωμαίων εὐδαιμονίας apud Polyb. III, 63, quae Livius amplificavit.

5. *Dextera silicem retinens* etc. Cf. ad I, 24, n. 14. *Secundum*, post, *precationem* (conf. ad I, 4, n. 1) *elisit*, percussit, fregit, rupit.

6. *Velut diis auctoribus in spem suam quisque acceptis*, velut quisque in spe, sibi ab Hannibale facta, deorum auctoritate confirmatus fuisset; Doering. Vox *quisque* arcte iungenda cum *omnes*, vel delenda; vel legendum *cuique*, aut *velut diis quoque auctoribus in s. s. a.*

Cap. XLVI. 1. *Lupus intraverat castra .... et examen apum* etc.; vide ad I, 31, n. 1, et Sil. VIII, 636, 638 sq.

2. *Quibus procuratis* prodigiis; vid. ad I, 20, n. 11.

copias, quantae et cuius generis essent, speculandas, obvius fit Hannibali, et ipsi cum equitibus ad exploranda circa loca progresso. Neutri alteros primo cernebant: densior deinde incessu tot hominum equorumque oriens pulvis signum propinquantium hostium fuit. Constitit utrumque agmen, et proelio sese expediebant. Scipio iaculatores et gallos equites[3] in fronte locat; Romanos, sociorumque quod roboris fuit, in subsidiis. Hannibal frenatos equites in medium accipit[4], cornua Numidis firmat. Vixdum clamore sublato, iaculatores fugerunt inter subsidia ad secundam aciem[5]: inde equitum certamen erat aliquandiu anceps; dein, quia turbabant equos pedites interm xti, multis labentibus ex equis, aut desilientibus, ubi suos premi circumventos vidissent, iam magna ex parte ad pedes pugna ierat[6]; donec Numidae, qui in cornibus erant, circumvecti paululum, ab

3. *Scipio iaculatores et gallos equites*, qui leviores erant equitatu romano et sociorum, *in fronte locat*, *romanos* equites *sociorumque quod rob. fuit* (in equitatu) *in subsidiis*, ut ap. Polyb. III, 65 (ubi cf. Schweigh.), *προθέμενος τοὺς ἀκοντιστὰς καὶ τοὺς ἅμα τούτοις Γαλατικοὺς ἱππεῖς, τοὺς δὲ λοιποὺς ἐν μετώπῳ καταστήσας*, levem armaturam locavit ante gravem, gravemque in frontem direxit: nam *μέτωπον* in acie nonnunquam Polybio dicitur frons illius partis aciei, quae stabilis est, et graviter armata.

4. *Hannibal frenatos equites in medium accipit, cornua Numidis firmat;* confer ad cap. 44 pr. Polyb. loc. laud. *τὴν μὲν κεχαλινωμένην ἵππον καὶ πᾶν τὸ στάσιμον αὐτῆς κατὰ πρόσωπον τάξας, ἀπήντα τοῖς πολεμίοις*, in media acie ex adverso hosti frontique Scipionis opposuit, *τοὺς δὲ Νομαδικοὺς ἱππεῖς ἀφ' ἑκατέρου τοῦ κέρατος ἡτοίμαζε πρὸς κύκλωσιν*, ab utroque cornu praeparavit ad cingendum hostem, et vel a lateribus, vel a tergo aggrediendum.

5. *Inter subsidia ad secund. aciem*, lege saltem *subsidia ac secund. ac.*, ut IV, 28; vel dele τὰ *inter subsidia*, quae MS. Cantabr. ignorat, ne prorsus eadem distinguantur, sed Livius paulo ante *in subsidiis*, et nunc *ad secundam aciem* dixerit variandi causa (ut VI, 8, et 23; XXIX, 36). Iac. Gronov.—*Equitum* frenatorum, et Roman. sociorumque.

6. *Iam magna ex parte ad pedes pugna ierat* (in MSS. *vierat*, unde forsan legend. *venerat*), *ὁμοῦ γὰρ ἦν ἱπ-πομαχία καὶ πεζομαχία διὰ τὸ πλῆθος τῶν παρακαταβεβηκότων ἀνδρῶν ἐν αὐτῇ τῇ μάχῃ* Polyb. l. l. Conf. ad lib. III, 62, n. 9.

tergo se ostenderunt. Is pavor perculit Romanos, auxitque pavorem consulis vulnus, periculumque intercursu tum primum pubescentis filii propulsatum [7]. Hic erit iuvenis [8], penes quem perfecti huiusce belli laus est, Africanus ob egregiam victoriam de Hannibale Poenisque appellatus. Fuga tamen effusa iaculatorum maxime fuit, quos primos Numidae invaserunt. Alius confertus equitatus consulem in medium acceptum; non armis modo, sed etiam corporibus suis, protegens, in castra, nusquam trepide neque effuse cedendo [9], reduxit. Servati consulis decus Coelius ad servum natione ligurem delegat. Malim equidem de filio verum esse, quod et plures tradidere auctores, et fama obtinuit [10].

XLVII. Hoc primum cum Hannibale proelium fuit; quo facile apparuit, et equitatu meliorem Poenum esse, et ob id campos patentes, quales sunt inter Padum Alpesque, bello gerendo Romanis aptos non esse. Itaque proxima nocte, iussis militibus vasa silentio colligere, castra ab Ticino mota, festinatumque ad Padum est; ut ratibus, quibus iunxerat flu-

7. *Periculumque* (consulis) *intercursu tum primum pubescentis filii propulsatum*, a filio XVII annos nato. Confer ad XXVI, 18, n. 5; Flor. II, 6; Sen. de Ben. III, 33; Sil. IV, 454 sq. in pr. Polyb. X, 3, ubi Laelius testis advocatur huius rei, quae III, 65 in illius pugnae narratione silentio praetermittitur, nisi potius huius partem aliquam intercidisse recte suspicatur Schweigh.

8. *Hic erit iuvenis* etc.; ita optimi MSS. pro vulg. *erat*, probb. Gronovio, Drak. et Stroth., tanquam vividius et praesentius, quia sit futura pars narrationis, etsi rei gestae praeteritae, ut apud Flor. II, 6, *hic erit Scipio, qui in exitium Africae crescit.* Conf. supra VII, 1 pr. et Ov. Fast. II, 386. Perperam autem Stroth. iungebat *hic iuvenis Africanus appellatus erit.* Imo: *iuvenis*, qui postea *Africanus appellatus* est. Itaque ob particip. *appellatus* non restituendum vulg. *erat* suadente Doëring.

9. *Effuse sequendo;* vide ad I, 14, n. 7. — *Caelius* (vide ad c. 38, n. 8) *decus ad servum delegat;* vid. ad VI, 28, n. 3.

10. *Fama obtinuit:* evincit, sc. hoc. Al conf. ad I, 4, n. 9.

men, nondum resolutis, sine tumultu atque insectatione hostis, copias traiiceret. Prius Placentiam pervenere, quam satis sciret Hannibal ab Ticino profectos: tamen ad sexcentos moratorum[1] in citeriore ripa, segniter ratem solventes, cepit. Transire non potuit pontem, ut extrema resoluta erant, tota rate in secundam aquam labente. Coelius auctor est, Magonem cum equitatu et Hispanis peditibus flumen extemplo transnasse; ipsum Hannibalem per superiora Padi vada exercitum traduxisse, elephantis in ordinem ad sustinendum impetum fluminis oppositis. Ea peritis amnis eius vix fidem fecerint[2]: nam neque equites, armis equisque salvis, tantam vim fluminis superasse verisimile est, ut iam Hispanos omnes inflati transvexerint utres; et multorum dierum circuitu Padi vada petenda fuerant, qua exercitus[3] gravis impedimentis traduci posset. Potiores apud me auctores sunt, qui biduo vix locum rate iungendo flumini inventum tradunt; ea cum Magone[4] equites Hispanorum expeditos praemissos. Dum Hannibal, circa flumen legationibus Gallorum audiendis moratus, traiicit gravius peditum agmen, interim Mago equites-

Cap. XLVII. 1. *Ad sexcentos moratorum* (vide ad XXIV, 41, n. 2) etc. Cf. Polyb. III, 66. — *Vt*, postquam, vel simul, ac *extrema resoluta erant*, *tota rata*, ponte (ut graeca σχεδία tam navigium quam pons est), *in secundam aquam labente*, in aquam secum secundo flumine abripientem pontem, seu ratem; Stroth. *Secunda aqua* dicitur, quae non ad ripas est, sed in medio gurgite; Ern. *Vi secundae aquae* coni. Gronov.

2. *Ea peritis amnis eius vix fidem fecerint*, vix se probaverint, vix poterunt persuaderi; Gronov. Passive dictum pro *probentur*; Ern. Confer Duker. ad Flor. III, 16, n. 6. — *Vt*, licet, etsi (vide ad II, 38, n. 3) *iam hispanos....utres*, more ipsorum. Cf. cap. 27. — *Pro ut iam*. I. H. Vossius coniecit *etiamsi*, sed vulgatam tuetur Walchius, Em. p. 86 sqq., ubi plura collegit exempla, quae ad firmandam rem pertineant; v. c. inf. XXXIV, 32; XLII, 12; Quint. Curt. V, 8, 12.

3. *Qua* (parte) *exercitus* etc.; ut *ea cum Magone* etc.

4. *Cum Magone*; apud Polyb. l. l. cum Hasdrubale.

que ab transitu fluminis diei unius itinere Placentiam ad hostes contendunt. Hannibal paucis post diebus sex millia a Placentia castra communivit, et postero die, in conspectu hostium acie directa, potestatem pugnae fecit.

XLVIII. Insequenti nocte caedes in castris romanis, tumultu tamen quam re maior [1], ab auxiliaribus Gallis facta est. Ad duo millia peditum, et ducenti equites, vigilibus ad portas trucidatis, ad Hannibalem transfugiunt: quos Poenus benigne alloquutus, et spe ingentium donorum accensos, in civitates quemque suas, ad sollicitandos popularium animos dimisit. Scipio, caedem eam signum defectionis omnium Gallorum esse ratus, contactosque eo scelere [2], velut iniecta rabie, ad arma ituros, quamquam gravis adhuc vulnere erat, tamen quarta vigilia noctis insequentis, tacito agmine profectus ad Trebiam fluvium, in loca altiora [3] lucosque impeditiores equiti castra movet. Minus, quam ad Ticinum, fefellit; missisque Hannibal primum Numidis, deinde omni equitatu, turbasset utique novissimum agmen, ni aviditate praedae in vacua romana castra Numidae devertissent. Ibi dum, perscrutantes loca omnia castrorum, nullo satis digno morae pretio tempus terunt, emissus hostis de manibus est: et quum iam transgressos Trebiam Romanos, metantesque castra conspexissent, paucos moratorum occiderunt [4], citra flumen interceptos.

Cap. XLVIII. 1. *Tumultu tamen quam re maior*; vide ad c. 31, n. 12. Ad rem confer Polyb. III, 67.

2. *Contactosque eo scelere;* hoc est, pollutos, contaminatos; v. ad librum II, cap. 5, n. 3. Lem.

3. *In loca altiora* (γεωλόφους, tumulos, apud Polyb.) *lucosque*: ita in MS. Gud. In reliquis *locusque*, et in plerisque edd. *collesque* ex emend. Vallae. — *Devertissent*; al. *divertissent*, male; vide ad I, 51, n. 2. Cf. Polyb. III, 68.

4. *Paucos moratorum occiderunt*; conf. ad c. 47, n. 1.

Scipio, nec vexationem vulneris in via iactanti[5] ultra patiens, et collegam (iam enim et revocatum ex Sicilia audierat) ratus exspectandum, locum, qui prope flumen tutissimus stativis est visus, delectum communiit. Nec procul inde Hannibal quum consedisset[6], quantum victoria equestri elatus, tantum anxius inopia, quae per hostium agros euntem, nusquam praeparatis commeatibus, maior in dies excipiebat, ad Clastidium[7] vicum, quo magnum frumenti numerum congesserant Romani, mittit. Ibi quum vim pararent, spes facta proditionis: nec sane magno pretio, numis aureis quadringentis, Dasio brundusino, praefecto praesidii, corrupto, traditur Hannibali Clastidium. Id horreum fuit Poenis sedentibus ad Trebiam[8]. In captivos ex tradito praesidio, ut fama clementiae in principio rerum colligeretur, nihil saevitum est.

XLIX. Quum ad Trebiam terrestre constitisset bel-

5. *Vexationem vulneris in via iactanti* ipsum, vel vulnus, ob asperitatem: nisi legend. *iactati*; ut *iactatio cicatricis*, vel itineris XXIX, 32, et *vulneris* XXX, 19, et in simili loco Curt. VI, 1 pr. (*iactationem vulnerum haud facile tolerantem*). Conf. ad cap. 26, n. 5. *Iactantis* multi MSS. et edd. vett. *Ingravescentis* emend. Doër.

6. *Nec procul inde Hannibal quum consedisset*, intervallo quinque mill. pass. et Trebia fluvio inter utraque castra interiecto. Conf. Polyb. III, 68, qui et *inopiam* eius a Gallis sublevatam dicit.

7. *Ad Clastidium*, hod. *Chiavigo*, vel *Chiasteggio*. *Vicus* dicitur h. l. et Γαλατικὴ κώμη Plut. in Marcello, p. 300; sed oppidum inf. XXXII, 29; et Polyb. II, 34; III, 69; Galliae tribuitur XXIX, 11; XXXII, 31, et a Plut. Marcell. pag. 300, et Liguriae inf. XXXII, 29; nisi ibi cum Sigonio et Cellar. Geogr. ant. II, 9, legend. *Caristum*. Galli certe Cisalpini a Liguribus distinguuntur XXI, 58 pr. XXVII, 49; XXXIX, 2, et al. Sed Clastidium in dubiis utriusque gentis finibus fuisse positum, vel hanc Liguriae partem inter Apenninum et Padum Livii tempore ad Galliae Cisalpinae provinciam pertinuisse, suspicabatur Cluver. Ital. Ant. I, 10, p. 79. Ad rem conf. Polyb. III, 69.—*Mittit* milites, partem copiarum. Dura ellipsis, et forte excidit una alteraque vox.

8. *Sedentibus ad Trebiam*, ut paulo ante *consedisset* in castris, stativis; castra posuisset. Conf. ad IX, 44, n. 7.

lum [1], interim circa Siciliam insulasque Italiae imminentes, et a Sempronio consule, et ante adventum eius, terra marique res gestae. Viginti quinqueremes, cum mille armatis ad depopulandam oram Italiae a Carthaginiensibus missae, novem Liparas, octo insulam Vulcani tenuerunt; tres in fretum avertit aestus. Ad eas conspectas a Messana duodecim naves ab Hierone, rege Syracusanorum, missae, qui tum forte Messanae erat, consulem romanum opperiens, nullo repugnante captas naves Messanam in portum deduxerunt. Cognitum ex captivis, praeter viginti naves, cuius ipsi classis essent [2], in Italiam missas, quinque et triginta alia quinqueremes Siciliam petere ad sollicitandos veteres socios. Lilybaei occupandi praecipuam curam esse: credere eadem tempestate, qua ipsi disiecti forent [3], eam quoque classem ad Aegates

Cap. XLIX. 1. *Terrestre constitisset bellum*, substitisset, quiesceret, ut XXII, 32, et XXXV, 4. Eodem sensu cap. 48 extr. dictum, Poenos *sedisse ad Trebiam*. Confer Gron. Obss. IV; 26, pag. 418. — *Novem naves tenuerunt* (vide ad I, 1, n. 8) *Liparas*, forte *Liparam* (h. *Lipari*), vel plur. pro sing. positus, quoniam insula et oppidum eius idem habuere nomen. Lipara princeps est et maxima insularum, quae Liparaeae, seu Liparenses ab illa, et propter ventos ignesque subterraneos Aeliae et Vulcaniae, vel Hephaestiades vocantur; et quas plerique numero septem, at Appian. Bell. civ. V, 105, quinque, Ptolem. quindecim, et Isidorus novem fuisse tradunt. Inter Liparam et Siciliam est Hiera, κατ' ἐξοχὴν dicta *Vulcani insula*, Ἱερὰ Ἡφαίστου, Vulcania, h. *Volcano*, sacra prae reliquis Vulcano, et templo eius ornata; quamvis et ceterae Vulcano assignantur, in primis Lipara: unde Livius cap. 51, *Vulcani insulas* dixit. Conf. ad Sil. XIV, 56 seq.; Strab. VI, 2, n. 10, 11, p. 275 seq. al. 424; Plin. III, 9, seu 14; Diodor. V, 7-10; Heyn. ad Virg. Aen. I, Exc. I, et ad VIII, 416 seq. Ceterum de argumento huius cap. non nisi perpauca dixit Polyb. III, 41 et 61.

2. *Naves, cuius ipsi classis essent*, vide ad cap. 30, n. 5.

3. *Eadem tempestate, qua ipsi disiecti forent*, dispersi, *eam quoque classem ad Aegates insulas* (vide ad cap. 10, n. 8) *deiectam*, ut XXIII, 40 et 34 extr. ubi vulgo male legitur *eiicitur*, et Gron. monet, naufragos tantum *eiici*; at *deiici*, qui summa re salva vi ventorum, seu tempestate vertantur, et depellantur a cursu, vel a medio mari ad inferiorem partem. Sic *eiici* scilicet per tempestatem XXXIII, 41; XLIV, 28 (de fuga

insulas deiectam. Haec, sicut audita erant, rex M. Aemilio praetori, cuius Sicilia erat provincia, perscribit, monetque, Lilybaeum firmo teneret praesidio. Extemplo et circa a praetore[4] ad civitates missi legati tribunique, qui suos ad curam custodiae intenderent[5]: ante omnia Lilybaeum teneri; ad apparatum belli, edicto proposito, ut socii navales decem dierum cocta cibaria ad naves deferrent: ubi signum datum esset, ne quis moram conscendendi faceret; perque omnem oram quidam[6] ex speculis prospicerent ad-

navali), et XLIV, 19, ubi Gron. a Drak. coni. *reiectos*, hoc est, relatos, quia *eiici* propr. dicantur naufragi, aut qui sint tempestate ablati eo, ubi nondum fuerint, nec quo tetenderint (Sed obstst ibi vox *bis*.) Confer ad Tac. Ann. II, 24, n. 2, et de verbo *disiecti* ad Tac. Ann. I, 32, n. 7; et II, 13, n. 9. Hinc et infra XXXVIII, 56, *disiecta tempestate statua* pro membra statuae diffracta dispersaque; nisi leg. *deiecta*, scilicet de basi vel monimento. Confer ibi Drak. At *deiicere praesidium* etc. XXVIII, 7; XLIV, 35 al. est eiicere, expellere. — *M. Aemilio*. Sic ediderunt Drakenb. et Creverius, quum multi dederint *rex Messanae Aemilio*, aut *Messana* quod in Gronoviorum edd. legere est. Verum quoniam non modo Flor. omittit *Messanae*, sed etiam Put. consentiens insuper legit *M. Aemilio*, non dubitandum est, quin ita sit edendum. Lem. — *Aemilio praetori* huius anni; Sigon. et Pigh. « Sed Sempronius consul hoc anno Africam cum Sicilia sortitum, et in Siciliam profectum scribunt Liv. cap. 17, 50, et Polyb. III, 41, 61. Unde non absurde quis colligat, Aemilium anno superiore praeturam gessisse, ac Siciliam provinciam habuisse, et in ea ex more Sempronium consul. successorem exspectasse. Potest tamen vera esse sententia Sigonii et Pighii. Livius autem non nisi per occasionem praetores aliquot huius anni nominat: et forte, lib. XX, de comitiis eorum egerat. Verum ne comitia quidem praetorum anni seq. memorat: qua in re diligentia illius desiderari potest.» Duk.

4. *Extemplo et circa a praetore* (id ex MS. Flor. a. m. sec. reposui cum Stroth. prob. Drak.) *ad civitates miss legati*, confer ad I, 4, n. 11, et I, 9, n. 1. Vulgo *circa praetorem*, id est, circa eum locum, ubi praetor erat; Stroth. Gron. iungebat *legati circa praetorem*, hoc est, qui circa illum erant, eumque honoris causa assectabantur relictis praesidiis suis. Confer Intpp. Suet. Caes. 27, at Broukh. ad Tibull. I, 3, v. 87. Vulgo tamen ita dici *qui circa aliquem sunt*, ut οἱ περὶ τὸν Πλάτωνα loquendi modo apud Graecos usitatissimu, monet Drak.

5. *Qui suos ad curam custodiae intenderent*, ad intentiorem custodiam excitarent. — *Ante omnia Lilybaeum teneri*; vide ad V, 25, n. 4. — *Socii navales*; vide ad IX, 38, n. 1.

6. *Perque omnem oram quidam*

ventantem hostium classem. Simul itaque (quamquam de industria morati cursum navium erant Carthaginienses, ut ante lucem accederent Lilybaeum) praesensum tamen est, quia et luna pernox erat [7], et sublatis armamentis veniebant; extemplo datum e speculis signum, et in oppido ad arma conclamatum est, et in naves conscensum. Pars militum in muris portarumque in stationibus, pars in navibus erant: et Carthaginienses, quia rem fore haud cum imparatis cernebant, usque ad lucem portu se abstinuerunt, demendis armamentis eo tempore aptandaque ad pugnam classe absumpto. Vbi illuxit, recepere classem in altum, ut spatium pugnae esset, exitumque liberum e portu naves hostium haberent. Nec Romani detrectavere pugnam, et memoria circa ea ipsa loca gestarum rerum [8] freti, et militum multitudine ac virtute.

L. Vbi in altum evecti sunt, Romanus conserere pugnam, et ex propinquo vires conferre [1] velle: contra eludere Poenus, et arte, non vi, rem gerere, na-

etc. ex emend. Fabri reposuimus. Vulgo inepte pro *quidam* legitur *qui erant*, at τὸ *erant* ab omnibus fere MSS. abest. Non male aliam Gron. coni. *p. o. o. uti ex s. prospicerent*, scilic. homines cuiusque urae, vel custodes ad id destinati. — Mox proprie dicendum erat: *Simul* ac *itaque praesensum est Carthaginienses* accedere (quod, *quamquam de industria .... Lilybaeum, praesensum tamen est, quia... veniebant*), *extemplo* etc. Haec brevius expressit Livius, ne verba *praesensum est* bis ponenda essent.

7. *Luna pernox erat*, vide ad V, 28, n. 5. — *Sublatis armamentis*, in altum elatis, ut procul conspici possent; Sigon. Contra mox *armamenta demere*, de Poenis, ad pugnam navalem se expedientibus, ut XXXVI, 38; XXXVI, 44, *componere inclinare*, *contrahere*, *demittere*. *Armamenta* sunt antennae, vela, mali, rudentes, remi, et omne instrumentum nauticum; unde et navis iis instructa dicitur *armata* (conf. ad IX, 40, n. 12): deinde instrumenta cuiusvis generis, ut XXVI, 43, n. 2.

8. *Circa ea ipsa loca gestarum rerum*; vide ad cap. 10, n. 8.

Cap. L. 1. *Vires conferre*; vide ad XXI, 1, n. 2. — *Eludere*; vide ad II, 48, n. 6. — *Sociis navalibus*; vide ad IX, 38, n. 1.

viumque, quam virorum aut armorum, malle certamen facere: nam ut sociis navalibus affatim instructam classem, ita inopem milite habebant: et, sicubi conserta navis[2] esset, haudquaquam par numerus armatorum ex ea pugnabat. Quod ubi animadversum est, et Romanis multitudo sua auxit animum, et paucitas illis minuit. Extemplo septem naves punicae circumventae; fugam ceterae ceperunt. Mille et septingenti fuere in navibus capti, milites nautaeque; in his tres nobiles Carthaginiensium. Classis romana incolumis, una tantum perforata navi, sed ea quoque ipsa reduce, in portum rediit. Secundum hanc pugnam [3], nondum gnaris eius, qui Messanae erant, Ti. Sempronius consul Messanam venit. Ei fretum intranti rex Hiero classem ornatam obviam duxit: transgressusque ex regia in praetoriam navem, gratulatus sospitem cum exercitu et navibus advenisse, precatusque prosperum ac felicem in Siciliam transitum, statum deinde insulae, et Carthaginiensium conata exposuit: pollicitusque est, quo animo priore bello populum romanum iuvenis adiuvisset [4], eo senem adiuturum. Frumentum vestimentaque sese legionibus consulis, sociisque navalibus gratis praebi-

2. *Conserta navis*; vide ad VI, 12, n. 7.

3. *Secundum hanc pugnam* (vide ad I, 4, n. 1), *nondum gnaris eius*, scilicet pugnae, ad Lilybaeum commissae. — *Fretum intranti* Siculum. — *Classem ornatam*; v. ad IX, 40, n. 12.

4. *Priore bello populum romanum iuvenis adiuvisset*; confer XXIV, 4, et Polyb. I, 16. — *Grande periculum Lilybaeo esse*, iam adesse a Poenis, et, *quibusdam volentibus novas res*, quum quidam eas optarent (vide ad I, 52, n. 1; et XXI, 39, n. 4), *fore*, scilic. grande periculum, adhuc imminere Lilybaeo. Ita exponere malim, quam cum Stroth. τὸ *volentibus* dupliciter capere, ut tam ad *novas res*, quam ad *fore* referatur, et altera vice significet *cupientibus*, altera *non invitis*. Idem tamen non male coni. *et a quibusdam*. Confer ad cap. 39, n. 4, ubi Gronov. monet, perperam deleri τὸ *fore* a Grutero, non cogitante se corrumpere elegantiam verbi *volentibus*: quare *volentibus fore* iunxisse videtur.

turum. Grande periculum Lilybaco maritimisque civitatibus esse, et quibusdam volentibus novas res fore. Ob haec consuli nihil cunctandum visum, quin Lilybaeum classe peteret; et rex regiaque classis una profecti. Navigantes inde, pugnatum ad Lilybaeum, fusasque et captas hostium naves, accepere.

LI. A Lilybaeo consul, Hierone cum classe regia dimisso, relictoque praetore ad tuendam Siciliae oram, ipse in insulam Melitam [1], quae a Carthaginiensibus tenebatur, traiecit. Advenienti Hamilcar, Gisgonis filius, praefectus praesidii, cum paulo minus duobus millibus militum, oppidumque cum insula traditur: inde post paucos dies reditum Lilybaeum, captivique et a consule et a praetore, praeter insignes nobilitate viros, sub corona venierunt [2]. Postquam ab ea parte satis tutam Siciliam censebat consul, ad insulas Vulcani [3] (quia fama erat, stare ibi punicam classem) traiecit. Nec quisquam hostium circa eas insulas inventus. Iam forte transmiserant ad vastandam Italiae oram: depopulatoque vibonensi agro [4], urbem etiam terrebant. Repetenti Siciliam consuli exscensio hostium in agrum vibonensem facta nuntiatur: litteraeque ab senatu de transitu in Italiam Hannibalis, et, ut primo quoque tempore collegae ferret auxilium, missae traduntur. Multis simul anxius curis,

Cap. LI. 1. *Insula Melite* inter Siciliam et Libyam, hodie *Malta*; vide ad Sil. XIV, 251; Diodor. V, 12; Cic. Verr. II, 72; IV, 46; Acta Apostol. XXVIII, 7.

2. *Sub corona venierunt*; vide ad II, 17, n. 3.

3. *Ad insulas Vulcani*; vide ad cap. 49, n. 1.

4. *Vibonensi agro*, parte agri Bruttiorum, cuius *urbs* olim dicta *Hippo*, vel potius Ἱππώνιον, postea *Vibo*, seu *Vibon*, et *Vibona Valentia*, hodie *Monte Leone* et *Bivona*: unde *Valentini* et *Vibonenses* dicti; vide XXXV, 40; Strab. VI, 1, 5, p. 256, al. 393; Plin. III, 5, seu 10; Graev. ad Cic. Ep. ad Att. III, 3.

exercitum extemplo in naves impositum [5], Ariminum supero mari misit: Sex. Pomponio legato cum viginti quinque longis navibus [6] vibonensem agrum, maritimamque oram Italiae tuendam attribuit: M. Aemilio praetori quinquaginta navium classem explevit: ipse, compositis Siciliae rebus, decem navibus oram Italiae legens, Ariminum pervenit: inde cum exercitu suo profectus ad Trebiam flumen, collegae coniungitur.

LII. Iam ambo consules, et quidquid romanarum virium erat, Hannibali oppositum [1], aut illis copiis defendi posse romanum imperium, aut spem nullam aliam esse, satis declarabat. Tamen consul alter, equestri proelio uno, et vulnere suo minutus [2], trahi [3] rem malebat: recentis animi alter, eoque ferocior, nullam dilationem patiebatur. Quod inter Trebiam Padumque agri est, Galli tum incolebant; in duorum praepotentium populorum certamine, per ambiguum favorem, haud dubie gratiam victoris spectantes. Id Romani, ne quid modo moverent, aequo satis, Poenus periniquo animo ferebat, ab Gallis ac-

5. *Exercitum extemplo in naves impositum*, *Ariminum* (hodie Rimini, opp. Vmbriae trans Apenninum ad oram maritimam situm, ubi mari Hadriatico miscetur *Ariminus* flum., hodie *Marecchia*).—*Supero mari* (vid. V, 33, n. 3) *misit*; confer Polib. III, 61 et 68, qui tamen pedestri itinere exercitum eo missum tradit: unde Schweigh. suspicatur, iam Livium apud Polyb. III, 61, in codice suo ἐξώρμησε legisse pro ἐξώρμησε. Veriora autem enim docere potuisset Polybius, III, 68.

6. *Longis navibus*; vide ad cap. 17, n. 5.—*Oram Italiae legens*, praeternavigans, ut 35, 27, n. 3. Confer ad Tac. Ann. VI, 1, n. 1.

Cap. LII. 1. *Iam ambo consules... oppositum*; vide ad librum I, cap. 53, n. 1.

2. *Equestri proelio uno*, *et vulnere suo minutus*; fractus animo et viribus: quo sensu Apollon. 1 et 4, μινύθον πόθῳ et ἀμηχανίῃ, Lucianus vero de merc. cond. I, 342, μειοῦσθαι dixit; Gron. Vox *uno* h. l. parum apta. *Victus* coni. Stroth. et *una* Sigon. Hoc si voluisset Livius, *simul* posuisset; Gron. Forte leg. *vano*.

3. *Trahi rem*; vide ad II, 61, n. 6. — *Recentis animi alter*; v. ad III, 62, n. 3. — *Ne quid modo moverent*, ut modo quieti essent, nec se iungerent Poenis. Ad seqq. cf. Polyb. III, 69.

citum se venisse ad liberandos eos, dictitans. Ob eam iram, simul ut praeda militem aleret, duo millia peditum et mille equites, Numidas plerosque, mixtos quosdam et Gallos, populari omnem deinceps agrum usque ad Padi ripas iussit. Egentes ope Galli, quum ad id dubios servassent animos [4], coacti ab auctoribus iniuriae ad vindices futuros declinant: legatisque ad consulem missis, auxilium Romanorum terrae ob nimiam cultorum fidem in Romanos laboranti, orant. Cornelio nec causa, nec tempus agendae rei placebat: suspectaque ei gens erat, quum ob infida multa facinora, tum, ut alia vetustate obsolevissent [5], ob recentem Boiorum perfidiam. Sempronius contra, continendis in fide sociis maximum vinculum esse primos, qui eguissent ope, defensos censebat. Tum, collega cunctante, equitatum[6] suum, mille peditum iaculatoribus ferme admixtis, ad defendendum gallicum agrum trans Trebiam mittit. Ii, sparsos et incompositos, ad hoc graves praeda plerosque, quum inopinatos invasissent, ingentem terrorem caedemque ac fugam usque ad castra stationesque hostium fecere: unde multitudine effusa pulsi, rursus subsidio suorum proelium restituere. Varia inde pugna sequente [7], quamquam ad extremum aequassent certa-

4. *Quum ad id dubios servassent animos*; vide ad II, 23, n. 3. — *Legatisque ad consulem missis*, scilicet Cornelium; forsan quia nihildum de Sempronii adventu sciebant Galli; Stroth. Malim intelligere Sempronium, quia in castris omnia solus agit (conf. Polyb. loco laudato): nisi potius cum Drak. leg. *consules*. Confer tamen ad XXIV, 24, n. 1.

5. *Vt alia vetustate obsolevissent*; vide ad II, 38, n. 3. — *Ob recentem Boiorum perfidiam*; conf. cap. 25. — *Continendis in fide sociis*, ad reliquos in fide socios continendos, *maximum vinculum esse defensos primos* etc.; hoc est, defensionem eorum, qui primum ope eguissent.

6. *Equitatum suum* etc. Τῶν μὲν ἱππέων τὸ πλεῖστον μέρος, πεζοὺς δὲ σὺν τούτοις ἀκοντιστὰς εἰς χιλίους, Polyb. III, 69. — *Ad hoc* (al. *haec*) *graves praeda*; vide ad II, 23, n. 3.

7. *Varia inde pugna sequente* etc.

men, maior tamen hostium Romanis fama victoriae fuit.

LIII. Ceterum nemini omnium maior iustiorque, quam ipsi consuli, videri; gaudio efferri [1], *qua parte copiarum alter consul victus foret, ea se vicisse. Restitutos ac refectos militibus animos: nec quemquam esse, praeter collegam, qui dilatam dimicationem vellet: eum, animo magis, quam corpore, aegrum, memoria vulneris aciem ac tela horrere. Sed non esse cum aegro senescendum* [2]*: quid enim ultra differri aut teri tempus? Quem tertium consulem, quem alium exercitum exspectari? Castra Carthaginiensium in Italia, ac prope in conspectu Vrbis esse. Non Siciliam ac Sardiniam victis ademptas, nec cis Iberum Hispaniam peti, sed solo patrio, terraque, in qua geniti forent, pelli Romanos.* « Quantum ingemiscant, inquit, » patres nostri, circa moenia Carthaginis bellare soli» ti, si videant nos, progeniem suam, duos consules » consularesque exercitus, in media Italia paventes » intra castra? Poenum, quod inter Alpes Apenni» numque agri sit, suae ditionis fecisse? » Haec assidens aegro collegae, haec in praetorio prope con-

Confer Polyb. III, 69. *Sequente* pro vulg. *sequentes* scripsi ex emend. Iac. Gron. *Cedentes sequentesque* coni. I. Fr. Gron. Mox iunge: *maior tamen fama victoriae hostium*, de victis hostibus, *Romanis*, apud Romanos, *fuit*; hoc est, Romani tamen de victis hostibus magis gloriati sunt; Doër. Durior est ratio eorum, qui ad *hostium* ex seqq. *victoriae fama* intelligunt. Alii haec menda non carere facile putant animadverti. *Maior tamen iustiorque romanae f. v. f.* coni. I. Fr. Gron. ut Livius scita verborum repetitione luserit; confer. cap. seq. pr. *m. t. cum Romanis f. v. f.* (ut XXIII, 33, *tertia victoria cum Poenis erat*) Iac. Gron. Vocem *caedes* post *hostium* inserebat Burm. Sed τὸ *maior* ad *famam* referendum; confer verba seqq.

Cap. LIII. 1. *Gaudio efferri* coepit, *ea parte se vicisse*, Ita et accusat. cum infin. excipit verbum *gaudere*; neque opus est, cum Stroth. ad *vicisse* intelligere *secum reputans* (confer ad II, 32, n. 6), et ne ad seqq. quidem: vide mox n. 3. Ad seqq. cf. Polyb. III, 70.

2. *Non esse cum aegro senescendum*; vide ad I, 22, n. 3.

cionabundus agere [3]: stimulabat et tempus propinquum comitiorum, ne in novos consules bellum differretur, et occasio in se unum vertendae gloriae, dum aeger collega erat. Itaque, nequidquam dissentiente Cornelio, parari ad propinquum certamen milites iubet. Hannibal, quum quid optimum foret hosti, cerneret, vix ullam spem habebat, temere atque improvide quidquam consules acturos, quum alterius ingenium [4], fama prius, deinde re cognitum, pereitum ac ferox sciret esse, ferociusque factum prospero cum praedatoribus suis certamine crederet; adesse gerendae rei fortunam haud diffidebat. Cuius ne quod praetermitteret tempus, sollicitus intentusque erat, dum tiro hostium esset miles, dum meliorem ex ducibus inutilem vulnus faceret, dum Gallorum animi vigerent, quorum ingentem multitudinem sciebat segnius sequuturam, quanto longius ab domo traherentur. Quum ob haec taliaque speraret propinquum certamen [5], et facere, si cessaretur, cuperet, speculatoresque Galli, ad ea exploranda, quae vellet, tutiores, quia in utrisque castris militabant, paratos pugnae esse Romanos retulissent, locum insidiis circumspectare Poenus coepit.

3. *Concionabundus agere*; vide ad VIII, 33, n. 13. Ab his verbis pendent infinitivi praeced. — *Ne in novos consules bellum differretur*, hoc est, in proximum annum; vide ad X, 31, n. 10. Sic *legati ad novos magistratus dilati*, hoc est, legatio eorum in proximum annum dilata, XLI, 8, *in spem impetrandi honoris dilati*, hoc est, spes et petitio honoris dilata, XXXIX, 32, *dilatus per frustrationem*, dilatum responsum ipsi dandum XXV, 25, n. 3; *differre aliquem* apud Tac. Hist. II, 71, et Cic. ad Div. V, 12. Confer ad Tac. Ann. XIII, 20, n. 7. Similiter *reiicere rem ad novos magistratus* etc.; vide ad II, 22, n. 4.

4. *Alterius ingenium . . . re cognitum*; alii dant iunctis vocibus *recognitum*; minus bene. Lem. — *Peratum*, vehemens; fervidum.

5. *Speraret propinquum certamen, et facere*, ipse committere illod, *si cessaretur* a Romanis, *cuperet*; Doër. Τὸ δὲ μέγιστον, πράττειν τι, καὶ μὴ προΐεσθαι διακενῆς τὸν χρόνον etc. Polyb. III, 70.

LIV. Erat in medio rivus, praealtis utrinque clausus ripis, et circa obsitus palustribus herbis, et, quibus inculta ferme vestiuntur, virgultis vepribusque: quem ubi equiti quoque tegendo[1] satis latebrosum locum circumvectus ipse oculis perlustravit: « Hic » erit locus, Magoni fratri ait, quem teneas. Delige » centenos viros[2] ex omni pedite atque equite; cum » quibus ad me vigilia prima venias. Nunc corpora » curare tempus est. » Ita praetorium missum.[3] Mox cum delectis Mago aderat. « Robora virorum cerno, » inquit Hannibal: sed, ut et numero etiam, non » animis modo, valeatis, singulis vobis novenos ex » turmis manipulisque vestri similes eligite [4]; Mago » locum monstrabit, quem insideatis. Hostem caecum » ad has belli artes habebitis. » Ita mille equitibus Magoni, mille peditibus dimissis [5], Hannibal prima

Cap. LIV. 1. *Equiti quoque tegendo*: ita MSS., nisi quod in plurimis est *equites*. Vulgo: *ad equites quoque tegendos*. Conf. ad haec et seq. Polyb. III, 71.

2. *Delige centenos viros ex omni pedite atque equite*, equitato; centum pedites, totidemque equites: Hannibal ipse eos delegit teste Polyb. loco laudato, nisi cum Casaubono ibi leg. σημηνάμενον pro σημηνάμενος.

3. *Ita praetorium missum*, consilium bellicum; Stroth. *Praetorium mitti* vel *dimitti* (XXVI, 15; XXX, 5; XXXVII, 5) dicebatur, quum legati, tribuni, centuriones (primi pili), praefecti, et si qui alii circa imperatorem (in praetorio) esse consilii communicandi, aut imperiorum tesserarumque excipiendarum ergo solerent, ab imperatore dimittebantur, ac discedebant, ut et *mitti principia*, quum frequentia, quae ibi esse solerent, diffluerat; Gron. Confer. Lips. de mil. Rom. V, 2, n. 5; Gron. Obss. IV, 10; Oudend. ad Frontin. Strat. II, 5, 30; Schel. ad Polyb. castra pag. 147. *Praetorium* pro stipatoribus et comitibus Hannibalis, hunc locum perlostrantis, poni putabat Pariz. de praetorio diss. II, pag. 120, 480, quod refellit Duk. *Praeconium* quaedam edd. antt.

4. *Singulis vobis novenos... eligite*; recte, ut *mille equites, totidemque pedites* conficiantur: unde apud Polyb. III, 71, ἐννέα pro δέκα legendum videtur.

5. *Ita mille equitibus Magoni, mille peditibus dimissis*: praeter ἀσύνδετον notanda est etiam insolens dictio pro *Magoni traditis, et cum eo dimissis*; Stroth. (confer ad I, 33, n. 7.) *Magoni* potius est dativus *cui*, hoc est, ad Magonis imperium, ut sub Magonis imperio pugnarent; Docr. Neutra

luce Numidas equites, transgressos Trebiam flumen, obequitare iubet hostium portis, iaculandoque in stationes elicere ad pugnam hostem; iniecto deinde [6] certamine, cedendo sensim citra flumen pertrahere: haec mandata Numidis. Ceteris ducibus peditum equitumque praeceptum, ut prandere omnes iuberent; armatos deinde, instratisque equis, signum exspectare. Sempronius, ad tumultum Numidarum primum omnem equitatum, ferox ea parte virium, deinde sex millia peditum, postremo omnes copias ad destinatum [7] iam ante consilio, avidus certaminis, eduxit. Erat forte brumae tempus, et nivalis dies in locis Alpibus Apenninoque interiectis, propinquitate etiam fluminum ac paludium praegelidis. Ad hoc raptim eductis hominibus atque equis, non capto ante cibo, non ope ulla ad arcendum frigus adhibita, nihil caloris inerat: et quidquid aurae fluminis appropinquabant [8], afflabat acrior frigoris vis. Vt vero refugientes Numidas insequentes aquam ingressi sunt (et erat pectoribus tenus aucta nocturno imbri), tum utique egressis rigere omnibus corpora, ut vix armorum tenendorum potentia essent [9], et simul lassitudine, procedente iam die, fame etiam deficere.

ratio mihi satisfacit. Malim legere *Magonis*, vel *cum Magone dimissis*, vel *Magoni commissis*.

6. *Iniecto deinde* hosti *certamine*, certandi cupiditate. Confer XXXIV, 4, n. 12.

7. *Ad destinatum iam ante consilio*, secundum id, quod iam ante ab eo destinatum, decretum erat. Ex seqq. *certamen* intelligebat Stroth. Idem coni. *ut* pro *at*; et Gron. mox *certamen* pro *certaminis*. Is tamen *ad destinatum* etiam dictum videri putabat, ut *ad constitutum*, *ad condictum*. In quibusdam MSS. et edd. legitur *consilium*, et in plerisque edd., sed in nullo MS., *locum* post *destinatum*. Confer ad haec et seqq. Polyb. III, 72, quem Livius ad verbum exprimere solet. — *Ad hoc*; vide ad II, 23. n. 3.

8. *Quidquid* (vide ad VII, 32, n. 3) *aurae fluminis appropinquabant*, flumini gelidam exhalanti auram.

9. *Vt vix armorum tenendorum potentia essent*, scil. corpora, hoc est,

LV. Hannibalis interim miles, ignibus ante tentoria factis, oleoque per manipulos, ut mollirent artus, misso [1], et cibo per otium capto, ubi transgressos flumen hostes nuntiatum est, alacer animis corporibusque arma capit, atque in aciem procedit. [2]Baliares locat ante signa levemque armaturam, octo ferme millia hominum; dein graviorem armis[3] peditem, quod virium, quod roboris erat: in cornibus circumfudit decem millia equitum; et ab cornibus in utramque partem divisos elephantos statuit. Consul effusos sequentes equites [4], quum ab resistentibus subito

arma tenere possent. *Potentia* est adiect., non substant. ut putabat Stroth. Mox *et simul lassitudine* e 3 MSS. edidit Drak. et *simul ieiuni* Gron. In plerisque MSS. legitur *et similitudine*; in quibusdam *et lassitudine*; in edd. autt. *et simul*; nec plus inest verbis Polyb. μόλις, ἕως τῶν μαστῶν οἱ πεζοὶ βαπτιζόμενοι, διέβαινον· ἐξ ὧν ἐκακοπάθει τὸ στρατόπεδον ὑπό τε τοῦ ψύχους καὶ τῆς ἐνδείας, ὡς ἂν ἤδη τῆς ἡμέρας προβαινούσης. Infra tamen: *contra ieiuna fessaque corpora Romanis, et rigentia gelu torpebant.* Confer XXVIII, 15 pr.

Cap. LV. 1. *Oleo per manipulos, ut mollirent artus, misso*; ἠλείφοντο καὶ καθωπλίζοντο περὶ τὰ πυρὰ πάντες, Polyb. III, 72.

2. *Baliares* (vide ad cap. 21, n. 7) *locat ante signa levemque armaturam*, ut XXII, 4, et τοὺς λογχοφόρους Βαλιαρεῖς apud Polyb. III, 72 et 83. Hinc *levemque* ex vet. libro Sigon. recepi pro vulg. *levem*: nam Baliares *levis* quidem fuisse *armaturae*, sed *octo millium hominum* non confecisse, iam monuit Str. qui hinc ἀσύνδετον h. l. esse putat pro *et reliquam levem armaturam*. Eodem sensu capienda loca (XXVIII, 14 ext.; XXVIII, 15 al.), ubi *velites* distinguuntur a *levi armatura*, cuius plura erant genera; v. ad XXVI, 4, n. 6. Mox tamen *Baliares et leves armaturae* synon. dicuntur. Ceterum *levis et gravis armatura* aut *armatus* (ut XXVI, 5, n. 3, et XXXVII, 41) pro militibus leviter graviterque armatis.

3. *Graviorem armis peditem*, peditatum, περὶ δισμυρίους, Ἴβηρας καὶ Κελτοὺς καὶ Λίβυας. Glareanus *graviorem armis peditem* refert ad verbum *circumfundit* (ita enim legit) sed repetendum est ex praecedentibus, ut notat Drak.; non enim graviorem armis peditem circumfundit Baliaribus, sed locat deinde, id est post Baliares. Id quoque volunt ipsa Polybii verba. Lem.

4. *Consul effusos sequentes equites* (ut cap. 54 extr. *refugientes Numidas insequentes*, nisi leg. *effuse*), *revocatos* (erant autem ad *quatuor millia*, ut Polyb. dicit, et mox Livius) *peditibus* (tert. casu) *circumdedit* ab utroque cornu, *quum ab resistentibus subito Numidis incauti exciperentur*, ignari, quid consilii caperent adversus Numidas, adsuetos, ἀποχωρεῖν μὲν

Numidis incauti exciperentur, signo receptui dato, revocatos circumdedit peditibus. Duodeviginti millia Romani erant [5], socium nominis latini[6] viginti; auxilia praeterea Cenomanorum [7]: ea sola in fide manserat gallica gens. His copiis concursum est. Proelium a Baliaribus ortum est: quibus quum maiore robore legiones obsisterent, deductae propere in cornua leves armaturae sunt [8]. Quae res effecit, ut equitatus romanus extemplo urgeretur: nam quum vix iam per se resisterent decem millibus equitum quatuor millia [9], et fessi plerisque integris, obruti sunt insuper velut nube iaculorum a Baliaribus coniecta. Ad hoc elephanti, eminentes ab extremis cornibus (equis maxime non visu modo, sed odore insolito territis), fugam late faciebant. Pedestris pugna par animis magis quam viribus erat; quas recentes Poenus, paulo ante curatis corporibus, in proelium attulerat: contra ieiuna fessaque corpora Romanis, et rigentia gelu torpebant. Restitissent tamen animis, si cum pedite solum foret pugnatum; sed et Baliares,

εὐχερῶς καὶ σποράδην (facile, vel scite el sparsim, seu passim terga verlere), ἐπιχεῖσθαι δὲ πάλιν ἐκ μεταβολῆς, fronte iterum conversa hostem pelere et persequi) τολμηρῶς καὶ θρασέως· τὸ γὰρ τῆς Νομαδικῆς μάχης ἴδιόν ἐστι τοῦτο, Polyb. III, 72.

5. *Duodeviginti millia Romani* (v. ad XXXV, 20, n. 3) *erant*, scilicel pediles; sed μυρίους ἑξακισχιλίους habet Polyb. qui eliam monet, quod mireris, quolies ob discrimen summae rerum copias coniunxerint cousules, plenum exercitum populi Rom. ex 16 M. pedilum et 20 M. sociorum constitisse. Glareanus numerum 16 M. probal, quia legio lum temporis quaternum millium fuerit; vide cap. 17. Scipio autem, maxima exercitus sui parte in Hispaniam cum fralre missa, exiguas copias cum tribus Manlii Atiliique legionibus iunxeral. Confer cap. XVII, 26; XXXII, 39.

6. *Socium nominis Latini*; confer ad I, 10, n. 2. Al. *nominisque*. Fuere et socii Italici generis (vide XXII, 13); qui lamen sub illis etiam comprehendunlur; Gron. Confer XXII, 7 et 37.

7. *Auxilia praeterea Cenomanorum*; vide ad V, 35, n. 1.

8. *Deductae propere in cornua leves armaturae*: polius *diductae*, divisae; Drsk. Ad haec et seqq. confer Polyb. III, 73, 74.

9. *Quatuor millia* equitum rom. — *Ad hoc*; vide ad II, 23, n. 3.

pulso equite, iaculabantur in latera, et elephanti iam in mediam peditum aciem sese tulerant: et Mago Numidaeque [10], simul latebras eorum improvida praeterlata acies est, exorti ab tergo ingentem tumultum ac terrorem fecere. Tamen in tot circumstantibus malis mansit aliquamdiu immota acies, maxime praeter spem omnium adversus elephantos: eos velites [11], ad id ipsum locati, verutis coniectis et avertere, et insequuti aversos sub caudis, qua maxime molli cute vulnera accipiunt, fodiebant.

LVI. Trepidantes, propeque iam in suos [1] consternatos, media acie in extremam, ad sinistrum cornu, adversus Gallos auxiliares agi iussit Hannibal: extemplo haud dubiam fecere fugam: additus quoque novus terror Romanis, ut fusa auxilia sua viderunt. Itaque, quum iam in orbem pugnarent [2], decem mil-

10. *Mago Numidaeque*, simul (vid. ad III, 62, n. 4) *latebras eorum* etc. de quo insidiarum loco vide cap. 54 pr. — *Simul latebris* apud Lov. 3, et quasdam ex primis edd. male. Deinde *praelata acies est* legendum censet Gebhardus, quod non contemnendum putat Drak. quia hoc sensu apud Livium frequens est; vide XXIX, 32, alibi. Lem. *Exorti*; vide ad IX, 31, n. 6.

11. *Eos velites, ad id ipsum locati, verutis sub caudis fodiebant*; vide ad VIII, 10, n. 5, et X, 29, n. 6. *Velites* h. l. et XXIV, 34, per prolepsin dicti iaculatores, si serior fuit inventio et usus, aut certe nomen Velitum, de quo vide ad XXVI, 4. Horum vero propriam cum elephantis pugnam fuisse docet Gron. coll. XXX, 33; Polyb. I, 33 et 40; Veget. III, 24; Isidor. Orig. IX, 3. Ceterum de alia ratione, qua elephanti celerrime interficiuntur, vide XXVII, 49 pr.

Cap. LVI. 1. *Trepidantes, propeque iam in suos* milites, Poenos, *consternatos* elephantos; vide ad II, 47, n. 3. In plerisque MSS. et edd. legitur *trepidantesque prope*, prob. Stroth. qui putabat, *trepidare in aliquem* dici pro *ruere* in eum: quod vix crediderim, etsi non immemor eorum, quae notavi ad I, 14, n. 6. Mox forte leg. *e* vel *a media acie*, vel *media ab acie*.

2. *Itaque quum iam in orbem pugnarent*, scilicet undique ab hostibus circumventi; vide ad II, 50, n. 6. — *Quum alia evadere nequissent*; vide ad III, 70, n. 2. In ed. Mogunt. *alio*, et in multis MSS. *alii*, hoc est, reliqui praeter illa *decem millia*; vide ad IV, 10, n. 2. Mox forte leg. *mediam Afrorum aciem* (in qua praeter Afros et Gallos etiam Hispanos fuisse docet Polyb. III, 72, quos Livius significat immotos stetisse), *qua Gallicis .... perrupere*; Gronovius. Confer Polybium, III, 74.

lia ferme hominum, quum alia evadere nequissent, media Afrorum acie, quae gallicis auxiliis firmata erat, cum ingenti caede hostium perrupere: et quum neque in castra reditus esset flumine interclusis, neque prae imbri satis decernere possent [3], qua suis opem ferrent, Placentiam recto itinere perrexere. Plures deinde in omnes partes eruptiones factae: et, qui flumen petiere, aut gurgitibus absumpti sunt, aut inter cunctationem ingrediendi ab hostibus oppressi. Qui passim per agros fuga sparsi erant, vestigia cedentis sequentes agminis, Placentiam contendere. Aliis timor hostium audaciam ingrediendi flumen fecit, transgressique in castra pervenerunt. Imber nive mixtus, et intoleranda vis frigoris, et homines multos, et iumenta, et elephantos prope omnes, absumpsit [4]. Finis insequendi hostis Poenis flumen Trebia fuit: et ita torpentes gelu in castra rediere, ut vix laetitiam victoriae sentirent: itaque nocte insequenti, quum praesidium [5] castrorum, et quod reliquum ex magna parte militum erat, ratibus Trebiam traiicerent, aut nihil sensere, obstrepente pluvia; aut, quia iam moveri prae lassitudine nequibant ac vulneribus, sentire sese dissimularunt: quietisque Poenis, tacito agmine ab Scipione consule exercitus Placentiam est perductus: inde Pado traiectus Cre-

3. *Satis decernere possent*, indicare et constituere. Al. *discernere;* vide ad VII, 9, n. 4. — *Qua;* vide ad III, 70, n. 2.

4. *Elephantos prope omnes absumpsit*, ap. Polyb. III, 74, omnes praeter unum, quo Hannibal vectus est per paludes Etruriam petens; de quo vide XXII, 2 extr. et Polyb. III, 79. At confer infra c. 58 extr. et XXIII, 18, n. 2, ubi Livius plane eorum, quae ipse XXII, 2 extr. dixerat, immemor fuisse videtur, sequutus forte alios auctores.

5. *Quum praesidium castrorum* etc. Editores antt. *Romanorum* inseruere ante *castrorum*, et mox *Poeni* post *sensere:* quae voces, ab interprete adiectae, ab omnibus fere MSS. absunt, et sine damno aut ambiguitate sensus omittuntur; Gron.

monam [6], ne duorum exercituum hibernis una colonia premeretur.

LVII. Romam tantus terror ex hac clade perlatus est, ut iam ad Vrbem crederent infestis signis [1] hostem venturum; nec quidquam spei aut auxilii esse, quo portis moenibusque vim arcerent. *Vno* [2] *consule ad Ticinum victo, altero ex Sicilia revocato, duobus consulibus, duobus consularibus exercitibus victis, quos alios duces, quas alias legiones esse, quae arcessantur?* Ita territis Sempronius consul advenit [3], ingenti periculo per effusos passim ad praedandum hostium equites (audacia magis, quam consilio aut spe fallendi resistendive, si non falleret) transgressus. Id quod unum maxime in praesentia desiderabatur [4], comitiis consularibus habitis, in hiberna rediit. Creati consules Cn. Servilius et C. Flaminius [5]. Ceterum ne hiberna quidem Romanis quieta erant, vagantibus passim Numidis equitibus [6], et, qua his impeditiora erant, Celtiberis Lusitanisque: omnes

6. *Traiectus Cremonam* etc. quod non tradit Polyb.

Cap. LVII. 1. *Infestis signis;* vide ad I, 13, n. 2.

2. *Vno consule ad Ticinum victo;* vide ad II, 32, n. 6. Scabra autem h. l. oratio, etsi τὰ *victo* et *victis* concoquas; vide ad I, 3, n. 8. Forte cum Gron. leg. *Vno consule ad Ticinum, altero, ex Sicilia revocato, ad Trebiam, cum duobus consularibus exercitibus, victis.* Saltem verba *ad Trebiam* excidisse videntur.

3. *Sempronius consul advenit* etc. At Polyb. III, 75, tradit, eum nuntios misisse Romam, et magnitudinem cladis elevasse. De itineribus quoque Hannibalis post pugnam ad Trebiam non eadem scribere Livium c. 57 sq. et XXII, 1, 2; Polybium III, 77 sq., et Nepot. Hann. IV, iam monuit Duk.

4. *Comitiis consularibus habitis, id quod unum maxime desiderabatur.* Non male Gron. coni. *transgressus; et, quod unum* etc.

5. *Et C. Flaminius II* forte legendum: certe iam anno Vrbis 529 consul fuerat. Confer ad cap. 63, n. 3.

6. *Vagantibus passim Numidis equitibus, et, qua* parte, ubi, *his impeditiora erant* loca, ubi Numidae vagari ob asperitatem locorum non possent, *Celtiberis Lusitanisque:* nam Livius XXII, 18, dicit, Hispanos *assuetiores montibus esse, et ad concursandum inter saxa rupesque aptiores ac leviores, quum velocitate corporum, tum armorum habitu* (ut apud Plutarch.;

igitur clausi undique commeatus erant, nisi quos Pado naves subveherent. Emporium prope Placentiam fuit [7], et opere magno munitum, et valido firmatum praesidio. Eius castelli oppugnandi spe[8] cum equitibus ac levi armatura profectus Hannibal, quum plurimum in celando incepto ad effectum spei habuisset, nocte adortus, non fefellit vigiles. Tantus repente clamor est sublatus, ut Placentiae quoque audiretur: itaque sub lucem cum equitatu consul[9] aderat, iussis quadrato agmine legionibus sequi. Equestre proelium

τῶν ὀρειβατεῖν δεινῶν Ἰβήρων ἄνδρες ἐλαφροὶ καὶ ποδώκεις); et XXVIII, 1, *pleraque Hispaniae esse asperitates viarum et angustias saltibus crebris inclusas*; Gron.

7. *Emporium prope Placentiam fuit*, ἐμπόριον, locus, ubi mercatura exercebatur, et simul *castellum*. . . *opere magno munitum*, multo labore: vel potius *opus* est omne munimentum arte factum, verbi caussa, murus, fossa, vallum etc.; ut XXXI, 39, et al. — *Et valido firmatum praesidio*, hoc est, firmum tutumque redditum, ut I, 33, n. 5; XXII, 49; XXIV, 21, n. 6, al. Similiter *firmare praesidia*, firma validaque reddere, collocare XXXII, 40, n. 4; XLIII, 20, n. 2; XLIV, 8, n. 1; apud Tac. Ann. XIII, 41; Vit. Agric. 14; et *stationes firmare* supra IV, 27; V, 23. Confer ad II, 21, n. 1. De iis, quae mox et cap. 58, 59, traduntur, nihil apud Polyb.

8. *Eius castelli oppugnandi spe*; immo *expugnandi*: nam facile quid oppugnatur, sed expugnatio *speratur*; Periz. Confer XL, 31, 33, 47, 50. Forte vox *spe*, quae mox haud venuste repetitur, e glossa irrepsit; saltem abesse potest; vide ad III, 56, n. 4. — *Quum plurimum in celando incepto ad effectum spei habuisset*, eleganter pro vulgari: quum consilia sua occultando se plurimum effecturum esse sperasset; Doër. Sententia est obvia, non vero elegantia; sive iungas *plurimum habuisset*, sive *plurimum spei habuisset* (posuisset) *in e. i. ad effectum* eius, ad illud efficiendum, ut *tantum spei habere ad vivendum* apud Ciceron. ad Att. V, 20 pr. Confer infra XXXV, 26 extr.

9. *Consul aderat.* De P. Scipione hoc intelligit Glareanus, quippe Sempronius Romam ad habenda comitia profectus erat. Ceterum miratur, cur consul, quum hic Hannibali occurrisset, egregieque locum defendisset, non ad Victumvias quoque adfuerit: an quia multitudo temere ibi egerit, ut verisimile est? an quia historia non omnibus vera credita, quippe non ab omnibus scripta, etiam a Polybio omissa, ut quae luculentum damnum romanis rebus attulerit? Quod ad *consulem* attinet, malo intelligere Sempronium; nam supra dictum est, eum post comitia consularia in hiberna rediisse. Lem. — *Quadrato agmine*; vide ad II, 6, n. 3.

interim commissum: in quo, quia saucius Hannibal pugna excessit, pavore hostibus iniecto, defensum egregie praesidium est. Paucorum inde dierum quiete sumpta, et vixdum satis percurato vulnere, ad Victumvias[10] ire pergit oppugnandas: id emporium a Romanis gallico bello fuerat munitum. Inde locum frequentaverant accolae mixti undique ex finitimis populis; et tum terror populationum eo plerosque ex agris compulerat. Huius generis multitudo, fama impigre defensi ad Placentiam praesidii accensa, armis arreptis obviam Hannibali procedit: magis agmina, quam acies[11], in via concurrerunt; et, quum ex altera parte nihil, praeter inconditam turbam, esset, in altera et dux militi, et duci fidens miles, ad triginta quinque millia hominum a paucis fusa. Postero die, deditione facta, praesidium intra moenia accepere: iussique arma tradere quum dicto paruissent, signum repente victoribus datur, ut tanquam vi captam urbem diriperent: neque ulla, quae in tali re memorabilis scribentibus videri solet, praetermissa clades est: adeo omnis libidinis crudelitatisque et inhumanae superbiae editum in miseros est exemplum! Hae fuere hibernae expeditiones Hannibalis.

LVIII. Haud longis inde temporibus[1], dum intolerabilia frigora erant, quies militi data est: et ad prima ac dubia signa veris profectus ex hibernis, in Etruriam ducit, eam quoque gentem, sicut Gallos

10. *Ad Victumvias*; vid. supra ad cap. 45, n. 1.

11. *Magis agmina quam acies*; vid. ad X, 45, n. 6. — *Inconditam turbam*, confusam, inordinatam, sine ordine (ut XXV, 1; XXVI, 40 pr.; XXIX, 34, et XLIV, 39 pr.), simulque rudem militaris rei et disciplinae, ut XXX, 11, et XLIII, 10. Confer ad XXIV, 24, n. 2, et ad Tac. Ann. III, 20, n. 3.

Cap. LVIII. 1. *Haud longis inde temporibus*; immo *haud longi inde* (vide ad cap. 2, n. 4) *temporis quies*, legendum esse suspicatur I. Fr. Gron.

Liguresque, aut vi aut voluntate adiuncturus. Transeuntem Apenninum[2] adeo atrox adorta tempestas est, ut Alpium foeditatem prope superaverit. Vento mixtus imber quum ferretur in ipsa ora, primo, quia aut arma omittenda erant[3], aut contra enitentes vortice intorti affligebantur, constitere: dein, quum iam spiritum includeret[4], nec reciprocare animam sineret, aversi a vento parumper consedere. Tum vero ingenti sono caelum strepere, et inter horrendos fragores micare ignes: capti auribus et oculis metu omnes torpere. Tandem, effuso imbre, quum eo magis accensa vis venti esset, ipso illo, quo deprehensi erant[5], loco castra ponere necessarium visum est. Id vero laboris velut de integro initium fuit; nam nec explicare quidquam, nec statuere poterant; nec, quod statutum esset, manebat, omnia perscindente vento et rapiente. Et mox aqua levata vento[6], quum super gelida montium iuga concreta esset, tantum nivosae grandinis deiecit, ut, omnibus omissis, procumberent homines, tegminibus suis magis obruti, quam tecti. Tantaque vis frigoris insequuta est, ut, ex illa miserabili hominum iumentorumque strage quum se quisque attollere ac levare vellet, diu ne-

2. *Transeuntem Apenninum* etc. Eum per Ligures Apenninum transiisse, petentem Etruriam, tradit Corn. Nepos Hann. IV et Sil. IV, 739 sq. Noster conatum modo esse transire dicit. Polybius vero ne id quidem refert.

3. *Aut arma omittenda erant* (vide ad V, 43, n. 4), *aut contra enitentes*, vento obnitentes, contra ventum pugnantes, *vortice intorti*, rotati et correpti, *affligebantur*, ad terram prosternebantur; Doër. Confer ad c. 35, n. 10, et Gron. Obss. IV, 8. *Vortex*, seu *vertex* omnis res in orbem acta, h. l. turbo, at aqua XXIII, 19, et XXVIII, 30. Confer ad Sil. III, 475, et ad Iuvenal. VI, 524.

4. *Spiritum includeret* MSS. *Intercluderet* omnes edd. ante Drak. Conf. ad II, 2, n. 9. — *Capti auribus et oculis*; vide ad II, 36, n. 7.

5. *Quo deprehensi erant*; vide ad IX, 23, n. 3.

6. *Aqua levata vento*, vapores, vel imbres (aqua caelestis, pluvia) in altum elati et rapti. — *Omnibus omissis*; confer not. 2.

quiret, quia, torpentibus rigore nervis, vix flectere artus poterant. Deinde, ut tandem agitando sese movere ac recepere animos, et raris locis ignis fieri est coeptus, ad alienam opem quisque inops[7] tendere. Biduum eo loco, velut obsessi, mansere. Multi homines, multa iumenta, elephanti quoque ex his, qui proelio ad Trebiam facto superfuerant, septem absumpti.

LIX. Degressus Apennino retro ad Placentiam castra movit, et ad decem millia[1] progressus consedit. Postero die duodecim millia peditum, quinque equitum adversus hostem ducit: nec Sempronius consul (iam enim redierat ab Roma) detrectavit certamen: atque eo die tria millia passuum inter bina castra fuere. Postero die ingentibus animis, vario eventu, pugnatum est: primo concursu adeo res romana superior fuit, ut non acie vincerent solum[2], sed pulsos hostes in castra persequerentur; mox castra quoque oppugnarent. Hannibal, paucis propugnatoribus in vallo portisque positis, ceteros confertos in media castra recepit, intentosque signum ad erumpendum spectare iubet. Iam nona ferme diei hora erat, quum Romanus[3], nequidquam fatigato milite, postquam nulla spes erat potiundi castris, signum receptui dedit. Quod ubi Hannibal accepit, laxatamque pugnam et recessum a castris vidit, extemplo equitibus dextra laevaque emissis in hostem, ipse cum peditum robore medius[4] castris erupit. Pugna raro ulla magis saeva,

7. *Ad alienam opem quisque inops*, qui sine ope erat, hoc est, inops consilii proprii et auxilii, *tendere*, se vertit. — *Elephanti quoque ex his* etc.; vide c. 56, n. 4.

Cap. LIX. 1. *Ad decem millia*; vide ad IX, 24, n. 2.

2. *Non acie vincerent solum*, *sed etiam*; vide ad I, 40, n. 1.

3. *Quum Romanus* dux... *signum receptui dedit* (vide ad XXXII, 11, n. 4), ... *laxatam pugnam*, vide ad II, 34, n. 13.

4. *Ipse cum peditum robore medius*

et cum utriusque partis pernicie clarior fuisset, si extendi eam dies in longum spatium sivisset. Nox accensum ingentibus animis proelium diremit: itaque acrior concursus fuit, quam caedes; et, sicut aequata ferme pugna erat, ita clade pari discessum est. Ab neutra parte sexcentis plus peditibus, et dimidium eius equitum cecidit. Sed maior Romanis, quam pro numero, iactura[5] fuit, quia equestris ordinis aliquot, et tribuni militum quinque, et praefecti sociorum tres, sunt interfecti. Secundum eam pugnam Hannibal in Ligures, Sempronius Lucam concessit. Venienti in Ligures Hannibali per insidias intercepti duo quaestores romani, C. Fulvius et L. Lucretius, cum duobus tribunis militum, et quinque equestris ordinis senatorum ferme liberis, quo magis ratam fore cum his[6] pacem societatemque crederet, traduntur.

LX. Dum haec in Italia geruntur, Cn. Cornelius Scipio, in Hispaniam[1] cum classe et exercitu missus,

inter equites, *dextra laevaque* parte *emissos*, *castris erupit. Medius* ex coni. Gron. *mediis* alii auctore Lips. In MSS. et edd. antt. plerisque *de his*, in quibusdam *de iis*, et in c. Put. *diis*. Hinc potius non dubito, quin verba *de his castris* et *de iis castris* margini adscripta sint, et glossatoribus, non Livio debeantur.

5. *Maior Romanis quam pro numero iactura;* vide ad VII, 33, n. 2. — *Sunt interfecti. Sunt* a librario ortum habere, supervacuum profecto esse, et radere aures contendit Gruterus, quem impugnat Drak. ut in fingendis glossis nimium. Lem. *Secundum eam pugnam;* vide ad I, 4, n. 1.

6. *Ratam fore cum his*, f. *iis*, scil. Liguribus; Stroth.

Cap. LX. 1. *Cn. Cornelius Scipio in Hispaniam* (confer XXI, 32) *cum classe* etc.; confer Polyb. III, 76. *Emporiae*, Ἐμπορίαι Ptol. II, 6, al. Ἐμπόριον et Ἐμπορεῖον, hodie *Ampurias*, urbs Hisp. Tarrac. in ora Cataloniae prope Pyrenaeos et mare mediterraneum, propr. duo oppida, muro divisa, e quibus alterum a Phocaeensibus (alii dicunt Massiliensibus, qui a Phocaea Ioniae oriundi sunt, de quo vide ad Sil. IV, 52), alterum ab Hispanis conditum erat: unde in plur. *Emporiae*. Conf. c. 61; XXVI, 19; XXVIII, 42; XXXIV, 3, n. 8, 9; Strab. III, 4, pag. 159, 160; Plin. III, 3, seu 4; ad Sil. III, 369. Sed *Emporia* punica (τὰ Ἐμπορεῖα, seu Ἐμπόρια, vel τὸ Ἐμπόριον et *Emporiae*, αἱ Ἐμπορίαι) infr. XXIX, 25; XXXIII, et XXXIV, 62. Africae regio circa Syrtin minorem, fertilis-

quum, ab ostio Rhodani profectus, Pyrenaeosque montes circumvectus, Emporiis appulisset classem, exposito ibi exercitu, orsus a Lacetanis [2], omnem oram usque ad Iberum flumen, partim renovandis societatibus, partim novis instituendis, romanae ditionis fecit. Inde conciliata clementiae fama non ad maritimos modo populos [3], sed, in mediterraneis quoque ac montanis, ad ferociores iam gentes valuit: nec pax modo apud eos, sed societas etiam armorum, parata est; validaeque aliquot auxiliorum cohortes ex iis conscriptae sunt. Hannonis cis Iberum provincia erat [4]: eum reliquerat Hannibal ad regionis eius praesidium: itaque prius quam alienarentur omnia, obviam eundum ratus, castris in conspectu hostium positis, in aciem eduxit. Nec Romano differendum certamen visum: quippe qui sciret, cum Hannone et Hasdrubale sibi dimicandum esse, malletque adversus singulos separatim, quam adversus duos simul, rem gerere. Nec magni certaminis ea dimicatio fuit: sex millia hostium caesa, duo capta cum praesidio castrorum; nam et castra expugnata sunt, atque ipse dux cum aliquot principibus [5] capiuntur: et Scissis,

sima, subiectaque Poenis, quibus plurimum inde commeatus et alimentorum advehebatur, et ab una eius civitate Lepti singula in dies talenta vectigal dabantur. Conf. Polyb. I, 82; III, 23; XXXII, 2, et Appian. Pun. 72.

2. *Orsus a Lac.*; v. cap. 23, n. 1.

3. *Non ad maritimos modo populos*, vide ad II, 10, n. 10. Polybius tradit, eum populos sponte se dedentes singulari humanitate complexum esse, sed alios vi subegisse.

4. *Hannonis cis Iberum provincia erat*; vide ad II, 40, n. 9, et XXI, 2, n. 9. — *Prius quam alienarentur omnia*, omnes Hispaniae gentes a Poenis deficerent, ad Romanorum partes traherentur; alienae, Romanae ditionis fierent omnia. — *Obviam eundum ratus* Hanno *in aciem eduxit*; vid. ad lib. I, cap. 23, n. 4.

5. *Atque ipse dux cum aliquot principibus*. Polyb. dicit τὸν Ἄννωνα, καὶ τὸν τῶν Ἰβήρων Ἀνδοβάλην, Indibilem, regulum Hispanorum) *capiuntur* pro: *dux et aliquot principes*, ut XXII, 21, n. 3; XXVI, 1, n. 6; XXVI, 46, n. 5; XXXI, 36, n. 4; XXXVIII, 48, n. 7, et apud Suid. voc. δέρας,

propinquum castris oppidum, expugnatur. Ceterum praeda oppidi parvi pretii rerum fuit; supellex barbarica, ac vilium mancipiorum [6]. Castra militem ditavere; non eius modo exercitus, qui victus erat, sed et eius, qui cum Hannibale in Italia militabat, omnibus fere caris rebus (ne gravia impedimenta ferentibus essent) citra Pyrenaeum relictis.

LXI. Prius quam certa huius cladis fama[1] accideret, transgressus Iberum Hasdrubal cum octo millibus peditum, mille equitum, tanquam ad primum adventum Romanorum occursurus, postquam perditas res ad Scissim amissaque castra accepit, iter ad mare convertit. Haud procul Tarracone[2] classicos milites navalesque socios, vagos palantesque per agros, quod ferme fit, ut secundae res negligentiam creent, equite passim dimisso, cum magna caede, maiore fuga ad naves compellit. Nec diutius circa ea loca morari ausus, ne a Scipione opprimeretur, trans

tom. I, pag. 525. ὁ Ἰάσων σὺν τοῖς Ἀργοναύταις εἰς τὴν Κολχίδα παραγινόμενοι ἔλαβον τὸ δέρας. Confer Ruhnken. ad H. in Cer. v. 499. *Magonem*, non *Hannonem*, ducem, et captum fuisse tradunt Oros. IV, 13, et Epit. Liv. Confer Zonar. VIII, 25, et Oud. ad Frontin. Strat. II, 3, n. 1. — *Scissis oppidum*; vide ad cap. 23, n. 1.

6. *Supellex barbarica ac vilium mancipiorum*, scilicet praeda, pro: *ac vilia mancipia*. Κακοφωνίαν sic vitatam putabat Stroth.

Cap. LXI. 1. *Fama accideret*, vide ad cap. 10, n. 15. — *Ad primum adventum Romanorum occursurus*, venturus, adventurus, ut *occurrere proelio, rei, ad opem ferendam, comitiis, concilio*, et *ad concilium* X, 43; XXI, 61; XXVIII, 8; XXXI, 29; XXXVI, 24; XXXVII, 32; XXXIX, 6. Sic et *pugnae obvenire* XXIX, 34, n. 5, et gr. φθάνειν et καταντᾶν τινὶ et εἰς τὶ vel ἐπί τι aliquo tendere, se convertere, pervenire. «*Occurrere concilio* notat etiam XXXI, 29 pr. in tempore adesse, non sero venire: quae vis non in dativo utique latet, sed e contexto accedit: quippe ibid. et *ad concilium occurrere* idem fuerit; sed regis legati *accelerarint*, non Atheniensium. *Occurrit eo Antiochus* XXXV, 15 pr. venit, quasi occursurus ibi legato et affuturus, vel sui copiam praebiturus.» Bauer.

2. *Haud procul Tarracone* (vide ad XXII, 22, n. 2) *classicos milites navalesque socios* (vide ad IX, 38, n. 1), Tarracone relictos, *vagos* etc. Conf. Polyb. III, 76. Mox *quod ferme fit, ubi secundae res negligentiam creant* emend. Doër. non male.

Iberum sese recepit: et Scipio, raptim ad famam novorum hostium agmine acto [3], quum in paucos praefectos navium animadvertisset, praesidio Tarracone modico relicto, Emporias cum classe rediit. Vixdum digresso eo, Hasdrubal aderat; et, Ilergetum populo, qui obsides Scipioni dederat, ad defectionem impulso, cum eorum ipsorum iuventute agros fidelium Romanis sociorum vastat. Excito deinde Scipione hibernis, toto cis Iberum rursus cedit agro. Scipio, relictam ab auctore defectionis [4] Ilergetum gentem quum infesto exercitu invasisset, compulsis omnibus Athanagiam urbem, quae caput eius populi erat, circumsedit: intraque dies paucos, pluribus quam ante obsidibus imperatis, Ilergetes, pecunia etiam mulctatos, in ius ditionemque recepit [5]. Inde in Ausetanos prope Iberum, socios et ipsos Poenorum, procedit: atque, urbe eorum obsessa, Lacetanos auxilium finitimis ferentes nocte, haud procul iam urbe, quum intrare vellent, excepit insidiis. Caesa ad duodecim millia: exuti paene omnes armis, domos passim palantes per agros diffugere; nec obsessos alia ulla res,

3. *Agmine acto*, vide ad VI, 28, n. 1. — Sigonius e vet. lib. dat *accito*; accivit enim agmen Scipio classicorum militum, et navalium sociorum, quos vagos palantesque per agros Hasdrubal oppresserat, ut in paucos praefectos animadverteret. At Drak. nihil mutandum putat; nam pessime hic versatus est Sigonius. Non agmen classicorum militum Scipio accivit, sed ipse, raptim agmine acto, ad eos profectus etc. Lem. — *Emporias*; v. ad cap. 60 pr.

4. *Scipio relictam ab auctore defectionis*, Hasdrubale; qui iterum trans Iberum se receperat, *Ilergetum gentem*, quae cis Iberum est. De *Ilergetibus* vide ad cap. 23, n. 1. *Caput eorum* mox dicitur *Athanagia*, quae nonnullis fuisse videtur hodierna *Manresa*, sed Taraphae *Tarrega*, Petro de Marca Hisp. II, 26, et Cellario *Lerida* (quae primum *Athanasia*, quasi aeterna urbs, a Graecis, et deinde *Ilerda* [illegible] dicta), Strothio *Aytona*, Cataloniae opp. haud longe ab Ibero situm.

5. *In ius ditionemque recepit*; vide ad XXXV, 16, n. 4. — *In Ausetanos* . . . *Lacetanos*, vide ad cap. 23, n. 1. Mox malim: *haud procul urbe*, *quum iam intrare vellent*.

quam iniqua oppugnantibus hiems, tutabatur. Triginta dies obsidio fuit: per quos raro unquam nix minus quatuor pedes alta[6] iacuit: adeoque pluteos ac vineas Romanorum operuerat, ut ea sola, ignibus aliquoties coniectis ab hoste, etiam tutamentum fuerit. Postremo quum Amusitus princeps eorum ad Hasdrubalem profugisset, viginti argenti talentis pacti deduntur. Tarraconem in hiberna reditum est.

LXII. Romae, aut circa urbem multa ea hieme prodigia[1] facta: aut, quod evenire solet, motis semel in religionem animis, multa nuntiata, et temere credita sunt: in quis ingenuum infantem semestrem in foro olitorio triumphum clamasse: et foro boario bovem in tertiam contignationem sua sponte ascendisse, atque inde tumultu habitatorum territum sese deiecisse: et navium speciem de caelo affulsisse, et aedem Spei, quae est in foro olitorio[2], fulmine ictam: et

6. *Nix m. q. p. a.*; v. III, 64, n. 5.

CAP. LXII. 1. *Multa ea hieme prodigia* etc. De quibus omnibus vide ad I, 31, n. 1. — *Ingenuum infantem semestrem in foro olitorio*, extra portam Carmentalem, inter Tiberim et Capitolium, *triumphum clamasse*, forte io *triumpho c.* (ut XXIV, 10); sed confer Valer. Max. I, 6, n. 5 (et Ovid. Am. I, 2, n. 25) Stroth. Sic et *triumphum nomine ciere* (exclamare Io triumphe!) XLV, 38. *Saturnalia clamatum* (vel potius *clamata*, iudice etiam Gron.) XXII, 1 extr. *Cauneas* (scilicet ficus) *clamitabat* apud Cic. Div. II, 40. — *Foro boario*; vide ad X, 23, n. 2. — *Navium speciem de caelo affulsisse*, ut XLII, 2, n. 2; vide ad I, 31, n. 1.

2. *Aedem Spei in foro olitorio*, vide ad II, 51, n. 2. — *Lanuvii hastam se commovisse*; confer ad XXIV, 10, n. 8. Hastas Martis vulgo intelligunt, ut XXIV, 10, n. 8. Possunt etiam hastae in templis suspensae aliaeve intelligi; vid. ad I, 31, n. 1. Steger de prodigiis p. 123; et Drak. ad XL, 19, n. 2, ubi haec notavit: «Scheffer ad Obseq. de prod. 60, et 96; ex eo et Liv. XXIV, 10, coniicit, XL, 19, ad verba *pontifices hastas motas nuntiavere* vocem *Martis* adiiciendam esse. Sed non variant MSS. et simpl. *hastae motae* memorantur etiam XXI, 62, ubi Sabellicus hastam Iunonis Lanuvinae, seu Sospitae indicari putat; cuius sententiam egregie illustrant nummi gentis Prociliae, imaginem Iunonis, cornibus caprinis ornatae, et hasta armatae, exhibentes, et locus Cic. de Nat. Deor. I, 29, insignia huius Iunonis pellem caprinam, hastam, scutulum et calceos repandos referens, quem optime ad hunc nummum advocavit Haverk.

Lanuvii hastam se commovisse: et corvum in aedem Iunonis devolasse, atque in ipso pulvinario[3] consedisse: et in agro amiternino[4] multis locis hominum specie procul candida veste visos, nec cum ullo congressos: et in Piceno lapidibus pluisse: et Caere sortes extenuatas[5]: et in Gallia lupum vigili gladium e vagina raptum abstulisse. Ob cetera prodigia libros adire decemviri iussi[6]. Quod autem lapidibus pluisset in Piceno, novemdiale sacrum editum[7], et subin-

io Comm. ad Thes. Morell. t. I, pag. 360. An igitur XL, 19, nbi oon *hasta*, sed *hastae* memorantur, potius iodicantur bastae quum Martis Praeneste aliorumque deorum, dum Iunonis Sospitae Lanuvii cultae? oam et proximum prodigium, quod Lanuvii circa simulacrum eiusdem Iunonis accidit, id suadere videtur. Praeterea hoc quoque prodigium non Romae, sed alibi extra Vrbem accidisse, colligo ex verbo *nuntiavere*, quo Livius utitur de talibus prodigiis.»

3. *In ipso pulv.*; v. V, 13, n. 5.

4. *In agro amiternino* (vid. ad X, 39, n. 1) *multis locis hominum specie procul candida veste visos* etc. Suspicari possis *hominum speciss ... visas, nec cum ullo congressas*: sed nil mutandum; nam ita loquitur religionis et *εὐφημίας χάριν*, non ausus certo nomine, quicumque fuerint, igoarus appellare, ne peccet: ceterum iotelligi potest *daemonas aërios genios*, vel *nescio quos*; Gronov. Conf. ad I, 2, o. 3; sed et lib. XXIV, cap. 10, n. 9.

5. *Caere sortes extenuatas*, ut mox et XXII, 1, *attenuatas*, hoc est, minores, seu exiliores factas; erant enim sortes plerumque e ligno factae, vel globulorum, vel tesserarum, aut talorum forma, inscriptae literis, quae in urna bene mistae a puero ducebantur; Str. Conf. Ciceroaem de Divinatione, lib. II, 41, 69. In ostentis et somoiis omnia maiora et auctiora videre laetum ac prosperum iudicant haruspices et *ὀνειροκρίται*, sed triste ostentum est, si qua res solito minor et tenuatior defectiorque apparet; quo pertinent quadrigae fictiles, quae in fornace creverant (vid. Plin. XXVIII, 2); panis Perdiccae coctus, duploque maior factus io furno, qui ei oves poscenti regnum Macedoniae portendit, et septem opimae vaccae, septemque macie defectae, quas e flumine ascendentes vidit rex aegyptius; Salmas. ad Solin. pag. 487. Cf. Plin. XXXIV, 13, seu 38, et *Steger von den Prodigisa*, p. 185, ubi putat *sortes* fuisse bacillos titulo ioscriptos (conf. ad XXII, 1, n. 16), et *extenuatas*, vel proprie *extaeniatas* dici, quia exciderint ex taenia, seu tenia, qua colligatae fuerint. Sed *attenuatae* dicuntur XXII, 1, 16; *exteniatas*, h. e. taeniis vittisque solutas coni. Lips. Elect. II, 12, quod respuit Periz. Anim. hist. c. 9, p. 380.

6. *Libros adire decemviri iussi*; vid. ad III, 10, n. 6.

7. *Novemdiale sacrum edictum*; v. ad I, 31, n. 3. — *Alus sacris procu-*

de aliis procurandis prope tota civitas operata fuit. Iam primum omnium Vrbs lustrata est [8], hostiaeque maiores [9], quibus editum est, diis caesae; et donum ex auri pondo quadraginta Lanuvium ad Iunonis[10] portatum est; et signum aeneum matronae Iunoni in Aventino dedicaverunt; et lectisternium Caere, ubi sortes attenuatae[11] erant, imperatum; et supplicatio Fortunae in Algido; Romae quoque et lectisternium Iuventati, et supplicatio ad aedem Herculis nominatim; deinde universo populo circa omnia pulvinaria[12], indicta; et Genio maiores hostiae caesae quinque; et C. Atilius Serranus praetor vota suscipere iussus, si in decem annos respublica eodem stetisset statu. Haec procurata[13] votaque ex libris Sibyllinis, magna ex parte levaverant religione animos.

LXIII. Consulum designatorum alter Flaminius, cui eae legiones, quae Placentiae hibernabant, sorte evenerant, edictum et literas ad consulem misit [1], ut

randis civitas operata fuit; vide ad I, 31, n. 7.

8. *Vrbs lustrata est*; vid. ad I, 28, n. 2.

9. *Hostiaeque maiores* (conf. Ind.) *caesas diis, quibus editum est*, scil. ut caederentur; vide ad librum I, cap. 18, n. 2.

10. *Lanuvium ad Iunonis* aedem *portatum est*; vide ad I, 33, n. 6, et VIII, 14, n. 4. — *Matrona Iuno*, πότνια, ob maiestatem deae, vel ut *matrona Tonantis* ap. Ov. Fast. VI, 33. Cf. Intpp. Hor. Od. III, 4, 59.

11. *Lectisternium Caere, ubi sortes attenuatae*; conf. not. 5, et ad V, 13, n. 5. — *Iuventati* MSS. Conf. ad I, 55, n. 4.

12. *Circa omnia pulvinaria indicta supplicatio*; vide Ind. et ad III, 63, n. 2; V, 13, n. 5. — *Genio* Vrbis; unde ei *maiores hostiae caesae*; conf. ad Sil. II, 584 sq., VI, 283; XIII, 124, et Mitscherl. ad Hor. Od. III, 17, 14, 15.

13. *Haec procurata . . . levaverant animos religione*; vid. ad lib. V, cap. 23, n. 7.

Cap. LXIII. 1. *Edictum et literas ad consulem* (Semproniom, *Placentiae hibernantem*; cf. cap. extr. et 56 sq.) *misit*: nam quidquid magistratus populi rom. poblice mandabant, *edicere* dicebantur, mandatumque ipsum *edictum* appellatum; Stroth. *Edicere* est vel omnino proloqui, pronuntiare et indicare (vide Gron. et Drakenb. ad XXX, 5 pr. et Cort. ad Sall. Catilin. 48), vel sententiam dicere, si de indicibus, vel voce scriptove publice proposito aliquid constituere et iubere, si de magistratibus adhibetur. Cf.

is exercitus Idibus Martiis Arimini adesset[2] in castris. Huic in provincia consulatum inire consilium erat, memori veterum certaminum cum patribus [3], quae tribunus plebis, et quae postea consul, prius de consulatu, qui abrogabatur, dein de triumpho habuerat; invisus etiam patribus ob novam legem, quam Q. Claudius tribunus plebis adversus senatum [4], uno patrum adiuvante C. Flaminio, tulerat: ne quis se-

Ern. Clav. Cic. et inf. ad XXXI, 49, n. 5. — *Idibus Martiis*: qui dies tum temporis magistratibus ineundis solemnis erat; Stroth. Conf. XXII, 1. Sic *pridie Idus Martias* abeundis; v. XXX, 39, n. 4.

2. *Arimini adesset in castris;* conf. ad cap. 51, n. 5. Eo et Servilius pervenit, ibique remansit: at Flaminius, legionibus suis assumptis, per Etruriam profectus est Arretium, quia praeter eius opinionem Hannibal iam in Etruriam contenderat. Conf. Polyb. III, 77, cum Zonara.

3. *Memori veterum certaminum cum Patribus;* cf. Freinsh. Supplem. Liv. lib. XX, 19 et 47. *Tribunus plebis* contra senatus auctoritatem tulerat rogationem de agro piceno et gallico viritim dividendo; vid. Polyb. II, 21; Valer. Max. V, 4, 5, et Cic. Acad. II, 5; Inv. II, 17; Leg. III, 9; Div. I, 35; III, 32. — *Quae postea consul* an. Vrb. 529, cum P. Furio Philo *prius de consulatu, qui abrogabatur, dein de triumpho habuerat*, vide Plutarch. in Marcello, p. 299, qui tradit, quum augures vitio creatos esse consules, adversus Insubres profectos, dixissent, senatum eos confestim literis Romam revocasse et iussisse, quam primum consulatu se abdicare, nec quidquam pro imperio gerere: Flaminium vero has literas non prius aperuisse, quam hostes fudisset (confer Polyb. II, 32, 33): itaque victori, cum ingenti praeda redeunti, triumphum fuisse negatum; ipsum vero privatum triumphasse, et mox magistratu abire coactum esse. Conf. Zonaras, et ad Sil. IV, 706 sq.

4. *Ob novam legem, quam Q. Claudius trib. pl. adversus senatum* (forte *adverso senatu;* Gronov. Conf. ad I, 46, n. 4) *tulerat: ne quis senator, cuive senatorius pater fuisset* etc. Cf. Cic. Verr. V, 18; Coiac. Obss. VI, 38, et L. 3, D. de excusat. et vacat. mundi, unde intelligitur, id lege Iulia de repetundis fuisse repetitum. Dukerus monet, a Pigh. in Ann. ad ann. 535, nullo auctore et Claudio tribuni cognomen Flaminii, et tribunatum legemque eius ad annum praec. referri. Ceterum recepi emend. Stroth., qui haec notavit: « Ineptum est vulgatum *quive senatoris pater fuisset;* quasi is nec ipse esset senator, et ex dignitate filii aliquid in patrem redundaret. Immo ne sic quidem plusquamp. *fuisset* locum habere posset: et hinc quoque nolim cum Periz. *filius* pro *pater* reponere; dicendum enim fuisset: *q. s. filius esset.* » Forte tamen insolens videri possit *senatorius pater*, et probabilior coniectura Roëlli: *cuive senator pater fuisset.*

nator, cuive senatorius pater fuisset, maritimam navem, quae plus quam trecentarum amphorarum[5] esset, haberet: id satis habitum ad fructus ex agris vectandos: quaestus omnis patribus indecorus visus[6]. Res, per summam contentionem acta, invidiam apud nobilitatem suasori legis Flaminio[7], favorem apud plebem alterumque inde consulatum, peperit. Ob haec ratus auspiciis ementiendis[8], latinarumque feriarum mora, et consularibus aliis impedimentis retenturos se in Vrbe, simulato itinere privatus clam in provin-

5. *Maritimam navem, quae plus quam trecentarum amphorarum esset, haberet:* nam ad amphorarum, quas capiebant, numerum magnitudo navium exigi solebat; Strothius. Cf. Manut. ad Cicer. Div. XII, 15; Hard. ad Plin. VI, 22, seu 24, et Voss. ad Mel. p. 280.

6. *Quaestus omnis Patribus indecorus visus:* nam senatores post bellum punicum in Sicilia, Sardinia et Corsica praedia sibi comparare, et per speciem deportandorum ex iis fructuum negotiationes, amplissimo ordine indignas exercere coeperunt; quod h. l. significari videtur; Duker. Conf. Ern. Clav. Cicer. verbo *Negotiator.*

7. *Suasori legis Flaminio;* vide ad II, 56, n. 6. — Glareanus vulgatam interpunctionem mutare conatur, comma post *legis* ponens, et verba *Flaminio favorem* iungens, ita ut *suasor legis* sit Q. Claudius; sed cum Drak. vulgatam lectionem tueor. Licet enim, qui legem tulisset, eandem interdum suaderet, tamen, quum Q. Claudius adiuvante Flaminio legem illam tulisse dicatur, vulgatam distinctionem servo, ut potius Flaminius vocatur suasor legis, eaque res invidiam apud nobilitatem, favorem apud populum eidem ipsi peperisse dicatur. Lem.

8. *Auspiciis ementiendis* (ea ementiendo); conf. ad X, 40, n. 4; Cicer. de Divin. I, 16, et Phil. II, 35; III, 4 al. Timebat Flaminius, ne, sicut in priore consulatu suo ob prodigia, quae augures sibi inter auspicandum oblata retulerant, iussus erat a Patribus magistratu se abdicare, ita et nunc vana auspicia ementirentur, τοῦ ϑείου καταψεύδεσθαι, ut ait Zonaras; Vales. Sententia est, *Ob haec* odia inter ipsum et Patres, *ratus* Flaminius, *retenturos*, scilicet Patres *se* (Flaminium) *in Vrbe*, i. e. veritus ne se retinerent, varia praetexentes, tum *auspiciis ementiendis*, i. e. ementiendo contra Flaminium, auspicia prohibere, quo minus exire (vel potius magistratum inire et gerere possit, cuius modi artificium Patres, quorum augures erant, saepissime adhibuerunt, maxime contra plebeios homines); tum nectenda alia *mora, latinarum feriarum*, nempe ut consul Flaminius ad Vrbem maneat, donec latinas ferias indixerit egeritque (conf. ad I, 45, n. 2); tum denique *consularibus aliis* negotiis, quae pro *impedimentis* essent ad bellum festinanti; Strothius. — *Privatus;* vid. ad lib. I, cap. 40, n. 5.

ciam abiit. Ea res, ubi palam facta est, novam insuper iram infestis iam ante patribus movit: *Non cum senatu modo, sed iam cum diis immortalibus, C. Flaminium bellum gerere. Consulem ante inauspicato factum*[9] *revocantibus ex ipsa acie diis atque hominibus non paruisse; et nunc conscientia spretorum et Capitolium et solemnem votorum nuncupationem fugisse*[10]: *ne die initi magistratus Iovis optimi maximi templum adiret: ne senatum, invisus ipse, et sibi uni invisum, videret consuleretque: ne Latinas indiceret*[11], *Iovique Latiari solemne sacrum in monte faceret: ne, auspicato profectus in Capitolium ad vota nuncupanda, paludatus inde*[12] *cum lictoribus ad provinciam iret. Lixae modo*

9. *Consulem ante*, primnm, olim, *inauspicato factum*, *revocantibus diis*, auspiciis, *atque hominibus*, Patribus, *non paruisse*; vide not. 3. — *Conscientia* (ob conscientiam) *spretorum* (olim deorum hominumqoe; veritum, ue dii contemptum sui adversis auspiciis ominibusque vindicarent): ex emend. Gron. *conscientias praetorum* in MSS. et edd. antt. *Conscientia praeteritorum* quidam edidere, auctore P. Manutio.

10. *Et Capitolium et solemnem votorum nuncupationem fugisse* etc. Nam consul magistratnm initurus solebat primnm a senato et populo mane domi suae salutari, et inde in Capitolinm deduci (illud dicebator *officium*, hoc *processus consularis*); deiude in Capitolio vota rite coucipere, sen nuncupare, et bovem immolare Iovi; tum munus suum auspicari coacto senatu, ad eum referre tum de religione feriisqne latiuis (vel eas indicere), tum de republica (de utroque vide ad IX, 8, n. 1), et in leges iurare (cf. XXXI, 50); mox has ferias agere, et *Iovi Latiari solemne sacrum in monte* Albano *facere*. Conf. seqq. at XXII, 1; XXIV, 26; ad I, 45, n. 2; ad Iuvenal. I, 39; II, 132, et Tac. Ann. III, 59, n. 5; IV, 36, n. 1. — *Vota nuncupare*, id est, suscipere, seu diis sacrificia, signa, templa promittere solebant magistratus in provinciis abenntes; Str. Conf. XLI, 10, 27; XLII, 49; XLV, 12, n. 5, et Brisson. de Form. I, 168. Votis nuncupatis paludati Vrbe exibant, multitudine hominum officii causa eos proseqnente. Cf. XLI, 10, et XLII, 49.

11. *Ne latinas indiceret*, sc. ferias, *Iovique Latiari solemne sacrum in monte*, scilic. Albano (ut XXII, 1; XXV, 12 pr. et al.), *faceret*; vide ad I, 45, n. 2. *Auspicato*; vide ad V, c. 21, n. 1.

12. *Paludatus inde cum lictoribus ad provinciam iret*, h. e. cum imperio, lege curiata de eo lata; vid. ad V, 46, n. 8. — *Lixae modo*, more, se gerendi ratione; Doër. coll. Hor. Od. IV, 2, 28. Hyperbole: ad instar vilissimi hominis, ministri militum, ne militis quidem; Stroth. Conf. ad XXI, 33, n. 7.

sine insignibus, sine lictoribus, profectum clam, furtim, haud aliter quam si exsilii causa solum vertisset[13]. *Magis pro maiestate videlicet imperii Arimini, quam Romae, magistratum initurum, et in diversorio hospitali, quam apud penates suos, praetextam sumpturum.* Revocandum universi retrahendumque censuerunt; et cogendum omnibus prius praesentem in deos hominesque fungi officiis, quam ad exercitum et in provinciam iret. In eam legationem (legatos enim mitti placuit) Q. Terentius et M Antistius profecti, nihilo magis eum moverunt, quam priori consulatu literae moverant ab senatu missae. Paucos post dies magistratum iniit, immolantique ei vitulus[14] iam ictus e manibus sacrificantium sese quum proripuisset, multos circumstantes cruore respersit: fuga procul etiam maior apud ignaros[15] quid trepidaretur, et concursatio fuit; id a plerisque in omen magni terroris acceptum. Legionibus inde duabus a Sempronio prioris anni consule, duabus a C. Atilio praetore acceptis, in Etruriam per Apennini tramites[16] exercitus duci est coeptus.

13. *Solum vertisset;* confer ad III, 13, n. 10. — *In diversorio hospitali;* vide ad I, 51, n. 2.

14. *Immolantique ei vitulus* etc. Confer ad Sil. V, 63 sq.

15. *Apud ignaros*, propter *quid trepidaretur*, ut passim *trepidare*, *tremere*, *horrere* etc. cum quarto casu more Graecorum. Confer XXII, 27, n. 5. Mox pro *in omen* Duker. et Drak. coni. *ut omen*, et Gron. *omen*, ut apud Tac. Ann. I, 28. At vide ad IV, 1, n. 6.

16. *Per Apennini tramites;* confer Cic. Phil. XII, 11.

T. LIVII PATAVINI

HISTORIARVM

AB VRBE CONDITA

LIBER VIGESIMVS SECVNDVS.

BREVIARIVM.

Cap. I; Hannibal mutando vestem sese ab insidiis Gallorum munit, maturiusque ex hibernis movet. Servilio cos. magistratum ineunte invidia redintegratur in Flaminium; prodigia nuntiantur procuranturque. — II; Quia Flaminium iam Arretium pervenisse fama est, Hannibal Etruriam petit propiore via per paludes, et, multis iumentis hominibusque amissis, ipse altero oculo capitur. — III; Tum vastatione agrorum irritat Flaminium, temerarium ducem, qui neque consiliis salutaribus, neque prodigiis movetur. — IV; Eundem trahit in insidias, et lacu Trasimeno montibusque Cortonensibus clausum copiis suis circumfundit. — V; Atrox exoritur proelium, ingentemque terrae motum nemo pugnantium sentit. — VI; Mors Flaminii; caedes et fuga Romanorum. — VII; Numerus caesorum; diversa captivorum sors; ingens terror et tumultus in Vrbe: varii vultus digredientium ab nuntiis, et feminarum praecipue insignia tum gaudia tum luctus. — VIII; Quatuor millia equitum, cum C. Centenio propraetore a Servilio ad Flaminium missa, a Poenis capiuntur. Prodictatorem populus creat Q. Fabium Maximum, et magistrum equitum M. Minucium Rufum. — IX; Hannibal frustra oppugnat Spoletum, et Picenum aliosque Italiae agros depopulatur. Servilius ad Vrbem iter intendit, et Fabio auctore decemviri libros Sibyllinos adire iubentur. — X; Ver sacrum, ludi magni et aedes voventur. Supplicatio et lectisternium habetur per triduum. — XI; Fabius cum duabus legionibus obviam proficiscitur Servilio, qui sine lictoribus ad dictatorem venire, et extemplo Ostiam contendere iubetur, ut persequatur ho-

stium classem, ac litora Italiae tutetur. — XII; Dictator haud procul Arpis in conspectu Poenorum ponit castra, et constanter agmen ducit per loca alta, neque omittens hostem, neque congrediens: quae sana consilia non magis Poeno displicent, quam feroci magistro equitum. — XIII; Hannibal ex Hirpinis in Samnium, et, Capuae potiundae spe ipsi facta, in Campaniam transit; a duce autem viae, punica nominum pronuntiatione decepto, Casilinum ducitur, non in agrum casinatem, quo contendere statuerat, ut ibi occuparet saltum, et exitum Romanis ad opem sociis ferendam intercluderet. — XIV; Falernus ager, colonorumque Sinuessae tecta exuruntur sub oculis militum Fabii, quos seditiosa hinc oratione accendit Minucius. — XV; Dictator obstinatus perstat in cunctatione; et L. Hostilius Mancinus, exploratum missus cum CD equitibus, ardorem pugnandi morte luit. — XVI; Hannibal vallibus includitur, via ad Casilinum obsessa, sed arte evadit, — XVII; frustrans Romanos, terrensque aspectu flammae ex boum furenter discurrentium cornibus relucentis. — XVIII; Populabundus Samnium, Pelignos et Apuliam peragrat. Fabius sacrorum causa Romam proficiscitur, praemonito magistro equitum, ne cum hoste confligeret. — XIX; In Hispania Cn. Scipio in fugam convertit classem Hasdrubalis, naves prope terram, exercitumque in litore ducentis. — XX; Capit XXV hostium naves, et Honoscam, Longunticam Ebusumque insulam diripit. Multi Hispaniae populi legatos mittunt pacem petentes, et amplius CXX civitates se Romanis dedunt. Hasdrubal in Lusitaniam, ac propius Oceanum concedit. — XXI; Mandonius Indibilisque fratres et reguli Ilergetum, funduntur a Scipione, et Hasdrubal, qui cis Iberum ad socios tutandos redierat, bis a Celtiberis. — XXII; P. Scipio proc., in Hispaniam missus, fratri se coniungit, et cum eo Iberum transgressus petit Saguntum, ubi obsides totius Hispaniae, Poenis dati, a Bostare custodiebantur. Hi arte Abelucis, nobilis Hispani, in castra perducuntur Scipionum, et ab his remittuntur in civitates suas, quae, tali beneficio obstrictae, mox omnes a Poenis deficiunt. — XXIII; Solers Fabii cunctatio angit Hannibalem, et damnatur a civibus. Ager eius, omnibus circa solo aequatis, non violatur ab hoste, ut occulti alicuius pacti ea merces videri possit; sed mox a dictatore venditur, ut pecunia inde redacta captivos redimat. — XXIV; Eo absente, Minucius laeto magis quam prospero eventu cum ho-

stibus pugnat. — XXV; Ita augetur invidia Fabii, et M. Metilius tribunus pleb. rogationem promulgat de aequando magistri equitum et dictatoris iure. Pridie quam eius ferendae dies adest, Fabius nocte ad exercitum abit, creato ante consule M. Atilio Regulo. — XXVI; Rogatio illa perfertur, suadente C. Terentio Varrone, viro humili loco orto, qui proclamando pro sordidis hominibus favorem captaverat popularem, et ad magnos iam honores pervenerat. — XXVII; Exercitus inter Fabium et Minucium dividuntur. — XXVIII; Minucius mox in aciem descendit, et laborat, insidiatoribus in latera atque ab tergo incursantibus. — XXIX; Fabiana acies repente, velut caelo demissa, auxilio venit, Poenusque canit receptui. — XXX; Minucius castra cum Fabio iungit, rogatque, ut magisterium sibi equitum reddatur. Dictator Parens, ac milites eius Patroni salutantur: et nunc ille par gloria est apud cives hostesque. — XXXI; Cn. Servilius Geminus cos. male rem gerit in Africa, et in Italiam traiicit, accitus literis Fabii, qui ipsi et collegae eius, M. Atilio Regulo, exercitum suum, duas utrique legiones, tradit. — XXXII; Consules artibus Fabianis cum summa inter se concordia bellum gerunt, et Hannibal inopia paene cogitur Galliam repetere. Neapolitani legatos Romam mittunt cum XL pateris aureis, e quibus una tantum, eaque ponderis minimi, a senatu accipitur. — XXXIII; Speculator Poenus Romae deprehenditur, et servi, qui coniuraverant, in crucem aguntur. Legati mittuntur ad Philippum, qui deposcant Demetrium Pharium, ad Ligures, Poenorum socios, et in Illyrios ad stipendium a Pineo rege postulandum. Aedes Concordiae, biennio ante a L. Manlio vota, in arce facienda locatur, comitiorumque consularium habendorum causa dicitur dictator: eo autem vitio creato, interreges produntur. — XXXIV; C. Terentius Varro petit consulatum, cognatusque eius, Q. Baebius Herennius, tribunus plebis, acerba oratione in senatum, augures ac nobiles invehitur. — XXXV; C. Terentius Varro et L. Aemilius Paulus secundum consules creantur, ac praetoria habentur comitia. — XXXVI; Numerus et legionum et militum in illis augetur. Prodigia nuntiantur procuranturque ex libris Sibyllinis. Paestani pateras aureas mittunt, ut paulo ante Neapolitani. — XXXVII; Classis Hieronis cum magno commeatu, aurea Victoria, sagittariis ac funditoribus accedit Ostiam: et ad classem T. Otacilii propraetoris in Sicilia XXV quinqueremes ad-

duntur. — XXXVIII; Milites non sacramento, sed nunc primum iureiurando adiguntur. Conciones consulum, multae ac feroces Varronis, veriores quam populo gratiores Pauli. — XXXIX; Fabius proficiscentem Paulum alloquitur. — XL; Hic respondet, et cum collega ad castra contendit. Hannibal adventu consulum mire gaudet ob angustias commeatus, discordiam ducum, temeritatem alterius consulis, et multitudinem tironum. — XLI; Pabulatores Poeni caeduntur, et Hannibal, castris relictis, milites suos trans proximos montes, loco insidiis apto, condit, oppressurus hostes diripiendis castris occupatos. — XLII; Solitudine ibi satis comperta, milites et consul alter signa proferri iubent. Hic tamen nuntio mali auspicii, et illi, imperio ducum haud parentes, adventu perfugarum, qui hostes in insidiis sedere nuntiant, ad reditum compelluntur. — XLIII; Ob inopiam frumenti milites mercenarii Hannibalis iam de transitione agitant, et ipse de fuga in Galliam. Longius itaque recedit ab hoste, et in loca Apuliae calidiora, eoque maturiora messibus. Insequuntur eum Romani, refragante Paulo, donec venit Cannas, ubi castra ponit aversa a Vulturno vento. — XLIV; Ibidem consules bina castra communiunt ad utramque Aufidi amnis ripam, nec quisquam detrectat pugnam praeter Paulum. — XLV; Numidae fugant aquatores romanos, et Varro indignatur, collegam a proelio abhorrere. Postero autem die, quo penes eum summa est imperii, copias flumen traducit, et aciem instruit. — XLVI; Idem facit Hannibal, et sol quidem utrique parti obliquus est; sed ventus, Romanis adversus, pulvere eos obcoecat. — XLVII; Initio pugnae in dextro cornu rom. pelluntur equites; peditesque, incaute in medium irruentes, ab Afris clauduntur. — XLVIII; In sinistro cornu D Numidae ad Romanos transfugiunt, et recepti mox aversam eorum aciem adoriuntur. Hasdrubal autem, dextro cornu fugato, etiam laevum adoritur. — XLIX; Virtus Pauli et mors. Fuga cladesque Romanorum. — L; Ex minoribus castris sexcenti, hortante ac duce P. Sempronio Tuditano trib. milit., in maiora, et inde cum multis aliis Canusium confugiunt. — LI; Hannibal, Maharbale iudice, victoria uti nescit. Postero die spolia leguntur, et strages spectatur, miserabilis et foeda etiam hostibus. — LII; Bina Romanorum castra victori traduntur. Munificentia Busae, mulieris Apulae. — LIII; Canusii ad P. Scipionem summa imperii defertur, et ab eo op-

primitur coniuratio nobilium iuvenum, qui, suadente L. Caecilio Metello, Italiam deserere decreverant. — LIV; Fugitivi, qui Venusiam ad Varronem pervenerant, ab eo Canusium traducuntur. Romae tantus pavor tumultusque est, ut verbis exprimi nequeat. — LV; Senatus consulitur a praetoribus de custodia Vrbis: Fabius autem censet, expeditos prius equites mittendos, qui certa referant, et quietem silentiumque in Vrbe restituendum. — LVI; Literae a Terentio consule afferuntur, sacrumque anniversarium Cereris intermittitur ob luctum, qui senatusconsulto diebus xxx finitur, ne alia quoque sacra deserantur. Patribus, post sedatum tumultum in curiam revocatis, nuntiatur ab T. Otacilio propraetore, classe punica regnum vastari Hieronis, aliamque ad Aegates insulas stare; itaque nova sibi classe opus esse. — LVII; Vestales duae stupri compertae, aliaque prodigia. Q. Fabius Pictor Delphos mittitur sciscitatum de placatione deorum ac belli fine. Interim ex fatalibus libris sacra aliquot extraordinaria fiunt: inter quae Gallus et Galla, Graecus et Graeca, in foro boario sub terram vivi demittuntur. M. Claudius Marcellus ab Ostia milites Romam mittit, et cum tertia legione contendit Canusium, ut exercitum ibi a consule accipiat. A M. Iunio dictatore scribuntur quatuor legiones, et octo millia servorum armantur. — LVIII; Hannibal, captivis productis segregatisque, socios sine pretio dimittit, et Romanis redimendi se copiam facit. Ab his decem Romam ad senatum mittuntur, postquam iuraverant se redituros: e quibus unus, velut aliquid oblitus, in castra redit, et ante noctem comites assequitur. — LIX; Princeps eorum, M. Iunius, orationem in senatu habet. — LX; T. Manlius Torquatus ostendit, captivos haud dignos esse, qui redimantur. — LXI; Senatus censet eos non redimendos, et legatum quoque illum, qui fallaci reditu in castra iureiurando se exsolvisset, deducendum ad Hannibalem esse. Alia de his legatis fama. Multi Italiae populi ad Poenos deficiunt. Neque tamen pacis ulla mentio apud Romanos fit; et consuli redeunti omnes obviam eunt ordines, gratiasque agunt, quod de republica non desperaverit.

I. Iam ver appetebat [1], quum Hannibal ex hibernis movit, et nequidquam ante conatus transcendere Apenninum[2] intolerandis frigoribus, et cum ingenti periculo moratus ac metu. Galli, quos praedae[3] populationumque conciverat spes, postquam pro eo, ut ipsi ex alieno agro raperent agerentque[4], suas terras sedem belli esse, premique utriusque partis exercituum hibernis viderunt; verterunt retro ad Hannibalem ab Romanis odia: petitusque saepe principum insidiis, ipsorum inter se fraude, eadem levitate, qua consenserant, consensum indicantium, servatus erat; et, mutando nunc vestem, nunc tegumenta capitis, errore etiam[5] sese ab insidiis munierat. Ceterum hic quoque ei timor causa fuit maturius movendi ex hibernis. Per idem tempus Cn. Servilius consul Romae Idibus Martiis[6] magistratum iniit. Ibi quum de republica retulisset [7], redintegrata in C. Flaminium

Cap. I. 1. *Iam ver appetebat* (vide ad V, 19, n. 2), *quum Hannibal ex hibernis movit*, quae egit in Gallia Cisalpina, regressus eo ex Liguribus. Confer XXI, 59, et Polyb. III, 77. — Cod. Paris. 5730, antiquissimus, et ad seculum octavum recurrens, ita huius libri principium exhibet: *Iam vero appetebat, quae Hannibal ex hibernis metuit, et neque eo qui iam ante conatus transcendere Apenninum* etc., quocum plurimi nostrorum faciunt. Difficilis sane et obscura lectio, cui explanandae impar mihi videor. Lem.

2. *Transcendere Apenninum*; conf. XXI, 58, 59.

3. *Galli, quos praedae* etc. Confer Polyb. III, 78.

4. *Raperent agerentque*; vide ad III, 37, n. 4.

5. *Mutando nunc vestem, nunc tegumenta capitis, errore etiam* insidiantibus offuso, fraude, vel externa specie, Gallos insidiantes fallente, et in errorem ducente, *sese ab insidiis munierat*, defenderat, tutatus erat. Conf. Polyb. III, 78: κατεσκευάσατο περιθέτας τρίχας, ἁρμοζούσας ταῖς κατὰ τὰς ὁλοσχερεῖς διαφορὰς τῶν ἡλικιῶν ἐπιπρεπείαις (capillamenta concinnavit, convenientia omnium aetatum formis, quae insignem homini differentiam afferunt), καὶ ταύταις ἐχρῆτο, συνεχῶς μετατιθέμενος· ὁμοίως δὲ καὶ τὰς ἐσθῆτας μετελάμβανε τὰς καθηκούσας ἀεὶ ταῖς περιθέταις· δι᾽ ὧν οὐ μόνον τοῖς αἰφνιδίως ἰδοῦσι δύσγνωστος ἦν, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἐν συνηθείᾳ γεγονόσι.

6. *Idibus Martiis*; vide ad XXI, 63, n. 1.

7. *Quum de republica retulisset*; vid. ad IX, 8, n. 1.

invidia est. *Deos se consules creasse, unum habere. Quod enim illi iustum imperium, quod auspicium esse? Magistratus id*[8] *a domo, publicis privatisque penatibus, Latinis feriis actis, sacrificio in monte perfecto, votis rite in Capitolio nuncupatis, secum ferre: nec privatum auspicia sequi, nec sine auspiciis profectum in externo ea solo nova atque integra concipere posse.* Augebant metum prodigia ex pluribus simul locis nuntiata[9]: in Sicilia militibus aliquot spicula, in Sardinia autem in muro circumeunti vigilias equiti[10] scipionem, quem manu tenuerat, arsisse, et litora crebris ignibus fulsisse, et scuta duo sanguine sudasse[11], et milites quosdam ictos fulminibus, et solis orbem minui visum; et Praeneste ardentes lapides caelo cecidisse[12]; et Arpis parmas in caelo visas[13], pugnantemque cum luna solem, et Capenae duas interdiu lunas ortas; et aquas

8. *Magistratus id* (imperiom auspiciomque) *a domo, publicis . . . concipere posse;* vide ad XXI, 63, n. 11 et 12.

9. *Prodigia ex pluribus locis nuntiata:* de quibus omnibus vide ad I, 31, n. 1. Mox pro *autem* in MSS. *audes, audex, cudes, rudes*, et in quibusdam *sudes*, onde Iac. Gron. non male coni. *Sulcis. Sulci* antiqua et clarissima Sardiniae urbs.

10. *Circumeunti vigilias equiti:* nam id proprium foit munus equitum; etsi nonnuoquam illud obiere etiam tribuni (vid. XXVIII, 24), vel legati, et dux ipse. Confer XLV, 37, n. 4; Sall. Iug. 45; Polyb. VI, 35, et Lips. de Mil. rom. V, 9, qni etiam monet, *scipionem* vel fortuito equiti in manu fuisse, et per teoebras ad fulcrum, vel signum aliquid imperii, ritu centurioнum. Mox *tenuerit* suspicari possis. Observandum etiam est, in plerisque his prodigiis ignem et fulgorem fuisse; Stroth.

11. *Scuta duo sanguine sudasse;* confer XXVII, 4; Valer. Max. I, 6, n. 5, et Plut. in Fabio pr. pag. 174, ubi et alia, mox memorata, prodigia recenset, Livium sequutus auctorem. *Sanguinem sudasse* omnes edd. ante Drak. non male! hoc est, sudando emisisse. Praeterea verba *sudare, flere, manare, pluere, stillare, rorare,* et similia non tantum sexto, sed et doctius qoarto casui iunguntur; vide Heios. ad Ovid. Metam. VI, 312. De ipso prodigio vide ad I, 31, n. 1.

12. *Praeneste ardentes lapides caelo cecidisse;* in uno MS. *lampades*, prob. Drak. et Stroth. Sed Plut. loco laudato ita haec vertit: καὶ λίθους μὲν ἐκ τοῦ ἀέρος διαπύρους καὶ φλεγομένους φέρεσθαι.

13. *Arpis parmas in caelo visas;* confer Oros. IV, 15, n. 14.

Caeretes sanguine mixtas fluxisse[14], fontemque ipsum Herculis cruentis manasse sparsum maculis; et in Antiati[15] metentibus cruentas in corbem spicas cecidisse; et Faleriis caelum findi velut magno hiatu visum, quaque patuerit, ingens lumen effulsisse; sortes sua sponte attenuatas[16], unamque excidisse, ita scriptam: MAVORS TELVM SVVM CONCVTIT; et per idem tempus Romae signum Martis Appia[17] via ad simulacra luporum sudasse; et Capuae speciem caeli ardentis fuisse, lunaeque inter imbrem cadentis[18]. Inde minoribus etiam dictu prodigiis fides habita: capras lanatas quibusdam factas, et gallinam in marem, gallum in feminam sese vertisse. His, sicut erant nuntiata, expositis, auctoribusque in curiam introductis, consul de religione patres consuluit[19]. Decretum, ut

14. *Aquas Caeretes sanguine m. f.* confer ad XXII, 36, n. 9, el Valer. Max. I, 6, n. 5. — *Fontemque ipsum Herculis cruentis manasse sparsum maculis*, forte leg. *frontemque ipsam Herculis*, hoc esl, simulacri eius, forsan magni in Capitolio, de quo vide IX, 44. Confer. ad Epit. Liv. L, n. 3, ubi *caput multis cicatricibus sparsum* dicitur.

15. *In Antiati* (vide ad VIII, 12, n. 11) *metentibus cruentas in corbem* (vide ad II, 5, n. 5) *spicas decidisse*; confer XXVIII, 11; Plut., Oros. et Valer. locis laudatis. — *Caelum findi* fulmine, ut *scindi*, *discedere* (apud Cic. Div. I, 43), *dividi rumpi*: et quidem *caelum* nubilum, non serenum, quod laetum eral augurium prodigiumque; v. ad Sil. I, 135, n. 535 sq.

16. *Sortes sua sponte attenuatas* (vide ad XXI, 62, n. 5), *unamque excidisse* (vid. ad XXI, 42, n. 2), *ita scriptam* etc.; sed Plut. loco laudato tradit, τοῦ ὑπὲρ Φαλερίους οὐρανοῦ ῥαγῆναι δόξαντος, ἐκπίπτειν καὶ διασπείρεσθαι πολλὰ γραμματεῖα, καὶ τούτων ἑνὶ γεγραμμένον φανῆναι κατὰ λέξιν· Ἄρης τὰ ἑαυτοῦ ὅπλα σαλεύει. Confer ad XXI, 62, n. 5, el Periz. anim. hist. cap. 9, pag. 380.

17. *Signum Martis* in *Appia via* confer Cic. ad Quintum fr. III, 7, et de via illa supra ad IX, 29, n. 5) *sudasse* (confer not. 11) *ad simulacra luporum*, ferarum Marti sacrarum (v. ad X, 27, n. 7), et forsan in galea eius vel scuto espressarum. — In quibusdam codd. Paris, el forlasse melius *ac simulacra* legere esl. LEM.

18. *Lunaeque inter imbrem cadentis;* ut el Iulius Obseq. tradit, *C. Laelio, L. Domitio consulibus, Vulsiniis novam lunam decidisse, et non nisi postera die hora tertia comparuisse.* Drak. malebat *lunaeque* i. i. *cadentis*, Sigon. vero et Stroth. *lunaeque* i. i. *candentis*, id est, splendentis.

19. *Consul* (Servilius) *de religione Patres consuluit*, de *procuratione* ho-

ea prodigia, partim maioribus hostiis[20], partim lactentibus, procurarentur; et uti supplicatio per triduum ad omnia pulvinaria haberetur. Cetera, quum decemviri libros inspexissent[21], ut ita fierent, quemadmodum cordi esse[22] Divi carminibus praefarentur. Decemvirorum monitu decretum est, Iovi primum donum fulmen aureum pondo quinquaginta fieret; Iunoni Minervaeque ex argento dona darentur; et Iunoni Reginae[23] in Aventino, Iunonique Sospitae Lanuvii maioribus hostiis sacrificaretur; matronaeque, pecunia collata, quantum conferre cuique commodum esset, donum Iunoni Reginae in Aventinum ferrent, lectisterniumque fieret; quin et libertinae ut ipsae[24], unde Feroniae donum daretur, pecuniam pro facultatibus suis conferrent. Haec ubi facta, decemviri[25] Ardeae in foro maioribus hostiis sacrificarunt: po-

rum prodigiorum. Cf. ad I, 20, n. 11.

20. *Partim maioribus hostiis*, quae non amplius crescunt, *partim lactentibus*, ut XXVII, 4, et XXXVII, 3. — *Supplicatio ad omnia pulvinaria*; vide ad XXI, 62, n. 12.

21. *Decemviri libros inspexissent*; vide ad III, 10, n. 6.

22. *Quemadmodum cordi esse* sibi (vide ad VI, 9, n. 1) *divi carminibus* Sibyllinis *praefarentur*, hoc est, praedicerent, quo senso in omnibus libris h. l. et apud Catull. LXIV, 38, legitur illud verbum. *Profarentur* emend. Gron., Drak. et Doër. putantes, hoc verbum, non illud, eo sensu dici. Quanta vero similitudo intercedit inter *praefari* et *praedicere*? Pro *divi* ex MS. Rec. *divis* recepit Stroth. In reliquis MSS. et in antt. edd. *divinis*: unde forsan leg. *divi his*, vel cum Iac. Gron. *Divi suis* aut *iis carminibus*.

23. *Iunoni Reginae et Sospitae*; vide Ind. et ad VIII, 14, n. 4. Mox potius leg. *quantam*; Gron. — *Lectisterniumque* (vide ad V, 13, n. 5) *fieret*; forte *facerent*.

24. *Quin et libertinae ut ipsae* etc., hoc est, immo ut adeo ipsae libertinae (sed ita redundat τὸ *ipsae*); vel, immo ut adeo lib. *ipsae*, id est, sua sponte, ultro, vel potius (quoniam in illis explicationibus τὸ *ut* plane otiosum est, idque in superioribus non ita adhibitum) *quin et libertinae*, *ut*, similiter ac *ipsae*, scilicet matronae, *pecuniam conferrent*: nam *ipse* peculiariter de dominis matronisque ad famulitium relatis dicitur; Stroth. De *Feronia* vide ad I, 30, n. 4.

25. *Decemviri* (sacris faciundis) *Ardeae in foro mai. h. sacrificarunt*; hoc enim nonnunquam et iis locis factum, ubi nullum exstiterat prodigium; Sigon. Conf. XLII, 20.

stremo Decembri iam mense[26] ad aedem Saturni Romae immolatum est, lectisterniumque imperatum (et eum lectum senatores straverunt), et convivium publicum; ac per urbem Saturnalia[27] diem ac noctem clamatum, populusque eum diem[28] festum habere ac servare in perpetuum iussus.

II. Dum consul placandis Romae diis, habendoque delectu[1] dat operam, Hannibal, profectus ex hibernis, quia iam Flaminium consulem Arretium pervenisse fama erat, quum aliud longius, ceterum commodius, ostenderetur iter, propiorem viam per paludem[2] petit, qua fluvius Arnus per eos dies solito magis inundaverat. Hispanos et Afros (id omne veterani erat robur exercitus)[3], admixtis ipsorum im-

26. *Postremo decembri iam mense* etc. Regrediens ad superius tempus noster narrat, quae facta erant iam ante haec prodigia procurata; Stroth. Mox voces *et eum* ex postremis forta literis verbi praec. *imperatum* natae, saltem incommodae et otiosae; Gron. et Strothius. Conf. tamen ad lib. I, c. 19, n. 1.

27. *Ac per Vrbem Saturnalia*, sc. adesse, et nunc celebranda esse, h. e. laetitiae ita indulgendum esse, ut Saturnalibus, *diem ac noctem*, die ac nocte (vel potius: per totum *diem ac noctem*) *clamatum* est; Doër. Conf. ad XXI, 62, n. 1, et XXX, 36, n. 5. *Io Saturnalia* coni. Burm. et *Saturnalia clamata* Gronov. quod firmari loco Macrob. Sat. I, 10 monet Drak. Sic et dicitur Livio *triumphus nomine cieri* (XLV, 38) et *clamari*; Ern.

28. *Populusque eum diem* etc. vide ad II, 21, n. 1.

Cap. II. 1. *Habendoque delectu*, delectui; vide ad IV, 12, n. 8. *Habendoque* MS. Ber. unus MS. et omnes edd. ante Gron. *Romae distrahendoque* MSS. reliqui: unde *trahendoque* (h. e. producendo) reposuere Gronovius et Drak. Sed Duker. et Stroth. recte monent, dilationem delectus neutiquam cadere in Servilium, et tam periculosum tempus.

2. *Propiorem viam per paludem* (forte *paludes*) *petit*, *qua* parte *fluvius* Etruriae *Arnus*, ex Apenuino ortus (hodie *Arno*)... *inundaverat* etc. Cf. Polyb. III, 78, 79 (quem locum Livius in toto hoc capite transtulit paene totidem verbis), et Strab. V, 2, 9, p. 227, qui dicit, Hannibalem, a Gallia in Etruriam proficiscentem, non commodiorem viam petiisse per Vmbriam et Ariminum, quod eam accurata custodia teneri cognoverit, sed difficiliorem iuxta Trasimenum lacum.

3. *Hispanos et Afros* (*id omne veterani erat robur exercitus*) etc. Ita legitur nunc ex emend. Gron.: at in edd. antt. *Hispanos et Afros, et omne quod veterani* etc. Idque forte non

pedimentis, necubi consistere coactis necessaria ad usus deessent, primos ire iussit: sequi Gallos, ut id agminis medium esset; novissimos ire equites: Magonem inde cum expeditis Numidis cogere agmen, maxime Gallos, si taedio laboris longaeque viae (ut est mollis ad talia gens[4]) dilaberentur aut subsisterent, cohibentem. Primi, qua modo praeirent duces per praealtas fluvii ac profundas voragines, hausti paene limo, immergentesque se, tamen signa sequebantur. Galli neque sustinere se prolapsi[5], neque adsurgere ex voraginibus poterant; aut corpora animis, aut animos spe sustinebant: alii fessa aegre trahentes membra; alii, ubi semel victis taedio animis procubuissent, inter iumenta, et ipsa iacentia passim, morientes. Maximeque omnium vigiliae conficiebant, per quatriduum iam et tres noctes toleratae: quum, omnia obtinentibus aquis, nihil, ubi in sicco fessa sternerent corpora, inveniri posset, cumulatis in aquas sarcinis insuper incumbebant. Iumentorum itinere toto prostratorum passim acervi tantum, quod ex-

spernendum (vel, quia τὸ *quod* a MSS. abest, et *quod* et *erat* delendum), quoniam sic Livius ad verbum expressit Polyb. III, 79 pr. nisi potius ibi καὶ est exegeticum (vide sup. ad II, 42, n. 7): nam idem Polyb. mox solos memorat Hispanos et Afros, nec praeter eos aliud erat *robur exercitus.* — Mox *necubi* pro *nec alicubi*, ut cap. 16, 28; XXV, 33; XXXVIII, 49, et *necunde* pro *ne nlicunde*, cap. 23, et XXVIII, 1. Stroth.

4. *Vt est mollis ad talia gens*, Galli. Sic et Polyb. l. l. Confer ad V, 44, n. 4. — *Dilaberentur* ab signis, seu ordinibus (ut XXIII, 18 extr. et XXXVII, 20), furtim sparsimve secederent, vel declinarent de via retrocedendo, quod apud Polybium est ἀπονεύειν εἰς τοὔπισω. — *Primi* Hispani et Afri, *qua* parte *modo praeirent duces* etc.

5. *Galli neque sustinere se prolapsi, neque assurgere;* cum Creverio forte leg. *neque sustinere se, neque prolapsi a.*; vide ad XXI, 35, n. 10. — Mox *aut* pro *neque*, ut saepe post *neque* vel *nec*; et deinde *alii trahentes*, *alii morientes*, scil. erant, pro: trahebant, moriebantur, de quo vide Davis. ad Cic. Nat. Deor. IV, 44; Doër. — *Vigiliae conficiebant* Poenos. Conf. ad V, 10, n. 6.

staret aqua [6], querentibus ad quietem parvi temporis necessarium cubile dabant. Ipse Hannibal, aeger oculis, ex verna primum intemperie[7] variante calores frigoraque, elephanto, qui unus superfuerat, quo altius ab aqua exstaret, vectus; vigiliis tandem, et nocturno humore, palustrique caelo gravante[8] caput, et quia medendi nec locus nec tempus erat, altero oculo capitur [9].

III. Multis hominibus iumentisque foede amissis, quum tandem de paludibus emersisset, ubi primum in sicco potuit, castra locat: certumque per praemissos exploratores habuit, exercitum romanum circa Arretii moenia esse. Consulis deinde consilia atque animum, et situm regionum, itineraque, et copias ad commeatus expediendos, et cetera, quae cognosse in rem[1] erat, summa omnia cum cura inquirendo exsequebatur. Regio erat in primis Italiae fertilis, etrusci campi, qui Faesulas inter Arretiumque iacent, frumenti ac pecoris et omnium copia rerum opulenti. Consul ferox ab consulatu priore [2], et non modo le-

6. *Iumentorum itinere toto prostratorum acervi tantum*, *quod exstaret ex*, vel ab *aqua*, quaotum eorum aquae supereminerct, *necessarium cubile dabant quaerentibus*, scilic. illud: nam *cubile* bis intell., ad *quaerentibus*, et ad *dabant*; Stroth. Conf. Polyb. Non bene fluit oratio, et ante *iumentorum* desiderari videtur *vel*: alii incumbebant sarcinis in aquas cumulatis, alii acervis iumentorum; Duk.

7. *Ex verna intemperie* (ut mox *palustri caelo*), ob eam; vide ad III, 31, n. 1. – *Elephanto, qui unus superfuerat* (vide ad XXI, 56, n. 4), *vectus*, quo, ut eo *altius ab aqua exstaret*; alii *quod* pro *quo*.

8. *Gravante caput*, graviter afficiente, vexante.

9. *Altero oculo capitur*; vide ad II, 36, n. 7. Conf. Polyb. l. l. Tac. Hist. IV, 13; Iuven. X, 157 sq.; Sil. IV, 749 sq. 762, et Nep. Hannibal. IV, qui tamen tradit, eum postea nunquam dextro oculo aeque bene usum esse, et in transitu Apennini id factum, non quum ex Liguribus in Etruriam iter faceret, ut tradunt Polybius et Livius.

Cap. III. 1. *Quae cognosse in rem erat*; vide ad I, 27, n. 5. — *Inquirendo exsequebatur*; vide ad V, 15, n. 8. Ad haec et seqq. cf. Polyb. III, 80—82.

2. *Consul ferox ab consulatu priore*, etc. (vide ad XXI, 63, n. 3), scilic. *erat*, quod ex praec. periodo repetendum. — *Non modo non legum* (vid.

gum ac patrum maiestatis, sed ne deorum quidem satis metuens. Hanc insitam ingenio eius temeritatem fortuna prospero civilibus bellicisque rebus successu aluerat. Itaque satis apparebat, nec deos nec homines consulentem ferociter omnia ac praepropere acturum. Quoque pronior esset in vitia sua, agitare eum atque irritare Poenus parat: et, laeva relicto hoste, Faesulas petens, medio Etruriae agro praedatum profectus, quantam maximam vastitatem potest, caedibus incendiisque consuli procul ostendit. Flaminius, qui ne quieto quidem hoste ipse quieturus erat, tum vero, postquam res sociorum ante oculos prope suos ferri agique vidit [3], suum id dedecus ratus, per mediam iam Italiam vagari Poenum, atque, obsistente nullo, ad ipsa romana moenia ire oppugnanda; ceteris omnibus in consilio salutaria magis, quam speciosa, suadentibus [4], *collegam exspectandum, ut coniunctis exercitibus, communi animo consilioque, rem gererent; interim equitatu auxiliisque levium armorum ab effusa praedandi licentia hostem cohibendum;* iratus se ex consilio proripuit; signumque simul itineris pugnaeque proposuit. « Quin immo Arretii ante moenia [5] sedeamus, inquit; hic enim patria et penates sunt. Hannibal emissus e manibus perpopuletur Italiam, vastandoque et urendo omnia ad romana moenia perveniat; nec ante nos hinc

I, 40, n. 1) *metuens*; vid. IV, 9, n. 4.

3. *Ferri agique videt res sociorum*; vide ad III, 37, n. 4.

4. *Ceteris omnibus in consilio* militari (vide ad VIII, 6, n. 6) *salutaria magis suadentibus, quam speciosa*, scil. dictu, quae bene quidem sonarent et haberent, quod placeret, sed reapse vana et temeraria essent; Doër. Conf. Curt. V, 1, 8. Sic *species* saepe dicitur, quod videtur esse tale, quale non est. Cf. ad Tac. Ann. III, 30, n. 7. Mox *effuse* pro *effusa* coni. Duk.

5. *Arretii ante moenia sedeamus*; vide ad VII, 37, n. 4. — *Vastando et urendo* pro *vastans et urens*; vide ad I, 8, n. 4.

» moverimus, quam, sicut olim Camillum ab Veiis [6], » C. Flaminium ab Arretio Patres acciverint.» Haec simul increpans, quum ocius signa convelli iuberet, et ipse in equum insiluisset, equus repente corruit [7], consulemque lapsum super caput effudit. Territis omnibus, qui circa erant, velut foedo omine incipiendae rei, insuper nuntiatur, signum, omni vi moliente signifero, convelli nequire. Conversus ad nuntium, « Num literas quoque, inquit, ab senatu » adfers, quae me rem gerere vetent? Abi, nuntia, » signum effodiant, si ad convellendum manus prae » metu obtorpuerint.» Incedere inde agmen coepit; primoribus, super quam quod dissenserant a consilio [8], territis etiam duplici prodigio; milite in vulgus laeto [9] ferocia ducis, quum spem magis ipsam, quam causam spei, intueretur.

IV. Hannibal, quod agri est inter Cortonam [1] urbem Trasimenumque lacum, omni clade belli per-

6. *Sicut olim Camillum ab Veiis* etc. vide ad IX, 4, n. 7.

7. *Equus repente corruit*... et *nuntiatur, signum convelli nequire*: eadem et alia quoque prodigia memorant Valer. Max. I, 6, n. 6; Cic. de Div. I, 35; Sil. V, 59 seq.; Flor. II, 6, et Plut. in Fabio. De posteriori vide ad I, 31, n. 1. — *Foedo omine incipiendae rei*, statim ab initio rei; exhibente foedum initium; Bauer.

8. *Super quam quod dissenserant a consilio* (confer not. 4), ut XXVII, 20, pro quo *praeterquam quod* dicitur XXIV, 49, et XXV, 41, et simpl. *praeterquam* passim; vide ad V, 14, n. 5. *Super* saepe significat idem quod *praeter*; *quam* idem quod *is*, *ea*, *id*, per omnes casus ac genera; et *praeter quam*, *super quam*, *insuper quam* (ut XXIII, 7, n. 3) idem quod *praeter id*, vel *ea*; Stroth. Confer ad Tac. Ann. IV, 11, n. 1. Sic et *extra quam*, *qui* pro *praeter eos*, *qui* XXVI, 34, n. 2, et *extra quam si* (graece ἐκτὸς εἰ μὴ) XXXVIII, 38; XXXIX, 18.

9. *In vulgus milite laeto*, universe, per omnem gregem; Bauer. — *Spem magis ipsam*, *quam causam spei* eius et suae, id quo spes niteretur. Rei optatae et speratae unice intenti non reputabant, an causam sperandi haberent; Doër. Τηλικοῦτον γὰρ προσεβεβλήκει κατελπισμὸν τοῖς ὄχλοις consul, ὥστε πλείους εἶναι τῶν τὰ ὅπλα φερόντων τοὺς ἐκτὸς παρεπομένους τῆς ὠφελείας χάριν, κομίζοντας ἁλύσεις καὶ πέδας, καὶ πᾶσαν τὴν τοιαύτην παρασκευήν, Polyb. III, 32.

Cap. IV. 1. *Inter Cortonam urbem*, quae etiam nunc ita dicitur, et Κορτώνιος Polyb. loco laudato, sed Κόρ-

vastat, quo magis iram hosti ad vindicandas sociorum iniurias acuat. Et iam pervenerant[2] ad loca insidiis nata, ubi maxime montes cortonenses Trasimenus subit. Via tantum interest perangusta, velut ad id ipsum de industria relicto spatio: deinde paulo latior patescit campus; inde colles adsurgunt [3]. Ibi castra in aperto locat, ubi ipse cum Afris modo Hispanisque consideret. Baliares ceteramque levem armaturam [4] post montes circumducit: equites ad ipsas fauces saltus, tumulis apte tegentibus, locat; ut, ubi intrassent Romani, obiecto equitatu, clausa omnia lacu ac montibus essent. Flaminius quum pridie solis occasu ad lacum pervenisset, inexplorato, postero die, vix dum satis certa luce, angustiis superatis, postquam in patentiorem campum pandi agmen coepit, id tantum hostium, quod ex adverso erat, conspexit:

τωνα Ptol. et aliis. — *Trasimenumque lacum* Etruriae in agro Perusino, qui hodie *Lago di Perugia*, seu *di Passignano*, et *di Castiglione* vocatur. Nomen varie scribitur, *Thrasumenus*, *Thrasymenus*, *Thrasimenus*, Θρασιμένη λίμνη, sed in plerisque et optimis libris Ταρσιμένη apud Polyb. III, 82, *Tharsomenus*; (vide Quintil. Instit. Or. I, 5, n. 13, ibique Burm.) Τρασυμένη Strabo, V, 2, n. 9, p. 226, *Trasimenus*, et rectius forte *Trasumenus*. Similiter scribitur *Iapydes*, *Iapudes* et *Iapides*, *Illyrii*, *Illurii* et *Illirii*, *satyra*, *satura* et *satira*, *inclytus*, *inclutus* et *inclitus*, *lacrymae*, *lacrumae* et *lacrimae*. Nam veteres Romani Gr. ῠ ut Gall. u pronuntiarunt, et docti grammatici substituerunt *y*, indocti et medii aevi scriptores *i*.

2. *Et iam pervenerant*, scilicet Poeni: dicendum erat *pervenerat*, scilicet Hannibal; sed ita variare amat Livius; vide cap. 22, 16 pr.; XXIV, 22, n. 4, et 24 extr.; XXV, 21, et similis enallage numeri est apud Diodor. XV, 42: ὁ Νεκτανέβις ἐπυνθάνετο … κατεσκεύασαν … τοῦτο γὰρ ἀπετάφρευσε, Stroth. — *Ad loca insidiis nata* (vide ad V, 37, n. 6), *ubi maxime* etc.; confer Polyb. III, 82, 83; et Sil. V, 1 sq. *Montes Trasimenus subit*, proxime ad eos accedit, eos prope alluit ὑποῤῥεῖ apud Strab. XV, pag. 688, προσκλύζει apud Diodor. XVII, pag. 607, quod monuit Freinsh. ad Curt. VII, 3, n. 19; VIII, 11, n. 7), ita ut inter radices montium et lacum perangusta tantum via sit; Duk.

3. *Inde colles assurgunt*; vide ad XXV, 21, n. 3.

4. *Baliares ceteramque levem armaturam*; vide ad XXI, 55, n. 2. — *Inexplorato*; vide ad I, 41, n. 10.

ab tergo et super caput decepere insidiae [5]. Poenus ubi, id quod petierat, clausum lacu ac montibus, et circumfusum suis copiis habuit hostem, signum omnibus dat simul invadendi. Qui ubi, qua cuique proximum fuit, decucurrere, eo magis Romanis subita atque improvisa res fuit, quod orta ex lacu nebula [6] campo, quam montibus, densior sederat, agminaque hostium ex pluribus collibus ipsa inter se satis conspecta, eoque magis pariter decucurrerunt. Romanus clamore prius undique orto, quam satis cerneret, se circumventum esse sensit [7]; et ante in frontem lateraque pugnari coeptum est, quam satis instrueretur acies, aut expediri arma, stringique gladii possent.

V. Consul, perculsis omnibus, ipse satis, ut in trepida re [1], impavidus, turbatos ordines, vertente se quoque ad dissonos clamores, instruit, ut tempus locusque patitur; et, quacumque adire audirique potest, adhortatur, ac stare et pugnare iubet; *nec*

5. *Ab tergo ac super caput decepere*, latuere (ut al. fefellere eum, et passim *decipere*, Gr. λανθάνειν), *insidiae*, ex emend. Lips. in Epist. Quaest. V, 1 prob. Gron. Obss. III, 20. In plerisque MSS. legitur *decepte* vel *deceptae*; in quibusdam, et in omnibus edd. antt. *detectae*, hoc est, tectae, ut cap. 28, *detegendis insidiis* pro *tegendis i.* in quamplurimis MSS. Sed alia desiderantur exempla. *Haud detectae i.* coni. Stroth.

6. *Orta ex lacu nebula* (prospectum eripiens) in *campo* etc.; confer Sil. V, 36 seq. et Polyb. III, 85. Mox *ex pluribus collibus* pro vulg. *ex p. vallibus* cum Stroth. recepi ex verissima coniectura Lipsii in Epist. Quaest. V, 1. (confer ad cap. 9, n. 2.) Nam non intelligo, quomodo agmina in pluribus vallibus considentia inter se conspecta, aut ex iis decucurrisse dici possint; Duk. Neque tamen, quod Doër. suadet, *eo* reponendum pro *eoque*, id est, ideoque (vide ad I, 11, n. 6). Verba *inter se satis conspecta* continent rationem illorum: *eoque magis pariter*; Livius autem variavit orationem, et verbo *decucurrerunt* iunxit primo partic. *conspecta*, deinde adv. *pariter*.

7. *Romanus clamore undique orto prius, quam satis cerneret, se circumventum esse sensit:* ita forte τὸ *prius* transponendum, saltem verba eo ordine capienda, et ad *cerneret* subintell. *se circumveniri*, vel *se circumventum esse*. Stroth. coni. *quam hostes*, aut *q. satis hostes cerneret.*

Cap. V. 1. *Vt in trepida re*; vid. ad V, 11, n. 3; et VIII, 30, n. 7. – *Quacumque* parte. Cf. ad haec et sq. Polyb. III, 84.

enim inde votis aut imploratione deum, sed vi ac virtute, evadendum esse. Per medias acies ferro viam fieri: et, quo timoris minus sit, eo minus ferme periculi esse. Ceterum prae strepitu ac tumultu nec consilium nec imperium accipi poterat: tantumque aberat, ut sua signa atque ordinem et locum nosceret miles, ut vix ad arma capienda[2] aptandaque pugnae competeret animus; opprimerenturque quidam, onerati magis his, quam tecti: et erat in tanta caligine maior usus aurium, quam oculorum. Ad gemitus vulnerum[3], ictusque corporum aut armorum, et mixtos strepentium paventiumque clamores, circumferebant ora oculosque. Alii fugientes pugnantium globo illati haerebant: alios redeuntes in pugnam avertebat fugientium agmen. Deinde, ubi in omnes partes nequidquam impetus capti, et ab lateribus montes ad lacus, a fronte et ab tergo hostium acies claudebat, apparuitque, nullam, nisi in dextra ferroque, salutis spem esse; tum sibi quisque dux adhortatorque factus ad rem gerendam, et nova de integro pugna exorta est; non illa ordinata per[4] principes hastatos-

2. *Ad arma capienda et*, quod idem est, *aptanda pugnae.* « Militi iam in acie tribuitur, scilicet iam habenti, nempe manu capere arma, humero ante nixa, ut hastas, gladium stringere, pila prehendere et librare, rel.» Bauer. — *Competeret animus*, idoneus et par esset, sufficeret, valeret. Conf. ad Tac. Ann. III, 46, n. 1.

3. *Ad gemitus vulnerum*, ob vulnera (vide ad I, 5, n. 5), vel vulneratorum (nisi ita leg.), vel potius: ad sonum vel ictuum, vel telorum, vulnera infligentium. Nam *gemitus* dicitur omnis sonus (vide ad Sil. I, 425; V, 398; XV, 156, et Ovid. Met. XII, 487), et *vulnus*, vel ictus, quo, vel tela, aliaque arma, quibus vulnera inferuntur; vid. ad Sil. I, 397, et IV, 387. Hinc forte *gravi* et *mortifero vulnere ictus* supra II, 47; et *vulneribus confodi* infra XXIV, 7. Hinc quoque synon. h. l. iunguntur *gemitus vulnerum, ictusque corporum aut armorum.*

4. *Non illa ordinata* pugna *per principes hastatosque ac triarios*; cf. VIII, 8. Sed legendum videri *per hastatos principesque ac t.* iam monuit Duk. Cf. Lips. Mil. rom. IV, 1; Schell. ad Hygin. pag. 1053; Salmas. Mil. rom. cap. 4. — *Nec ut pro signis*, ante signa, *antesignanus*, hastati et principes, *post signa alia pugnaret acies*,

que ac triarios, nec ut pro signis antesignani, post signa alia pugnaret acies; nec ut in sua legione miles, aut cohorte, aut manipulo esset. Fors conglobat [5], et animus suus cuique ante aut post pugnandi ordinem dabat: tantusque fuit ardor armorum [6], adeo intentus pugnae animus, ut eum motum terrae [7], qui multarum urbium Italiae magnas partes prostravit, avertitque cursu rapidos amnes, mare fluminibus invexit, montes lapsu ingenti proruit, nemo pugnantium senserit.

VI. Tres ferme horas pugnatum est, et ubique atrociter: circa consulem tamen acrior infestiorque pugna est [1]. Eum et robora virorum sequebantur, et ipse, quacumque in parte premi ac laborare senserat suos, impigre ferebat opem; insignemque armis et hostes summa vi petebant, et tuebantur cives: donec insuber eques (Ducario nomen erat) facie quoque noscitans, «Consul, en, inquit, hic est, popularibus » suis, qui legiones nostras cecidit, agrosque et ur-

scilicet Triarii; vide ad II, 20, n. 3; et VIII, 8, n. 4.

5. *Fors conglobat* Romanos, ut apud Sallustium, Iugurth. 97, al. 102. *Sors* male edd. ante Gron. qui et mox *dat* pro *dabat* in optimis MSS. legi monet. — *Ante aut post*, scilicet signa.

6. *Tantusque fuit ardor armorum*, vide ad I, 30, n. 7.

7. *Eum motum terrae* etc. qui non memoratur Polybio, sed tamen Coelio apud Cic. de Div. I, 35; Plin. II, 84, seu 86; Oros. IV, 13; Sil. V, 611 seq.; Flor. II, 6, et Plut. in Fabio. Confer Heyne Opusc. Acad. tom. III, pag. 259. — *Avertitque cursu rapidos* (id cum Stroth. recepi ex duobus optimis MSS. pro vulg. *rapido*) *amnes, mare fluminibus invexit*, ut apud Cic. loco laudato luculentius: *ut flumina in contrarias partes fluxerint, atque in amnes mare influxerit.* Flumina decurrunt in mare: fit autem tremore terrae, ut mare interdum exundet, et aut retro agat flumina, quae id refluum sentire non solent, aut, ubi accessus recessusque eius, altius solito ascendat; Gronov.

Cap. VI. 1. *Infestiorque pugna est:* immo *erat* aut *esse;* Bauer. — *Premi ac laborare;* vide ad III, 31, n. 1. — *Ducarium* non nisi Livius memorat, et ex eo Sil. V, 644 sq. Polybius III, 84, tradit, consulem a Gallis quibusdam interemptum. *Insuber eques, facie quoque noscitans* etc.; vide ad XXI, 63, n. 3.

» bem est depopulatus: iam ego hanc victimam[2] manibus peremptorum foede civium dabo:» subditisque calcaribus equo, per confertissimam hostium turbam impetum facit; obtruncatoque prius armigero, qui se infesto venienti[3] obviam obiecerat, consulem lancea transfixit: spoliare cupientem triarii obiectis scutis arcuere. Magnae partis fuga inde primum coepit: et iam nec lacus, nec montes obstabant pavori: per omnia arcta praeruptaque velut caeci evadunt: armaque et viri super alium alii praecipitantur. Pars magna, ubi locus fugae deest, per prima vada paludis in aquam progressi, quoad capitibus humerisque exstare possunt, sese immergunt. Fuere, quos inconsultus pavor nando etiam capessere fugam impulerit. Quae ubi immensa, ac sine spe erat, aut deficientibus animis hauriebantur gurgitibus, aut nequidquam fessi vada retro aegerrime repetebant, atque ibi ab ingressis aquam hostium equitibus passim trucidabantur. Sex millia ferme primi agminis, per adversos hostes eruptione impigre facta, ignari omnium, quae post se agerentur, ex saltu evasere. Et, quum in tumulo quodam constitissent, clamorem modo ac sonum armorum audientes, quae fortuna pugnae esset, neque scire, nec perspicere prae caligine poterant[4]. Inclinata denique re[5], quum incalescente sole dispulsa nebula aperuisset diem, tum liquida iam luce

2. *Hanc victimam*, hunc, scilicet consulem, vide ad XXI, 10, n. 14.

3. *Qui se infesto venienti* (vide ad I, 13, n. 2, et XXI, 44, n. 2) *obviam obiecerat:* durior constructio quum in verbis *infesto venienti*, tum in pleonasmo *obviam obiecerat:* neque enim iunxerim *obviam venienti*, quod de aggresso et impugnante dici solet; Bauer. *Triarii obiectis scutis arcuere;* al. clipeis. Sed confer VIII, 8. Ad seqq. confer Polyb. III, 84.

4. *Nec perspicere prae caligine*, ut forte XL, 22, n. 2, vel accurate, perspicue videre. *Prospicere* malebat Drak.

5. *Inclinata denique re;* vide ad III, 16, n. 4; et IX, 12, n. 2.

montes campique perditas res, stratamque ostendere foede romanam aciem. Itaque, ne in conspectos procul immitteretur[6] eques, sublatis raptim signis, quam citatissimo poterant agmine, sese abripuerunt. Postero die, quum super cetera extrema fames[7] etiam instaret, fidem dante Maharbale, qui cum omnibus equestribus copiis nocte consequutus erat, si arma tradidissent, abire cum singulis vestimentis passurum, sese dediderunt. Quae punica religione[8] servata fides ab Hannibale est, atque in vincula omnes coniecit.

VII. Haec est nobilis ad Trasimenum pugna, atque inter paucas memorata populi romani clades. Quindecim millia Romanorum[1] in acie caesa sunt; decem millia, sparsa fuga per omnem Etruriam, diversis itineribus urbem petiere. Mille quingenti hostium in acie[2], multi postea utrinque ex vulneribus periere:

6. *Ne in conspectos procul immitteretur eques* Poenorum, ... *sese arripuerunt* etc. Polybius loco laudato tradit, haec sex millia Romanorum collibus relictis petiisse vicum quemdam Etruriae, ibique a Maharbale circumsessos se ei, fidem illam danti, dedidisse.

7. *Super cetera extrema fames:* malim paene iungere *cetera extrema*, i. e. ultima, ἔσχατα, δεινότατα, ἄπορα, quam *super cetera* et *extrema fames*; Bauer.

8. *Punica religione* (conf. ad XXI, 4, n. 10) *servata fides ab H. est, atque in vincula omnes coniecit;* in edd. ante Gron. *coniecti*, recte forsan, etsi adversantur MSS. Insolentior est h. l. a passivo ad activum transitus, maxime quum copula *atque* duo adiuncta unius subiecti iungat; et tolerabilius esset, si, copula *atque* deleta, maior distinctio post *est* poneretur (confer ad I, 4, n. 3; II, 2, n. 2; XXII, 20); Stroth. *qui* leg. pro *atque*; Doër. Sed vide ad II, 56, n. 1. Aspera quoque excidisse, ut Thucydidi, ita et Nostro, possunt; Bauer.

Cap. VII. 1. *Quindecim millia Rom.* ut apud Polyb. III, 84. Conf. Appian. Hann. 10. Mox pro *diversis itineribus* in plerisque *adversis i.*, in quibusdam *aversis*, non male, ut sint itinera aversa a via militari ac regia, *avia*, vel *devia*, et secretiora per circuitus, non *recta*; Gronov. Conf. ad X, 2, n. 6.

2. *Mille et quingenti hostium in acie periere*, maiorem partem Galli. Conf. Polyb. III, 85, Mox prius *utrinque* delendum: nam loquitur hic de hostium separatim iactura, et quae Romanorum fuerit clades, iam ante exposuit; Perizon. — *Multiplex caedes*, multis partibus, aliquanto maior, ut *multiplex gaudium* IV, 60, multo maius, *multiplicare regnum* XXXVII,

multiplex caedes utrinque facta traditur ab aliis. Ego, praeterquam quod nihil haustum ex vano velim, quo nimis inclinant ferme scribentium animi, Fabium aequalem temporibus huiusce belli potissimum auctorem habui [3]. Hannibal, captivorum qui Latini nominis essent, sine pretio dimissis, Romanis in vincula datis, segregata ex hostium coacervatorum cumulis corpora suorum quum sepeliri iussisset, Flaminii quoque corpus, funeris causa magna cum cura inquisitum [4], non invenit. Romae, ad primum nuntium cladis eius, cum ingenti terrore ac tumultu concursus in forum populi est factus. Matronae vagae per vias, quae repens clades allata, quaeque fortuna exercitus esset, obvios percunctantur [5]. Et quum frequentis concionis modo turba in comitium et curiam versa magistratus vocaret; tandem haud multo ante solis occasum M. Pomponius praetor, « Pugna, inquit, magna victi sumus: » et, quamquam nihil certius ex eo auditum est, tamen alius ab alio impleti rumoribus [6] domós referunt, *consulem cum magna parte copiarum caesum: superesse paucos, aut fuga*

54, multis partibus maius facere, aliquoties tantum reddere, graece, πολλαπλάσιος, quod genitivo quoque iungitur; Bauer. Confer ad VII, 8, n. 1. — *Haustum ex vano*, temere credidisse, posuisse; Bauer. *ex vario* coni. Ern. Confer Drak. ad h. l. et ad XXIX, 23.

3. *Fabium aequalem .., potissimum auctorem habui*, sequutus sum; vide ad I, 44, n. 5, et II, 58, n. 1. — *Captivorum* (qui plures erant 15 millibus) *qui Latini nominis* (vide ad I, 10, n. 2) *essent etc.*; confer Polyb. III, 85, qui eum his dixisse tradit, se non Italis, sed pro eorum libertate Romanis bellum intulisse.

4. *Flaminii corpus, magna cum cura inquisitum*, quaesitum, *non invenit*; confer ad Sil. V, 659 sq.

5. *Obvios percunctantur*, forte *percunctabantur*, aut *sit* pro *esset*; Bauer. Confer ad I, 41, n. 3. — *Turba in comitium* (vide ad I, 36, n. 6) *et curiam versa magistratus vocaret*, evocaret, ut indicarent, quid certi esset: nam magistratus id celare aut minuere cupiebant; Sanct. Confer ad haec et sqq. Polyb. III, 85; Plut. in Fabio p. 175, et Sil. VI, 552 sq.

6. *Alius ab alio impleti rumoribus*, etc.; vide ad I, 41, n. 1.

passim per Etruriam sparsos, aut captos ab hoste. Quot casus[7] exercitus victi fuerant, tot in curas dispertiti eorum animi erant, quorum propinqui sub C. Flaminio consule meruerant, ignorantium, quae cuiusque suorum fortuna esset: nec quisquam satis certum habet, quid aut speret, aut timeat. Postero, ac deinceps aliquot diebus [8], ad portas maior prope mulierum, quam virorum, multitudo stetit, aut suorum aliquem, aut nuntios de his opperiens: circumfundebanturque obviis sciscitantes; neque avelli, utique ab notis [9], prius, quam ordine omnia inquisissent, poterant. Inde varios vultus digredientium ab nuntiis cerneres, ut cuique aut laeta aut tristia nuntiabantur: gratulantesque aut consolantes redeuntibus domos circumfusos. Feminarum praecipue et gaudia insignia erant, et luctus. Vnam in ipsa porta, sospiti filio repente oblatam, in conspectu eius exspirasse ferunt; alteram, cui mors filii falso nuntiata erat, moestam sedentem domi, ad primum conspectum redeuntis filii gaudio nimio exanimatam. Senatum praetores per dies aliquot [10] ab orto usque ad occidentem solem in curia retinent, consultantes, quonam duce, aut quibus copiis, resisti victoribus Poenis posset.

VIII. Prius quam satis certa consilia essent, repens alia nuntiatur clades: quatuor millia equitum, cum C. Centenio pro praetore missa [1] ad collegam ab Ser-

7. *Quot casus*, quam varii casus, *exercitus victi* etc.

8. *Postero, ac deinceps aliquot diebus;* vide ad I, 21, n. 8.

9. *Neque avelli, utique ab notis;* vide ad II, 30, n. 1. Mox *degredientium* pro *digred.* reposuit Bauer.; vide ad XXI, 36, n. 4.

10. *Senatum praetores per dies aliquot* etc. Nam senatum solum nihil commisisse, quod a dignitate sua abhorreret, dicit Polyb.

Cap. VIII. 1. *Quatuor millia equitum cum C. Centenio* (al. *Centronio*) *propraetore missa* etc.; conf. Appian. b. Hannib. IX, 11 (qui *octo millia* memorat, quae potius cum *M. Centenio Penula* simili clade, similique

vilio consule [2], in Vmbria, quo post pugnam ad Trasimenum auditam averterant iter, ab Hannibale circumventa. Eius rei fama varie homines affecit: pars, occupatis maiore aegritudine animis, levem, ex comparatione priorum, ducere recentem equitum iacturam: pars non id, quod acciderat, per se aestimare; sed, ut in affecto corpore [3] quamvis levis causa magis quam valido gravior, sentiretur; ita tum aegrae et affectae civitati quodcumque adversi inciderit, non rerum magnitudine, sed viribus extenuatis, quae nihil, quod aggravaret [4], pati possent, aestimandum esse. Itaque ad remedium, iam diu neque desideratum, nec adhibitum, dictatorem dicendum, civitas confugit; et quia et consul aberat [5], a quo uno dici posse videbatur, nec per occupatam armis punicis Italiam facile erat aut nuntium, aut literas mitti, nec dictatorem populus creare poterat, quod nunquam

superbi ducis inscitia periisse tradunt Livius XXV, 19, et Oros. IV, 16); Polyb. III, 86 (qui alteram partem dicit occisam, reliquos vero vivos captos); Nep. Hannib. IV, et Zonar. VIII, 24. Centenius *homo privatus* dicitur Appiano (duos illos Centenios confundenti), *praetor* Nepoti, et στρατηγός Zonarae. *Propraetor* vocatur h. l. ut L. Scipio sup. X, 25, quamquam neuter praeturam gessisse usquam legitur: nam videntur imperatores, sive consules eo nomine insignivisse legatos suos, quum iis imperium se absentibus traderent; Stroth. Conf. Dukar. ad h. l. at X, 25, n. 11, et XXIX, 6, n. 6.

2. *Ab Servilio consule*, qui, de periculo collegae certior factus, constituerat eum eo se coniungere, et equites propere praemiserat. Ita Polyb. l. l.

3. *Vt in affecto corpore* (vid. ad V, 10, n. 6) *causa*, morbus, *quamvis levis* (vide ad I, 4, n. 6), *magis sentiretur, quam gravior* in *valido*; quod *in* culpa librariorum excidisse, iam suspicatus est Drak. *Causa* pro morbo, ut XXX, 44, n. 4, et passim apud Senecam, Celsum et Vegetium, quod morbo excusari saepe solemus; vid. Vulp. et Heyn. ad Tibull. I, 8, 51, et Gron. Obss. III, 14. Sic et gr. περίστασις, Stroth.

4. *Nihil, quod aggravaret*; vid. ad IV, 12, n. 3. — *Aestimandum esse*, scil. *secum reputare*, vel *reputabant*, quod in praeced. *ducere* et *aestimare* latet. Conf. ad II, 32, n. 6.

5. *Et* (forte *sed*; Mur.) *quia et consul aberat, ... prodictatorem* (dictatorem minus accurate apud Polyb. III, 87) *populus creavit Fabium*; cf. cap. 31 extr. et IV, 31.

ante eam diem factum erat, prodictatorem populus creavit Q. Fabium Maximum, et magistrum equitum M. Minucium Rufum. Hisque negotium ab senatu datum, ut muros turresque urbis firmarent, et praesidia disponerent, quibus locis viderentur, pontesque rescinderent fluminum: ad penates pro urbe dimicandum esse [6], quando Italiam tueri nequissent.

IX. Hannibal recto itinere per Vmbriam usque ad Spoletum venit. Inde, quum perpopulato agro urbem oppugnare odortus esset, cum magna caede suorum repulsus, coniectans ex unius coloniae haud nimis prospere tentatae viribus, quanta moles romanae urbis esset; in agrum picenum avertit iter, non copia solum omnis generis frugum abundantem, sed refertum praeda [1], quam effuse avidi atque egentes rapiebant. Ibi per dies aliquot stativa habita: refectusque miles, hibernis itineribus, ac palustri via, proelioque, magis ad eventum [2] secundo, quam levi aut facili, affectus. Vbi satis quietis datum praeda ac populationibus magis quam otio aut requie, gaudentibus; profectus praetutianum hadrianumque

6. *Ad penates pro urbe dimicandum esse*; conf. ad II, 32, n. 6. *Ad penates* ex emendat. Gronov. (v. ei. Obss. IV, 6). In MSS. *ac penatibus*, et *ac cum penatibus*; in edd. antt. *ac tum pro penatibus*, et *ac cum Poenis*, quod probabat Sigonius.

Cap. IX. 1. *Sed* (etiam) *refertum praeda*; vid. ad I, 40, n. 1.

2. *Palustri via* (conf. cap. 2), *proelioque, magis ad eventum* (vid. ad IX, 16, n. 9) *secundo, quam levi*, parvo et cum paucis, *aut facili*, sine labore et difficultate feliciter committendo, *affectus*; vide ad V, 10, n. 6. *Vbi satis quietis* ad corpora reficienda *datum* est a duce militibus, *praeda* etc. Hoc *quietis* recepi a coni. Gron. pro vulg. *ubi satis quieti datum*, scilicet temporis a militibus, vel duce: quod non improbabant Stroth. et Drak. Ille τὸ *gaudentibus* (scil. militibus) pro ablativo absol. accipiebat; hic vero iungebat cum *profectus*, ut al. *magnis* (cum) copiis, vel *novo* (cum) *exercitu profectus* etc. Nihil horum Livio dignum: et Strothius ad cap. 4 recte monuit, «malum esse criticorum morem, pro mero arbitrio unam quandam coniecturam recipere, aliam longe probabiliorem, ac magis necessariam negligere.»

agrum [3], Marsos inde Marrucinosque et Pelignos devastat, circaque Arpos et Luceriam, proximam Apuliae regionem. Cn. Servilius consul, levibus proeliis cum Gallis actis, et uno oppido ignobili expugnato, postquam de collegae exercitusque caede audivit, iam moenibus patriae metuens, ne abesset in discrimine extremo, ad urbem iter intendit [4]. Q. Fabius Maximus dictator iterum [5], quo die magistratum iniit, vocato senatu, ab diis orsus, quum edocuisset Patres, plus negligentia ceremoniarum auspiciorumque, quam temeritate atque inscitia, peccatum a C. Flaminio consule esse, quaeque piacula irae deum essent, ipsos deos consulendos esse, pervicit, ut, quod non ferme decernitur, nisi quum tetra prodigia nuntiata sunt, decemviri libros Sibyllinos adire iuberentur. Qui, inspectis fatalibus libris [6], retulerunt patribus, *quod eius belli causa votum Marti foret* [7], *id non rite factum, de integro atque amplius faciendum esse: et Iovi ludos magnos* [8], *et aedes Veneri Erycinae ac Menti vovendas esse, et supplicationem lectisterniumque habendum, et ver sacrum* [9] *vovendum, si bellatum*

3. *Praetutianum hadrianumque a.*, etc.; conf. Polyb. III, 88: — *Arpos*; vide ad IX, 13, n. 3.

4. *Ad urbem iter intendit*; vide ad IV, 19, n. 1.

5. *Q. Fabius Maximus dictator iterum*: nam paulo ante hoc bellum iam dictator fuerat; sed vitio creatus dictatura se abdicarat: unde unam tantum dictaturam ipse memorat XXVIII, 40, n. 6; vide Valer. Max. I, 1, 5, et Pigh. Ann. ad ann. 532. — *Negligentia*; vide ad III, 20, n. 6.

6. *Pervicit, ut, quod non ferme decernitur, ... fatalibus libris*; vide ad III, 10, n. 6.

7. *Quod eius belli causa votum Marti foret*, scil. a C. Atilio Serrano; v. XXI, 62 extr. unde colligere nolim, τὸ *Marti* h. l. delendum, vel cum Rubenio legend. *ante*.

8. *Iovi ludos magnos*; vide ad II, 36, n. 1. — *Aedes Veneri Erycinae* (vide ad XXI, 10, n. 8) *ac Menti*; conf. cap. 10; XXIII, 31; Ovid. Fast. VI, 241 sq. Augustin. C. D. IV, 21; Lactant. I, 20; in pr. Cic. Leg. II, 8.

9. *Ver sacrum*, pecus (quale? vid. cap. 10, n. 8), proximo vere natum, inter Kal. Mart. et pridie Kal. Maias (vide XXXIV, 44, et Dodwell. de Cycl. X, 10, et append. prael. Camd.

prospere esset, resque publica in eodem, quo ante bellum fuisset, statu permansisset. Senatus, quoniam Fabium belli cura occupatura esset, M. Aemilium praetorem, ex collegii pontificum sententia, omnia ea ut mature fiant, curare iubet.

X. His senatusconsultis perfectis, L. Cornelius Lentulus [1], pontifex maximus, consulente collegio praetorum, omnium primum populum consulendum de vere sacro censet: iniussu populi voveri non posse. Rogatus in haec verba populus, «Velitis iubeatisne » hoc sic fieri: si res publica populi romani Quiri- » tium ad quinquennium proximum, sicut velim eam, » salva servata erit hisce duellis (quod duellum po- » pulo romano cum Carthaginiensi est, quaeque » duella cum Gallis sunt, qui cis Alpes sunt); datum » donum duit [2] populus romanus Quiritium, quod

pag. 758), *vovendum* diis: quo rito? vid. cap. 10. Festus: *Magnis periculis adducti vovebant Itali, quaecumque proximo vere nata essent apud se animalia, immolaturos. Sed quum crudele videretur, pueros ac puellas innocentes interficere, perductos in adultam aetatem velabant, atque ita extra fines suos exigebant.* Cf. Plutarch. Fab. p. 176; Hard. ad Plinium, 2, seo 18, et Brisson. de Form. I, 97. Votum hoc ver sacrum non a M. Aemilio, coi negotium modo datum, ut videret, omnia, ex relatione decemvirorum paranda, mature fieri, sed ab alio praetore, de quo vid. XXXIII, 44, ut alia ab aliis, de qno vid. iodicem, et cap. 10. *M. Aemilium praetorem cum collegis*, vel *et collegas ex* vel *de pontificum sententia* malebant Pigh. in Ann. ad ann. 536, et Gron. Recte, si cap. 10 pr. vera est omnium paene MSS. lectio *consulente collegio praetorum*, non, quod vett. edd. exhibent, *consulente collegio pontificum*, vel, quod Lipsius et Drak. malebant, quodque Gronov. recepit quidem, nec tamen probavit, *consulente collegium praetore.* Confer Duk. et Drak. ad XXXIII, 44; Periz. Aoim. hist. cap. 4, p. 163. Ceterum *M. Aemilium* Regillum (cf. c. 33, et XXVII, 33) non alium fuisse putabat Sigoo. quam eum, de quo vide XXIV, 7—9, et XXIX, 11. Conf. ad XXVII, 33, n. 4.

Cap. X. 1. *L. Cornelius Lentulus* Caudious, cos. an. 515.

2. *Datum donum duit* (vid. ad X, 19, 10) *populus romanus Quiritium*, etc. Conf. Groo. Obss. IV, 14. Haec verba non ante, sed post parenthesin, etsi adversaotibos MSS. et edd., posui suadentibus Strothio et Bunero. Ille etiam bene monet, verba *datum* (substant.) et *donum* synonyma esse, ut apud Ciceronem pro Cluent. X, 24

» ver attulerit ex suillo, ovillo, caprino, bovillo » grege, quaeque profana erunt [3], Iovi fieri, ex qua » die senatus populusque iusserit. Qui faciet, quando » volet [4], quaque lege volet, facito: quo modo faxit, » probe factum esto: si id moritur, quod fieri opor» tebit, profanum esto [5], neque scelus esto: si quis » rumpet [6] occidetve insciens, ne fraus esto: si quis » clepsit, ne populo scelus esto, neve cui cleptum » erit: si atro die faxit insciens [7], probe factum esto: » si nocte, sive luce, si servus, sive liber faxit, pro» be factum esto: si anteidea senatus populusque ius» serit fieri, ac faxit, eo populus solutus, liber esto.»

al., et inciso distinguenda; in formulis autem solemnibus synonyma plerumque cumulari, ut (*munus donum* et) mox *populus solutus*, *liber esto*, vel in tritissimo illo: *quod bonum*, *felix*, *faustumque*, *ac salutare sit*, et al.; vide ad I, 32, n. 10, et Ernesti Clav. Cic. v. *datum*. Conf. similis formula XXXVI, 2, ubi tamen *dona data* sic dicuntur, ut *data* sit partic.

3. *Quaeque profana erunt*, non iam olim alicui Deo vota sacrataque; Str. Confer n. 5. — *Iovi fieri*, scilicet sacra, ut mox *quod fieri oportebit*, et saepius *facere*; vide ad X, 42, n. 9.

4. *Qui faciet*, *quando volet* etc. hoc non repugnat verbis praec. *ex qua die senatus populusque iusserit*, modo ne ante eum diem sacra faciant, quem senatus definiturus sit; ex hoc autem die cuiusque arbitrio relinquitur reliquum tempus: referri etiam possunt verba *ex qua die* ad aetatem pecudis; Stroth. — *Quaque lege*, formula, vel idem quod *quo modo*; v. ad I, 26, n. 4.

5. *Profanum esto*, ex vere sacro eximatur, ita habeatur, quasi non sacrum ac devotum diis fuerit; Stroth. Confer n. 3.

6. *Si quis rumpet*, violabit, perdet, corrumpet (ut passim in Digestis), *ne fraus esto*, ne fraudi sit populo, ne quasi populi scelus habeatur; Stroth. Sic et paulo ante *ne scelus esto*, et mox *ne populo scelus esto*, et eo *populus solutus*, *liber esto*. Ita passim *fraus* et *scelus* est ἄγος, noxa, nefas, cuius poena vel in eum, qui illud committeret, vel etiam in posteros eius, totumque populum redundare credebatur. Conf. ad III, 53, n. 4, et Mitsch. ad Horat. Od. I, 28, n. 30, 31. Mox *clepsit* et *cleptum* antiquum verbum, gr. κλέπτειν, furari, vel occultare. *Neve cui cleptum erit*, non habeatur, ducatur pro surrepto, non habeatur eo loco, ac si furto ablatum foret; Bauer.

7. *Si atro die faxit*, confer ad VI, 1, n. 10. *Mox anteidea* vel *antidea* (al. *ante id ea*) antique pro *antea*, ut *antideo*, *antidhac* et *postidea* apud Plaut. pro anteeo, antehac et postea. Sed particula *ac* transponenda videtur: *si antidea ac senatus p. i. fieri*, *faxit*; Stroth.

Eiusdem rei causa ludi magni voti aeris[8] trecentis tribus millibus, trecentis triginta tribus, triente: praeterea bubus Iovi[9] trecentis, multis aliis divis bubus albis, atque ceteris hostiis. Votis rite nuncupatis, supplicatio edicta: supplicatumque iere cum coniugibus ac liberis non urbana multitudo tantum, sed agrestium etiam, quos in aliqua sua fortuna publicae quoque contingebat cura[10]. Tum lectisternium[11] per triduum habitum, decemviris sacrorum curantibus. Sex pulvinaria in conspectu fuere: Iovi ac Iunoni unum; alterum Neptuno ac Minervae; tertium Marti ac Veneri; quartum Apollini ac Dianae; quintum Vulcano ac Vestae; sextum Mercurio ac Cereri. Tum aedes votae. Veneri Erycinae aedem Q. Fabius Maximus dictator vovit; quia ita ex fatalibus libris editum erat, ut is voveret, cuius maximum imperium in civitate esset. Menti aedem[12] T. Otacilius praetor vovit.

XI. Ita rebus divinis peractis, tum de bello reque de publica dictator retulit, quibus quotve legionibus

8. *Ludi magni* (vide ad II, 36, n. 1) *voti aeris* gravis *trecentis* etc., hoc est, 106,481 imperial. $11\frac{2}{3}$ gross. nostri argenti, si as libralis est aequalis $7\frac{2}{3}$ grossis; Stroth. Confer Gron. de pec. vet. IV, 2; Salmas. de usur. pag. 574; Perizon. de aere gravi §. 18, 24 in pr. Kuster. in Clerici *Bibliothèque choisie*, tom. XXIV, p. I, pag. 117 sq.

9. *Praeterea bubus Iovi* etc., scil. sacrum fieri, votum; Stroth.

10. *Quos in aliqua sua fortuna publicae quoque contingebat cura*, qui, quum ipsi aliquem statum et rem haberent, ne et sua perderent, omnia stare cupiebant: nam illi maxime de republica solliciti sunt, qui habent ipsi, quod salvum velint (hoc est, rem familiarem, ut cap. 11, n. 7, liberos), et *publica prodendo tua nequidquam serves*, ut XXVI, 36, dicitur; Gron. *contingebat*, movebat, ad quos pertinebat; Ern. Cf. ad XXXIV, 22, n. 4.

11. *Tum lectisternium ... Cereri*; vide ad V, 13, n. 5. In quovis lecto sunt duo numina, et quidem deus ac dea: in quibus iungendis ratio videtur habita et cognationis, amicitiae amorisque, et similitudinis morum, vitae ac symbolorum, simul etiam in Marte et Venere originis Romanorum, ab iis repetitae. Conf. quae docte de hac re disputantur in *Magazin für Schulen und Schullehrer*, tom. II, p. 189 seq.

12. *Veneri Erycinae* et *Menti aedem*; vid. ad c. 9, n. 8. — *T. Otacilius* Crassus *praetor vovit*; cf. XXIII, 31.

victori hosti obviam eundum esse Patres censerent. Decretum, *ut ab Cn. Servilio consule exercitum acciperet: scriberet praeterea ex civibus sociisque, quantum equitum ac peditum videretur: cetera omnia ageret faceretque, ut e republica duceret* [1]. Fabius duas se legiones adiecturum ad Servilianum exercitum dixit. His, per magistrum equitum scriptis, Tibur diem ad conveniendum edixit: edictoque proposito, ut, quibus oppida castellaque immunita essent, uti in loca tuta commigrarent [2]; ex agris quoque demigrarent omnes regionis eius, qua iturus Hannibal esset; tectis prius incensis, ac frugibus corruptis, ne cuius rei copia esset: ipse, via Flaminia[3] profectus obviam consuli exercituique, quum ad Tiberim circa Ocriculum prospexisset agmen, consulemque cum equitibus ad se prodeuntem, viatorem misit [4], qui consuli nuntiaret, ut sine lictoribus ad dictatorem veniret. Qui quum dicto paruisset, congressusque eorum ingentem speciem dictaturae apud cives sociosque, vetustate iam prope oblitos eius imperii [5], fecisset; literae ab

Cap. XI. 1. *Vt e republica duceret;* vid. ad VI, 22, n. 2, et XXII, 39, n. 1. — *Duas se legiones* etc. sed quatuor novas memorat Polyb. III, 88. — *Tibur diem ad conveniendum edixit;* confer ad cap. 12, n. 1.

2. *Vt, quibus oppida c. i. essent, uti commigrarent:* sic passim *ut* iteratur; v. c. XXVIII, 9, n. 7; XXXIV, 56, n. 5; XXXVI, 1, n. 3; XXXVI, 3 extr., XXXVIII, 38, n. 13; XLII, 21, 22, 28, 30, et sic *quum* XXVIII, 40, n. 1. Pro *uti* Gron. malebat *ut hi* vel *ii* h. l. et XXXVI, 3. Alii post *quoque* ponunt *uti.*

3. *Via Flaminia*, omnium antiquissima, Roma per Etruriam Arimino tenus a C. Flaminio Nepote censore anno 534 ducta (vide XXIII, 23), et ab Augusto munita (vide Suet. cap. 38); diversa ab ea, quam C. Flaminius consul anno 565 a Bononia perduxit Arretium; vide ad XXXIX, 2, n. 4. Strab. V, 1, n. 11, pag. 217, al. 333, hunc facit auctorem alterius viae. Conf. Bergierius de viis Rom. publ. III, 21, Duk. ad Epit. Liv. XX.

4. *Viatorem misit;* vide ad II, 56, n. 10. Idem tradit Plut. in Fab.

5. *Vetustate* (ob eam) *iam prope oblitos eius imperii:* nam post A. Atilium Calatinum anno 504, dictatores quidem fuerant, sed comitiorum habendorum, non rei gerendae causa; Sigon.

urbe allatae sunt, naves onerarias, commeatum ab Ostia in Hispaniam ad exercitum portantes, a classe punica circa portum Cosanum[6] captas esse. Itaque extemplo consul Ostiam proficisci iussus, navibusque, quae ad urbem romanam, aut Ostiae essent, completis milite ac navalibus sociis [7], persequi hostium classem, ac litora Italiae tutari. Magna vis hominum conscripta Romae erat: libertini etiam, quibus liberi essent, et aetas militaris [8], in verba iuraverant [9]. Ex hoc urbano exercitu, qui minores quinque et triginta annis erant, in naves impositi: alii, ut urbi praesiderent, relicti.

XII. Dictator, exercitu consulis accepto a Fulvio Flacco legato, per agrum sabinum Tibur, quo diem ad conveniendum edixerat novis militibus [1], venit: inde Praeneste ac transversis limitibus in viam latinam

6. *Circa portum Cosanum* (al. *Cossanum*), vel Herculis. *Cosa*, vel *Cossa*, et *Cossae* opp. Etruriae non longe a mari situm, et ultra ostia Albiniae flumine (bodie Albegna). Confer Ind. Strab. V, pag. 225; Heyne ad Virgil. Aen. 168, et Rutil. Itin. I, 285 seq. ubi vide Wernsdorf. in P. L. M. Vol. 5.

7. *Navalibus sociis*, vide ad IX, 38, n. 1. — *Libertini etiam*, *quibus liberi essent*, qui igitur, quamvis non agrorum possessione, liberorum tamen caritate cum republica coniuncti essent; Strolh. Confer ad c. 10, n. 10, et Lips. Mil. rom. I, 2.

8. *Aetas militaris*, homines aetate militari, hoc est, ea, qua arma ferre, seu milites esse, et possunt et debent, scilicet ab anno aetalis XVII ad XLVI. Confer ad III, 57, 5; XXII, 57, 9; XXV, 5, n. 4; Dodwell. prael. acad. p. 263; et Periz. ad Aeliani var. hist. VI, 3, ubi ex XXV, 5, recte colligit, iuniores 17 annis lege probibitos fuisse nomina dare, et, si dedissent, stipendia iis non processisse.

9. *In verba iuraverant*; vide ad II, 32, n. 1. — *Alii*, *ut urbi praesiderent*; vide supra ad lib. IV, cap. 10, n. 2, et lib. X, cap. 17, n. 3.

Cap. XII. 1. *Quo* (scilicet Tibur) *diem ad conveniendum* (ut convenirent) *edixerat novis militibus*, ut cap. 11; XXIII, 31, 32; XXVIII, 5; XXXI, 11; XXXV, 3 al. Confer ad XXXI, 49, n. 5, *diem* ex edd. antt. et MS. Ber. revocavi. *Die* plerique MSS. et edd. etiam Gron. et Drak. Sed non assequor, quomodo hoc ratio sermonis latini ferre possit, sive *quo* ad *Tibur* referatur, sive ad *die*; Duk. — *Transversis limitibus in viam latinam*; vid. ad II, 39, n. 3. — *Ad hostem duxit*, ut mox *educeret in aciem*; vide supra ad I, 23, n. 4.

est egressus: unde, itineribus summa cum cura exploratis, ad hostem ducit; nullo loco, nisi quantum necessitas cogeret [2], fortunae se commissurus. Quo primum die haud procul Arpis[3] in conspectu hostium posuit castra, nulla mora facta, quin Poenus educeret in aciem, copiamque pugnandi faceret: sed ubi quieta omnia apud hostes, nec castra ullo tumultu mota videt, increpans quidem [4], victos tandem quoque martios animos Romanis, debellatumque et concessum propalam de virtute ac gloria esse, in castra rediit: ceterum tacita cura animum incensus [5], quod cum duce, haudquaquam Flaminio Sempronioque simili, futura sibi res esset, ac tum demum edocti malis Romani parem Hannibali ducem quaesissent. Et prudentiam quidem, non vim dictatoris extemplo timuit. Constantiam haud dum expertus, agitare ac tentare animum movendo crebro castra, populandoque in oculis eius agros sociorum, coepit. Et modo citato agmine[6] e conspectu abibat, modo repente in aliquo flexu

2 *Nisi in quantum necessitas cogeret* (conf. not. 8), *fortunae se commissurus*; conf. not. 9, et ad librum I, cap. 38, n. 2.

3. *Haud procul Arpis*: immo *Aecis* ex Polyb. III, 88 extr. substituendum; quod etiam Gronov. suspicatum esse video. *Aecae* oppid. in confinibus Apuliae et Samnii. Conf. ad XXIII, 1, n. 1; XXIV, 20, n. 2; Wessel. ad Itin. Anton. et Hierosol. p. 116, 610; Holsten. ad Cluveri Ital. Ant. p. 1202.

4. *Increpans quidem* et palam haec iactans abibat; *ceterum* secreto angebatur; Gron. — *Concessum propalam de virtute ac gloria esse*; vide ad III, 60, n. 4. Post *concessum* omnes MSS. inserunt *quas*; vel *qui*, vel *quae*, vel *quod*: at edd. ante Crev. *eis*, quod vel pro *sibi*, si ad Poenos, vel pro *ab iis*, si ad Romanos referatur, positum monet Bauer. Aliam vocem, nescio quam, Livio reddendam esse, ex MSS. probabile fit.

5. *Tacita cura* quoad *animum incensus*; fortius, quam *incessit*, quod malebant Mur. et Gron. Conf. ad haec et sqq. Polyb. III, 89, 90.

6. *Modo citato agmine*; Iac. Gron. coni. *tacito agmine*, ut XXXI, 45, quia mox *modo repente* ait idem. Sed iunge *mox repente subsistebat*. — *Excipere degressum* (ex *locis altis*, per quae Fabius agmen ducere solebat; quod tamen e seqq. demum, non ex praec. intelligitur) *in aequum*; vid. ad II, 4, n. 3, et V, 38, n. 4. — *Per loca alta et opportuna* (παρὰ τὰς παρωρείας, vel ἀκρωρείας, et τοὺς εὐκαίρους τόπους apud Polyb. III, 90, 92, 101),

viae, si excipere degressum in aequum posset, occultus subsistebat. Fabius per loca alta agmen ducebat, modico ab hoste intervallo, ut neque omitteret eum [7], neque congrederetur. Castris, nisi quantum usus necessario cogeret [8], tenebatur miles. Pabulum et ligna nec pauci petebant, nec passim: equitum levisque armaturae statio, composita instructaque in subitos tumultus, et suo militi tuta omnia, et infesta effusis hostium populatoribus praebebat. Neque universo periculo summa rerum committebatur [9]: et parva momenta levium certaminum ex tuto coeptorum, finitimo reçeptu, assuefaciebant territum pristinis cladibus militem, minus iam tandem aut virtutis, aut frotunae [10] poenitere suae. Sed non Hannibalem magis infestum tam sanis consiliis habebat, quam magistrum equitum; qui nihil aliud, quam

quae tutom praestabant eum ad equitatu Poeoorum.

7. *Vt neque omitteret eum*; vide ad III, 46, n. 7. Hinc Hannibal Fabium appellare *paedagogum suum* solebat; vid. Plut. Apophth. p. m. 195.

8. *Castris, nisi quantum usus necessario cogeret*, seil. egredi, quod tanquam cootrariom τοῦ *tenebatur* ex hoc verbo intelligendom est, ut apud Frootin. Strat. II, 5, 31. *Eum regionem infestari*, seil. iussit, *ulteriorem vetuit adiri*; Stroth. Conf. ad I, 33, n. 7, et XXXIV, 3, n. 2. *Quantum* pro *in quantum*, quoad, ut c. 57 pr. — *Statio*; vide ad II, 64, n. 9.

9. *Neque universo periculo summa rerum committebatur*; vide ad I, 38, n. 2, et III, 5, n. 6. — *Parva momenta levium certaminum*, caosae (ab initio modicae, eventus in tenui felices, ad maiorum tamen omen valiturae; Bauer. Cf. ad I, 47, n. 7, et III, 27, n. 6. — *Finitimo receptu*, quom in propinquo esset, quo se reciperent, exercitus; Doër. simul et loca alta ac tuta. *Finitimo* ex emend. Lips. pro *finitimorum*. Similiter *tuto receptu* XXIII, 43, n. 4, et XXVIII, 25, n. 6, et passim *receptus* pro receptaculo et loco, quo nos recipiamus, vel facultate nos aliquo in tutum recipiendi locum. Conf. ad IV, 57, n. 2. Possis etiam suspicari *finitimo tum*, vel *cum receptu*.

10. *Aut virtutis, aut fortunae poenitere*; vide ad II, 54, n. 16. « Vix est, quin hic lateat vitiosa structura quasi personalis verbi: *assuefaciebant militem poenitere*, ut poeniteret: sed iotellig. *ipsum*, aut bis *militem* (ut, quum dicimus *arguit eum fecisse*, sane bis dictum intelligas *eum arguit, eum fecisse*) *poenitere virtutis*, eam improbare, nimis tenuem habere »; Bauer.

quod impar erat imperio, morae ad rem publicam praecipitandam habebat[11], ferox rapidusque in consiliis, ac lingua immodicus. Primo inter paucos, dein propalam in vulgus, pro cunctatore segnem, pro cauto[12] timidum, affingens vicina virtutibus vitia, compellabat; premendorumque superiorum[13] arte (quae pessima ars nimis prosperis multorum successibus crevit) sese extollebat.

XIII. Hannibal ex Hirpinis[1] in Samnium transit; beneventanum depopulatur agrum; Telesiam urbem

11. *Qui nihil aliud, quam quod impar* dictatori *erat imperio, morae ad r. p. habebat*, quem nihil aliud a *republica praecipitanda* remorabatur, quam quod dictatoris cedere debebat imperio; Doër. *Rempublicam pracipitandam*, scil. in summum periculum. Vide ad Praef. Liv. n. 13, *quod impar erat imperio* ex emend. Iac. Gronov. In edd. antt. *quod non imperabat*; in plerisque MSS. *quod imperabat imperio*; in Lovel. 5, *quod non impar erat imperio*. I. F. Gronov. coni. quod *imperabat sub imperio, et quod parebat in imperio*. Ruben. et Bauer. *quod parebat imperio*.

12. *Pro cunctatore segnem, pro cauto* (in omnibus fere MSS. *et cauto*, probb. Gronovio et Drakenborchio, in quibusdam *et pro cauto*) *timidum, affingens vicina virtutibus vitia, compellabat*; cf. c. 39, n. 12, et omnino Horat. Satir. I, 3, 24 sq. in pr. 55 sq. *Compellabat*, appellabat; vel increpabat, vituperabat, ut XXXIV, 2, n. 5. Hinc et pro *accusare* dicitur XLIII, 2. Conf. Duker. ad XXXIV, 2, n. 8; intpp. Cic. Phil. III, 7, et ad Div. VIII, 12; Burmann. ad Suetonii Caesar. 17.

13. *Premendorumque superiorum arte, quae pessima ars etc.* In omnibus MSS. *premendorum superiorum, quae* etc.; unde *premendoque superiorem quae* etc., recte, opinor coni. Gron. *Premere* h. l. deprimere, elevare, obtrectare alicuius laudes, gloriam et rès gestas criminationibus callidis. Ei opponitur h. l. *extollere*, ut apud Virg. Aen. XI, 401, 402. Sic et infr. cap. 59, *nec premendo alium me extulisse velim*. De voc. *superiorum* haec notavit Bauer.: « Paene, etsi vix latine, pro excelsioribus, illustrioribus, praepositis, dictum videtur; et sane hic potest, si solveris: qui *se* essent superiores. Nempe relate, ad Minucium, non simpl. aut per se; quo sensu Latinis non dicatur: unde et addi solet *gradu, honore, dignitate, loco*. Apud Cicer. Verr. IV, 20, 44 (*quum magistratum aut aliquem superiorem invitasset*), vel del. *aut* (certe *aliquem superiorum* melius diceretur), vel notat, qui *ipso*, Calidio equite, esset honoratior, prior dignitate. »

Cap. XIII. 1. *Hannibal ex Hirpinis*, ad quos ex Apulia vel Daunia pervenerat, *in Samnium transit*, transgressus Apenninum. Conf. Polyb. III, 88, 90. — *Telesiam urbem* Samnii, ad fines Campaniae (hodie *Télèse* in regno Neap.); sed ap. Polyb. III, 88, 90, πόλιν Οὐενουσίαν (Venusiam, in

capit; irritat etiam de industria ducem, si forte accensum tot indignitatibus cladibusque sociorum detrahere[2] ad aequum certamen possit. Inter multitudinem sociorum italici generis, qui ad Trasimenum[3] capti ab Hannibale dimissique fuerant, tres Campani equites erant, multis iam tum illecti donis promissisque Hannibalis ad conciliandos popularium animos. Hi nuntiantes, si in Campaniam exercitum admovisset, Capuae potiendae copiam fore; quum res maior, quam auctores[4], esset, dubium Hannibalem alternisque fidentem ac diffidentem, tamen ut Campanos ex Samnio peteret, moverunt. Monitos, ut etiam atque etiam promissa rebus affirmarent[5], iussosque, cum pluribus et aliquibus principum redire ad se, dimisit. Ipse imperat duci, ut se in agrum casinatem ducat: edoctus a peritis regionum, si eum saltum occupasset, exitum Romano ad opem ferendam sociis interclusurum. Sed punicum[6] abhorrens ab latinorum

Apulia, vel eius Lucaniaeque confinibus), corrupte forsan, etsi Venusia, a *Benevento* nimis remota, a Strab. V, p. 250. Samnio attribuitur, non Lucaniae, ut lib. V, p. 254.

2. *Detrahere* altis locis *ad aequum certamen* in aequis, seu planis locis, in planitie committendum. Conf. ad X, 14, n. 6, et infra ad cap. 12, n. 6, unde suspicari possis, voc. *certamen* esse delendum.

3. *Qui ad Trasimenum capti* etc. Conf. cap. 7.

4. *Res maior, quam auctores*; vide ad I, 16, n. 7. — *Alternis* vicibus; modo *fidentem*, modo *diffidentem*. Conf. ad IV, 53, n. 5. — *Ut Campanos peteret*, in Campaniam proficisceretur.

5. *Promissa rebus affirmarent*; vid. ad I, 1, n. 9. Praec. *ut* ante *promissa* ponendum putabat Gron. — *Duci* viae.

6. *Sed punicum*, h. e. punismus, punica pronuntiatio, *abhorrens ab latinorum nominum prolatione* etc., ut fere apud Cicer. pro Arch. VIII, *Cordubae natis poëtis pingue quiddam sonantibus atque peregrinum*; Stroth. Gronovius, quem sequuti sunt Cler., Crev., Drak. et alii, post *abhorrens* inseruit *os*, et haec notavit: « Punicum hoc os est ipsius Hannibalis iubentis Casinum duci, eamque vocem ita pronuntiando trahentis, ut *dux* viarum Casilinum nuncupari putaret: est enim proprium vitium Afrorum in pronuntiatione *Labdacismus*, *si pro uno L duo pronuntientur*, *ut Afri faciunt* (vid. Isidor. Orig. I, 30): sed definitio haec nimis angusta; immittitur enim et nonnullis naturali vitio, ubi prosus non est. » Idem Gronov.

nominum prolatione, pro Casino Casilinum dux ut acciperet, fecit; aversusque ab suo itinere, per allifanum calatinumque et calenum agrum, in campum stellatem[7] descendit: ubi quum montibus fluminibusque clausam regionem circumspexisset, vocatum ducem percunctantur, ubi terrarum esset? Quum is Casilini eo die mansurum eum dixisset, tum demum cognitus est error, ct Casinum longe inde alia regione esse: virgisque caeso duce, et ad reliquorum terrorem in crucem sublato, castris communitis, Maharbalem cum equitibus in agrum falernum praedatum dimisit. Vsque ad aquas sinuessanas[8] populatio ea pervenit: ingentem cladem, fugam tamen terroremque latius Numidae fecerunt. Nec tamen is terror, quum omnia bello flagrarent, fide socios dimovit: videlicet quia iusto et moderato regebantur imperio; nec abnuebant[9], quod unum vinculum fidei est, melioribus parere.

delendom potabal vocem *prolatione*, qoae ab omoibus fere MSS. abest, el *τὸ ab*: neque eoim *abhorrere olicuius* dorios videri, quam *alicuius fastidire*, *aspernari* (ul XXIX, 34, n. 2, qoi lamen loeus perperam forle laudator), *vereri*. Celerom de lola hac re nibil apud Polybium el Appiao. *Casinum* vero esl oppidum exlremum Volscorum el Latii septemtriooalis traos Liberim (hod. *Casino*); et *Casilinum* in Campaoia mediterranea, ubi nune *Capua* uova, ad utramque ripam Vulturoi, per mediam urbem flueotis. Conf. ad cap. 14, n. 1, el ad eap. 15, n. 4. — *Vt acciperet, fecit*; eoufer XXX, 26 extr.

7. *In eampum stellotem*; vide ad IX, 44, n. 2.

8. *Ad aquas sinuessanos*, lhermas salubres, de quibus, ut de *Sinuessa* opp., in finibus Latii adiecti et Campaniae, traus Lirim, ad mare; vid. ad Sil. VIII, 527, et Tae. Ann. XII, 66; Strab. V, 3, 6, p. 234, el Hard. ad Plin. XXXI, 2, seo 4.

9. *Nec abnuebant* soeii rom., *quod unum vinculum fidei est, melioribus parere*, iis, qoorum *iusto et moderato regebantur imperio*. Vere et praeclare: sed loquilur Romanus, qui eivium suorum fidem, moderationem et aeqoitalem praedicare solel; cf. XXVI, 24. Romanae aolem artis eral, parendi necessitali praetexere speciosum honeslumque nomen *societatis*, el *socios* appellare (*verbo socios, re vera subiectos imperio et obnoxios habere*, XXXVII, 53 pr.), qui, imperio eorum parentes, viros, arma, commeatom, tributa miltere cogebanlur: unde ortum sociale bellom, quum socii alque

XIV. Vt vero ad Vulturnum flumen[1] castra sunt posita, exurebaturque amoenissimus Italiae ager, villaeque passim incendiis fumabant, per iuga Massici[2] montis Fabio ducente, tum prope de integro seditio ab duce seditionis accensa[3]: quieverant enim per paucos dies; quia, quum celerius solito ductum agmen fuisset, festinari ad prohibendam populationibus Campaniam crediderant. Vt vero in extrema iuga Massici montis ventum est, hostesque sub oculis erant, falerni agri colonorumque Sinuessae tecta

coloniae aequo iure uti, Romani in eos dominari vellent. Hinc et *socios in ditione Romanorum esse* legimus XXI, 60; XXII, 20, 21; XLI, 6 extr. Cui loco conf. Polyb. XXVI, 7, 8. Multa praeclare de hac re disputavit Heyn. in Opusc. Acad. vol. III, p. 145 sq., et vol. IV, p. 536 sq.

CAP. XIV. 1. *Vt vero ad Vulturnum flumen* Campaniae maximum (h. *Volturno*, cuius ostio adiacet Vulturnus, seu Vulturnum oppidum, hodie *Castello di Volturno*; de quo vide ad XXV, 20, n. 1, et ad Sil. VIII, 528). — *Castra sunt posita* etc. Cf. Polyb. III, 92.

2. *Per iuga Massici montis* Campaniae, qui vini generosissimi ferax est (ut et *falernus ager*, ad radices eius, inter Cales et Sinuessam, situs), et orientalis pars continuorum montium, quorum pars occidentalis Gaurus, et septentr. Falernus dicitur; vide ad Sil. VII, 162 seq. — *Fabio ducente*; vide ad I, 23, n. 4.

3. *Tum prope de integro seditio ab duce seditionis accensa*, scil. a Minucio, qui iam antea motus excitaverat seditiosis orationibus (vide cap. 12 extr.): *quieverant enim*, turbis abstinuerant; vide Drak. ad XLV, 37. In plerisque MSS. legitur *seditio ac de seditione accensi, quidam fuerant enim per paucos dies*, in edd. antt. *est orta seditio ac duces seditionis accensi quidam: fuerat enim silentium per paucos dies*. Hinc Lips. coni. *seditio accensa: quieti fuerant enim*, et Gron. *seditio ab duce altero est accensa; quieverant enim perpaucos dies*. Hic tamen et Drak. edidere: *seditio accensa: quieverant enim per paucos dies*. Quod nos reposuimus, ad veterum librorum lectiones propius accedit (nisi cum Lipsio malis *quieti fuerant*), neque abhorret a more Livii, easdem voces saepe repetentis; vide ad I, 3, n. 8. *A duce seditionis* etiam Doër. coniecisse video. — *Prohibendam populationibus Campaniam* «per hypallagen pro *populationes a Campania prohibendas*: sed enim et regio vel res, aut homo, unde prohibeatur aliquid, et ipsa *prohibetur*, quasi porro habetur, retrahitur a re, quae ab illa prohibeatur: regioni tamen minus congruerit. Similiter I, 39, et 49, *prohibere aliquem servitio* et *sepultura* pro: servitium et sepulturam prohibere ab eo, non pati eum servire et sepeliri»; Bauer. Cf. ad XXXI, 25, n. 4.

urentes, nec ulla erat mentio pugnae. «Spectatumne » huc, inquit Minucius, ut rem fruendam[4] oculis, » sociorum caedes et incendia venimus? nec si nul- » lius alterius nos, ne civium quidem horum pudet, » quos Sinuessam colonos patres nostri miserunt, ut » ab Samnite hoste tuta haec ora esset; quam nunc » non vicinus Samnis urit, sed Poenus advena, ab » extremis orbis terrarum terminis, nostra cuncta- » tione et socordia, iam huc progressus. Tantum » (proh!) degeneramus a parentibus nostris, ut, » praeter quam oram illi punicas vagari classes, de- » decus esse imperii sui duxerint, eam nos nunc ple- » nam hostium Numidarumque ac Maurorum iam » factam videamus[5]? Qui modo, Saguntum oppu- » gnari indignando, non homines tantum, sed foe- » dera et deos ciebamus, scandentem moenia[6] ro-

4. *Vt* (in MSS. et edd. antt. *ad*) *rem fruendam oculis*, tanquam rem iucundam visu; Gron. Conf. ad Sil. XII, 566, et Iuvenal. I, 49; V, 153: XI, 171. — *Ne civium quidem horum pudet nos*, non ipsorum, ut turpium, sed quia illos, quid censeant, quid dicant, *vor ihnen*, ut apud Terent. Heautont. II, 3, (2) 19, *patris me pudet*, non ut talis, ut pudendi, sed ob eum, quia eum, quod illi displiceam; Bauer.

5. *Iam factam videamus*, ut mox *lenti spectemus*; vide ad VI, 18, n. 4. — *Indignando*, indignantes, indignanti, quum indignaremur: non per indignationem, nisi *indignari* h. l. est queri, verbis conqueri; Bauer. Conf. ad I, 8, n. 4. — *Non homines tantum*, *sed* etiam (conf. ad I, 40, n. 1) *foedera et deos ciebamus*, commemorabamus; Ern. Immo; clamore quasi et alta voce movebamus, inclamabamus et opem implorabamus. Conf. ad Iuvenal. XIII, 31.

6. *Scandentem moenia* (al. *tendentem ad moenia*) *Romanae coloniae*, Sinuessae, *Hannibalem lenti spectamus*, confer ad III, 67, n. 5. *Lenti spectare* proprie dicuntur, qui spectaculo non concitantur in iram, eiusque indignitate non commoventur ad vindictae cupiditatem: nam omnino *lentus* est tardus in sentiendo eo, quod iram, odium commovere potest; unde etiam *lentitudo* ita dicitur; Ern. Cf. ad Sil. II, 489, et Tac. Ann. III, 70, n. 3; Ern. clav. Cic. v. *lentitudo*. — Nostrorum MSS. nullus, quem viderim, dat *tendentem*, sed plures *candentem*, aliquod *scandentem* quod animosius et vividius, quam altera lectio est. Nondum quidem Sinuessae moenia scandebat hostis, sed rem auget oratorie Minucius, a quo timore aut ira res in maius ac deterius semper mutantur. Lem.

» manae coloniae Hannibalem lenti spectamus. Fumus » ex incendiis villarum agrorumque in oculos atque » ora venit; strepunt aures clamoribus plorantium » sociorum, saepius nos, quam deorum invocantium » opem. Nos hic pecorum modo per aestivos saltus » deviasque calles exercitum ducimus, conditi nubi- » bus silvisque. Si hoc modo peragrando cacumina » saltusque M. Furius recipere a Gallis urbem voluis- » set, quo hic novus Camillus 7, nobis dictator uni- » cus in rebus affectis quaesitus, Italiam ab Hanni- » bale recuperare parat, Gallorum Roma esset: quam » vereor, ne, sic cunctantibus nobis, Hannibali ac » Poenis toties servaverint[8] maiores nostri! Sed vir » ac vere romanus, quo die, dictatorem eum ex au- » ctoritate Patrum iussuque[9] populi dictum, Veios » allatum est, quum esset satis altum[10] Ianiculum, » ubi sedens prospectaret hostem, descendit in ae- » quum: atque illo ipso die media in urbe, qua nunc » busta gallica[11] sunt, et postero die citra Gabios » cecidit Gallorum legiones. Quid? post multos an- » nos, quum ad Furculas Caudinas ab Samnite hoste » sub iugum missi sumus, utrum tandem L. Papirius » Cursor iuga Samnii perlustrando, an Luceriam pre-

7. *Hic novus* (M. Furius) *Camillus*, *nobis*, a nobis vel in nostram salutem, *dictator unicus* (vide od I, 21, n. 3) *in rebus affectis* (vide ad V, 10, n. 6) *quaesitus*, cum amara irrisione dicta. Baner. sustulit comma post *Camillus*, ut iongantur *nobis recup. parat*, non *nobis quaesitus*, quod frigere arbitratur. *Hic novus Camillus*, id est, alter sospitator, quemadmodum apud Cic. Verr. V, 12, et Phil. XIII, 11. *Hannibalis* nomen pro infestissimo inimico P. R. dicitur; Ern. Confer ad Iuvenal. II, 40, et Ruhnk. ad Vellei. II, 18.

8. *Hannibali ac Poenis servaverint*, hoc est, nos virtute sua servaverint, ut horum imperio subiiceremur.

9. *Ex auctoritate Patrum iussuque populi*, vide ad I, 17, n. 6.

10. *Quum esset satis altum* ac tutum *Ianiculum* (vide ad I, 33, n. 7), *ubi sedens* etc.; vide ad VII, 37, n. 4. — *In aequum*; vide ad V, 38, n. 4.

11. *Qua* parte *nunc busta gallica sunt*; vide ad V, 48, n. 3.

» mendo obsidendoque, et lacessendo victorem hostem, depulsum ab romanis cervicibus iugum superbo Samniti imposuit? Modo C. Lutatio quae alia res, quam celeritas, victoriam dedit[12]? quod postero die, quam hostem vidit, classem gravem commeatibus[13], impeditam suomet ipsam instrumento atque apparatu, oppressit. Stultitia est, sedendo aut votis debellari credere posse: armari copias oportet, deducendas in aequum, ut vir cum viro congrediaris. Audendo atque agendo res romana crevit, non his segnibus consiliis[14], quae timidi cauta vocant.» Haec velut concionanti Minucio circumfundebatur tribunorum equitumque romanorum multitudo, et ad aures quoque militum dicta ferocia volvebantur; ac, si militaris suffragii res[15] esset, haud dubie ferebant, Minucium Fabio duci praelaturos.

12. *Modo C. Lutatio ..... celeritas victoriam dedit* in bello punico primo; vide ad XXI, 10, n. 8. *Modo* adhibetur de tempore, quod refertur ad vetustiora illa Camilli et Papirii; Stroth. sed etiam de satis longo tempore, ut h. l. XXVI annorum; vide ad Praef. Liv. n. 16.

13. *Classem gravem commeatibus*, iis laborantem, cui non facile commeatus subministrari poterant; Doër. (Confer ad VII, 37, n. 4.) Immo classem punicam, commeatibus onustam, et ita, quasi onere, gravatam, vel, quod interpretationis causa adiicitur, *impeditam suomet ipsam instrumento atque apparatu* belli, armis commeatu etc. Nam Lutatius, etsi ventis adversis usus, satis tamen duxit, confligere cum classe Hannonis, commeatu onerata et ad certamen inhabili, quam exspectare, donec omnia, quorum nullus ad pugnam futurus esset usus, onera deposuisset, et milites tirones cum veterano Hamilcaris exercitu commutasset: eaque praecipua victoriae causa fuit; vide Polyb. I, 60, 61, et confer infra XXX, 10 pr. — *Oppressit* Poenus, talia non metuentes. Confer Polyb. loco laudato. — *Sedendo*; vide ad VII, 37, n. 4. Mox forte leg. *armari copias oportet: deducendae* (sunt) *in aequum*. (Confer ad V, 38, n. 4.)

14. *Segnibus consiliis*, MSS. plerique *sensibus consiliisque*; nullo, quantum video, sensu. Lem.

15. *Si militaris suffragii res esset* (confer ad III, 51, n. 3), *haud dubie ferebant* (vide ad IV, 45, n. 5), *Minucium Fabio duci se praelaturos*, forte *ducem*, indice etiam Gronovio, pro *duci*, quem tamen servo. Lem.

XV. Fabius pariter, in suos haud minus quam in hostes intentus [1], prius ab illis[2] invictum animum praestat. Quamquam probe scit, non in castris modo suis, sed iam etiam Romae infamem suam cunctationem esse; obstinatus tamen eodem consiliorum tenore aestatis reliquum extraxit [3], ut Hannibal, destitutus ab spe summopere petiti certaminis, iam hibernis locum circumspectaret; quia ea regio praesentis erat copiae, non perpetuae, arbusta vineaeque, et consita omnia magis amoenis, quam necessariis fructibus: haec per exploratores relata Fabio. Quum satis sciret, per casdem angustias, quibus intraverat falernum agrum rediturum, Calliculam montem[4] et Casilinum occupat modicis praesidiis; quae urbs, Vulturno flumine dirempta, falernum et campanum agros dividit: ipse iugis iisdem exercitum reducit, misso exploratum cum quadringentis equitibus sociorum L. Hostilio Mancino: qui ex turba iuvenum audientium saepe

Cap. XV. 1. *Fabius pariter in suos haud minus quam in hostes intentus*: τὸ *pariter* videtor glossa esse, vel leg. *per iter*, ut *per ludos* et al., de quibus vide ad II, 18, n. 1. Iac. Gron. coniecriter, et Bauer. *pari tenore*, id est, constans sibi, ut coeperat, civibus eundem se nunc, quem hostibus praebuerat, praebendo. Sed illud frigere videtur; hoc minus placet, quia mox sequitur *eodem consiliorum tenore.* — In Paris. codd. legitur, *pariter inter suos haud minus* et mox *prius ab aliis invictum.* Lem.

2. *Prius ab illis*, hoc est, *suis* civibus eorumque calumniis. *Ab utrisque* coniecit Gronovius, et *a fabulis* (scilicet rumoribus) Ruben. Elect. II, n. 6.

3. *Aestatis reliquum* tempus *extraxit* (vide ad IV, 43, n. 6), ita *ut Hannibal* etc. — *Quia ea regio praesentis erat copiae, non perpetuae*, in praesens quidem, sed non in futurum tempus rerum necessariarum suppeditabat copiam: fuerunt enim ibi *arbusta* etc. Doër. Regio copiam habebat, praebebat; ea erat, quae copiam praeberet; Bauer. Confer ad III, 62, n. 5.

4. *Calliculam montem* (qui falernum agrum a septemtrione claudit, et supra quem est campus Stellatis), *et Casilinum, Vulturno flumine diremptum* (vide ad cap. 13, n. 6), *occupat modicis praesidiis* 4000 hominum. Cf. ad haec et sqq. Polyb. III, 92, 93. — *Ipse iugis iisdem exercitum reducit*, considens in colle, qui iisdem angustiis ab introitu imminet. Ita Polyb. loco laudato.

ferociter concionantem magistrum equitum, progressus primo exploratoris modo, ut ex tuto specularetur hostem, ubi vagos passim per vicos Numidas vidit, per occasionem etiam paucos occidit; extemplo occupatus certamine est animus, exciderunt que praecepta dictatoris, qui, quantum tuto posset, progressum prius recipere sese iusserat, quam in conspectum hostium veniret. Numidae, alii atque alii occursantes refugientesque, ad castra prope ipsum cum fatigatione equorum atque hominum pertraxere. Inde Carthalo, penes quem summa equestris imperii erat, concitatis equis invectus, quum prius, quam ad coniectum teli veniret, avertisset hostem [5], quinque millia ferme continenti cursu sequutus est fugientes. Mancinus, postquam nec hostem desistere sequi, nec spem vidit effugiendi esse, cohortatus suos in proelium rediit, omni parte virium impar: itaque ipse et delecti equitum circumventi occiduntur. Ceteri effuso rursus cursu Cales primum, inde prope inviis callibus ad dictatorem perfugerunt. Eo forte die Minucius se coniunxerat Fabio, missus ad firmandum praesidio saltum, qui super Tarracinam [6], in artas coactus fauces, imminet mari, ne immunito Appiae limite [7] Poenus pervenire in agrum romanum posset. Coniunctis exercitibus dictator ac magister equitum castra in viam deferunt, qua Hannibal ducturus erat: duo inde millia hostes aberant.

5. *Avertisset hostem*; vide ad III, 63, n. 1. — *Quinque millia*; vide ad IX, 24, n. 2. — *Cales*; vide ad VIII, 16, n. 1.

6. *Saltum, qui super Tarracinam*, seu Anxur (vide ad IV, 59, n. 2), *in artas coactus fauces* (vide ad XXXII, 2, n. 4), *imminet mari* (vide ad III, 51; n. 3), ille, de quo confer VII, 39, n. 3, vel lucus Feroniae, qui in hac maris ora est, et de quo vide Heyne ad Virg. Aen. VII, 799.

7. *Immunito Appiae limite*; v. ad II, 39, n. 3, et IX, 29, n. 5. In optimis MSS. *nae adminuisse Poenus Appiae limite*: unde Gron. ingeniose coni. *ne*

XVI. Postero die Poeni, quod viae inter bina castra erat, agmine complevere. Quum Romani sub ipso constitissent vallo, haud dubie aequiore loco [1], successit tamen Poenus cum expeditis equitibus, atque ad lacessendum hostem carptim et procursando recipiendoque sese pugnavere [2]: restitit suo loco romana acies. Lenta pugna et ex dictatoris magis, quam Hannibalis, fuit voluntate: ducenti ab Romanis, octingenti hostium cecidere. Inclusus inde videri Hannibal, via ad Casilinum obsessa [3]: quum Capua et Samnium, et tantum ab tergo divitum sociorum, Romanis commeatus subveheret; Poenus contra inter formiana saxa [4] ac Literni arenas stagnaque perhorrida situ hibernaturus esset. Nec Hannibalem fefellit, suis se artibus peti. Itaque, quum per Casilinum evadere non posset, petendique montes et iugum Calliculae [5] superandum esset, necubi Romanus inclusum vallibus agmen aggrederetur; ludibrium oculorum, specie terribile, ad frustrandum hostem commentus, principio noctis furtim succedere ad montes statuit.

ab Sinuessa Paenus Appiae limite etc. Confer. cap. 14 pr. et in pr. Strab. V, 3, n. 6, et IX, p. 233 et 237. — *Duo inde millia*; vide ad IX, 24, n. 2.

CAP. XVI. 1. *Haud dubie oequiore loco*, Romanis magis commodo; Str. Confer XXV, 13 extr., et ad Sil. II, 5, n. 364; III, 2.

2. *Successit tamen Poenus ... atque pugnavere*; vide ad cap. 4, n. 2. — *Cum expeditus equitibus*; vide ad V, 16, n. 2. *Expeditis equitibusque* rectius forte optimi MSS. prob. Stroth. Conf. Drak. et ad XXXIV, 28, n. 2. — *Ad lacessendum hostem carptim*; vide ad III, 5, n. 1.

3. *Via ad Casilinum obsessa* etc. Confer Polyb. III, 92, 93.

4. *Inter Formiana soxo* (*Formianum montem* dixit XXXIX, 44), ad Formias, opp. Latii in finibus Campaniae et intimo Formiani, seu Caietani sinus recessu, ubi hodie *Mola* est in *Terra di Lavoro*; *ac Literni orenas*, prope *Liternum* (nam ita, non *Linternum*, dicitur Graecis et in optimis codd. Livii aliorumque), oppidum Campaniae, ad ostium Literni, seu Clanii fluminis, qui exundatione frequenti paludes et stagna facit; vid. ad Sil. VI, 654, et VII, 272 sq. ubi eadem res memoratur.

5. *Iugum Colliculae*; vide ad cap. 15, n. 4. — *Necubi*; vide supra ad cap. 2, n. 3.

Fallacis consilii talis apparatus fuit: faces undique ex agris collectae [6], fascesque virgarum atque arida sarmenta praeligantur cornibus boum, quos domitos indomitosque multos inter ceteram agrestem praedam agebat: ad duo millia ferme boum effecta; Hasdrubalique negotium datum, ut primis tenebris noctis id armentum accensis cornibus ad montes ageret; maxime, si posset, super saltus ab hoste insessos.

XVII. Primis tenebris silentio mota castra; boves aliquanto ante signa acti. Vbi ad radices montium viasque angustas ventum est; signum extemplo datur, ut accensis cornibus armenta in adversos concitentur montes. Et metus ipse relucentis flammae ex capite calorque, iam ad vivum ad imaque cornuum [1] adveniens, velut stimulatos furore agebat boves. Quo repente discursu, haud secus quam silvis montibusque accensis, omnia circum virgulta ardere: capitumque irrita quassatio [2], excitans flammam, hominum passim discurrentium speciem praebebat. Qui ad transitum saltus insidendum locati erant, ubi in summis montibus ac super se quosdam ignes conspexerunt, circumventos se esse rati, praesidio excessere [3], qua minime densae micabant flammae, velut tutissimum iter, petentes summa montium iuga; tamen in quos-

6. *Faces undique ex agris collectae* etc. Conf. ad haec et cap. seq. Polyb. III, 93, 94; Appian. VII, 14, 15, et ad Sil. VII, 310 sq. *domitos* boves, qui ἐργάται βοῦς dicuntur Polyb.

CAP. XXVII. 1. *Calorque iam ad vivum* corpus *adveniens*, ad vivam carnem, quae vitam quasi et sensum habet. Verba *ad imaque cornuum* glossam sapere monet Doëring. Quid? si *adveniens* est glossema, et legendum *ad vivum inclinans imaque cornuum*? In MSS. fere omnibus est *ad vivum divatimaque c. a.*, unde *ad vivum citimaque c. a.* coni. Gron.

2. *Capitumque irrita quassatio*, dum frustra excutere ignem moliuntur (cf. Sil. VII, 353), vel *cita quassatio* exsculpsere Gronovii e monstris lectionum, quas MSS. exhibent.

3. *Praesidio excessere*, stationem, ubi in praesidio locati fuerunt, reliquerunt; Doër. — *Spirantium* boum

dam boves palatos ab suis gregibus inciderunt. Et primo, quum procul cernerent, veluti flammas spirantium miraculo attoniti constiterunt: deinde, ut humana apparuit fraus, tum vero insidias rati esse, dum maiore metu concitant se in fugam, levi quoque armaturae hostium incurrere. Ceterum nox aequato timore neutros pugnam incipientes ad lucem tenuit [4]. Interea, toto agmine Hannibal transducto per saltum, et quibusdam in ipso saltu hostium oppressis, in agro allifano posuit castra.

XVIII. Hunc tumultum sensit Fabius: ceterum et insidias esse ratus, et ab nocturno utique abhorrens certamine, suos munimentis tenuit. Luce prima sub iugo montis proelium fuit; quo interclusam ab suis levem armaturam facile (etenim numero aliquantum praestabant [1]) Romani superassent, nisi Hispanorum cohors, ad id ipsum remissa ab Hannibale, pervenisset. Ea assuetior montibus [2], et ad concursandum inter saxa rupesque aptior ac levior, cum velocitate corporum, tum armorum habitu, campestrem [3] hostem, gravem armis statariumque, pugnae genere facile elusit. Ita haudquaquam pari certamine digressi, Hispani fere omnes incolumes, Romani, aliquot suis amissis, in castra contenderunt. Fabius quoque movit castra: transgressusque saltum super Allifas, loco alto ac munito consedit. Tum, per Samnium Romam se petere simulans, Hannibal usque in Peli-

4. *Nox aequato timore neutros pugnam incipientes ad lucem tenuit*, in eodem quasi statu tenuit, ita ut neutri pugnam inciperent. Conf. Polybium, III, 94.

CAP. XVIII. 1. *Numero aliquantum praestabant*; vide ad II, 39, n. 1. — *Pervenisset*, forte *supervenisset*; Gron.

2. *Ea assuetior montibus* etc.; v. ad XXI, 57, n. 6.

3. *Campestrem hostem*, Romanos, *graves armis*, qui in campo aperto, non in montibus rupibusque pugnare solebant. — *Statariumque*; vide ad IX, 19, n. 2.

gnos populabundus rediit. Fabius medius[4] inter hostium agmen urbemque Romam iugis ducebat; nec absistens, nec congrediens. Ex Pelignis Poenus flexit iter, retroque Apuliam repetens, Geronium pervenit [5]; urbem metu, quia collapsa ruinis pars moenium erat, ab suis desertam. Dictator in larinate agro[6] castra communiit. Inde sacrorum causa Romam revocatus [7], non imperio modo, sed consilio etiam, ac prope precibus agens cum magistro equitum, *ut plus consilio, quam fortunae, confidat; et se potius ducem, quam Sempronium, Flaminiumque, imitetur. Ne nihil actum censeret, extracta prope aestate*[8] *per ludificationem hostis. Medicos quoque plus interdum quiete, quam movendo atque agendo, proficere. Haud parvam rem esse, ab toties victore hoste vinci desiisse, et ab continuis cladibus respirasse.* Haec nequidquam praemonito magistro equitum, Romam est profectus.

XIX. Principio aestatis, qua haec gerebantur, in Hispania quoque terra marique coeptum bellum est. Hasdrubal ad eum navium numerum, quem a fratre instructum[1] paratumque acceperat, decem adiecit:

4. *Fabius medius* (al. *mediis*) *inter hostium agmen urbemque Romam iugis, ducebat;* vide ad I, 23, n. 4, et II, 50, n. 11. —*Nec abstinens*, recedens ab hoste.

5. *Geronium pervenit*, Apuliae urbem (*castellum Apuliae inops* dicitur cap. 39): nam ibi et Luceriae magnam frumenti copiam esse audiverat. Conf. Schweigh. ad Polyb. III, 100, et Appian. Bel. Hannib. 15. Hic illam urbem appellat Γερωνίαν, ille rectius forsan Γερούνιον, alii Γερηνίον, vel Γερυνίαν· vid. Steph. Byz. et Cluver. Ital. Ant. p. 1213. *Gerionem*, *Geryonem*, *Gerionum*, *Gerenum* al.

6. *In larinate agro*, prope *Larinum* (hod. *Larino*), Frentanorum oppid., quod Plinius III, 11, et Mela II, 4, Daunis Apulis attribuit. Conf. ad Sil. VIII, 402.

7. *Sacrorum causa Romam revocatus* etc. Conf. Polyb. III, 94, et ad Sil. VII, 383 sq. De *sacris* his vide ad IV, 2, n. 6.

8. *Extracta prope aestate;* vide ad IV, 43, n. 6. *Exacta* al.

Cap. XIX. 1. *Hasdrubal ad eum navium numerum, quem a fratre instructum* (vide ad VI, 5, n. 3, et IX, 40, n. 12) *paratumque acceperat;* conf. XXI, 22. — *Quadraginta na-*

quadraginta navium classem Himilconi tradidit: atque ita Carthagine profectus navibus prope terram, exercitum in litore ducebat, paratus confligere, quacumque parte copiarum hostis occurrisset. Cn. Scipioni, postquam movisse ex hibernis hostem audivit, primo idem consilii fuit [2]: deinde, minus terra, propter ingentem famam novorum auxiliorum, concurrere ausus, delecto milite ad naves[3] imposito, quinque et triginta navium classe ire obviam hosti pergit. Altero ab Tarracone die ad stationem, decem millia passuum distantem ab ostio Iberi amnis, pervenit. Inde duae Massiliensium speculatoriae[4] praemissae retulerunt, classem punicam stare in ostio fluminis, castraque in ripa posita. Itaque, ut improvidos incautosque universo simul effuso terrore opprimeret,

vium classem Himilconi tradidit, forte *Hamilcari* e Polyb. III, 95; nisi hic ex Livio corrigendus. Confer ad cap. 19–22; Polyb. III, 95–99. Mox forte leg. *Carthagine* (nova) *profectus naves prope terram*, *exercitum* (pedestrem) *in litore ducebat*, vel *navibus prope terram exercitum et in litore d.* Ταῖς μὲν ναυσὶ παρὰ τὴν χέρσον ἐποιεῖτο τὸν πλοῦν, τοῖς δὲ πεζοῖς τὴν πορείαν παρὰ τὸν αἰγιαλόν, Pol. — *Movisse*; vide ad II, 3, n. 2.

2. *Primo idem consilii fuit*, scilic. confligendi cum hoste.

3. *Delecto milite ad naves* (vid. ad VII, 5, n. 4) *imposito*, scil. navibus. λαβὼν ἐκ τοῦ πεζικοῦ στρατεύματος τοὺς ἐπιτηδειοτάτους ἄνδρας πρὸς τὴν ἐπιβατικὴν χρείαν, Polyb. III, 95.

4. *Duae Massiliensium speculatoriae* naves, minores sine rostris, et celerrimo instructae remigio, quae praemittuntur, ut consilia hostium speculentur, explorent, κατασκεψομέναι ναῦς ταχυπλοούσαι, vel ἐπὶ τὴν κατασκοπὴν ἐκπεμφθεῖσαι, Polyb. Conf. XXX, 10; XXXV, 26; XXXVI, 41; XXXVI, 42 extr.; Schefferum de Militia nav. II, 2, p. 72. Eaedem Graecis dicuntur ὑπηρετικά, scil. πλοῖα (minora navigia, quae maioribus ad quaevis ministeria praesto sunt; vid. Schweigh. ad Polyb. tom. V, p. 40), Romanis *leviores* et *apertae*, seu *aphractae*, quae mercibus potissimum deportandis inserviunt (vid. XXXI, 22, et XXXII, 21), quibusque opponuntur naves *tectae* et *constratae*, seu *cataphractae*, quae tabulatis, καταστρώμασι (vid. Thucyd. VII, 40), *tegebantur*, ut stare in illis propugnatores, telaque toto in hostem mittere possent. Conf. XXXI, 46; XXXII, 16, 21; XXXV, 46; Scheffer. de Re nav. II, 2, et 5, et ad Tac. Ann. II, 6, n. 5. De *Massiliensibus*, vide XXI, 20, n. 4.

sublatis ancoris ad hostem vadit. Multas et locis altis positas turres Hispania habet, quibus et speculis et propugnaculis adversus latrones utuntur. Inde primo, conspectis hostium navibus, datum signum Hasdrubali est; tumultusque prius in terra et castris, quam ad mare et ad naves, est ortus, nondum aut pulsu remorum strepituque alio nautico exaudito, aut aperientibus classem promontoriis [5]: quum repente eques. alius super alium ab Hasdrubale missus, vagos in litore, quietosque in tentoriis suis, nihil minus quam hostem aut proelium eo die exspectantes, conscendere naves propere atque arma capere iubet: classem romanam iam haud procul portu esse. Haec equites dimissi passim imperabant: mox Hasdrubal ipse cum omni exercitu aderat; varioque omnia tumultu strepunt, ruentibus in naves simul remigibus militibusque, fugientium magis e terra, quam in pugnam euntium modo. Vixdum omnes conscenderant, quum alii resolutis oris in ancoras evehuntur [6]; alii, ne quid teneat, ancoralia incidunt; raptimque omnia praepropere agendo, militum apparatu [7] nautica ministeria impediuntur, trepidatione nautarum capere et aptare arma miles prohibetur. Et iam Romanus non appropinquabat modo, sed direxerat etiam in pugnam naves.

5. *Aperientibus classem promontoriis*, ostendentibus, manifestam facientibus, ut III, 15, XXII, 6; XXVI, 17; XXIX, 27; XXXII, 14; XLIV, 28; h. e. classe ex iis conspecta.

6. *Resolutis oris in ancoras evehuntur*, contra ancoras nondum levatas navemque tenentes. Naves duplici vinculo tenebantur, *ancoralibus* ad ancoras alligata prora, puppi vero *oris*, i. e. rudentibus, ad retinacula, quae erant in portu, seu litore: statuebantur enim plerumque ita naves, ut, puppi in litus versa, prora altum spectaret; Stroth. Conf. Gron. Obss. IV, 26. — *Ne quid teneat, ancoralia incidunt*; v. II, 63, n. 3, et XXXVII, 30, n. 7. Mox *raptimque omnia ac praepropere*, ut *ferociter omnia ac praepropere* leg. cum Gron., nisi *praepropere* est glossa τοῦ *raptim*. Cf. ad XXV, 15, n. 6.

7. *Militum apparatu*, militibus arma aptantibus.

Itaque non ab hoste et proelio magis Poeni, quam suomet ipsi tumultu turbati, tentata verius pugna, quam inita, in fugam averterunt classem. Et quum adversi amnis os[8] lato agmine ac tam multis simul venientibus haud sane intrabile esset, in litus passim naves egerunt: atque alii vadis, alii sicco litore excepti, partim armati, partim inermes, ad instructam per litus aciem suorum perfugere. Duae tamen primo concursu captae erant punicae naves, quatuor suppressae.

XX. Romani, quamquam terra hostium erat [1], armatamque aciem toto praetentam in litore[2] cernebant, haud cunctanter insequuti trepidam hostium classem, naves omnes, quae non aut perfregerant proras[3] litore illisas, aut carinas fixerant vadis, religatas puppibus in altum[4] extraxere. Ad quinque et viginti naves ex quadraginta cepere: neque id pulcherrimum eius victoriae fuit, sed quod una levi pugna toto eius orae mari potiti erant. Itaque ad Honoscam[5] classe profecti, exscensione ab navibus in terram facta, quum urbem vi cepissent, captamque diripuissent,

8. *Quum adversi* (conf. ad XXI, 28, n. 4) *amnis os* (supra *ostium Iberi amnis* dixeral), *lato agmine* etc., ex emend. Gronov. Obs. IV, 26.—*Instructam per litus aciem*; conf. principiom capitis.

Cap. XX. 1. *Terra hostium erat*; vide ad XXI, 30, n. 5.

2. *Aciem toto praetentam in litore*; vide ad X, 2, n. 3. Mox τὸ *non* ante *aut perfregerant* delendom, aut ante *perfregerant* ponendum putabat Perizonius.

3. *Proras litore illisas*, forte *litori*.

4. *Religatas puppibus in altum*, mare, *extraxere* naves; conf. Polyb. III, 96, 6; Thucyd. I, 50, et Lips. ad Plin. Pan. 82.—*Ad XXV naves ex XL cepere*; MSS. et edd. antt. *ex XXX*. Sed conf. cap. 19 pr.

5. *Ad Honoscam*, quam urbem, non aliis memoratam, in Tarrac. Hispania, inter Carthaginem novam et Iberum sitam fuisse putant. In MSS. et antt. edd. *onusam*, *onustam*, *honustam*. *Ophiusam*, aut potius *Oscam* coni. I. Fr. Gron. et *itaque Etovissam* (oppidum, inter Iberum et Carthaginem novam situm) rectius, o, inor; Iac. Gron. coll. XXI, 22. — *Carthaginem novam*.

Carthaginem inde petunt: atque, omnem agrum circa depopulati, postremo tecta quoque coniuncta[6] muro portisque incenderunt. Inde iam praeda gravis ad Longunticam[7] pervenit classis: ubi vis magna sparti ad rem nauticam congesta ab Hasdrubale. Quod satis in usum fuit, sublato, ceterum omne incensum est: nec continentis modo proiectas oras[8] praetervecta, sed in Ebusum insulam[9] transmissum. Vbi urbe, quae caput insulae est, biduum nequidquam summo labore oppugnata, ubi in spem irritam frustra teri tempus animadversum est, ad populationem agri versi, direptis aliquot incensisque vicis, maiore, quam ex continenti, praeda parta, quum in naves se recepissent, ex Baliaribus insulis legati pacem petentes ad Scipionem venerunt. Inde flexa retro classis, reditumque in citeriora provinciae, quo omnium populorum, qui Iberum incolunt[10], multorum et ultimae Hispaniae legati concurrerunt. Sed, qui vere ditionis imperiique

6. *Tecta quoque coniuncta muro*, vicina. Alii *iuncta*, probante Gronovio, et *iniuncta*; vide ad I, 44, n. 8.

7. *Ad Longunticam*, urbem non aliunde notam. — *Vbi vis magna sparti* etc., quod *spartum* Graecis dicitur frutex, in pr. genista, at Romanis iuncus hispanicus, cuius maxima erat copia in campis Carthagini novae vicinis; unde ea quoque *Spartaria* et Σπαρταγενής dicta; vid. ad Sil. III, 368; loc. class. Plin. XIX, 2, seu 7, et XXIV, 9, seu 40 (ad quae confer Hard.); Salmas. ad Solin. p. 189 sq. al. 261 sq. Intpp. Gell. XVII, 3; Antonini Itin. p. 401; Iustin. XLIV, 1; Mel. II, 6, et Varr. R. R. I, 23, 6. — *Quod satis in usum fuit, sublato*, pro *eo*, *quod* etc. Cf. XXIV, 1, n. 7.

8. *Nec continentis modo* terrae *proiectas oras*, ut *in altum excurrentes* XXVI, 42; XXXVI, 15; XXXVII, 31; XLIV, 11; *in altum*, seu *mare prominentes* XXXVII, 23; XXXVIII, 59; vel *eminentes* XLIV, 11; *procurrentes* etc. *Proiecta* loca et res plerumque dicuntur, quae vel in altum eminent, vel longe lateque extenduntur, ut *porrecta*. Notanda h. l. variatio subiecti in verbis *praetervecta* (scilic. classis) . . . *transmissum* et *versi*; vide ad II, 56, n. 1.

9. *Sed* (etiam; vide ad I, 40, n. 1) *in Ebusum insulam*; vid. ad XXVIII, 37, n. 4. Mox displicet τὸ *ubi* duplici sensu positum, primum de loco, deinde pro *postquam*.

10. *Qui Iberum incolunt*, ut ναίειν ποταμόν pro παρὰ ποταμόν· Doër. *Accolunt*, vel *cis Iberum incolunt* coni. Gron.

romani facti sunt[11], obsidibus datis, populi amplius fuerunt centum viginti. Igitur terrestribus quoque copiis satis fidens Romanus usque ad saltum Castulonensem[12] est progressus: Hasdrubal in Lusitaniam ac propius oceanum concessit.

XXI. Quietum inde fore videbatur reliquum aestatis tempus, fuissetque per poenum[1] hostem; sed, praeterquam quod ipsorum Hispanorum inquieta avidaque in novas res sunt ingenia, Mandonius[2] Indibilisque, qui antea Ilergetum regulus fuerat, postquam Romani ab saltu recessere ad maritimam oram, concitis popularibus, in agrum pacatum sociorum romanorum populandum venerunt. Adversus eos tribunus militum cum expeditis auxiliis[3], a Scipione missi, levi certamine, ut tumultuariam manum[4], fudere omnes: occisis quibusdam captisque, magna pars armis exuta. Hic tamen tumultus cedentem ad oceanum Hasdrubalem cis Iberum ad socios tutandos retraxit. Castra punica in agro Ilercaonensium[5], ca-

11. *Ditionis imperiique rom. facti sunt*; cf. ad XXI, 30, n. 5. — *Populi* non gentes, sed singulorum oppidorum incolae; Doër.

12. *Ad saltum Castulonensem*; cf. ad XXI, 11, n. 9, et Cic. ad Div. X, 31. Et ex eo descendit Baetis flumen, et in eo faere argenti metalla; vid. Strabonem, III, p. 148, et Polybium X, 38.

Cap. XXI. 1. *Fuissetque perpoenum*; vid. ad V, 12, n. 6.

2. *Mandonius Indibilisque* (Ἀνδοβάλης ap. Polyb.) fratres, et *Ilergetum* (vide ad XXI, 23, n. 1) reguli. Conf. Ind. et Polyb. I, 75; III, 35; III, 76; IX, 11; X, 14; X, 18; X, 35; XI, 29, et ad hh. ll. Schw. — *Ab saltu* Castulonensi.

3. *Tribunus militum cum e. auxiliis ... missi*; vide XXI, 60, n. 5.

4. *Ut tumultuariam manum*; vide ad I, 37, n. 4; VIII, 30, n. 7.

5. *Castra punica in agro Ilercaonensium* (*Ilergaonum* apud Plinium, III, 3, et *Illurgavonensium* ap. Caes. Bel. civ. I, 60) inter Edetanos et Iberum in ora. — *Castra romana ad novam classem*: immo *ad Novam Classem*, aut forsan *Classicam*: certe *Classica* erat oppidum Narbonensis provinciae (propr. Forum Iulium, ita forte appellatum, quia navale fuit classis Augusti; vide Strab. IV, 1, 9, p. 184, et Plin. III, 4, seu 5, ibique Hard.), et urbem intelligendam esse patet, etsi verum nomen ignoratur; Stroth. Nihil de iis, quae hoc capite

stra romana ad novam classem erant, quum fama repens alio avertit bellum. Celtiberi, qui principes regionis suae legatos miserant, obsidesque dederant Romanis, nuntio misso a Scipione exciti, arma capiunt, provinciamque Carthaginiensium valido exercitu invadunt: tria oppida vi expugnant. Inde cum ipso Hasdrubale duobus proeliis egregie pugnantes quindecim millia hostium occiderunt, quatuor millia cum multis militaribus signis capiunt.

XXII. Hoc statu rerum in Hispania, P. Scipio in provinciam venit [1], prorogato post consulatum imperio ab senatu missus, cum viginti longis navibus, et octo millibus militum, magnoque commeatu advecto. Ea classis ingens agmine onerariarum procul visa, cum magna laetitia civium sociorumque, portum[2] Tarraconis ex alto tenuit. Ibi milite exposito, profectus Scipio fratri se coniungit: ac deinde communi animo consilioque gerebant bellum. Occupatis igitur Carthaginiensibus celtiberico bello, haud cunctanter Iberum transgrediuntur, nec ullo viso hoste, Saguntum pergunt ire, quod ibi obsides totius Hispaniae custodiae traditos ab Hannibale fama erat modico in arce custodiri praesidio. Id unum pignus inclinatos ad romanam societatem omnium Hispaniae populorum animos morabatur, ne sanguine liberum suorum culpa defectionis lueretur. Eo vinculo Hispaniam vir unus, so-

traduntur, sed alia apud Polyb. III, 96. Mox *miserant* Gron. adiecit e cod. Pal. Illud omitti posse putabat Stroth. et referri ad illud locutionis genus; de quo vid. ad I, 33, n. 7.

Cap. XXII. 1. *P. Scipio in provinciam venit* etc. Conf. XXI, 17, 26, 32, et Polyb. III, 97. — *Cum viginti longis navibus* e duobus MSS. et Polybio recepi pro *cum triginta l. n.* De *navibus longis* et *onerariis* vide ad XXI, 17, n. 5.

2. *Portum Tarraconis* (quod caput fuit Hispaniae Tarrac. in ora Cataloniae, hod. *Tarragona*; vide ad Sil. III, 369) *ex alto tenuit*; vide ad I, 1, n. 8.

lerti magis quam fideli consilio, exsolvit. Abelux erat Sagunti nobilis Hispanus [3], fidus ante Poenis: tum (qualia plerumque sunt barbarorum ingenia) cum fortuna mutaverat fidem. Ceterum transfugam, sine magnae rei proditione venientem ad hostes, nihil aliud quam unum vile atque infame corpus [4] esse ratus, id agebat, ut quam maximum emolumentum novis sociis esset. Circumspectis igitur omnibus, quae fortuna potestatis eius poterat facere [5], obsidibus potissimum tradendis animum adiecit: eam unam rem maxime ratus conciliaturam Romanis principum Hispaniae amicitiam. Sed quum, iniussu Bostaris praefecti, satis sciret, nihil obsidum custodes facturos esse, Bostarem ipsum arte aggreditur. Castra extra urbem in ipso litore habebat Bostar, ut aditum ea parte intercluderet Romanis [6]. Ibi eum in secretum abductum, velut ignorantem, monet, quo statu sit res [7]. *Metum continuisse ad eum diem Hispanorum animos, quia procul Romani abessent: nunc cis Iberum castra romana esse, arcem tutam perfugiumque novas volentibus res* [8]. *Itaque, quos metus non teneat* [9], *bene-*

3. *Abelux erat Sagunti nobilis Hispanus*: non, ut in anlt. edd. *Abelox*, sed rectius forte *Abelyx* aut *Abilyx*. Ἀβίλυξ apud Polybium, III, 98, 99. Mox *iam* pro *tum* coni. Doër.

4. *Infame corpus* pro homine, ut σῶμα.

5. *Quae fortuna potestatis eius poterat facere*; vide ad III, 62, n. 5.— De *Bostare* vide Polyb. l. l.

6. *Vt aditum ea parte intercluderet Romanis*: ita pro vulg. *ex portu* MSS. Pet. et Cantabr. (*ex parte* Flor. et duo Hearnii) quos sequutus sum, suadente Iac. Gron. qui bene monet, Sagunto, passus mille a mari sitae (conf. XXI, 7 pr.), non fuisse portum, certe eum nusquam memorari. Conf. ad XXIII, 47, n. 2.

7. *Monet, quo statu sit res*; vide ad III, 68, n. 1.

8. *Novas volentibus res*; vide ad I, 52, n. 1, et XXI, 39, n. 4.

9. *Quos metus non teneat*, Hispanos, qui a Poenis non amplius metu teneantur in fide; paulo ante *metum continuisse animos*, scilic. in fide, seu officio. Cf. ad VII, 25, n. 3; XXVI, 38, n. 1; XXIX, 36, n. 6; XXX, 20, n. 1; XXXV, 23, n. 1; XXXIX, 28, n. 1. Similiter *continere disciplinam* XXXIX, 1, pro operam dare, ne degeneret, et in peius mutetur; Drak.

ficio et gratia devinciendos esse. Miranti Bostari percunctantique, quodnam id subitum tantae rei donum possit esse? « Obsides, inquit, in civitates remitte. » Id et privatim parentibus, quorum maximum nomen[10] in civitatibus est suis, et publice populis » gratum erit. Vult sibi quisque credi, et habita » fides ipsam plerumque obligat fidem. Ministerium » restituendorum domos obsidum mihimet deposco » ipse, ut opera quoque impensa consilium adiuvem » meum, et rei suapte natura gratae, quantam insuper gratiam possim, adiiciam. » Homini, non ad cetera punica ingenia callido[11], ut persuasit, nocte clam progressus ad hostium stationes, conventis quibusdam auxiliaribus Hispanis, et ab iis ad Scipionem perductus, quid afferret, expromit. Fide accepta dataque, ac loco et tempore constituto ad obsides tradendos, Saguntum redit; diem insequentem absumpsit cum Bostare mandatis ad rem agendam accipiendis. Dimissus, quum se nocte iturum, ut custodias hostium falleret, constituisset, ad compositam cum iis horam excitatis custodibus puerorum profectus, veluti ignarus in praeparatas sua fraude insidias ducit: in castra romana perducti. Cetera omnia de reddendis obsidibus, sicut cum Bostare constitutum erat, acta per eundem ordinem, quo si Carthaginiensium nomine sic ageretur[12]. Maior aliquanto Romanorum

10. *Quorum maximum nomen*, fama, dignitas, ut ὄνομα.

11. *Homini, non ad* (πρὸς) *cetera punica ingenia callido*, si iis compararetur; ut *quid ad primum consulatum* Scipionis *secundus* XXXVIII, 53, n. 4; *nihil ad Persium* et *Coelium* ap. Cic. Or. II, 6; Leg. I, 2. — *Ab iis ad Scipionem perductus*, forte *Scipiones*, ut apud Polyb. lib. III, c. 99, πρὸς τοὺς στρατηγούς.

12. *Acta per eundem ordinem, quo si... ageretur*, in plerisque MSS. et edd. sult. *quasi agerentur*. Sed bene emend. Str. *acta per eundem* (Abelucem) *ordine, quo*, sc. acta fuerint, si *C. n. res* (ita unus MSS.) *ageretur*

gratia fuit in re pari[13], quam quanta futura Carthaginiensium fuerat. Illos enim, graves superbosque in rebus secundis expertos, fortuna et timor mitigasse videri poterat. Romanus primo adventu, incognitus ante, ab re clementi liberalique initium fecerat[14]: et Abelux, vir prudens, haud frustra videbatur socios mutasse. Itaque ingenti consensu defectionem omnes[15] spectare: armaque extemplo mota forent, ni hiems, quae Romanos quoque et Carthaginienses concedere in tecta coëgit, intervenisset.

XXIII. Haec in Hispania quoque secunda aestate punici belli gesta, quum in Italia paulum intervalli cladibus romanis solers cunctatio Fabii fecisset. Quae ut Hannibalem non mediocri sollicitum cura habebat, tandem eum militiae magistrum[1] delegisse Romanos cernentem, qui bellum ratione, non fortuna, gereret; ita contempta erat inter cives, armatos pariter togatosque; utique postquam, absente eo, temeritate magistri equitum, laeto verius dixerim, quam prospero eventu[2], pugnatum fuerat. Accesserant duae res ad augendam invidiam dictatoris: una fraude

13. *Maior aliquanto* (vide ad II, 39, n. 1) *Romanorum gratia fuit in re pari*, una eademque; multo maiorem gratiam sibi conciliarunt Romani, quam Poeni sibi fuissent conciliaturi; Doër. — Mox *illos* pro *hos*; vide ad III, 72, n. 3.

14. *Ab re clementi liberalique initium fecerat*. Conf. Polyb. III, 99, ubi tradit, obsides in suam quemque patriam restitutos esse, et Abelucem, tum clementiam et magnanimitatem Romanorum, tum diffidens et atrox Poenorum ingenium, suumque exemplum ob oculos omnibus ponendo, multos Hispanos ad amicitiam Romanorum amplectendam invitasse. Livius paulo obscurior est.

15. *Defect. om. spect.*; v. I, 9, n. 3.

Cap. XXIII. 1. *Eum* (vide ad II, 29, n. 6) *militiae magistrum*, ducem belli, ut *magister equitum* et *peditum*. — *Inter cives, armatos pariter togatosque*; vide ad lib. III, cap. 50, n. 1. — *Utique*; vide II, 30, n. 1.

2. *Laeto verius dixerim, quam prospero eventu*: nam res felicius cesserat, quam exspectari potuerat a temeritate Minucii: sed *eventus* non proprie dici poterat *prosper*, quia, ut cap. seq. narratur, *parem prope cladem* Romani experti fuerant; Doër.

ac dolo Hannibalis, quod, quum a perfugis ei monstratus ager dictatoris esset, omnibus circa solo aequatis, ab uno eo[3] ferrum ignemque et vim omnem hostium abstineri iussit, ut occulti alicuius pacti ea merces videri posset: altera ipsius facto, primo forsitan dubio, quia non exspectata in eo senatus auctoritas est; ad extremum haud ambigue in maximam laudem verso, in permutandis captivis: quod, sicut primo punico bello factnm erat, convenerat inter duces romanum poenumque, ut, quae pars plus reciperet[4], quam daret, argenti pondo bina et selibras in militem praestaret. Ducentos quadraginta septem[5] quum plures Romanus, quam Poenus, recepisset, argentumque pro eis debitum, saepe iactata in senatu re[6], quoniam non consuluisset Patres, tardius erogaretur, inviolatum ab hoste agrum[7], misso Romam Quinto filio, vendidit, fidemque publicam impendio privato exsolvit. Hannibal pro Geronii moenibus[8], cuius urbis, captae atque incensae ab se, in usum horreorum pauca reliquerat tecta[9], in stativis erat. Inde fru-

3. *Ab uno eo* (dictatoris agro) *ferrum ignemque et vim abstineri*, arceri, prohiberi (vide ad I, 1, n. 1, et II, 22, n. 3), *iussit*; conf. Plutarchum in Fabio; Frontin. I, 8, n. 2, et Silium, VII, 260 sq.

4. *Quae pars plus reciperet*, scilicet captivorum. — *Argenti pondo bina et selibras*, libras dimidiatas. CCL *δραχμὰς* apud Plutarch. Fab. p. 178. Si argenti libra aequalis est minae Graecorum, valebit paulum supra 21 thaleros; Stroth. Ceterum de hac summa Hannibal, captivis abundans, aliquid remisit post victoriam ad Cannas, si Gellio VII, 18, fides habenda, qui tradit, eum *argenti pondo libram et selibram* pactum esse; sed auxit pretium teste Livio, infr. cap. 58, si *nummus quadrigatus* fuit denarius vel drachma. — *In militem praestaret*, pro quovis milite solveret, ut *stipendium praestare* V, 32.

5. *Ducentos quadraginta septem*, CCXL apud Plutarchum, loc. laud.

6. *Saepe iactata in senatu re*; vide ad III, 10, n. 2.

7. *Inviolatum ab hoste agrum*; cf. not. 3.

8. *Pro Geronii moenibus*; vide ad cap. 18, n. 5.

9. *In usum horreorum pauca reliquerat tecta*; Polybius, III, 100, τοὺς μὲν οἰκήτορας κατέφθειρε, τὰς δὲ πλείστας οἰκίας ἀκεραίους διεφύλαξε καὶ τὰ τείχη, βουλόμενος σιτοβολίοις χρῆσθα-

mentatum duas exercitus partes mittebat: cum tertia ipse expedita in statione erat, simul castris praesidio, et circumspectans, necunde impetus in frumentatores fieret.

XXIV. Romanus tunc exercitus in agro larinati [1] erat: praeerat Minucius magister equitum, profecto, sicut ante dictum est, ad urbem dictatore. Ceterum castra, quae in monte alto ac tuto loco posita fuerant, iam in planum deferuntur [2]; agitabanturque pro ingenio ducis consilia calidiora, ut impetus aut in frumentatores palatos, aut in castra, relicta cum levi praesidio, fieret. Nec Hannibalem fefellit, cum duce mutatam esse belli rationem, et ferocius, quam consultius, rem hostes gesturos. Ipse autem (quod minime quis crederet[3]), quum hostis propius esset, tertiam partem militum frumentatum, duabus in castris retentis, dimisit: dein castra ipsa propius hostem[4] movit, duo ferme a Geronio millia, in tumulum hosti conspectum; ut intentum sciret esse ad frumentatores, si qua vis fieret, tutandos. Propior inde ei atque ipsis imminens Romanorum castris tu-

σθαι πρὸς τὴν παραχειμασίαν. — *Necunde*; vide c. 2, n. 3.

CAP. XXIV. 1. *In agro larinati* etc.; vide ad cap. 18, n. 6, et conf. Polyb. III, 101. — *Sicut ante dictum est* sup. cap. 18.

2. *In Planum deferuntur*; conf. ad V, 38, n. 4, et XXI, 32, n. 7. — *Consilia calida* (ut al. *fervida*), temeraria ac periculosa, quae fere iniri solent ab iis, qui calidioris ingenii (et iuventutis) impetu se abripi patiuntur; Doër. Conf. ad Sil. VII, 34; XV, 337; infr. ad XXXV, 32, n. 7, et Wakefield. del. Tragoed. tom. I, pag. 401; tom. II, pag. 359, ubi graece θερμός, θερμουργός etc., eodem sensu dici monet.

3. *Quod minime quis crederet*, sc. exercitum tam valde imminentum, tertia parte dimissa, quum hostis in propinquo esset; Strothius. Crediderim potius, haec verba glossatori tribuenda, et Livii mentem esse hanc: *Ipse autem, quum hostis propius esset*, non, ut antea, duas exercitus partes frumentatum misit (vide cap. 23 extr.), sed *tertiam* tantum *partem* etc.

4. *Propius hostem*, vide ad II, 48, n. 5. — *Duo ferme millia*; vide ad IX, 24, n. 2. — *In tumulum hosti conspectum*; vide II, 5, n. 8.

mulus apparuit: ad quem capiendum si luce palam iretur, quia haud dubie hostis breviore via praeventurus erat, nocte clam missi Numidae ceperunt [5]. Quos tenentes locum, contempta paucitate, Romani postero die quum eiecissent [6], ipsi eo transferunt castra. Tum itaque, ut exiguum spatii vallum a vallo aberat, et id ipsum totum prope compleverat romana acies, simul et per aversa castra a castris Hannibalis [7] equitatus, cum levi armatura [8] emissus in frumentatores, late caedem fugamque hostium palatorum fecit. Nec acie certare Hannibal ausus; quia tanta paucitate vix castra, si oppugnarentur, tutari poterat. Iamque artibus Fabii (pars exercitus aberat [9]), iam ferme sedendo et cunctando [10] bellum gerebat, receperatque suos in priora castra, quae pro Geronii moenibus erant. Iusta quoque acie et collatis signis dimicatum, quidam auctores sunt [11]: primo concursu Poenum usque ad castra fusum; inde eruptione facta repente versum terrorem in Romanos; Num. Decimii Samnitis deinde interventu proelium restitutum. Hunc, principem genere ac divitiis non Boviani modo, unde erat, sed toto Samnio, iussu dictatoris octo

5. *Nocte clam missi Numidae ceperunt*: delendum τὸ *ceperunt*; Gronov. Περὶ δισχιλίους τῶν λογχοφόρων missos dicit Polyb. III, 101.

6. *Postero die quum eiecissent*: immo *deiecissent*; Gron.

7. *Aversa castra a castris Hann.*, vide ad III, 5, n. 3, et V, 29, n. 1.

8. *Equitatus, cum levi armatura* etc. Et gravem armaturam in aciem eductam tradit Polyb. III, 102.

9. *Pars exercitus aberat* frumentatum dimissa, quod tertium inculcari vix crediderim; Str. *Iamque artibus Fabii, dum pars exercitus aberat, ferme sedendo* etc. Coni. idem et Gronovius.

10. *Sedendo et cunctando*; vide ad VII, 37, n. 4.

11. *Quidam auctores sunt* (vide ad II, 58, n. 1), verbi causa, Polyb., qui tamen de *Num. Decimii interventu* (ut X, 19) nihil tradit. — *Boviani*; vide ad IX, 28, n. . Mox *equites ducentos adducentem* edd. antt.; sed *equites adducentem* MSS. plerique; unde *equites ad D ducentem* edidere VV. DD.

millia peditum, et equites quingentos ducentem in castra, ab tergo quum apparuisset Hannibali, speciem parti utrique praebuisse novi praesidii, cum Q. Fabio a Roma venientis: Hannibalem insidiarum quoque aliquid timentem recepisse suos: Romanum insequutum, adiuvante Samnite, duo castella eo die expugnasse: sex millia hostium caesa, quinque admodum Romanorum[12]: tamen in tam pari prope clade famam egregiae victoriae cum vanioribus literis magistri equitum Romam perlatam.

XXV. De his rebus persaepe et in senatu et in concione actum est. Quum, laeta civitate, dictator unus nihil nec famae, nec literis crederet; ut vera omnia essent[1], secunda se magis, quam adversa, timere diceret; tum M. Metilius[2] tribunus plebis, *id enim ferendum esse* negat[3]. *Non praesentem solum dictatorem obstitisse rei bene gerendae, sed absentem etiam gestae obstare: et in ducendo bello sedulo tempus*[4] *terere, quo diutius in magistratu sit, solusque et Romae et in exercitu imperium habeat. Quippe consulum*[5] *alterum in acie cecidisse; alterum, specie classis punicae persequendae, procul ab Italia ablegatum.*

12. *Quinque* (millia) *admodum Romanorum*; vide ad XXI, 36, n. 3.

Cap. XXV. 1. *Vt vera omnia essent*; vide ad II, 38, n. 3. Est vero asyndeton elegans, nec opus *et* addere ante *ut*; Gron.

2. *M. Metilius*, non *Metellus*. Conf. Plutarch. Fab. p. 178.

3. *Id enim ferendum esse negat*; vide ad III, 39, n. 8. « Ob sequens voc. *ferendum* post *enim* videtur omissum *vero*, aut ab ipso Livio, aut a librariis. *Obstare rei* a) non credendo veram, b) minuendo eius magnitudine, c) prohibendo eius honore, qs. efficere velle non gestam; » Bauer.

4. *In ducendo bello tempus trahere*; vide ad III, 41, n. 7. Sane *in bello ducendo*, quum semel occupatur aliquis eo trahendo, tempus teri non potest; at *ducendo* teri potest, ut modus terendi temporis exponatur: itaque delend. *in*; Bauerus. Forte pro *in* leg. *ita*.

5. *Consulum alterum*, Flamininum, *alterum*, Cn. Servilium, *specie* (vide ad II, 32, n. 2) *classis punicae* etc.; vide sup. c. 11.

Duos praetores Sicilia atque Sardinia occupatos[6], *quorum neutra hoc tempore provincia praetore egeat. M. Minucium magistrum equitum, ne hostem videret, ne quid rei bellicae gereret, prope in custodiam habitum*[7]. *Itaque, Hercule, non Samnium modo, quo iam, tanquam trans Iberum agro, Poenis concessum sit*[8], *et campanum, calenumque, et falernum agros pervastatos esse, sedente Casilini dictatore*[9], *et legionibus populi romani agrum suum tutante. Exercitum cupientem pugnare, et magistrum equitum, clausos prope intra vallum retentos; tanquam hostibus captivis arma adempta. Tandem, ut abscesserit inde dictator, ut obsidione liberatos, extra vallum egressos fudisse ac fugasse hostes. Quas ob res, si antiquus animus plebi romanae esset, audaciter se laturum fuisse*[10] *de abrogando Q. Fabii imperio: nunc modicam rogationem*[11] *promulgaturum de aequando magistri*

6. *Duos praetores Sicilia atque Sardinia occupatos*, T. Otacilium Crassum et A. Cornelium Mammulam. Confer c. 10, 31; XXIII, 21, n. 2, et Pigh. Annal. ad an. 536. Mox pro *quorum* legend. *quarum*, vel *quum*, nisi cum Creverio tollere malis voc. *praetore*; Strothius.

7. *Prope in custodiam habitum*; v. ad II, 14, n. 2.

8. *Non Samnium modo, quo iam* ... *Poenis concessum sit* (cessom sit; Ern. Vnde iam Poenis cessissent Romani; Str.), *et*, etiam, *campanum* ... *agros pervastatos esse* Poenos. *Concedere* et *cedere alicui* tum *aliquid* tum *aliqua re* recte dici, multis exemplis ad h. l. ad XXIV, 6, *et* XXXII, 35 extr. probavit Drakenb. Sed forte pro *Poenis* leg. *Poenos*, et haec vox post *Hercule*, vel aote *sed* aut *esse* ponenda. Pro *et campanum* edit. Mediol. et al. *sed campanum*; at vide ad lib. III, cap. 71, n. 4.

9. *Sedente Casilini dictatore* (vide ad VII, 37, n. 4), *et cum legionibus populi romani agrum suum tutante*, invidiose dicta, in prim. agro illo iam vendito, ot fides publica exsolveretor; vide cap. 23. — *Clausos prope retentos*, claudendo. — *Vt*, simul ac, *abscesserit inde dictator*, *ut*, tanquam, *obsidione* etc., qui varius τοῦ *ut* usus sic non placet.

10. *Audaciter se laturum fuisse*: sic vett. libro pro *audacter*, et rectius, etsi improbet illud Quintil. I, 6; III, 17. — *De abrogando Q. Fabii imperio*: Bauerus putat, auribus seu euphoniae id datum pro *Q. Fabio*, et Dukerus, ex MS. Harl. leg. *Fabio*. Cf. tamen ad XXVII, 20, n. 5, et XXIX, 19, n. 2.

11. *Modicam rogationem*, minus

equitum et dictatoris iure: nec tamen ne ita quidem prius mittendum ad exercitum Q. Fabium, quam consulem in locum C. Flaminii suffecisset. Dictator concionibus se abstinuit, in actione minime popularis[12]. Ne in senatu quidem satis aequis auribus audiebatur, tunc quum hostem verbis extolleret, bienniique clades per temeritatem atque inscientiam ducum acceptas referret: *magistroque equitum, quod contra dictum suum pugnasset, rationem* diceret *reddendam esse. Si penes se summa imperii consiliique sit, propediem effecturum, ut sciant homines, bono imperatori haud magni fortunam momenti esse: mentem rationemque dominari. Se in*[13] *tempore, et sine ignominia servasse exercitum, quam multa millia hostium occidisse, maiorem gloriam esse.* Huius generis orationibus frustra habitis, et consule creato M. Atilio Regulo[14], ne praesens de iure imperii dimicaret, pridie quam rogationis ferendae dies adesset, nocte ad exercitum abiit. Luce orta, quum plebis concilium esset, magis tacita invidia dictatoris favorque magistri equitum animos versabat[15], quam satis audebant

severam.— *Nec tamen ne ita quidem*: otiosa videtur prior negatio, et forte leg. *ac* pro *nec*: sed nihil affirmo., quum *et* aut *ac* iuogi τῷ *ne quidem* haud soleat; Bauer.

12. *In actione minime popularis*: immo *populari*; Gron. probb. Drak., Stroth., Doër. et Banero, cuius nota est: « De actione, non de ipso Fabio, sermo est; nec, si Fabius popularis fuisse negaretur, adderetur *in actione*: quid, qood ne ipse quidem agebat, sed tribuni de eo. » Enimvero non modo causa Fabii minime erat *popularis*, h. e. grata plebi, quae Minucio favebat; sed nec ipse *popularis in actione hac*, i. e. in hac causa a plebe *non aequis auribus audiebatur*, vel potius se non ita auditum iri sciebat.

13. *Se in tempore* (quum maxime opportunum et opus esset; Gronov. Cf. ad II, 47, n. 4), *et sine ignominia* etc. Conf. Sil. VII, 396 sq.

14. *Consule creato M. Atilio Regulo* (in locum defuncti Flaminii), qui iam consul fuerat anno Vrb. 525. — *Rogationis ferendae* de aequsndo dictatoris et magistri eq. iure.

15. *Favorque magistri eq. animos versabat*; vide ad II, 45, n. 6. — *Ad suadendum*; conf. ad librum II, cap. 56, n. 6.

homines ad suadendum, quod vulgo placebat, prodire: et, favore superante[16], auctoritas tamen rogationi deerat. Vnus inventus est suasor legis C. Terentius Varro, qui priore anno praetor fuerat, loco non humili solum, sed etiam sordido, ortus: patrem lanium fuisse ferunt, ipsum institorem mercis[17], filioque hoc ipso in servilia eius artis ministeria usum.

XXVI. Is iuvenis, ubi[1] ex eo genere quaestus pecunia a patre relicta animos ad spem liberalioris fortunae fecit, togaque et forum placuere, proclamando pro sordidis hominibus causisque adversus rem et famam bonorum, primum in notitiam populi, deinde ad honores pervenit. Quaestura quoque et duabus aedilitatibus, plebeia et curuli, postremo et praetura perfunctus, iam ad consulatus spem quum attolleret animos, haud parum callide auram favoris popularis[2] ex dictatoria invidia petiit, scitique plebis unus gratiam tulit. Omnes eam rogationem, quique Romae, quique in exercitu erant, aequi atque iniqui, praeter ipsum dictatorem, in contumeliam eius latam ac-

16. *Favore superante*, quum permulti adessent, qui faverent rogationi (conf. ad VIII, 10, n. 1), *deerat*, qui *auctoritatem rogationi* praestaret, *suasor legis*; vide ad II, 56, n. 6.— *Priore anno praetor fuerat*, scilic. urbanus, unde priore anno eius non meminit; Sigon.

17. *Ipsum institorem mercis*; vide ad Iuvenal. VII, 221.

Cap. XXVI. 1. *Is iuvenis ubi* etc.; pro *ubi* in omnibus fere MSS. *utrum:* unde Gronov. coni. *is iuvenis* (*etenim ex eo... placuere*) *proclamando* etc. Et rectius, opinor, Periz. *VTPRIM.*, h. e. *ut primum*. *Togaque et forum placuere*, artes pacis et eloquentia forensis; nisi et ad hanc *toga* h. l. referenda; vid. ad Tacit. Annal. XI, 7, n. 6. — *Proclamando*, declamando, dicendo: sed consulto, et per contemptum aliter verbo minus decoro, clamosum notaturo, et vociferatorem, non oratorem; Bauer. Rabularum more vociferando, et altos clamores tollendo: unde *proclamator* apud Cic. Or. I, 46, pro rabula; Doër. Conf. Silium, VIII, 244. sq.

2. *Auram favoris popularis*; vide ad III, 33, n. 2. — *Dictatoria* pro *dictatoris*, vel in dictatorem. — *Scitique plebis*, ex eo, *unus*, solus, *gratiam* populi *tulit*, etsi suasor tantum legis fuerat, non auctor.

ceperunt. Ipse, qua gravitate animi criminantes se ad multitudinem inimicos tulerat, eadem et populi in se saevientis iniuriam tulit: acceptisque in ipso itinere literis senatusconsulti[3] de aequato imperio, satis fidens, haudquaquam cum imperii iure artem imperandi aequatam, cumque invicto a civibus hostibusque animo ad exercitum rediit.

XXVII. Minucius vero, quum iam ante vix tolerabilis fuisset secundis rebus ac favore vulgi, tum utique immodice immodesteque, non Hannibale magis victo ab se, quam Q. Fabio, gloriari: *Illum in rebus asperis unicum ducem ac parem*[1] *quaesitum Hannibali, maiorem minori, dictatorem magistro equitum, quod nulla memoria habeat annalium*[2], *iussu populi aequatum in eadem civitate, in qua magistri equitum virgas ac secures dictatoris tremere atque horrere soliti sint: in tantum suam felicitatem virtutemque enituisse. Ergo sequuturum se fortunam suam, si dictator in cunctatione ac segnitie, deorum hominumque*[3] *iudicio damnata, perstaret.* Itaque, quo die primum congressus est cum Q. Fabio, *statuendum om-*

3. *Literis senatusconsulti:* plenius quidam MSS. *lit. senatus.* Sed cur omnes fere libri exhibent *consulti*, vel *S. C.?* — *Literis senatus consulisque* coni. Stroth. et *literis senatusque consulto* (ut ante *scitique plebis*) Gronov. qui etiam monet, post legem Horatiam, seu Hortensiam, plebiscitorum Patres factos auctores, et, ut plebis eluderent auctoritatem, eadem senatusconsultis confirmasse. Conf. ad I, 17, n. 6, et XL, 41, n. 7. — *Cumque invicto:* τὸ *que* damnavit Gronov. et quatuor MSS. auctoritate motus delevit Stroth. Sed Bauer. ordinat *satis fidens, cumque invicto animo redit*, aut legit *cum aeque invicto.*

Cap. XXVII. 1. *Vnicum ducem ac parem*; vide ad VII, 33, n. 1.

2. *Quod nulla memoria habeat annalium;* confer Polyb. III, 103, et Plut. Fab. pag. 179, qui etiam monent, tunc primum duos dictatores tempore uno fuisse; quo tamen non ante anno 536 factum esse, dicit Liv. XXIII, 23 pr. Nam Fabius et Minucius propr. pro dictatore, vel pro dictatores erant; vid. n. 8 et 31. — *Magistri equ. virgas ac secures dictat. tremere atque horrere* (vide ad XXI, 63, n. 15) *soliti;* confer VIII, 32 sq.

3. *Deorum hominumque iudicio:* nam illi Minucio dederant victoriam, hi iura dictatoris.

nium primum, ait, *esse, quemadmodum imperio aequato utantur. Se optimum ducere, aut diebus alternis, aut, si maiora intervalla placerent, partitis temporibus, alterius summum ius imperiumque esse; ut par hosti non solum consilio, sed viribus etiam esset, si quam occasionem rei gerendae habuisset.* Q. Fabio haudquaquam id placere [4]: *omnia enim fortunam habituram, quaecumque temeritas collegae habuisset: sibi communicatum cum illo, non ademptum, imperium esse; itaque se nunquam volentem*[5] *parte, qua posset, rerum consilio gerendarum cessurum: nec se tempora aut dies imperii cum eo, exercitus divisurum, suisque consiliis, quoniam omnia non liceret, quae posset, servaturum.* Ita obtinuit, uti legiones, sicut consulibus mos esset, inter se dividerent. Prima et quarta[6] Minucio, secunda et tertia Fabio evenerunt: item equites pari numero, sociumque et latini nominis auxilia diviserunt: castris se quoque separari magister equitum voluit.

XXVIII. Duplex inde Hannibali gaudium fuit: neque enim quidquam eorum, quae apud hostes agerentur, eum fallebat, et perfugis multa indicantibus,

4. *Q. Fabio haudquaquam id placere:* ab eo potius optionem datam dicit Polyb. III, 103; *omnia enim fortunam habituram* quasi in potestate sua, *quaecumque* etc., hoc est, omnia caeco casui et fortunae obnoxia fore, scilicet secum reputabat, quae permitterentur collegae, qui temere, non prudenter et certo consilio, res gerere soleret.

5. *Itaque se nunquam volentem* (vide ad XXI, 39, n. 4) *rerum consilio gerendarum parte cessurum*, eam partem quoque alii concessurum, permissurum (confer ad cap. 25, n. 8), toto exercitu tradito, *qua posset*, scil. consilio res gerere, diviso exercitu, quia imperium sibi cum Minucio communicatum, non ademptum esset; quo sensu mox dicitur: *suis consiliis, quoniam omnia non liceret, quae posset, servaturum.* Mox ante *exercitus* edd. omnes ante Drak. inserunt *sed*, quod a plerisque MSS. abest; vide ad III, 71, n. 4.

6. *Prima et quarta Minucio:* Fabio, teste Plut.

et per suos explorantem; nam et liberam Minucii [1] temeritatem se suo modo captaturum, et solertiae Fabii dimidium virium decessisse. Tumulus erat inter castra Minucii Poenorumque: eum qui occupasset, haud dubie iniquiorem erat hosti locum facturus. Eum non tam capere sine certamine volebat Hannibal, quamquam id operae pretium erat, quam causam certaminis cum Minucio, quem semper occursurum ad obsistendum satis sciebat, contrahere. Ager omnis medius erat prima specie inutilis insidiatori, quia non modo silvestre quidquam, sed ne vepribus quidem vestitum habebat: re ipsa natus tegendis insidiis [2], eo magis quod in nuda valle nulla talis fraus timeri poterat. Et erant in anfractibus cavae rupes, ut quaedam earum ducenos armatos possent capere. In has latebras, quot quemque locum apte insidere poterant, quinque millia conduntur peditum equitumque [3]. Necubi tamen aut motus alicuius temere egressi, aut fulgor armorum fraudem in valle tam aperta detegeret; missis paucis prima luce ad capiendum, quem ante diximus, tumulum, avertit oculos hostium. Primo statim conspectu contempta paucitas: ac sibi quisque deposcere [4] pellendos inde hostes. Ad

Cap. XXVIII. 1. *Liberam Minucii temeritatem*, temerarium Minucium (ut mox *solertiae Fabii* pro *solerti Fabio*, cap. 60, *tantae virtutis comes*, hoc est, tam fortis viri, et alia; vide ad III, 15, n. 8), qui nunc *liberius*, et ex arbitrio agere posset, *se suo modo*, suis artibus, *captaturum*, decepturum, et in fraudem insidiasque illecturum (conf. XXXVIII, 45; XL, 23; XLIV, 24, 25), scilicet cogitabat sperabatque; vide ad II, 32, n. 6. *Insidiari* et *captare* iunguntur XXXII, 33, n. 11. Verba *suo modo* spectant omnino ad consuetum agendi modum, et fraudes insidiasve Hannibalis, nec bene a Banaro exponuntur: suo iure, vel arbitrio.

2. *Natus tegendis insidiis;* vide ad lib. V, cap. 37, n. 6, et lib. XXII, c. 4, n. 5.

3. *Quinque millia conduntur peditum equitumque*, forte *equites quingenti;* Gronov. coll. Polyb. III, 104. Recte; nisi Livius numerum rotundum aut alios auctores secutus est. — *Necubi;* vide ad cap. 2, n. 3.

4. *Ac sibi quisque deposcere* (vide

locum capiendum dux ipse inter stolidissimos ferocissimosque ad arma vocat; et vanis animis et minis increpat hostem. Principio levem armaturam dimittit, deinde conferto agmine mittit equites: postremo, quum hostibus quoque subsidia mitti videret, instructis legionibus procedit. Et Hannibal, laborantibus suis[5] alia atque alia, crescente certamine, mittens auxilia peditum equitumque, iam iustam expleverat aciem [6], ac totis utrinque viribus certabatur. Prima levis armatura Romanorum, praeoccupatum inferiore loco succedens tumulum [7], pulsa detrusaque terrorem in succedentem intulit equitem, et ad signa legionum refugit. Peditum acies inter perculsos impavida sola erat, videbaturque, si iusta aut si recta pugna esset, haudquaquam impar futura: tantum animorum fecerat prospere ante paucos dies res gesta! Sed exorti repente insidiatores eum tumultum[8] terroremque, in latera utrinque ab tergoque incursantes, fecerunt, ut neque animus ad pugnam, neque ad fugam spes cuiquam superesset.

XXIX. Tunc Fabius, primo clamore paventium

ad II, 49, n. 1) *pellendos inde hostes ac locum capiendum. Dux*, etc. bene coni. Perizon. Sed pro alterutro *ac* leg. *et*. Vtrobique frigere verba *ad locum cap.* et glossatori tribuenda putat Bauer. Mox suspicari possis: *principio levem armaturam emittit, deinde equites: postremo conferto agmine... et instructis legionibus procedit.* Παραυτίκα μὲν ἐξαπέστειλε τοὺς ψιλούς, μετὰ δὲ ταῦτα τοὺς ἱππεῖς· ἑξῆς δὲ τούτοις κατόπιν αὐτὸς ἦγε συνεχῆ τὰ βαρέα τῶν ὅπλων, Polyb. Πρῶτον μὲν ἀπέστειλε τὴν κούφην στρατιὰν, ἔπειτα τοὺς ἱππεῖς· τέλος δὲ ... πάσῃ δυνάμει κατέβαινε συντεταγμένος, Plut. Fab. pag. 180. Quis ferre possit *dimittit*; vel *demittit... mittit... mitti*? Hinc iam Gron. et Baur. delendum putarunt *dimittit*, aut leg. *emittit*, seu *immittit*.

5. *Et Hannibal laborantibus suis* (vide ad III, 31, n. 1), *alia atque alia mittens auxilia*, ut apud Polyb. III, 105, συνεχῶς μὲν ἐπαποστέλλων τοῖς ἐν τῷ λόφῳ τοὺς βοηθήσαντας.

6. *Iam iustam expleverat aciem*; vide ad VI, 13, n. 3.

7. *Succedens tumulum* (ut XXVII, 18; XXXI, 45; XXXVIII, 9, n. 5, al.), *in succedentem equitem*; confer ad I, 3, n. 8; et ad Tac. Ann. II, 20, n. 3.

8. *Exorti repente insidiatores eum tumultum* etc.; vide ad II, 29, n. 6, et IX, 31, n. 6.

audito, dein conspecta procul turbata acie, « Ita[1] est, » inquit, non celerius, quam timui, deprehendit » fortuna temeritatem. Fabio aequatus imperio Han» nibalem et virtute et fortuna superiorem videt: » sed aliud iurgandi succensendique tempus erit; nunc » signa extra vallum proferte. Victoriam hosti extor» queamus, confessionem erroris civibus. » Iam magna ex parte caesis aliis, aliis circumspectantibus fugam [2], Fabiana se acies repente, velut caelo demissa [3], ad auxilium ostendit. Itaque, prius quam ad coniectum teli veniret, aut manum consereret, et suos a fuga effusa, et ab nimis feroci pugna hostes continuit. Qui solutis ordinibus vage dissipati erant, undique confugerunt ad integram aciem; qui plures simul terga dederant, conversi in hostem, volven-

Cap. XXIX. 1. *Ita est*, factum est, quod putavi ac praedixi; *non celerius*, tam celeriter, *quam timueram* (satis celeriter, nec tamen celerius, quam timueram, ut qui praecipitem Minucii temeritatem cognitam haberem; Duk.), *fortuna* adversa *temeritatem*, temerarium docem, *deprehendit*, praeter opinionem, ac repente oppressit; vide ad IX, 23, n. 3. Strothius malebat delere τὸ *non*, vel *quam* ponere ante *deprehendit*. Priori coniecturae favet Plut. Fab. pag. 181. A. ὡς τάχιον μὲν, ἢ ἐγὼ προσεδόκων, βράδιον δ' ἢ αὐτὸς ἔσπευδε Μινούκιος, ἑαυτὸν ἀπολώλεκε! Baueri nota est: «Vix commodo sensu dictum; et vero contra rem: sane enim, ne celeriter satis ac nimis subito illud fieret, timuisse videtur Fabius. Et quid sit tandem, *non celerius*, non *ante*, non prius quam credidisset Fabius? *Tardius* ergo ita eventurum crediderat? Immo celerius? Quid multa? Plane sano sensu destitui videntur verba ita posita; et aut frustra lusit Livius luxoriabundus, aut *non* delendum. Si sit *non tardius*, omnia constent. Si tamen *non celerius* manserit, ita conceperis: credideram, sat celeriter ita eventurum, ac miror, non prius factum, *ich sah immer, wenn es geschehen würde*: non celerius factum, quam timui; quippe semper, iam tum ab initio, metueram: non inopinanti affertur, sed dudum timenti.»

2. *Caesis aliis, aliis circumspectantibus fugam*: prius *aliis* abest a plerisque MSS. prob. Iac. Gronovio; vide ad III, 37, n. 6.

3. *Velut caelo demissa*; vid. ad VII, 12, n. 5. Confer Polyb. III, 105, et Sil. VII, 536—729, qui etiam Hannibalem a Fabio iusta acie victum fingit: quod nemo historicorum tradidit. — *Integram aciem*, ut mox *integri exercitus*; vide ad IX, 41, n. 5.

tesque orbem [4], nunc sensim referre pedem, nunc conglobati restare. Ac iam prope una acies facta erat victi atque integri exercitus, inferebantque signa in hostem; quum Poenus receptui cecinit, palam ferente Hannibale [5], ab se Minucium, se a Fabio victum. Ita per variam fortunam diei maiore parte exacta, quum in castra reditum esset; Minucius, convocatis militibus, « Saepe ego, inquit, audivi, milites, eum primum esse virum, qui ipse consulat, quid in rem sit [6]; secundum eum, qui bene monenti obediat: qui nec ipse consulere, nec alteri parere sciat, eum extremi ingenii esse. Nobis quoniam prima animi ingeniique negata sors est, secundam ac mediam teneamus: et, dum imperare discimus, parere prudenti in animum inducamus. Castra cum Fabio iungamus: ad praetorium eius signa quum tulerimus, ubi ego eum *parentem* appellavero [7], quod beneficio eius erga nos ac maiestate eius dignum est; vos, milites, eos, quorum vos modo arma dexteraeque texerunt, *patronos* salutabitis, et, si nihil aliud, gratorum certe nobis animorum gloriam dies haec dederit. »

XXX. Signo dato, conclamatur inde, ut colligantur vasa [1]: profecti et agmine incedentes ad dictatoris castra in admirationem et ipsum, et omnes, qui circa

4. *Volventesque orbem*; v. II, 50, n. 6. — *Nunc o. restare*; v. IV, 58, n. 5.

5. *Palam fer. H.*; v. IV, 45, n. 5.

6. *Eum primum esse virum, qui ipse, consulat, quid in rem sit* (vide ad I, 27, n. 5); *secundum* etc. Cf. Plutarch. Fab. pag. 181. Expressa paene verba Hesiodi Ἔργ. 293 sq., ubi Cic. pro Cluent. 31, et aliorum imitationes laudant intpp. — *Eum extremi ingenii esse*; vid. ad librum III, c. 62, n. 5.

7. *Vbi ego eum parentem appellavero* etc. Cf. Plut. Fab. p. 181, et Sil. VII, 730 sq. Non nisi castra iuncta tradit Polyb. III, 105. — Mox alterum *eius* post *maiestate* forsan eiiciendum; et deinde leg. *ut, si nihil aliud* etc. Illud iam monuit Gron., hoc Bauer.

CAP. XXX. 1. *Vt colligantur vasa*; vide ad I, 24, n. 7.

erant, converterunt. Vt constituta sunt ante tribunal signa, progressus ante alios[2] magister equitum, quum *patrem* Fabium appellasset, circumfusosque militum eius totum agmen *patronos* consalutasset, « Parentibus, inquit, meis, dictator, quibus te modo nomine, quo fando possum [3], aequavi, vitam tantum debeo: tibi quum meam salutem, tum omnium horum. Itaque plebeiscitum, quo oneratus magis, quam honoratus sum, primus antiquo abrogoque: et, quod tibi mihique, quod exercitibusque his tuis [4], servato ac conservatori sit felix, sub imperium auspiciumque tuum redeo, et signa haec legionesque restituo. Tu, quaeso, placatus me magisterium equitum [5], hos ordines suos quemque tenere iubeas. » Tum dextrae interiunctae, militesque, concione dimissa, a notis ignotisque benigne atque hospitaliter invitati; laetusque dies ex admodum tristi paulo ante ac prope exsecrabili factus. Romae, ut est perlata fama rei gestae, dein literis non magis ipsorum imperatorum, quam vulgo militum ex utroque exercitu affirmata, pro se quisque Maximum laudibus ad caelum ferre. Par gloria apud Hannibalem hostesque Poenos erat: ac tum demum

2. *Progressus ante alios*; vide ad IV, 10, n. 2. — *Circumfusos militum*, milites, ut *expediti militum* XXX, 9 pr. (ubi vide Drak.) *quingenti armatorum* XXXIII, 30, n. 5.

3. *Nomine, quo fando possum*, τιμιωτέραν οὐκ ἔχων προσηγορίαν, Plutarch. Fab. pag. 181. F. — *Plebeiscitum*; cf. c. 25, 26, et II, 33, n. 2.

4. *Quod exercitibusque his tuis*; al. *meo exercitui tuoque*. Illud modestius et ambitiosius; Gronovius. Sed forte leg. *quodque exercitibus his tuis*; Duker. Aut ex pluribus codd. *quod exercitibus*, vel et *quod exercitibus his tuis*; Drak. — *Sit felix*; v. ad I, 28, n. 1.

5. *Tu, quaeso, placatus me magisterium* etc. Vide ad III, 29, n. 1. — *Quam vulgo militum*: immo *vulgi*; Gronov. — *Maximum*, Fabium: qui inde *scutum populi*, ut Marcellus *gladius*, est dictus (vide Flor. II, 6, et Plutarch. Fab. pag. 185), et vere rem romanam conctando restituisse creditus. (Vide Ennium apud Ciceron. de Sen. 4, et Virg. Aen. VI, 847.) Mox *gloria* est sextus casus.

sentire, cum Romanis atque in Italia bellum esse. Nam biennio ante adeo et duces romanos et milites spreverant, ut vix cum eadem gente bellum esse crederent, cuius terribilem eam famam a patribus accepissent. Hannibalem quoque ex acie redeuntem dixisse ferunt, *tandem eam nubem, quae sedere in iugis*[6] *montium solita sit, cum procella imbrem dedisse.*

XXXI. Dum haec geruntur in Italia, Cn. Servilius Geminus[1] consul cum classe centum viginti navium, circumvectus Sardiniae et Corsicae oram, et obsidibus utrinque acceptis, in Africam transmisit; et priusquam in continentem exscensiones faceret, Meninge insula vastata, et ab incolentibus Cercinam, ne et ipsorum ureretur diripereturque ager, decem talentis argenti acceptis, ad litora Africae accessit, copiasque exposuit. Inde ad populandum agrum ducti milites, navalesque socii[2] iuxta effusi, ac si insulis cultorum egentibus praedarentur. Itaque in insidias temere illati, quum a frequentibus palantes, ab locorum gnaris ignari circumvenirentur, cum multa caede ac foeda fuga retro ad naves compulsi sunt. Ad mille homi-

6. *Tandem eam nubem, quae sedere in iugis* etc. Homero Il. V, 522 sqq. hoc dictum deberi videtur; Gron. Ad verbum expressit Plutarch. Fab. pag. 181, C. «Quum in cacuminibus montium nubes considunt, hiemabit: si cacumina pura fient, disserenabit.» Plin. XVIII, 35, seu 82.

Cap. XXXI. 1. *Cn. Servilius Geminus*, classi praefectus (vide cap. 11), *cum classe* etc. Conf. Polyb. III, 96, ex quo etiam Lipsius adiecit numerum navium, qui in MSS. desideratur. – *Meninx* et *Cercina*, hod. *Zerbi* et *Kerkina*, insulae vicinae, et Syrti min. adiacentes. Cf. ad Sil. III, 310, 318; Plin. V, 7, ibique Hard. *Menige* multi MSS. ut et Μῆνιξ pro Μῆνιγξ apud Polyb. I, 39, 2, et in cod. Coislin. ap. Ptol. IV, 3, 8, probb. Iac. Gron. et Drak. Cf. Casaub. ad Strab. l. II, p. 123; Iac. Gron. ad Mel. II, 7. Sed librarii haud dubie lineolam supra lit. i positam cum puncto confuderunt. Conf. Schweigh. ad Polyb. I, 45, 13.

2. *Navalesque socii* (vide ad IX, 38, n. 1), *iuxta* (vide ad V, 6, n. 3) *effusi* (idem quod mox *palantes*; vide ad I, 14, n. 7), *ac si in insulis cultorum*, incolarum, *egentibus*, desertis, *praedarentur*.

num, cum his Sempronio Blaeso quaestore [3], amissum: classis, a litoribus hostium plenis trepide soluta, in Siciliam cursum tenuit, traditaque Lilybaei T. Otacilio praetori, ut ab legato eius P. Sura Romam reduceretur. Ipse [4], per Siciliam pedibus profectus, freto in Italiam traiecit, literis Q. Fabii accitus et ipse, et collega eius M. Atilius, ut exercitus ab se, exacto iam prope semestri imperio [5], acciperent. Omnium prope annales Fabium dictatorem adversus Hannibalem rem gessisse tradunt: Coelius etiam eum primum a populo creatum dictatorem scribit; sed et Coelium[6] et ceteros fugit, uni consuli Cn. Servilio, qui tum procul in Gallia provincia aberat, ius fuisse dicendi dictatoris: quam moram quia exspectare territa iam clade civitas non poterat, eo decursum esse, ut a populo crearetur, qui pro dictatore esset: res inde gestas, gloriamque insignem ducis, et augentes

3. *Ad mille hominum, cum his Sempron. Blaeso quaestore*, scil. *amisso*, vel *existente* (illud intelligit Stroth., hoc Gron. et Drak.), *amissum:* sed potius del. *his;* Douiat. et Doër. Pro *his* forte leg. *Ti.* vel *Tib.* De hac clade nihil apud Polyb.

4. *Ipse* (Servilius consul) *per Siciliam pedibus profectus*, pedestri, seu, ut aiunt, terrestri itinere; Stroth. Confer XXVI, 19, n. 11. Sic et *pedibus ire*, per terram continentem, vel in ea, ut πεζεύειν apud Polyb. X, 48, n. 6; XVI, 29, n. 11, et contra *navibus ire* infra XXVIII, 17. Hinc *copiae navales et pedestres*, hoc est, terrestres, peditatus et equitatus, XXVI, 51, n. 1, et XXXVII, 53, n. 7 (ubi vide Gron. et Drak.), quemadmodum apud Polyb. πεζοὶ, vel πεζικαὶ δυνάμεις, seu παρασκευαὶ, et τὰ πεζικὰ στρατόπεδα, a quibus non modo ἱππεῖς et τὰ ἱππικὰ στρατ. distinguuntur, sed etiam αἱ νᾶυς, seu ναυτικαὶ παρασκ. et δυνάμεις I, 20; XXIX, 38; II, 2, n. 11; III, 95; πεζομαχία pugna terrestris, cui ναυμαχία opponitur apud Polyb. V, 69, n. 7. Confer Schweigh. ad Athen. XII, 19 extr., et Tzschuck. ad Nep. Ages. II, 1. — *Ipse* auctoritatis et reverentiae vim habet, diciturque de eo, de quo potissimum sermo est. Confer ad Iuven. I, 62; V, 30. — Mox *exercitus*, scilicet Fabianum et Minucianum. Cf. cap. 32. pr.

5. *Exacto iam prope semestri imperio;* vide ad III, 29, n. 5.

6. *Sed et Coelium* (vide ad XXI, 38, n. 8) *et ceteros fugit, uni consuli ... ius fuisse dicendi dictatoris ... ut a populo crearetur, qui pro dictatore esset;* conf. ad cap. 8, n. 5, et ad X, 29, n. 2.

titulum imaginis posteros [7], ut, qui pro dictatore, dictator diceretur, facile obtinuisse.

XXXII. Consules, Atilius [1] Fabiano, Geminus Servilius Minuciano exercitu accepto, hibernaculis mature communitis (extremum auctumni erat), Fabii artibus cum summa inter se concordia bellum gesserunt. Frumentatum exeunti Hannibali diversis locis opportuni aderant, carpentes agmen [2], palatosque excipientes. In casum universae dimicationis, quam omnibus artibus petebat hostis, non veniebant: adeoque inopia est coactus Hannibal, ut, nisi tum fugae speciem abeundo timuisset, Galliam repetiturus fuerit, nulla relicta spe alendi exercitus in eis locis, si insequentes consules eisdem artibus bellum gererent. Quum ad Geronium iam hieme impediente constitisset bellum, Neapolitani legati Romam venere: ab iis quadraginta paterae aureae magni ponderis in curiam illatae, atque ita verba facta, ut dicerent: *Scire sese, romani populi aerarium bello exhauriri: et, quum iuxta*[3] *pro urbibus agrisque sociorum, ac pro capite*

7. *Augentes titulum imaginis posteros* (vide ad IV, 16, n. 4, et confer VIII, 40 extr.) *facile obtinuisse* (vide ad II, 44, n. 4), *ut*, *qui pro dictatore* (confer ad X, 29, n. 2), scilicet *esset* (ut paolo ante dixit Livius, qui verbum substant. saepe omittit), *dictator diceretur*; oisi malis *crederetur*, quod in moltis MSS. legitur. *Ut dictator pro dictatore*, vel *prodictatore diceretur* edd. ante Drak. sed *qui* io omoibos fere MSS. exstat. *Ut prodictatore* (nomio. casu) vel *pro prodictatore dictator crederetur* coni. Gron.

Cap. XXXII. 1. *Consules M. Atilius Regulus* (vide cap. 25) et *Geminus Servilius*; vide XXI, 57, et ad III, 1, n. 1. — Polybios parum accurate hanc magistratuum successionem tradit III, 106, ubi confer Schweigh. De *Fabiano* et *Minuciano exercitu*, vide cap. 27 extr. Pro *extremum* (scilicet tempus) in plerisqoe MSS. *tum*: oode *medium* coni. Groo. *Tum enim auctumni erat tempus* edd. aote Drak.

2. *Carpentes agmen*; vide ad III, 5, o. 1. — *In casum universae dimicationis non veniebant*; vid. ad I, 38, n. 2. — *Adeoque inopia est coactus*: forte leg. *adque id inopiae est redactus*. Drak. coni. *ad idque inopiae est coactus*, Scheller. in Lex. *adeoque ad inopiam est c.*, Schaef. *adeoque inopiae*, et Borm. ad Lucan. VII, 406, *eoque inopiae*.

3. *Ad Geronium... constitisset bel-*

atque arce Italiae, urbe romana atque imperio geratur, aequum censuisse Neapolitanos, quod auri sibi quum ad templorum ornatum, tum ad subsidium fortunae[4] *a maioribus relictum foret, eo iuvare populum romanum. Si quam opem in sese crederent*[5], *eodem studio fuisse oblaturos. Gratum sibi patres romanos populumque facturum, si omnes res Neapolitanorum suas duxissent; dignosque iudicaverint, ab quibus donum, animo ac voluntate eorum, qui libentes darent, quam re, maius ampliusque, acciperent.* Legatis gratiae actae pro munificentia curaque; patera, quae ponderis minimi fuit, accepta.

XXXIII. Per eosdem dies speculator carthaginiensis, qui per biennium fefellerat, Romae deprehensus, praecisisque manibus dimissus: et servi quinque et viginti in crucem acti, quod in campo Martio coniurassent [1]. Indici data libertas, et aeris gravis viginti millia. Legati et ad Philippum, Macedonum regem

lum; vide ad XXI, 49, n. 1, et XXII, 18, n. 5. — *Et, quum iuxta pro urbibus* (vide ad V, 6, n. 3), *ac pro capite atque arce Italiae, urbe rom.* (vide ad I, 55, n. 6) *geratur*, scilicet bellum; nisi potius cum Gronov. pro *et quum* leg. *id quum*, vel *cernatur* (vide ad XXI, 41, n. 2) pro *geratur*.

4. *Ad subsidium fortunae*, quo, tanquam praesidio, in adversa fortuna uti possent. Confer ad II, 20, n. 2.

5. *Si quam opem in sese* esse *crederent*, scilicet armorum. Sed potius *aliam* ante *opem* excidit; Duker. Mox diversa iunguntur tempora *duxissent* et *iudicaverint*. Cf. ad cap. 33, n. 2.

Cap. XXXIII. 1. *Quod in campo Martio coniurassent*, haud dubie contra rempoblicam: sed quod eos in *campo Martio* coniurasse dicit, non magis ad notitiam historiae aut augendam atrocitatem facinoris facere videtur, quam si in foro, circo, vel alio loco coniurassent; Duk. — *Aeris gravis 20 millia;* confer ad cap. 10, n. 8. — Is est apud Crev. numerandi modus: sub haec tempora, assibus oncialibus factis, mutata est aeris ad argentum ratio, ita ut iam non bini asses cum semisse in sestertium, deni in denarium, sed quaterni in sestertium, sedeni in denarium contribuerentur. Testis est Plin. XXXIII, 3. *Aeris gravis viginti millia* sunt denarii 2000; marcae argenti parisienses 31, cum duabus unciis. Ablegat quoque ad Appendicem de aere gravi, in sui operis t. I.

missi, ad deposcendum Demetrium Pharium [2], qui, bello victus, ad eum fugisset; et alii in Ligures ad expostulandum, quod Poenum opibus auxiliisque suis iuvissent; simul ad visendum ex propinquo, quae in Boiis atque Insubribus gererentur. Ad Pineum quoque regem in Illyrios legati missi ad stipendium, cuius dies[3] exierat, poscendum [4]; aut, si diem proferre

2. *Ad deposcendum Demetrium Pharium*, ducem Teutae, Illyrici reginae, et Corcyrae praefectum, qui ab ea ad Romanos desciverat, sed, post pacem cum Teuta factam, ab his defecerat, et in *bello* Illyrico, eius causa renovato, *victus* a L. Aemilio Paulo consule ad *Philippum*, *Macedonum regem*, *fugerat*. Cf. not. 3; Polyb. II, 10, 11, 65, 66; III, 16, 18, 19; IV, 16, 19, 37, 66; V, 12, 101, 105, 108; VII, 9—14; IX, 23, 32, n. 19; Appian. B. Illyr. VII, 8; Zonar. VIII, 20. *Philippus*, Demetrii filius, Antigoni Gonatae nepos, Persei pater.

3. *Stip.*, *c. d. ex.*; v. IX, 34, n. 8.

4. *Ad Pineum quoque, regem Illyriorum, legati missi ad stipendium poscendum*: nam Teuta, noverca eius, et Agroni nupta, quo mortuo acceperat tutelam filii regnique administrationem, pacem cum Romanis fecerat his conditionibus, ut tributa quotannis penderet, maxima Illyrici parte cederet, et cum duobus tantum lembis, iisque inermibus, navigaret ultra Lissum; vide Polyb. II, 4 et 22. *Pineus* (al. Pinnaeus et Pinnes) filius Agronis, et nepos Pleurati (vide Polyb. II, 4, et App. Ill. VII, 8), cui *Scerdilaedus* successisse videtur. De hoc et reliquis Illyrici regibus, quorum Livius mentionem facit, Schweigh. ad Polyb. II, 5, haec notavit: «*Scerdilaedus*, vel potius Scerdilaidas, frater Agronis, rex memoratur Liv. XXVI, 24; XXVIII, 5, Polyb. X, 41. Sed prius, quam ad regnum pervenit, postquam Teuta (Pinei noverca et tutrix) regno se abdicavit, et Demetrius Pharius Pinei tutelam suscepit (vide Zon. VIII, 19, et Dio Cass. Fragm. Vales. 46, p. 21, ed. Reim. coll. fragm. Vrsin. 151, pag. 63, 64), videtur in consortium regni venisse, aut certe parti Illyrici cum absoluto paene imperio fuisse praefectus: quo tempore cum Demetrio Phario iunxit classem, et cum Philippo foedus fecit; vide Polyb. IV, 16, n. 29; V, 3. Deinde a Philippo defecit, et bello petitus est (Polyb. V, 95, 101, 108): quo bello Romani Scerdilaedo faverunt (Polyb. V, 110), nec tamen, ob belli punici molem, tueri firmiter Illyricum a Philippi invasione potuerunt, qui Scerdilaedo Ardiacos, Romanis *Atintaniam*, in Illyrico ab iis expugnatam (v. Polyb. II, 5, n. 11, et VII, 9) eripuit; v. Liv. XXVII, 30. Hinc anno 542 foedere Romanorum cum Aetolis contra Philippum comprehensus est. Liv. XXVI, 24. Filium Scerdilaedus habuit *Pleuratum*, avo cognominem, Liv. XXXI, 28 qui per aliquod tempus simul cum patre regnavit, et Thraciae etiam parti alicui praefuisse videtur, Liv. XXVI, 24; XXVII, 30; XXVIII, 5; XXIX, 12; Polyb. X, 41. Pleurati filius *Gentius* vel *Genthius* fuit (Liv. XLIV, 30, et Polyb. XXXII, 18, qui constanter Γένθιος dicitur, ut et Appiano Maced.

vellet, obsides accipiendos. Adeo, etsi bellum ingens in cervicibus[5] erat, nullius usquam terrarum rei cura Romanos, ne longinqua quidem, effugiebat. In religionem etiam venit, aedem Concordiae[6], quam per seditionem militarem biennio ante L. Manlius praetor in Gallia vovisset, locatam ad id tempus non esse. Itaque duumviri ad eam rem creati a M. Aemilio praetore urbis, Cn. Pupius et K. Quintius Flamininus, aedem in arce[7] faciendam locaverunt. Ab eodem praetore ex senatusconsulto literae ad consules missae, ut, si iis videretur, alter eorum ad consules creandos Romam veniret: se in eam diem, quam iussissent, comitia edicturum. Ad haec a consulibus rescriptum, *Sine detrimento reipublicae abscedi non posse ab hoste. Itaque per interregem comitia habenda esse potius, quam consulum alter a bello avocaretur.* Patribus rectius visum est, dictatorem a consule dici[8] comitiorum habendorum causa. Dictus L. Veturius Philo, M'. Pomponium Mathonem magistrum equitum dixit. His vitio creatis[9], iussisque die quarto decimo se magistratu abdicare, ad interregnum res rediit.

16, et Illyr. 9, mendose autem Γενθίων et Γέντιος Athen. X, 54, et XIV, 4), qui victus captusque ab Anicio cum duobus filiis, *Scerdilaedo* et *Pleurato*, Romam in triumphum abductus est Liv. XLIV, 32; XLV, 43.» De Gentii genere, uxore, filiis et fratribus v. inf. XLIV, 30 et 32.

5. *Bellum ingens in cervicibus erat;* vide ad III, 31, n. 1. — *Nullius rei cura, ne longinqua quidem*, rei procul remotae; sed ita forte leg. *longinquae;* Ernest. — *In religionem etiam venit;* vide ad II, 5, n. 4.

6. *Aedem Concordiae* (vide ad IX, 46, n. 12), *quam per seditionem militarem*, eius tempore, vel propter eam (vide ad II, 18, n. 1, et V, 12, n. 6), *biennio ante L. Manlius vovisset:* qui tamen anno potius superiore *praetor in Gallia* fuerat. Conf. XXI, 17, 25. Forte leg. *anno ante . . . locatam* sq. Vide ad librum V, cap. 23, n. 6. — *Praetore urbis;* vide ad librum XXV, cap. 1, n. 7.

7. *Aedem in arce faciendam;* vide ad I, 55, n. 6.

8. *Dictatorem a consule* altero *dici;* nisi potius leg. *a consulibus*, scilicet rem inter se comparantibus.

9. *His vitio creatis;* vid. ad librum V, cap. 17, n. 4.

XXXIV. Consulibus prorogatum in annum imperium. Interreges proditi a patribus C. Claudius, Ap. filius, Centho, inde P. Cornelius Asina. In eius interregno comitia habita magno certamine Patrum ac plebis. C. Terentio Varroni, quem sui generis hominem, plebei insectatione principum, popularibusque artibus conciliatum, ab Q. Fabii opibus et dictatorio imperio concussis[1] aliena invidia splendentem, vulgus et extrahere ad consulatum nitebatur, patres summa ope obstabant, ne se insectando sibi aequari assuescerent homines. Q. Baebius Herennius[2], tribunus plebis, cognatus C. Terentii, criminando non senatum modo, sed etiam augures, quod dictatorem prohibuissent comitia perficere, per invidiam eorum favorem candidato suo conciliabat. *Ab hominibus nobilibus, per multos annos bellum quaerentibus*[3], *Hannibalem in Italiam adductum: ab iisdem, quum debellari possit, fraude id bellum trahi. Cum quatuor militum legionibus universis pugnari posse apparuisse eo, quod M. Minucius, absente Fabio, prospere pugnasset; duas legiones hosti ad caedem obiectas, deinde ex ipsa caede ereptas, ut* pater patronusque *appellaretur*[4], *qui prius vincere prohibuisset Romanos,*

Cap. XXXIV. 1. [*Ab Q. Fabii opibus... concussis*, imminutis (confer XXVIII, 44; XXXI, 7; XXXIII, 19, n. 1, ubi cf. Drak., Duk. ad Flor. II, 15, n. 12; Heins. ad Vellei. II, 2), h. e. post imminutionem potentiae eius (vide ad I, 1, n. 5), *aliena*, Fabii, *invidia*, quam ei potissimum fecerat concionibus suis, *splendentem*, eminentem, vigentem. Verba h. l. ita iunge: *Patres summa ope obstabant C. Terentio Varroni, quem sui generis hominem ... vulgus et* (h. e. etiam, quod hinc editores ante Drakenborch. substituere): *extrahere* (vide ad V, 12, n. 11) *ad consulatum nitebatur.*

2. *Q. Baebius Herennius*, forte pater Q. Baebii XXXI, 6: saltem Herennius non modo nomen est, sed et cognomen Baebiorum et Octaviorum; Gron. *Vibus Terentius* coni. Sigon. et Pigh., quia *cognatus C. Terentii* fuerit.

3. *Bellum quaerentibus*, h. e. causam belli. Conf. ad I, 14, n. 5. Mox *militum legionibus*, ut cap. 37 extr. *navium classem*; Doër.

4. *Vt pater patronusque appellaretur* Fabius; conf. c. 29, 30. Fabiani

quam vinci. Consules deinde Fabianis artibus, quum debellare possent, bellum traxisse. Id foedus inter omnes nobiles ictum: nec finem ante belli habituros, quam consulem vere plebeium, id est, hominem novum [5], *fecissent. Nam plebeios nobiles iam eisdem initiatos esse sacris, et contemnere plebem, ex quo contemni desierint*[6] *a patribus, coepisse. Cui non id apparere* [7], *id actum et quaesitum esse, ut interregnum iniretur, ut in patrum potestate comitia essent? Id consules ambos ad exercitum morando quaesisse: id postea, quia invitis iis dictator esset dictus comitiorum causa, expugnatum esse, ut vitiosus dictator per augures fieret* [8]. *Habere igitur interregnum eos: consulatum, unum certe, plebis romanae esse: populum liberum habiturum, ac daturum ei, qui magis vere vincere, quam diu imperare, malit.*

XXXV. Quum his orationibus accensa plebs esset,

consilii causam maligne comminiscitur tribunus.

5. *Hominem novum;* vide ad I, 34, n. 8. — *Plebeios nobiles*, quorum maiores gesto magistratu curuli in senatum pervenissent; Strothius. — *Iam eisdem initiatos esse sacris*, h. e. iisdem fraudibus artibusque claudestinis imbutos: quod venuste transfertur ab iis, qui ad mysteria, seu *initia* (vide ad XXXI, 14, n. 3; XXXI, 47, n. 4; XXXIX, 8, n. 4), aliave sacra arcana admittuntur: unde et *Baechis*, h. e. Baccharum bacchantiumque conventibus *aliquem initiare* XXXIX, 9, ubi coniicerem *Bacchiis*, seu *Bacchicis*, scil. sacris, nisi *Bacchis* legeretur etiam ibid. cap. 10, 13, 14.

6. *Ex quo contemni desierint a patribus;* conf. ad IV, 35, n. 4.

7. *Cui non id apparere, id*, etc. Prius *id* forte delendum; et abest ab uno Hearnii codice. — *Vt in patrum potestate comitia essent*: nam interreges non erant nisi patricii; Gronov. Conf. VI, 41.

8. *Vt vitiosus dictator per augures fieret;* vide ad V, 17, n. 4. — *Consulatum, unum certe, plebis rom. esse;* vide ad III, 62, n. 5, et VI, 35, n. 4. — *Populum liberum habiturum*, scil. consulatum, eum in arbitrio et potestate populi fore (conf. Gronovium), *ac daturum* pro arbitrio ei, *qui magis... malit;* vide ad IX, 7, n. 4. Gron. aute *populum* inserere malebat *et;* sed Strothius delere τὸ *esse*, vel cum Pal. sec. legere *consulatum unum certe plebis romanae etiam populum*, etc., quod sic melius sibi invicem respondeant membra.

tribus patriciis petentibus [1], P. Cornelio Merenda, L. Manlio Vulsone, M. Aemilio Lepido, duobus nobilibus iam, familiarum plebei, C. Atilio Serrano et Q. Aelio Paeto, quorum alter pontifex, alter augur erat, C. Terentius consul unus creatur, ut in manu eius [2] essent comitia rogando collegae. Tum experta nobilitas, parum fuisse virium in competitoribus, L. Aemilium Paulum, qui cum M. Livio consul fuerat [3], et damnatione collegae et sua prope ambustus evaserat, infestum plebei [4], diu ac multum recusantem,

Cap. XXXV. 1. *Tribus patriciis petentibus* consulatum, et *duobus nobilibus iam*, qui iam nobiles erant, quod vel ipsi vel maiores eorum magistratus curules gesserant (non quia *alter pontifex; alter augur erat*, quae sacerdotia etiam plebeia fuisse, patet ex X, 6, n. 9), sed *familiarum plebei*, seu plebis, scilicet existentibus vel hominibus, hoc est, de plebe, vel plebeiis. Confer ad II, 33, n. 2; III, 36, n. 4, et III, 62, n. 5.

2. *Vt in manu eius essent* (vide ad V, 20, n. 1) *comitia rogando collegae*; vide ad III, 35, n. 1, et VII, 24, n. 6.

3. *L. Aemilium Paulum, qui cum M. Livio* Salinatore *consul fuerat* an. Vrbis 533, et universo Illyrico subacto triumphaverat. Confer ad cap. 33, n. 2, at Polyb. III, 16-19. Eidem bello affuisse Livium, refert Zonaras, eumque ex invidia peculatus reum, vel ob praedam non aequaliter divisam militibus, *damnatum* fuisse, Aurel. Vict. de Vir. ill. c. 50, et Frontin. Strat. IV, 1, n. 45. Cf. infra XXVII, 34; XXIX, 37, Sil. XV, 594 seq.; Pigh. Ann. ad ann. 534. Ex XXIX, 37, et Val. Max. IV, 2, n. 2, intelligitur, eum Neronis odio ardentem in exsilium profectum esse, testimonio eius praecipue afflictum: de quibus acerbis inter M. Livium et C. Claudium Neronem (qui postea simul consules censoresque fuere) inimicitiis, confer XXVII, 34, 35, et XXIX, 37. — *Damnatione collegae et sua damnatione prope ambustus evaserat*, capitis reus damnationem vix effugerat, magnamque abstulerat turpitudinem, ut cap. 40 pr. *se populare incendium priore consulatu semiustum effugisse*. (Post *prope* ponenda est distinctio, ut dicat Livius, parum affuisse, quin Aemilius quoque una cum collega damnaretur; Duk. Sed *prope ambustus* dicitur, ut *semiustus* cap. 40.) Confer et cap. 49, n. 6. Idem e Livio tradit Sil. VIII, 289 seq. non vero, quod sciam, quisquam historicorum. Metaphora ab eo, qui igne vel fulmine corripitur, ducta; Gebh. Sic et *amburi*, et *incendio alicuius aduri* dixit Cic. Mil. 5, Har. R. 5, et ad Att. V, 20. Similiter infra XXXIX, 6, n. 6, *incendio alieni iudicii*, *quo L. Scipio damnatus erat, conflagrare*, ob eandem invidiam et suspicionem damnari. Cf. ad XXIV, 26, n. 3; XL, 15, n. 5; Gron. Diatr. in Stat. c. 33.

4. *Infestum plebei*, plebi; *diu* . . . *compellit*, eadem de Livio traduntur XXVII, 34. — *Par magis in adversandum*, magis talis, qui sufficiat ad

ad petitionem compellit. Is proximo comitiali die, concedentibus omnibus, qui cum Varrone certaverant, par magis in adversandum, quam collega, datur consuli. Inde praetoria comitia habita: creati M'. Pomponius Matho et P. Furius Philus. Romae iuri dicundo urbana[5] sors Pomponio, inter cives romanos et peregrinos P. Furio Philo evenit. Additi duo praetores, M. Claudius Marcellus in Siciliam, L. Postumius Albinus in Galliam. Omnes absentes creati sunt[6]; nec cuiquam eorum, praeter Terentium consulem, mandatus honos, quem iam non antea gessisset, praeteritis aliquot fortibus ac strenuis viris; quia in tali tempore nulli novus magistratus[7] videbatur mandandus.

XXXVI. Exercitus quoque multiplicati sunt: quantae autem peditum equitumque additae sint copiae, adeo et numero et genere copiarum variant auctores, ut vix quidquam satis certum[1] affirmare ausim. Decem millia novorum militum alii scripta in supplementum; alii novas quatuor legiones[2], ut octo legionibus rem gererent: numero quoque peditum

adversandum Varroni, *quam qui collega* cum eo communiter rem gerat; Stroth. Confer ad VII, 33, n. 1.

5. *Romae iuri dicundo urbana sors*, provincia, hoc est, praetura sorte *Pomponio evenit.* Sic et XXIV, 44, n. 1; *peragrina sors*, XXIII, 30, n. 12; *urbanam et peregrinam sortem in iurisdictione habere*, sorte accipere praeturam et iurisdictionem, et XXV, 3 pr.: *sortiri provinciam urbanam et peregrinam, quae duorum ante sors fuerat.* Conf. ad III, 2, n. 1; X, 26, n. 4; XXX, 40, n. 4. In MSS. *iuri d.*; in edd. ault. *iuris dicundi;* et Gron. malebat *iure dicundo*, ut XLII, 28, et ap. Suet. Caes. 7 pr. Sed his quoque locis *iuri* potius legendum crediderim. Confer ad III, 35, n. 1. — *Inter cives Romanos et peregrinos;* vox *Romanos* a quibusdam libris abest, prob. Pigh. et Ern.

6. *Omnes absentes creati sunt;* vid. ad IV, 42, n. 1.

7. *Novus magistratus*, nondum ab eo gestus.

CAP. XXXVI. 1. *Vix quidquam satis certum*, forte *certi:* et paulo ante del. *copiarum*. Cf. tamen ad I, 3, n. 8.

2. *Alii novas quatuor legiones* scriptas, scilicet *auctores sunt*, quod mox sequitur. Confer cap. 27 extr.; Polyb. III, 107, et ad haec et seqq. Matthiae im Magazin fur Philol. herausg.

equitumque legiones auctas [3], millibus peditum et centenis equitibus in singulas adiectis; ut quina millia peditum, treceni equites essent; socii duplicem numerum equitum darent, pedites aequarent [4]. Septem et octoginta millia armatorum, et ducentos in castris romanis, quum pugnatum ad Cannas est, quidam auctores sunt [5]. Illud haudquaquam [6] discrepat, maiore conatu atque impetu rem actam, quam prioribus annis, quia spem, posse vinci hostem, dictator praebuerat. Ceterum, priusquam signa ab urbe novae legiones moverent, decemviri libros adire atque inspicere iussi [7] propter territos vulgo homines novis prodigiis: nam, et Romae in Aventino, et Ariciae, nuntiatum erat, sub idem tempus lapidibus pluisse [8]: et multo cruore signa in Sabinis Cereris, aquas e

3. *Numero quoque peditum equitumque legiones auctas...treceni equites essent*; vide ad VIII, 8, n. 10. Pro *centenis .... millibus peditum* (vide ad XXIX, 15, n. 5) *et centenis*; forte leg. *centum* ob. voc. *singulas*.

4. *Socii duplicem numerum equitum darent, pedites aequarent*, aequum, seu parem numerum peditum conficerent ac darent. Confer VIII, 8, n. 11, et Lips. Mil. Rom. II, 7. Sed τῶν ἱππέων πλῆθος ὡς ἐπίπαν (ut plurimum) τριπλάσιον datum dicit Polyb. III, 107; VI, 26 et 30, ad quae loca vide Schweigh. qui non διπλάσιον in omnibus illis legendum putat, sed *duplicem* potius *numerum equitum* ad singulares refert casus. Neque eundem semper numerum aut peditum, aut equitum fuisse sociorum, docent Lips. loco laud., et Duk. et Drak. infra ad XXXVIII, 35, n. 9, et XL, 36, n. 6. Conf. Ind. voc. *Socii*. Enim vero *triplicem numerum equitum* h. l. omnino legendum esse putat Matthiae loco landato; *pediti aequarent*, scilicet numerum, MSS. Cantabr. et Put. prob. Iac. Gron. *Peditum* coni. Salmas.

5. *Quidam auctores sunt*; vide ad II, 58, n. 1. De numero ipso vid. cap. 49, 50; Polyb. III, 113, 117; Plut. Fab. pag. 182 B. *Ad Cannas, fuisse auctores sunt* ingeniose, quidquid contra dicat Matthiae loco laudato, coni. Perizon. ut omnia pendeant a verbis *alii novas quatuor legiones* etc. neque tres, sed duae tantum diversae historicorum sententiae exponantur: nam octies 5,000 efficiunt 40,000, et, adiecto altero tanto sociorum, 80,000 peditum; deinde treceni equites per octo legiones sunt 2,400, et, si his addideris bis tantum sociorum, erunt 7,200.

6. *Illud haudquaquam discrepat*; vide ad IX, 16, n. 1.

7. *Decemviri libros adire a. i. iussi*; vide ad III, 10, n. 6.

8. *Lapidibus pluissa* etc.; vide ad I, 31, n. 1.

fonte calidas manasse [9]. Id quidem etiam, quod saepius acciderat [10], magis terrebat: et in via Fornicata, quae ad Campum erat, aliquot homines de caelo tacti exanimatique fuerant: ea prodigia ex libris procurata [11]. Legati a Paesto pateras aureas Romam attulerunt: iis, sicut Neapolitanis [12], gratiae actae; aurum non acceptum.

XXXVII. Per eosdem dies ab Hierone classis Ostiam cum magno commeatu accessit [1], Legati syracusani

9. *Multo cruore signa in Sabinis .... manasse*, ut XXIII, 31 extr. et XXVII, 4. Confer ad I, 31, n. 1; XXII, 1, n. 11 et 17. Pro vulg. *in Sabinis caedis, aquas e fonte calidas manasse*, Stroth. dedit: *Caeretes aquas e fonte c. m.* e coni. I. Fr. Gron. coll. XXII, 1, n. 14: *Caeretes aquas sanguine mixtas fluxisse*. Sed aquae Caeretanae natura fuere *calidae*; (vid. Strab. V, 2, 3, p. 220), et *calidae* vix dici possunt pro sanguine mixtis. Nos recepimus emendat. Iac. Gron., qui docet, in fertilissima Sabinorum regione nullos deos magis Cerere Bacchoque cultos (conf. XLI, 28, et Strab. V, 3, n. 1, pag. 228), multasque aquas frigidas fuisse, verbi causa Blandusiae (vid. Intpp. Hor. Od. III, 13, n. 1 seq. 9 seq.), ad Cutilias, seu Cotilias (vide Strab. V, 3, n. 1; Suet. Vesp. 24; Vitruv. VIII, 3), Albulas et Labanas; vide Strab. V, 3, not. 11, pag. 238: *Caerites aquas e fonte cruentas m.* coni. Crev. *in Sabinis Cereris, aquas VII* (nam in plerisque MSS. est *aquasque*) *e fonte calidus*, vel et *fontes calidos m.* Drak. Confer de lacu septem aquis in Sabinis Cluver. Ital. ant. II, 9, pag. 682; *et multo cruore signa in Sabinis sudasse, aquasque e fonte candidus* (hoc est, lactei coloris) *manasse* Wakef. ad Lucret. V, 1128, non male, nec sine auctoritate MSS.

10. *Id quidem etiam, quod saepius acciderat*, prodigia modo memorata, etiam illud de aquis Caeritibus, cuius forsan saepius mentionem fecit Livius in libris deperditis. — *Magis terrebat*, scilicet quod semper illud tristes casus sequuti erant; Stroth. et (*id quidem ... terrebat*) *in via* etc. coni. Perizon. coll. 35, 21. Sed vide Duker. — *In via fornicata*, concamerata, *quae ad campum* Martium *erat*, eo ex Vrbe ferebat; vide Nardin. Rom. vet. VI, 10. *Fornix* est vel concameratio, vel arcus (ut XXXVI, 23; XL, 51; XLIV, 11), in primis triumphalis, qui saepe *signis*, vel statuis impositis ornatus erat, quale genus in multis occurrit numis. Conf. XXXVII, 3, n. 4, et Cic. Verr. II, 63.

11. *Ea prodigia ex libris procurata*; vide ad I, 20, n. 11, et III, 10, n. 6. — *Legati a Paesto*; v. ad lib. X, cap. 14, n. 2.

12. *Sicut Neapolitanis*; v. cap. 32.

Cap. XXXVII. 1. *Ab Hierone classis Ostiam accessit*; vide ad XXVII, 5, n. 4. — *Magnitudinem populi romani* etc.; vide ad XXVII, 14, n. 1. — *Victoriam auream pondo trecentum* 20; vid. ad XXX, 21, n. 1.

in senatum introducti nuntiarunt: *Caedem C. Flaminii consulis exercitusque allatam adeo aegre tulisse regem Hieronem, ut nulla sua propria regnique sui clade moveri magis potuerit. Itaque, quamquam probe sciat, magnitudinem populi romani admirabiliorem prope adversis rebus, quam secundis esse; tamen se omnia, quibus a bonis fidelibusque sociis bella iuvari soleant, misisse: quae ne accipere abnuant, magno opere se patres conscriptos orare. Iam omnium primum ominis causa Victoriam auream pondo trecentum viginti afferre sese: acciperent eam tenerentque, et haberent propriam et perpetuam. Advexisse etiam trecenta millia modium tritici, ducenta hordei, ne commeatus deessent: et, quantum praeterea opus esset, quo iussissent, subvecturos. Milite atque equite scire, nisi romano latinique nominis* [2], *non uti populum romanum: levium armorum auxilia*[3] *etiam externa vidisse in castris romanis. Itaque misisse mille sagittariorum ac funditorum, aptam manum adversus Baliares ac Mauros, pugnacesque alias missili telo gentes.* Ad ea dona consilium quoque addebant, *Vt praetor, cui provincia Sicilia evenisset,*

2. *Milite atque equite nisi romano latinique nominis* etc.; vide ad I, 10, n. 2, et XXI, 55, n. 6. *Milites* autem saepe dicuntur *pedites*, et equitibus opponuntur (vide cap. 26, 29; XXVII, 38, n. 5; XXVIII, 1; XXXV, 23), ut ὁπλίτης ἱππεῦσιν, et *exercitus* equitatui XXX, 36; XL, 52, atque classi XXVI, 42. Cf. Gron. ad XXVIII, 1; Graev. ad Iustin. XIII, 3, et Cic. ad Div. X, 10; Intpp. Vellei. II, 15, et Front. II, 5, n. 37.

3. *Levium armorum auxilia* pro vulg. *l. armatorum a.* ex emend. Gron. reposui h. l. et XLIII, 18, n. 2. Latinitas id postulat, idemque firmatur auctoritate edit. pr. XLII, 65, n. 5, et librorum MSS. infra cap. 45 extr. XXV, 34, n. 4, et XXVII, 18, n. 3. Sic contra XLIV, 4, dicitur: *qui gravium armorum erant.* Possis et legere *levis armaturae auxilia.* Sed illud doctius est, et facilius ita ab indoctis hominibus corrumpi potuit. De auxiliis externis levium armorum in exercitu Rom. vid. Schel. ad Hygin. pag. 1037. — *Mille sagittariorum*; confer Sil. VIII, 613, ex quo suadente Ruhen. Elect. II, 15, coniicere possis *ter mille*, vel potius *tria millia*, nisi Silius licentia poëtica numerum auxisse censeri debet; Drak.

classem in Africam traiiceret; ut et hostes in terra sua bellum haberent, minusque laxamenti daretur[4] *iis ad auxilia Hannibali submittenda.* Ab senatu ita responsum regi est: *Virum bonum egregiumque socium Hieronem esse, atque uno*[5] *tenore, ex quo in amicitiam populi romani venerit, fidem coluisse, ac rem romanam omni tempore ac loco munifice adiuvisse: id, perinde ac deberet, gratum populo romano esse. Aurum et a civitatibus quibusdam allatum*[6], *gratia rei accepta, non accepisse populum romanum. Victoriam omenque accipere; sedemque ei se Divae dare, dicare Capitolium, templum Iovis Optimi Maximi. In ea arce urbis romanae sacratam, volentem propitiamque*[7], *firmam ac stabilem fore populo romano.* Funditores, sagittariique, et frumentum traditum consulibus. Quinqueremes ad navium[8] classem, quae cum T. Otacilio propraetore in Sicilia erant, quinque et viginti additae, permissumque est, ut, si e re publica censeret esse, in Africam traiiceret.

XXXVIII. Delectu perfecto, consules paucos morati dies, dum socii ab nomine latino[1] venirent. Milites tunc, quod nunquam antea factum erat, iure iurando ab tribunis militum adacti[2], iussu consulum

4. *Minusque laxamenti daretur;* cf. ad II, 24, n. 4.

5. *Vno tenore;* vide ad librum V, cap. 5, n. 5.

6. *Aurum et* (etiam) *a civitatibus quibusdam* etc.; vide cap. 32 et 36. — *Gratiam rei accipere*, voluntate benigna acquiescere, eamque gratam habere, aut laudibus gratove animo prosequi.

7. *Volentem propitiamque;* vide ad I, 16, n. 4.

8. *Ad navium classem;* vide ad cap. 34, n. 3. *Navium* numerum excidisse putat Gron. — *E rep.;* vide ad VI, 22, n. 2.

Cap. XXXVIII. 1. *Ab nomine latino;* vide ad I, 10, n. 2.

2. *Iure iurando ab tribunis mil. adacti* etc.; vid. ad II, 24, n. 7, et II, 32, n. 1. Nota Drak. est: « Ad h. l. haesit Lips. mil. Rom. I, 6. Ex sententia Schelii in diss. post Hygin. Gromat. cap. 1, olim, quum milites conscriberentur, sacramento rogati dicebant, se iussu consulum conventuros etc. Quum postea convenirent, ut decuriarentur, aut centuriarentur,

conventuros, neque iniussu abituros. Nam ad eam diem nihil praeter sacramentum fuerat; et, ubi ad decuriatum aut centuriatum[3] convenissent, sua voluntate ipsi inter se equites decuriati, centuriati pedites coniurabant, sese fugae atque formidinis ergo non abituros, neque ex ordine recessuros, nisi teli sumendi, aut petendi, et aut hostis feriendi, aut civis servandi causa. Id ex voluntario inter ipsos foedere a tribunis

sponte inter se coniurabant, sese fugae et formidinis ergo non habituros etc. In utraque autem re mutationem hoc tempore factam existimat; atque non tantum priori sacramento, sed posteriori etiam coniurationi spontaneae ius iurandum, in quod legitime milites a tribunis militum adigebantur, substitutum esse. Id si placet, huic pericopae proxima verba *nam ad eam diem nil praeter sacramentum fuerat* adiungenda, et maiori distinct. a sqq. separanda sunt. Sed post haec tempora adhuc *sacramenti* militaris mentio fit XXV, 5; XXVIII, 27, et al. An igitur verba illa *iussu consulum conventuros, neque iniussu abituros* expungenda sunt, quae certe ap. Frontin. Strat. IV, 1, n. 4 omittuntur? an potius transponenda hoc modo? *iure iurando ab tribunis mil. adacti: nam ad eam diem nihil praeter sacramentum fuerat, iussu consulum conventuros, neque iniussu abituros. Et ubi ad decuriatum* etc. Olim milites, quo tempore conscribebantur, sacramento dicebant, iussu consulum etc.; quum vero decuriarentur, aut centuriarentur, sponte *coniurabant, sese fugae* etc. Voluntaria illa coniuratio nunc mutata est, eiusque loco milites legitime in eadem verba a tribunis mil. adacti sunt iure iurando. Vltima haec emendatio etiam Creverio in mentem venit. Confer ad XLV, 2, n. 1. Ab *iure iurando* h. l. distinguitur *sacramentum*. Forsan hoc fuit sine solemni deorum invocatione, et dirarum imprecatione, quae in illo erat; Stroth. Illud erat necessarium et legitimum, ad quod milites a tribunis adigebantur, hoc voluntarium, et ultro praestitum; Sigon. et Ern. Recte: nam illud mox per *legitimam iuris iurandi adactionem*, hoc per *foedus voluntarium* explicatur; Doëring.

3. *Ad decuriatum aut centuriatum* explicant vulgo: ad praefecturas decuriarum et centuriarum; sed rectius ad divisionem in decurias et centurias; vide ad VI, 2, n. 4. Tò *ad* delendum putant Doker. et Doër. Ille exponit, ut decuriarentur equites etc.; hic, *ubi convenissent*, scilicet tribuni militum, ut decuriarent etc.; hoc est, in decurias et centurias describerent milites. Si hanc rationem admiseris, obscure, nec satis accurate; si illam, haud latine loquutus est Livius. — *Equites decuriati*, *centuriati pedites* (vide ad VI, 2, n. 4) *coniurabant*, una, singoli et omnes iurabant, *sese fugae atque formidinis ergo* (vide ad VI, 27, n. 1) *non abituros* etc.; vid. ad II, 32, n. 1. Mox *ad tribunos et ad legitimam iuris iurandi* (ad ius iurandum) *adactionem* quidam MSS. prob. Gron.

ad legitimam iuris iurandi adactionem translatum. Conciones, prius quam ab urbe signa moverentur, consulis Varronis multae ac feroces fuere, denuntiantes, bellum arcessitum in Italiam ab nobilibus, mansurumque in visceribus reipublicae [4], si plures Fabios imperatores haberet; se, quo die hostem vidisset, perfecturum. Collegae eius Pauli una, pridie quam ex urbe proficiscerentur, concio fuit verior, quam gratior populo, qua nihil inclementer in Varronem dictum, nisi id modo: *Mirari se, quomodo quis*[5] *dux, prius quam aut suum, aut hostium exercitum, locorum situm, naturam regionis nosset, iam nunc togatus in urbe sciret, quae sibi agenda armato forent; et diem quoque praedicere posset, qua cum hoste signis collatis esset dimicaturus. Se, quae consilia magis res dent hominibus, quam homines rebus, ea ante tempus immatura non praecepturum* [6]. *Optare, ut, quae caute atque consulte gesta essent, satis prospere evenirent. Temeritatem, praeterquam quod stulta sit, infelicem etiam ad id locorum fuisse.* Id sua sponte apparebat, tuta eum celeribus consiliis praepositu-

4. *In visceribus reip.* ut XXXII, 21; XXXIII, 44; XXXIV, 48. Confer ad Sil. VII, 490. — *Se, quo die hostem vidisset, perfecturum*, confecturum, ad finem perducturum, scil. *bellum*, debellaturum esse; ut passim; vide Gron. qui etiam legere et distinguere malebat: *denuntiantis, bellum, arcessitum in Italiam ab nobilibus, mansurumque ... haberet, se, quo die* etc. Ceterum haec verba exornavit Silius VIII, 263 seq.

5. *Mirari se, quomodo quis dux*, in MSS. *quod nequi dux*, unde Gron. coni. *qui nunquam dux*, scil. fuisset; quod auget indignationem. Sed ellipsis verbi dura est, et verba seqq. non ad id spectant, sed omnino ad ducem modo in Vrbe creatum. Mox pro vulg. *locatus* ex emend. Mureti, quam et alii probarunt, non dubitanter recepi *togatus*, cui *armatus* opponitur, ut passim. Confer ad c. 39, n. 4, et ad III, 50, n. 1.

6. *Ea ante tempus immatura non praecepturum*; vide ad IX, 23, n. 1. — *Ad id locorum*; vide ad IX, 45, n. 1. Mox *eum* e MSS. adieci. — *Tuta celeribus consiliis* etc.; vide ad IX, 32, n. 2.

rum: et, quo id constantius perseveraret [7], Q. Fabius Maximus sic eum proficiscentem alloquutus fertur [8]:

XXXIX. «Si aut collegam, id quod mallem, tui » similem, L. Aemili, haberes, aut tu collegae tui » similis esses, supervacanea esset oratio mea; nam » et duo boni consules, etiam me indicente [1], omnia » e republica fide vestra faceretis, et mali, nec mea » verba auribus vestris, nec consilia animis accipe- » retis. Nunc et collegam tuum et te talem virum » intuenti mihi tecum omnis oratio est; quem video » nequidquam et virum bonum et civem fore. Si » altera parte claudicet respublica [2], malis consiliis

7. *Et quo* (ut eo) *constantius* κατὰ *id* (in eo) *perseveraret*, ut apud Cic. p. Quinctil. 24 et al.

8. *Q. Fabius Max. sic eum proficiscentem alloquutus fertur*; confer Sil. VIII, 298 seq., et Plut. in Fab.

Cap. XXXIX. 1. *Etiam me indicente*, ut apud Terent. Adelph. III, 5, n. 62, et forte Cic. Fin. II, 3 extr., hoc est, non dicente, tacente, ut *indictum*, *insperante*, *intolerans*, *inopinans*, *insciens*, *inficiens*; Gron. qui hanc lect. e vestigiis MSS. restituit pro vulg. *e. me tacente.* — *E republica* (v. ad VI, 22, n. 2) *fide vestra* (vid. ad VII, 18, n. 1), forte cum Drak. leg. *ac fide*, vel cum Perizon. *fideque.* Desideratur sane copula, nisi *fide vestra* est: secundum fidem vestram; Bauer. Respicitur haud dubie vulgaris formula senatusconsulti, qua magistratus, quibus a senatu mandabatur negotium, iubebantur *curare*, seu *videre*, seu *facere*, *quod e re publica fideque sua ducerent*, vel *esse censerent*, vel *ita ut e republica fideque sua videretur.* Conf. ad XXII, 11, n. 1; XXIII, 24, n. 1; XXIV, 14, n. 4; XXV, 7, n. 3; XXVII, 38, n. 4; XXIX, 10, n. 3; XXIX, 13, n. 1; XXXIII, 31, n. 4; XXXIII, 45, n. 1; XXXVIII, 8, n. 2; Gell. XV, 11; Cic. Phil. III, 15. Sic et ὡς αὐτῷ δοκεῖ συμφέρειν ἐκ τῆς ἰδίας πίστεως ap. Polyb. XXVIII, 1, n. 9; ταῦτα γίνεσθαι οὕτως, ὡς ἂν αὐτοῖς ἐκ τῶν δημοσίων πραγμάτων πίστεώς τε τῆς ἰδίας φαίνηται in senatusconsulto ap. Gruter. pag. 503; κρίνειν τε καὶ πράξειν ὅ τι δοκιμάσειε συνοίσειν apud Appian. Pun. 32 pr.

2. *Si altera parte claudicet resp.*, quia alter consul malus est, minusve idoneus, cui eadem potestas est, etiam *malim* eius *consiliis idem ac bonis* tuis *iuris et potestatis erit*, illa eadem auctoritate exsequenda erunt ac tua bona; Stroth. Eodem auctore post *fore*, non post *respublica*, maiorem distinct. posui, etsi parum interest. *Claudet* pro *claudicet* in MS. Put. prob. Gron. quem vide sis. — *Nescio, an infestior ..... maneat*; vide ad II, 2, n. 3.

» idem ac bonis iuris et potestatis erit. Erras enim, « L. Paule, si tibi minus certaminis cum C. Terentio, quam cum Hannibale, futurum censes. Nescio, » an infestior hic adversarius, quam ille hostis, maneat: cum illo in acie tantum, cum hoc omnibus locis ac temporibus certaturus es: et adversus Hannibalem legionesque eius tuis equitibus ac peditibus pugnandum tibi est: Varro dux tuis militibus te est oppugnaturus. Ominis etiam tibi causa absit C. Flaminii » memoria [3]: tamen ille consul demum, et in provincia, et ad exercitum, coepit furere: hic, prius » quam peteret consulatum, deinde in petendo consulatu, nunc quoque consul, prius quam castra » videat aut hostem, insanit. Et, qui tantas iam nunc » procellas [4], proelia atque acies iactando, inter togatos ciet, quid inter armatam iuventutem censes » facturum, et ubi extemplo verba res sequitur? » Atqui si hic, quod facturum se denuntiat, extemplo pugnaverit, aut ego rem militarem, belli hoc » genus, hostem hunc ignoro, aut nobilior alius » Trasimeno locus nostris cladibus erit. Nec gloriandi » tempus [5] adversus unum est; et ego, contemnendo

3. *Ominis etiam tibi causa absit C. Flaminii memoria*; vide ad IX, 19, n. 7. — *Tamen ille* etc. brevius dictum per omissionem, sic explendum: ut tamen liceat, vel quia opus est illum memorare; non ominis causa, sed alia de causa eum memoro; Bauer. Confer ad I, 12, n. 1. — *In provincia*; vide ad II, 40, n. 9.

4. *Procellas inter togatos ciet* etc.; vide ad II, 12, n. 7, et III, 50, n. 1.

5. *Nec gloriandi tempus* (id est, locus, causa, opportuna conditio, ut graece καιρὸς saepe facultas et copia rei; Bauer.) *adversus unum est*, id est, apud te unum, coram te uno. Ita Str. cuius nota est: « Sententia eo pertinet, ut arrogantiae et gloriandi speciem a se amoveat Fabius, dum suam belli gerendi rationem optimam dicit. Ineptum foret, inquit, me, haud in concione gloriantem, coram te uno gloriari velle, a quo tam longe absum, ut forsan potius in *contemnendo gloriam*, quam in *appetendo* eam, *modum excesserim*. Nihilominus tamen dicendum est, quod sine arrogantia dictum velim, eam *rationem belli gerendi unam* veram esse, *qua* ego bellum *gessi* ». Sed si τὸ *unum* ad Pa-

» potitus quam appetendo gloriam, modum exces-
» serim. Sed ita res habet: una ratio belli gerendi
» adversus Hannibalem est, qua ego gessi. Nec even-
» tus modo hoc docet (stultorum iste magister est),
» sed eadem ratio, quae fuit, futuraque, donec res
» eaedem manebunt, immutabilis est. In Italia bel-
» lum gerimus, in sede ac solo nostro; omnia circa
» plena civium ac sociorum sunt; armis, viris, equis,
» commeatibus iuvant iuvabuntque: id iam fidei do-
» cumentum in adversis rebus nostris dederunt [6].
» Meliores, prudentiores, constantiores nos tempus
» diesque facit. Hannibal contra in aliena, in hostili
» est terra, inter omnia inimica infestaque, procul
» ab domo, procul ab patria. Neque illi terra, neque
» mari est pax: nullae eum urbes accipiunt, nulla
» moenia: nihil usquam sui videt: in diem rapto vi-
» vit. Partem vix tertiam exercitus eius habet, quem
» Iberum amnem traiecit: plures fames, quam fer-
» rum, absumpsit; nec his paucis iam victus suppe-
» ditat. Dubitas ergo, quin sedendo [7] superaturi si-
» mus eum, qui senescat in dies? non commeatus,

lum referas, haec cum iis, quae paulo post sequuntur, *sed ne adversus te quidem gloriabor* (conf. not. 9), non bene conciliari possunt, quum particulae *ne quidem* iam ante de alio, contra quem gloriari videri possit Fabius, sermonem fuisse, aperte innuant: nec pronomen *te* quum gravitatis, tum ambiguitatis causa omissurus h. l. fuisse videtur Livius: itaque τὸ *unum* ad Varronem referendum; Doër. Recte, opinor: sed pro *unum* forte cum Gron. leg. *hunc*, vel potius cum Burm. ad Quintil. Decl. 330, *vanum*; nisi malis *Varronem*. Pro *et ego* in plerisque libris minus apte legitur *ut ego*.

6. *Id*, tale, *fidei documentum* ..... *dederunt*, « brevius dictum pro: *nam id f. d. d.*, ut dubitari nefas sit, vel, quod dubium non est ex documento fidei, quod dederint. Ita Homerus saepe utitur pro nomine τοῖος, talis, v. c. Il. V, 828, *τοίη τοι ἐγὼν ἐπιτάρ-ῥοθός εἰμι*, i. e., *quippe* ego tibi sum adiutrix, ut nil timeas »; Bauer. — *Inter omnia inimica*, ubi omnia sunt ei inimica. — *In diem rapto vivit*; v. ad IV, 10, n. 1.

7. *Quin sedendo* (vide ad VII, 37, n. 4, et XXI, 48, n. 8) *superaturi simus eum, qui senescat in dies*; vide ad I, 22, n. 3, et IV, 10, n. 1.

» non supplementum, non pecuniam habeat? Quam » diu pro Geronii, castelli Apuliae inopis [8], tan» quam pro Carthaginis moenibus? Sed ne adversus » te quidem ego gloriabor [9]. Cn. Servilius atque Ati» lius, proximi consules, vide, quemadmodum eum » ludificati sint. Haec una salutis est via, L. Paule, » quam difficilem infestamque cives tibi magis, quam » hostes, facient. Idem enim tui, quod hostium mi» lites, volent [10]; idem Varro, consul romanus, quod » Hannibal, poenus imperator, cupiet. Duobus du» cibus unus resistas, oportet: resistes autem, adver» sus famam rumoresque hominum si satis firmus » steteris, si te neque collegae vana gloria, neque » tua falsa infamia moverit. Veritatem laborare [11] ni» mis saepe aiunt, exstingui nunquam: gloriam » qui spreverit, veram habebit. Sine, timidum pro » cauto [12], tardum pro considerato, imbellem pro

8. *Quam diu pro Geronii, castelli A. inopis* (vide ad cap. 18, n. 5), *t. pro C. moenibus sedit? Ne adversus* etc. forte leg.; nisi potius h. l. est ἀποσιώπησις (confer XXII, 50, n. 2; XLV, 38, n. 3; ad Sil. VI, 110, et VII, 248) modesta in mentione eius rei, quae ad laudem Fabii proprie pertinebat, ut siluerit *eum tenui, maceravi*, vel *sedere coegi*: praesertim quum subsequatur, *sed ne adversus te quidem ego gloriabor*; Gronovius. Sed ἀποσιώπησις morata mihi frigere inter amicos videtur; nec aut turpitudinis, aut acerbitatis, ulla hic reticentia, aut vehementior animi agitatio, in his utique verbis; Bauerus. In quibusdam MSS. et multis edd. vett. post *moenibus* verba *pugnatum est* addita, sed a Petrarcha, teste Valla. Ceterum ante Geronium per hiemem et vertolum castra Poenorum castris romanis fuerant opposita. Cf. Polybium III, 107 pr.

9. *Sed ne adversus te quidem ego gloriabor*; in pron. *ego* praecipua vis est: non ego de me solo hoc gloriabor, ne apud te quidem, quum *consules Servilius et Atilius* eadem ratione bellum gesserint (cf. cap. 32), et Hannibalem tenentes *ludificati sint*; Stroth. Conf. not. 5. Mox *tibi* ex uno MS. recepi cum Strothio pro vulg. *sibi*, quod a vett. edd. ante Aldum plane abest.

10. *Idem enim tui, quod hostium, milites volunt*, scilic. manum statim conserere; Stroth.

11. *Veritatem laborare*, obscurari, premi; Ern. Male se habere, nulla ei fide habita; Doër. Cf. ad librum III, cap. 31, n. 1.

12. *Sine timidum* te *pro cauto* etc. Conf. ad c. 12, n. 12, ubi eadem ipsi Fabio Minucius obiiciebat. Lem.

» perito belli vocent: malo te sapiens hostis metuat, » quam stulti cives laudent. Omnia audentem con- » temnet Hannibal; nil temere agentem metuet. Nec » ego, ut nihil agatur[13], moneo; sed ut agentem te » ratio ducat, non fortuna: tuae potestatis semper, » tuaque omnia sint. Armatus intentusque sis, ne- » que occasioni tuae desis, neque suam occasionem » hosti des. Omnia non properanti clara certaque » erunt: festinatio improvida est, et caeca.»

XL. Adversus ea oratio consulis haud sane laeta fuit [1], magis fatentis, ea, quae diceret, vera, quam facilia factu esse. *Dictatori magistrum equitum intolerabilem fuisse* [2]*: quid consuli adversus collegam seditiosum ac temerarium virium atque auctoritatis fore? Se populare incendium priore consulatu semiustum effugisse: optare, ut omnia prospere evenirent. At, si quid adversi caderet* [3], *hostium se telis potius, quam suffragiis iratorum civium, caput obiecturum.* Ab hoc sermone[4] profectum Paulum tradunt, prosequentibus primoribus[5] patrum. Plebeium consulem sua plebes prosequuta, turba, quam dignitate, conspectior. Vt in castra venerunt, permixto novo exercitu ac vetere, castris bifariam factis, ut nova minora essent

13. *Nec ego, ut nihil agatur, moneo:* a plerisque MSS. et omnibus edd. antt. abest τὸ *moneo*, prob. Gronovio modo pro *vae*, quod in MS. Put. legitur post fortuna, reponatur *velim.* — *Neque occasioni tuae desis, neque suam hosti des;* vid. ad librum I, cap. 11, n. 1; lib. I, cap. 56, n. 10, et lib. III, cap. 46, n. 3.

Cap. XL. 1. *Haud sane laeta*, ex laeto omnino profecta. Doër.

2. *Dictatori magistrum equitum*, Fabio Minucium, *intolerabilem fuisse*, ab illo ferociam huius et temeritatem non coërceri potuisse. — *Se populare incendium p. c. semiustum effugisse;* vide ad cap. 35, n. 3.

3. *Si quid adversi caderet:* malim *adverse;* Bauer. —*Suffragiis iratorum civium*, arbitrio; Doër.

4. *Ab hoc sermone*, statim post eum; Strothius. Confer ad librum I, cap. 1, n. 5.

5. *Prosequentibus primoribus* etc.; vide ad VI, 34, n. 6. — *Conspectior;* vide ad II, 5, n. 8. — *Propius Hannibalem;* vide ad II, 48, n. 5.

propius Hannibalem, in veteribus maior pars, et omne robur virium esset; tum consulum anni prioris M. Atilium [6], aetatem excusantem, Romam[7] miserunt; Geminum Servilium[8] in minoribus castris legioni romanae, et socium peditum equitumque duobus millibus praeficiunt. Hannibal, quamquam parte dimidia auctas hostium copias cernebat, tamen adventu consulum mire gaudere. Non solum enim nihil ex raptis in diem commeatibus superabat, sed ne, unde raperet, quidem quidquam reliqui erat, omni undique frumento, postquam ager parum tutus erat, in urbes munitas convecto, ut vix decem dierum (quod compertum postea est) frumentum superesset, Hispanorumque ob inopiam transitio parata fuerit, si maturitas temporum exspectata foret.

XLI. Ceterum temeritati consulis ac praepropero ingenio materiam etiam fortuna dedit: quod in prohibendis praedatoribus tumultuario proelio [1], ac procursu magis militum, quam ex praeparato aut iussu imperatorum, orto, haudquaquam par Poenis dimicatio fuit. Ad mille et septingenti[2] caesi, non plus centum Romanorum sociorumque occisis. Ceterum victoribus effuse sequentibus metu insidiarum obstitit Paulus consul; cuius eo die (nam alternis imperi-

6. *Consulum anni prioris M. Atilium*; vide ad IX, 27, n. 3.

7. *Aetatem excusantem* (vid. ad VI, 22, n. 3) *Romam miserunt*, ubi eum triennio post censorem fuisse, ex Liv. XXIV, 11; Valer. Max. II, 9, 8, et Fastis consul. Hinc Polybium errasse, qui lib. III, 109, 114, 116, eum interfuisse pugnae cannensi, et in ea periisse tradit, iam docuere Schweigh. ad hh. ll. et Perizon. Animadv. hist. cap. 1 extr. p. 35.

8. *Geminum Servilium*, ut cap. 45 extr.; vide ad III, 1, n. 1. — *Nihil ex raptis in diem commeatibus superabat*; vide ad lib. IV, cap. 10, n. 1, et lib. VIII, cap. 10, n. 1.

Cap. XLI. 1. *Tumultuario proelio*; vide ad I, 37, n. 4.

2. *Ad mille et septingenti*; vide ad IV, 59, n. 4.

tabant) imperium erat [3], Varrone indignante ac vociferante, emissum hostem e manibus; debellarique, ni cessatum foret, potuisse. Hannibal id damnum haud aegerrime pati: quin potius credere, velut inescatam temeritatem ferocioris consulis, ac novorum maxime militum esse. Et omnia ei hostium, haud secus quam sua, nota erant; dissimiles discordesque imperitare; duas prope partes tironum militum in exercitu esse. Itaque, locum et tempus insidiis aptum se habere ratus, nocte proxima nihil praeter arma ferentes secum milites ducens, castra plena omnis fortunae publicae privataeque relinquit; transque proximos montes laeva pedites instructos condit, dextra equites, impedimenta per convallem [4], medium agmen, traducit, ut diripiendis velut desertis fuga dominorum castris occupatum impeditumque hostem opprimeret. Crebri relicti in castris ignes [5], ut fides fieret, dum ipse longius spatium fuga praeciperet [6], falsa imagine castrorum, sicut Fabium priore anno frustratus esset, tenere in locis consules [7] voluisse.

XLII. Vbi illuxit, subductae primo stationes, deinde propius adeuntibus insolitum silentium admirationem fecit. Iam satis comperta solitudine, in castris

3. *Cuius eo die (num alternis* diebus *imperitabant) imperium erat;* v. ad II, 1, n. 11, et conf. inf. cap. 45, et Polyb. III, 110. Ex his locis Dodwell. in Prael. Cambd. p. 668, putat confici, eo tempore consules non solum in castris, verum etiam in Vrbe, alternis diebus fasces habuisse: cui bene respondere Wessel. Probab. c. 39 monet Duk. — *Inescatam;* vide XLI, 23.

4. *Impedimenta per convallem traducit*, ita ut essent *medium agmen* inter pedites equitesque; Strothius. Similis epexegesis exempla vide IX, 40; XXVIII, 14; XXIX, 25; XXXIX, 31; XLII, 59; Gronov.

5. *Crebri relicti in castris ignes*, etc., noto strategemate exercitus castra insciis hostibus moventis. Confer Frontin. I, 1, n. 9; I, 5, n. 22 et 24; Onos. c. 10, §. 5; Leo, c. 11, §. 24.

6. *Dum ipse longius spatium* viae *fuga praeciperet;* al. *praeriperet.* Cf. ad III, 46, n. 5.

7. *Tenere in locis consules*, scil. in quibus erant, in castris; Duk. *Tenere us locis* coni. Iac. Gron.

concursus fit ad praetoria consulum, nuntiantium fugam hostium adeo trepidam, ut, tabernaculis stantibus, castra reliquerint: quoque fuga obscurior esset, crebros etiam relictos ignes. Clamor inde ortus, ut signa proferri iuberent, ducerentque ad persequendos hostes, ac protinus castra diripienda: et consul alter velut unus turbae militaris erat. Paulus etiam atque etiam dicere, providendum praecavendumque esse. Postremo, quum aliter neque seditionem, neque ducem seditionis sustinere posset, Marium Statilium praefectum cum turma lucana [1] exploratum mittit. Qui, ubi adaequitavit portis, subsistere extra munimenta ceteris iussis, ipse cum duobus equitibus vallum intravit; speculatusque omnia cum cura renuntiat, insidias profecto esse: ignes in parte castrorum, quae vergat in hostem, relictos: tabernacula aperta, et omnia cara in promptu relicta: argentum quibusdam locis temere per vias, velut obiectum ad praedam, vidisse. Quae ad deterrendos a cupiditate animos nuntiata erant, ea accenderunt; et, clamore orto a militibus, *ni signum detur*, *sine ducibus ituros*, haudquaquam dux defuit: nam extemplo Varro signum dedit proficiscendi. Paulus, quum ei sua sponte cunctanti pulli quoque auspicio non addixissent [2], obnuntiari iam efferenti porta signa collegae iussit. Quod quamquam Varro aegre est passus, Flaminii tamen recens casus [3], Claudiique

CAP. XLII. 1. *Cum turma lucana;* vide ad X, 33, n. 1.

2. *Pulli quoque auspicio non addixissent;* vide ad I, 36, n. 3, et ad Tac. Ann. II, 14, n. 4. *Auspicio* pro in auspicio, vel quo tempore auspicio operam dabat, ut *ludis* (II, 36, n. 2), et similia; Drakenb. — *Obnuntiari*, triste auspicium cum formula *alio die* nuntiari, ut deterreatur a consilio suo, et inceptum impediatur; conf. Cic. Phil. II, 33; pro Sext. XXXVI, 37, et al.

3. *Flaminii tamen recens casus*, et P. *Claudii* Pulchri ..... *clades*, quae contemptui auspiciorum tribueban-

consulis primo punico bello memorata navalis clades, religionem animo incussit [4]. Dii prope ipsi eo die magis distulere, quam prohibuere, imminentem pestem Romanis. Nam forte ita evenit, ut, quum referri signa in castra iubenti consuli milites non parerent, servi duo, Formiani unus, alter Sidicini equitis, qui, Servilio atque Atilio consulibus, inter pabulatores excepti a Numidis fuerant, profugerent eo die ad dominos: qui deducti ad consules nuntiant, omnem exercitum Hannibalis trans proximos montes sedere in insidiis. Horum opportunus adventus consules imperii potentes fecit [5], quum ambitio alterius suam primum apud eos prava indulgentia maiestatem solvisset.

XLIII. Hannibal, postquam motos magis inconsulte Romanos, quam ad ultimum temere evectos [1], vidit, nequidquam, detecta fraude, in castra rediit. Ibi plures dies propter inopiam frumenti manere nequibat; novaque consilia in dies non apud milites solum, mixtos ex colluvione omnium gentium, sed etiam apud ipsum ducem, oriebantur. Nam quum initio fremitus, deinde aperta vociferatio fuisset exposcen-

tur. De illa vide sup. cap. 3 seq. de hoc Epit. lib. XIX; Cic. Nat. Deor. II, 3, et de Div. I, 16, II, 33; Valer. Max. I, 4, 3; Polyb. I, 49-52. *Casus*, calamitas, vel fatum, mors. Sic fero *suo casu absumi* XXIII, 22 pr. et *fato perire* ap. Virg. Aen. IV, 696, ubi cf. Intpp.

4. *Religionem animo incussit*; vide ad II, 5, n. 4.

5. *Consules imperii potentes fecit*, h. e. effecit, ut imperium exercere, et milites, pugnandi cupiditate ardentes, coërcere possent. Conf. ad VIII, 13, n. 9, et IX, 14, n. 4. — *Ambitio alterius* consulis, Flaminii. — *Apud eos*, scil. milites. Sed dura est ellipsis. Forte leg. *apud accensos prava indulgentia*. — *Maiestatem solvisset*, imminuisset, aut totam paene sustulisset, ut I, 49.

CAP. XLIII. 1. *Ad ultimum temere evectos*, abreptos, ut XXXV, 31; forte et XLII, 62, nisi *spe vana evectus* est elatus. — *Nequidquam*, sine operae successu fructuque. Conf. ad XLII, 64, n. 2. — Verba *detecta fraude* glossam redolent; Doër.

tium stipendium debitum, querentiumque annonam primo, postremo famem; et mercenarios milites, maxime hispani generis, de transitione cepisse consilium fama esset; ipse etiam interdum Hannibal de fuga in Galliam dicitur agitasse, ita ut, relicto peditatu omni, cum equitibus se proriperet. Quum haec consilia atque hic habitus animorum esset in castris, movere inde statuit, in calidiora atque eo maturiora messibus Apuliae loca; simul ut, quo longius ab hoste recessisset [2], transfugia impeditiora levibus ingeniis essent. Profectus est nocte, ignibus similiter factis, tabernaculisque paucis in speciem relictis, ut insidiarum par priori metus contineret Romanos. Sed, per eundem Lucanum Statilium, omnibus ultra castra transque montes exploratis, quum relatum esset, visum procul hostium agmen, tum de insequendo eo consilia agitari coepta. Quum utriusque consulis eadem, quae semper ante, fuisset sententia [3], ceterum Varroni fere omnes, Paulo nemo, praeter Servilium, prioris anni consulem, assentiretur, maioris partis sententia ad nobilitandas clade romana Cannas, urgente fato, profecti sunt. Prope eum vicum Hannibal castra posuerat aversa a Vulturno vento [4], qui campis torridis siccitate nubes pulveris vehit. Id quum ipsis castris percommodum fuit, tum salutare praecipue futurum erat, quum aciem dirigerent, ipsi

2. *Quo longius ab hoste recessisset*, eo *impeditiora* etc. Conf. ad II, 45, n. 12. *Quod longius* optimi MSS.

3. *Quum utriusque consulis eadem, quae semper ante, fuisset* (malim esset, quam *fuisset*, quod rectius ad *quae* suppletur) *sententia*; dum Paulus in prudentia pugnam evitandi, et Varro in temeritate pugnam committendi sibi constabat; Doër. — *Cannae*, al. *Canna*, olim oppidum, postea *vicus* Apuliae ad *Aufidum* flumeo (*Ofanto*); vide Polyb. III, 107, et de *Aufido* c. 44, et Polyb. III, 110.

4. *A Vulturno vento*, Euro, vel potius Euronoto (*Südost*); vide Gell. II, 22, et ad Silium, IX, 491 sq. — *Ipsi aversi* a vento.

aversi, terga tantum afflante vento, in obcaecatum pulvere effuso hostem pugnaturi.

XLIV. Consules, satis exploratis itineribus, sequentes Poenum, ut ventum ad Cannas est, ubi in conspectu Poenum habebant, bina castra communiunt, eodem ferme intervallo, quo ad Geronium, sicut ante, copiis divisis [1]. Aufidus amnis, utrisque castris affluens, aditum aquatoribus ex sua cuiusque[2] opportunitate haud sine certamine dabat. Ex minoribus tamen castris, quae posita trans Aufidum erant, liberius aquabantur Romani, quia ripa ulterior nullum habebat hostium praesidium. Hannibal spem nactus, locis natis ad equestrem pugnam [3], qua parte virium invictus erat, facturos copiam pugnandi consules, dirigit aciem, lacessitque Numidarum procursatione hostes. Inde rursus sollicitari seditione militari ac discordia consulum romana castra, quum Paulus Semproniique et Flaminii temeritatem Varroni, Varro speciosum timidis ac segnibus ducibus exemplum Fabium[4] obiiceret; testareturque deos hominesque hic, *nullam penes se culpam esse, quod Hannibal iam velut usu cepisset Italiam* [5]; *se constrictum a collega teneri* [6]; *ferrum atque arma iratis*

Cap. XLIV. 1. *Quo ad Geronium, sicut ante, copiis divisis*; conf. c. 40, et ad cap. 39, n. 8. Verba *sicut ante* glossam sapiunt.

2. *Ex sua cuiusque opportunitate*, quo quisque pro castrorum situ opportune flumen adire poterat; Doër. — De *Aufido* vide ad cap. 43, n. 2.

3. *Locis natis ad equestrem pugnam*; vide ad V, 37, n. 6. — Mox *Semproniique* pro *Sempronii*. Conf. ad I, 43, n. 4.

4. *Speciosum timidis ac segnibus ducibus exemplum Fabium*, Fabium, tanquam exemplum, quo duces, qualis Paulus sit, ad timiditatem et segnitiem suam tegendam utantur; Doër. *Fabii* edd. ante Graev.

5. *Quod Hannibal iam velut usu cepisset Italiam*; vide ad I, 46, n. 1. *Suam* pro *usu* edd. ante Gron.

6. *Se constrictum a collega teneri*, quasi vinculis, hoc est, prohiberi ab agendo et pugnando. — *Proiectis ac proditis ad inconsultam pugnam legionibus*; conf. ad II, 43, n. 5. *Proi-*

et pugnare cupientibus adimi militibus; ille, *si quid proiectis ac proditis ad inconsultam atque improvidam pugnam legionibus accideret, se omnis culpae exsortem, omnis eventus participem fore* diceret. *Videret, ut, quibus lingua tam prompta ac temeraria, aeque in pugna vigerent manus.*

XLV. Dum altercationibus magis, quam consiliis, tempus teritur, Hannibal ex acie, quam ad multum diei tenuerat instructam, quum in castra ceteras reciperet copias, Numidas ad invadendos[1] ex minoribus castris Romanorum aquatores trans flumen mittit. Quam inconditam turbam quum vixdum in ripam egressi clamore ac tumultu fugassent, in stationem quoque pro vallo locatam, atque ipsas prope portas evecti sunt. Id vero indignum visum, ab tumultuario auxilio[2] iam etiam castra romana terreri; ut ea modo una causa, ne extemplo transirent flumen, dirigerentque aciem, tenuerit Romanos, quod summa imperii eo die penes Paulum fuerit. Itaque Varro postero die, cui sors eius diei imperii erat[3], nihil consulto collega, signum pugnae proposuit, instructasque copias flumen traduxit, sequente Paulo, quia magis non probare, quam non adiuvare, consilium

cere homines, vitam, spem etc. tanquam rem vilem, nulliusve pretii, pro nihilo habere et spernere, vel, tanquam expositum infantem, haud curare, et periculis exponere. Hinc *si tanta clades vilem vitam non fecit, nulla faciet* inf. c. 60, n. 9; *prodigus vitae* et alia. Conf. ad Silium, I, 225, et VI, 226.

CAP. XLV. 1. *Numidas ad invadendos* etc. Conf. Polyb. III, 112. — *Trans flumen* Aufidum, ubi erant castra minora Romanorum. Cf. cap. 44. — *Inconditam turbam*; vid. ad XXI, 57, n. 11.

2. *Ab tumultuario auxilio*, a Numidis auxiliaribus, subito in re trepida concitatis; Doér. Conf. ad I, 37, n. 4. *Auxilium*, ut vulgo *auxilia*, pro copiis auxiliaribus.

3. *Cui sors eius diei imperii erat*; vide ad II, 1, n. 11, et X, 26, n. 4. Conf. Polyb. III, 113.—*Signum pugnae proposuit*; vide ad librum VI, c. 8, n. 1.

poterat. Transgressi flumen eas quoque, quas in castris minoribus habuerant, copias suis adiungunt: atque ita instructa[4] acie, in dextro cornu (id erat flumini propius) romanos equites locant, deinde pedites: laevum cornu extremi equites sociorum [5], intra pedites, ad medium iuncti legionibus romanis tenuerunt: iaculatores cum ceteris levium armorum auxiliis prima acies facta. Consules cornua tenuerunt; Terentius laevum, Aemilius dextrum. Gemino Servilio media pugna tuenda data.

XLVI. Hannibal luce prima, Baliaribus levique alia armatura[1] praemissa, transgressus flumen, ut quosque traduxerat, ita in acie locabat. Gallos Hispanosque equites prope ripam laevo in cornu adversus romanum equitatum: dextrum cornu Numidis equitibus datum, media acie peditibus firmata; ita ut Afrorum utraque cornua essent, interponerentur his medii Galli atque Hispani. Afros romanam magna ex parte crederes aciem; ita armati erant [2], armis et ad

4. *Atque ita instructa acie, in dextro cornu* etc. Cf. de acie et universa pugna canuensi Polyb. III, 113 sq.; Appianum, Bell. Hannib. cap. 19 sq.; *Guischardt* in *Mémoires militaires*, tom. I, cap. 48. Mox *romanos equites locant, medios pedites*, vel *medii pedites*, scil. erant, vel *medium pedites ... tenuerunt* suspicari possis cum I. Fr. Gronov. coll. Polyb. III, 113. Sed bene monet Iac. Gron., mirum non esse, nihil directe dici de media acie (ut nec X, 27 extr.), quum clare pateat ex seqq., hos pedites usque *ad medium* aciei patuisse, donec *iungerentur* peditibus sociorum, a quibus laeva pars aciei incipiebat.

5. *Laevum cornu extremi equites sociorum*, h. e. in extrema eius parte, post pedites, locati, *intra*, in interiore eius parte, *pedites* sociorum, *ad medium*, versus mediam aciem, et in ea, *iuncti legionibus romanis, tenuerunt: iaculatores cum ceteris* (ex emend. Drak. pro vulg. *tenuerunt iaculatores: ex ceteris*) *levium armorum auxiliis prima acies facta*; conf. ad cap. 37, n. 2. *Iaculatores et cetera l. a. auxilia* coni. Gron. — *Gemino Servilio*; vid. ad III, 1, n. 1.

CAP. XLVI. 1. *Baliaribus levique alia armatura*; vid. ad librum XXI, cap. 55, n. 2.

2. *Ita armati erant*, Afri ut Romani etc. Conf. ad haec et seqq. Polyb. III, 114. — *Gallis Hispanisque scuta eiusdem formae erant*, scil. vasta quidem et longa, sed plana, et parum

Trebiam, ceterum magna ex parte ad Trasimenum captis. Gallis Hispanisque scuta eiusdem formae fere erant; dispares ac dissimiles gladii: Gallis praelongi, ac sine mucronibus [3]: Hispano, punctim magis, quam caesim, assueto petere hostem, brevitate habiles, et cum mucronibus. Sane et alius habitus gentium harum tum magnitudine corporum, tum specie terribilis erat. Galli super umbilicum erant nudi: Hispani linteis praetextis purpura tunicis, candore miro fulgentibus, constiterant. Numerus omnium peditum, qui tum steterunt in acie, millium fuit quadraginta, decem equitum. Duces cornibus praeerant; sinistro Hasdrubal, dextro Maharbal [4]: mediam aciem Hannibal ipse cum fratre Magone tenuit. Sol, seu de industria ita locatis, seu quod forte ita starent, peropportune utrique parti obliquus erat, Romanis in meridiem, Poenis in septemtrionem versis. Ventus (Vulturnum incolae [5] regionis vocant), adversus Romanis coortus, multo pulvere in ipsa ora volvendo prospectum ademit.

lata, adeoque non tegentia corpus; vide ad XXXVIII, 17 et 21; Polyb. II, 30; III, 114; Spanh. ad Callim. Hymn. in Del. 184; Lips. Mil. Rom. III, 2.

3. *Gallis praelongi, ac sine mucronibus gladii*, quibus caesim tantum feriebant. Conf. XXXVIII, 17; Polyb. II, 33; III, 114; VI, 23; Spanh. ad Callim. Hymn. in Del. 172.—*Hispano punctim magis, quam caesim... brevitate* (ob eam) *habiles* gladii, *et cum mucronibus*; vide ad VII, 10, n. 1, et Polyb. II, 30, 33; III, 114. *Habilis*, ut *facilis*, qui facile regi, tractari et fingi potest. Contra *inhabilis* dicitur XXIV, 34, n. 3, et XXXIII, 30. Cf. ad III, 70, n. 1.—*Sane et alius* (reliquus; vide ad IV, 10, n. 2) *habitus* etc. ex. emend. Gron. pro vulg. *ante ceteros habitus* etc. Hoc, quod Grutero debetur, in nullo MS. exstat; illud ex membranis, foede h. l. corruptis, erutum.—*Galli super umbilicum erant nudi* etc. Cf. Appian. Gall. Exc VIII (ubi v. Schw.), et verba Pol. III, 114: Τῶν μὲν Κελτῶν γυμνῶν, τῶν δὲ Ἰβήρων λινοῖς περιπορφύροις χιτωνίσκοις κεκοσμημένων κατὰ τὰ πάτρια, ξενίζουσαν ἅμα καὶ καταπληκτικὴν συνέβαινε γίγνεσθαι τὴν πρόσοψιν.

4. *Dextro Maharbal*; apud Polyb. Ἄννων. At apud Appian. Bell. Hannib. 20, dextro cornu praeest Mago, et sinistro Hannon.

5. *Ventus* (*Vulturnum incolae*) etc. Vide ad cap. 43, n. 3.

XLVII. Clamore sublato, procursum ab auxiliis; et pugna levibus primum armis commissa: deinde equitum gallorum hispanorumque laevum cornu cum dextro romano concurrit, minime equestris more[1] pugnae. Frontibus enim adversis concurrendum erat, quia, nullo circa ad evagandum relicto spatio, hinc amnis, hinc peditum acies claudebant in directum utrinque nitentes. Stantibus[2] ac confertis postremo turba equis, vir virum amplexus detrahebat equo. Pedestre magna iam ex parte certamen factum erat: acrius tamen, quam diutius, pugnatum est; pulsique romani equites terga vertunt. Sub equestris finem certaminis coorta est peditum pugna. Primo et viribus et animis pares constabant ordines Gallis Hispanisque: tandem Romani, diu ac saepe connisi, aequa fronte[3] acieque densa impulere hostium cuneum nimis tenuem, eoque parum validum, a cetera prominentem acie. Impulsis deinde ac trepide referentibus pedem insistere; ac tenore uno[4] per praeceps pavore fugientium agmen in mediam primum aciem illati, postremo, nullo resistente, ad subsidia Afrorum[5]

Cap. XLVII. 1. *Minima equestris more pugnae*, quippe quae alias vaga, nec confertis ordinibus, sed ab aliis a fronte, ab aliis a latere committebatur; Stroth. Vide ad Tac. Ann. VI, 35, n. 3, et confer ad haec et seqq. Polyb. lib. III, cap. 115.

2. *Stantibus*, iam immobilibus, *ac confertis postremo*, postquam concurrissent, *turba equis*, ob nimiam turbam in angustiis loci; Gron.

3. *Aequa fronte* (ἐπὶ τῆς εὐθείας, et ἐπὶ μίαν εὐθεῖαν apud Polyb. III, 113) *acieque densa*; Stroth. — *Impulere*; vide ad I, 14, n. 8. — *Hostium cuneum* (vide ad II, 30, n. 8) *prominentem*, cui *frons aequa*, seu recta opponitur. Mox *institere* malebat Gronovius.

4. *Ac tenore uno* (vide ad V, 5, n. 5) *per agmen fugientium praeceps pavore*, ob pavorem praecipiti cursu ruens; Doër.

5. *Ad subsidia Afrorum* (conf. ad II, 20, n. 2) *pervenerunt*, *qui utrinque*, in utroque cornu, *reductis alis constiterant*, longius remoti a romana acie, *media Gallorum Hispanorumque prom. acie* in modum *cunei*, vel lunolae (ἐν μηνοειδεῖ σχήματι, vel εἰς τοῦ μηνίσκου τὸ κύρτωμα), et romanae propius admota. Conf. Polyb. III, 113 extr. 115, et Front. Strat. II, 3, n. 7.

pervenerunt; qui utrinque reductis alis constiterant, media, qua Galli Hispanique steterant, aliquantum prominente acie: qui cuneus ut pulsus aequavit frontem primum, deinde nitendo etiam sinum in medio dedit [6], Afri circa iam cornua fecerant; irruentibusque incaute in medium Romanis, circumdedere alas: mox, cornua extendendo, clausere et ab tergo hostes. Hinc Romani, defuncti nequidquam proelio uno [7], omissis Gallis Hispanisque, quorum terga ceciderant, et adversus Afros integram pugnam ineunt, non tantum eo iniquam, quod inclusi adversus circumfusos, sed etiam quod fessi cum recentibus ac vegetis pugnabant.

XLVIII. Iam et sinistro cornu Romanis [1], ubi sociorum equites adversus Numidas steterant, consertum proelium erat, segne primo, et a punica coeptum fraude. Quingenti ferme Numidae [2], praeter

6. *Deinde nitendo etiam sinum in medio dedit cuneus*, id est, Romanis omni virium nisu instantibus; Doër. Nitentibus Romanis, nisu impulsus adverso: est quasi hypallage, ut apud Virg. Georg. III, 215, *urit videndo femina*, i. e. equo mare eam (equam) vidente; Bauerus. Forte leg. *cedendo*. Επόμενοί γε τούτοις οἱ Ρωμαῖοι, καὶ συντρέχοντες ἐπὶ τὰ μέσα καὶ τὸν εἴκοντα τόπον τῶν πολεμίων, Polyb.

7. *Defuncti nequidquam proelio uno* cum Gallis Hispanisque. Mox *et* pro vulg. *etiam* (quod modo praecessit, et mox sequitur) ex optimis MSS. (a quibus etiam τὸ *integram* abest) reposui, etsi plane delere malim.

Cap. XLVIII. 1. *Iam et sinistro cornu Romanis* ex optimis MSS. revocavi pro vulg. *Iam et in sinistro cornu romano*.

2. *Quingenti ferme Numidae* etc., quos alii dicunt sexcentos, alii quadringentos, et Appian. Bell. Hannib. XX, 22, Celtiberos fuisse. Cf. Front. Strat. II, 5, 27; Valer. Max. VII, 4, 2, et Sil. X, 185 sq. Nihil de ea re apud Polybium. Mox *praeter consueta arma* edd. ante Gron. *Praeterita arma* optimi MSS., unde *praeter iusta arma* edidit Gronov. et *praeter solita arma* Drak. ex emend. Heius. ad Vellei. II, 111, n. 2, et Periz. « Numidas equites Livius XXXV, 11, et Claudian. Bel. Gild. 435, tantum iaculis instructos, cetera inermes fuisse tradunt. Quae sunt ergo *iusta* aut *solita arma* eorum praeter *tela*? Lips. Milit. rom. III, 8, a Livio XXIII, 29, etiam numidas equites armatos memorari observat, et ex horum genere fuisse eos, de quibus hic agit Livius, auspicatur. » Duker. Immo *telaque* dixit pro *id est*, *tela*; vide ad II, 42, n. 7.

solita arma telaque, gladios occultos sub loricis habentes, specie transfugarum quum ab suis, parmas post terga habentes, adequitassent, repente ex equis desiliunt; parmisque et iaculis ante pedes hostium proiectis, in mediam aciem accepti, ductique ad ultimos, considere ab tergo iubentur; ac, dum proelium ab omni parte conseritur, quieti manserunt. Postquam omnium animos oculosque occupaverat certamen, tum, arreptis scutis, quae passim inter acervos caesorum corporum strata erant, aversam adoriuntur romanam aciem; tergaque ferientes, ac poplites caedentes [3], stragem ingentem, ac maiorem aliquanto pavorem ac tumultum, fecerunt. Quum alibi terror ac fuga, alibi pertinax in mala iam spe proelium esset, Hasdrubal, qui ea parte praeerat [4], subductos ex media acie Numidas, quia segnis eorum cum adversis pugna erat, ad persequendos passim fugientes mittit: Hispanos et Gallos pedites, iam Afris prope fessis caede[5] magis quam pugna, adiungit.

XLIX. Parte altera pugnae Paulus, quamquam primo statim proelio funda graviter ictus fuerat, tamen

3. *Terga ferientes, ac poplites caedentes*, succidentes, ut cap. 51. Terga et poplites hostis, vel aversi, vel fugientis, maxime petuntur. Conf. Hor. Od. III, 2, 16, et ad Sil. IV, 341. — *In mala iam spe*, quamvis nil boni iam sperarent; ut in mala spe poterat: sed magis Livianum fuerit *ut in mala iam spe*; Bauer.

4. *Hasdrubal, qui ea parte praeerat*; sed praefuit sinistro cornu Poenorum (vide cap. 46), et hoc c. 48 de sinistro cornu Rom. agitur. Gron. coll. cap. 46, et Polyb. III, 116, locum hunc ita emendat: *Hasdrubal, qua parte praeerat, victor, laevum quoque Roman. cornu adortus pari fortuna, Numidas, quia segnis .... mittit: hispanos et gallos equites iam Afris* etc. Et Periz. *Hasdrubal, qui victor ad eam partem penetraverat, subductos ex acie Numidas* etc. Sigonius coni. *laeva* pro *ea*; et Stroth. *qua parte* cum Gronovio legit. At Bauer. putat, Hasdrubalem nunc hic imperasse, nunc illic, ut intelligere liceat *qui tum ea parte praeerat*. Conf. ad VII, 15, n. 2.

5. *Fessis caede magis quam pugna* brevius dictum pro proelio, opera praeliandi, quae caedes esset magis, verius, quam pugna; caedendo, non pugnando; Bauerus.

et occurrit saepe cum confertis[1] Hannibali, et aliquot locis proelium restituit, protegentibus eum equitibus romanis[2]; omissis postremo equis, quia consulem et ad regendum equum vires deficiebant. Tum denuntianti cuidam, iussisse consulem ad pedes descendere equites, dixisse Hannibalem ferunt: «Quam mallem, » vinctos mihi traderet[3]!» Equitum pedestre proelium, quale iam haud dubia hostium victoria, fuit; quum victi mori in vestigio[4] mallent, quam fugere; victores, morantibus victoriam irati, trucidarent, quos pellere non poterant. Pepulerunt tamen[5] iam paucos superantes, et labore ac vulneribus fessos. Inde dissipati omnes sunt, equosque ad fugam, qui poterant, repetebant. Cn. Lentulus, tribunus militum, quum, praetervehens equo, sedentem in saxo cruore oppletum consulem vidisset: L. Aemili, inquit, quem » unum insontem culpae cladis hodiernae dii respi- » cere debent, cape hunc equum. Dum et tibi virium » aliquid superest, comes ego te tollere possum ac » protegere: ne funestam hanc pugnam morte con- » sulis feceris; etiam sine hoc[6] lacrymarum satis lu-

Cap. XLIX. 1. *Cum confertis*, cum densa manu.

2. *Protegentibus eum equitibus rom.* (primum iusto militiae suae more in equis; Gron.); *postremo omissis equis* (conf. ad IX, 39, n. 5), ita ut pedites peditem tegerent, quum, consulis exemplum sequuti, ad pedes descendissent. — *Denuntianti*, nuntianti.

3. *Quam mallem vinctos mihi traderet* eos, quam nunc, dum ad ultimum pedibus pugnant, trucidandos! Strothius. *Quam mallem*, id est, non mallem, vel *quam parum* mallem, non *quantopere*: perinde est, ac si vinctos mihi tradidisset; Bauer. Plut. in Fab. p. 183, D, vertit: Τοῦτο μᾶλλον ἠβουλόμην, ἢ εἰ δεδεμένους παρέλαβον, quasi legerit: *quod* vel *id mallem*, *quam si vinctos m. t.*

4. *Mori in vestigio*, in loco, quo starent; Doër.

5. *Pepulerunt tamen* victores, Poeni, Romanos, *iam paucos superantes*, quum iam pauci eorum supercssent; Gron.—*Praetervehens* equo pro *praetervectus*, quod noluit dicere, ut in re velut *nimis* praesenti; Bauer.

6. *Etiam sine hoc*, sine morte tua; Doër. *Sine hac* coni. Gronov. et paulo ante *insontem culpa*. — *Macte virtute esto*; vide ad II, 12, n. 10.

» ctusque est. » Ad ea consul: « Tu quidem, Cn. » Corneli, macte virtute esto; sed cave, frustra mi- » serando exiguum tempus e manibus hostium eva- » dendi absumas. Abi, nuntia publice Patribus, ur- » bem romanam muniant, ac prius, quam hostis vi- » ctor adveniat, praesidiis firment; privatimque Q. » Fabio, L. Aemilium praeceptorum eius memorem » et vixisse, et adhuc mori [7]. Me in hac strage mili- » tum meorum patere exspirare, ne aut reus iterum » e consulatu sim, aut accusator collegae exsistam, » ut alieno crimine innocentiam meam protegam. » Haec exigentes[8] prius turba fugientium civium, deinde hostes, oppressere: consulem, ignorantes quis esset, obruere telis; Lentulum inter tumultum abripuit equus: tum inde effuse fugiunt. Septem millia hominum in minora castra, decem in maiora, duo ferme in vicum ipsum Cannas perfugerunt: qui extemplo a Carthalone atque equitibus, nullo munimento tegente vicum, circumventi sunt. Consul alter, seu forte, seu consilio, nulli fugientium insertus agmini [9], cum septuaginta fere equitibus Venusiam perfugit[10]. Quadraginta quinque millia peditum, duo

7. *Et adhuc mori*, nunc, quum maxime; in eo esse, ut (sic memoe eius) moriatur; Bauer. — Walchius, Emend. p. 190, Bauero non assentitur explicanti *adhuc* per *nunc maxime*, quod exemplis probatum vellet, neque tamen cum Vossio deleret particulam: *adhuc* idem est atque *insuper*; confer Horat. Ep. I, 12, v. 15; Tac. Annal. I, 17; Cicer. de Amic. cap. 9; Plin. XXIII, 2, et al. Lem. — *Ne aut reus iterum e consulatu*, post eum, *sim*; vid. ad IV, 31, n. 1; XXII, 35, n. 3; Gron. Obss. IV, 20.

8. *Haec exigentes*, agentes (ut ap. Cic. ad Div. X, 24), agentes sermone, colloquentes, ἐξηγουμένους, Ernest. Loquentes, inter se quasi expostulantes, certantes amice; Bauer.

9. *Nulli fugientium insertus agmini*, nulli e tribus, modo memoratis. *Insertus*, quod etiam Bauero placuisse video, reposui pro vulg. *infestus*, quod ineptum est. *Infertus* coni. Perizon. *Immistus* Gron. (quod recepit Stroth.), et *ingestus* Burm. De numero fugientium, captorum et caesorum cf. Polyb. III, 117, et Appian. Bell. Han. 24-27.

10. *Cum septuaginta fere equitibus*

millia septingenti equites, et tanta prope civium sociorumque[11] pars, caesi dicuntur: in his ambo consulum quaestores L. Atilius et L. Furius Bibaculus; unus et viginti tribuni militum; consulares quidam, praetoriique, et aedilicii: inter eos Cn. Servilium Geminum et M. Minucium numerant, qui magister equitum priore anno[12], aliquot ante consul fuerat: octoginta praeterea aut senatores, aut qui eos magistratus gessissent[13], unde in senatum legi deberent, quum

Venusiam (vid. ad cap. 13 pr.) *perfugit*: ita et Polyb. Conf. XXV, 6. Mox *quinque* post *quadraginta* inserui ex melioribus MSS., quia c. 59 et 60, *L millia*; et XXV, 6, *plus L millia* memorantur, et ita certe magis sibi constat Livius. Quae loca nisi obstarent, pro *XLV millia*, cum Strothio suspicari possis *LXV millia*, quoniam Polyb. LXX millia habet, et Livius modo dixerat, 19000 effugisse, supra vero, cap. 36, in castris rom. 87200 fuisse. Ceterum 77000 interiisse scribit Dionys. II, p. 89, 45000 auctor Epit. Liv., 50000 Plut. Fab. pag. 183, 43500 Eutr. III, 10, et 44000 Oros. IV, 16.

11. *Et* in his *tanta prope civium sociorumque pars*, aeque magna, par. Ita latine dici dubitabat Dukerus; sed Bauerus monet, τὸ *que*, vel *et* pro *quam*, ac positum esse, et *tanta et* pro *tanta quanta*, ut graece ἴσος καὶ pro ὡς, verbi gratia, apud Thucyd. I, 14, ἴσα καὶ ἱκέται ἐσμέν. Gronov. coni. *tanta pr. civ. quanta sociorum pars*. Possis et *aequa* pro *tanta*. Sed neutrum probabile.

12. *M. Minucium, qui mag. equit. priore anno* (vid. cap. 8, 12 seq.), *aliquot* annis *ante consul fuerat*, scil. an. Vrb. 531.

13. *Aut senatores, aut qui eos magistratus gessissent, unde*, e quibus, h. e. quibus gestis, *in senatum legi deberent*, sc. magistratus curules: nam in locum senatorum demortuorum, vel senatu motorum hi a censoribus primi et prae ceteris legi solebant debebantque, deinde alii, qui minores magistratus gerebant aut gesserant; vide infr. XXIII, 23. Festi verba sunt: « Qui post lustrum conditum ex iunioribus magistratum cepere, in senatu sententiam dicunt, non tamen senatores vocantur ante, quam in senioribus sunt censi: » et Gell. III, 18: « Non pauci sunt, qui opinantur, pedarios senatores appellatos, qui sententiam in senatu non verbis dicerent, sed in alienam sententiam pedibus irent. Quid igitur, quum senatusconsultum per discessionem fiebat, nonne universi senatores sententiam pedibus ferebant? — Immo pedarii dicti, qui, nondum a censoribus in senatum lecti, senatores quidem non erant, sed, quia honoribus populi usi erant, in senatum veniebant, et sententiae ius habebant: nam et curulibus magistratibus functi, qui nondum a censoribus in senatum lecti erant, senatores non erant; et, quia in postremis scripti erant, non rogabantur sententias, sed, quas principes dixerant, in eas discedebant. Huc significant verba edicti,

sua voluntate milites in legionibus facti essent. Capta eo proelio tria millia peditum, et equites trecenti dicuntur.

L. Haec est pugna Cannensis, Alliensi cladi nobilitate par: ceterum ut illis, quae post pugnam accidere, levior, quia ab hoste cessatum est; sic strage exercitus gravior foediorque. Fuga namque ad Alliam[1] sicut urbem prodidit, ita exercitum servavit:

quo nunc quoque consules, quum senatores in curiam vocant, utuntur: SENATORES QVIBVSQVE IN SENATV SENTENTIAM DICERE LICET. » Cf. ad I, 32, n. 13; XXIII, 32, n. 2, XXVI, 3 pr. XXVII, 34, n. 3 (qui locus hoc refertur a Sigonio, sed de M. Livio agit, qui ob dolorem potius et iram ignominiae acceptae senatoris partes agere recusavit, donec cognati eum hominis causa *stantem coëgit in senatu sententiam dicere*), et XXVIII, 45, n. 3 (ubi vox *senator* a multis MSS. abest prob. Gronovio, quia in senatum venerint plures, pluresque sententiam dixerint, quam senatores); Manut. de Sen. rom. cap. 1, p. 906, in Thes. Graev.

Cap. L. 1. *Fuga namque ad Alliam* (vide V, 38) *Vrbem prodidit*; vide ad II, 43, n. 5.— *Alterius morientis prope totus exercitus fuit*, h. e. eum in moriendo, vel eius moriendi consilium sequutus est; ita ut verbi *mori* vis ex partic. *morientis* repetatur ad verbum *fuit*: nam scripsit ita Livius, ut membra sibi aptius responderent, et passim *esse alicuius* dixit pro *sequi aliquem*; Stroth. Conf. ad III, 36, n. 4 et XXI, 11, n. 1. Eodem fere modo Lipsius haec verba interpretatus est Aemilio morienti prope omnis exercitus commoritur. Contra *morientis esse* non latine dici posse pro *commori* monet Gronovius. At Drak. et Crev. notant, *esse alicuius morientis* non per se quidem dici pro *alicui commori*, sed tamen pro morienti favere, adhaerere, sequi, imitari, comitari, et hoc pro cum eo perire. Gronovius emend. *alterius mortem prope totus exercitus luit*, ut sensus, sit, illos Paulum recta suadentem, praedicentem, deterrentem, et *unum insontem culpa cladis* (vide cap. 49), non audivisse, sed, Varroni vano credulos, traxisse in id periculum, quo simul perierint, adeoque mortem eius, crimen suum, morte consimili luisse. Sic eadem fere exprimitur sententia: « Sed ineptum Lipsii acumen; Gronovianum vero poëticum plane, immo sophisticum, aut nugatorium, falsum quoque videtur. Cur enim exercitus romanus lueret mortem consulis? Quia se temere pugnassent? Nugae. Forte innuit Livius, maximam cladem tulisse alterum exercitum, vel cornu Aemilii, quum plures tamen ex altero, Varronis, cornu evaserint. Nec sic quidem placet, nec verum satis est. *Mortui* quoque non *morientis*, scriberet. Quid, si, *fugit* legerimus?» Bauer. Hoc *fugit* in plerisque libris exstat, sed non magis h. l. aptum est. Forte leg. *comes* pro *totus*: quo sensu passim *comes mortis* et *morientis* dicitur.

ad Cannas fugientem consulem vix septuaginta sequuti sunt; alterius morientis prope totus exercitus fuit. Binis in castris quum multitudo semiermis sine ducibus esset, nuntium, qui in maioribus erant, mittunt; *dum proelio, deinde ex laetitia epulis fatigatos quies nocturna hostes premeret, ut ad se transirent: uno agmine Canusium abituros esse.* Eam sententiam alii totam aspernari: *Cur enim illos, qui se arcessant, ipsos non venire, quum aeque coniungi possent? quia videlicet plena hostium omnia in medio essent, et aliorum, quam sua, corpora tanto periculo mallent obiicere.* Aliis non tam sententia displicere, quam animus deesse. P. Sempronius Tuditanus, tribunus militum, » Capi ergo mavultis, inquit, ab avarissimo et crudelissimo hoste, aestimarique capita vestra, et exquiri pretia ab interrogantibus, romanus civis sis, an latinus socius [2], ut ex tua contumelia et miseria alteri honos quaeratur? Non tu: si quidem L. Aemilii consulis, qui se bene mori, quam turpiter vivere, maluit, et tot fortissimorum virorum, qui circa eum cumulati iacent, cives estis. Sed ante, quam opprimit lux, maioraque hostium agmina obsepiunt iter, per hos, qui inordinati atque incompositi obstrepunt portis, erumpamus. Ferro atque audacia via fit, quamvis per confertos hostes. Cuneo quidem hoc laxum atque solutum agmen, ut si nihil obstet, transibimus. Itaque ite mecum,

2. *Romanus civis sis, an latinus socius*: nam verendum erat, ne Hannibal, ut olim (vid. c. 7), Romanos, pretio redimendos, in vincula daret, et latini nominis socios sine pretio dimitteret; Doër. — *Non tu*, scil. ita facies, hoc committes; Str. Δεικτικῶς dictum, et ἀποσιώπησις affectui consentanea. Conf. ad I, 7, n. 4; XXII, 39, n. 8; Gron. Obss. IV, 20.— *Qui se bene mori, quam turpiter vivere maluit*, pleonasmus pronominis persae, ut apud Cic. Cat. I, 2, *cupio me clementem esse*; Bauer. Conf. supra ad lib. IX, cap. 3, n. 3.

» qui et vosmet ipsos et rem publicam salvam vultis. » Haec ubi dicta dedit [3], stringit gladium, cuneoque facto per medios vadit hostes: et quum in latus dextrum, quod patebat, Numidae iacularentur, translatis in dextrum scutis, in maiora castra ad sexcentos evaserunt; atque inde protenus, alio magno agmine adiuncto, Canusium incolumes perveniunt. Haec apud victos magis impetu animorum, quem ingenium suum cuique aut fors dabat, quam ex consilio ipsorum, aut imperio cuiusquam, agebantur.

LI. Hannibali victori quum ceteri circumfusi gratularentur, suaderentque, ut, tanto perfunctus bello, diei quod reliquum esset, noctisque insequentis, quietem [1] et ipse sibi sumeret, et fessis daret militibus; Maharbal, praefectus equitum, minime cessandum ratus, « Immo, ut, quid hac pugna sit actum, » scias, die quinto, inquit, victor in Capitolio epu» laberis. Sequere: cum equite, ut prius venisse, » quam venturum, sciant, praecedam. » Hannibali nimis laeta res est visa, maiorque, quam ut eam statim capere animo posset. Itaque, *voluntatem se laudare Maharbalis*, ait; *ad consilium pensandum temporis*.

3. *Haec ubi dicta dedit* etc., hexameter integer et dimidius.—*Latus dextrum, quod patebat*, expositum erat, scil. ictui, seu vulneri, ut XXXI, 39, ubi etiam eodem sensu *apertum* dicitur; vide ad XXV, 16, n. 12. Mox *ad sexcenti* leg. cum Iac. Gronovio. Cf. ad lib. IV, c. 59, n. 4. Deinde *protenus* scripsi pro *protinus* (vide ad Iuvenal. III, 140; XII, 102), et *impetu animorum, quem* e quibusdam MSS. et omnibus antt. edd. ante Gronovium restitui pro *i. a.*, *quod*, etsi refrag. Gron. qui hoc relativum τὸ *haec* respicere putat: *quod*, sc. ex illis consiliis. Possis et *quos* legere: quod iam monuit Bauerus.

Cap. LI. 1. *Diei quod reliquum esset, noctisque insequentis, quietem*; v. ad V, 19, n. 3.—*Maharbali* eadem tribuit Valer. Max. IX, 5 extr. 4; sed *Adherbali* (forte per errorem librariorum) Florus II, 6, Magoni Sil. X, 375 sq. et amicis priora, at illa *vincere scis Hannibal, victoria uti nescis* Barcae Plutarch. in Fab. p. 184. A. Conf. Gell. X, 24, et, qui eum descripsit, Macrob. I, 4. Mox ante *venisse* ex edd. antt. forte inserendum *te*.

opus esse. Tum Maharbal, « Non omnia nimirum eidem » dii dedere. Vincere scis, Hannibal; victoria uti nescis. » Mora eius diei satis creditur saluti fuisse urbi atque imperio. Postero die ubi primum illuxit, ad spolia legenda, foedamque etiam hostibus spectandam stragem insistunt. Iacebant tot Romanorum millia, pedites passim equitesque, ut quem cuique fors aut pugna iunxerat aut fuga. Assurgentes quidam ex strage media cruenti, quos stricta matutino frigore [2] excitaverant vulnera, ab hoste oppressi sunt. Quosdam et iacentes vivos succisis feminibus poplitibusque invenerunt, nudantes cervicem iugulumque, et reliquum sanguinem iubentes haurire. Inventi sunt quidam mersis in effossam terram capitibus, quos sibi ipsos fecisse foveas, obruentesque ora superiecta humo interclusisse spiritum apparebat. Praecipue convertit omnes[3] substratus Numida mortuo superincubanti Romano vivus, naso auribusque laceratis, quum, manibus ad capiendum telum inutilibus, in rabiem ira versus, laniando dentibus hostem exspirasset.

LII. Spoliis ad multum diei[1] lectis, Hannibal ad

2. *Stricta matutino frigore vulnera*, adstricta, contracta, concreta. — *Sanguinem haurire*; vid. VII, 10, n. 6.

3. *Praecipue convertit omnes* in se et sui admirationem, ut XXVI, 29; XXIX, 26; XLII, 49; XLV, 20. — *Substratus Numida vivus*, quum adhuc vivus esset; nisi haec vox ab aliena manu est illata: certe *vivus* non inventus est Numida, quia statim subiungitur: *quum exspirasset*, *naso auribusque* Romani *laceratis*; Doër. Sed unde tum constabat, Numidam *vivum* fuisse substratum Romano? nec commode verba *naso auribusque* ad Romanum, et reliqua ad Numidam referuntur. Praeterea Silius VI, 41 sq. et Valer. Max. III, 2, 11, tradunt, Romanum aures nasumque Numidae laniando dentibus exspirasse: idemque Livius narrabit, modo pro *hostem* reposueris *hostis*, scil. Romanus, forte et *q. eum*, h. e. *quod*, seu *quum eum*, pro *quum*. Ceterum vocem *vivus* suspectam reddit Silius, qui utrumque *exanimem* dicit; nisi forte vivus est inventus Numida, et mox ipse etiam exspiravit. — *Inutilibus*, detruncatis nempe, vel mutilatis; Doër. — *Laniando hostem exspirasset*, laniato hoste, quum eum laniasset.

Cap. LII. 1. *Ad multum diei*, ut

minora ducit castra oppugnanda, et omnium primum, brachio obiecto [2], flumine eos excludit: ceterum ab omnibus, labore, vigiliis, vulneribus etiam fessis, maturior ipsius spe deditio est facta. Pacti, ut arma atque equos traderent, in capita romana trecenis nummis quadrigatis [3], in socios ducenis, in servos centenis, et ut, eo pretio persoluto, cum singulis abirent vestimentis, in castra hostes acceperunt; traditique in custodiam omnes sunt, seorsum cives sociique. Dum ibi tempus teritur, interea quum ex maioribus castris, quibus satis virium aut animi fuit, ad quatuor millia hominum, et ducenti equites, alii agmine, alii palati passim per agros, quod haud minus tutum erat, Canusium perfugissent, castra ipsa ab sauciis timidisque eadem conditione, qua altera, tradita hosti. Praeda ingens parta est: et, praeter equos virosque, et si quid argenti [4] (quod plurimum in phaleris equorum erat; nam ad vescendum facto perexiguo, utique militantes, utebantur), omnis ce-

XXIII, 27, n. 3, et *in multum diei* XXVII, 2, n. 5; *multa dies et nox* III, 60, et XXXV, 4; *ad multum diem* apud Cicer. ad Att. XIII, 9. — *ducit*, vid. ad I, 23, 4.

2. *Brachio obiecto* (vide ad IV, 9, n. 8), *flumine eos excludit*, ut c. 59, *aqua* (et aquatione) *arcere*, vel ut *intercludere* I, 27; III, 70; IV, 39 al. — *Pacti* Romani, quum paciscendo promisissent se *in capita rom.*, pro singulo quoque Romano, pretium 300 nummorum daturos esse (nam *pacisci* et *aliquid* et *aliqua re* dicitur), ea conditione, *ut arma atque eos traderent*, *in castra* sua obsessa *acceperunt hostes*, h. e. Poenos; Doër. Ego potius transpositis verbis legendum crediderim: *pacti, ut arma atque eos traderent, et ut, pretio persoluto, in capita rom. trecenis... centenis, cum singulis abirent vestimentis.*

3. *Trecen. num. quadrigatis*, argenteis, seu denariis; Stroth. Τρεῖς μνᾶς habet Polyb. VI, 58, 5. *Nota argenti fuere bigae atque quadrigae, et inde bigati* (ut XXIII, 15, et *argentum bigatum* XXXIII, 23, 37; XXXVI, 39, 40 al.) *quadrigatique dicti*, Plin. XXXIII, 3, seu 13. Conf ad XXIII, 15, n. 5.

4. *Et si quid argenti erat, quod plurimum in phaleris equorum* (vide ad IX, 46, n. 16) *erat: nam ad vescendum facto* argento, supellectile mensaria, ex argento facta, *perexiguo* lum homines, *utique*, saltem, vel praecipue (vide II, 30, n. 1), *militantes, utebantur.*

tera praeda diripienda data est. Tum sepeliendi eausa conferri in unum eorpora suorum iussit: ad octo millia[5] fuisse dieuntur fortissimorum virorum. Consulem quoque romanum eonquisitum sepultumque, quidam auetores sunt. Eos, qui Canusium perfugerant, mulier Apula, nomine Busa, genere elara ac divitiis, moenibus tantum teetisque a Canusinis acceptos, frumento, veste, viatieo etiam iuvit: pro qua ei munifieentia postea, bello perfeeto, ab senatu honores habiti sunt.

LIII. Ceterum, quum ibi tribuni militum quatuor essent, Fabius Maximus de legione prima, euius pater priore anno dictator fuerat, et de legione secunda L. Publicius Bibulus et P. Cornelius Seipio, et de legione tertia Ap. Claudius Pulcher, qui proxime aedilis fuerat; omnium eonsensu ad P. Scipionem, admodum adoleseentem, et ad Ap. Claudium summa imperii[1] delata est. Quibus consultantibus inter paucos de summa rerum, nuntiat P. Furius Philus eonsularis viri filius: *Nequidquam eos perditam spem fovere: desperatam comploratamque rem esse publicam*[2]. *Nobiles iuvenes quosdam, quorum principem L. Caecilium Metellum*[3], *mare ac naves spectare, ut, deserta Italia, ad regem aliquem transfugiant.* Quod malum, praeterquam atrox, super tot elades etiam novum, quum stupore ac miraculo torpidos defixisset[4], et,

5. *Ad octo millia*, 5700 ap. Polyb. III, 117. — *Consulem quoque rom. c. s. quidam auctores sunt* (vide ad II, 58, n. 1); cf. Sil. X, 503 sq. De *Busa* conf. Val. Max. IV, 8, 2.

CAP. LIII. 1. *Summa imperii* et *rerum*; vide ad III, 5, n. 6.

2. *Desperatam comploratamque remp.*; vide ad III, 38, n. 3.

3. *Nobiles iuvenes quosdam, quorum principem L. Caecilium Metellum*, etc.; vide ad Sil. X, 415 sq. — *Ad regum aliquem* edd. aute Drak.; sed ita Livius *finitimorum* vel simile quod addidisset; Doër. Mox *praeterquam quod atrox* edd. ante Gronov., non MSS.; vide ad V, 14, n. 5.

4. *Quum stupore ac miraculo tor-*

qui aderant, consilium advocandum de eo censerent; negat consilii rem esse Scipio iuvenis, fatalis dux [5] huiusce belli. *Audendum atque agendum, non consultandum*, ait, *in tanto malo esse. Irent secum extemplo armati, qui rempublicam salvam vellent. Nullo verius, quam ubi ea cogitentur* [6], *hostium castra esse.* Pergit ire, sequentibus paucis, in hospitium Metelli; et, quum concilium ibi iuvenum, de quibus allatum erat, invenisset, stricto super capita consultantium gladio, » Ex mei animi sententia [7], inquit, ut ego rempublicam populi romani non deseram, neque alium civem romanum deserere patiar. Si sciens fallo [8], tu me, Iupiter optime maxime, domum, familiam, remque meam pessimo leto afficias [9]! In haec verba, L. Caecili, iures, postulo, ceterique, qui adestis: qui non iuraverit, in se hunc gladium strictum esse sciat. » Haud secus pavidi, quam si victorem Hannibalem cernerent, iurant omnes; custodiendosque semet ipsos Scipioni tradunt.

LIV. Eo tempore, quo haec Canusii agebantur, Venusiam ad consulem ad quatuor millia peditum

pidos defixisset; vide ad III, 47, n. 9. Mox pro *consilium* et *consilii* al. *concilium* et *concilii*; vid. I, 54, n. 1.

5. *Fatalis dux huiusce belli*; vide ad V, 19, n. 3. Mox *nullo* (sc. loco) omnes fere MSS. *Nusquam* edd. ante Gronoviom. Hoc glossam redolet: sed illud nemo, quod sciam, ita dixit. Immo leg. *nulla*, quod et monuit Bauer.; etsi Schaefer. adversatur, qui putat, ipsam lectionis varietatem arguere, *nullo* a Livii manu profecto esse.

6. *Quam ubi ea cogitentur*; vide ad II, 29, n. 6.

7. *Ex mei animi sententia*, scilic. *iuro*, quod in edd. antt., non in MSS. addi, et in formulis iurandi saepe omitti docet Gron. Obss. IV, 14. Sed ita displicet τὸ *ut* post *iuro*, et forte delendum. Conf. XLIII, 15 extr.

8. *Si sciens fallo, tu me* etc., ex 4 MSS. recepi, suadente Iac. Gronov. qui etiam I, 32, ex I, 25, XXI, 45, et aliis locis emendandum putabat. In plerisque MSS. *tum* et *afficiat*. Neutrum improbat Drakenborchius; illud vero *tum* defendunt Duker. ad I, 24, 8, et Fabrett. in Inscr. p. 674.

9. *Remque meam* familiarem *pessimo leto afficias*, interitu, ut ap. Virg. Aen. V, 690.

equitumque, qui sparsi fuga per agros fuerant, pervenere. Eos omnes Venusini per familias benigne accipiendos curandosque quum divisissent, in singulos equites togas, et tunicas [1], et quadrigatos nummos quinos vicenos, et peditibus denos, et arma, quibus deerant, dederunt: ceteraque publice ac privatim hospitaliter facta; certatumque, ne a muliere canusina[2] populus venusinus officiis vinceretur: sed gravius onus Busae multitudo faciebat, et iam ad decem millia hominum erant. Appiusque et Scipio [3], postquam incolumem esse alterum consulem acceperunt, nuntium extemplo mittunt, quantae secum peditum equitumque copiae essent: sciscitatumque simul, utrum Venusiam adduci exercitum, an manere iuberet Canusii? Varro ipse Canusium copias traduxit: et iam aliqua species consularis exercitus erat; moenibusque se certe, si non armis, ab hoste videbantur defensuri. Romam, ne has quidem reliquias superesse civium sociorumque, sed occidione occisos cum duobus exercitibus consules, deletasque omnes copias, allatum fuerat. Numquam, salva urbe, tantum pavoris tumultusque intra moenia romana fuit. Itaque succumbam oneri [4], neque aggrediar narrare, quae edissertando minora vero fecero. Consule exercituque

Cap. LIV. 1. *Togas et tun.* Hinc, et ex aliis Livii locis XXIX, 3 et 36, XLIV, 16, probandum videtur togas etiam a militantibus gestatas. At primo, ut observat Creverius, intelligendi sunt togis usi fuisse non in acie, sed in hibernis, aut in otio castrorum. Deinde quum hic de solis equitibus mentio fiat, et in duobus locis supra memoratis numerus togarum quae mittuntur ad exercitus, longe minor sit tunicarum numero, nec sufficiens profecto ad totum exercitum, hinc colligit Aldus Man. lib. III, de Quaes. per ep. 1, togas honestioribus tantum in usu fuisse, puta equitibus, centurionibus etc. Lem. — *Quadrigatos nummos*; v. supra ad cap. 52, n. 3.

2. *A muliere Canusina, Busa*; vid. cap. 52 extr.

3. *Appiusque* (vide ad I, 43, n. 4) *et Scipio*; conf. cap. 53 pr.

4. *Succumbam oneri*: haec explicantur verbis sqq.

ad Trasimenum priore anno amisso, non vulnus super vulnus [5], sed multiplex clades, cum duobus consulibus duo consulares exercitus amissi nuntiabantur: nec ulla iam castra romana, nec ducem, nec militem esse: Hannibalis Apuliam [6], Samnium ac iam prope totam Italiam factam. Nulla profecto alia gens tanta mole cladis non obruta esset. Compares cladem ad Aegates insulas [7] Carthaginiensium, proelio navali acceptam, qua fracti Sicilia ac Sardinia cessere, hinc vectigales ac stipendiarios [8] fieri se passi sunt; aut pugnam adversam in Africa [9], cui postea hic ipse Hannibal succubuit: nulla ex parte comparandae sunt, nisi quod minore animo latae sunt.

LV. P. Furius Philus et M'. Pomponius praetores senatum in curiam Hostiliam [1] vocaverunt, ut de urbis custodia consulerent. Neque enim dubitabant, deletis exercitibus, hostem ad oppugnandam Romam, quod unum opus belli restaret, venturum. Quum in malis, sicut ingentibus, ita ignotis, ne consilium quidem satis expedirent, obstreperetque clamor lamentantium mulierum, et, nondum palam facto [2], vivi mortuique per omnes paene domos promiscue complorarentur; tum Q. Fabius Maximus censuit,

5. *Non vulnus super vulnus*, non una simplexque nunc clades, quae ad illam, ad Trasimenum acceptam, accesserit, *sed multiplex clades, cum duobus consulibus duo consulares exercitus amissi* etc.

6. *Hannibalis Apuliam... factam*; vide XXI, 30, n. 5. Mox *Compares* ex optimis MSS. recepi pro vulg. *Comparem*, et interpunctionem mutavi.

7. *Cladem ad Aegates ins... qua fracti Sicilia ac Sardinia cessere*; vid. ad XXI, 1, n. 6, et XXI, 10, n. 8.

8. *Vectigales ac stipendiarios*; vide ad V, 10, n. 5.

9. *Pugnam adversam in Africa* ad Zamam.

Cap. LV. 1. *In curiam Hostiliam*; vide ad I, 30, n. 3.

2. *Nondum palam facto*, quum et quamvis nondum palam factum esset, qui vivi, qui mortui essent, tamen *vivi mortuique* etc.; Doër. — *Complorarentur*; conf. ad V, 39, n. 3. — *Equites expeditos* (vide V, 16, n. 2). *Appia et Latina via*; vide II, 39, n. 3, et IX, 29, n. 5.

equites expeditos et Appia et Latina via mittendos, qui obvios percunctando (aliquos profecto ex fuga passim dissipatos fore [3]*) referant, quae fortuna consulum atque exercituum sit; et, si quid dii immortales, miseriti imperii, reliquum romano nomini fecerint, ubi eae copiae sint: quo se Hannibal post proelium contulerit: quid paret, quid agat, acturusque sit. Haec exploranda noscendaque per impigros iuvenes esse. Illud per Patres ipsos agendum, quoniam magistratuum parum sit, ut tumultum ac trepidationem in urbe tollant, matronas publico arceant* [4]*, continerique intra suum quamque limen cogant; comploratus familiarum coërceant; silentium per urbem faciant; nuntios rerum omnium ad praetores deducendos curent; suae quisque fortunae domi auctorem exspectent, custodesque praeterea ad portas ponant, qui prohibeant quemquam egredi urbem; cogantque homines nullam, nisi urbe ac moenibus salvis, salutem sperare. Vbi conticuerit tumultus, recte tum in curiam Patres revocandos, consulendumque de urbis custodia esse.*

LVI. Quum in hanc sententiam pedibus omnes issent [1], submotaque foro per magistratus turba, patres diversi ad sedandos tumultus discessissent; tum demum literae a Terentio consule allatae sunt: *L. Aemilium consulem exercitumque caesum; sese Canusii*

3. *Aliquos profecto ex fuga passim dissipatos fore* emend. Iac. Gronov. quam probavit Drakenb., et recepit iam Stroth. Conf. cap. 7 med. Vulgo inepte legitur, *qui obvios percunctando, aliquos profectos ex fuga, passim dissipatos, forte referant.* Bauer. paene malit *provectos* legere, aut verbum hoc pro glossemate inducere. — *Romano nomini*; vide ad I, 10, n. 2.

4. *Matronas publico arceant*, ut contra *intra suum limen*, h. e. aedes. Cf. ad II, 24, n. 6. — *Suae fortunae auctorem*; vide ad II, 58, n. 1.

Cap. LVI. 1. *In hanc sententiam pedibus issent*; vide ad I, 32, n. 13. —*Patres diversi discessissent*; vid. ad III, 60, n. 1. — *Consulem exercitumque caesum*, cum magna caede ac clade fugatum; vid. Ern. et Oudend. ad Suet. Vesp. 4.

esse, reliquias tantae cladis[2] *velut ex naufragio colligentem: ad decem millia militum ferme esse incompositorum inordinatorumque: Poenum sedere ad Cannas*[3] *in captivorum pretiis praedaque alia; nec victoris animo, nec magni ducis more, nundinantem.* Tum privatae quoque per domos clades vulgatae sunt: adeoque totam urbem opplevit luctus, ut sacrum anniversarium Cereris intermissum sit[4]; quia nec lugentibus id facere est fas, nec ulla in illa tempestate matrona expers luctus fuerat. Itaque, ne ob eandem causam alia quoque sacra publica aut privata desererentur, senatusconsulto diebus triginta luctus est finitus. Ceterum quum, sedato urbis tumultu, revocati in curiam Patres essent, aliae insuper ex Sicilia literae allatae sunt ab T. Octacilio propraetore, *Regnum Hieronis classe punica vastari: cui quum opem imploranti ferre vellet, nuntiatum sibi esse, aliam classem ad Aegates insulas stare, paratam instructamque; ut, ubi se versum ad tuendam syracusanam oram Poeni sensissent, Lilybaeum extemplo provinciamque aliam*[5] *romanam aggrederentur. Itaque classe opus esse, si regem socium Siciliamque tueri vellent.*

2. *Reliquias tantae cladis*; vide ad IV, 27, n. 1. Mox *ad XIV millia militum* coni. Gronov., quia X millia iam fuerint Canusii antequam Varro cum IV millibus eo venerit; vide c. 54. Sed Matthiae (vide ad cap. 36, n. 2) monet supra cap. 54, *X millia hominum*, non *militum*, memorari, et verba Maulii, cap. 60, a Drakenb. laudata, *haberetis hodie XX millia armatorum Canusii*, non favere huic coniecturae, quum X millia fuerint apud Varronem, et 12200 in duobus castris se hosti tradiderint.

3. *Poenum sedere ad Cannas*; vide ad VII, 37, n. 4. — *Nundinantem*: obversata nostro videntur verba Ennii ap. Cic. Off. I, 12, *Non cauponantes bellum, sed belligerantes.* Doër.

4. *Sacrum anniversarium Cereris intermissum* ob luctum (conf. Ovid. Fast. IV, 389 sq., 619 sq.; Alex. ab Alex. VI, 19; Rosin. Ant. rom. IV, 8; V, 14), et *senatusconsulto diebus triginta luctus est finitus*; cf. ad librum XXXIV, cap. 6 f.

5. *Provinciamque aliam romanam*; vide ad IV, 10, n. 2.

LVII. Literis consulis propraetorisque lectis, censuerunt M. Claudium [1], qui classi ad Ostiam stanti praeesset, Canusium ad exercitum mittendum, scribendumque consuli, ut, quum praetori exercitum tradidisset, primo quoque tempore, quantum per commodum reipublicae fieri posset [2], Romam veniret. Territi etiam super tantas clades, quum ceteris prodigiis, tum quod duae Vestales eo anno, Opimia atque Floronia, stupri compertae, et altera sub terra, ut mos est, ad portam Collinam necata fuerat, altera sibimet ipsa mortem consciverat. L. Cantilius, scriba pontificis, quos nunc minores pontifices appellant [3],

Cap. LVII. 1. *Censuerunt, M. Claudium* Marcellum etc., de quo mox plura. *Censuerunt* in 2 MSS. legitur (in altero tamen post *mittendum*), et in tertio *censent*. Hos secutus cum Str. inserui verbum illud, ut commoda saltem corrupti loci sententia exoriretur; etsi et hoc et alia verba (scilicet *literis c. p. lectis*) glossatori potius tribuenda et expungenda, quam plura a librariis omissa et inserenda, quod Gronovius suspicatur, crediderim. In plerisque MSS. legitur *literis consulis praetorisque Ap. Claudium*, in multis non nisi *praetoris quem Ap. Claudium*. Hinc forte leg. *praetorem itaque visum aut placitum* (sc. Patribus est) *M.* vel *Ap. Claudium* etc. In solo Put. est *Marcium Claudium*, in ceteris MSS. *Ap. Claudium*.

2. *Quantum per commodum reip. fieri posset*; vide ad V, 12, n. 6, et XXII, 12, n. 8. — *Duae Vestales, stupri compertae* (vid. ad VII, 4, n. 2), *et altera sub terra, ut mos est, ad portam Collinam necata fuerat*; vide ad II, 42, n. 11. *Sub terram* (scilicet demissa) alii, ut et mox quidam libri: *in foro boario sub terram vivi demissi sunt in locum saxo conseptum*, improbante Dukero, qui iungit *in locum sub terra*, h. e. subterraneum. Confer tamen et ad VIII, 15, n. 6.

3. *L. Cantilius, scriba pontif., quos nunc minores pontifices appellant*; cf. Dukerum ad hunc locum, et Noris. ad Cenotaph. Pis. Diss. I, cap. 5, qui putant, *pontifices minores* non quatuor fuisse plebeios, quos supra X, 6, totidem patriciis additos legimus (quod statuit Guther. iur. Pontif. I, 17, 22), neque etiam septem pontifices, a Sulla illis adiectos, sed plane non pertinuisse ad collegium pontificum, quod proprie dicatur. Ex nostro loco hic colligit, *scribas pontificum* Livii temporibus *pontifices minores* appellatos; ille vero, olim unum tantum talem scribam pontificemque fuisse, posteaque auctum numerum, et tres memorari a Cicerone de Harusp. resp. c. 6; in loco autem Capitol. in Opil. Macrino, c. 7, *quum scriba pontificum esset, quos hodie pontifices minores vocant*, suspectum esse voc. *hodie*. Cf. Macrob. Sat. I, 15, ubi *pontifex minor iam priscis temporibus*, eique haec provincia tribuitur, ut novae

qui cum Floronia stuprum fecerat, a pontifice maximo[4] eo usque virgis in comitio caesus erat, ut inter verbera exspiraret. Hoc nefas quum inter tot, ut fit, clades in prodigium versum esset, decemviri libros adire iussi sunt [5]. Et Q. Fabius Pictor[6] Delphos ad oraculum missus est sciscitatum, quibus precibus suppliciisque deos possent placare, et quaenam futura finis tantis cladibus foret. Interim ex fatalibus libris sacrificia aliquot extraordinaria facta; inter quae Gallus et Galla, Graecus et Graeca [7], in foro boario sub terra vivi demissi sunt in locum saxo conseptum, iam ante hostiis humanis, minime romano sacro, imbutum. Placatis satis, ut rebantur, deis, M. Claudius Marcellus ab Ostia mille et quingentos milites, quos in classem scriptos habebat, Romam,

lunae primum observaret aspectum, visam regi sacrificulo nunliaret, et, sacrificio cum eo celebrato, numerum dierum, qui a Kalendis ad Nonas superessent, kalando proderet. Scrupulum tamen mihi iniiciunt tum ipsa illa appellatio (scribam scil. pontificis vocatum esse pontificem, etsi minorem), tum quod Livius ita dixisset *Cantilius, pontifex minor*, aut certe, si τὸ *quos* ad vocem *scriba*, non *pontificis*, retulisset, *Cantilius, pontificis scriba*. Mihi totum illud *quos nunc m. p. appellant* glossam redolere videtur, saltem τὸ *quos* ad *pontificis* spectare. Conf. Schelleri Lex. et Ern. Clav. Cic.

4. *A Pontifice maximo*, eius iussu, *virgis in comitio* (vide ad I, 36, n. 6) *caesus* etc. Conf. Suet. Dom. 8.

5. *Decemviri libros adire iussi*; vid. ad III, 10, n. 6.

6. *Q. Fabius Pictor*, annalium scriptor. Conf. Appian. Bell. Hann. 27. — *Quibus precibus suppliciisque*, supplicationibus. Conf. XXVII, 50; ad Tac. Ann. III, 64, n. 3; Cortium ad Sall. Cat. IX, 2; Iugurth. XLVI, 2. *Sacrificiisque*, vel *piaculisque* coni. Doër., quia *sacrificia aliquot extraordinaria facta*. Sed haec facta *interim*, donec Fabius Delphis rediisset, et *supplicia*, ut et *supplicationes*, dicuntur omnia venerationis deorum genera, preces, sacrificia etc. Conf. ad III, 63, n. 2.

7. *Gallus et Galla, Graecus et Gr.*, *in foro boario* (vide ad X, 23, n. 2) *sub terra vivi demissi* etc. Conf. n. 2. Factum autem hoc, quia oraculum utrique populo possessionem Vrbis promiserat, atque hac expiatione reipublicae pernicies ei impendens in illos verteretur. — *Iam ante hostiis humanis . . . imbutum*, quod, testibus Orosio, IV, 13; Zonar. VIII, 19, et Plutarcho in Marcello, p. 299, factum initio proximi belli gallici; Gronov.

ut urbi praesidio essent, mittit; ipse, legione classis (ea tertia legio erat) cum tribunis militum Teanum Sidicinum[8] praemissa, classe tradita P. Furio Philo collegae, paucos post dies Canusium magnis itineribus contendit. Dictator ex auctoritate Patrum dictus M. Iunius [9], et Ti. Sempronius magister equitum, delectu edicto, iuniores ab annis septemdecim[10] et quosdam praetextatos scribunt: quatuor ex his legiones, et mille equites effecti. Item ad socios latinumque nomen[11], ad milites ex formula accipiendos, mittunt. Arma, tela, alia parari iubent: et vetera hostium spolia detrahunt templis porticibusque. Et aliam formam novi delectus inopia liberorum capitum ac necessitas dedit: octo millia iuvenum validorum ex servitiis, prius sciscitantes singulos [12], vellentne militare, empta publice armaverunt. Hic miles magis placuit, quum pretio minore redimendi captivos copia fieret.

8. *Teanum Sidicinum* (v. ad VIII, 15, n. 1) *praemissa*, quam mox ipse sequutus est, et Canusium duxit. — *Classe tradita Furio*, non omnino militibus vacua; Glar.

9. *Dictatur dictus M. Iunius* Pera, consularis censoriusque. — *Ti. Sempronius* Gracchus, aedilis curulis.

10. *Iuniores ab annis XVII*; vide ad cap. 11, n. 8. — *Praetextati*, qui *praetexta* (toga alba, cui praetextus limbus purpureus; *praetextae purpura togae* infr. XXXIV, 7 pr.) utebantur, magistratus curules, sacerdotes quidam, et in pr., ut et h. l., pueri nobiliores (sed et ignobiliores, ut XLII, 34, n. 3), vel admodum adolescentes, qui eam ineunte anno vitae XV, die tirocinii, cum toga virili permutabant; de quo vide ad Tac. Ann. XII, 41 pr. Cf. XXIX, 38 (ubi vide Duk.); XXXIV, 7 pr.; XLII, 34, n. 3, et in Ind. voc. *Praetextati* et *Toga*.

11. *Item ad socios latinumque nomen* (vide ad I, 10, n. 2, et II, 42, n. 7), *ad milites ex formula accipiendus*, ex lege foederis, ex pacto, ut XXVII, 10. Conf. ad cap. 36, n. 4, et ad IV, 8, n. 4. — *Arma, tela, alia parari iubent*; vide ad I, 43, n. 4, et XLII, 52, n. 6. — *Vetera hostium spolia detrahunt templis porticibusque*, quod non nisi summa necessitate urgente fas erat, et hinc excusatur a Val. Max. VII, 6, 1. Conf. ad IV, 20, n. 1, et XXIV, 21, n. 5.

12. *Prius sciscitantes singulos, vellentne militare*: unde servi in militiam conscripti saepe *volones* dicuntur (vide in Indice voc. *Volones*) et *volons* opponitur *liber*, XXIII, 35; ac *iustus miles*, XXIV, 14, n. 3.

LVIII. Namque Hannibal, secundum tam prosperam ad Cannas pugnam, victoris magis, quam bellum gerentis, intentus curis, quum, captivis productis segregatisque, socios [1], sicut ante ad Trebiam Trasimenumque lacum, benigne alloquutus, sine pretio dimisisset; Romanos quoque vocatos, quod numquam alias antea, satis miti sermone alloquitur: *Non internecinum sibi esse cum Romanis bellum: de dignitate atque imperio certare. Et patres virtuti romanae cessisse: et se id adniti, ut suae in vicem simul felicitati et virtuti cedatur; itaque redimendi se captivis copiam facere. Pretium fore in capita, equiti quingenos quadrigatos nummos* [2], *trecenos pediti, servo centenos.* Quamquam aliquantum adiiciebatur equitibus ad id pretium, quod pepigerant dedentes se; laeti tamen quamcumque conditionem paciscendi acceperunt. Placuit suffragio ipsorum decem deligi, qui Romam ad senatum irent: nec pignus aliud fidei, quam ut iurarent se redituros, acceptum. Missus cum his Carthalo, nobilis Carthaginiensis, qui, si forte ad pacem inclinarent animos [3], conditiones ferret. Quum egressi castris essent, unus ex iis, minime romani ingenii, homo, velut aliquid oblitus, iurisiurandi solvendi causa quum in castra rediisset, ante noctem comites assequitur. Vbi eos Romam venire nuntiatum est,

Cap. LVIII. 1. *Segregatisque, socios*; in edd. ante Drak. *segregatisque sociis, eos:* sed τὸ *eos* a plerisque MSS. abest. *Segregatos socios* coni. Gronov. — *Sicut ante ad Trebiam* etc. Conf. cap. 7, et Polyb. III, 77.

2. *Pretium fore in capita, equiti D quadrigatos nummos* etc.; vide ad cap. 23, n. 4, et ad cap. 52, n. 2, 3. — *Servo centenos* pro vulg. *s. centum* ex vet. libro Sigon. recepi.

3. *Ad pacem inclinarent animos* Romanorum; vide ad VIII, 21, n. 5. — *Quum egressi castris essent, unus ex iis* etc.; idem tradunt Polyb. VI, 58; Cicer. Off. I, 13, et Polyb. apud Cicer. Off. III, 32: sed omnes decem eadem fraude in castra rediisse, Acilius, qui graece historiam scripsit, ap. Cicer. l. l. Vtraque fama memoratur infr. cap. 61. Conf. Gell. VII, 18, qui duos revertisse dicit.

Carthaloni obviam lictor missus, qui dictatoris verbis nuntiaret, ut ante noctem excederet finibus romanis.

LIX. Legatis captivorum senatus ab dictatore datus est. Quorum princeps M. Iiunius, « Patres conscripti, inquit, nemo nostrum ignorat, nulli unquam civitati viliores fuisse captivos, quam nostrae. » Ceterum, nisi nobis plus iusto nostra placet causa [1], » non alii unquam minus negligendi vobis, quam » nos, in hostium potestatem venerunt. Non enim » in acie per timorem arma tradidimus; sed, quum » prope ad noctem superstantes cumulis caesorum » corporum proelium extraxissemus, in castra recepimus nos. Diei reliquum ac noctem insequentem, » fessi labore ac vulneribus, vallum sumus tutati. » Postero die, quum circumsessi ab exercitu victore » aqua arceremur [2], nec ulla iam per confertos hostes erumpendi spes esset, nec esse nefas duceremus, quinquaginta millibus hominum ex acie nostra trucidatis, aliquem ex cannensi pugna romanum militem restare; tum demum pacti sumus pretium, quo redempti dimitteremur: arma, in quibus nihil iam auxilii erat, hosti tradidimus. Maiores quoque acceperamus se a Gallis auro redemisse: et patres vestros [3], asperrimos illos ad conditionem pacis, legatos tamen captivorum redimen-

Cap. LIX. 1. *Nobis plus iusto nostra placet causa*, res, quae ad nos pertinet, et a nobis defenditur, melior iustiorque nobis videtur, quam est.

2. *Aqua arcer.*; vid. c. 52, n. 2.— *L. m. h. ex a. n. t.*; vide c. 49, n. 9.

3. *Et patres vestros* (edd. ante Gronovium *nostros*), *asperrimos illos*, contumacissimos, et minime inclinantes *ad conditionem pacis* accipiendam, *legatos tamen*, C. Fabricium et alios, *captivorum redimendorum gratia Tarentum misisse* ad Pyrrhum, socium Tarentinorum, post pugnam eius cum P. Valerio Laevino cos. inter *Heracleam* et Pandosiam ad Sirim flumen, qui in sinum tarentinum effunditur. Confer XXV, 6, n. 3, et Flor. I, 18, n. 7; vide Plut. Pyrrh. p. 392—395.

» dorum gratia Tarentum misisse. Atqui et ad Alliam » cum Gallis [4], et ad Heracleam cum Pyrrho, utra- » que non tam clade infamis, quam pavore ac fuga, » pugna fuit. Cannenses campos acervi romanorum » corporum tegunt: nec supersumus pugnae [5], nisi » in quibus trucidandis et ferrum et vires hostem » defecerunt. Sunt etiam de nostris quidam, qui ne » in acie quidem refugerunt, sed, praesidio castris » relicti, quum castra traderentur, in potestatem » hostium venerunt. Haud equidem ullius civis et » commilitonis fortunae aut conditioni invideo, nec » premendo alium me extulisse velim [6]: ne illi quidem » (nisi pernicitatis pedum et cursus aliquod prae- » mium est), qui plerique inermes ex acie fugien- » tes non prius, quam Venusiae aut Canusii, con- » stiterunt, se nobis merito praetulerint, gloriatique » sint, in se plus, quam in nobis, praesidii reipu- » blicae esse. Sed illis et bonis ac fortibus militibus » utemini [7]; et nobis etiam promptioribus pro patria, » quod beneficio vestro redempti, atque in patriam » restituti fuerimus. Delectum ex omni aetate et

4. *Atqui et ad Alliam cum Gallis*, etc.; est assumptio argumenti, quo probat redemptos aliquando captivos, etsi pavore potius ac fuga, quam vi ac virtute hostium, clades accepta esset; Gron.

5. *Nec supers. pugnae*, nec quisquam nostrum in pugna non periit, vel nos, qui non caesi sumus in pugna, non alii sumus, *nisi in quibus trucidandis*, ad quos trucidandos, et *ferrum et vires defecerunt hostem*, vel *hosti*; nam dicitur et *deficere aliquem*, h. e. destituere, seu deserere, et *deficere alicui*, h. e. deesse; vel potius *res deficit* se apud *me*, et *res defic.* se *mihi*. — *Qui ne in acie quidem*, scil. pugnantes *refugerunt*; Doër. *Ex acie* emend. Perizon.

6. *Premendo alium me extulisse velim*; vide ad cap. 12, n. 13.

7. *Sed illis et bonis ac fortibus* etc. Vt oppositorum ratio constet, lege: *Sed et illis et nobis bonis ac fort. mil. utemini, nobis etiam promptioribus*; Bauer. — *Non minor numerus noster est*, forte *nec multo minor*: nam ex cap. seq. constat, fuisse septem millia captivorum; Periz. An *vix minor*? Sed sponte haec Iunium per invidiam auxisse videri, iam monuit Drak.

» fortuna habetis: octo millia servorum audio armari. Non minor numerus noster est, nec maiore pretio redimi possumus, quam hi emuntur. Nam si conferam nos cum illis, iniuriam nomini romano faciam. Illud etiam in tali consilio animadvertendum vobis censeam, Patres conscripti (si tamen duriores esse velitis, quod nullo nostro merito faciatis), cui nos hosti relicturi sitis; Pyrrho videlicet, qui nos hospitum numero habuit captivos [8], an barbaro ac Poeno, qui utrum avarior, an crudelior, sit, vix existimari potest. Si videatis catenas, squalorem, deformitatem civium vestrorum, non minus profecto vos ea species moveat, quam si ex altera parte cernatis stratas cannensibus campis legiones vestras. Intueri potestis sollicitudinem et lacrymas in vestibulo curiae stantium cognatorum nostrorum, exspectantiumque responsum vestrum. Quum ii pro nobis, proque iis, qui absunt, ita suspensi ac solliciti [9] sint; quem censetis animum ipsorum esse, quorum in discrimine vita libertasque est? Si, me dius fidius, ipse in nos mitis Hannibal contra naturam suam esse velit, nihil tamen nobis vita opus esse censeamus, quum indigni, ut a vobis redimeremur, visi sumus. Rediere Romam quondam remissi a Pyrrho sine pretio capti: sed rediere cum legatis, primoribus civitatis, ad redimendos sese missis. Redeam ego in patriam [10],

8. *Nos hospitum numero habuit captivos*, h. e. nostros, Romanos; Duk. Forte del. *nos*; Bauer. *Vos* Put. Flor. Gaërtn. et Hav.; unde Creverius coni. *suos*. — *Existimari*; vide ad librum IV, cap. 15, n. 1.

9. *Suspensi ac solliciti*; conf. ad II, 32, n. 5. — *Me dius fidius*; vide ad II, 31, n. 5. Mox *visi simus* recte, opinor, coni. Mur. et Gron.

10. *Redeam ego in patriam*, etc.? optemne ego in patriam redire, ubi civis habetur indignus, qui 300 nummis redimatur? Doër. Loquitur et nomine captivorum. — *Magis me famae* etc.; ante *magis* supple *sed*, *verum*.

» trecentis nummis non aestimatus civis? Suum quis» que habet animum, Patres conscripti. Scio in dis» crimine esse vitam corpusque meum: magis me » famae periculum movet, ne a vobis damnati ac re» pulsi abeamus; neque enim vos pretio pepercisse » homines credent. »

LX. Vbi is finem fecit, extemplo ab ea turba, quae in comitio erat [1], clamor flebilis est sublatus, manusque ad curiam tendebant orantes, ut sibi liberos, fratres, cognatos redderent. Feminas quoque metus ac necessitas in foro turbae huic virorum immiscuerat. Senatus, submotis arbitris, consuli coeptus. Ibi quum sententiis variaretur, et alii redimendos [2] de publico, alii nullam publice impensam faciendam, nec prohibendos ex privato redimi; si quibus argentum in praesentia deesset, dandam ex aerario pecuniam mutuam, praedibusque ac praediis cavendum populo [3], censerent; tum T. Manlius Torquatus, priscae ac nimis durae, ut plerisque videbatur, severitatis, interrogatus sententiam, ita loquutus fertur: «Si » tantummodo postulassent legati pro iis, qui in » hostium potestate sunt [4], ut redimerentur, sine

Cap. LX. 1. *Quae in comitio erat*; vide ad I, 36, n. 6. — *Necessitas*, vel calamitas publica, vel sanguinis coniunctio; Doër. — *Submotis arbitris*; vide ad VI, 33, n. 3.

2. *Redimendos de publico*, et ex *privato*; vide ad II, 9, n. 4.

3. *Praedibusque ac praediis cavendum populo*; vide ad III, 13, n. 9, et VII, 21, n. 4. — *Torquatus priscae severitatis*, scil. homo; vir. Conf. ad III, 62, n. 5. *Priscae*, qualis esse solebat prisci aevi hominibus, quorum mores et ingenia erant asperiora. — *Interrogatus sententiam*; vid. XXXII, 23, n. 1.

4. *Qui in hostium potestate sunt*, in acie capti, qui non deditione, sed vi in potestatem hostium pervenerunt; Doër. Sententia a seqq. non aliena, sed obscure expressa: nam in hostium potestate etiam ii sunt, qui se illis dedidere. Videtur potius sic expedienda: *si tantummodo postulassent legati*, rogassentque, *ut redimerentur* captivi, nec potius *gloriati prope essent*, quod in hostium potestate sint, nec capti modo in acie, sed etiam dediticii; *brevi sententiam peregissem* (vid. ad I,

» ullius insectatione eorum, brevi sententiam peregis» sem. Quid enim aliud quam admonendi essetis [5], ut » morem traditum a patribus, necessario ad rem mili» tarem exemplo, servaretis? Nunc autem quum prope » gloriati sint, quod se hostibus dediderint, praefer» rique non captis modo in acie ab hostibus, sed etiam » iis, qui Venusiam Canusiumque pervenerunt, atque » ipsi C. Terentio consuli, aequum censuerint, nihil » vos eorum, Patres conscripti, quae illic acta sunt, » ignorare patiar. Atque utinam haec, quae apud » vos acturus sum, Canusii apud ipsum exercitum » agerem, optimum testem ignaviae cuiusque et vir» tutis; aut unus hic saltem adesset P. Sempronius [6], » quem si isti ducem sequuti essent, milites hodie » in castris romanis, non captivi in hostium potesta» te essent! Sed quum, fessis pugnando hostibus, » tum victoria laetis, et ipsis plerisque regressis in » castra sua, noctem ad erumpendum liberam ha» buissent, et septem armatorum hominum millia » perrumpere etiam confertos hostes potuissent; ne» que per se ipsi id facere conati sunt, neque alium » sequi voluerunt. Nocte prope tota P. Sempronius » Tuditanus non destitit monere, adhortari eos, dum » paucitas hostium circa castra, dum quies ac silen» tium esset, dum nox inceptum tegeret, se ducem » sequerentur: ante lucem pervenire in tuta loca, » in sociorum urbes posse. Sicut, avorum memoria, » P. Decius, tribunus militum [7], in Samnio; sicut,

18, n. 9) *sine ullius eorum insectatione*, acerba vituperatione, vel ita ut in nullum invectus essem. (Confer ad II, 27; III, 33; XXII, 34.) *Brevi sententiam peregissem*; v. ad librum I, 18, n. 10.

5. *Quid enim aliud quam admonendi essetis*; vide ad II, 8, n. 9. — *Praeferrique se aequum censuerint*; cf. ad XXIV, 13, n. 2. — *Quae apud vos acturus sum*; v. ad VIII, 33, n. 13.

6. *P. Sempronius*; vide cap. 50. — *Per se*; vide ad VI, 20, n. 13.

7. *P. Decius, trib. mil., in Samnio,*

» nobis adolescentibus, priore punico bello, Calpurnius Flamma trecentis voluntariis, quum ad tumulum eos capiendum, situm inter medios hostes, duceret, dixit: « *Moriamur, milites, et morte nostra eripiamus ex obsidione circumventas legiones.* » Si hoc P. Sempronius diceret; nec viros quidem, nec Romanos vos duceret, si nemo tantae virtutis exstitisset comes [8]. Viam non ad gloriam magis, quam ad salutem, ferentem demonstrat; reduces in patriam, ad parentes, ad coniuges ac liberos facit. Vt servemini, deest vobis animus? quid, si moriendum pro patria esset, faceretis? Quinquaginta millia civium sociorumque circa vos eo ipso die caesa iacent. Si tot exempla virtutis non movent, nihil unquam movebit: si tanta clades vilem vitam non fecit [9], nulla faciet. Liberi atque incolumes desiderate patriam; immo desiderate, dum patria est, dum cives eius estis. Sero nunc desideratis, deminuti capite, abalienati iure civium, servi

etc.; vide ad VII, 34 sq. *Calpurnius Flamma* etc.; vide Liv. Epit. XVII, Flor. II, 2; Plin. XXII, 6; Zon. VIII, 12, 13; in pr. Gell. III, 7; et Front. Strat. I, 5, 15; IV, 5, 10; ex quibus etiam intelligitur, eum aliis Laberium, aliis Valerium, nonnullis Q. Caedicium appellari. Mox *ne viros quidem, nedum Romanos* coni. Gron. Illud *ne* probat Bauerus, non *nedum*.

8. *Tantae virtutis exstitisset comes*; vide ad c. 28, n. 1. — *Quinquaginta millia c. s.*; vide ad cap. 49, n. 9.

9. *Si tanta clades vilem vitam non fecit*; vide ad cap. 44, n. 6. — *Deminuti capite*, id. qd. *abalienati* (privati) *iure* (cunctis iuribus) *civium* romanorum. (Ita fere Eph. II, 12, ἀπηλλοτριωμένοι τῆς πολιτείας, Bauerus.) Nam *caput* dicebatur status civis, et summa iurium eius; eoque continebantur in prim. libertas, civitas et familia. Deminutione capitis *maxima* amittebantur haec omnia, praecipue a captivis; *minore*, vel *media* ius civitatis, a deportatis aliisque; *minima* familiae agnationisque iura, ab adoptatis et mulieribus per matrimonium in aliam transeuntibus familiam. — Sic apud Horat. III, Od. 5, vs. 42, *ut capitis minor*; ibique confer omnem Reguli orationem, quacum Manlii oratio temporis et sententiarum similitudine multoties congruit. Lem. — Mox *post paulo* pro vulg. *paulo post*, ut passim; vide Gronovium. Conf. ad II, 31, n. 2.

» Carthaginiensium facti. Pretio redituri estis eo, » unde ignavia ac nequitia abistis? P. Sempronium, » civem vestrum, non audistis, arma capere ac sequi » se iubentem: Hannibalem post paulo audistis, ca» stra prodi, et arma tradi iubentem. Quam ego » ignaviam istorum[10] accuso, quum scelus possim » accusare? Non enim modo sequi recusarunt be» ne monentem, sed obsistere ac retinere conati » sunt, ni strictis gladiis viri fortissimi inertes sub» movissent. Prius, inquam, P. Sempronio per ci» vium agmen, quam per hostium, fuit erumpendum. » Hos cives patria desideret? Quorum si ceteri simi» les fuissent, neminem hodie ex iis, qui ad Cannas » pugnaverunt, civem haberet. Ex millibus septem » armatorum sexcenti exstiterunt, qui erumpere au» derent, qui in patriam liberi atque armati redirent: » neque iis quadraginta millia hostium obstitere. » Quam tutum iter duarum prope legionum agmini » futurum censetis fuisse? Haberetis hodie viginti » millia armatorum Canusii[11], fortium, fidelium,

Sic et *asperius paulo* lib. XXXIX, c. 1, n. 3, et alia his similia.

10. *Quam ego ignaviam eorum accuso*, quid, quare? — *Sed obsistere* (edd. antt. *subsistere*) *ac retinere conati sunt, ni... submovissent*; vide ad II, 50, n. 10. Sempronium, eruptionem facturum, ab ignavis retentum esse, non ex cap. 40, sed demum ex h. l. discimus; Doër.

11. *Haberetis hodie XX millia armatorum Canusii* (vide ad c. 56, n. 2), *fortium, fidelium*, e duobus MSS. cum Strothio recepi pro vulg. *fortia, fidelia*. — *Ne ipsi quidem se dixerint* leg. videtur Bauero. — *Nisi quis credere potest fuisse eos tum fortes*, bonos fidelesque cives, *ut*, quum, *erumpentibus obsistere*, et viros fortes, ne fortes essent, impedire *conati sunt*, *aut non invidere eos* etc., h. e. aut passuram in posterum invidiam, ut fideles bonique cives sint erga illos, quorum *incolumitatem et gloriam* sibi vident esse ignominiae, et quotidie ignaviam exprobrare; nec potius hanc ipsam invidiam effecturam, ut iis infidi sint, et in discrimen secum deductos deserant, atque ita aut mori misere, aut parem culpam captivitatis vel turpis fugae contrahere cogant; Gron. *Ut erumpentibus* etc. Uti fortes sese praebuere, quum erumpentibus etc. Bauerus. *Ut erumpentibus* optimi MSS.; *qui erumperent* edd.

» Patres conscripti. Nunc autem quemadmodum hi » boni fidelesque (nam fortes ne ipsi quidem dixe- » rint) cives esse possunt? nisi quis credere potest » fuisse, ut erumpentibus, quin erumperent, obsi- » stere conati sunt: aut non invidere eos, quum in- » columitati, tum gloriae illorum per virtutem partae, » quum sibi timorem ignaviamque servitutis ignomi- » niosae causam esse sciant. Maluerunt in tentoriis » latentes simul lucem atque hostem exspectare, » quum silentio noctis erumpendi occasio esset. At » enim ad erumpendum e castris defuit animus; ad » tutanda fortiter castra animum habuerunt. Dies » noctesque aliquot obsessi, vallum armis, se ipsi tu- » tati vallo sunt: tandem ultima ausi passique, quum » omnia subsidia vitae abessent, affectisque fame [12] » viribus, arma iam sustinere nequirent, necessitati- » bus magis humanis, quam armis, victi sunt. Orto » sole hostis ad vallum accessit [13]: ante secundam » horam, nullam fortunam certaminis experti, tra- » diderunt arma ac se ipsos. Haec vobis ipsorum per » biduum militia fuit! quum in acie stare ac pugnare » decuerat, tum in castra refugerunt: quum pro » vallo pugnandum erat, castra tradiderunt, neque » in acie, neque in castris utiles. Vos redimam? » Quum erumpere castris oportet, cunctamini ac » manetis: quum manere, castra tutari armis neces- » se est; et castra, et arma, et vos ipsos traditis ho- » sti. Ego non magis istos redimendos, Patres con-

ante Gron. sententia fere eadem manente; Stroth.

12. *Aff. f. vir.*; vid. V, 10, n. 6.

13. *Orto sole hostis ad vallum accessit*; MSS. *ab hostibus ad vallum accessum*, impersonaliter, quod magnificentius videtur, Schott. III, Obss. 6. Eiusdem scripturae non levia vestigia comparent in Pal. princ. Gebh. Forte hi codd. exhibuerunt *ab hostibus ad vallum accessit*, sicut in Flor. Caul. Lov. I, 4, et Voss. Sed Schotti scriptis consentit Lov. 3.

» scripti, censeo, quam illos dedendos Hannibali, » qui per medios hostes e castris eruperunt, ac per » summam virtutem se patriae restituerunt. »

LXI. Postquam Manlius dixit, quamquam patrum quoque plerosque captivi cognatione attingebant, praeter exemplum civitatis minime in captivos iam inde antiquitus indulgentis, pecuniae quoque summa homines movit; quia nec aerarium exhaurire, magna iam summa erogata in servos ad militiam emendos armandosque, nec Hannibalem maxime huiusce rei, ut fama erat, egentem locupletari volebant. Quum triste responsum, *non redimi captivos*, redditum esset, novusque super veterem luctus tot iactura civium adiectus esset, cum magnis fletibus questibusque legatos ad portam prosequuti sunt [1]. Vnus ex iis domum abiit [2], quod fallaci reditu in castra iure iurando se exsolvisset. Quod ubi innotuit, relatumque ad senatum est, omnes censuerunt, comprehendendum, et custodibus publice datis deducendum ad Hannibalem esse. Est et alia de captivis fama [3], decem primos venisse: de eis quum dubitatum in senatu esset, admitterentur in urbem, nec ne, ita admissos esse, ne tamen iis senatus daretur [4]. Morantibus deinde longius omnium spe, alios tres insuper legatos venisse, L. Scribonium, et C. Calpurnium, et L. Manlium. Tum demum ab cognato Scribonii tribuno plebis de redimendis captivis relatum esse, nec censuisse redimendos senatum; et novos legatos tres ad Hanniba-

Cap. LXI. 1. *Ad portam prosequuti sunt*; conf. ad II, 18, n. 4.

2. *Vnus ex iis domum abiit* etc.; vide ad cap. 58, n. 3.

3. *Est et alia de captivis fama* etc.; vide ad cap. 58, n. 3.

4. *Ita admissos esse, ne tamen iis senatus daretur*, admissos illos quidem, sed senatum iis non datum esse; Ern. Conf. ad I, 17, n. 5, et VIII, 5, n. 1.

lem revertisse, decem veteres remansisse; quod per causam recognoscendi nomina[5] captivorum ad Hannibalem ex itinere egressi, religione sese exsolvissent[6]. De iis dedendis magna contentione actum in senatu esse; victosque paucis sententiis, qui dedendos censuerint. Ceterum proximis censoribus adeo omnibus[7] notis ignominiisque confectos esse, ut quidam eorum mortem sibi ipsi extemplo consciverint: ceteri non foro solum[8] omni deinde vita, sed prope luce ac publico caruerint. Mirari magis, adeo discrepare inter auctores[9], quam, quid veri sit, discernere queas. Quanto autem maior ea clades superioribus cladibus fuerit, vel ea res indicio est, quod, qui sociorum ad eam diem firmi steterant, tum labare coeperunt[10], nulla profecto alia de re, quam quod desperaverant de imperio. Defecere autem ad Poenos hi populi[11]: Atellani, Calatini, Hirpini, Apulorum

5. *Per causam recognoscendi nomina*; vide ad II, 32, n. 2.

6. *Religione sese exsolvissent*, vide ad V, 23, n. 7.

7. *Ceterum a proximis censoribus adeo omnibus notis* etc. Conf. Polyb. VI, 68; Cicer. Off. III, 32, et Gell. VII, 18. Plurimos deinde captivorum ab Hannibale interfectos fuisse, quosdam vero principum Carthaginem missos, tradunt Eutrop. III, 11, et Zon. — *Confectos*; vide ad V, 10, n. 6. *Affectos* vet. lib. Sigon. et Gell. l. l.

8. *Non foro solum... sed*, sc. etiam; vide ad I, 40, n. 1.

9. *Adeo discrepare inter auctores*; vide ad IX, 16, n. 1. Mox pro *discernere* Gronov. coni. *decernere*. At vide ad VII, 9, n. 4.

10. *Tum labare coeperunt*; vid. ad II, 39, n. 9. Ex MSS. legendum potius cum Gronovio et Salmas. *vel declaret fides*, aut *vel fides indicat sociorum, quae ad eam diem firma steterat, tum labare coepit* etc.

11. *Defecere autem ad Poenos hi populi* etc., non subito omnes, sed quidam statim, quidam post annum, ut Crotonienses Locrique (v. XXIII, 30, et XXIV, 1-3), biennio post Tarentini (vide XXIV, 13), quarto post anno Metapontus ac Thurium (vid. ad XXV, 15), nec *omnes Brutii* (Petelini et Rhegini excipiuntur XXIII, 20 et 30): quae igitur omnia temere mixta; Glar. Conf. XXV, 1; Polyb. III, 118, et Sil. XI, 1 sq. Ceterum Croto Locrique et Bruttiorum et Graeciae magnae oppida fuere: sed huic tantum tribuuntur h. l. et XXIV, 1 sq. — *Apulorum pars*, Ἀργυριππανοὶ ap. Polybium.

pars, Samnites praeter Pentros[12], Bruttii omnes, Lucani; praeter hos Surrentini[13], et Graecorum omnis ferme ora, Tarentini, Metapontini, Crotonienses, Locrique, et Cisalpini omnes Galli. Nec tamen hae clades defectionesque sociorum moverunt, ut pacis unquam mentio apud Romanos fieret; neque ante consulis Romam adventum, nec postquam is rediit, renovavitque memoriam acceptae cladis. Quo in tempore ipso adeo magno animo civitas fuit, ut consuli, ex tanta clade, cuius ipse causa maxime fuisset, redeunti[14], et obviam itum frequenter ab omnibus ordinibus sit, et gratiae actae, quod de re publica non desperasset: cui, si Carthaginiensium ductor fuisset, nihil recusandum supplicii foret[15].

12. *Samnites praeter Pentros*; vide ad IX, 31, n. 3. *Praeter Petelinos* edd. ante Gron. recte, opinor, si iunxeris cum Sigonio *praeter Petelinos Bruttii omnes*. Conf. XXIII, 20.

13. *Praeter hos Surrentini*, immo *Sallentini*: nam isti debuissent nominari post *Calatinos*; Gronovius. Cf. Camilli Peregr. de Capua Diss. 2. — *Et Graecorum omnis fere ora*, quae XXXI, 7, distinctius dicitur *ora illa Italiae, quam Maiorem Graeciam vocant.*

14. *Ex tanta clade... redeunti*; v. ad IV, 31, n. 1. Rem, paucis h. l. narratam, probabiliter et ingeniose amplificavit Sil. X, 605-639. Conf. et Frontin. Strat. IV, 5, 6.

15. *Nihil recusandum supplicii foret* ei, h. e. frustra conatus esset, gravissimum quodvis supplicium excusatione aliqua deprecari et effugere; vel patienter hoc ei perferendum fuisset.

T. LIVII PATAVINI

HISTORIARVM

AB VRBE CONDITA

LIBER VIGESIMVS TERTIVS.

BREVIARIVM.

Cap. I; Compsa in Hirpinis a Statio Trebio traditur Hannibali; qui inde petit Neapolim, sed oppugnare non audet, et Capuam flectit iter. — II - III; Ibi senatum et sibi et plebi obnoxium fecerat Pacuvius Calavius, data populo facultate meliores iustioresque eligendi senatores, qui non facile inveniri poterant. — IV; Inde orta obsequium principum, licentia plebis, contemptus legum, magistratuum imperiique Romanorum: a quibus tamen deficere adhuc dubitant Campani propter connubia vetusta et multitudinem nobilissimorum, qui apud illos militant. — V; Horum parentes cognatique aegre pervincunt, ut Venusiam mittantur legati ad Varronem cos., qui Romanorum suique contemptum auget nimis detegendo cladem, et Campanorum opem implorando. — VI; Vibio Virrio auctore Campani desciscunt a Romanis. — VII; Pacem cum Hannibale faciunt, et romanos comprehendunt cives. Decius Magius mirifica constantia adversatur Poenis. — VIII - IX; Perolla, Calavii filius, Hannibalem Capuae epulantem interficere statuit: sed patris precibus a proposito deterretur. — X; Magius, iussu Poeni comprehensus, in punica perducitur castra, et extemplo in navem impositus Carthaginem mittitur. Tempestate autem defertur Cyrenas, et ad statuam Ptolemaei confugit. Inde deportatur Alexandriam, et a rege vinculis liberatur. — XI; Dum haec geruntur, Q. Fabius Pictor legatus a Delphis Romam redit. Mago autem, Hamilcaris filius, nuntiusque victoriae ad Cannas, venit Carthaginem, ibique in senatu res a fratre in Italia gestas exponit. — XII; Tum effundi in vestibulo curiae acervum iubet au-

nulorum aureorum, petitque, ut Hannibali pecunia, frumentum et milites mittantur. Hoc dissuadet Hanno, ab Himilcone increpatus. — XIII; Mago eius orationem refutat, et, quae postulaverat, ingenti consensu senatus decernuntur. — XIV; Romani impigre bellum reparant, et M. Iunius Pera dictator servos quoque et capitis reos armat. Hannibal iterum animos Neapolitanorum, partim spe, partim metu, nequidquam tentat, et in agrum nolanum traducit exercitum. Nolae plebs favet Poenis: at senatus simulatione extrahit defectionem in adventum Claudii Marcelli praetoris, qui legatis clam ac propere missis Casilino arcessitur. — XV; Hannibal, Nola Neapolique omissis, petit Nuceriam, eamque fame captam diripit et incendit. Marcellus Nolae timet plebem, et ante omnes L. Bantium, fortissimum nobilissimumque equitem, qui proditionem patriae molitur: huius tamen animum comitate ac donis prorsus mutat. — XVI; Nolam castra movet Poenus, et, plebe de integro ad defectionem spectante, Marcellus, eruptione facta, hostes vincit fugatque. — XVII; Hannibal Acerras capit, et exercitum ducit Casilinum, quod D Praenestini et totidem fere Perusini tuentur. — XVIII; Frustra oppidum summa vi oppugnare parat, et ipse, modico in castris praesidio relicto, in hiberna Capuam concedit: ubi voluptatibus immodicis corpora animique exercitus eius enervantur. — XIX; Obsidio tamen continuata Casilinum adducit ad ultimum inopiae, quae a Romanis quidem paululum levatur, doliis frumenti plenis, nucibusque Vulturno amni ad urbem missis, sed tandem obsessos ad eam hostibus tradendam compellit, pacta ante redemptione liberorum capitum. — XX; Eodem tempore Petelini, qui uni ex Bruttiis manserant in amicitia romana, a Carthaginiensibus Bruttiisque ceteris oppugnantur, et, legatis frustra Romam ad praesidium petendum missis, soli fortissime resistunt. — XXI; In Sicilia Sardiniaque T. Otacilius et A. Cornelius Mammula propraetores ab Hierone et sociis civitatibus adiuvantur. Romae creantur triumviri mensarii, et tres pontifices. — XXII; Ibidem deliberatur de explendo senatu, eiusque legendi causa M. Fabius Buteo ex senatusconsulto dictator sine magistro equitum in sex menses dicitur. — XXIII; Is CLXXVII cum ingenti approbatione hominum in patres legit, et extemplo se abdicat magistratu. — XXIV; M. Iunius Pera dictator, Romam accitus, comitia edicit, quibus L. Postumius III absens,

et Ti. Sempronius Gracchus, magister equitum, et aedilis curulis, consules creantur. Sed mox nuntiatur clades Postumii atque exercitus eius, in Litana silva a Gallis deletorum. — XXV; Senatus negotium dat aedilibus, ut urbi moestitiae publicae speciem demi iubeant; et, Gallia eo anno omissa, de hoste Poeno legionibusque, per quas id bellum sit gerendum, consultat. Reliquias exercitus cannensis traduci in Siciliam placet, inde vero duas acciri legiones, et totidem urbanas conscribi. — XXVI; In Hispania Scipiones, Cnaeus terra, Publius mari, prospere rem gerunt: et Carpesii, ab Hasdrubale infestati, duce Galbo hostes animose repellunt. — XXVII; Vniversa quidem haec gens in deditionem venit; sed subinde ab Carthagine affertur, ut Hasdrubal in Italiam exercitum ducat: quae vulgata res per Hispaniam omnium ferme animos ad Romanos avertit. — XXVIII; Himilco Carthagine cum exercitu iusto auctaque classe ad tuendam Hispaniam, mittitur, et Hasdrubal, pecuniis raptim exactis, ad Iberum descendit. Scipiones ei iunctis copiis obviam eunt, et mox eodem die velut ex composito utrinque signum pugnae proponitur. — XXIX; Vincunt Romani, et Hasdrubal cum paucis effugit. — XXX; Petilia in Bruttiis pertinaciter defensa, et Consentia ab Himilcone, Croto a Bruttiis capiuntur: et Locrenses ceterique eius regionis populi, praeter Rheginos, desciscunt ad Poenos. Ad eosdem deficit Gelo, Hieronis filius; qui tamen morte opportuna absumitur. Ludi dantur funebres, Romani plebeiique ter instaurantur. Praetores sortiuntur provincias, et M. Marcellus pro consule imperium accipit. — XXXI; Duplex imperatur tributum, et senatus decernit, quo et a quibus deducendi sint exercitus. Equites Campani ccc, stipendiis in Sicilia cum fide emeritis, Romam veniunt, fiuntque cives romani. In locum L. Postumii primum M. Claudius Marcellus consul sufficitur, sed, quia is vitio creatus videtur, mox Q. Fabius Maximus III. Prodigia expiantur. — XXXII; Novi magistratus, ipsique praetores, ad ius dicendum creati, in provincias proficiscuntur. Carthaginienses autem cum classibus copiisque in Hispaniam mittunt Magonem, et Hasdrubalem Calvum in Sardiniam, quo Hampsicora aliique principes legatione clandestina eos vocaverant. — XXXIII; Philippus, Macedonum rex, ad Poenos mittit legatos, qui primum in romana, deinde in Hannibalis castra perveniunt, foedusque cum eo et amicitiam

iungunt. — XXXIV; Eosdem cum Gisgone, Bostare et Magone redeuntes, iamque tenentes altum Romani persequuntur, et comprehensos Romam ad senatum mittunt. Q. Mucius Scaevola praetor in Sardinia in longum incidit morbum, et hinc eo T. Manlius Torquatus cum imperio mittitur. Eodem tendit Hasdrubal: sed classis, cui praeest, foeda tempestate vexata ad Baleares insulas deiicitur. — XXXV; Campani, ut dolo Cumanos suae ditionis faciant, eorum senatum ad commune statumque sacrificium ad Hamas faciendum invitant, nec procul inde in occulto Marius Alfius medixtuticus cum XIV millibus armatorum considet. Cumani autem, quibus fraus suspecta est, rem nuntiant Ti. Sempronio Graccho cos., qui circa Liternum stativa habet. Is media nocte Campanos in castris opprimit, multosque obtruncat. — XXXVI; Castris hostium potitus Cumas se propere recipit, et mox ab Hannibale oppugnatur. — XXXVII; Poeni eruptione ex oppido facta fugantur, et ad Tifata redeunt infecta re. Iisdem diebus Hanno a Ti. Sempronio Longo ex finibus Lucanis in Bruttios repellitur, et tria Hirpinorum oppida vi recipiuntur a M. Valerio praetore. — XXXVIII; Philippi Poenorumque legati ducuntur Romam, et classis L navium paratur, quae regem in Macedonia contineat. — XXXIX; Legatio alia a Philippo ad Hannibalem mittitur, quae prospere fert ac refert mandata. Fabius tres Campanorum urbes vi capit, et M. Marcellus proc. in praesidium redit Nolam, ubi plebs adhuc novarum rerum et Hannibalis tota est. — XL; A T. Manlio in Sardinia primum Hiostus, Hampsicorae filius, deinde pater eius et Hasdrubal, qui copias iunxerant, vincuntur. — XLI; Hasdrubal, Hanno, auctor rebellionis, et Mago, propinqua cognatione Hannibali iunctus, vivi capiuntur; Hiostus in acie cadit; Hampsicora mortem sibi ipse consciscit; Cornus, fugitivorum receptaculum, expugnatur, et aliae civitates sese dedunt. Sardinia sic perdomita, Manlius cum navibus praeda onustis Romam redit. Per idem tempus T. Otacilius praetor depopulatur agrum carthaginiensem, et ex classe Hasdrubalis, Africam repetente, septem capit naves. Bomilcar cum novis militibus Carthagine missis ad Hannonem in Bruttios pervenit. Marcellus autem ab Nola crebras excursiones facit in agros Hirpinorum Samnitiumque. — XLII; Itaque legati ad Hannibalem ex utraque gente mittuntur, praesidium petentes. — XLIII; Ille Nolam proficiscitur; eodemque Hanno ex Brut-

tiis venit, qui animos Nolanorum frustra tentat. — XLIV; Marcellus erumpit, et imber dirimit pugnantes. Tertio die utrinque in aciem copiae educuntur, — XLV; ac summa vi et duces hortantur, et milites pugnant. — XLVI; Poeni in castra compellnntur, et tertio post die MCCLXXII equites, mixti Numidae Hispanique, ad Romanos transfugiunt. Hanno recedit in Bruttios, et Hannibal Apuliae hiberna petit. Quod ut audit Q. Fabius, Capuam propius movet castra. — XLVII; Inbellius Taurea campanus et Claudius Asellus romanus, fortissimi equites, in singularc descendunt certamen. — XLVIII; Scipiones nuntiant, quantas res gesserint in Hispania, sed provinciam non retineri posse, nisi pecunia, aut certe vestimenta et frumentum mittantur. Senatus itaque populo indicat publicas necessitates, cohortaturque redemptores, ut sumptus necessarios aerario ad tempus commodent. — XLIX; Privata pecunia respublica administratur, et Scipionibus aequabilis adspirat fortuna. Ex tribus Poenorum ducibus bis ingentem reportant victoriam, et Illiturgi Intibilique obsidione liberant: quo facto omnes prope Hispaniae populi ad Romanos deficiunt.

I. Hannibal, post cannensem pugnam [1], castra capta ac direpta, confestim ex Apulia in Samnium moverat: accitus in Hirpinos a Statio, pollicente, se Compsam traditurum. Compsanus erat Trebius nobilis inter suos: sed premebat eum Mopsiorum factio, familiae per gratiam Romanorum potentis. Post fa-

CAP. I. 1. *Hannibal post cannensem pugnam*, et post *castra* Romanorum *capta ac direpta* (nisi cum aliis leg. *castraque*, aut ante *castra* inserendum *et*, quam tamen copulam, *si* Tacitus haec scripsisset, ab eo potius omissam crederem) *moverat*, scil. castra sua. Conf. ad II, 3, n. 2. Ita in omnibus edd. legitur, at in nullo MS., sed potius: *Haec Hannibal post cannensem pugnam capta ac direpta*, et in uno *His Hannib. post cannensem pugnam captis ac direptis*; unde Gron. ingeniose coni. *Accis Hannibal post cann. pugnam captis ac direptis*; vid. ad XXII, 12, n. 3. Mox post *Statio*, quod est praenomen italicum, *Trebio* adiiciendum videri, iam monuit idem Gronovius, qui etiam *Mopsiorum factio* e cod. Put. recepit. In plerisque MSS. est *Compsinorum*, aut *Compsmorum*, et in edd. *Compsanorum*. Cluverius coni. *Statianorum*, et *Trebio* pro *Statio*. Ceterum *Compsa* in Hirpinis prope fontes Aufidi flum. sita, hod. *Conza*.

mam cannensis pugnae, vulgatumque Trebii sermonibus adventum Hannibalis, quum Mopsiani urbe excessissent [2]; sine certamine tradita urbs Poeno, praesidiumque acceptum est. Ibi praeda omni atque impedimentis relictis, exercitu partito, Magonem regionis eius urbes, aut deficientes ab Romanis accipere [3], aut detrectantes cogere ad defectionem iubet. Ipse per agrum campanum mare inferum petit, oppugnaturus Neapolim, ut urbem maritimam haberet. Vbi fines Neapolitanorum intravit, Numidas partim in insidiis (et pleraeque cavae sunt viae, sinusque occulti), quacumque apte poterat, disposuit: alios, prae se actam praedam ex agris ostentantes, obequitare portis iussit. In quos, quia nec multi et incompositi videbantur, quum turma equitum erupisset, ab cedentibus consulto tracta in insidias, circumventa est: nec evasisset quisquam, ni mare propinquum, et haud procul litore naves, piscatoriae pleraeque, conspectae peritis nandi dedissent effugium. Aliquot tamen eo proelio nobiles iuvenes capti caesique sunt: inter quos et Hegeas, praefectus equitum, intemperantius cedentes sequutus, cecidit: ab urbe oppugnanda Poenum absterruere [4] conspecta moenia, haudquaquam prompta oppugnanti.

II. Inde Capuam flectit iter, luxuriantem longa felicitate atque indulgentia fortunae [1], maxime tamen,

2. *Quum Mopsiani urbe excessissent*; vide ad II, 37, n. 5.

3. *Aut deficientes ab Romanis accipere*, sc. in fidem, vel, ut VII, 16, n. 3, in deditionem; *aut detrectantes* defectionem, deficere recusantes, *cogere ad defectionem*, nisi cum Dukero leg. *deditionem*, quia *defectio* non est invitorum ac detrectantium, sed volentium. — *Mare inferum*; vide ad librum V, cap. 33, et ibi n. 3

4. *Ab urbe oppugnanda Poenum absterruere* (al. *abstinuere*; de quo vid. ad I, 1, n. 1, et II, 22, n. 3) *conspecta moenia*, eorum aspectus, *haudquaquam prompta oppugnanti*, scilic. oppugnatu non facilia, non facile oppugnanda.

CAP. II, 1. *Capuam luxuriantem*

inter corrupta omnia, licentia plebis, sine modo libertatem exercentis. Senatum et sibi et plebi obnoxium[2] Pacuvius Calavius fecerat; nobilis idem ac popularis homo [3], ceterum malis artibus nanctus opes. Is quum eo forte anno, quo res male gesta ad Trasimenum est, in summo magistratu esset, iam diu infestam senatui plebem ratus, per occasionem novandi res, magnum ausuram facinus, ut, si in ea loca Hannibal cum victore exercitu venisset, trucidato senatu traderet Capuam Poenis; improbus homo, sed non ad extremum perditus, quum mallet incolumi, quam eversa, republica dominari, nullam autem incolumem esse orbatam publico consilio crederet, rationem iniit, qua et senatum servaret, et obnoxium sibi ac plebi faceret. Vocato senatu, quum *sibi defectionis ab Romanis consilium placiturum nullo modo, nisi necessarium fuisset*, praefatus esset; *quippe qui liberos ex Ap. Claudii filia haberet, filiamque Romam nuptum Livio dedisset; ceterum maiorem multo rem magisque timendam instare* [4]. *Non enim per defectio-*

longa felicitate atque indulgentia, favore, *fortunae*; cf. c. 4, 8 et 18; Sil. XI, 33-43, 259-302, 385-482, et Polyb. VII, 1. — *Licentia pl.*, etc. Conf. cap. 4, et XXIV, 2, ubi Liv. dicit, «Vnum velut morbum invasisse omnes Italiae civitates, ut plebes ab optimatibus dissentiret, senatus Romanis faveret, plebs ad Poenos rem traheret.»

2. *Plebi obnoxium* (v. ad III, 39, n. 1) *Pacuvius Calavius fecerat*, forte *Pacullus*, ut XXXIX, 13. *Paculla Minia Campana*; Sigonius. Confer ad Sil. XI, 58, ubi in MS. Colon. *Paculo*, et in edd. antt. *Pactulo* legitur.

3. *Popularis homo*; vide ad II, 8, n. 1. — *In summo magistratu*; v. ad IX, 20, n. 2. — *Novandi res*; vide ad I, 52, n. 1.

4. *Ceterum*, sed, *maiorem multo rem m. t. instare*, sc. *confirmat*, vel *ait*, quod latet in praec. *praefatus esset*; Strothius. Ἀνακόλουθος oratio: non modo *ait* durius omissum, sed et *ceterum* redundat: nam incepit *quum praefatus esset*; Bauer. Orationem non satis apte cohaerere ac procedere, etiam Duker. monuit. Eam vero pendere ex seq. verbo *inquit*, putabat Creverius. Τὸ *ceterum* Doër. exponit, praeter defectionem ab Romanis. — *Spectare*; vid. ad I, 9, n. 3.

nem ad tollendum ex civitate senatum plebem spectare, sed per caedem senatus vacuam rempublicam[5] *tradere Hannibali ac Poenis velle. Eo se periculo posse liberare eos, si se permittant sibi, et, certaminum in republica obliti, credant.* Quum omnes victi metu permitterent: « Claudam in curia vos, inquit, et, tanquam » et ipse cogitati facinoris particeps, approbando » consilia, quibus nequidquam adversarer, viam » saluti vestrae inveniam. In hoc fidem, quam vultis » ipsi, accipite. » Fide data egressus, claudi curiam iubet, praesidiumque in vestibulo reliquit; ne quis adire curiam iniussu suo, neve inde egredi possit.

III. Tunc vocato ad concionem populo, « Quod » saepe, inquit, optastis, Campani, ut supplicii su- » mendi vobis ex improbo ac detestabili senatu po- » testas esset; eam nunc, non per tumultum expu- » gnantes domos singulorum, quas praesidiis clien- » tium servorumque tuentur, cum summo vestro » periculo, sed tutam habetis ac liberam. Clausos » omnes in curiam accipite, solos, inermes: nec quid- » quam raptim, aut forte temere egeritis. De singu- » lorum capite vobis ius sententiae dicendae faciam, » ut, quas quisque meritus est, poenas pendat. Sed » ante omnia ita vos irae indulgere oportet, ut po- » tiorem ira salutem atque utilitatem vestram habea- » tis. Etenim hos (ut opinor) odistis senatores; non » senatum omnino habere non vultis. Quippe aut rex » (quod abominandum), aut, quod unum liberae » civitatis consilium est, senatus habendus est. Ita- » que duae res simul agendae sunt vobis, ut et ve-

5. *Vacuam rempublicam*, id. qd. paulo ante *orbatam publico consilio*, h. e. senatu; vide ad I, 46, n. 12, et I, 54, n. 1. — *Cogitati facinoris*, capti de interficiendo senatu consilii; Doering.

» terem senatum tollatis, et novum cooptetis [1]. Citari singulos senatores iubebo, de quorum capite » vos consulam: quod de quoque censueritis, fiet. » Sed prius in eius locum virum fortem ac strenuum » novum senatorem cooptabitis, quam de noxio supplicium sumatur. » Inde consedit, et; nominibus in urnam coniectis [2], citari, quod primum forte nomen excidit, ipsumque e curia produci iussit. Vbi auditum est nomen, malum et improbum pro se quisque clamare, et supplicio dignum. Tum Pacuvius, » Video, quae de hoc sententia sit data [3]. Eligite pro » malo atque improbo bonum senatorem et iustum. » Primo silentium erat inopia potioris subiiciundi; deinde, quum aliquis, omissa verecundia, quempiam nominasset, multo maior extemplo clamor oriebatur, quum alii negarent nosse [4]; alii nunc probra, nunc humilitatem, sordidamque inopiam, et pudendae artis aut quaestus genus obiicerent. Hoc multo magis in secundo ac tertio citato senatore est factum; ut ipsius poenitere homines appareret [5], quem autem

CAP. III. 1. *Et novum cooptetis senatum*; vide ad III, 64, n. 5.

2. *Nominibus in urnam coniectis*, proprie sortibus, in quibus nomina erant scripta; ut et mox *quod primum sorte nomen excidit*. Conf. ad XXI, 42, n. 2.

3. *Video quae sententia de hoc sit data*, a vobis dicta (forte *lata*), h. e. eum malum et improbum a vobis iudicatum et condamnatum esse. — *Eligite* ex emend. Gronovii (pro lectt. MSS. *eiieitur*, *datacicitur* etc.), qui etiam coni. *de hoc sit. Date igitur pro malo* etc. In edd. ante eum legitur: *Eiieitur pro malo atque improbo. Bonum s. et iustum eligite*, vel *eiicitur. Pro malo a. i. bonum s. et i. eligite*, prob. Doër. modo pro *eiicitur* (scil. de, sen e senatu, ut XL, 51, et XLIV, 19) reponatur *reiicitur*, quod *reiici*, non *eiici* dicantur, qui post factam sortitionem repudientur. Verbum tamen postremum *eligite* in nullo MS. reperitur.

4. *Quum alii negarent nosse*, scil. se. Conf. ad XXIV, 13, n. 2.

5. *Vt ipsius poenitere homines appareret*, eum displicere hominibus, aut invisum esse. Cf. II, 54, n. 16. — *Attinebat*, congruum esse videbatur, ut c. 13; Strothius. Confer ad II, 41, n. 4. — *Nihil aliud quam*; vide ad II, 8, n. 9.

in eius substituerent locum, deesse: quia nec eosdem nominari attinebat, nihil aliud quam ad audienda probra nominatos, et multo humiliores obscurioresque ceteri erant eis, qui primi memoriae occurrebant. Ita dilabi homines, notissimum quodque malum maxime tolerabile dicentes esse, iubentesque senatum ex custodia dimitti.

IV. Hoc modo Pacuvius quum obnoxium vitae beneficio[1] senatum multo sibi magis, quam plebi, fecisset, sine armis, iam omnibus concedentibus, dominabatur. Hinc senatores, omissa dignitatis libertatisque memoria, plebem adulari, salutare, benigne invitare, apparatis accipere epulis[2], eas causas suscipere, ei semper parti adesse, secundum eam litem iudices dare, quae magis popularis, aptiorque in vulgus favori conciliando esset. Iam vero nihil in senatu actum aliter, quam si plebis ibi esset concilium. Prona semper civitas[3] in luxuriam, non ingeniorum modo vitio, sed affluenti copia voluptatum, et illecebris omnis amoenitatis maritimae terrestrisque; tum vero ita obsequio principum et licentia plebei lascivire, ut nec libidini, nec sumptibus modus esset. Ad

Cap. IV. 1. *Vitae ben.*, vita servata.

2. *Apparatis accipere epulis*, splendidis, opiparis, ut *ludi apparatissimi magnificentissimique* apud Ciceronem in Pis. 27. Conf. ad XXXI, 4, n. 5; XLIV, 9, n. 3; Drakenb. ad h. l., et Gron. ad XXVII, 6. — *Eas causas suscipere*, suscipiebant, ut oratores, seu patroni causarum, *ei semper parti adesse*, ut advocati, et *secundum eam partem*, ut *iudices*, si iudices essent (vide ad V, 2, n. 7), *dare litem*, vel potius *secundum eam litem*, in favorem eius causae seu controversiae *dare iudices* (iubere iudices rem ita constituere, eam iudicii formulam ponere, in eam sententiam decernere, eum eventum liti facere; Bauer. Conf. ad III, 44, n. 5), quod Romae erat praetoris, et Capuae forsan senatus, *quae magis popularis* (v. ad II, 8, n. 1), *aptiorque esset conciliando favori in vulgus* (ut XXIX, 22, *favorem ad vulgum conciliabat*), ad vulgi favorem sibi conciliandum.

3. *Prona semper civitas* etc.; vide ad cap. 2 pr. Mox malim *iam vero ita obsequio* etc., quia sequitur *accessutum*.

contemptum legum, magistratuum, senatus, accessit tum, post canuensem cladem, ut, cuius aliqua erat verecundia, romanum quoque imperium spernerent. Id modo erat in mora, ne extemplo deficerent, quod connubium vetustum[4] multas familias claras ac potentes Romanis miscuerat; et quod, quum militarent aliquot apud Romanos, maximum vinculum erant trecenti equites, nobilissimus quisque Campanorum, in praesidia sicularum urbium delecti ab Romanis ac missi.

V. Horum parentes cognatique aegre pervicerunt, ut legati ad consulem romanum mitterentur. Ii, nondum Canusium profectum, sed Venusiae cum paucis ac semiermibus consulem invenerunt, quam poterat maxime miserabilem[1] bonis sociis; superbis atque infidelibus, ut erant Campani, spernendum. Et auxit rerum suarum suique contemptum consul nimis detegendò cladem nudandoque: nam quum legati, aegre ferre senatum populumque campanum, adversi quidquam evenisse Romanis, nuntiassent, pollicerenturque omnia, quae ad bellum opus essent; « Morem » magis, inquit, loquendi cum sociis servastis, Cam» pani, iubentes, quae opus essent ad bellum, im» perare, quam convenienter ad praesentem fortu» nae nostrae statum loquuti estis. Quid enim nobis » ad Cannas relictum est, ut, quasi aliquid habea» mus, id, quod deest, expleri ab sociis velimus? » Pedites vobis imperemus, tanquam equites habea-

4. *Connubium vetustum* etc.; vide ad VIII, 14, n. 9. — *Maximum vinculum erant*; malim *erat*, tali ordine: *et trecenti equites.... missi* (scil. *in mora erant*), *quod maximum vinculum erat*; Bauer.

Cap. V. 1. *Quam poterat* esse, *maxime miserabilem*, miserandum, *bonis sociis*, eorum miseratione dignissimum; Doering. — *Detegendo cladem nudandoque*; v. ad XXIV, 27, n. 1.

» mus? pecuniam deesse dicamus, tanquam ea tantum desit? Nihil, ne quod suppleremus quidem, » nobis reliquit fortuna. Legiones, equitatus, arma, » signa, equi virique, pecunia, commeatus, aut in acie, » aut binis postero die amissis castris perierunt. Itaque » non iuvctis nos in bello oportet, Campani, sed » paene bellum pro nobis suscipiatis. Veniat in mentem, ut trepidos quondam maiores vestros intra » moenia compulsos, nec Samnitem modo hostem, » sed etiam Sidicinum paventes, receptos in fidem » apud Saticulam defenderimus [2], coeptumque propter vos cum Samnitibus bellum per centum prope annos [3], variante fortuna eventum, tulerimus. » Adiicite ad haec, quod foedus aequum deditis, » quod leges vestras, quod ad extremum (id quod » ante cannensem certe cladem maximum fuit) civitatem nostram magnae parti vestrum dedimus, communicavimusque vobiscum. Itaque communem vos » hanc cladem, quae accepta est, credere, Campani, » oportet, communem patriam tuendam arbitrari » esse. Non cum Samnite aut Etrusco res est, ut » quod a nobis ablatum sit, in Italia tamen imperium

2. *Vt trepidos quondam maiores vestros... apud Saticulam defenderimus;* vide VII, 29 sq., 32 sq., unde etiam patet, *Sidicinos* fuisse socios Campanorum. Hinc miror, neminem interpretum fuisse offensum verbis *Sidicinum paventes.* Mea qualicumque sententia legendum: *nec Samnitem modo hostem, sed etiam Romanum paventes*, populum multo potentiorem, et ante hoc bellum societate amicitiaque Samnitibus iunctum. Ita multo maior vis inest in h. l., quem corrector male sedulus corrumpere potuit.

3. *Per centum prope annos;* immo LXX (conf. XXXI, 31); sed oratorie omnia auget, et ut causae suae inserviat; Glar. et Doër. — *Quod foedus aequum deditis* vobis, *quod leges vestras* (in edd. antt. *nostras:* sed Capuam aliasque civitates suas leges habuisse, monet Duk., et Gron. illud magis decere plenam libertatem deditis redditam, ut XLV, 29, *liberos Macedonas, utentes legibus suis;* Gronovius), et *civitatem nostram magnae parti vestrum dedimus.* Conf. ad lib. VIII, cap. 14, n. 9.

» maneat. Poenus hostis, ne Africae quidem[4] indi- » genam, ab ultimis terrarum oris, freto Oceani Her- » culisque columnis, expertem omnis iuris et condi- » tionis et linguae prope humanae, militem trahit. » Hunc, natura et moribus immitem ferumque, in- » super dux ipse efferavit, pontibus ac molibus ex » humanorum corporum strue faciendis[5], et (quod » proloqui etiam piget) vesci humanis corporibus » docendo. Hos infandis pastos epulis, quos contin- » gere etiam nefas sit, videre atque habere dominos, » et ex Africa et a Carthagine iura petere, et Italiam » Numidarum ac Maurorum pati provinciam esse, » cui non, genito modo in Italia, detestabile sit? » Pulchrum erit, Campani, prolapsum clade roma- » num imperium[6], vestra fide, vestris viribus reten- » tum ac recuperatum esse. Triginta millia peditum, » quatuor equitum arbitror ex Campania scribi pos- » se: iam pecuniae affatim est, frumentique. Si pa- » rem fortunae vestrae fidem habetis, nec Hannibal » se vicisse sentiet, nec Romani victos esse. »

4. *Ne Africae quidem indigenam:* in quibusdam MSS. et edd. *indigena*, quod referendum ad ortum Poenorum a Tyriis, remotioribus etiam barbaris; Stroth. Forte leg. ita. Conf. Duk. ad Flor. II, 18. — *Ab ultimis terrarum oris, freto Oceani* Gaditano, seu Herculeo, *Herculisque columnis*; vide ad XXI, 43, n. 8. — *Militem trahit*, apposite ad designandas difficultates, quae per longa itinera et montium iuga superandae fuerunt exercitui Hannibalis; Doër.

5. *Pontibus ac molibus ex humanorum corporum strue faciendis*; confer Appian. Bell. Hann. c. 28. — *Vesci humanis corporibus docendo*; crudelitas ab oratore, omnia invidiose augente, ficta, aut a vulgo hominum credita, et suasa quidem ab Hannibale Monomacho, sed repudiata. Cf. Polyb. IX, 24, n. 6, et Porphyr. de Abst. lib. II. Mox *his infandis* melius videtur; Bauerus. Et sic omnes fere MSS. unde vellem id recepissem.

6. *Prolapsum clade romanum imperium*; in MS. Hafn. *clade romana*, quod, tanquam venustius, et referendum ad *vestra fide*, probarunt Duk. et Drak. Mox *iam*, ut III, 34, n. 5.

VI. Hac oratione consulis dimissis[1] redeuntibusque domum legatis, unus ex iis, Vibius Virrius, *Tempus venisse*, ait, *quo Campani non agrum solum, ab Romanis quondam per iniuriam ademptum, recuperare, sed imperio etiam Italiae potiri possint. Foedus enim cum Hannibale, quibus velint legibus, facturos: neque controversiam fore, quin, quum ipse confecto bello Hannibal victor in Africam decedat, exercitumque deportet, Italiae imperium Campanis relinquatur.* Haec Virrio loquenti assensi omnes[2], ita renuntiant legionem, uti deletum omnibus videretur nomen romanum. Extemplo plebes ad defectionem ac pars maior senatus spectare: extracta tamen, auctoritatibus seniorum, per paucos dies est[3] res; postremo vicit sententia plurium, ut iidem legati, qui ad consulem romanum ierant, ad Hannibalem mitterentur. Quo priusquam iretur, certumque defectionis consilium esset, Romam legatos missos a Campanis, in quibusdam annalibus invenio, postulantes, ut alter consul Campanus fieret, si rem romanam adiuvari vellent. Indignatione orta, submoveri a curia iussos esse; missumque lictorem, qui ex urbe educeret eos, atque eo die manere extra fines romanos iuberet. Quia nimis compar Latinorum quondam postulatio[4] erat, Coeliusque et alii

Cap. VI. 1. *Hac oratione consulis dimissis:* pro *hac* forte leg. *ab*, vel *ab* excidit ante aut post *hac*; vid. ad I, 1, n. 5, et conf. XXIV, 22; XLIV, 32 al. Forte suppl. *cum*; Bauerus. — *Agrum ab Romanis .... ademptum*; vide VIII, 11.

2. *Haec Virrio loquenti assensi omnes* reliqui legati, *ita renuntiant*, referunt domum, *legationem*, res in legatione cognitas, auditas, dictas, actas; Stroth. Conf. ad IX, 4, n. 3, et XXXVI, 35, n. 3; XLV, 25, n. 3. — *Nomen romanum*; vide ad I, 10, n. 2. — *Spectare*; vid. ad I, 9, n. 3.

3. *Extracta tamen ... est res*; cf. ad II, 61, n. 6.

4. *Quia nimis compar latinorum quondam postulatio* (vide ad VIII, 5) *erat*, sc. huic postulationi. — *Coelius*; vide ad XXI, 38, n. 3. — *Praetermiserant*, forte *praetermiserint*, id est, videntur praetermisisse: sed commate post *id* posito, recte habet vulgatum:

id, haud sine causa, praetermiserant scriptores, ponere pro certo sum veritus.

VII. Legati ad Hannibalem venerunt, pacemque cum eo conditionibus fecerunt [1]: *Ne quis imperator magistratusve Poenorum ius ullum in civem campanum haberet, neve civis campanus invitus militaret, munusve faceret: ut suae leges, sui magistratus Capuae essent: ut trecentos ex romanis captivis Poenus daret Campanis, quos ipsi elegissent; cum quibus equitum Campanorum, qui in Sicilia stipendia facerent* [2], *permutatio fieret.* Haec pacta: alia[3] insuper, quam quae pacta erant, facinora Campani ediderunt; nam praefectos socium [4] civesque romanos alios, partim aliquo militiae munere occupatos, partim privatis negotiis implicitos, plebs repente omnes comprehensos, velut custodiae causa, balneis includi iussit: ubi, fervore atque aestu anima interclusa [5], foedum in modum exspirarent. Ea ne fierent, neu legatio mitteretur ad Poenum, summa ope Decius Magius [6], vir cui ad

et alii id praetermiserant, haud, neque id, *sine causa*, vel quod haud dubie non sine causa fecerint; Bauer.

Cap. VII. 1. *Pacemque cum eo conditionibus*, scil. his *fecerunt*, *ne* etc., ut XXIV, 3, n. 7. Illud *his* inserunt edd., non MSS. Sed et omnino dicere voluit Livius, in conditiones factam pacem, non simpliciter, aut Hannibalis arbitrio; Bauer.

2. *Qui in Sicilia stipendia facerent*; conf. cap. 4. extr.

3. *Haec pacta: alia insuper quam quae* etc.; vide ad XXII, 3, n. 8. *Alia* pro *illa* plerique MSS. et edd. antt. probb. Gron. et Drak.; sed post huiusmodi pronomina demonstr. res nude, ac sine coniunct. causali *nam* narrari solent; Stroth.

4. *Praefectos socium*; vide ad IX, 20, n. 2.

5. *Fervore atque aestu anima interclusa* (ut *spiritum intercludere* XL, 16 et 24); conf. ad Tacit. Ann. VI, 50, n. 7; XIV, 64; XV, 64, 69.

6. *Decius Magius*; conf. Velleium, II, 16; Sil. XI, 155 sq. 377 sq.; Cic. Agrar. II, 34, et Pis. XI. *Decimus Magius*, et mox *M.* aut *M' Blosium* emend. Sigon., ne duo gentium nomina iungantur. Enimvero *Decius* et *Marius* etiam praenomina fuere, non romana quidem, at peregrina. Confer Indicem. Ceterum pro *Blosium* quidam libri *Blossium*, ut et XXVII, 3; apud Cic. Agr. II, 44; de Amic. 11, et Plut. Gracch. p. 827.

summam auctoritatem nihil, praeter sanam civium mentem, defuit, restiterat. Vt vero praesidium mitti ab Hannibale audivit, Pyrrhi superbam dominationem, miserabilemque Tarentinorum servitutem 7, exempla referens, primo ne reciperetur praesidium, palam vociferatus est: deinde, ut receptum aut eiiceretur, aut, si malum facinus, quod a vetustissimis sociis consanguineisque[8] defecissent, forti ac memorabili facinore purgare vellent, ut, interfecto punico praesidio, restituerent se Romanis. Haec (neque enim occulte agebantur) quum relata Hannibali essent, primo misit, qui vocarent Magium ad sese in castra: deinde, quum is ferociter negasset se iturum (nec enim Hannibali ius esse in civem campanum), concitatus ira Poenus, comprehendi hominem, vinctumque attrahi ad se iussit. Veritus deinde, ne quid inter vim tumultus, atque ex concitatione animorum inconsulti certaminis oriretur, ipse, praemisso nuntio ad Marium Blosium, praetorem campanum 9, postero die se Capuae futurum, proficiscitur e castris cum modico praesidio. Marius concione advocata edicit, ut frequentes cum coniugibus ac liberis obviam irent Hannibali. Ab universis id non obedienter modo, sed enise, favore etiam vulgi, et studio visendi tot iam victoriis clarum imperatorem, factum est. Decius Magius nec obviam egressus est, nec, quo timorem aliquem ex conscientia significare posset,

7. *Pyrrhi superbam dominationem, miserabilemque Tarentinorum servitutem*, ut *exempla, referens*: nam Tarentini tum a Pyrrho rege et socio suo, tum, post reditum eius in Graeciam, a Milone, quem praefectum illis reliquerat, duriter erant tractati; vid. Plut. Pyrrh. p. 392-397; Zonar. VIII, 2; Appian. de Reb. Samnit. Exc. 8.

8. *Sociis consanguineisque*, Romanis. Conf. cap. 4 extr.

9. *Praemisso nuntio ad Marium Blosium, praetorem campanum* etc. Cf. not. 6, et ad VIII, 19, n. 10, et IX, 20, n. 2. — *Sed enise* (al. *enixe*), sc. etiam. Conf. ad I, 40, n. 1.

privatim se tenuit[10]: in foro cum filio clientibusque paucis otiose inambulavit, trepidante tota civitate ad excipiendum Poenum[11] visendumque. Hannibal, ingressus urbem, senatum extemplo postulat, precantibusque inde primoribus Campanorum, ne quid eo die seriae rei gereret[12], diemque ut ipse adventu suo festum laetus ac libens celebraret; quamquam praeceps ingenio in iram erat, tamen, ne quid in principio negaret, visenda urbe magnam diei partem consumpsit.

VIII. Deversatus est apud Ninnios Celeres[1], Stenium Pacuviumque, inclytos nobilitate ac divitiis. Eo Pacuvius Calavius, de quo ante dictum est, princeps factionis eius, quae traxerat rem ad Poenos[2], filium iuvenem adduxit, abstractum a sinu Decii Magii ac latere[3], cum quo ferocissime pro romana societate adversus punicum foedus steterat; nec eum aut inclinata in partem alteram civitas, aut patria maiestas sententia depulerat. Huic tum pater iuveni Hannibalem deprecando magis, quam purgando, placa-

10. *Privatim se tenuit*, in privato, domi se continuit, mansit, moratus est. Similiter *privatim servari* pro in loco privato dixisse Plaut. Bacch. II, 3, 78, et *privatim* pro ex locis privatis Cic. Verr. V, 1, et Sallust. Cat. 11, monet Duk. Sed forte legendum cum Gron. *privato*. Cf. ad II, 24, n. 6.

11. *Trepidante tota civitate ad excipiendum Poenum*; vide ad III, 49, n. 4. — *Senatum extemplo postulat*; vide ad VIII, 5, n. 1.

12. *Ne quid eo die seriae rei gereret*; conf. XXVI, 17; Frontin. II, 1, 17; Plaut. Poen. II, 51; Gronov. — *Praeceps in iram*, v. sup. ad librum I, cap. 32, n. 13.

CAP. VIII. 1. *Deversatus est* (vide ad I, 51, n. 2) *apud Ninnios Celeres*, alii *Minios* (conf. XXXIX, 13) et *Munios*. De magna lectionis varietate in hoc et seq. c. v. Gron. Obss. IV, 4.

2. *Quae traxerat rem ad Poenos*, ut XXIV, 2, n. 6; XXIV, 28, n. 2; XXXV, 50; XLII, 44, n. 2; XLIII, 17, n. 4. Similiter VI, 39 pr. *dictator rem in causam plebis inclinavit* (unde et mox *inclinata in partem alteram civitas*), et Polybius XXVIII, 5, 2, τοὺς ἀποφέροντας τὰ πράγματα πρὸς Περσέα καὶ Μακεδόνας.

3. *Abstractum a sinu Decii Magii ac latere* Stroth., et *abstr. abs D. M. latere* Gronov. ac Drak. edidere. Illi emendationi favent plerique MSS., huic non nisi unus.

vit; victusque patris precibus[4] lacrymisque, etiam ad coenam eum cum patre vocari iussit: cui convivio neminem Campanum, praeterquam hospites Iubellium que Tauream, insignem bello virum, adhibiturus erat. Coeperunt epulari de die[5], et convivium non ex more punico, aut militari disciplina esse, sed, ut in civitate atque etiam domo, diu ad varias omnium voluptatum illecebras instructa[6]. Vnus nec dominorum invitatione, nec ipsius interdum Hannibalis, Calavii filius Perolla vinci potuit[7]; ipse valetudinem excusans, patre animi quoque eius haud mirabilem interturbationem causante. Solis ferme occasu patrem Calavium, ex convivio egressum, sequutus fi-

4. *Victusque patris precibus*, scil. Hannibal; vide ad II, 56, n. 1. Orationem tamen non modo haec sententiarum iunctura scabram efficit, sed et vox *pater* ter posita. Forte legend. *victusque Poenus precibus*, sc. patris.

5. *Coeperunt epulari de die*; vide ad IX, 44, n. 5.

6. *Domo, diu ad varias omnium voluptatum illecebras instructa*; vide ad VI, 5, n. 3. Haec est lectio omnium et edd. et MSS., nisi quod in iis *instructum*, et in plerisque MSS. *omnibus illecebris* legitur. Ea firmatur imitatione Curtii V, 1, §. 36: *Nec ullus locus disciplinae militari magis nocuit. Nihil urbis eius* (Babylonis) *corruptius moribus, nec ad irritandas illiciendasque immodicas voluptates instructius*. Longius ab illa recedunt aliorum emendationes, *domo luxuriosa*, vel *divite*, *omnibus voluptatum illecebris instructum*.

7. *Vnus nec dominorum invitatione vinci potuit*, persuaderi, permoveri ad largius bibendum, compelli, ut genio indulgeret. Confer Sil. XI, 303 sq. *Dominorum*, sc. convivii, seu epuli, h. e. qui epulum praebebant (conf. princ. cap.), ut apud Cic. Vatin. 13, unde et *dominia* eidem in Verr. III, 4, et Gell. II, 24 pr. convivia dicuntur. Cf. Non. Marcell. IV, 125. Mox *ipso valetudinem*, *patre animi quoque* etc., coni. Doër. In MSS. est magna varietas lectionis. Nostra debetur Gronovio in Obss. IV, 4. — *Patre animi quoque eius haud mirabilem interturbationem causante*, praetexente, excusante. *Patrem illius excusationi* ita subserviisse, ut diceret, non mirum esse, si tentationem corporis animi quoque mutatio quaedam subsequeretur, monet Gron. l. l. Idque probabilius videtur, quam quod suspicabatur Duk., patrem ad excusationem filii addidisse, non mirum esse, eum apud Hannibalem animo perturbari, ut qui sibi conscius esset eorum, quae adversus eum dixisset fecissetque, et etiam ob hanc perturbationem animi, quae ad valetudinem accederet, minus hilariter epulari.

lius, ubi in secretum (hortus erat posticis aedium[8] partibus) pervenerunt, «Consilium, inquit, affero, » pater, quo non veniam solum peccati, quod defe- » cimus ad Hannibalem, impetraturi ab Romanis, » sed in multo maiore dignitate et gratia simus Cam- » pani, quam unquam fuimus.» Quum mirabundus pater, *quidnam id esset consilii*, quaereret; toga reiecta ab humero, latus succinctum gladio nudat: «Iam » ego, inquit, sanguine Hannibalis sanciam romanum » foedus. Te id prius scire volui, si forte abesse, » dum facinus[9] patratur, malles.»

IX. Quae ubi vidit audivitque senex, velut si iam agendis, quae audiebat, interesset, amens metu, «Per » ego te, inquit, fili, quaecumque iura liberos iun- » gunt parentibus, precor[1] quaesoque, ne ante ocu- » los patris facere et pati omnia infanda velis. Pau- » cae horae sunt[2], intra quas iurantes per quidquid » deorum est, dextrae dextras iungentes, fidem » obstrinximus, ut sacratas fide manus, digressi ab » colloquio, extemplo in eum armaremus? Ab ho- » spitali mensa[3] surgis, ad quam tertius Campanorum

8. *Hortus erat* in *posticis aedium partibus* (ut XL, 2, n. 2, ubi vide Gronov.), viridarium, triclinio fere adiacens. Conf. Vitruv. VI, 10. *Posticum aedium* inf. XLV, 6, 2.

9. *Dum facinus patratur*, forte *patraretur*; sed non urgeo: nam sana de re at praesenti sermo; Bauer.

Cap. IX. 1. *Per ego te, fili, quaecumque iura ... precor*, pro *ego te, fili, precor per iura* etc. In orando cum affectu quadam vehementiori praepos. *per* a sua nomine avelli, et in principia orationis poni solet; Stroth. Conf. ad XXIX, 18, n. 4; XL, 9, n. 5, et ad Sil. I, 658. Sic et πρὸς σὲ θεῶν, πρὸς σὲ γούνων apud Eurip. Med. 325, ubi vide Porson.

2. *Paucae horae sunt* etc., pro num ideo ante paucas horas iurantes etc. Stroth. Forte legendum *fidem obstrinximus: et sacratas fide manus .... in eum* (Hannibalem) *armamus?* et mox *cruentes* pro *cruentares*, quod minus apte refertur ad *adhibitus es*.

3. *Ab hospitali mensa*, quae sacra est; vide ad XL, 10, n. 3; ad Taciti Annal. II, 65, n. 4; XIII, 17, n. 6; XV, 52, n. 3; Sil. XVII, 68; Iuven. II, 110. — *Sed sit nihil sancti, non fid., non rel.* etc. Duo argumenta sunt, quibus deterret filium pater, unum

» adhibitus es ab Hannibale, ut eam ipsam mensam » cruentares hospitis sanguine? Hannibalem pater » filio meo potui placare, filium Hannibali non pos- » sum? Sed sit nihil sancti, non fides, non religio, » non pietas: audeantur infanda, si non perniciem » nobis cum scelere afferunt. Vnus aggressurus es » Hannibalem? Quid illa turba tot liberorum servo- » rumque? quid in unum intenti omnium oculi? » quid tot dextrae? torpescentne in amentia illa [4]? » Vultum ipsius Hannibalis, quem armati exercitus » sustinere nequeunt, quem horret populus roma- » nus, tu sustinebis? et, alia auxilia desint, me ip- » sum ferire, corpus meum opponentem pro corpore » Hannibalis, sustinebis? Atqui per meum pectus » petendus ille tibi, transfigendusque est. Deterreri » hic sine te potius, quam illic vinci: valeant preces » apud te meae, sicut pro te hodie valuerunt [5]. » Lacrymantem inde iuvenem cernens, medium complectitur, atque, osculo haerens, non ante precibus abstitit, quam pervicit, ut gladium poneret, fidemque daret, nihil facturum tale. Tum iuvenis, « Ego » quidem, inquit, quam patriae debeo, pietatem » exsolvam patri. Tuam doleo vicem, cui ter prodi- » tae patriae sustinendum est crimen; semel, quum

ἀπὸ τοῦ αἰσχροῦ, alterum ἀπὸ τοῦ ἀδυνάτου. Sigon.

4. *Torpescentne in amentia illa?* h. e. quum tu tam amens eris, quum illam tuam amentiam, quum te tam amentem videbunt; Duker. Τὸ *in* del. putabat Gronovius. — Si vel *alia auxilia desint*, alii, qui Hannibalem iuvent et tueantur. *Vt* (quamvis) *alia* reposuit Str. *Tales* vel *talia* pro *et alia* in MSS. et edd. antt. — *Per meum pectus petendus ille tibi, transfigendusque est*, interficere illum nequis, quin me ante interficias, nisi me prius occiso: ut fera XL, 9, n. 3. *Per meum latus tu petaris*, h. e. a me caedes ad te veniat, me sublato te petat; Bauer. Conf. Cic. Vatin. 5 extr. — *Deterreri hic sine*, patere.

5. *Pro te hodie valuerunt* apud Hannibalem. Conf. cap. 8. — *Osculo haerens*, non cessans eum osculari. Cf. ad XXXIV, 48, n. 2.

» defectionis ab Romanis, iterum, quum pacis cum » Hannibale fuisti auctor; tertio hodie, quum restituendae Romanis Capuae mora atque impedimentum es. Tu, patria, ferrum, quo pro te armatus » hanc arcem hostium inii [6], quando parens extor- » quet, recipe. » Haec quum dixisset, gladium in publicum trans maceriam horti abiecit: et, quo minus res suspecta esset, se ipse convivio reddidit.

X. Postero die senatus frequens datus[1] Hannibali; ubi prima eius oratio perblanda ac benigna fuit, qua gratias egit Campanis, quod amicitiam suam Romae societati praeposuissent: et inter cetera magnifica promissa pollicitus, brevi caput Italiae omni[2] Capuam fore, iuraque inde cum ceteris populis Romanum etiam petiturum. Vnum esse exsortem punicae amicitiae foederisque secum facti, quem neque esse Campanum, neque dici debere, Magium Decium. Eum postulare, ut sibi dedatur, ac se praesente de eo referatur, senatusque consultum fiat. Omnes in eam sententiam ierunt [3]: quamquam magnae parti et vir indignus ea calamitate, et haud parvo initio minui videbatur ius libertatis. Egressus curia, in templo magistratus[4] consedit; comprehendique Decium

6. *Hanc arcem hostium inii* (domum, in qua et Hannibal hostis deversatur, et alii patriae hostes, qui eum tuentur, habitant epulanturve; confer ad I, 55, n. 6, et III, 45, n. 9), ex emend. Rubenii cum Strothio recepi pro vulg. *hanc arcem defendere volebam, hosti minime parcens*. A tribus optimis MSS., Flor., Cantabr. et Pal. absunt verba *defendere volebam* et *parcens*; in Pal. autem exstat *hanc arcem hostrimini*. — *Quando*; vide ad V, 25, n. 3. — *In publicum*; vide ad II, 24, n. 6.

Cap. X. 1. *Senatus frequens datus Hannibali*; vid. VIII, 5, n. 1. — Mox et ante *inter* del. videtur; Bauer.

2. *Caput Italiae omni* MSS., non *omnis*. Conf. VIII, 6. — *Eum postulare; ut sibi dedatur* pro *postulare se, ut is sibi d.* Cf. ad XL, 20, n. 2.

3. *Omnes in eam sententiam ierunt*; vide ad I, 32, n. 13.

4. *Egressus curia in templo*, tribunali (cf. ad I, 6, n. 5), *magistratus*, Marius Blosius praetor, *consedit*; Duk. Sic et *magistratus* Capuae XXVI, 13 pr. et hinc lac. Gron. XXIV, 47, 8,

Magium, atque ante pedes destitutum[5] causam dicere iussit. Qui quum, manente ferocia animi, negaret lege foederis[6] id cogi posse, tum iniectae catenae, ducique ante lictorem in castra est iussus. Quoad capite aperto est ductus, concionabundus incessit, ad circumfusam undique multitudinem vociferans: « Habetis libertatem, Campani, quam petistis. Foro medio, luce clara, videntibus vobis, nulli Campanorum secundus[7], vinctus ad mortem rapior. Quid violentius Capua capta fieret? Ite obviam Hannibali, exornate urbem, diemque adventus eius consecrate, ut hunc triumphum de cive vestro spectetis. » Haec vociferanti, quum moveri vulgus videretur, obvolutum caput est, ociusque rapi extra portam iussus. Ita in castra perducitur; extemploque impositus in navim, et Carthaginem missus; ne, motu aliquo Capuae ex indignitate rei orto, senatum quoque poeniteret dediti principis, et, legatione missa ad repetendum eum, ne aut negando rem[8] quam primum peterent, offendendi sibi novi socii, aut tribuendo, habendus Capuae esset seditionis ac turbarum auctor. Navem Cyrenas detulit tempestas, quae tum in ditione regum erant[9]. Ibi quum Magius ad

pro *magistratuum* coni. *magistratus*, quia non nisi unus Capuae magistratus fuerit, dictus praetor aut medixtuticus. Alii haud dubie minores ibi fuere praeter hunc summum; sed probabile esse, hoc a solo medixtutico peti ac permitti potuisse, monet Dukerus.

5. *Ante pedes* magistratus considentis *destitutum*; vid. supra ad lib. II, cap. 12, n. 4.

6. *Lege foederis* se ad *id cogi posse*; vide ad IV, 26, n. 5.

7. *Nulli Campanorum secundus*, nullo inferior genere, virtutibus at amore patriae. Cf. Virg. Aen. XI, 441.

8. *Ne aut negando rem*; forte del. *ne*, aut interponendum verbis *et legatione*; Duker. *Primum*, forte *primam*; Gronovius et Bauer.

9. *Quae tum in ditione regum erant*, scil. *Aegypti*, quod excidisse suspicabatur Lips.: at tacuit hoc Livius, quia Cyrenae modo eosdem, quos Aegyptus, modo proprios habuere reges, ut Magam, Physconem, Apionem; Gron. (vide Spanhem. ad Callim. Hymn. in Apoll. v. 68.) Sed hi quo-

statuam Ptolemaei regis[10] confugisset, deportatus a custodibus Alexandriam ad Ptolemaeum, quum eum docuisset, contra ius foederis vinctum se ab Hannibale esse, vinculis liberatur; permissumque, ut rediret, seu Romam, seu Capuam mallet. *Nec Magius Capuam sibi tutam* dicere; *et Romam eo tempore, quo inter Romanos Campanosque bellum sit, transfugae magis, quam hospitis, fore domicilium. Nusquam malle, quam in regno eius, vivere, quem vindicem atque auctorem habeat libertatis.*

XI. Dum haec geruntur, Q. Fabius Pictor[1] legatus a Delphis Romam rediit, responsumque ex scripto recitavit: divi quoque in eo erant [2], quibus, quoque modo supplicaretur. Tum, « Si ita faxitis, Romani, » vestrae res meliores facilioresque, erunt [3]: magis» que ex sententia respublica vestra vobis procedet, » victoriaque duelli populi romani erit. Pythio Apol» lini, republica vestra bene gesta[4] servataque, lu» cris meritis[5] donum mittitote, deque praeda, ma-

que vel simul Aegypti erant reges, vel sub eorum fere imperio; eoque spectant, quae his verbis subiunxit Livius. Hinc vix dubium, quin pro *regum* scripserit *Aegypti*, et librarii hoc nomen proprium more suo corruperint.

10. *Ad statuam regis confugisset*; vide ad Tacit. Annal. III, 36, n. 3. *Ptolemaeus* Philopator tum rex Aegypti erat.

Cap. XI. 1. *Q. Fabius Pictor* etc.; conf. XXII, 57; Plutarch. in Fabio, et Appian. in historia Hannib.

2. *Divi quoque in eo* scripto *erant* memorati, *quibus* divis, *quoque*, et quo *modo supplicaretur. Tum*, scilicet in eo scripto legebantur haec, vel illis subiuncta erant haec.

3. *Vestrae res meliores facilioresque*, commodiores, expeditiores, non tot tantisque difficultatibus obnoxiae, *erunt*, ut apud Cicer. ad Div. VI, 5, *res et fortunae tuae quotidie faciliores mihi et meliores videntur*. Cf. XXV, 12, n. 8. — *Victoria duelli*; vide ad VI, 8, n. 5.

4. *Republica vestra bene gesta*; vid. ad II, 64, n. 3.

5. *Lucris meritis*, variis commodis comparatis, scil. *praeda*, *manubiis*, *spoliis*; Strot. Praemiis perceptis, quae deorum nutu vestraque pietate et virtute promeriti estis, ut XLV, 39, *merita dona*; nisi leg. *lubentes merito*, vel *divisque mer.*: plures enim Pythio σύνναοι, unde mox *his omnibus divis*,

» nubiis, spoliisque honorem habetote [6], lasciviam » a vobis prohibetote.» Haec ubi ex graeco carmine interpretata recitavit, tum dixit, *se oraculo egressum extemplo his omnibus divis rem divinam thure ac vino fecisse; iussumque ab templi antistite, sicut coronatus laurea corona* [7] *et oraculum adisset, et rem divinam fecisset, ita coronatum navim adscendere, nec ante deponere eam, quam Romam pervenisset. Se, quaecumque imperata sint, cum summa religione ac diligentia exsequutum; coronam Romae in aram Apollinis deposuisse.* Senatus decrevit, ut eae res divinae supplicationesque primo quoque tempore cum cura fierent. Dum haec Romae [8] atque in Italia geruntur, nuntius victoriae ad Cannas Carthaginem venerat Mago, Hamilcaris filius; non ex ipsa acie a fratre missus, sed retentus aliquot dies in recipiendis civitatibus Bruttiorum, quaeque deficiebant. Is, quum ei senatus datus esset [9], res gestas in Italia a fratre exponit: *Cum*

et apud Iustin. XXIV, 8, alia huc pertinentia; Gron.

6. *Honorem habetote* Apollini; vid. ad VIII, 33, n. 12. — *Lasciviam*, irreligiosam exsultationem in rebus secundis, atque ortam ex ea deorum incuriam et oblivionem; Gronov. Est vero oraculi potius et carminis graeci dictio, quam Livii; Ern.

7. *Coronatus laurea corona* etc. Nam Graeci, in primis sacerdotes, rem sacram faciebant ornati coronis, et quidem ab arbore ei deo sacra, cui honor habebatur, desumpta; v. XXV, 12 extr.; XXVII, 37 extr.; XXXIV, 55; XXXVI, 37; XL, 37; XLIII, 13; et de ludis, re sacra, X, 47; XXV, 12. Conf. Potteri Archaeol. II, 4, pag. 533, ed. Hamb., et IV, 20, pag. 672-677; Lips. Milit. rom. V, 17, et Vales. ad Castellani Synt. de Graecorum festis in ΔΗΛΙΑ. (Gronov. Thes. Ant. gr. t. IX.) Praeterea qui laetum oraculi responsum acceperant, lauro coronati domum redibant: quibus vero vel tristes obtigerant sortes, vel domum repetentibus adversi quid acciderat, ii deponebant coronas; vide Intpp. Eurip. Hipp. 806, et Sophocl. Trach. 180; Brunck. ad Sophocl. Oedip. Tyrannum, 83, et ad Aristophanis Equites, 647, et Plutum, 21; Kust. ad Suid. v. στεφανοῦν. Vocem *corona*, et mox *coronatum* glossatori deberi, iam suspicati sunt alii. Illa abest etiam a MSS. Cantabr. Cf. XXVII, 37 extr.

8. *Dum haec Romae* etc. Hic initium novi capitis erat faciendum. — *Quaeque deficiebant*, quaecumque; vid. I, 24, n. 4.

9. *Quum ei senatus datus esset*; v.

sex imperatoribus eum, quorum quatuor consules, duo dictator ac magister equitum fuerint, cum sex consularibus exercitibus acie conflixisse: occidisse supra ducenta millia hostium: supra quinquaginta millia cepisse. Ex quatuor consulibus duos occidisse; ex duobus saucium alterum, alterum, toto exercitu amisso, vix cum quinquaginta hominibus effugisse. Magistrum equitum, quae consularis potestas sit, fusum fugatumque: dictatorem, quia se in aciem nunquam commiserit, unicum haberi imperatorem. Bruttios Apulosque, partim Samnitium[10] *ac Lucanorum defecisse ad Poenos. Capuam, quod caput, non Campaniae modo, sed, post afflictam rem romanam cannensi pugna, Italiae sit, Hannibali se tradidisse. Pro his tantis totque victoriis, verum esse, grates diis immortalibus agi haberique.*

XII. Ad fidem deinde tam laetarum rerum [1], effundi in vestibulo curiae iussit annulos aureos, qui tantus acervus fuit, ut, metientibus dimidium super

ad VIII, 5, n. 1. Mox, quod iam alii notarunt, suspicari possis: *Cum septem imperatoribus eum, quorum quinque consules* (P. Cornelius Scipio, Ti. Sempronius, C. Flaminius, L. Aemilius Paulus, C. Terentius Varro), *duo dictator ac mag. eq. fuerint* (Q. Fabius et M. Minucius), *cum sex* (immo pluribus) *consularibus exercitibus... Ex quinque consulibus duos* (Flaminium et Paulum) *occidisse; ex duobus saucium alterum* (Scipionem); *alterum* (Varronem), *toto exercitu* etc. Sed illa *ex quinque consulibus* non satis conveniunt sequentibus, et vix probabile, omnes librarios ad veram lectionem toties corrumpendam conspirasse. Quis vero sibi persuadeat, Livium tam turpiter labi potuisse, et Magonem elevasse potius rem, quam amplificasse?

10. *Partim Samnitium*, ἀρχαϊκῶς pro *partem*. Conf. ad XXVI, 46, n. 5; XLII, 41, n. 1; Gell. X, 13, et Gron. Obss. III, 2. — *Verum esse*; vide ad II, 48, n. 2.

Cap. XXII. 1. *Ad fidem tam laetarum rerum*; vide ad XXI, 13, n. 2. — *Dimidium super tres modios*, duos modios memorat Flor. II, 16; tres Plin. XXXIII, 1, seu 6, et Augustin. Civit. Dei III, 19. Excessisse modii mensuram, dicit auctor Epit., unde tamen mox legere nolim *paulo plus fuisse modio* cum Periz. Anim. Hist., c. 9, p. 378, quod etiam monuit iam Duk. — *Metientibus*; vid. supra ad librum I, cap. 8, n. 5.

tres modios expelesse, sint quidam auctores [2]. Fama tenuit, quae propior vero est, haud plus fuisse modio. Adiecit deinde verbis, quo maioris cladis indicium esset, neminem, nisi equitem, atque eorum ipsorum primores, id gerere insigne. Summa fuit orationis, *Quo propius spem belli perficiendi sit, eo magis omni ope iuvandum Hannibalem esse; procul enim ab domo militiam esse, in media hostium terra. Magnam vim frumenti, pecuniae, absumi; et tot acies, ut hostium exercitus delesse, ita victoris etiam copias parte aliqua minuisse. Mittendum igitur supplementum esse, mittendam in stipendium pecuniam frumentumque tam bene meritis de nomine punico militibus.* Secundum haec dicta Magonis laetis omnibus, Himilco, vir factionis Barcinae, locum Hannonis increpandi esse ratus [3], « Quid est, Hanno? inquit. Etiam nunc poe» nitet belli suscepti adversus Romanos? Iube dedi » Hannibalem: veta in tam prosperis rebus grates » diis immortalibus agi. Audiamus romanum senato» rem [4] in Carthaginiensium curia. » Tum Hanno: » Tacuissem hodie, Patres conscripti, ne quid in » communi omnium gaudio, minus laetum quod es-

2. *Sint quidam auctores*; vide ad II, 58, n. 1. — *Fama tenuit*; vid. ad I, 4, n. 9. — *Equitem, atque eorum equitum ipsorum primores*: « Magnificentius hoc, quam verius, ob caussam, quam dicit Livius; vide Sigon. de Ant. Iur. civ. rom. II, 3. Ferrarius Epist. II, 2, scribit, hinc necessario consequi, aut non omnes equites romanos tunc annulis aureis usos fuisse, sed tantum primores, aut in equitum turmis alios etiam ex plebe militasse. Neutrum ex gloriosa oratione Magonis consequitur. Sed in turmis equitum roman. etiam plebeios militasse, tam certum est, quam tribunos plebis eiusdem ordinis fuisse. » Dukerus. — *Quo propius spem b. p. sit* Hannibal. Conf. ad II, 48, n. 5.

3. *Himilco, vir factionis Barcinae, locum Hannonis increpandi esse ratus*; vide ad XXI, 2, n. 5. Mago ipse Hannonem increpat apud Sil. XI, 542 sq. — *Quid est, Hanno?* ut apud Cic. Catil. I, 5 et 8. Nos uno verbo mirabundi *Nun!* Stroth. — *Etiam nunc poenitet*, scil. te; vide II, 54, n. 16.

4. *Romanum senatorem*, Romanis faventem. — *Patres conscripti*; vide ad II, 1, n. 14.

» set vobis, loquerer. Nunc interroganti senatori, » poeniteatne me adhuc suscepti adversus Romanos » belli [5], si reticeam, aut superbus, aut obnoxius » videar [6]: quorum alterum est hominis alienae li- » bertatis obliti, alterum suae. Respondeam igitur » Himilconi, non desisse poenitere me belli, neque » desiturum ante invictum vestrum imperatorem in- » cusare, quam finitum aliqua tolerabili conditione » bellum videro: nec mihi pacis antiquae desiderium » ulla alia res, quam pax nova, finiet. Itaque ista, » quae modo Mago iactavit, Himilconi ceterisque » Hannibalis satellitibus [7] iam laeta sunt. Mihi pos- » sunt laeta esse, quia res bello bene gestae, si volu- » mus fortuna uti, pacem nobis aequiorem dabunt: » nam si praetermittimus hoc tempus, quo magis da- » re, quam accipere, possumus videri pacem, vereor, » ne haec quoque laetitia luxuriet nobis [8], ac vana » evadat. Quae tamen nunc quoque qualis est? Oc- » cidi exercitus hostium: mittite milites mihi. Quid » aliud rogares, si esses victus? Hostium cepi bina » castra, praedae videlicet plena et commeatuum: » frumentum et pecuniam date. Quid aliud, si spo- » liatus, si exutus castris esses, peteres? Et, ne » omnia ipse mirer (mihi quoque enim, quoniam » respondi Himilconi, interrogare ius fasque est), » velim seu Himilco, seu Mago respondeat: quum ad » internecionem romani imperii pugnatum ad Cannas » sit, constetque in defectione totam Italiam esse;

5. *Interroganti senatori ... si reticeam*; vide ad lib. III, cap. 41, n. 4.

6. *Aut obnoxius videar*; vide ad III, 39, n. 1.

7. *Ceterisque Hannibalis satellitibus* (ministris, vel administris, adiutoribus, ut XXV, 29, et XXXIV, 41) *iam laeta sunt*; forte *iam* aut *tam laeta sunt*.

8. *Laetitia luxuriet nobis*; vide ad II, 21, n. 4.

» primum eequis latini nominis populus[9] defecerit » ad nos? deinde eequis homo, ex quinque et tri- » ginta tribubus, ad Hannibalem transfugerit?» Quum utrumque Mago negasset; «Hostium quidem ergo, » inquit, adhuc nimis multum superest: sed, multi- » tudo ea quid animorum, quidve spei habeat, scire » velim.»

XIII. Quum, id nescire, Mago diceret: «Nihil fa- » cilius scitu est, inquit. Eequos legatos ad Hanniba- » lem Romani miserunt de pace? ecquam denique » mentionem pacis Romae factam esse, allatum ad » vos est?» Quum id quoque negasset: «Bellum igi- » tur, inquit, tam integrum habemus, quam habui- » mus, qua die Hannibal in Italiam est transgressus. » Quam varia victoria priore punico bello[1] fuerit, » plerique, qui memincrimus, supersumus. Nunquam » terra marique magis prosperae res nostrae visae » sunt, quam ante consules C. Lutatium et A. Postu- » mium fuerunt. Lutatio et Postumio consulibus, » devicti ad Aegates insulas sumus. Quod si (id quod » dii omen avertant) nunc quoque fortuna aliquid » variaverit, tum pacem speratis, quum vincemur, » quam nunc, quum vincimus, dat nemo? Ergo, si » quis de pace consulet, seu deferenda hostibus, seu » accipienda, habeo, quid sententiae dicam: si de » iis, quae Mago postulat, refertis; nec victoribus

9. *Latini nominis populus*; vide ad I, 10, n. 2. — *Ex XXXV tribubus*; vide ad I, 43, n. 22. Si accurate haec dicta, iam tum tot tribus fuere.

Cap. XIII. 1. *Priore punico bello*, ridicule, quum Poenus loquatur, qui non potuit magis id punicum bellum dicere, quam Romanus, si loqueretur, romanum: ergo dele τὸ *punico*, aut, si vis, subiice *romano*, vel *italico*, aut *pugnatum*; Gron. Sed scriptores saepe ex sua ratione loquuntur, quum ex aliorum loqui deberent; Str. Recte: non vero, ubi alios loquentes inducunt; saltem id non probandum. — *Quam nunc, quum vincimus*; vid. ad IX, 3, n. 2.

» mitti[2] attinere puto, et frustrantibus nos falsa at» que inani spe multo minus censeo mittenda esse.» Haud multos movit Hannonis oratio: nam et simultas cum familia Barcina leviorem auctorem faciebat, et occupati animi praesenti laetitia nihil, quo vanius fieret, gaudium suum, auribus admittebant; debellatumque mox fore, si adniti paululum voluissent, rebantur. Itaque ingenti consensu fit senatusconsultum, ut Hannibali quatuor Numidarum[3] millia in supplementum mitterentur, et quadraginta elephanti, et argenti multa talenta; dictatorque cum Magone in Hispaniam praemissus est ad conducenda viginti millia peditum, quatuor equitum, quibus exercitus, qui in Italia, quique in Hispania erant, supplerentur.

XIV. Ceterum haec, ut in secundis rebus[1], segniter otioseque gesta. Romanos, praeter insitam industriam animis, fortuna etiam cunctari prohibebat: nam nec consul ulli rei[2], quae per eum agenda esset, deerat; et dictator M. Iunius Pera[3], rebus divinis

2. *Nec victoribus mitti*, quae Mago postulat, *attinere puto*; conf. ad cap. 3, n. 4. — *Simultas cum familia Barcina* (vide ad XXI, n. 5) *leviorem auctorem* sententiae *faciebat*; vide ad I, 16, n. 7.

3. *Quatuor Numidarum*, sc. equitum, *millia*: ante *millia* excidisse *viginti peditum* putabat Drakenb.; ego autem, *duodecim millia peditum*, de quibus vide cap. 32. Quod caput si contuleris cum nostro, vel ibi, vel h. l. plura corrupta suspicari possis. Quae mox memorantur *viginti millia peditum*, *quatuor equitum* in Hispania erant conducenda, non, ut Numidae, in Africa, nec soli mittenda Hannibali. Mox pro *multa* Muretus acute coniecit *M. VCta*, h. e. *mille quingenta*, et Gron. *mille* ex c. 32. — *Argenti multa talenta*. Creverius mallet *mille talenta* ex cap. 32, infra. — *Dictatorque*; vide ad I, 22, n. 4.

CAP. XIV. 1. *Vt in secundis rebus*; vide ad VIII, 30, n. 7. — *Segniter otioseque g.*, velut per otium, lento velut si tempus superesset; Bauer.

2. *Nam nec consul ulli rei...deerat*; vide ad III, 46, n. 3.

3. *Dictator M. Iunius Pera*; confer XXII, 57. — *Latoque*, *ut solet* ferri, vel, ut XXXVI, 23, n. 1; XLI, 14, n. 2, et al. (aut *ut adsolet* XXXVII, 14, n. 3), *ad populum* (vid. supra ad I, 41, n. 10, et IV, 58, n. 10), *ut equum escendere* (vide ad II, 7, n. 7) *liceret*; de quo ritu, satis forte antiquo, saltem non a Fabio instituto

perfectis, latoque, ut solet, ad populum, ut equum escendere liceret, praeter duas urbanas legiones [4], quae principio anni a consulibus conscriptae fuerant, et servorum delectum, cohortesque ex agro piceno et gallico collectas, ad ultimum prope desperatae reipublicae auxilium, quum honesta utilibus cedunt, descendit [5], edixitque: *Qui capitalem fraudem ausi* [6], *quique pecuniae iudicati in vinculis essent, qui eorum apud se milites fierent, cos noxa pecuniaque sese exsolvi iussurum.* Ea sex millia hominum [7] gallicis spoliis, quae triumpho C. Flaminii translata erant, armavit:

quod perperam ex Plutarch. Fab. pag. 175, colligitur. (ubi πρῶτον ἠτήσατο, *primum petiit*, postquam dictator creatus fuerat, non πρῶτος dixit), vide Manut. de Leg. c. 5; Gruch. de Com. Rom. III, 2; Pigh. Ann. ad ann. 252, loc. class.; Plutarch. l. l., et Duker. ad h. l., qui ex Zon. VII, 13, suspicatur, dictatori non in urbe, neque priusquam ad bellum proficisceretur, ascendere equum licuisse; in bello autem, etsi Plutarchus contrarium doceat vanam ob rationem, eum equo vehi non prohibitum fuisse, idque liquere vel ex Livio, II, 19, 20; Dionysio, VI, 11, 12; X, 24, usum equi in bello saepe necessarium ei esse, non item in Vrbe, sed id populo forsan τυραννικώτερον visum. Cur vero haec lex ad populum ferri solebat? fortassis ut imperium ipsis militare comitiis curiatis daretur, quod hoc ritu videtur significatum fuisse; confer ad librum V, cap. 46, n. 8.

4. *Praeter duas urbanas legiones*, quas olim conscriptas fuisse, non tradidit Livius XXII, 36. — De *servorum delectu* vide XXII, 57.

5. *Ad ultimum prope desperatae reipublicae auxilium* (quod mox memoratur) *descendit*: nam *descendere aliquo* vel *ad aliquid* dicuntur, qui inviti, at necessitate coacti (cf. Cic. pro Quint. 16), quaedam faciunt, confugiuntque ad alia, eaque graviora vel extrema adeo remedia, ubi leniora non sufficiunt aut valent. Conf. XLV, 15, n. 4; Gron. ad Epit. Liv. lib. V, et Ern. Clav. Cic. Ceterum h. l. nexum desiderari verborum, iam notavit Doëring. Malim tamen anacolouthon agnoscere, quam cum eo legere: «M. Iunius Pera ... praeter duas urbanas legiones .... dum ad ultimum prope ... iussurum, sex millia hominum... armavit.» Lenius fluet oratio, si reposueris: «Cohortes quoque ex agro piceno et g. collegit, et ad ultimum etc.»

6. *Qui capitalem fraudem ausi*; v. ad III, 53, n. 4, et XXII, 10, n. 6. — *Pecuniae iudicati*; vide ad I, 26, n. 4, et VIII, 28, n. 8. — *Noxa*; v. ad X, 19, n. 2.

7. *Ea* (al. *et*) *sex millia hominum*, h. e. tali modo ex reis conscripta. — *Gallicis spoliis, quae triumpho C. Flaminii t. e.*; vid. ad XXI, 63, n. 3. — *Itaque*; vide ad III, 60, n. 3. Mox copulam et, quam delendam esse iam alii viderunt asteriscis incl[u]si.

itaque cum viginti quinque millibus armatorum ab urbe proficiscitur. Hannibal, Capua recepta, quum iterum Neapolitanorum animos, partim spe, partim metu, nequidquam tentasset, in agrum nolanum exercitum traducit; (et) ut non hostiliter statim, quia non desperabat voluntariam deditionem, ita, si morarentur spem, nihil eorum, quae pati aut timere possent, praetermissurus. Senatus, ac maxime primores eius in societate romana cum fide perstare: plebs novarum, ut solet, rerum atque Hannibalis tota esse [8]; metumque agrorum populationis, et patienda in obsidione multa gravia indignaque proponere animo: neque auctores defectionis deerant. Itaque ubi senatum metus cepit, si propalam tenderent, resisti multitudini concitatae non posse; secunda simulando dilationem mali inveniunt. Placere enim sibi defectionem ad Hannibalem simulant: quibus autem conditionibus in foedus amicitiamque novam transeant, parum constare. Ita spatio sumpto, legatos propere ad praetorem romanum Marcellum Claudium [9], qui Casilini cum exercitu erat, mittunt, docentque, quanto in discrimine sit nolana res; agrum Hannibalis esse, et Poenorum; urbem extemplo fu-

8. *Plebs novarum, ut solet* esse, *rerum atque Hannibalis tota esse*; v. ad III, 36, n. 4, et XXI, 11, n. 1. In plerisque Italiae civitatibus plebem Poenis, senatum Romanis favisse, monet Liv. XXIV, 2. — *Si propalam tenderent*; vide ad IV, 8, n. 6. — *Secunda simulando*; vid. ad II, 38, n. 3. *Secunda* pro vulg. *clam* ex optimis MSS. cum Strothio recepi auctore Gron., qui tamen malebat: *posse, obsecundando dilationem m. i.*, quod omnino arridere potest collato simili loco III, 35, *propalam obviam ire cupiditati parum ausi, obsecundando* (blande cedendo) *mollire impetum aggrediuntur*. Sic et mox: *concedendo plebei senatum* etc.

9. *Marcellum Claudium* (vide ad III, 1, n. 1), *qui Casilini cum exercitu erat*: in quibusdam libris *Canusii*, prob. Sigon. coll. XXI, 57, et Plut. Marcell. p. 302. Sed omnes fere MSS. adversantur, et Marcellus Canusio proficisci potuit Casilinum.

turam, ni subveniatur: concedendo plebei senatum, ubi velint, defecturos se; ne deficere praefestinarent, effecisse. Marcellus, collaudatis Nolanis, eadem simulatione extrahi rem[10] in suum adventum iussit: interim celari, quae secum acta essent, spemque omnem auxilii romani. Ipse a Casilino Calatiam petit: atque inde, Vulturno amni traiecto, perque agrum saticulanum trebianumque super Suessulam, per montes Nolam pervenit.

XV. Sub adventum praetoris romani, Poenus agro nolano excessit, et ad mare proxime Neapolim descendit, cupidus maritimi oppidi potiundi, quo cursus navibus tutus ex Africa esset. Ceterum, postquam Neapolim a praefecto romano teneri accepit (M. Iunius Silanus erat, ab ipsis Neapolitanis accitus), Neapoli quoque, sicut Nola, omissa, petit Nuceriam. Eam quum aliquamdiu circumsedisset, saepe vi, saepe sollicitandis nequidquam nunc plebe, nunc principibus[1], fame demum in deditionem accepit, pactus,

10. *Simulatione extrahi rem*; vid. ad II, 61, n. 6. Mox *Trebianumque* MSS. et edd. ante Gron. qui tacite ex emend. Cluverii reposuit *Trebulanumque*, quod mireris, quum ad Polyb. III, 91, moneat, *Trebiam* oppidum Campaniae post iugum Calliculae montis fuisse (conf. ad XXII, 15, n. 4), et adhuc nomen servare, rusticis autem vulgo Tregla dici. Emendatio tamen illa probabilis fit ex loco simili cap. 39, *transgressus Vulturnum Fabius et Trebulam et Saticulam urbes vi cepit*. Campaniae etiam Τριβοῦλα oppidum a Ptol., *trebulanus ager* a Cicerone ad Att. V, 2 sq. et *Trebulani Balinenses* a Plinio III, 5, seu 9, assignantur. Conf. supra ad librum X, cap. 1, n. 2.

Cap. XV. 1. *Saepe vi, saepe sollicitandis ... principibus*, scilic. *in deditionem accipere* (vide VIII, 20, n. 7) *conatus*, quod intell. ex seqq. Str.: vide ad XXI, 43, n. 4. — *Pactus, ut inermes* etc. « forte *pactos*, ut XXII, 52; XXXI, 17, 47; nam Livius in hac re fere *pacisci* et *pactos* dicit eos, qui se sub certa conditione dedunt. Sed *pacisci* etiam dicitur, qui alii pollicetur, et conditionem fert accipiendi, vel quam eum accepturum putat: qua ratione Hannibal quoque dici potest cum iis pactus esse, ut, si urbem dederent, cum singulis vestimentis abirent»; Duk. — Mox *honores iis, qui remansissent, ac militare vellent secum, proposuit* edd. ante Gron. Nostrae lect. favent meliores MSS., nisi

ut inermes cum singulis abirent vestimentis: deinde. ut qui a principio mitis omnibus Italicis, praeter Romanos, videri vellet, praemia atque honores, qui remanerent, ac militare secum voluissent, proposuit. Nec ea spe quemquam tenuit: dilapsi omnes, quocumque hospitia, aut fortuitus animi impetus tulit, per Campaniae urbes, maxime Nolam Neapolimque. Quum ferme triginta senatores, ac forte primus quisque, Capuam petissent, exclusi inde, quod portas Hannibali clausissent, Cumas se contulerunt. Nuceriae praeda militi data est; urbs direpta atque incensa. Nolam Marcellus non sui magis fiducia praesidii, quam voluntate principum, habebat: plebes timebatur, et ante omnes L. Bantius [2], quem consensus attentatae defectionis, ac metus a praetore romano nunc ad proditionem patriae, nunc, si ad id fortuna defuisset, ad transfugiendum stimulabat. Erat iuvenis acer, et sociorum ea tempestate prope nobilissimus eques: seminecem eum ad Cannas in acervo caesorum corporum inventum, curatumque benigne, etiam cum donis Hannibal domum remiserat. Ob eius gratiam meriti rem nolanam [3] in ius ditionemque dare voluerat Poeno; anxiumque eum et sollicitum cura novandi res praetor cernebat. Ceterum, quum aut poena cohibendus esset, aut beneficio conciliandus, sibi as-

quod in omnibus est *remanserant*, et in uno *remanserint*, pro quo *remanerent*, vel *remanere* legendum monuit Gron. Ceterum nec nostrae, nec vulgatae lect. repugnare temporum rationem, contendit Doër. adversus Str., qui hinc recepit illud *remanserint*, et perperam provocavit ad verba Cicer. Tusc. Qu. V, 7: *Xerxes praemium proposuit* (sc. *ei*, quod ab Ern., ut h. l. in edd. ant. *iis*, adiici, sed elegantius omitti, docent Gron. et Stroth.), *qui invenisset novam voluptatem*.

2. *L. Bantius*, forte *Bandius*, ut apud Plant. Marcell. p. 303. — *Consensus attentatae defectionis*, quod in eam consenserat; Stroth. *Conscientia tentatae d.* coni. Gron.

3. *Rem nolanam*; vide I, 12, n. 3. — *Novandi res*; vid. supra ad librum I, cap. 52, n. 1.

sumpsisse, quam hosti ademisse, fortem ac strenuum maluit socium, accitumque ad se benigne appellat: *Multos eum invidos inter populares habere; inde existimatu facile esse, quod nemo civis nolanus sibi indicaverit, quam multa eius egregia facinora militaria essent. Sed, qui in romanis militaverit castris, non posse obscuram eius virtutem esse. Multos sibi, qui cum eo stipendia fecerint, referre, qui vir esset ille, quaeque et quoties pericula pro salute ac dignitate populi romani adisset: utique cannensi proelio*[4] *non prius pugna abstiterit, quam prope exsanguis ruina superincidentium virorum, equorum armorumque sit oppressus.* « Itaque » macte virtute esto, inquit. Apud me tibi omnis ho- » nos, atque omne praemium erit: et, quo frequen- » tior mecum fueris [5], senties eam rem tibi dignitati » atque emolumento esse. » Laetoque iuveni promissis equum eximium dono dat, bigatosque quingentos quaestorem numerare iubet; lictoribus imperat, ut eum se adire, quoties velit, patiantur.

XVI. Hac comitate Marcelli ferocis iuvenis animus adeo est mollitus, ut nemo inde sociorum rem romanam fortius ac fidelius iuverit. Quum Hannibal ad portas esset (Nolam enim rursus a Nuceria moverat castra), plebesque nolana de integro ad defectionem spectaret [1], Marcellus sub adventum hostium intra muros se recepit; non castris metuens, sed ne prodendae urbis occasionem nimis multis in eam imminentibus daret. Instrui deinde utrinque acies coeptae,

4. *Utique cannensi proelio* etc., et ut, seu quomodo cannensi etc. — *Macte virtute esto*; vide supra ad lib. II, cap. 12, n. 10.

5. *Quo frequentior mecum fueris*, eo magis *senties* etc.; vid. II, 45, n. 12. — *Big.*, denarios; v. XXII, 52, n. 3; δραχμὰς ἀργυρίου πεντακοσίας Plut. l. l. qui etiam simillima de Fabio et Marso quodam refert in Fabio, p. 185.

Cap. XVI. 1. *Ad defect. spectaret*; vide ad c. 14, n. 8, et I, 9, n. 3. — *In eam imminentibus* occasionem, ut XXV, 20; vide ad III, 51, n. 3.

Romanorum pro moenibus Nolae, Poenornm ante castra sua: proelia hinc parva inter urbem castraque, et vario eventu fiebant; quia duces nec prohibere paucos temere provocantes, nec dare signum universae pugnae volebant. In hac continua iam[2] duorum exercituum statione, principes Nolanorum nuntiant Marcello, *nocturna colloquia inter plebem ac Poenos fieri; statutumque esse, ut, quum romana acies egressa portis iret, impedimenta eorum ac sarcinas diriperent, clauderent deinde portas, murosque occuparent, ut, potentes rerum suarum atque urbis*[3], *Poenum inde pro Romano acciperent.* Haec ubi nuntiata sunt Marcello, collaudatis senatoribus nolanis, prius quam aliquis motus intus oriretur, fortunam pugnae experiri statuit. Ad tres portas in hostes versas tripartito exercitum instruxit: impedimenta subsequi iussit: calones, lixasque, et invalidos milites vallum ferre[4]. Media porta robora legionum, et romanos equites; duabus circa portis novo milites, levemque armaturam, ac sociorum equites statuit. Nolani muros portasque adire vetiti; subsidiaque destiuata impedimentis data, ne, occupatis proelio legionibus, in ea impetus fieret:

2. *In hac continua iam* 7 MSS., et fere 10 alii. *Comitiaria* edd. ante Gronov. qui *cotidiana* reposuit, et omisit τὸ *iam*, quod tamen in omnibus MSS. et edd. exstat.

3. *Potentes rerum suarum et urbis*; vide ad IX, 14, n. 4.

4. *Vallum ferre*; vide ad III, 27, n. 4. — *Subsidiaque* (vide II, 20, n. 2) *destinata*, scilic. aciei, milites ad subsidia in acie alias destinati, nunc *impedimentis data* praesidio: nam solet Livius huiusmodi vocem, quae ad adiunctum seu praedicatum pertinet, pro subiecto adhibere, ut c. 42 extr. *praesidium missum* pro *copias in* seu ad *praesidium modo missas*; Stroth. *Destinata* h. l. esse assueta (ut *assueta praesidia* XXXVI, 18), putabat Iac. Gron., et certa, seu selecta (ut *certis destinatisque sententiis addicti* apud Cic. Tusc. Qu. II, 2) Doër. *Subsidiaque et stationes* i. *d.* coni. Gronov. et *s. custodiae i. d.* (ut mox *alia turba custodiae impedimentarum apposita*) Str. Sed forte leg. *destinato*, h. e. consulto, ex industria, sc. *ne occupatis* etc., aut glossa est vel *destinata*, vel *data*.

ita instructi intra portas stabant. Hannibali, sub signis (id quod per aliquot dies fecerat) ad multum diei in acie stanti [5], primo miraculo esse, quod nec exercitus romanus porta egrederetur, nec armatus quisquam in muris esset: ratus deinde prodita colloquia esse, metuque resides factos, partem militum in castra remittit, iussos propere apparatum omnem oppugnandae urbis in primam aciem afferre; satis fidens, si cunctantibus instaret, tumultum aliquem in urbe plebem moturam. Dum in sua quisque ministeria discursu trepidat ad prima signa [6], succeditque ad muros acies, patefacta repente porta, Marcellus signa canere, clamoremque tolli, ac pedites primum, deinde equites, quanto maximo possent impetu, in hostem erumpere iubet. Satis terroris tumultusque in aciem mediam intulerant, quum duabus circa portis P. Valerius Flaccus et C. Aurelius legati in cornua hostium erupere. Addidere clamorem lixae calonesque, et alia turba custodiae impedimentorum apposita, ut paucitatem maxime spernentibus Poenis ingentis repente exercitus speciem fecerint. Vix equidem ausim affirmare, quod quidam auctores sunt [7], duo millia et octingentos hostium caesos; non plus

5. *Hannibali; sub signis... ad multum diei in acie stanti*; vide ad II, 20, n. 3; et XXII, 52, n. 1. — *Resides*, segnes.

6. *Trepidat ad prima signa*; vide ad III, 49, n. 4. — *Signa canere*; v. ad VII, 40, n. 4.

7. *Quod quidam auctores sunt* (v. ad II, 58, n. 1), *duo millia et DCCC hostium caesos, non plus D Romanum amisisse*: ita MS. Put. et al. *duo millia et trecentos h. e., non plus uno Romanos a.* edd. ante Drakenb. Supra quinque millia hostium caesa, et D Romanos cecidisse, tradit Plut. in Marcello, p. 304, ubi etiam monet, minorem caesorum hostium numerum a Livio memorari. — *Ingens eo die res*, scil. *gesta est*; vide ad XXI, 43, n. 4. — *Non vinci enim ab Hannibale tunc difficilius fuit, quam postea, vincere illum.* Vocem *tunc*, cui *postea* opponitur, e tribus MSS. recepi cum Str. et τὸ *vincentibus* (scil. Romanis) eiiciendum puto. Conf. Val. Max. IV, 1, 7, et Plut. l. l. Hic dicit, fiduciam animumque crevisse Romanis, postquam intellexerint, Hannibalem non

quingentos Romanum amisisse. Sive tanta, sive minor victoria fuit, ingens eo die res, ac nescio, an maxima illo bello gesta sit: non vinci enim ab Hannibale tunc vincentibus difficilius fuit, quam postea vincere.

XVII. Hannibal, spe potiundae Nolae adempta, quum Acerras recessisset, Marcellus extemplo, clausis portis, custodibusque dispositis, ne quis egrederetur, quaestionem in foro de iis, qui clam in colloquiis [1] hostium fuerant, habuit: supra septuaginta damnatos proditionis securi percussit, bonaque eorum iussit publica populi romani esse; et, summa rerum senatui tradita, cum exercitu omni profectus, supra Suessulam castris positis consedit. Poenus, Acerras primum ad voluntariam deditionem conatus perlicere, postquam obstinatos vidit, obsidere inde atque oppugnare parat. Ceterum Acerranis plus animi quam virium erat: itaque, desperata tutela urbis, ut circumvallari moenia viderunt, prius quam continuarentur hostium opera, per intermissa munimenta [2], neglectasque custodias silentio noctis dilapsi, per vias inviaque, qua quemque aut consilium aut error tulit, in urbes Campaniae, quas satis certum erat non mutasse fidem, perfugerunt. Hannibal, Acerris direptis atque incensis, quum a Casilino dictatorem romanum, legionesque novas acciri nuntiassent [3], ne quis

esse invictum: ille, Marcellum docuisse primum, et Hannibalem vinci, et Syracusas capi posse. Hannibal tamen iam antea, et forte his, victus erat. Conf. ad librum XXI, cap. 57, et lib. XXII, cap. 29.

Cap. XVII. 1. *In colloq. hostium*; vide cap. 16. — *Summa rerum senatui tradita*; vide ad III, 5, n. 6.

2. *Intermissa munimenta*; vide ad VII, 36, n. 1. — *Qua*; vide ad III, 70, n. 2. Forte leg. *quo*. — *Error* ex emend. Gron. pro vulg. *terror*.

3. *A Casilino dictatorem rom. legionesque novas acciri nuntiassent*; v. ad II, 18, n. 4, et conf. c. 14. Verba seqq. manifesto corrupta, sed emendatio incerta. In MS. Put. est *Capuae quoque orere currunt*, et a manu sec. deletum *ore*; unde corruptius alii libri, et tandem exstructa est vulgata: sed videtur olim fuisse: *ne quid*

tam propinquis hostium castris Capuam quoque recurrat, exercitum ad Casilinum ducit. Casilinum eo tempore quingenti Praenestini[4] habebant, cum paucis Romanis latinique nominis, quos eodem audita cannensis clades contulerat: hi, non confecto Praeneste ad diem delectu, serius profecti domo, quum Casilinum ante adversae pugnae famam venissent, et aliis aggregarent sese Romanis sociisque, profecti a Casilino cum satis magno agmine irent; avertit eos retro Casilinum nuntius cannensis pugnae. Ibi quum dies aliquot, suspecti Campanis, timentesque, cavendis ac struendis invicem insidiis traduxissent, iamque de Capuae defectione agi, accipique Hannibalem satis pro certo haberent[5]; interfectis nocte oppidanis, partem urbis, quae cis Vulturnum est (eo enim dividitur amni), occupavere: idque praesidium Casilini habebant Romani. Additur et Perusina cohors, homines quadringenti sexaginta, eodem nuntio, quo Praenestini paucos ante dies, Casilinum compulsi: et satis ferme armatorum ad tam exigua moenia, et flumine altera parte cincta, tuenda erat: penuria frumenti, nimium etiam ut videretur hominum, efficiebat.

tam p. h. c. Capuae quoque moveretur, vel *ne quis ... Capuae quoque oriretur motus*; Cron. *Ne quid ... Capuae quoque occurreret* coni. Lips. *Ne quis ... Capuam quoque recuperet*, vel *ne quis ... Capuam quoque recurrat exercitus, ad C. d.* Str. *Ne quis... Capuae quoq. terror fiat*, Doër. — Mox *eodem contulerat*, pro simul eundem in locum detulerat; Ern.

4. *Quingenti Praenestini*; sed DLXX inf. cap. 19 extr.; DXL apud Strab. V, 4, 10, pag. 249, et CCC apud Valer. Max. VII, 6, 3. — *Non confecto Praeneste ad diem*, die constituta, scil. a senatu consulibusque roman., *delectu* sociorum auxiliorumve Romanis mittendorum. Mox structura verborum me offendit. Forte leg. *et*, *aliis aggregantibus sese*, vel *aggregatis ibi Romanis sociisque, profecti* etc.

5. *Satis pro certo haberent* pro vulg. *habuere* recepi ex emend. Sigon. et Str. Sed forte cum Creverio leg. *ut de Capuae.... habuere.* In multis certe MSS. *ita* pro *iamque*. — *Interfectis nocte oppidanis*, qui ad Poenos deficere volebant, opinor: nam non omnes interfectos fuisse, ex c. 19 liquet; Dukerus.

XVIII. Hannibal quum iam inde haud procul esset, Gaetulos cum praefecto, nomine Isalca [1], praemittit: ac primo, si fiat colloquii copia, verbis benignis ad portas aperiendas, praesidiumque accipiendum perlicere iubet; si in pertinacia perstent, rem gerere ac tentare, si qua parte invadere urbem possit. Vbi ad moenia accessere, quia silentium erat, solitudo visa; metuque concessum barbarus ratus, moliri portas, et claustra refringere parat, quum, patefactis repente portis, cohortes duae, ad id ipsum instructae intus, ingenti cum tumultu erumpunt, stragemque hostium faciunt. Ita primis repulsis, Maharbal, cum maiore robore virorum missus, nec ipse eruptionem cohortium sustinuit. Postremo Hannibal, castris ante ipsa moenia oppositis, parvam urbem parvumque praesidium summa vi atque omnibus copiis oppugnare parat; ac, dum instat lacessitque, corona undique circumdatis moenibus, aliquot milites, et promptissimum quemque, e muro turribusque ictos, amisit. Semel ultro erumpentes agmine elephantorum opposito [2] prope interclusit, trepidosque compulit in urbem, satis multis, ut ex tanta paucitate, interfectis: plures cecidissent, ni nox proelio intervenisset. Postero die omnium animi ad oppugnandum accenduntur; utique postquam corona aurea muralis proposita est [3], atque ipse dux castelli, plano loco positi, segnem oppugnationem Sagunti expugnatoribus exprobrabat, Cannarum, Trasimenique, et Trebiae singulos admonens, universosque.

Cap. XVIII. 1. *Nomine Isalca;* v. ad librum XXIX, cap. 29, n. 3. — *Metuque concessum*, oppido cessisse praesidium et incolas. — *Moliri portas*, removere, vel vi aperire; Stroth. Vide supra ad VI, 11, n. 5.

2. *Agmine elephantorum opposito;* vide ad XXI, 56, n. 4.

3. *Vtique postquam corona aurea muralis proposita est;* vide ad II, 30, n. 1, et VI, 20, n. 1 et 5.

Inde vineae quoque coeptae agi, cuniculique: nec ad varios conatus hostium aut vis ulla, aut ars decrat. Socii Romanorum propugnacula adversus vineas statuere, transversis cuniculis hostium cuniculos excipere, et palam et clam coeptis obviam ire, donec pudor etiam Hannibalcm ab incepto avertit: castrisque[4] communitis, ac praesidio modico imposito, ne omissa res videretur, in hiberna Capuam concessit. Ibi partem maiorem hiemis exercitum in tectis habuit, adversus omnia humana mala saepe ac diu durantem [5], bonis inexpertum atque insuctum: itaque, quos nulla mali vicerat vis, perdidere nimia bona ac voluptates immodicae; et eo impensius, quo avidius ex[6] insolentia in eas se merserant. Somnus enim, et vinum, et epulae, et scorta, balineaque, et otium consuctudine in dies blandius, ita enervaverunt corpora animosque, ut magis deinde praeteritae victoriae eos, quam praesentes tutarentur vires; maiusque id peccatum ducis apud peritos artium militarium haberetur, quam quod non ex cannensi acie protinus ad urbem romanam duxisset: illa enim cunctatio distulisse modo victoriam videri potuit; hic error, vires ademisse ad vincendum. Itaque, hercule, velut si cum alio exercitu a Capua exiret, nihil usquam pristinae disciplinae tenuit [7]: nam et redierunt plerique scortis impliciti;

4. *Donec pudor etiam Hannibalem ab incepta avertit: castrisque ... Capuam concessit*, scilic. Hannibal; vid. II, 56, n. 1.

5. *Adversus omnia humana mala saepe ac diu durantem*, scil. se, obdurantem, obfirmantem animum suum, vid. ad Tac. Annal. lib. I, c. 6, n. 4; Iuvenal. IX, 69, et Sil. I, 463. Equibusdam MSS. *duratam* recepit Drak. Conf. supra ad librum VII, 29, n. 3. Sed τὸ *durantem* est difficilior lectio, et τῷ *saepe* magis convenit.

6. *Quo avidius ex insolentia*, ob insolentiam (conf. ad VII, 39, n. 5, et XXX, 42, n. 5), quia ipsis insolitae erant, *in eas se merserant*; in edd. ante Gron. *immerserant*; vid. ad VI, 14, n. 6. Ad haec et seqq. conf. supr. not. 1; ad cap. 2, infr. cap. 45, et Sil. XII, 15 sq.

7. *Nihil usquam pristinae discipli-*

et, ubi primum sub pellibus haberi coepti sunt, viaque et alius militaris labor excepit, tironum modo corporibus animisque deficiebant; et deinde per omne aestivorum tempus magna pars sine commeatibus ab signis dilabebantur: neque aliae latebrae, quam Capua, desertoribus erant.

XIX. Ceterum, mitescente iam hieme, educto ex hibernis milite, Casilinum redit: ubi, quamquam ab oppugnatione cessatum erat, obsidio tamen continuata oppidanos praesidiumque ad ultimum inopiae adduxerat. Castris romanis Ti. Sempronius[1] praeerat, dictatore auspiciorum repetendorum causa profecto Romam. Marcellum et ipsum cupientem ferre auxilium obsessis, et Vulturnus amnis inflatus aquis, et preces Nolanorum atque Acerranorum[2] tenebant, Campanos timentium, si praesidium romanum abscessisset. Gracchus, assidens tantum Casilino[3], quia praedictum erat dictatoris, ne quid absente eo rei gereret, nihil movebat; quamquam, quae facile omnem patientiam vincerent, nuntiabantur a Casilino: nam et praecipitasse se[4] quosdam non tolerantes famem, constabat,

nae tenuit; vide ad I, 4, n. 9. — *Vbi primum sub pellibus haberi coepti sunt*, in tentoriis, seu aestivis; Stroth. Immo in hibernis, in quibus adhuc erant, ut *deinde* in *aestivis*. Conf. cap. 19 pr. inf. XXXVII, 39 pr. et ad V, 2, n. 5. — *Sine commeatibus ab signis dilabebantur*; vide ad I, 57, n. 2, et XXII, 2, n. 4.

CAP. XIX. 1. *Ti. Sempronius* mag. eq. et *dictator* M. Iunius Pera. Conf. c. 14, et XXII, 57. — *Dictatore auspiciorum repetendorum causa profecto Romam*; vide ad V, 17, n. 4.

2. *Nolanorum atque Acerranorum*; qui itaque iam restituti videntur; illos enim, supra, c. 17, vidimus passim, urbe incensa et direpta, fugisse: nisi leg. *Avellanorum*, quae civitas erat Campaniae, vicina Casilino (rectius *Abellanorum*; vide ad Sil. VIII, 543). Forte accipi potest de Acerranis, qui Nolam fugerant; Duk. Cf. c. 17. — *Tenebant*; vide ad II, 63, n. 3.

3. *Assidens tantum Casilino*; vide ad VII, 37, n. 4, et XXI, 48, n. 8. — *Praedictum erat dictatoris*; vide ad II, 10, n. 4.

4. *Praecipitasse se*, scil. in Vulturnum flumen (de quo vide cap. 17, et conf. IV, 12), vel potius ob seqq., e muris. — *Si palam frumentum im-*

et stare inermes in muris, nuda corpora ad missilium telorum ictus praebentes. Ea aegre patiens Gracchus, quum neque pugnam conserere dictatoris iniussu auderet (pugnandum autem esse, si palam frumentum importaret, videbat), neque clam importandi spes esset, farre, ex agris circa undique convecto, quum complura dolia complesset, nuntium ad magistratum Casilinum misit, ut exciperent dolia, quae amnis deferret. Insequenti nocte, intentis omnibus in flumen ac spem ab nuntio romano factam, dolia medio missa amni defluxerunt: aequaliter inter omnes frumentum divisum. Id postero quoque die ac tertio factum est: nocte et mittebantur et perveniebant; eo custodias hostium fallebant. Imbribus deinde continuis citatior solito amnis transverso vortice[5] dolia impulit ad ripam, quam hostes servabant. Ibi haerentia inter obnata ripis salicta conspiciuntur; nuntiatumque Hannibali est; et deinde intentiore custodia cautum [6], ne quid falleret Vulturno ad urbem missum. Nuces tamen fusae ab romanis castris, quum medio amni ad Casilinum defluerent, cratibus excipiebantur. Postremo ad id ventum inopiae est, ut lora detractasque scutis pelles, ubi fervida mollissent aqua, mandere conarentur, nec muribus aliove animali abstinerent [7], et omne herbarum radicumque

portaret; vide ad III, 21, n. 3, et XXXVII, 17, n. 4. — *Casilinum misit iunge*; Drak.

5. *Transverso vortice*, ad XXVIII, 30. Confer ad XXI, 58, n. 3.

6. *Intentiore custodia cautum* (obiecta per medium amnem catena, teste Front. Strat. III, 14, n. 2), *ne quid falleret Vulturno ad urbem missum*; vide ad III, 8, n. 2. Mox plenus est sensus: Quamvis intendissent custodias Poeni, *nuces tamen fusae* fefellere, et excipiebantur; Gron. Cf. ad I, 12, n. 1. Praenestinos *Nuculas* dictos ait Festus, quod famem *nucibus* sustentarint.

7. *Nec muribus aliove animali abstinerent*: quin murem captum venisse C vel adeo CC denariis, avarumque eius venditorem periisse fame, emptorem vixisse, tradunt Front. Strat. IV, 5, 20; Valer. Maxim. VII, 6, 3,

genus aggeribus infimis muri eruerent; et, quum hostes obarassent, quidquid herbidi terreni extra murum erat [8], raporum semen iniecerunt, ut Hannibalem, « Eone usque, dum ea nascantur, ad Casi» linum sessurus[9] sum? » exclamaret: et, qui nullam antea pactionem auribus admiserat, tum demum agi secum est passus de redemptione liberorum capitum: septunces auri [10] in singulos pretium convenit. Fide accepta, sese tradiderunt; donec omne aurum persolutum est, in vinculis habiti: tum remissi Cumas cum fide. Id verius est, quam ab equite in abeuntes immisso interfectos: Praenestini maxima pars fuere. Ex quingentis septuaginta [11], qui in praesidio fuerunt, minus dimidium ferrum famesque absumpsit: ceteri incolumes Praeneste cum praetore suo Manicio [12] (scriba is antea fuerat) redierunt. Statua eius indicio fuit, Praeneste in foro statuta, loricata, amicta

et Strabo V, 4, 10, p. 249, si leg. ibi διακοσίων δραχμῶν πραθέντος μυὸς pro μεδίμνου. Conf. similia extremae famis descriptio inf. c. 30.

8. *Et quum hostes* Poeni *obarassent quidquid herbidi terreni*, terrae herbis consitae, *extra murum erat*, ut et herbas obsessis eriperent, *raporum semen iniecerunt* obsessi, ut habere viderentur satis alimentorum *eo usque dum ea* rapa *nascantur*. Conf. Strab. l. l. et Frontin. III, 15, 3.

9. *Ad Casilinum sessurus*; vide ad VII, 37, n. 4, et XXI, 48, n. 8.

10. *Septunces auri*; VII unciae auri ex huius temporis ratione efficerent fere 150 imperiales nostri argenti; Stroth. — *Fide accepta*, iureiurando, et mox *cum fide* pro *fideliter*, *servata fide* (ut cap. 14, et XXIV, 47, ubi synon. dicitur *sine fraude*); Stroth. Sic XLIII, 10, n. 3, *nec fidem accipere*t, scil. iureiurando, ut XXII, 58, *nec pignus aliud fidei, quam ut iurarent se redituros, acceptum*; Duk. Sed *fides* primum potius dici videtur certa pollicitatio (et quidem eo sensu, quo dicitur XXXVIII, 33, *fide accepta, vim abfuturam*, et XLIII, 18 extr. *vitae libertatisque fidem accipere*, vel simpl. *fidem dare* XLII, 65, n. 4), deinde vero securitas et tutela (*sauvegarde*), ut XL, 49, et *fides publica* apud Cic. Cat. III, 4, et ad Att. II, 24. Cf. ad XXXVIII, 9, n. 4.

11 *Ex quingentis septuaginta* (vid ad cap. 17, n. 4) *minus* quam *dimidium* (vid. ad III, 64, n. 5) *ferrum famesque absumpsit*: malim *famesve*. Καὶ δὴ περιγενέσθαι πάντας φασὶ, πλὴν ἀνδρῶν ὀλίγων τῶν ἢ λιμῷ διαλυθέντων, ἢ ἐν ταῖς μάχαις, Str. l. l.

12. *Cum praetore suo Manicio* etc. Vide ad IX, 16, n. 10.

toga, velato capite; et tria signa cum titulo lamnae aeneae inscripto, *Manicium pro militibus, qui Casilini in praesidio fuerint, votum vovisse.* Idem titulus tribus signis in aede Fortunae[13] positis fuit subiectus.

XX. Casilinum oppidum redditum Campanis est, firmatum septingentorum militum de exercitu Hannibalis praesidio; ne, ubi Poenus inde abscessisset, Romani oppugnarent. Praenestinis militibus senatus romanus duplex stipendium, et quinquennii militiae vacationem[1] decrevit: civitate quum donarentur ob virtutem, non mutaverunt. Perusinorum casus obscurior fama est: quia nec ipsorum monumento ullo est illustratus, nec decreto Romanorum. Eodem tempore Petelinos[2], qui uni ex Bruttiis manserant in amicitia romana, non Carthaginienses modo, qui regionem obtinebant, sed Bruttii quoque ceteri, ob separata ab se consilia oppugnabant. Quibus quum obsistere malis nequirent Petelini, legatos Romam ad praesidium petendum miserunt. Quorum preces lacrymaeque (in questus enim flebiles, quum sibimet ipsi consulere iussi sunt, sese in vestibulo curiae profuderunt) ingentem misericordiam Patribus ac populo moverunt. Consultique iterum a M'. Pomponio praetore[3] Patres, circumspectis omnibus imperii viribus,

13. *In aedae Fortunae* Praenestinae, de qua conf. XLI, 1, et ad Sil. VIII, 365; IX, 404; ad Iuven. III, 190.

Cap. XX. 1. *Quinquennii militiae vacationem*; ut ap. Iustin. XXXVIII, 3, et Suet. Aug. 34; Duker. (In, seu per) *quinquennium* e MS. Cantabr. malebat I. Gronov. — *Civitate* rom. *quum*, quamquam, *donarentur ob virtutem, non mutaverunt* civitatem suam sed Praenestinam servarunt, repudiata romana; Str. *Non mutaverunt*, non suam illa permutarunt. Idem traditur de Hernicis, IX, 43, ubi vid. not. 11. De *Perusinis* conf. cap. 17 extr.

2. *Eodem tempore Petelinos* etc.; Consentia quoque in fide manserat; vide ad cap. 30 pr.

3. *A M'. Pomponio praetore* urbano huius anni; vide ad XXII, 35, 55, et infra cap. 24, et XXIV, 10. Male in edd. vett. *M. Aemilio.*

fateri coacti, nihil iam longinquis sociis in se praesidii esse, redire domum, fideque ad ultimum expleta, consulere sibimet ipsos in reliquum[4] praesenti fortuna iusserunt. Haec postquam renuntiata legatio Petelinis est, tantus repente moeror pavorque senatum eorum cepit, ut pars profugiendi, qua quisque posset, ac deserendae urbis auctores essent; pars, quando deserti a veteribus sociis essent, adiungendi se ceteris Bruttiis, ac per eos dedendi Hannibali. Vicit tamen ea pars, quae nihil raptim nec temere agendum consulendumque de integro censuit[5]. Re laxata[6] postero die per minorem trepidationem tenuerunt optimates, ut, convectis omnibus ex agris, urbem ac muros firmarent.

XXI. Per idem fere tempus literae ex Sicilia Sardiniaque Romam allatae. Priores ex Sicilia T. Otacilii propraetoris in senatu recitatae sunt: P. *Furium*[1] *praetorem cum classe ex Africa Lilybaeum venisse:*

4. *Consulere sibimet ipsos in reliquum* tempus, in posterum (ut XXVI, 32, et XXXVI, 10 extr.), *praesenti fortuna*, dum praesens populi romani fortuna duraret; Gron.

5. *Consulendumque de integro*; vid. ad librum XXI, cap. 16, n. 3.

6. *Re laxata*, dilata, haud primo impetu et ardore confecta (ita Str.), vel non summo amplius ardore, *raptim* et *temere*, *acta*, sed lentius consideratiusque tractata. Conf. ad II, 24, n. 4, et II, 34, n. 13. Ita exponere malim, quam cum Duk. et Doër. quum ex tanto moerore ac pavore recepissent animos, re minuta, seu soluta, scilic. moerore et pavore, h. e. quum res minus iam perturbaret augeretque Petelinorum animos, sed eos laxaret, scil. curis et metu. Idem Doër. coni. *Relaxatis animis*, sc. metu et pavore, et Crev. non male *relata postero die per minorem tr. re*, *tenuerunt* etc.; nam *relaxa* in Flor. et Put. — *Per*, propter (vide ad V, 12, n. 6), *minorem trepidationem tenuerunt*; vide ad II, 42, n. 2. *Tenuerunt* ex emendat. Gron. In MSS. et edd. antt. *retinuerunt*, vel *re tenuerunt*: unde suspicari possis *Relaxata*, aut cum Crev. *relata* (scil. ad concilium, seu concionem, ut XXXII, 22) *postero die per minorem trepidationem re*, *tenuerunt optimates.*

Cap. XXI. 1. *P. Furium* scripsi pro *L. Furium*. Conf. XXII, 35, 55, 57. — *Navalibus sociis*; vide ad IX, 38, n. 1. — *Ad diem*; vide IV, 10, n. 1; XXVIII, 25, n. 3, et de die stipendii ac frumenti Schel. ad Polybium, cap. 6 et 7.

ipsum graviter saucium in discrimine ultimo vitae esse. Militi et navalibus sociis neque stipendium, neque frumentum ad diem dari; neque, unde detur, esse. Magnopere suadere, ut quam primum ea mittantur; sibique, si ita videatur, ex novis praetoribus successorem mittant. Eademque ferme de stipendio frumentoque ab A. Cornelio Mammula propraetore[2] ex Sardinia scripta. Responsum utrisque, non esse, unde mitteretur; iussique ipsi classibus atque exercitibus suis consulerent. Otacilius, ad unicum subsidium populi romani Hieronem legatos quum misisset, in stipendium, quanti argenti opus fuit, et sex mensium frumentum accepit. Cornelio in Sardinia civitates sociae benigne contulerunt: et Romae quoque propter penuriam argenti triumviri mensarii [3], rogatione M. Minucii tribuni plebis, facti, L. Aemilius Papus, qui consul censorque fuerat, et M. Atilius Regulus, qui bis consul fuerat, et L. Scribonius Libo, qui tum tribunus plebis erat: et duumviri creati, M. et C. Atilii, aedem Concordiae, quam L. Manlius praetor voverat, dedicaverunt [4]; et tres pontifices creati [5], Q. Caecilius Metellus, et Q. Fabius Maximus, et Q. Fulvius Flaccus, in locum P. Scantinii demortui, et L. Aemilii Pauli consulis, et Q. Aelii Paeti, qui ceciderant pugna cannensi.

2. *Ab A. Cornelio Mammula propraetore* Sardiniae; vide ad XXII, 25, n. 6, et XXV, 41, n. 8. — *Iussique* (ut) *ipsi classibus... consulerent.* (Vid. ad I, 17, n. 7.) *Otacilius* (sine praen., ut mox *Cornelio*) *ad unicum* etc. Ita MSS. tantum non omnes, et edd. ante Gron. prob. Dak. *Consulere. T. Otacilius* emend. Gron.

3. *Propter penuriam argenti triumviri mensarii facti*; vide ad VII, 21, n. 3. — *L. Aemilius Papus, qui consul fuerat* an. V. 527. *Censorque*; confer cap. seq. — *M. Atilius Regulus, qui bis consul fuerat*; vide cap. 25, n. 14.

4. *Et duumviri creati... aedem Concordiae dedicaverunt*; vide ad I, 55, n. 3, quam L. Manlius praetor voverat; vide XXII, 33.

5. *Et tres pontifices creati*; propr. a collegio suo, ut et quindecimviri sacr. fac., augures aliique sacerdotes,

XXII. Quum cetera, quae continuis cladibus fortuna minuerat, quantum consiliis humanis assequi poterant, Patres explessent; tandem se quoque, et solitudinem curiae, paucitatemque convenientium ad publicum consilium[1] respexerunt. Neque enim post L. Aemilium et C. Flaminium censores senatus lectus fuerat, quum tantum senatorum adversae pugnae, ad hoc sui quemque casus per quinquennium absumpsissent. Quum de ea re M'. Pomponius praetor, dictatore post Casilinum amissum profecto iam ad exercitum, exposcentibus cunctis retulisset; tum Sp. Carvilius, quum longa oratione non solum inopiam senatus[2], sed paucitatem etiam civium, e quibus in Patres legerentur, conquestus esset, explendi senatus causa, et iungendi arctius latini nominis[3] cum populo romano, magnopere se suadere dixit, ut ex singulis populis Latinorum, binis senatoribus, si

cooptabantur ante legem Domitiam latam a. V. 649. Cf. ad III, 64, n. 5; XXXIX, 45, n. 5; Sueton. Ner. 2; Cic. Agr. II, 7, et Ernesti Clav. Cic. in Ind. Leg. p. 17.

Cap. XXII. 1. *Ad publicum consilium*, al. *concilium*; vide ad cap. 2, n. 5. — *L. Aemilium et C. Flaminium censores*; conf. ad cap. 21, n. 3, et epit. lib. XX. — *Senatus lectus fuerat* a censoribus, h. e. nomina senatorum ex albo senatorio lecta, vel recitata, omissis quibusdam, novisque substitutis; unde, c. 23, *recitato vetere senatu*, h. e. catalogo censorio, vel recitatis nominibus senatorum veterum, in eo consignatis. Cf. XXXIII, 7 pr. XL, 53; XLIII, 15. — *Casus*; vid. ad XXII, 42, n. 3.

2. *Non solum inopiam senatus*, penuriam, infrequentiam senatorum. Vocem *senatus* cum Stroth. e 6 MSS. inserui. *Non solum paucitatem, sed inopiam etiam civium* coni. Crev. et Dук., qui monet, verba esse transponenda, quod *inopia* civium plus sit, quam *paucitas*, et, ubi *inopia* sit, ibi plus esse, quam *paucitatem*. — *Legerentur*, scil. aliqui.

3. *Iungendi arctius latini nominis* (vide ad I, 10, n. 2) *cum populo rom. magnopere se suadere* praeclara coni. Crev. quam probavit Drak. et recepit etiam Stroth. pro vulg. *nominis*, *pro magna re suadere*, vel *re se suadere*. In optimis MSS. et vett. edd. legitur *nominis cum pro magna re se suad.*, et τῷ *p. r.* (h. e. *populus rom.*) saepissime a librariis substituta praep. *pro* (vide Drak. ad Epit. lib. XV): lectiones autem recentt. Livio vix obtrudendae videntur.

Patres romani censuissent, civitas daretur, atque in demortuorum locum in senatum legerentur. Eam sententiam haud aequioribus animis, quam ipsorum quondam postulatum Latinorum [4], Patres audierunt: et, quum fremitus indignantium tota curia esset, et praecipue Manlius, *esse etiam nunc stirpis eius virum*, diceret, *ex qua quondam in Capitolio consul minatus esset, quem Latinum in curia vidisset, eum sua manu se interfecturum;* Q. Fabius Maximus, *nunquam rei ullius alieniore tempore mentionem factam in senatu*, dixit, *quam inter tam suspensos sociorum animos* [5], *incertamque fidem id tactum, quod insuper sollicitaret eos: eam unius hominis temerariam vocem silentio omnium exstinguendam esse; et, si quid unquam arcani sanctive ad silendum in curia fuerit, id omnium maxime tegendum, occulendum, obliviscendum, pro non dicto habendum esse.* Ita eius rei oppressa mentio est. Dictatorem, qui censor ante fuisset, vetustissimusque ex eis, qui viverent, censoriis esset, creari placuit, qui senatum legeret: accirique C. Terentium consulem ad dictatorem dicendum iusserunt. Qui quum ex Apulia, relicto ibi praesidio, magnis itineribus Romam rediisset, nocte proxima, ut mos erat, M. Fabium Buteonem [6] ex senatusconsulto sine magistro equitum dictatorem in sex menses dixit.

4. *Postulatum latinorum;* vid. ad VIII, 5, et XXIII, 6. Mox forte leg. *in tota curia* cum Doër. et *T. Manlius* cum Gron. (*TN Manlius* MSS. Pal.) De eo confer supra ad XXII, 60. — *Ex qua quondam in Capitolio consul* etc.; vide ad VIII, 5.

5. *Suspensos sociorum animos;* v. ad II, 32, n. 5. — *Id tactum*, memoratum, ut apud Cicer. Or. II, 10, et Rosc. Am. 30. *Iactum* coni. Gronovius.

6. *M. Fabium Buteonem*, qui censor fuisse videtur an. Vrb. 512, cum C. Aurelio Cotta, cuius nomen solum exstat in Capitol. Fastis; vide Pigh. Annal. ad an. 512. Idem consul fuit an. Vrb. 507, et dictator e consularibus erat creandus; vide II, 18. *N. Fabium B.* emend. Sig. Is utique consul fuit an. Vrb. 505; sed et ille, huius frater. Conf. Pigh. Ann. ad ann. 506 et 508.

XXIII. Is ubi cum lictoribus in rostra[1] escendit, *neque duos dictatores tempore uno*[2], *quod nunquam antea factum esset, probare se*, dixit: *neque dictatorem se sine magistro equitum: nec censoriam vim uni permissam, et eidem iterum*[3]*: nec dictatori, nisi rei gerendae causa creato, in sex menses datum imperium. Quae immoderata fors, tempus ac necessitas fecerint, iis se modum impositurum: nam neque senatu quemquam moturum ex iis, quos C. Flaminius, L. Aemilius censores in senatum legissent, transcribi tantum*[4] *recitarique eos iussurum, ne penes unum hominem iudicium arbitriumque de fama ac moribus senatoris fuerit; et ita in demortuorum locum sublecturum, ut ordo ordini, non homo homini praelatus videretur.* Recitato vetere senatu, inde primos in demortuorum locum legit, qui post L. Aemilium et C. Flaminium censores curulem magistratum cepissent, necdum in senatum lecti essent; ut quisque eorum primus creatus erat[5]: tum legit, qui aediles, tribuni plebei, quaestoresve

Cap. XXIII. 1. *In rostra escendit*; vide ad II, 7, n. 7.

2. *Duos dictatores temp.* uno etc.; vid. ad XXII, 27, n. 2. Dictator alter erat M. Iunius Pera; vide ad XXII, 57, et XXIII, 14.

3. *Nec censoriam vim uni permissam, et eidem iterum*: eundem certe bis censorem creari non licebat; quam legem an. Vrb. 488 tulit C. Marcius Rutilus, qui *Censorinus* inde cognominatus; vide Plutarch. in Coriol. pr. et Valer. Max. IV, 1, 3.

4. *Transcribi tantum*, in alias tabulas referri, in quibus series nominum continua, neque tot lacunis, deletis demortuorum nominibus, interrupta sit; ...*et ita in demortuorum* etc. alterum membrum, quod τῷ *neque* (h. e. et non; vid. ad IV, 29, n. 3) *senatu* etc., respondet, et cuius sententia ex seqq. intelligitur; Stroth. Conf. ad XXII, 49, n. 12. — *Recitato vetere senatu*; vide ad cap. 22, n. 1.

5. *Vt quisque eorum senator primus creatus erat*; ita edd. vett., et *senatus* optimi MSS. Sed neutrum probandum, et vel delendum, vel leg. *magistratus*; Gron. Recte, opinor, nec audiendus P. Manutius de sen. rom., qui exponit: ut quisque curulem magistratum assecutus in senatum venerat, et dicendae post magistratum sententiae ius acceperat. Mox τὸ *plebei* (seu plebis) etiam ad *aediles* referendum.

fuerant: tum ex iis, qui magistratus cepissent [6], qui spolia ex hoste fixa domi haberent [7], aut civicam coronam accepissent. Ita centum septuaginta septem cum ingenti approbatione hominum in senatum lectis, extemplo se magistratu abdicavit, privatusque de rostris descendit, lictoribus abire iussis: turbaeque se immiscuit privatas agentium res, tempus hoc sedulo terens [8], ne deducendi sui causa populum de foro abduceret. Neque tamen elanguit cura hominum ea mora, frequentesque eum domum deduxerunt [9]. Consul nocte insequenti ad exercitum rediit, non facto certiore senatu, ne comitiorum causa in Vrbe retineretur.

XXIV. Postero die consulatus a M'. Pomponio praetore senatus decrevit, dictatori scribendum, uti, si e republica censeret esse [1], ad consules subrogandos

6. *Tum ex iis, qui magistratus cepissent* etc., obscura verba, quibus Sigon., Gron. et Drakenb. *non* ante *cepissent* inseruere, ut dictator primum, qui magistratus curules, deinde, qui plebeios gessissent, et *tum ex iis, qui magistratus non cepissent*, legerit eos, *qui spolia* etc. Id improbat Doër., cuius haec nota est: « Quum dictator in explendo senatu ita versaretur, *ut ordo ordini, non homo homini praelatus videretur*, qui, quaeso, in senatum legere poterat eos, qui magistratus *non* cepissent, praecipue quum ii, qui spolia ex hoste fixa domi habebant, aut civicam coronam acceperant, capere omnino magistratus possent? Immo legit primum, qui *magistratum curulem cepissent*, deinde, qui *magistratus cepissent*, scilic. alios, seu minores, quod ut adderetur, non opus fuit, quum *magistratus magistratui curuli* opponantur. » Sed, ut alia taceam, non soli magistratus curules antea memorati erant. Forte leg. *tum alios*, vel *tum et alios, qui magistratus cepissent*, vel potius *gessissent*, ne idem verbum bis positum sit (ut intelligantur triumviri capitales, monetales, nocturni et mensarii, tribuni aerarii, curatores viarum, et alii magistratus tam ordinarii quam extraordinarii), et *qui spolia* etc.

7. *Qui spolia ex hoste capta fixa domi haberent*; vide ad X, 7, n. 10. — *Civicam coronam*, celeris honestiorem. Conf. ad VI, 20, n. 5. — *Centum septuaginta sept.*, MS. Hav. *CLXXX*, et in Epit. Liv. MS. Berg. *CXLVII*; at ceteri *CXCVII*.

8. *Tempus hoc sedulo terens*, in vet. libro Sigon. *hic* (in turba et foro); quod recte, opinor, probat Doër.

9. *Frequentes eum domum deduxerunt*; vide ad VI, 34, n. 6.

CAP. XXIV. 1. *Si e republica cen-*

veniret cum magistro equitum et praetore M. Marcello, ut ex iis praesentibus noscere Patres possent, quo statu respublica esset, consiliaque ex rebus caperent. Qui acciti erant, omnes venerunt, relictis legatis, qui legionibus praeessent. Dictator, de se pauca ac modice loquutus, in magistrum equitum, Ti. Sempronium Gracchum, magnam partem gloriae vertit; comitiaque edixit, quibus L. Postumius tertium[2] absens, qui tum Galliam provinciam obtinebat, et Ti. Sempronius Gracchus, qui tum magister equitum, et aedilis curulis erat, consules crearentur. Praetores inde creati; M. Valerius Laevinus, Ap. Claudius Pulcher, Q. Fulvius Flaccus, Q. Mucius Scaevola. Dictator, creatis magistratibus, Teanum[3] in hiberna ad exercitum rediit, relicto magistro equitum Romae, qui, quum post paucos dies magistratum initurus esset, de exercitibus scribendis comparandisque in annum Patres consuleret. Quum eae res maxime agerentur, nova clades nuntiata, aliam super aliam cumulante in eum annum fortuna; L. Postumium, consulem designatum [4], in Gallia ipsum atque exercitum

seret esse; vide ad VI, 22, n. 2, et XXII, 39, n. 1. — *Ad consules subrogandos;* vide ad III, 19, n. 2.

2. *L. Postumius* Albinus *tertium;* nam consul iam fuerat anno Vrbis 518, et 523. — *Provinciam obtinebat,* tenebat, habebat. Confer ad XL, 36, n. 3. Mox pro *et aedilis curulis erat* in edd. ante Crev. et MSS fere omnibus *et eo* vel *ea accurrerat*, vel *occurrerat*, unde Gronov. conj. *ad ea* (comitia) *occurrerat*, advenerat; vide ad XXI, 61, n. 1. — *Consules crearentur:* huius sermonis ea vis est, edicto comprehensum fuisse, hos consules creandos esse: sed non liquet mihi, cur maluerit *crearentur*, quam *creati sunt;* Duk.

3. *Teanum*, h. l. Apulum; Doër. Immo, ni fallor, Sidicinum. Confer cap. 19, 32, 46, et de utroque Teano ad VIII, 15, n. 1. In Apulia erat exercitus Varronis; vide cap. 25.

4. *L. Postumium* Albinum, *cos. designatum in Gallia* etc. de qua clade confer Polyb. III, 118, et Frontin. Strat. I, 6, n. 4. — *Litana* silva in Boiis (qui mox et XXXIV, 21, memorantur), adeoque in Gallia cisalpina et cispadana, et quidem, si Holstenio fides habenda (in Cluveri Ital. pag. 15), suprà fontes Scultennae in iugo

deletos. Silva erat vasta (Litanam Galli vocabant), qua exercitum traducturus erat: eius silvae dextra laevaque circa viam Galli arbores ita inciderant, ut immotae starent, momento levi[5] impulsae occiderent. Legiones duas romanas habebat Postumius, sociumque ab supero mari tantum conscripserat, ut viginti quinque millia armatorum in agros hostium induxerit. Galli oram extremae silvae[6] quum circumsedissent, ubi intravit agmen saltum, tum extremas arborum succisarum impellunt, quae, alia in aliam, instabilem per se, ac male haerentem, incidentes, ancipiti strage[7] arma, viros, equos obruerunt, ut vix decem homines effugerent: nam quum exanimati plerique essent arborum truncis, fragmentisque ramorum, ceteram quoque multitudinem, inopinato malo trepidam, Galli, saltum omnem armati circumsedentes, interfecerunt; paucis e tanto numero captis, qui fluminis pontem petentes, obsesso ante ab hostibus ponte[8] interclusi sunt. Ibi Postumius, omni vi, ne caperetur, dimicans, occubuit. Spolia corporis, caputque ducis praecisum Boii ovantes templo, quod sanctissimum est apud eos, intulere: purgato inde capite, ut mos iis est, calvam auro caelavere[9]. Idque

Apennini inter Cerfioianum et Mutinam. Scrieck. in Origg. Celt. monet, *Leit*... *an* Celtis simpl. dici *adiacens*, adeoque adiectivum videri silvae. Nardi in vers. Livii ital. contendit, eam *esse* partem *Selvae de lugo* in Romandiola.

5. *Momentio levi* (vide ad I, 47, n. 7, et II, 7, n. 11) *impulsae occiderent*, conciderent, caderent, scil. arbores, antea *incisae*.

6. *Oram extremae silvae* pro *oram extremam* s., ut XXI, 31. Confer ad I, 1, n. 6, *Extremae*... *extremas*; vid. ad I, 3, n. 8.

7. *Ancipiti strage*; vid. I, 25, n. 4.

8. *Fluminis pontem petentes*,.... *ponte*; vide ad I, 3, n. 8.

9. *Calvam auro caelavere*, auro caelato circumdedere; Stroth. Confer ad IX, 40, n. 1. Mos pocula ita caelandi notissimus est, ille vero Gallorum barbaris haud insolitus. — *Solemnibus* diebus. Ceterum h. l. vel τὸ *erat*, vel τὸ *esse* (quod a MS. Harl. abest) delendum videri, iam alii monuere.

sacrum vas iis erat, quo solemnibus libarent; poculumque idem sacerdoti esse, ac templi antistitibus. Praeda quoque haud minor Gallis, quam victoria, fuit: nam etsi magna pars animalium strage silvae oppressa erat, tamen ceterae res, quia nihil dissipatum fuga est, stratae per omnem iacentis agminis ordinem inventae sunt.

XXV. Hac nuntiata clade, quum per dies multos in tanto pavore fuisset civitas, ut, tabernis[1] clausis, velut nocturna solitudine per urbem acta, senatus aedilibus negotium daret, ut urbem circumirent, aperirique tabernas, et moestitiae publicae speciem urbi demi iuberent; tum Ti. Sempronius senatum habuit, consolatusque Patres est, et adhortatus, *ne, qui cannensi ruinae non succubuissent, ad minores calamitates animos submitterent. Quod ad Carthaginienses hostes Hannibalemque attinet*[2], *prospera modo essent, sicut speraret futura, gallicum bellum et omitti tuto et differri posse; ultionemque eam fraudis in deorum ac populi romani potestate fore. De hoste poeno exercitibusque, per quos id bellum gereretur, consultandum atque agitandum.* Ipse primum, quid peditum equitumque, quid civium, quid sociorum in exercitu esset dictatoris, disseruit. Tum Marcellus suarum copiarum summam exposuit. Quid in Apulia[3] cum C.

Cap. XXV. 1. *Tabernis clausis* (vid. ad III, 27, n. 3), *velut nocturna solitudine per urbem acta*, velut nocturno tempore, quo viae in urbe sunt vacuae et desertae, nec ulli circa tabernas conspiciuntur homines; Doër. Novum h. l. est exemplum iustitii sponte sumpti. Confer ad III, 3, n. 2.

2. *Hannibalemque attinet*, immo *attineret*; Gron. — *Attinet* genuinum putat Walchius, Emend. p. 192. Lem. — *Prospera si modo essent*, scilicet incepta, nisi potius ex edd. antt. et quibusdam MSS. restituendum: *prospera modo esset, sicut speraret, fortuna.* — *Omitti*; vide ad III, 46, n. 7. — *Fraudis*, qua Galli Postumium exercitumque eius deleverint.

3. *Quid in Apulia*, scil. copiarum *esset*, *a peritis quaesitum est*, ab iis, quibus id notum esset.

Terentio consule esset, a peritis quaesitum est: nec, unde consulares exercitus satis firmi ad tantum bellum efficerentur, inibatur ratio. Itaque Galliam, quamquam stimulabat iusta ira, omitti eo anno placuit [4]. Exercitus dictatoris consuli decretus est: de exercitu Marcelli, qui eorum ex fuga cannensi essent [5], in Siciliam eos traduci, atque ibi militare, donec in Italia bellum esset, placuit: eodem ex dictatoris legionibus reiici militem minimi quemque roboris, nullo praestituto militiae tempore, nisi qui stipendiorum legitimorum [6] esset. Duae legiones urbanae alteri consuli, qui in locum L. Postumii suffectus esset, decretae sunt: eumque, quum primum salvis auspiciis [7] posset, creari placuit. Legiones praeterea duas primo quoque tempore ex Sicilia acciri: atque inde consul, cui legiones urbanae evenissent, militum sumeret quantum opus esset. C. Terentio con-

4. *Itaque Galliam ... omitti* (conf. not. 2) *eo anno placuit*: proximo tamen anno hanc provinciam M'. Pomponio Mathoni praetori urbano datam fuisse, ex eo probabile fit, quod ei imperium *in Gallico* agro prorogatum tradit Liv. XXIV, 10. Confer ad XXV, 41, n. 8.

5. *Qui eorum ex fuga cannensi essent* (vide ad I, 30, n. 9, et VIII, 37, n. 5), *in Siciliam eos traduci ... placuit*; confer cap. 31; XXV, 5 seq. ad XXV, 41, n. 8, et XXVI, 1, n. 3.

6. *Nisi qui* miles (f. *quis*) *stipendiorum legitimorum esset*, eorum confecisset numerum. Confer ad III, 62, n. 5.

7. *Salvis auspiciis*, ut apud Cic. ad Div. I, 5. Confer ad V, 17, n. 4. — *Consuli propagari in annum imperium*: Ascensius et deinde alii edidere *prorogari*; idque, quoniam lege ad eam rem opus est, magis proprie dicitur; Ern. Conf. Drak. ad h. l.; Graev. ad Cic. ad Att. V, 17; Perizon. Anim. hist. cap. 6, p. 229, et Ernesti Clav. Cic., qui monent, *prorogationem* esse continuationem magistratus, imperii, provinciae, commeatus, quae per legem populi, vel decretum senatus ducisque fiat; *propagationem* vero continuationem, quae fiat naturalibus de causis, voce a vineis ad omnia per latius spatium extenta translata. Hinc Periz. *propagationem imperii* pro vulg. *prorogationem* i. legit XLII, 30, n. 5, ubi non de imperio militari, sed de terminis regionum subiectarum imperio populi romani proferendis agitur. Contra Ernesti apud Suet. Aug. 23 et Calig. 29 substituit *prorogare*, sed adversantibus MSS. Oud. et Wolf. qui quamcumque continuationem putant *propagationem* dici.

suli propagari in annum imperium: neque de eo exercitu, quem ad praesidium Apuliae haberet, quidquam minui.

XXVI. Dum haec in Italia geruntur apparanturque, nihilo segnius in Hispania bellum erat; sed ad eam diem magis prosperum Romanis. P. et Cn. Scipionibus inter se partitis copias, ut Cnaeus terra, Publius navibus rem gereret; Hasdrubal, Poenorum imperator, neutri parti virium satis fidens [1], procul ab hoste, intervallo ac locis tutus, tenebat se, quoad multum ac diu obtestanti quatuor millia peditum, et quingenti equites in supplementum missi ex Africa sunt. Tum, refecta tandem spe [2], castra propius hostem movit: classemque et ipse instrui pararique iubet ad insulas maritimamque oram tutandam. In ipso impetu movendarum de integro rerum, perculit eum praefectorum navium transitio, qui, post classem ad Iberum per pavorem desertam graviter increpiti, nunquam deinde satis fidi aut duci aut Carthaginiensium rebus fuerant. Fecerant hi transfugae motum in Carpesiorum gente [3], desciverantque iis auctoribus urbes aliquot: una etiam ab ipsis vi capta fuerat. In eam gentem versum ab Romanis bellum est; infestoque exercitu Hasdrubal ingressus agrum hostium, pro captae ante dies paucos urbis moenibus [4], Chalbum, nobi-

CAP. XXVI. 1. *Neutri parti virium satis fidens*, pugnae, nec navali, nec campestri, se satis parem esse iudicans; Doër. — *Quoad*, ut XXVI, 46; XXX, 30, n. 13, donec, tam diu donec; Gron. Confer Gell. VII, 21.

2. *Refecta tandem spe*; vide ad III, 10, n. 9. Mox pro *ipse* forte leg. *ipsum*. — *Perculit eum p. n. transitio*; vide ad II, 14, n. 2.

3. *In Carpesiorum gente* edd. Mogunt., Ald. et inde al. Confer ad XXI, 5, n. 7. Sed primae edd. et MSS. fere omnes *Tartessiorum*, aut *Tartesiorum*, et quidam *Curthesiorum*. Tartessii tamen ab Ibero nimis remoti erant, et Καρπήσιοι ἔθνος Ἰβηρικὸν τῶν ἐντὸς Ἴβηρος ποταμοῦ apud Steph.

4. *Pra captae... urbis moenibus*, vide ad II, 20, n. 3. — *Chalbum* ex optimis MSS. recepi pro vulg. *Galbum*.

lem Carpesiorum ducem, cum valido exercitu castris sese tenentem, aggredi statuit. Praemissa igitur levi armatura, quae eliceret hostes ad certamen, peditum partem ad depopulandum per agros passim dimisit, ut palantes exciperent. Simul et ad castra tumultus erat, et per agros fugaque et caedes; deinde undique diversis itineribus quum in castra se recepissent, adeo repente decessit animis pavor, ut non ad munimenta modo defendenda satis animorum esset, sed etiam ad lacessendum hostem proelio. Erumpunt igitur agmine e castris, tripudiantes more suo [5]; repentinaque eorum audacia terrorem hosti, paulo ante ultro lacessenti, incussit. Itaque et ipse Hasdrubal in collem satis arduum, tutum flumine etiam obiecto, tum copias subducit, et praemissam levem armaturam, equitesque palatos eodem recipit: nec aut colli aut flumini satis fidens, vallo castra permunit. In hoc[6] alterno pavore certamina aliquot sunt contracta: nec Numida Hispano eques par fuit; nec iaculator Maurus[7] caetrato, velocitate pari, robore animi viriumque aliquantum praestanti.

XXVII. Postquam neque elicere Poenum ad certamen obversati castris poterant, neque castrorum oppugnatio facilis erat; urbem Ascuam [1], quo, fines hostium ingrediens, Hasdrubal frumentum commeatusque alios convexerat, vi capiunt, omnique circa

5. *Tripudiantes more suo*, vide ad X, 26, n. 8.

6. *In hoc alterno pavore*; vide ad XXVI, 25, n. 2.

7. *Iaculator Maurus caetrato*; vide ad XXI, 21, n. 6. Nota autem Maurorum perilia et mos iaculandi ob frequentiam ferarum in Mauretania; unde *iacula Maura* apud poëtas.

Cap. XXVII. 1. *Vrbem Ascuam* MSS. fere omnes; *Asenam* edd. ante Drak. Neutrum nomen aliis memoratur. *Massiam*, seu *Mastiam* non male coni. Iac. Gron. de quo oppido Hispaniae ulterioris, prope Tartessios fretumque Herculeum sito, vide Heyn. Opusc. Acad. tom. III, pag. 60 sq. et Schweigh. ad Polyb. III, 24, n. 2.

agro potiuntur: nec iam, aut in agmine, aut in castris, ullo imperio contineri. Quam ubi negligentiam ex re, ut fit, bene gesta oriri senserat Hasdrubal, cohortatus milites, ut palatos sine signis hostes aggrederentur, degressus colle, pergit ire acie instructa ad castra: quem ut adesse tumultuose nuntiavere fugientes ex speculis stationibusque, ad arma conclamatum est. Vt quisque arma ceperat, sine imperio, sine signo, incompositi, inordinati in proelium ruunt. Iam primi conseruerant manus, quum alii catervatim currerent, alii nondum e castris exissent: tamen primo ipsa audacia terruere hostem: deinde, rari in confertos illati [2], quum paucitas parum tuta esset, respicere alii alios, et undique pulsi coire in orbem; et dum corporibus applicantur, armaque armis iungunt, in arctum compulsi, quum vix movendis armis satis spatii esset, corona hostium cincti, ad multum diei caeduntur. [3] Exigua pars, eruptione facta, silvas ac montes petit: parique terrore et castra sunt deserta, et universa gens postero die in deditionem venit. Nec diu in pacato mansit [4]: nam subinde ab Carthagine allatum est, ut Hasdrubal primo quoque tempore in Italiam exercitum duceret. Quae vulgata res per Hispaniam omnium ferme animos ad Romanos avertit. Itaque Hasdrubal extemplo literas Carthaginem mittit, indicans, quanto fama profectionis suae damno

2. *Rari in confertos illati*; vide ad IX, 27, n. 4.

3. *Ad multum diei caeduntur*; vide ad XXII, 52, n. 1.

4. *Nec diu in pacato mansit* haud apte dictum, sive intell. *agro* (vide ad VIII, 12, n. 11), sive *statu*. *Nec diu pacatam*. scilicet gens, coni. Gron. sed, recte, opinor, reposuit Stroth. *in pacto*; ut *nec diu in conditione ac pacta mansit* apud Cic. Verr. I, 6, et supra IV, 7, *in foedere et amicitia mansuros*. Pacti quidem mentio expressa non facta est; sed verba praec. eo referri possunt. — *Allatum est, ut* etc.; vide ad V, 34, n. 6.

fuisset. *Si vero inde pergeret* [5], *prius quam Iberum transiret, Romanorum Hispaniam fore: nam, praeterquam quod nec praesidium, nec ducem haberet, quem relinqueret pro se, eos imperatores esse romanos, quibus vix aequis viribus resisti possit. Itaque si ulla Hispaniae cura esset, successorem sibi cum valido exercitu mitterent: cui, ut omnia prospere evenirent, non tamen otiosam provinciam fore* [6].

XXVIII. Hae literae quamquam primo admodum moverunt senatum, tamen, quia Italiae cura prior potiorque erat, nihil de Hasdrubale, neque de copiis eius mutatum est. Himilco cum exercitu iusto [1] et aucta classe, ad retinendam terra marique ac tuendam Hispaniam, est missus; qui, ut pedestres navalesque copias traiecit, castris communitis, navibusque [2] subductis, et vallo circumdatis, cum equitibus delectis ipse, quantum maxime accelerare poterat, per dubios infestosque populos iuxta [3] intentus ad Hasdrubalem pervenit. Quum decreta senatus mandataque exposuisset, atque edidicisset ipse in vicem, quemadmodum tractandum bellum in Hispania foret, retro in sua castra rediit; nulla re, quam celeritate,

5. *Si vero inde pergeret*, ex Hispania in Italiam proficisceretur, *Romanorum Hispaniam fore* (vide ad XXI, 30, n. 5) *prius* etc. — *Imperatores Romanos esse eos*; vide ad II, 29, n. 6.

6. *Cui ut* (vide ad II, 38, n. 3) *omnia prospere evenirent, non tamen otiosam provinciam fore*, pacatam, vel administrationem eius curarum laborumque expertem.

Cap. XXVIII. 1. *Cum exercitu iusto*; vide ad VI, 13, n. 3.

2. *Navibusque subductis*; vide ad VIII, 26, n. 1.

3. *Per dubios infestosque populos iuxta*, tam per dubios et suspectos, quam per infestos, *intentus*, diligenter sibi prospiciens, paratus ad hostiles eorum conatus vel evitandos, vel reprimendos; Doër. Conf. ad V, 6, n. 3. Minus probanda Dukeri explicatio: aeque, haud minus intentus ad cavendas insidias aut vim, quam infesti illi ac dubii populi ad insidias ipsi struendas. Malim tamen legere: ad vel *in dubios* i. p. *iuxta* (aeque, non minus in illos quam in hos) *intentus*. — *Edidicisset*, cognovisset, edoctus esset.

tutior, quod undique abierat ante quam consentirent [4]. Hasdrubal, prius quam moveret castra, pecunias imperat populis omnibus suae ditionis, satis gnarus, Hannibalem transitus quosdam pretio mercatum: nec auxilia gallica aliter, quam conducta, habuisse; inopem, tantum iter ingressum, vix penetraturum ad Alpes fuisse. Pecuniis igitur raptim exactis, ad Iberum descendit. Decreta Carthaginiensium et Hasdrubalis iter ubi ad Romanos sunt perlata, omnibus omissis rebus, ambo duces, iunctis copiis, ire obviam coeptis atque obsistere parant; rati, si Hannibali, vix per se ipsi tolerando Italiae hosti, Hasdrubal dux, atque hispaniensis exercitus esset iunctus, illum romani finem imperii fore. His anxii curis ad Iberum contrahunt copias; et, transito amne [5], quum diu consultassent, utrum castra castris conferrent, an satis haberent, sociis Carthaginiensium oppugnandis, morari ab itinere proposito hostem, urbem a propinquo flumine Iberam appellatam, opulentissimam ea tempestate regionis eius, oppugnare parant. Quod ubi sensit Hasdrubal, pro ope ferenda sociis, pergit ipse ire ad urbem, deditam nuper in fidem Romanorum, oppugnandam. Ita iam coepta obsidio omissa ab Romanis est, et in ipsum Hasdrubalem versum bellum.

XXIX. Quinque millium [1] intervallo castra distantia habuere paucos dies; nec sine levibus proeliis, nec ut in aciem exirent. Tandem uno eodemque die velut ex composito utrinque signum pugnae propo-

4. *Ante quam consentirent*, scilic. Hispani ubique, qua transibat, ad eum obruendum; Gronov. in se conspirarent; Ern. Ex antt. edd. ante *consentirent* forsan inserendum *populi*.

5. *Transito amne*; vide ad I, 10, n. 3.

Cap. XXIX. 1. *Quinque millium*; vide ad IX, 24, n. 2. — *Omnibus copiis in campum descensum*; vid. ad I, 14, n. 4.

situm est, atque omnibus copiis in campum descensum. Triplex stetit romana acies [2]: velitum pars inter antesignanos locata, pars post signa accepta, equites cornua cinxere. Hasdrubal mediam aciem Hispanis firmat: in cornibus, dextro Poenos locat, laevo Afros, mercenariorumque auxilia: equitum Numidas Poenorum peditibus, ceteros Afris pro cornibus apponit. Nec omnes Numidae in dextro locati cornu, sed quibus, desultorum in modum, binos trahentibus equos[3] inter acerrimam saepe pugnam in recentem equum ex fesso armatis transsultare mos erat: tanta velocitas ipsis, tamque docile equorum genus est. Quum hoc modo instructi starent, imperatorum utriusque partis haud ferme dispares spes erant: nam ne multum quidem aut numero, aut genere militum, hi aut illi praestabant. Militibus longe dispar animus erat: Romanis enim, quamquam procul a patria pugnarent, facile persuaserant duces, pro Italia atque urbe romana eos pugnare. Itaque, velut quibus reditus in patriam eo discrimine pugnae verteretur [4], obstinaverant animis, vincere aut mori. Minus per-

2. *Triplex stetit rom. acies* (vid. ad VIII, 8, n. 1); *velitum*, levis armaturae, *pars inter antesignanos*, hastatos principesque, *locata*, *pars post signa accepta*, inter triarios; vide ad II, 20, n. 3, et Schel. ad Hygin p. 1053. — *Equitum Numidas*; vide ad IX, 27, n. 3. — *Pro*, in, *cornibus opponit* omnes edd. praeter Crev. et Strothium, omnesque MSS., praeter duos, in quibus est *apponit*. Illud probat Gronov., hoc vero recte, opinor, Stroth.; quia *opponi pro cornibus*, *castris* etc. absolute saepius dicatur (cf. ad VI, 23, n. 6, et X, 36, n. 3), non vero simul iungatur dativo, nisi h. st.

3. *Quibus*, Numidis, *desultorum in modum*, *binos trahentibus equos* (desultorios) ... *genus est*; conf. Pausan. V, 9; Hom. Hymn. in Apoll. 231 sq.; Eratosth. Cataster. 13; Dionys. lib. VII, cap. 73; Isidor. Orig. XVIII, 39; Hygin. fab. 80 extr.; Plutarch. Phoc. pag. 750, ibique Xyl., Vales. ad notas Maussaci in Harpocrat. voc. ἀναβάτης et ἀποβάτης· Salmas. ad Vopisci Carin. cap. 19; Hesych. voc. κάλπη et κάλπις.

4. *Reditus in patriam eo discrimine pugnae verteretur*; vide supra ad III, 27, n. 6, et VI, 17, n. 1. — *Obstinaverant* sc.

tinaces viros habebat altera acies: nam maxima pars Hispani erant, qui vinci in Hispania, quam victores in Italiam trahi, malebant. Primo igitur concursu, quum vix pila coniecta essent, retulit pedem media acies, inferentibusque sese magno impetu Romanis terga vertit. Nihilo segnius in cornibus proelium fuit: hinc Poenus, hinc Afer urget; et velut in circumventos[5] proelio ancipiti pugnant. Sed quum in medium tota iam coisset romana acies, satis virium ad dimovenda hostium cornua habuit. Itaque duo diversa proelia erant: utroque Romani, ut qui, pulsis tandem mediis[6], et numero et robore virorum praestarent, haud dubie superarunt. Magna vis hominum ibi occisa; et, nisi Hispani vixdum conserto proelio tam effuse fugissent, perpauci ex tota superfuissent acie. Equestris pugna nulla admodum fuit[7]; quia, simul inclinatam mediam aciem Mauri Numidaeque viderunt, extemplo fuga effusa nuda cornua, elephantis quoque prae se actis, deseruere. Et Hasdrubal, usque ad ultimum eventum pugnae moratus, e media caede cum paucis effugit: castra Romani cepere atque diripuere. Ea pugna, si qua dubia in Hispania erant[8], Romanis adiunxit: Hasdrubalique non modo in Italiam traducendi exercitus, sed ne manendi quidem satis tuto in Hispania, spem reliquit. Quae

5. *Velut in circumventas*, interclusos, *proelio ancipiti pugnant*, utrinque, a fronte et a tergo; Doëring.

6. *Pulsis tandem mediis*. Gron. legi iubet, *pulsis iam tum*, vel *iam ante*. Particula *tandem* hic locum habere non videtur, quum media acies supra dicatur prima statim concursu retulisse pedem, et paulo post terga vertisse. Lem. — *Romani, ut qui, p. med., tandem et numero et robore virorum praestarent:* nam initio, ut supra dixerat Livius, *ne multum quidem aut numero, aut genere militum hi aut illi praestabant*; Stroth.

7. *Equest. pugna nulla admodum*; vide supra ad librum XXI, cap. 36, n. 3.

8. *Si qua dubia in Hispania erant*, si qui populi adhuc ibi fuerant suspensi et incerti de defectione; Doër.

postquam literis Scipionum Romae vulgata sunt, non tam victoria, quam prohibito Hasdrubalis in Italiam transitu, laetabantur.

XXX. Dum haec in Hispania geruntur, Petelia in Bruttiis [1], aliquot post mensibus, quam coepta oppugnari erat, ab Himilcone, praefecto Hannibalis, expugnata est. Multo sanguine ac vulneribus ea Poenis victoria stetit: nec ulla magis vis obsessos, quam fames, expugnavit. Absumptis enim frugum alimentis, carnisque omnis generis quadrupedum, sutrinae postremo coriis [2], herbisque, et radicibus, et corticibus teneris, strictisque rubis [3] vixere; nec, antequam vires ad standum in muris, ferendaque arma deerant, expugnati sunt. Recepta Petelia, Poenus ad Consentiam copias traducit; quam, minus pertinaciter defensam, intra paucos dies in deditionem accepit. Iisdem ferme diebus et Bruttiorum exercitus Crotonem, graecam urbem, circumsedit, opulentam quondam armis virisque, tum iam adeo multis magnisque

Cap. XXX. 1. *Petelia*, seu Petilia, *in Bruttiis* (hod. *Strongoli*; vide ad Sil. XII, 431 sq.)... *coepta oppugnari* (vid. c. 20) *ab Himilcone expugnata est* etc. Conf. Polyb VII, 1; Front. Strat. IV, 5, 18; Appian. Bell. Hann. c. 29 (ubi pro Himilcone memoratur Hannon); Athen. XII, 6, pag. 528 (ed. Schweigh. XII, 36), et Sil. l. l. — *Stetit*; vide ad II, 36, n. 4.

2. *Sutrinae postremo coriis*; aptissime et gravissime, iudice Strothio et Döring., si cogites, miseros homines sutorum officinas, ubi plurima sunt coria, adiisse, ibique resecta coriorum frustra corrosisse. Sed cur haec tantum coria? et quam dubia est vulg. lectio! *Sutrinaeque* edd. prim. ante Froben., qui delevit τὸ *que*, quod omnes MSS. tuentur, in quibus tamen non *sutrinaeque* reperitur, sed *suetemque* et *sueteque*, vel *suetaeque*: unde Salmas. *carnisque o. g. q. suetaeque, postremo* etc., legebat. *Scutorumque* coni. Valla. Sed τὸ *que* probabile facit, ante hanc vocem excidisse aliam, quae latet forte in *quadrupedum*. Suspicari possis *madefactis siccatisque* coll. Frontini l. l. vel potius *pellium scutique postremo coriis*; ut fere in simili extremae famis descriptione supra c. 19, *ut lora detractasque scutis pelles, ubi fervida mollissent aqua, mandere conarentur*.

3. *Strictisque rubis*, corticibus rubi; Drak. Simul et foliis fructibusque, inde strictis; Ern. et Doer.

cladibus afflictam, ut omnis aetatis minus viginti millia civium superessent. Itaque urbe a defensoribus vasta 4 facile potiti sunt hostes: arx tantum retenta, in quam inter tumultum captae urbis e media caede quidam effugere. Et Locrenses descivere ad Bruttios Poenosque, prodita multitudine a principibus. Rhegini tantummodo[5] regionis eius et in fide erga Romanos, et potestatis suae ad ultimum manserunt. In Siciliam quoque eadem inclinatio animorum pervenit; et ne domus quidem Hieronis tota ab defectione abstinuit: namque Gelo maximus stirpis, contempta simul senectute patris, simul post cannensem cladem romana societate, ad Poenos defecit; movissetque in Sicilia res, nisi mors adeo opportuna, ut partem quoque suspicione adspergeret[6], armantem eum multitudinem, sollicitantemque socios absumpsisset. Haec eo anno in Italia, in Africa, in Sicilia, in Hispania vario eventu acta. Exitu anni Q. Fabius Maximus a senatu postulavit, ut aedem Veneris Erycinae[7], quam dictator vovisset, dedicare liceret. Senatus decrevit, ut Ti. Sempronius consul designatus, quum honorem inisset[8], ad populum ferret, ut Q. Fabium duum-

4. *Vrbe a defensoribus vasta*; vid. III, 7, n. 1. — *Prodita multitudine a principibus* Locrensium, quorum reipublicae forma aristocratica fuisse videtur. Cf. XXIX, 6, et Heyn. Opusc. Acad. tom. II, pag. 51 sq.

5. *Rhegini tantummodo ... manserunt*; vide ad III, 62, n. 5. Ceterum de iis, quae h. l. de *Crotone*, *Locrensibus* et *Rheginis* narrantur, vide ad XXII, 61, n. 11, et XXIV, 1, n. 1, et de *Rheginis*, seu *Reginis*, et *Rhegio* ad Tac. Ann. I, 53, n. 2.

6. *Vt patrem quoque suspicione adspergeret*, scil. quasi ipse clam filium interfecisset; Stroth. Magnae contra Geloni laudes tribuuntur, non tam XXIV, 5, quam a Polyb. V, 88; VII, 8; unde etiam intelligitur, eum participem regni fuisse.

7. *Aedem Veneris Erycinae* (vide ad XXI, 10, n. 8), *quam dictator*, quum ipse fuisset dictator, *vovisset*; vide XXII, 9 et 10.

8. *Quum honorem inisset* 5 MSS. Pro *honorem* plerique MSS. et edd. antt. *ibono*, vel *ibone* et *in bono*; edd. recentt. *primum magistratum* vel *honorem*: sed vox *primum* in nullo MS. exstat. — *Ad populum ferret, ut Q.*

virum esse iuberent aedis dedicandae causa. Et M. Aemilio Lepido, qui bis consul augurque fuerat [9], filii tres, Lucius, Marcus, Quintus, ludos funebres per triduum, et gladiatorum paria duo et viginti per triduum in foro dederunt. Aediles curules, C. Laetorius et Ti. Sempronius Gracchus, consul designatus, qui in aedilitate magister equitum fuerat [10], ludos romanos fecerunt, qui per triduum instaurati sunt. Plebeii ludi aedilium M. Aurelii Cottae et M. Claudii Marcelli ter instaurati. Circumacto tertio anno punici belli, Ti. Sempronius consul Idibus Mar-

Fabium duumvirum esse iuberent aedis dedicandae causa; conf. ad I, 55, n. 3. *Vt duumviros esse iuberent ae. ded. c.* emend. Glar. et Sigon. coll. cap. 31. Sed nodum in scirpo quaesivere, quem solvit iam Duker. in hac nota ad librum XXXIV, c. 52: «Munus aedis dedicandae semper duobus iniunctum: nam ratio docet, unum hominem, cui soli certae rei curatio mandata est, non posse vocari *duumvirum*, etsi, quum duo creati sunt, uterque recte *duumvir* dicitur; nec quisquam dubitare potest, hoc nomen iis, qui aedes sacras dedicabant, primum ab eo, quod duo erant, impositum fuisse. Quod autem interdum tantum unus memoratur, id eo fieri potuit, quod huic vel sorte evenerat, vel a populo nominatim ob causam datum fuerat id, quod praecipuum in dedicatione erat, puta, ut postem tenens precationem aliaque maxime solemnia aedibus sacris dedicandis perageret. Nec adversatur huic sententiae, quod XXIII, 30, legitur: nam ex cap. 31 liquet, non latum esse ad populum, ut Fabius solus duumvir crearetur aedi Veneris Erycinae dedicandae, sed ut duo duumviri, Fabius huic aedi, Otacilius aedi Mentis dedicandae, essent. Eiusdem generis sunt alia loca, verbi grat. XXXIV, 52, et XL, 34.» Cf. ad II, 42, n. 4; VI, 5, n. 6; XXXIV, 53; XXXV, 41; XXXVI, 36; XLI, 1; quibus locis similiter *duumvir* dicitur, ut *triumvir epulo* XL, 42, n. 2, *decemvir* etc.

9. *M. Aemilio Lepido, qui bis consul fuerat*, an. Vrb. 520 et 532; quo ille et M. Valerius Laevinus L. Veturio Philoni et C. Lutatio Catulo suffecti sunt. — *Ludos funebres per triduum* (quae duo vocc. forte delenda, nec bis a Livio posita), *et gladiatorum paria XXII dederunt*; cf. XXVIII, 21; XXXI, 50; XXXIX, 46; XLI, 28; ad Sil. XVI, 288 seq. 527 seq. Exemplum huius rei ab Etruscis desumptum, et origo repetenda a funeribus exsequiisve, in quibus olim captivis aut servis ad busta mactatis defunctorum manes placari credebantur: unde dicti bustuarii. Conf. Val. Max. II, 4, 7; Lips. Sat. Germ. I, 8.

10. *In aedilitate magister eq. fuerat*; cf. c. 24. — *Ludos romanos.... instaurati* et *plebeii ludi*; vide ad II, 36, n. 1.

tiis magistratum iniit. Praetores Q. Fulvius Flaccus[11], qui ante bis consul censorque fuerat, urbanam; M. Valerius Laevinus peregrinam sortem in iurisdictione habuit[12]. Ap. Claudius Pulcher Siciliam, Q. Mucius Scaevola Sardiniam sortiti sunt. M. Marcello proconsule imperium esse populus iussit, quod post cannensem cladem unus romanorum imperatorum in Italia prospere rem gessisset.

XXXI. Senatus, quo die primum est in Capitolio consultus, decrevit, ut, quo eo anno duplex tributum imperaretur, simplex confestim exigeretur[1], ex quo stipendium praesens omnibus militibus daretur, praeterquam qui milites ad Cannas fuissent. De exercitibus ita decreverunt, ut duabus legionibus urbanis Ti. Sempronius consul Cales ad conveniendum diem ediceret[2]: inde ut legiones in castra Claudiana[3] supra Suessulam deducerentur. Quae ibi legiones

11. *Q. Fulvius Flaccus, qui ante bis* (an. V. 515 et 528) *consul censorque fuerat*, plane ut XXV, 5; unde XXV, 3 pr. *tertium consulatum iniit*, et XXVIII, 45, *quater consul et censor fuerat*. Hinc pro vulg. *antea consul* auctore Perizon. reposui *ante II* vel *bis consul.*

12. *Fulvius ... urbanam, M. Valerius Laevinus peregrinam sortem in iurisdictione habuit*; v. XXII, 35, n. 5.

Cap. XXXI. 1. *Senatus ... decrevit, ut simplex tributum .... exigeretur, quo, ut*, vel hoc consilio, ut *eo anno duplex imperaretur*, imperari et commodius conferri posset; Stroth. Sed haec duarum coniunctionum, *ut, quo*, sine ulla verborum interiectione se excipientium collocatio admodum mihi dura, et vulgata lectio *ut eo anno* tuenda videtur; Doër. In MSS. tamen et edd. vett. fere omnibus legitur *ut quo eo anno*, vel *ut quo anno*. Ceterum variationis causa primum *senatus decrevit*, et deinde *decreverunt* dicitur.

2. *Cales ad conveniendum diem ediceret legionibus*; vide ad XXII, 12, n. 1. — *Inde ut legiones* edidi pro vulg. *inde sex legiones*: nam de iisdem *duabus legionibus urbanis* agitur (cf. sqq.), et sex legionibus nemo in hoc bello praefuit. Hinc *eae* coni. Perizon. (ut *a* mutatum sit in *x*); *hae* et *ut* Stroth. Posterius recepi, quia ex VT facillime VI enasci potuit.

3. *Castra Claudiana*, M. Claudii Marcelli, ab eo communita, et sic appellata: *supra Suessulam*; conf. c. 14 extr. 17 pr. 39 extr. (ubi *super Suessulam* pro *super Vesuvium* legendum videri, iam monuit Cluv. Ital. Ant. III, 5) 48 pr. et XXV, 22, n. 5. — *Eas App. Claudius Pulch. praetor in*

essent (erant autem cannensis maxime exercitus), eas Ap. Claudius Pulcher praetor in Siciliam traiiceret; quaeque in Sicilia essent, Romam deportarentur. Ad exercitum, cui ad conveniendum Cales edicta dies erat, M. Claudius Marcellus missus; isque iussus in castra Claudiana[4] deducere urbanas legiones. Ad veterem exercitum accipiendum, deducendumque inde in Siciliam T. Metilius Croto legatus ab Ap. Claudio est missus. Taciti primo exspectaverant homines, uti consul comitia collegae creando haberet: deinde, ubi ablegatum, velut de industria, M. Marcellum viderunt, quem maxime consulem in eum annum ob egregie in praetura res gestas creari volebant, fremitus in curia est ortus. Quod ubi sensit consul, « Vtrumque, in» quit, e republica fuit [5], Patres conscripti, et M. » Claudium ad permutandos exercitus in Campaniam » proficisci, et comitia non prius edici, quam is in» de, confecto, quod mandatum est, negotio, re» vertisset; ut vos consulem, quem tempus reipu» blicae postularet, quem maxime vultis, haberetis. » Ita de comitiis, donec rediit Marcellus, silentium fuit. Interea duumviri creati sunt Q. Fabius Maximus et T. Otacilius Crassus, aedibus dedicandis, Menti Otacilius, Fabius Veneri Erycinae [6]. Vtraque in Capitolio est, canali uno discretae. Et de trecentis equitibus campanis [7], qui in Sicilia cum fide stipendiis emeritis, Romam venerant, dein latum ad populum, ut cives romani essent; item uti municipes cumani essent [8], pridie quam populus campanus a populo

Siciliam traiiceret; cf. supra ad cap. 25, n. 5.

4. *In castra Claudiana*, sua, ab ipso sic dicta.

5. *Vtrumque e republica fuit*; vide ad VI, 22, n. 2.

6. *Duumviri .... creati Erycinae*; vid. ad cap. 30, n. 8.

7. *CCC equitibus campanis* etc. Cf. cap. 4 extr.

8. *Vti municipes cumani essent, pridie quam* etc., h. e. inde ab eo die,

romano defecisset. Maxime, ut hoc ferretur, moverat, quod, quorum hominum essent [9], scire se ipsi negabant; vetere patria relicta, in eam, in quam redierant, nondum adsciti. Postquam Marcellus ab exercitu rediit, comitia uni consuli rogando in locum L. Postumii edicuntur. Creatur ingenti consensu Marcellus, qui extemplo magistratum occiperet: cui ineunti consulatum quum tonuisset, vocati augures vitio creatum videri [10] pronuntiaverunt; vulgoque Patres ita fama ferebant [11], quod tum primum duo plebeii consules facti essent, id deis cordi non esse [12]. In locum Marcelli, ubi is se magistratu abdicavit, suffectus Fabius Maximus tertium. Mare arsit eo anno [13]: ad Sinuessam bos equuleum peperit: signa Lanuvii ad Iunonis Sospitae cruore manavere, lapidi-

qui esset ante diem defectionis populi campani: ne tum hi equites viderentur campani fuisse, atque una cum popularibus defecisse; Strothius. Hoc vero non dicitur latine *illo die*, vel *pridie diei illius*, quo ille dies et non posteriores designantur, sed *ex illo die:* unde *ex a. d.* vel *ex ante diem* excidisse post *essent* suspicor; Gron. Haec potius Livium pro *essent*, quod repetere nihil attinebat, scripsisse crediderim.

9. *Quorum hominum essent*, « cuius populi vel civitatis cives se profiterentur, et ipsi fuissent ab eo tempore quo Campani a Romanis defecerant, usque ad illum diem, quo cives romani facti fuerant: nam neque Campanos se fuisse, quorum defectionem non probaverint, sed in fide Romanorum manserint; neque Romanos, ut qui nunc demum in civitatem romanam accepti sint. Ob hanc causam ergo ad populum latum est, ut intermedio tempore pro municipibus cumanis haberentur; » Duker. Similiter XLV, 19, n. 5, *eorum hominum Attalus erat*, h. e. ex iis hominibus, inter eos referendus. — *Vetere patria*, Capua. — *In eam*, Romam, romanam civitatem.

10. *Quum tonuisset, vocati augures, vitio creatum videri eum, pronuntiaverunt;* vide sup. ad V, 17, n. 4. Tonitru laetum erat augurium caelo sereno, at triste nubilo; v. Sil. I, 535.

11. *Patres ita fama ferebant;* vide ad IV, 5, n. 3.

12. *Id deis cordi non esse;* vide ad VI, 9, n. 1.

13. *Mare arsit eo anno;* vide ad I, 31, n. 1. — *Signa Lanuvii ad Iunonis Sospitae cruore manavere;* vide ad I, 33, n. 6; VIII, 14, n. 4; et XXII, 36, n. 9. — *Novemdiale sacrum;* v. ad I, 31, n. 3. — *Prodigia expiata;* vide ad I, 20, n. 11.

busque circa id templum pluit. Ob quem imbrem novemdiale, ut adsolet, sacrum fuit: ceteraque prodigia cum cura expiata.

XXXII. Consules exercitus inter sese diviserunt. Fabio exercitus, cui M. Iunius dictator praefuerat, evenit; Sempronio volones qui fierent [1], et sociorum viginti quinque millia; M. Valerio praetori legiones, quae ex Sicilia redissent, decretae; M. Claudius [2] proconsul ad cum exercitum, qui supra Suessulam Nolae praesideret, missus: praetores in Siciliam ac Sardiniam profecti. Consules edixerunt, quoties in senatum vocassent, uti senatores, quibusque in senatu dicere sententiam liceret, ad portam Capenam convenirent. Praetores, quorum iuris dictio erat, tribunalia ad Piscinam publicam [3] posuerunt. Eo vadimonia fieri iusserunt: ibique eo anno ius dictum est. Interim Carthaginem, unde Mago frater Hannibalis duodecim millia peditum, et mille quingentos equites, viginti elephantos, mille argenti talenta in Italiam transmissurus erat cum praesidio sexaginta navium longarum, nuntius affertur, in Hispania rem male gestam, omnesque ferme eius provinciae populos ad Romanos defecisse. Erant, qui Magonem cum

Cap. XXXII. 1. *Volones qui fierent*; vide ad XXII, 57, n. 12. *Volones qui forent* unus MS., et *volonum quod fuerat* edd. Mog. Frob. Francof. Grut. Crev. Neutrum displicebat Strothio; et Doër. coni. *volones qui fuerant*. At iudice Gronov. ex prioribus constat, volones antea lectos in exercitu mansisse Iunii dictatoris.

2. *M. Claudius* Marcellus *proconsul* (conf. ad X, 29, n. 2)... *qui supra Suessulam Nolae praesideret*; vide ad X, 17, n. 3, et supra c. 14 extr. 17 pr. et 31. — *Quoties in senatum vocassent*; vide ad II, 55, n. 6. — *Senatores, quibusque in senatu dicere sententiam liceret*; vid. sup. ad XXII, 49, n. 13.

3. *Ad Piscinam publicam*. Festus: «Piscinae publicae hodie nomen manet, ipsa non exstat: ad quam et natatum, et exercitationis alioqui causa veniebat populus.» — *Eo*, scilicet loco, ibi (ut apud Cicer. ad Brutum Epist. 2 pr.), *vadimonia fieri*; cf. ad Iuvenalis Sat. III, 298, et Ernesti Clavem Ciceronianam.

classe ea copiisque, omissa Italia [4], in Hispaniam averterent, quum Sardiniae recipiendae repentina spes adfulsit. *Parvum ibi exercitum romanum esse: veterem praetorem inde, A. Cornelium, provinciae peritum decedere, novum exspectari. Ad hoc, fessos iam animos Sardorum esse diuturnitate imperii; et proximo iis anno acerbe atque avare imperatum: gravi tributo* [5], *et collatione iniqua frumenti pressos: nihil deesse aliud, quam auctorem, ad quem deficerent.* Haec clandestina [6] legatio per principes missa erat; maxime eam rem moliente Hampsicora, qui tum auctoritate atque opibus longe primus erat. His nuntiis prope uno tempore turbati erectique Magonem cum classe sua copiisque in Hispaniam mittunt: in Sardiniam Hasdrubalem deligunt ducem; et tantum ferme copiarum, quantum Magoni, decernunt. Et Romae consules, transactis rebus, quae in Vrbe agendae erant, movebant iam sese ad bellum. Ti. Sempronius militibus [7] Sinuessam diem ad conveniendum edixit; et Q. Fabius, consulto prius senatu, ut frumenta omnes ex agris, ante Kalendas [8] Iunias primas, in urbes

4. *Omissa Italia* (vide ad III, 46, n. 7), *in Hispaniam averterent*, mittendum, ablegandum censerent. Cf. ad III, 21, n. 3.

5. *Gravi tributo* etc. « Cornelio socias civitates in Sardinia *benigne contulisse*, cap. 21 scribit. Non improbabile est, simulatam benignitatem, vel certe gravem illam *collationem* Sardis fuisse, et principibus quibusdam occasionem Sardos ad defectionem impellendi praebuisse, quam c. 34 et 40 memorat. » Duk.

6. *Haec clandestina legatio*, nuntius, *per principes* Sardorum *missa erat* Carthaginem. — *Hampsicora* et *Ampsicora* optimi MSS. *Harsicora* edd. vett. *Hampsagoras* apud Silium, XII, 345. *Ampsigura* punicum mulieris nomen apud Plaut. Poen. V, 2, 105 sq. Vtrumque forte deductum ab Ampsaga flum. Africae; Gron. Mox edd. ante Drakenb., non MSS., post *Hasdrubalem* inserunt verba *cognomento Calvum*, desumpta forsan e cap. 34 extr.

7. *Ti. Sempronius militibus*, qui ipsi evenerant, voluntibus et sociis, *Sinuessam diem ad conveniendum edixit*; cf. ad XXII, 12, n. 1. — *Q. Fabius*, scil. edixit.

8. *Ante kalendas iunias primas*, proximas.

munitas conveherent. *Qui non invexisset, eius se agrum populaturum, servos sub hasta venditurum, villas incensurum.* Ne praetoribus quidem, qui ad ius dicendum creati erant, vacatio ab belli administratione data est. Valerium praetorem in Apuliam ire placuit, ad exercitum a Terentio accipiendum: quum ex Sicilia legiones venissent, iis potissimum uti ad regionis eius praesidium: Terentianum[9] mitti cum aliquo legatorum. Et viginti quinque naves M. Valerio datae sunt, quibus oram maritimam inter Brundisium ac Tarentum tutari posset: par navium numerus Q. Fulvio praetori urbano decretus ad suburbana litora tutanda. C. Terentio proconsuli negotium datum, ut in piceno agro conquisitionem militum[10] haberet, locisque iis praesidio esset. Et T. Otacilius Crassus, postquam aedem Mentis in Capitolio dedicavit, in Siciliam cum imperio, qui classi praeesset, missus.

XXXIII. In hanc dimicationem[1] duorum opulentissimorum in terris populorum omnes reges gentesque animos intenderant. Inter quos Philippus, Macedonum rex, eo magis, quod propior Italiae[2] ac

9. *Terentianum mitti*, scilicet in Siciliam; Sigon. Sed id pugnare cum narratione Livii cap. 31 et 25, monet Duk., isque non male *Tarentum* ante *mitti* excidisse suspicatur ex cap. 38. Malim tamen legere: *Terentianum mitti c. a. legatorum*, *et XXV naves M. Valerio dari*, *quibus* etc. Verbum certe *sunt* ab optimis MSS. abest. — *M. Valerio* Laevino, eidem praetori, cui praeter Apuliam tradita etiam *ora maritima* cum classe tutanda. Confer cap. 38, 48; XXIV, 10, 20, et al. *P. Valerio* (Flacco) coni. Iac. Gron. Is legatus fuit praetoris, et classi praefectus. Conf. cap. 16, 34, 38, et XXVI, 8. Sed vulgatae lect. tum alia favent, tum verba seqq. *par navium numerus Q. Fulvio praetori urbano decretus*. Bene autem Livius primum simpl. *Valerium* dixit, quia adiecit *praetorem*; nunc *M. Valerium*, ut a P. Valerio legato distinguatur.

10. *Conquisitionem militum*; vide ad XXI, 11, n. 10. — *Qui classi praeesset*: τὸ *qui* pro *quo*, vel *ut*. Sic pro *ut* XXVI, 17, n. 4. Confer Zinzerl. Prom. crit. cap. 3.

Cap. XXXIII. 1. *In hanc dimicationem* etc. Quam apte haec nunc ad novam dimicationem Anglorum Francorumque transferre licet?

2. *Quo propior Italiae*; confer ad I, 23, n. 9. — *Incertis adhuc viribus*,

mari tantum Ionio discretus erat. Is ubi primum fama accepit, Hannibalem Alpes transgressum, ut bello inter Romanos Poenumque orto laetatus erat, ita, utrius populi mallet victoriam esse, incertis adhuc viribus, fluctuatus animo fuerat. Postquam tertia iam pugna, tertia victoria cum Poenis erat, ad fortunam inclinavit, legatosque ad Hannibalem misit: qui, vitantes portus brundisinum tarentinumque, quia custodiis navium romanarum tenebantur, ad Laciniae Iunonis templum[3] in terram egressi sunt. Inde per Apuliam petentes Capuam, media in praesidia romana illati sunt; deductique ad M. Valerium Laevinum praetorem, circa Luceriam castra habentem. Ibi intrepide Xenophanes, legationis princeps, a Philippo rege se missum, ait, ad amicitiam societatemque iungendam cum populo romano: mandata habere ad consules, ac senatum populumque romanum. Praetor, inter defectiones[4] veterum sociorum, nova societate tam clari regis laetus admodum, hostes pro hospitibus comiter accepit: dat, qui prosequantur, itinera cum cura demonstrent, quae loca quosque saltus, aut Romanus, aut hostes teneant. Xenophanes per praesidia romana in Campaniam, inde, qua proximum fuit, in castra Hannibalis pervenit, foedusque cum eo atque amicitiam iunxit legibus his[5]:

quum nondum constaret, uter populus plus viribus valeret altero; Doer. — *Fluctuatus fuerat*; vide ad IV, 24, n. 2.

3. *Ad Laciniae Iunonis templum*; de quo vide XXIV, 3. Vox *templum* abest a multis MSS. et forte delenda. Cf. ad cap. 34, n. 2, et ad I, 33, n. 6. Mox *Luceriam* recepi ex emend. VV. DD. quam firmat in pr. cap. 48. *Nuceriam* vel *Numeriam* MSS. et edd. Sed utrumque ab h. l. alienum.

4. *Praetor, inter defectiones* etc. Sic quidam MSS. *senatum p. r. PR. inter* etc. Ab aliis vox *praetor* abest, et sic facile excidere potuit. *Inter defectiones v. s. Valerius nova societate* etc. omnes edd. ante Stroth. Sed proprium Valerii nomen in nullo fere MS. reperitur.

5. *Foedusque cum eo atque amicitiam iunxit legibus his* etc.; vide totam foederis formulam apud Polyb.

ut Philippus rex quam maxima classe (ducentas autem naves videbatur effecturus) in Italiam traiiceret, et vastaret maritimam oram: bellum pro parte sua terra marique gereret. Vbi debellatum esset, Italia omnis cum ipsa urbe Roma Carthaginiensium atque Hannibalis esset, praedaque omnis Hannibali cederet. Perdomita Italia, navigarent in Graeciam, bellumque, cum quibus regibus placeret [6], *gererent: quae civitates continentis, quae insulae ad Macedoniam vergunt, eae Philippi regnique eius essent.*

XXXIV. In has ferme leges inter Poenum ducem legatosque Macedonum ictum foedus, missique cum iis ad regis ipsius firmandam fidem [1] legati, Gisgo, et Bostar, et Mago, eodem ad Iunonis Laciniae [2], ubi navis occulta in statione erat, perveniunt: inde profecti, quum iam altum tenerent, conspecti a classe romana sunt, quae praesidio erat Calabriae litoribus.

VII, 9, ex qua etiam patet, *Xenophanem* fuisse Atheniensem, et Cleomachi filium.

6. *Cum quibus regibus placeret;* malim *regi*, et, e melioribus MSS., *quaeque insulae;* Gron. Forte et leg. *vergerent.*

Cap. XXIV. 1. *Ad regis ipsius firmandam fidem;* «forte *ad regis ipsius firmandos fide*, scil. leges: nam *firmare fidem* dicitur tum is ipse, qui fidem a se datam arctiore quodam vinculo adstringit, vel qui argumentis et rerum documentis rem, quam affirmavit, probabilem et certam reddit; tum res ipsa, quae fidem facit: adeoque Philippus recte *firmare fidem* Hannibali a legatis suis datam, non legati Hannibalis *firmare fidem Philippi* dici possunt»; Duk. Vulgatum Stroth. exponit: ad firmandam a rege fidem accipiendam; ut adessent, quum a rege ipso fides firmanda esset: quemadmodum *missi ad ludos agendos* etiam de iis dici potest, qui spectatum mittuntur, nec ipsi ludos agunt. At Doër. ad fidem ab ipso rege firmandam; ut datam a legatis fidem ipse rex firmaret: nam *regis ipsius* positum pro *ob ipso rege*, vel *regi ipsi*. Sed explicandum potius videtur: *ad fidem regis ipsius*, promissionem dandam datamque ab eo ipso, *firmandam* iureiurando tabulisque foederis, ab eo exigendis. — *Gisgo*, ut passim *Hasdrubal, Gisgonis filius:* sed forte leg. *Gisco:* nam semper Γίσκων vel Γέσκων dicitur Polybio, Appiano et al.

2. *Ad Iunonis Laciniae;* vide ad c. 33, n. 3. — Huc Pal. 2 et vet. ed. intrudunt *templum;* male. Lem.

P. Valerius Flaccus[3] cercuros ad persequendam retrahendamque navem quum misisset, primo fugere regii conati: deinde, ubi celeritate vinci senserunt, tradunt se Romanis, et ad praefectum classis adducti: quum quaereret, *qui*, *et unde*, *et quo tenderent cursum* [4]; Xenophanes primo, satis iam semel felix, mendacium struere, *a Philippo se ad Romanos missum*, *ad M. Valerium*, *ad quem unum iter tutum fuerit*, *pervenisse. Campaniam superare nequisse*, *septam hostium praesidiis.* Deinde, ut punicus cultus habitusque suspectos legatos fecit Hannibalis, interrogatosque sermo prodidit; tum, comitibus eorum seductis, ac metu territis, literae quoque ab Hannibale ad Philippum inventae, et pacta inter regem Macedonum poenumque ducem. Quibus satis cognitis, optimum visum est, captivos comitesque eorum Romam ad senatum, aut ad consules, ubicumque essent, quam primum deportare. Ad id celerrimae quinque naves delectae, ac L. Valerius Antias [5], qui praeesset, missus: eique mandatum, ut in omnes

3. *P. Valerius Flaccus*; vide ad c. 32, n. 8. — *Cercuros*, in edd. ante Gron. *Corcyraeos*, in MSS. *cercyros* et *corcyros*. *Cercurus*, graece κερκοῦρος, *navis Asiana praegrandis* apud Non. Marc. pag. 533, caudata (sic dicta a κερκός et οὐρα, quod utrumque caudam significat, sed, ut alii putant, a Κερκούρα, seu Corcyra ins.) praelonga et velox (confer XXXIII, 19 extr.), a Cypriis inventa. Schaefer haec adnotavit: « Nonii explicatio dubito an vera sit. Cercuri certa cum lembis coniunguntur XXXIII, 19, et a Suida, κέρκουρος, νηός εἶδος· κέρκουροι καὶ μυοπάρωνες καὶ λέμβοι εἴδη πλοίων. Idem Nonius p. 534: *Lembus navicula brevis piscatoria*, et *myoparo est navicula piratarum*. Hinc lusus Rufini in Brunck. Anal. tom. II, pag. 349, ad quem Schol. in cod. Vatic. Εἰς ἑταίραν Λέμβιον καὶ Κερκούριον. Εἰσὶ δὲ ταῦτα ὀνόματα μικρῶν καραβίων, τῶν παρ' ἡμῖν σανδαλίων· vide Ducang. Gloss. gr. v. κάραβος, καράβιον, σάνδαλις etc. » Confer Plin. VII, 56, sive 57. — *Celeritate vinci*, scilicet *se*, nisi potius id ante *senserunt* excidit. — *Ad praefectum classis*, P. Valerium Flaccum.

4. *Et quo tenderent cursum*; vide ad IV, 19, n. 1. — *Deinde*, *ut punicus cultus* ... *tum* etc. ita et *tum* adiectum τῷ *deinde* πλεονάζει, XXX, 10, n. 1.

5. *L. Valerius Antias*; confer ad III, 5, n. 9.

naves legatos separatim custodiendos divideret, daretque operam, ne quod iis colloquium inter se, neve quae communicatio consilii esset. Per idem tempus Romae quum A. Cornelius Mammula, ex Sardinia provincia decedens, retulisset, qui status rerum in insula esset, bellum ac defectionem omnes spectare [6]; Q. Mucium, qui successisset sibi, gravitate caeli aquarumque advenientem exceptum, non tam in periculosum, quam longum, morbum implicitum, diu ad belli vim sustinendam inutilem fore, exercitumque ibi ut satis firmum pacatae provinciae praesidio esse, ita parum bello, quod motum iri videretur: decreverunt Patres, ut Q. Fulvius Flaccus quinque millia peditum, quadringentos equites scriberet [7], eamque legionem primo quoque tempore in Sardiniam traiiciendam curaret, mitteretque cum imperio, quem ipsi videretur [8], qui rem gereret, quoad Mucius convaluisset. Ad eam rem missus est T. Manlius Torquatus, qui bis consul censorque fuerat, subegeratque in consulatu Sardos. Sub idem fere tempus et a Carthagine in Sardiniam classis missa, duce Hasdrubale, cui Calvo cognomen erat, foeda tempestate vexata,

6. *Defectionem omnes spectare*; vid. ad I, 9, n. 3. — *Gravitote caeli oquarumque advenientem exceptum*; vide ad I, 53, n. 5, et III, 6, n. 2. De *gravi* autem, hoc est, insalubri et pestifero, *caelo in Sardinia*, eiusque causis, vide ad Sil. XII, 371, et ad Tac. Ann. II, 85, n. 8. Idem *Siciliae* tribuitur XXV, 26, n. 3.

7. *Quadringentos equites scriberet*, ut et XL, 36; *trecentos* edd. ante Ald. forte rectius: aut centum praeter morem adiecti; vide ad VIII, 8, n. 10.

8. *Mitteretque cum imperio, quem ipsi videretur*; vide ad I, 29, n. 4. — *T. Manlius Torquatus, qui bis consul fuerat*, anno Vrbis 517 (quo Ianus iterum clausus, de quo vide I, 19, Manliusque de victis *Sardis* triumphavit) et 528. Confer XXV, 5. — *In consulatu*: sed in quo? nam *bis consul fuerat*. In quibusdam libris reperiri *in suo consulatu*, et legendum esse *in primo cons.* non male monet Pigh. in Ann. ad ann. 519, p. 95; nam voc. *primo*, numerali nota signatum, facile intercidere potuisse.

ad Baliares insulas[9] deiicitur: ibique (adeo non armamenta modo, sed etiam alvei navium quassati erant) subductae naves dum reficiuntur, aliquantum temporis triverunt.

XXXV. In Italia quum post cannensem pugnam, fractis partis alterius viribus, alterius mollitis[1] animis, segnius bellum esset: Campani per se adorti sunt rem cumanam suae ditionis facere; primo sollicitantes, ut ab Romanis deficerent: ubi id parum processit, dolum ad capiendos eos comparant. Campanis omnibus statum sacrificium ad Hamas: eo senatum campanum venturum certiores Cumanos fecerunt; petieruntque, ut et cumanus eo senatus veniret ad consultandum communiter, ut eosdem uterque populus socios hostesque haberet: praesidium ibi armatum sese habituros, ne quid ab Romano Poenove periculi esset. Cumani (quamquam suspecta fraus erat) nihil abnuere; ita tegi fallax consilium posse rati. Interim Ti. Sempronius consul romanus Sinuessae, quo ad conveniendum diem edixerat[2], exercitu lustrato, transgressus Vulturnum flumen, circa Liternum castra posuit. Ibi, quia otiosa stativa erant, crebro decurrere milites cogebat[3], ut tirones

9. *Ad Baliares insulas deiicitur;* vide ad XXI, 21, n. 7, et XXI, 49, n. 3. — Hanc scripturam solus servavit Victorinus codex: sed eodem alludunt ceteri, qui praeferunt *dicitur*, vel *ducitur*. Vulgati habent hoc loco *eiicitur;* sed *euci* naufragorum est. *Deiici* vero dicuntur ii qui vi tempestatis avertuntur a cursu, aut ad terram inviti impelluntur, summa tamen re salva, ut notat Creverius. Lem. — *Armamenta;* vide ad XXI, 49, n. 7. — *Alvei navium;* vide ad I, 4, n. 9. — *Subductae naves;* vide ad VIII, 26, n. 1.

Cap. XXXV. 1. *Alterius* (Poenorum) *mollitis animis* Capuae; vid. ad cap. 18. — *Campani per se* (vide ad VI, 20, n. 13) *adorti sunt*, conati, *rem* publicam *cumanam suae ditionis facere;* vide ad XXI, 30, n. 5.

2. *Quo ad conven. diem edixerat*, sc. exercitui suo; confer ad cap. 32, n. 6. — *Liternum;* vid. supra ad lib. XXII, 16, n. 4.

3. *Crebro decurrere milites cogebat*,

(ea maxima pars volonum[4] erat) assuescerent signa sequi, et in acie agnoscere ordines suos. Inter quae maxima inerat cura duci[5]; itaque legatis tribunisque praeceperat, *ne qua exprobratio cuiquam veteris fortunae discordiam inter ordines sereret: vetus miles tironi, liber voloni sese exaequari sineret: omnes satis honestos generososque ducerent, quibus arma sua signaque populus romanus commisisset. Quae fortuna coëgisset ita fieri, eandem cogere tueri factum.* Ea non maiore cura praecepta ab ducibus sunt, quam a militibus observata; brevique tanta concordia coaluerant omnium animi[6], ut prope in oblivionem veniret, quę ex conditione quisque esset miles factus. Haec agenti Gracclio legati cumani nuntiarunt, quae a Campanis legatio paucos ante dies venisset, et quid iis ipsi respondissent, triduum post eum diem festum esse: non senatum solum omnem ibi futurum, sed

ut *legiones decurrunt in armis*, lib. XXXV, c. 35, n. 3, h. e. armatae, ut ἐν ὅπλοις pro ἔνοπλοι, Scheffer. Haec est decursio campestris, campicursio, decursus, h. e. concursus militum ad simulacrum pugnae, et incursus in hostes, vel cursus in armis (pyrrhicha), et exercitatio tum in armis tractandis movendisque, tum praecipue in agitandis corporibus, in incedendo, in gradu militari, in currendo. Cf. ad XXIV, 48; XXVI, 51; XXIX, 22; XXXV, 35; XL, 6, 7, 9, 47; XLII, 52; XLIV, 9. Alia decursio, sc. circa rogum tumulumve defunctorum imperatorum, memoratur infra XXV, 17. De utraque ad Tac. Ann. II, 7, n. 5.

4. *Ea maxima pars volonum* (vide ad XXII, 57, n. 12) *erat* (conf. cap. 32), pro: *eorum maxima pars*, vel *ii maximam partem volones erant.* Cf. ad XXIV, 16, n. 3, et Iustin. V, 10 pr.

5. *Inter quae maxima inerat cura duci*, interea omnis fere cura ducis versabatur in hoc (*itaque*, et ita, ut III, 30, n. 3, h. e. ut idem curarent, *legatis tribunisque praeceperat*), *ne* (ut non) *aliqua exprobratio cuiquam* facta (nam verbale nomen nonnunquam regit casum verbi, quod Gron. exemplis firmavit) *veteris fortunae*, conditionis servilis, *discordiam inter ordines*, genera militum diversa, *sereret*; ut (quod latet in τῷ *ne*, de quo cf. ad I, 33, n. 7) *vetus miles tironi, liber voloni* (vid. ad XXII, 57, n. 12) *sese exaequari sineret*, et *omnes*, cuncti, eos *satis honestos generososque ducerent* etc.

6. *Concordia coaluerant animi*; v. ad I, 11, n. 2.

castra etiam et exercitum campanum. Gracchus, iussis Cumanis omnia ex agris in urbem convehere, et manere intra muros, ipse pridie, quam statum sacrificium Campanis esset, Cumas movet castra: Hamae inde tria millia passuum absunt. Iam Campani eo frequentes ex composito convenerant, nec procul inde in occulto Marius Alfius medixtuticus[7] (summus magistratus erat Campanis) cum quatuordecim millibus armatorum habebat castra, sacrificio apparando, et inter id instruendae fraudi aliquanto intentior, quam muniendis castris, aut ulli militari operi. Triduum sacrificatum ad[8] Hamas: nocturnum erat sacrum, ita ut ante mediam noctem compleretur. Huic Gracchus insidiandum[9] tempori ratus, custodibus ad portas positis, ne quis enuntiare posset coepta, et ab decima diei hora coactis militibus corpora curare, somnoque operam dare, ut primis tenebris convenire ad signum possent, vigilia ferme prima tolli iussit signa; silentique profectus agmine, quum ad Hamas media nocte pervenisset, castra campana, ut in pervigilio neglecta[10], simul omnibus portis invadit: alios somno stra-

7. *Medixtuticus;* conf. XXIV, 19 in pr. XXVI, 6, et ad IX, 20, n. 2. *Medix*, seu *meddix* in Osca aut Campanorum lingua magistratus, et *tuticus* summus dicitur, quod ex Festo, et, quae laudat, Ennii verbis patet; Stroth.

8. *Triduum sacrificat. ad Hamas:* leg. Crever., vel *sacrificandum* cum Perizonio, cuius nota est: «Quis credat, Gracchum, qui pridie istius sacrificii iam moverat Cumas, post triduum demum oppressisse Campanos, et non primo quoque tempore, ante quam detegerentur insidiae, quas, etiamsi nemo enuntiaret, in tam propinquo loco celare difficile erat, et eo ipso animadvertere potuissent Campani, quod nemo Cumanorum, contra quam dictum erat, advenisset. Verisimilius est, verbis his et seqq. describi ipsum illud sacrum.» *Sacrificatur* coni. Crev. ut simul innuat Livius, istud sacrificium adhuc suo aevo celebrari. Quod unde constet, quaerit Drak. — *Compleretur*, perficeretur.

9. *Huic insidiandum tempori*, hoc captandum tempus insidiandi; Ern. Conf. Vellei. II, 21, et Cic. Cat. I, 10. Mox *ab decima diei hora* maluit Gronovius.

10. *Vt in pervigilio neglecta*, in sacro nocturno, quod cui deo vel deae

tos, alios perpetrato sacro inermes redeuntes obtruncat. Hominum eo tumultu nocturno caesa plus duo millia, cum ipso duce Mario Alfio: capta sunt signa militaria quatuor et triginta.

XXXVI. Gracchus, minus centum militum iactura castris hostium potitus, Cumas se propere recepit, ab Hannibale metuens [1], qui super Capuam in Tifatis habebat castra. Nec eum provida futuri fefellit opinio: nam simul Capuam ea clades est nuntiata, ratus Hannibal, ab re bene gesta [2] insolenter laetum exercitum, tironum magna ex parte servorumque, spoliantem victos, praedasque agentem, ad Hamas se inventurum; citatum agmen praeter Capuam rapit [3], obviosque ex fuga Campanorum dato praesidio Capuam duci, saucios vehiculis portari iubet. Ipse Hamis vacua ab hostibus castra, nec quidquam praeter recentis vestigia caedis, strataque passim corpora sociorum invenit. Auctores erant quidam, ut protinus inde Cumas duceret, urbemque oppugnaret. Id quamquam haud modice Hannibal cupiebat, ut, quia Neapolim non potuerat, Cumas saltem, maritimam urbem, haberet; tamen, quia praeter arma nihil secum miles, raptim acto agmine, extulerat, retro in castra

factum sit a Campanis, ignoramus. De pervigiliis vide ad Tac. Ann. XV, 44, n. 2; Lips. Elect. I, 5, et Wernsdorf. Poët. lat. min. tom. III, p. 426 sq.

Cap. XXXVI. 1. *Ab Hannibale metuens.* *Hannibalem metuens* plures scripti et editi ante Aldum, qui recte *ab Hannibale* substituit. Sic *metus ab cive*, II, 24; *metus a praetore rom.* XXIII, 15 etc. Lem. — *In Tifatis*, ut cap. 39. Conf. VII, 29, et XXVI, 5. De nominibus montium adiectivis, pluralibus et neutris, vide ad Sil. IV, 363, et XII, 537. — *Provida futuri opinio*, plane ut *formica haud ignara ac non incauta futuri* apud Hor. Sat. I, 1, 35. Ita tamen propr. *providum* erat dicendum. *Provida* est praescia, praesagiens. — *Simul*, simul ac.

2. *Ab re bene gesta;* vide ad I, 1, n. 5. — *Exercitum* Sempronii Gracchi, *tironum ... servorumque;* confer c. 32 et 35.

3. *Agmen praeter Capuam rapit;* vide supra ad librum VI, cap. 23, not. 3.

supra Tifata se recepit. Inde, fatigatus Campanorum precibus, sequenti die cum omni apparatu oppugnandae urbis Cumas redit: perpopulatoque agro cumano, mille passus ab urbe castra locat; quum Gracchus magis verecundia in tali necessitate deserendi socios, implorantes fidem suam populique romani, substitisset, quam satis fidens exercitui. Nec alter consul Fabius, qui ad Cales castra habebat, Vulturnum flumen traducere audebat exercitum; occupatus primo auspiciis repetendis [4], dein prodigiis, quae alia super alia nuntiabantur, expiantique ea haud facile litari haruspices respondebant.

XXXVII. Hae causae quum Fabium tenerent, Sempronius in obsidione erat; et iam operibus oppugnabatur. Adversus ligneam ingentem [1], admotam urbi, aliam turrem ex ipso muro excitavit consul romanus, aliquanto altiorem: quia muro satis per se alto subiectis validis sublicis pro solo usus erat. Inde primum saxis, sudibusque, et ceteris missilibus propugnatores moenia atque urbem tuebantur: postremo, ubi [2] promovendo adiunctam muro viderunt turrem, facibus ardentibus plurimum simul ignem coniecerunt. Quo incendio trepida armatorum multitudo quum de turre sese praecipitaret, eruptio ex oppido simul duabus portis stationes hostium fudit fugavitque in castra; ut eo die obsesso, quam obsidenti, similior esset Poenus. Ad mille trecenti Carthaginiensium caesi, et undesexaginta vivi capti; qui, circa muros et

4. *Auspiciis repetendis*; vide ad V, 17, n. 4. — *Expiantique ea*; vid. ad I, 20, n. 11. — *Litari*; vide ad V, 38, n. 1.

Cap. XXXVII. 1. *Adversus ligneam ingentem*, scil. *turrim*, quam vocem addunt omnes edd. ante Gronov., sed pauci MSS. Malim tamen mox *turrem* delere, quam h. l.

2. *Promovendo* passive, dum illa propius admovebatur; Doër. — *Ad mille trecenti*; vid. ad IV, 59, n. 5.

in stationibus solute ac negligenter agentes, quum nihil minus, quam eruptionem, timuissent, ex improviso oppressi fuerant. Gracchus prius, quam se hostes ab repentino pavore colligerent, receptui signum dedit, ac suos intra muros recepit. Postero die Hannibal, laetum secunda re consulem iusto proelio ratus certaturum, aciem inter castra atque urbem instruxit. Ceterum postquam neminem moveri ab solita custodia urbis vidit, nec committi quidquam temerariae spei, ad Tifata redit infecta re. Quibus diebus Cumae liberatae sunt obsidione, iisdem diebus[3] et in Lucanis ad Grumentum Ti. Sempronius, cui Longo cognomen erat, cum Hannone Poeno prospere pugnat. Supra duo millia hostium occidit, et ducentos octoginta milites amisit; signa militaria ad quadraginta unum cepit: pulsus finibus lucanis Hanno retro in Bruttios sese recepit. Et ex Hirpinis oppida tria, quae a populo romano defecerant, vi recepta per M. Valerium praetorem, Vercellium, Vescellium, et Sicilinum [4]: et auctores defectionis securi percussi.

3. *Quibus diebus Cumae ... iisdem diebus* etc. Confer ad I, 3, n. 8. Sed alterum *diebus* delendum potius crediderim. — *Cum Hannone Poeno*; conf. cap. 43. *Ti. Sempronius Longus* haud dubie proconsul in hoc anno fuit. Nec tamen Livius in superioribus ullam huius rei et provinciae eius mentionem facit: cuius generis etiam est, quod cap. seq. *classem Gracchi* consulis memorat; Dok.

4. *Vercellium, Vescellium, Sicilinum: et auctores* etc. ex optimis MSS. cum Strothio revocavi, ut tria sint Hirpinorum oppida, e quibus editores homines, et quidem duos tantum fecerunt. *Vercellium Siciliumque, et auctores defectionis securi percussit* edd. pr. *praetorem. Vercellius Siciliusque auctores defectionis securi percussi* edd. a Mogunt. omnes. Ceterum ipsa oppida hodie incognita, et nomina forte corrupta. In quibusdam MSS. *Vescellum* et *Sicilium* legitur. *Sicilum* a Dionysio, etsi in Tiburtibus, memorari monuit Gron. idemque putabat, a Vescellio, seu Viscellio, tum *Iovem Vicilinum* XXIV, 44, n. 6 (ubi in MS. Pal. et Pet. legitur *Iovis Visilini*), imo *Sp. Cassium Viscellinum* dictum fuisse. Forte leg. *Herdoniam*, *Abellinum*, *Aeculanum*, oppida Hirpinorum nobis, non librariis, notiora.

Supra mille captivorum sub hasta venierunt [5]: praeda alia militi concessa, exercitus Luceriam reductus.

XXXVIII. Dum haec in Lucanis atque in Hirpinis geruntur, quinque naves, quae Macedonum atque Poenorum captos legatos Romam portabant, ab supero mari ad inferum [1] circumvectae prope omnem Italiae oram, quum praeter Cumas velis ferrentur, neque, hostium an sociorum essent, satis sciretur, Gracchus obviam ex classe sua naves misit. Quum percunctando in vicem cognitum esset, consulem Cumis esse; naves Cumas appulsae, captivique ad consulem deducti, et literae datae. Consul, literis Philippi atque Hannibalis perlectis, consignata omnia ad senatum itinere terrestri misit: navibus devehi legatos iussit. Quum eodem fere die literae legatique Romam venissent, et, percunctatione facta, dicta cum scriptis congruerent, primo gravis cura Patres incessit, cernentes, quanta vix tolerantibus punicum bellum macedonici belli moles instaret. Cui tamen adeo non succubuerunt, ut extemplo agitaretur, quemadmodum ultro inferendo bello averterent ab Italia hostem. Captivis in vincula condi iussis, comitibusque eorum sub hasta venditis, ad naves viginti quinque, quibus P. Valerius Flaccus [2] praefectus praeerat, viginti paratas alias decernunt. His compa-

5. *Sub hasta venierunt*; vid. ad IV, 53, n. 4. Mox pro *Luceriam* in edd. ante Gron. *Cumas*. Sed ibi Sempronius Gracchus in praesidio erat; cf. ad cap. 33, 35, et in pr. 48.

Cap. XXXVIII. 1. *Ab supero mari ad inferum*; vide V, 33.

2. *Ad naves XXV, quibus P. Valerius* etc. Immo: *ad naves viginti... viginti quinque paratas*: nam ex XXV navibus, Valerio datis (vide cap. 32), postea quinque Romam missae (c. 34), quae h. l. rursus classi adnumerantur, et hinc bellicae fuerunt, non onerariae; Iac. Gronov. Bis *viginti quinque* leg. putabat Periz. Animad. hist. c. 8, p. 344. Sed Valerium non recte dici posse tum praefuisse quinque navibus, Romam missis, et ex hac ratione non *L* naves, quae mox memorantur, sed *LV* effici, monet Duk. Verbum *paratas* del. monet I. Fr. Gron., aut leg.

ratis deductisque, et additis quinque navibus, quae advexerant captivos legatos, triginta naves ab Ostia Tarentum, profectae: iussusque P. Valerius, militibus Varronianis, quibus L. Apustius legatus Tarenti praeerat, in naves impositis, quinquaginta navium classe non tueri modo Italiae oram, sed explorare de macedonico bello. Si congruentia literis legatorumque indiciis Philippi consilia essent, ut M. Valerium, praetorem literis certiorem faceret: isque, L. Apustio legato exercitui praeposito, Tarentum ad classem profectus, primo quoque tempore in Macedoniam transmitteret; daretque operam, ut Philippum in regno contineret. Pecunia ad classem tuendam[3] bellumque macedonicum ea decreta est, quae Ap. Claudio in Siciliam missa erat, ut redderetur Hieroni regi: ea per L. Apustium legatum Tarentum est devecta. Simul ab Hierone missa ducenta millia modium tritici, et hordei centum.

XXXIX. Dum haec Romani parant aguntque, ad Philippum captiva navis, una ex iis, quae Romam missae erant, ex cursu refugit: inde scitum, legatos cum literis captos. Itaque ignarus de iis [1], quae cum Hannibale legatis suis convenissent, quaeque legati eius ad se allaturi fuissent, legationem aliam cum eiusdem mandatis mittit. Legati ad Hannibalem missi, Heraclitus [2], cui Scotino cognomen erat, et Crito

parari, vel *parandas*.—*Deductisque*; vide ad VIII, 26, n. 1.

3. *Pecunia ad class. tuendam* etc.; vide inf. ad XXXIV, 6, n. 6. — *Ea per L. Apustium*. *Antistium* praeferunt Caut. Lov. quinque Harl. Ber. Gaërtn. Id autem non displicet: Apustius enim Tarenti praeerat militibus Varronianis; quomodo igitur pecuniam ex Sicilia Tarentum devexerit? Lem.

Cap. XXXIX. 1. *Ignarus de iis*, ut *inscius de verbis* ap. Plaut. Trin. I, 2, 178. Sed e MSS. probabile fit, pro *de iis* leg. *rex*. — *Quae cum Han. legatis convenissent*; conf. ad I, 3, n. 4.

2. *Heraclitus, cui Scotino cognomen erat*, verba ab aliena forte manu ad-

Beroeaeus et Sositheus Magnes: hi prospere tulerunt ac retulerunt mandata. Sed prius se aestas circumegit, quam movere ac moliri quidquam rex posset: tantum navis una capta cum legatis momenti fecit ad dilationem imminentis Romanis belli. Et circa Capuam, transgresso Vulturnum Fabio post expiata tandem prodigia, ambo consules rem gerebant. Compulteriam [3], et Trebulam, et Saticulam, urbes, quae ad Poenum defecerant, Fabius vi cepit; praesidiaque in iis Hannibalis Campanique permulti capti. Et Nolae, sicut priore anno [4], senatus Romanorum, plebs Hannibalis erat: consiliaque occulta de caede principum et proditione urbis inibantur. Quibus ne incepta procederent, inter Capuam castraque Hannibalis, quae in Tifatis erant [5], traducto exercitu, Fabius super Vesuvium in castris Claudianis consedit; inde M. Marcellum proconsulem cum iis copiis, quas habebat, Nolam in praesidium misit.

XL. Et in Sardinia res per T. Manlium [1] praetorem administrari coeptae, quae omissae erant, postquam Q. Mucius praetor gravi morbo est implicitus. Manlius,

dila: oam verus ille Σκοπευὸς multis aetatibus ante Philippum Demetrii filium vixit; nisi homo ineptus aemulatione prioris hoc sibi cognomen adscivit; Gronovius. Forte quia ab eo oriundus. — *Beroeaeus*: in plerisque edd. *Berroeus*, in MSS. vero *Boesis*, *Boeusetis*, *Boeusotis*, *Boreusetis*, *Boeusotius*, et al., unde *Bromiscius* suspicari possis, vel cum Iac. Gronovio *Bottiaeus*. Oppida Macedoniae *Beroea*, *Bromiscus* et *Bottinea*. Cf. ad XLII, 58, n. 1.

3. *Compulteriam* (al. *Combulteriam*) Holsten. nunc dici putat *S. Moriam de Covultere*. — *Trebulam*; vide ad cap. 14, n. 10.

4. *Nolae, sicut priore anno* (vide cap. 14), *senatus Romanorum, plebs Hannibalis erat*; vide III, 36, n. 4, et XXI, 11, n. 1.

5. *Quae in Tifatis erant*; confer ad cap. 36, n. 1. — *Super Vesuvium in castris Claudianis*; vide ad cap. 31, n. 3.

Cap. XL. 1. *Per T. Manlium praetorem*; vid. sup. ad VI, 42, n. 7. — *Omissae*; vide ad librum III, c. 46, n. 7. — *Navibus longis* (vid. ad XXI, 17, n. 5) *ad Carales* (hod. Cagliari, seu Calari) *subductis* (vide ad VIII, 26, n. 1), *navalibusque sociis armatis*; vide ad IX, 38, n. 1.

navibus longis ad Carales subductis, navalibusque sociis armatis, ut terra rem gereret, et a praetore exercitu accepto, duo et viginti millia peditum, mille et ducentos equites confecit. Cum his equitum peditumque copiis profectus in agrum hostium, haud procul ab Hampsicorae castris castra posuit: Hampsicora tum forte profectus erat in Pellitos Sardos [2], ad iuventutem armandam, qua copias augeret. Filius eius, nomine Hiostus, castris praeerat: is, adolescentia ferox, temere proelio inito fusus fugatusque. Ad tria millia[3] Sardorum eo proelio caesa, octingenti ferme vivi capti. Alius exercitus[4] primo per agros silvasque fuga palatus; dein, quo ducem fugisse fama erat, ad urbem nomine Cornum, caput eius regionis [5], confugit. Debellatumque eo proelio in Sardinia esset, ni classis punica cum duce Hasdrubale, quae tempestate deiecta ad Baliares[6] erat, in tempore ad spem rebellandi advenisset. Manlius post

2. *In Pellitos Sardos* (ita optimi MSS., non *Pellidos*, ut edd. ante Drak.), qui vel more barbarorum, vel potius, quod montana incolerent loca, frigoris arcendi causa pellibus et mastrucis, h. e. villosis musmonum seu arietum pellibus, utebantur: unde etiam *pelliti testes*, et *mastrucati latrunculi* dicuntur Ciceroni in Fragm. orat. pro Scauro, et de Prov. cons. c. 7. Conf. Ern. Clav. Cicer.; Cluveri Sard. Ant. pap. 487; Duk. et Salmas. ad Flor. II, 6, 35; Hard. ad Plin. XXXIII, 12, seu 50; Intpp. Anton. Itin. p. 78; Crev. Ep. 3 ad Hard. de eius ed. Plin. et ad haec et seqq. (c. 40 et 41); Sil. XII, 342-419, ubi *Hampsicorae* vel Hampsagorae (vide ad cap. 32, n. 5) filius *Hostus*, non *Hiostus*, dicitur.

3. *Ad tria millia Sardorum* etc. In edd. ante Grut. *ad XXX millia..... caesa, trecenti* vel *mille trecenti* etc.

4. *Alius exercitus*, reliquus; vid. ad IV, 10, n. 2.

5. *Cornus, caput eius regionis*, Pellitorum Sardorum, hod. *Corneto*, haud procul a mari, ad Termum flumen.

6. *Tempestate deiecta ad Baliares*; vide ad XXI, 21, n. 7, et XXI, 49, n. 3. — *In tempore*, opportune (vide ad II, 47, n. 4), *ad spem rebellandi* (vide ad II, 42, n. 2) refovendam *advenisset*. *Ad spem*, pro quoad spem; Stroth. Cf. supra ad librum IX, cap. 16, n. 9.

famam appulsae punicae classis, Carales se recepit: ea occasio Hampsicorae data Poeno se iungendi. Hasdrubal, copiis in terram expositis, et classe remissa Carthaginem, duce Hampsicora ad sociorum populi romani agrum populandum profectus, Carales perventurus erat, ni Manlius obvio exercitu ab effusa eum populatione continuisset. Primo castra castris modico intervallo sunt obiecta, deinde procursationes leviaque certamina vario eventu inita: postremo descensum in aciem, signisque collatis, iusto proelio per quatuor horas pugnatum. Diu pugnam ancipitem Poeni, Sardis facile vinci assuetis, fecerunt: postremo et ipsi, quum omnia circa strage ac fuga Sardorum repleta essent, fusi: ceterum terga dantes, circumducto cornu, quo pepulerat Sardos, inclusit Romanus. Caedes inde magis, quam pugna, fuit: duodecim millia hostium caesa Sardorum simul Poenorumque, ferme tria millia et septingenti capti, et signa militaria septem et viginti.

XLI. Ante omnia claram et memorabilem pugnam fecit Hasdrubal imperator captus, et Hanno, et Mago, nobiles Carthaginienses: Mago ex gente Barcina, propinqua cognatione Hannibali iunctus; Hanno auctor rebellionis Sardis, bellique eius haud dubie concitor. Nec Sardorum duces minus nobilem eam pugnam cladibus suis fecerunt: nam et filius Hampsicorae Hiostus in acie cecidit; et Hampsicora, cum paucis equitibus fugiens, ut super afflictas res necem quoque filii audivit, nocte, ne cuius interventus coepta impediret, mortem sibi conscivit. Ceteris urbs Cornus eadem, quae ante, fugae receptaculum fuit. Quam Manlius, victore exercitu aggressus, intra paucos dies[1] recepit. Deinde aliae quoque civitates, quae ad

Cap. XLI. 1. *Intra paucos dies recepit;* vide ad III, 29, n. 1.

Hampsicoram Poenosque defecerant, obsidibus datis, dediderunt sese. Quibus stipendio frumentoque imperato, pro cuiusque, aut viribus, aut delicto, Carales exercitum reduxit. Ibi navibus longis deductis [2], impositoque, quem secum advexerat, milite, Romam navigat, Sardiniamque perdomitam nuntiat Patribus: et stipendium quaestoribus, frumentum aedilibus, captivosque Fulvio praetori tradidit. Per idem tempus T. Otacilius praetor [3], quinquaginta navium ab Lilybaeo classe in Africam transvectus, depopulatusque agrum carthaginiensem, quum Sardiniam inde peteret, quo fama erat Hasdrubalem a Baliaribus nuper traiecisse, classi Africam repetenti occurrit, levique certamine in alto commisso, septem inde naves cum sociis navalibus cepit: ceteras metus haud secus, quam tempestas, passim disiecit. Per eosdem forte dies et Bomilcar [4] cum militibus, ad supplementum Carthagine missis, elephantisque et commeatu, Locros accessit. Quem ut incautum opprimeret Ap. Claudius per simulationem provinciae circumeundae Messanam raptim exercitu ducto, aestu suo Locros traiecit [5]. Iam inde Bomilcar ad Hannonem in Bruttios profectus erat, et Locrenses portas Romanis clauserunt. Appius magno conatu nulla re gesta, Messa-

2. *Navibus longis deductis*; vide ad VIII, 26, n. 1, et XXI, 17, n. 5.

3. *T. Otacilius praetor*; vide ad VI, 42, n. 7. Voces *L navium* a 6 MSS. exsulare, et forte ex cap. 38 ad marginem adscripta fuisse, monet Drak.

4. *Bomilcar cum militibus* etc. Cf. cap. 13 extr., unde etiam in edd. ante Drak. mox numerus additus elephantorum (*quadragintaque elephantis*), quem MSS. non habent.

5. *Aestu suo Locros traiecit*; vide ad I, 56, n. 10. *Aestu secundo* edd. ante Drak. (ut *mari secundo* XXIX, 7 pr.), sed e glossa. In MSS. tamen plerisque est *aestuque suo*, unde I. Fr. Gron. coni. *exercitum duxit*, *aestuque suo Locros traiecit*, et Iac. Gron. *aestu quaesito*, h. e. exspectato, donec aestus illuc ferret, impetrato, quem exspectabat, aestu, ut *quaerere* XXV, 23; XXX, 16; et ἐπιτηρεῖν apud Polyb. Conf. ad I, 14, n. 5.

nam repetit. Eadem aestate Marcellus ab Nola, quam praesidio obtinebat, crebras excursiones in agrum hirpinum et Samnites Caudinos fecit: adeoque omnia ferro atque igni vastavit, ut antiquarum cladium Samnio memoriam reuovaret.

XLII. Itaque extemplo legati, ad Hannibalem missi simul ex utraque gente, ita Poenum alloquuti sunt: » Hostes populi romani, Hannibal, fuimus primum » per nos ipsi, quoad nostra arma, nostrae vires nos » tutari poterant. Postquam iis parum fidebamus, » Pyrrho regi nos adiunximus; a quo relicti pacem » necessariam accepimus [1], fuimusque in ea per an- » nos prope quinquaginta, ad id tempus, quo in » Italiam venisti. Tua nos non magis virtus fortuna- » que, quam unica comitas[2] ac benignitas erga cives » nostros, quos captos nobis remisisti, ita conciliavit » tibi, ut, te salvo atque incolumi amico, non mo- » do populum romanum, sed ne deos quidem iratos » (si dici fas est) timeremus. At, hercule, non solum » incolumi et victore, sed praesente te, quum plo- » ratum prope coniugum ac liberorum nostrorum » exaudire, et flagrantia tecta posses conspicere, ita » sumus aliquoties hac aestate devastati, ut M. Mar- » cellus, non Hannibal, vicisse ad Cannas videatur;

Cap. XLII. 1. *Pacem necessariam accepimus* ann. Vrb. 480. — *Ad id tempus, quo in Italiam venisti*, an. V. 534. Hinc h. l. legendum videri *per annos prope LX*, iam monuit Sigon., idque eo probabilius esse, quum a legalis omnia oratorie in maius oruentur, ut mox: *per centum prope annos cum populo rom. bellum gessimus* etc. Nam bellum illud fuit ab an. Vrb. 412-480, adeoque *per annos prope LXX*, ut recte dicitur XXXI, 31.

2. *Vnica comitas*; vide ad I, 21, n. 3. — *Non modo populum roma, sed ne deos quidem*, et mox *non solum incolumi, sed praesente te*; vide ad I, 40, n. 1. — *Quum ploratum prope coniugum* etc., plerique MSS. et edd. ante Drak. qui dedit: *praesente te (comploratum prope ... conspicere)*, *ita sumus* etc. Livius amat quidem eiusmodi parentheses: sed ita potius dixisset *poteras conspicere*, quam *posses conspicere*.

» glorienturque Romani, te, ad unum modo ictum » vigentem, velut aculeo emisso, torpere [3]. Per cen» tum prope annos[4] cum populo romano bellum ges» simus, nullo externo adiuti nec duce, nec exerci» tu: nisi quod per biennium Pyrrhus nostro magis » milite suas auxit vires, quam suis viribus nos de» fendit. Non ego secundis rebus nostris gloriabor, » duos consules, ac duos consulares exercitus a no» bis sub iugum missos [5], et si qua alia aut laeta aut » gloriosa nobis evenerunt. Quae aspera adversaque » tunc acciderunt, minore indignatione referre possu» mus, quam quae hodie eveniunt. Magni dictatores » cum magistris equitum, bini consules cum binis con» sularibus exercitibus ingrediebantur fines nostros; » ante explorato et subsidiis positis, et sub signis ad » populandum ducebant. Nunc proprii unius et parvi » ad tuendam Nolam praesidii[6] praeda sumus. Iam » ne manipulatim quidem [7], sed latronum modo,

3. *Te ad unum modo ictum vigentem, velut aculeo* (perperam *iaculo* edd. ante Gron.) *emisso: torpere*, venusta metaphora, ab apibus desumpta, qua etiam usi sunt, a Gron. iam laudati, Curt. IV, 14, n. 13; Cic. p. Flacco 17, et Plut. in Pericle, pag. 171. Locum Platonis addit Victor. var. lect. III, 16. Malim tamen *amisso aculeo*, ut apud Curt. loco laudato in omnibus libris legitur. Ceterum alii olim putabant, aculeis infixis amissisque apes statim mori, alii vero, eas ita fucos fieri et torpere, pariterque et nocere et prodesse desinere; vide Plin. XI, 18, seu 19; Aristot. H. A. III, 10; IX, 64; Virgil. Georg. IV, 236 seq.; Sen. de Clem. I, 19.

4. *Per centum prope annos* etc. Cf. not. 1. — *Non ego s. r. n. gloriabor*; nam unus legatorum loquitur, sed nomine utriusque gentis, praecipue Samnitium.

5. *Duos consules... sub iugum missos*; vide IX, 1 seq. — *Ante explorato*; vide ad I, 41, n. 10. — *Subsidiis positis*; vide ad II, 20, n. 2. — *Sub signis ad populandum ducebant*; vide ad I, 23, n. 4, et XXIX, 3, n. 2.

6. *Nunc proprii unius et parvi.... praesidii*, quod uni tantum urbi tuendae sufficit, et *proprium* vel destinatum est; Iac. Gronov. Antea in edd. *prope* pro *proprii*, et recte forsan, legebatur. Ceterum contemptim haec dicta de exercitu Marcelli.

7. *Ne manipulatim quidem* structa acie, ut VIII, 8, vel potius ut *instructo agmine* II, 49, et *agmine ire* XXXVII, 13. Conf. Schel. ad Polyb. cap. 9.

» percursant totis finibus nostris negligentius, quam » si in romano vagarentur agro. Causa autem haec » est, quod neque tu defendis, et nostra iuventus, » quae, si domi esset, tutaretur, omnis sub signis » militat tuis. Nec te, nec exercitum tuum norim, » nisi, a quo tot romanas acies fusas stratasque esse » sciam, ei facile esse ducam opprimere populatores » nostros vagos, sine signis, palatos, quo quemque » trahit, quamvis vana, praedae spes. Numidarum » paucorum illi quidem praeda erunt, praesidium» que missum nobis et Nolae ademeris [8], si modo, » quos, ut socios haberes, dignos duxisti, haud in» dignos iudicas, quos in fidem receptos tuearis. »

XLIII. Ad ea Hannibal respondit: *Omnia simul facere Hirpinos Samnitesque; et indicare clades suas, et petere praesidium, et queri indefensos se neglectosque. Indicandum autem fuisse primum* [1], *dein petendum praesidium; postremo, ni impetraretur, tum denique querendum, frustra opem imploratam. Exercitum sese non in agrum hirpinum samnitemve, ne et ipse oneri*

8. *Praesidiumque missum* (a Romanis) *nobis et Nolae ademeris:* ita omnes fere MSS. et edd. nisi quod Mogunt. et cet. ante Drak. post *nobis* perperam *erit* inseruere, et Drak. reposuit *ademerit*, prob. Doër., ut sensus sit: *et praesidium*, quod *nobis miseris*, *et*, etiam, *Nolae ademerit*, sc. praesidium, h. e. Nolam simul a praesidio, quod nunc hanc urbem tenet, liberaverit. Idem vir doctus coni. *p. m. et nobis et Nolae aderit*, h. e. opem feret. Neutrum mihi arridet, et cum Strothio restitui *ademeris*: sed, quod lectio optimi cod. Put. *praesidiumque simul nobis* firmare videtur, reponere malim: *praesidiumque* (scil. illud, de quo vid. n. 6, cui Marcellus praeerat, quodque et Nolam tenebat, et Samnitium agros populabatur) *simul nobis et Nolae*, vel Nolanis *ademeris*, eo et nos et Nolanos liberaveris. Dukerus monet, in vulg. scriptura non ineptam esse sententiam: duas res effeceris, et praesidium nobis a te missum erit, et ab eo caesis populatoribus agri nostri, qui paucorum Numidarum praeda erunt, Nolae praesidium ademeris. Sed ulcus latere, ex varietate scripturae colligit.

Cap. XLIII. 1. *Indicandum autem fuisse primum*, scil. qua clades accepissent. Sed forte legendum: *Indicandam cladem fuisse primum.*

esset, sed in proxima loca sociorum populi romani adducturum. Iis populandis et militem suum repleturum se, et metu procul ab iis submoturum hostes. Quod ad bellum romanum attineret, si Trasimeni quam Trebiae, si Cannarum quam Trasimeni pugna nobilior esset; Cannarum se quoque memoriam obscuram maiore et clariore victoria facturum. Cum hoc responso muneribusque amplis legatos dimisit. Ipse, praesidio modico relicto in Tifatis, profectus cetero exercitu[2] ire Nolam pergit. Eodem Hanno ex Bruttiis [3], cum supplemento Carthagine advecto atque elephantis, venit. Castris haud procul positis, longe alia omnia inquirenti comperta sunt, quam quae a legatis sociorum audierat: nihil enim Marcellus ita gerebat, ut aut fortunae, aut temere hosti commissum dici posset. Explorato [4], cum firmisque praesidiis, tuto receptu, praedatum ierat; omniaque, velut adversus praesentem Hannibalem, cauta provisaque fuerunt. Tum, ubi sensit hostem adventare, copias intra moenia tenuit: per muros inambulare senatores nolanos iussit, et omnia circa explorare, quae apud hostes fierent. Ex iis Hanno, quum ad murum successisset, Herennium Bassum et Herium Pettium [5], ad colloquium evocatos, permissuque Marcelli egressos, per interpretem alloquitur. Hannibalis virtutem fortunamque extollit: populi romani obterit senescentem cum viribus maiestatem [6]. *Quae si paria essent, ut quondam*

2. *Profectus cetero exercitu*; vide ad I, 14, n. 4.

3. *Hanno ex Bruttiis* etc. Confer cap. 37.

4. *Explorato*; vide ad I, 41, n. 10. — *Tuto receptu*; ita ut receptus eius esset tutus, ut tuto se recipere posset. Conf. ad XXII, 12, n. 9. — *Fuerunt*: immo *fuerant*; Crev.

5. *Herium Pettium* MSS. *Petrum* edd. autt.

6. *Populi rom. obterit senescentem* (vide ad I, 22, n. 3) *cum viribus maiestatem*, h. e. imminuit, elevat, deprimit (unde opponitur τῷ *extollit*),

fuissent, tamen expertis, quam grave romanum imperium sociis, quanta indulgentia Hannibalis etiam in captivos omnes italici nominis fuisset, punicam romanae societatem atque amicitiam praeoptandam esse. Si ambo consules cum suis exercitibus ad Nolam essent, tamen non magis pares Hannibali futuros, quam ad Cannas fuissent: nedum praetor unus, cum paucis et novis militibus, Nolam tutari possit. Ipsorum, quam Hannibalis, interesse [7]*, capta an tradita Nola potiretur. Potiturum enim, ut Capua Nuceriaque potitus esset: sed, quid inter Capuae Nuceriaeque fortunam interesset, ipsos prope in medio sitos Nolanos scire. Nolle ominari, quae captae urbi*[8] *cessura forent: sed potius spondere, si Marcellum cum praesidio ac Nolam tradidissent, neminem alium, quam ipsos, legem, qua in societatem amicitiamque Hannibalis venirent, dicturum.*

XLIV. Ad ea Herennius Bassus respondit: *Multos annos iam inter romanum nolanumque populum amicitiam esse, cuius neutros ad eam diem poenitere; et sibi si cum fortuna mutanda fides fuerat* [1], *sero iam esse mutare eam. Dedituris se Hannibali non fuisse arcessendum romanum praesidium: cum iis, qui ad se tuendos venissent, omnia sibi et esse consociata, et ad ultimum fore.* Hoc colloquium abstulit spem Hannibali

ut XXIV, 15; apud Cic. Verr. V, 1, et Div. I; 16. Similiter *deterere* et *atterere*. Iunguntur etiam *obterere* et *calcare libertatem* et maiestatem XXXIV, 2, n. 2, h. e. spernere, prop. insultare, ut πατεῖν, quae dictio petita est a victore, hostem devictum iacentemque calcante; vid. ad Sil. III, 85; VI, 550, et ad Iuvenalem, sat. X, vers. 86.

7. *Ipsorum, quam Hannib., interesse*: in edd. a Mogunt. ad Gronov., non in primis, et in MSS. *magis* ante *quam* insertum. Sed vide ad I, 25, n. 11. — *Quid inter Capuae*, sponte traditae, *Nuceriaeque*, captae ac fame ad deditionem compulsae, *fortunam interesset*; vide cap. 7 pr. et 15.

8. *Captae urbi cessura*, eventura.

CAP. XLIV. 1. *Mutanda fid. fuerat*, forte *fuerit*, *serum* etc.; Gronovius. — *Oppidum corona circ.*; vide II, 17, n. 3.

per proditionem recipiendae Nolae: itaque oppidum corona circumdedit, ut simul ab omni parte moenia aggrederetur. Quem ut successisse muris Marcellus vidit, instructa intra portam acie, cum magno tumultu erupit: aliquot primo impetu perculsi caesique sunt; dein, concursu ad pugnantes facto, aequatisque viribus, atrox coepit esse pugna. Memorabilisque inter paucas fuisset, ni ingentibus procellis effusus imber diremisset pugnantes. Eo die, commisso modico certamine, atque irritatis animis, in urbem Romani, Poeni in castra sese receperunt: tamen Poenorum prima eruptione perculsi ceciderunt haud plus quam triginta, Romanorum nullus. Imber continens[2] per noctem totam usque ad horam tertiam diei insequentis tenuit: itaque, quamquam utraque pars avidi certaminis erant[3], eo die tenuerunt sese tamen munimentis. Tertio die, Hannibal partem copiarum praedatum in agrum nolanum misit. Quod ubi animadvertit Marcellus, extemplo in aciem copias eduxit: neque Hannibal detrectavit. Mille fere passuum inter urbem erant castraque: eo spatio (et sunt omnia campi circa Nolam[4]) concurrerunt. Clamor, ex parte utraque sublatus, proximos ex cohortibus iis, quae in agros praedatum exierant, ad proelium iam commissum revocavit. Et Nolani aciem romanam auxerunt:

2. *Imber continens*, continuus .... *tenuit*; vide ad II, 3, n. 6. Verba praec. ita emendavit Gron. *haud plus quam trecenti*, *Romani*, vel *Romanorum quinquaginta*. Vox *nullus* abest ab optimis MSS., et Pot. habet *Romani Liber*, h. e. *Romani L. imber* etc.

3. *Vtraque pars avidi c. erant*; vide ad I, 41, n. 1. Mox *educit* solus Drak. nulla addita librorum auctoritate; Str. — *Mille fere passuum inter urbem erant castraque*, forte *passus* aut *erat*, nisi cum Gronovio subintelligendum putes *campi*; Ern.

4. *Et sunt omnia campi circa Nolam*; Doering. Sic τὸ *et* passim pro *sed* (ut XXXV, 38; XLIV, 16, 26 al., nisi *at* legend.) vel *nam* ponitur, in pr. in parenthesibus, ut h. l. XXIV, 7, n. 3; XXIX, 23, et saepissime apud Tacitum; vide ad Tac. Ann. I, 13, n 6.

quos collaudatos Marcellus in subsidiis stare, et saucios ex acie efferre iussit; pugna abstinere, ni ab se signum accepissent.

XLV. Proelium erat anceps: summa vi et duces hortabantur, et milites pugnabant. Marcellus victis ante diem tertium, fugatis ante paucos dies a Cumis, pulsis priore anno ab Nola ab eodem se duce, milite alio, instare iubet. *Non omnes esse in acie; praedantes vagari in agro: sed, qui pugnent, marcere campana luxuria* [1], *vino, et scortis, omnibusque lustris per totam hiemem confectos. Abisse illam vim vigoremque, dilapsa esse robora corporum* [2] *animorumque, quibus Pyrenaei Alpiumque superata sint iuga; reliquias illorum virorum, vix arma membraque sustinentes, pugnare: Capuam Hannibali Cannas fuisse. Ibi virtutem bellicam, ibi militarem disciplinam, ibi praeteriti temporis famam, ibi spem futuri exstinctam.* Quum haec exprobrando hosti Marcellus suorum militum animos erigeret, Hannibal multo gravioribus probris increpabat [3]: *Arma signaque eadem se noscere, quae ad Trebiam Trasimenumque, postremo ad Cannas viderit habueritque. Militem alium profecto se in hiberna Capuam duxisse, alium inde eduxisse.* «Legatumne ro» manum, et legionis unius atque alae [4] magno cer-

Cap. XLV. 1. *Marcere campana luxuria*, ut *marcescere* XXVIII, 35; XXXIII, 45; XXXV, 35. Nobis *erschlaffen*; Stroth. Cf. ad Tac. Ann. VI, 4, n. 7. — *Vino omnibusque lustris confectos* (vide ad V, 10, n. 6), ut ap. Cic. Phil. II, 3. *Lustra* sunt latebrae, ubi, qui in Veneris palaestra se exercent, velut ferae in locis deviis, delitescunt; *tenebrae* apud Catull. LV, 2, et *loca latebrosa* apud Plaut. Bacch. III, 3, 20 (ubi *lustrari* hominis dicit Pseud. IV, 7, 6, et Cas. II, 3, 29), h. l. libido, quae ibi exercetur; Doer. Conf. Festus.

2. *Dilapsa esse robora corporum*; vide ad VII, 29, n. 3.

3. *Gravior. pr. increpabat*; vide ad III, 3, n. 1.

4. *Legionis unius atque alae*; vide ad X, 40, n. 7, et XXV, 21, n. 4. — *Tirone milite*; vide ad I, 14, n. 4. — *Inultus nos iam iterum lacessit*, nos, qui primam cladem, ad Nolam can-

» tamine vix toleratis pugnam, quos binae acies consulares nunquam sustinuerunt? Marcellus, tirone » milite ac nolanis subsidiis, inultus nos iam iterum » lacessit? Vbi ille meus miles est, qui erepto ex » equo C. Flaminio consuli caput abstulit? ubi, qui » L. Paulum ad Cannas occidit? Ferrum nunc hebet? » an dextrae torpent? an quid prodigii est aliud? Qui » pauci plures vincere soliti estis, nunc paucis plures » vix restatis [5]. Romam vos expugnaturos, si quis » duceret, fortes lingua [6], iactabatis. Enim minor » est res; hic experiri vim virtutemque volo: expugnate Nolam, campestrem urbem [7], non flumine, » non mari septam. Hinc vos ex tam opulenta urbe » praeda spoliisque onustos vel ducam, quo voletis, » vel sequar. »

XLVI. Nec bene, nec male dicta profuerunt ad confirmandos animos. Quum omni parte pellerentur, Romanisque crescerent animi, non duce solum adhortante, sed Nolanis etiam per clamorem, favoris indicem, accendentibus ardorem pugnae; terga Poeni dederunt, atque in castra compulsi sunt: quae oppugnare cupientes milites romanos Marcellus Nolam

dam acceptam (vid. cap. 16), nondum ulti sumus. — *Erepto ex equo*, « suspicari possis *derepto*, i. e. detracto; sed conf. Heins. ad Ovid. Met. III, 52. » Duk.

5. *Paucis plures vix restatis*; vide IV, 58, n. 5.

6. *Fortes lingua*, non manu, *iactabatis*, gloriabamini. — *Enim minor est res*; ita ant. edd. et optimi MSS. Alii *quum minor* et *etenim minor*: edd. Vallae et ceterae ante Str. *En nunc minor est res*; vide ad III, 39, n. 8. Sententia est: scilicet minor ista res est, nempe Romam capere; ut saepius apud Plautum, v. c. Most. V, 2, 22. *Enim* ab initio et plerumque ironiae causa ponitur; Stroth. Immo: Iam vero minoris negotii est res, Nola tantum, non Roma expugnanda est; Doëring. Conf. infra ad XXXIV, 32, n. 10, ubi *Enim* pro vulg. *At enim* in omnibus MSS. legitur, et Gronov. pluribus Plauti exemplis probavit, particulam *enim* interdum a fronte orationis induere vim adversativae, et eadem vi poni, qua iunctim alias *at enim* vel *sed enim*.

7. *Camp. urb.*; v. XXXVI, 10, n. 3.

reduxit, cum magno gaudio et gratulatione etiam plebis, quae ante inclinatior ad Poenos fuerat: Hostium plus[1] quinque millia caesa eo die, vivi capti sexcenti, et signa militaria undeviginti, et duo elephanti: quatuor in acie occisi. Romanorum minus mille interfecti. Posterum diem, induciis tacitis, sepeliendo utrinque caesos in acie, consumpserunt. Spolia hostium Marcellus, Vulcano votum, cremavit. Tertio post die (ob iram credo aliquam, aut spem liberalioris[2] militiae) mille ducenti septuaginta duo equites, mixti Numidae Hispanique, ad Marcellum transfugerunt: eorum forti fidelique opera in eo bello usi sunt saepe Romani. Ager Hispanis in Hispania, Numidis in Africa post bellum, virtutis causa, datus est. Hannibal, ab Nola remisso in Bruttios Hannone, cum quibus venerat copiis, ipse Apuliae hiberna petit, circaque Arpos consedit. Q. Fabius, ut profectum in Apuliam Hannibalem audivit, frumento ab Nola Neapolique in ea castra convecto, quae super Suessulam[3] erant, munimentisque firmatis, et praesidio, quod per hiberna ad tutandum locum satis esset, relicto, ipse Capuam propius movit castra, agrumque campanum ferro ignique est depopulatus: donec coacti sunt

CAP. XLVI. 1. *Hostium plus* quam (vide ad IV, 52, n. 6) *quinque millia* ... *quatuor* elephanti *in acie occisi*; ita et Plutarch. in Marcello, p. 304. — *Vulcano votum* quod fuerat; nisi leg. *vota*.

2. *Liberalioris militiae*, plura spondentis commoda. *Liberale* opponitur necessario et parco: unde *liberalior victus* XLI, 2 ext. — *Mille CCLXXII equites*, apud Plutarchum, loc. laud. ὑπὲρ τοὺς τριακοσίους· nisi χιλίους post τοὺς excidit; Sigon. Mox ante *datus est* in omnibus editionibus, praeter Str., inserta vox *latus*, quam delevi, quia a MS. Put. duobusque aliis abest, et Livio talis κακοφωνία (*latus datus*) haud obtrudenda videtur. In reliquis MSS. pro *latus* legitur *locus*, quod restitutum a Str. sed ab h. l. alienum est. Iudice Doër. leg. *latus* (acceptus) *est*, et eiiciendum τὸ *datus*, tanquam interpretamentum τοῦ *latus*.

3. *Quae super Suessulam erant*; v. ad cap. 31, n. 3. Mox optimi MSS. *petendum* pro *tutandum*: unde *tenendum* coni. Gron.

Campani, nihil admodum viribus suis fidentes [4], egredi portis, et castra ante urbem in aperto communire. Sex millia armatorum habebant, peditem imbellem; equitatu plus poterant: itaque equestribus proeliis lacessebant hostem. Inter multos nobiles equites campanos Cerrinus Iubellius [5] erat, cognomine Taurea: civis indidem erat, longe omnium Campanorum fortissimus eques; adeo ut, quum apud Romanos militaret, unus eum Romanus Claudius Asellus gloria equestri aequaret. Hunc Taurea quum diu perlustrans oculis [6] obequitasset hostium turmis, tandem facto silentio, *ubi esset Claudius Asellus*, quaesivit, *et, quoniam verbis secum de virtute ambigere solitus esset, cur non ferro decerneret; daretque opima spolia [7] victus, aut victor caperet?*

XLVII. Haec ubi Asello nuntiata sunt in castra, id modo moratus, ut consulem percunctaretur, liceretne extra ordinem in provocantem hostem pugnare, permissu eius arma extemplo cepit: provectusque ante stationes equo, Tauream nomine compellavit, con-

4. *Nihil admodum viribus suis fidentes*; vid. XXI, 36, n. 3. — *In aperto*; vide ad XXI, 32, n. 7. — *Plus poterant*; vide ad V, 33, n. 3.

5. *Cerrinus Iubellius*; ita MSS. vel *Cerrinius* (non *acerrimus*, ut edd. antt.), gens nobilis Capuae; Gronov. Conf. XXXIX, 13, 17, 19. De ipso vid. etiam c. 8, et de eius atque *Claudii Aselli* certamine cf. App. B. Hann. 37, et Sil. XIII, 142 sq. — *Indidem* prop. graece αὐτόθεν (vel ἐντεῦθεν) ut XXV, 15; XXVII, 12, 25; XXVIII, 1; XXXIX, 12; h. l. ex eadem hac gente oriundus civitatem roman. adeptus, seu *civis* romanus erat; Stroth. Conf. Drakenb. ad XXV, 15. Malim legere: *civis idem romanus*, vel *erat romanus*, ut litera *R* (Romanus) exciderit.

6. *Hunc Taurea oculis perlustrans*, ubique quaerens, circumlatis in omnes partes oculis; Duk. Ern. et Doëring. Durior est Strothii et Creverii ratio, qui putabant τὸ *hunc* iungendum esse verbo *quaesivit*, et ex hoc ad verba *ubi esset Cl. Asellus* repetendum *rogitans*, ad *perlustrans oculis* intell. ex seqq. *hostium turmas*. Idem vero iam monuit, non plane negligendam esse lectionem plurimorum, quamvis non optimorum, MSS. et edd. ante Ald. *Hic Taurea*.

7. *Daretque opima spolia* etc.; v. ad I, 10, n. 3.

gredique, ubi vellet, iussit. Iam Romani ad spectaculum pugnae eius frequentes exierant: et Campani non vallum modo castrorum, sed moenia etiam urbis prospectantes repleverant. Quum iam ante ferocibus dictis rem nobilitassent, infestis hastis [1] concitarunt equos: dein libero spatio inter se ludificantes, sine vulnere pugnam extrahebant. Tum Campanus Romano, «Equorum, inquit, hoc, non equitum, erit cer-
» tamen, nisi e campo in cavam hanc viam demitti-
» mus equos: ibi nullo ad evagandum spatio comi-
» nus conserentur manus.» Dicto prope citius equum in viam Claudius deiecit. Taurea, verbis ferocior, quam re, «Minime, sis [2], inquit, cantherium in fos-

Cap. XLVII. 1. *Infestis hastis*; v. ad I, 13, n. 2. — *Pugnam extrahebant*; vide ad II, 61, n. 6, et IV, 43, n. 6. Mox *equum in viam demittere* et *deiicere* synonyma. Conf. Gron.

2. *Minime, sis*, si placet, *sis* contr. pro *si vis*, usitatum in colloquio et sermone vulgari apud Plaut. et alios, ut *parce sis* XXXIV, 32 extr. *abi sis*, *apage sis*, *cave sis*, *accipe sis*, vel *sodes* pro *si audes*; v. Cicer. Or. 45. (Gallice famil. sermone, *non pas, s'il vous plait*. Lem.) *Cantherium*, equum meum, scil. deiiciam, *in fossam* (ità plerique optimique MSS., et edd. vett., non, quod vulgo editum, *fossa*), h. e. in viam adeo cavam, ut pro fossa habenda sit; unde verendum mihi, ut eum rursus extraham: *quae vox*, dictio, non iam tum fuit proverbium, sed *inde* demum, quod in plerisque proverbiis factum, *in rusticum proverbium prodita*, edita vel vulgata est (nisi leg. *prodiit*, abiit), de malo inextricabili eoque vitando; Strothius. *Deiice* potius subintell. esse, satis τὸ *sis* ducet; et videtur Taurea periculi, a quo Claudius sibi caveret, admonitione *rei*, h. e. ipsi certamini, callide se subduxisse, acclamans ei: cave, quaeso, ne in fossam deiicias; quo deinde dicto fortasse usi sunt rustici, equites de periculo, a quo sibi caverent, admonituri; Doër. Haec probabiliora sunt, quam quae Erasmus Chil. I, Adag. cent. 6, 21, et alii disputarunt; qui *fossa* legunt, et τὸ *sis* pro coni. praes. verbi *esse* accipiunt, vel, ut Scheller. in Lex. lat., coniiciunt *siris*, i. e. siveris, sinas. Nota Gron. est haec: «Κανθήλιος, gr., asinus, et τὰ κανθήλια, clitellae. Inde lat. *cantherius* equus castratus (et hinc forte vilior, ut nostrum *Mahre*, *Schindmahre*, apud Plaut Aulul. III, 5, 20, et al. non vero, quod Stroth. putabat, miser et afflictus equus, quem Taurea quasi misericordia affectus ita appellaverit): et *cantherius* vel *cantherium* adminiculum, seu pedamentum vitium instar furcae et patibuli humilioris, quod figebatur in fossa, et cui applicabantur imponebanturque tenerae vites (v. Colum. IV, 12, 14; Plin. XVII, 21). Hinc sententia h. l. est: ne sinas alios ex, seu de te

» sam »: quae vox in rusticum inde proverbium prodita. Claudius, quum ea via longe perequitasset, nullo obvio hoste in campum rursum evectus, increpans ignaviam hostis, cum magno gaudio et gratulatione victor in castra redit. Huic pugnae equestri rem (quam vera sit, communis existimatio est[3]) mirabilem certe, adiiciunt quidam annales: quum refugientem ad urbem Tauream Claudius sequeretur, patenti hostium portae invectum, per alteram, stupentibus miraculo hostibus, intactum evasisse.

XLVIII. Quieta inde stativa fuere, ac retro etiam consul movit castra, ut sementem Campani facerent: nec ante violavit agrum campanum, quam iam altae in segetibus herbae pabulum praebere poterant: id

crescere, ut vitis crescit supra cantherium, vel eo stante et adminiculante. Id quadrat in omnes, qui suo damno alienas opes alunt, et extollunt, qui ipsos olim sint oppressuri. Sic *cantherium in fossa* Pompeius fuit Caesari, et Antonius Lepidusque Octavio. Sed quia *cantherius* etiam genus equi est, *via* autem *cava* propter altiorem utrinque campum vel agrum instar *fossae*; illudens forte Taurea, postquam Claudius equum egerat in viam cavam: *en*, inquit, *cantherium in* fossa, vel, *Hoc possis vere dicere canth. in fossa, quod ego me esse nolo.* Quod quidem dictum nullam aliam tum temporis vim habebat, quam ut invidiam ignavi turpisque discessus dicenti minueret, ut solebant solentque hodie homines pudorem suum ridiculo aliquo explicare.» *Minime. Scis, inquit, cantherium in fossa* (h. e. fabulam antiquam de cantherio in fossa, sive via cava) coni. Scheff. de Re vehic. II, 2. Tauream in cognomen adversarii, Claudii *Aselli*, lusisse suspicabatur Creverius. Contra κανθήλιον quidem Graecis, non vero *cantherium* Latinis asinum dici, monet Drak. — Mox (in) *ea via* pro *ex via* edidi cum Stroth. ex emend. Perizon. De solemni vocum *ea* et *ex*, literarumque *A* et *X* permutatione, vid. Stroth. ad XXIII, 48, et Drak. ad XL, 59 fin.

3. *Quam vera sit, communis existimatio est;* vide ad IV, 15, n. 1, et IV, 20, n. 7. *Quam vera sit* cum Strothio reposui e coni. Gronovii, quae probabilior certe est, quam illa Vallae, a reliquis editoribus recepta: *quam satis certam.* Omnes MSS. habent: *quam elatis* vel *vetatis* (hoc optimi, Flor., Put. et Pet.) *communis certe exist. est.* Huc *certe* a librariis praepostere bis positum putabat Gronov.; at Perizon. in Anim. hist. cap. 7, p. 280, non male coni. *quum veram*, scil. adiiciant, *communis per me exist. est.* Ad lectionem vero MSS. propius forte accedet haec: *quantae veritatis, communis per me exist. est.*

convexit in Claudiana castra[1] super Suessulam; ibique hiberna aedificavit. M. Claudio proconsuli imperavit, ut, retento Nolae necessario ad tuendam urbem praesidio, ceteros milites dimitteret Romam, ne oneri sociis, et sumptui reipublicae essent. Et Ti. Gracchus a Cumis Luceriam in Apuliam legiones quum duxisset, M. Valerium inde praetorem Brundusium, cum eo, quem Luceriae habuerat[2], exercitu misit, tuerique oram agri sallentini, et providere, quod ad Philippum bellumque macedonicum attineret, iussit. Exitu aestatis eius, qua haec gesta perscripsimus, literae a P. et Cn. Scipionibus venerunt, quantas quamque prosperas in Hispania res gessissent. Sed pecuniam in stipendium, vestimentaque, et frumentum exercitui, et sociis navalibus omnia deesse. Quod ad stipendium attineat, si aerarium inops esset, se aliquam rationem inituros, quo modo ab Hispanis sumant. Cetera utique ab Roma mittenda esse: nec aliter aut exercitum aut provinciam attineri posse[3]. Literis recitatis, nemo omnium erat, quin, et vera scribi, et postulari aequa, fateretur: sed occurrebat animis, quantos exercitus terrestres navalesque tuerentur, quantaque nova classis mox paranda esset, si bellum macedonicum mo-

CAP. XLVIII. 1. *In Claudiana castra super Suessulam*; vide supra ad cap. 31, n. 3.

2. *Quem Luceriae habuerat*; confer cap. 33 et 37. — *Providere*; vide ad VI, 6, n. 4. — *Literae a Scipionibus venerunt, quantas res gessissent*; vide ad VIII, 19, n. 10. — *Sociis navalibus*; vide ad IX, 38, n. 1.

3. *Aut provinciam attineri posse*: ita optimi MSS. Alii *teneri* et *obtineri*; omnes autem edd. *retineri*. Quae cuncta haud dubie substituta ab iis, qui ignorabant, *attinere* dici pro retinere, vel tueri, custodire: vide ad Tacit. Ann. I, 35; IV, 5; XIII, 15. — *Nemo omnium erat, quin*, h. e. *qui non* (quod in plerisque edd. ante Gron. legitur), ut apud Cic. Verr. III, 59; V, 4, 22, al. — *Quantos exercitus terrestres navalesque tuerentur*; vide ad XXXIV, 6, n. 6.

veretur. *Siciliam ac Sardiniam, quae ante bellum vectigales fuissent* [4], *vix praesides provinciarum exercitus alere: tributo sumptus suppeditari: eum ipsum tributum conferentium* [5] *numerum tantis exercituum stragibus, et ad Trasimenum lacum, et ad Cannas, imminutum; qui superessent pauci, si multiplici gravarentur stipendio* [6], *alia perituros peste. Itaque, nisi fide staret respublica, opibus non staturam* [7]. *Prodeundum in concionem Fulvio praetori esse, indicandas populo publicas necessitates, cohortandosque, qui redempturis auxissent patrimonia, ut reipublicae, ex qua crevissent, ad tempus commodarent; conducerentque ea lege praebenda, quae ad exercitum hispaniensem opus essent, ut, quum pecunia in aerario esset, iis primis solveretur* [8].

4. *Vectigales fuissent*; vide V, 10, n. 5. — *Praesides provinciarum exercitus*; vide X, 17, n. 3. — *Tributo*; a civibus et Italicis conferendo, *sumptus*, pecuniam in sumptus, *suppeditari* (parari, praeberi), ut ap. Iustin. IX, 1 extr. *refici impensas*; Gron.

5. *Eum ipsum tributum conferentium* etc., ex optimis MSS. et edd. ante Mogunt. restitui cum Gron. (qui tamen e quibusdam codd. *verum* ante *eum* adiecit) et Stroth. In aliis edd. *cum ipsum* et *verum cum ipsum .... immin.*; *tum, qui superessent* etc. Vix tamen crediderim, tot ὁμοιοτέλευτα excidisse Livio. Is forte nihil aliud dedit quam *illud* vel *verum illud conferentium numerum*, et reliqua glossatori tribuenda.

6. *Si multiplici gravar. stipendio*, si premerentur tributo gravissimo, quo suppeditarentur sumptus, in novam classem et multorum magnorumque exercituum vestimenta, stipendium frumentumque impendendos. *Stipendium* id. qd. supra *tributum*. Conf. ad XXXIX, 7, n. 3. — *Alia peste*, quam belli; vide ad II, 44, n. 5.

7. *Itaque, nisi fide st. respublica, opibus non staturam*; vid. ad II, 25, n. 7, et II, 30, n. 1. — *Publicas necessitates*, sumptus necessarios, in rem publicam et militarem faciendos, et simul inopiam aerarii. De utraque vi vocis *necessitas* vide ad Tac. Annal. I, 11, n. 9, et II, 27, n. 5.

8. *Qui redempturis auxissent patrimonia ... solveretur*; vide ad V, 23, n. 6. *Ex qua crevissent*, sc. patrimonia eorum, vel potius ipsi, h. e. per quam divites facti essent, vel divitias, et per has simul honores ac dignitatem, consequuti essent; ut passim *crescere ex aliquo* (per eum), vel *re aliqua* et *apud aliquem* pro: gloriam aut opes consequi, gratiosum apud aliquem fieri, eoque sibi viam munire ad honores. Conf. ad I, 46, n. 4; I, 47, n. 8; XXIX, 37, n. 10; XXXV, 19, n. 3, et Ernest. Clav. Cic. — *Ad tempus* aliquod *commodarent*, sc. pecuniam, aut potius *quae ad exercitum*

Haec praetor in concione edixit [9], qua die vestimenta, frumentum, hispaniensi exercitui praebenda, quaeque alia opus essent navalibus sociis, esset locaturus.

XLIX. Vbi ea dies venit, ad conducendum tres societates [1] aderant hominum undeviginti, quorum duo postulata fuere: unum, ut militia vacarent, dum in eo publico essent; alterum, ut, quae in naves imposuissent, ab hostium tempestatisque vi publico periculo essent [2]. Vtroque impetrato, conduxerunt; privataque pecunia respublica administrata est [3]: hi mores, eaque caritas patriae per omnes ordines velut tenore uno pertinebat. Quemadmodum conducta om-

hisp. alendum *opus essent.* Sed praep. *ad* abest a plerisque MSS. et edd. vett. et *tempus commodare reip.* nihili est, saltem ab h. l. alienum: nam *tempus* pro opportunitate aut facultate, et hinc pro rebus impensisque necessariis dici posse, non persuasit nobis Strothius. *Tempus* (angustias, quibus nunc resp. premeretur) *considerarent* coni. Doër. Malim: *opes* vel *impensas commodarent.* — Mox iunge: *ea lege* (conditione), *ut*, *quum pecunia* etc. Pro *ea* perperam in MSS. et edd. ante Gron. legitur *ex.* Conf. cap. 47, n. 2. — *Praebenda* etc., ut XXXIV, 6.

9. *Haec praetor in concione edixit*, *qua die* etc.; verba corrupta, quae variis modis emendari possint. *Hinc* (ex senatusconsulto) *praetor* etc. coni. Sigon. *Haec praetor in concione* (sc. iudicavit et hortatus est): edixitque, qua *die* Gron. *Haec p. in c. edixit*, *et qua die* vel *quaque die* Drakenb. — *Edixit*; vide ad librum XXI, c. 63, n. 1. — *Navalibus sociis*; vid. ad librum IX, cap. 38, n. 1. — *Esset locaturus*; vide supra ad librum V, c. 23, n. 6.

Cap. XLIX. 1. *Ad conducendum tres societates* etc.; vide ad V, 23, n. 6. — *Vt militia vacarent, dum in eo publico essent*; vera lectio, quam ex MS. Put. Praeclare restituit Gronovius, Observationes, lib. IV, cap. 23. *Publico*, scil. ministerio seu negotio (gr. λειτουργία dicitur) vel potius conductione publicorum (gr. τὸ δημόσιον, τελωνία); vide ad Tac. Annal. XV, 51, n. 1, et Suet. Vesp. 1.

2. *Vt ab hostium tempestatisque vi publico periculo essent*, ut periculum damnumque, *ab hostium t. vi* metuendum; esset publicum, vel aerarii iactura. Conf. ad XXV, 3, n. 6.

3. *Respublica administrata est*; v. ad II, 64, n. 3. — *Per omnes ordines pertinebat*, extendebatur; Ernest. Conf. ad XXV, 24, n. 4, et XXVI, 38, n. 4; Cic. de Nat. Deor. I, 14; II, 55. Mox *secus quam* ex emendat. Vallae. *Quidquam* MSS. *Quidquam desideratum* ac edd. ante Gronov. qui coni. *sequius quam.* — *Alerentur*, sc. exercitus: quae dura est ellipsis. Forte leg. *darentur.*

nia magno animo sunt, sic summa fide praebita, nec secus quam si ex opulento aerario, ut quondam, alerentur. Quum hi commeatus venerunt, Illiturgi oppidum[4] ab Hasdrubale, ac Magone, et Hannibale, Bomilcaris filio, ob defectionem ad Romanos, oppugnabatur. Inter haec trina castra hostium Scipiones, quum in urbem sociorum magno certamine ac strage obsistentium pervenissent, frumentum, cuius inopia erat, advexerunt: cohortatique oppidanos, ut eodem animo moenia tutarentur, quo pro se pugnantem romanum exercitum vidissent, ad castra maxima oppugnanda, quibus Hasdrubal praeerat, ducunt. Eodem et duo duces et duo exercitus Carthaginiensium, ibi rem summam agi cernentes, convenerunt: itaque eruptione e castris pugnatum est. Sexaginta hostium millia eo die in pugna fuerunt, sexdecim circiter Romanis[5]. Tamen adeo haud dubia victoria fuit, ut plures numero, quam ipsi erant, Romani hostium occiderint; ceperint amplius tria millia hominum, paulo minus mille equorum, undesexaginta militaria signa, septem elephantos, quinque in proelio occisis: trinisque castris eo die potiti sunt. Illiturgi obsidione liberato, ad Intibili[6] oppugnandum punici exercitus traducti, suppletis copiis ex provincia, ut quae

4. *Illiturgi oppidum* Hispaniae in Turdulis, Ἰλουργὶς Ptol. II, 4. Ἰλούργεια Polyb. XI, 24. Ἰλυργία Appian. Bell. Hispan. 32. *Illiturgis* XXIV, 41, et al. Cf. ad XXI, 24, n. 2. *Illiturgi* haud ita procul ab Indibili, seu Intibili, quod in Itiner. Antonini post Dertosam ponitur, abfuisse ex h. l. colligitur: quare aliud *Illiturgi* fuit, quod in Baetica circa Baetin flum. Plin. III, 1, memorat; Duk. Mox *Hannibale* MSS. longe plurimi optimique. *Hamilcare* edd. omnes praeter Stroth.

5. *Sexdecim circiter Romanis*; vide ad III, 15, n. 6. Mox *LIX militaria signa*, *VII eleptantos*, *quinque in proelio occisis* recepi ex emend. Gron. pro vulg. *LIX mil. signa*, *elephantis quinque in proelio occisis*. In MSS. plerisque et optimis *signavit et signa VIR elephantis*.

6. *Ad Intibili oppugnandum*; vide ad XXI, 24, n. 2. *Intibili* quidam MSS. et Itin. Antonini, forsan hodie

maxime omnium belli avida, modo praeda aut merces esset, et tum iuventute abundante. Iterum signis collatis, eadem fortuna utriusque partis pugnatum: supra tredecim millia hostium caesa, supra duo capta, cum signis duobus et quadraginta, et novem elephantis. Tum vero omnes prope Hispaniae populi ad Romanos defecerunt: multoque maiores ea aestate in Hispania, quam in Italia, res gestae.

San Matteo. Indibili al. et *Incibili* edd. ante Gron. Conf. Intpp. Front. II, 3, n. 1; P. de Marca Hisp. II, 8, 7, et Cellar. Geogr. tom. I, p. 110.

T. LIVII PATAVINI

HISTORIARVM

AB VRBE CONDITA

LIBER VIGESIMVS QVARTVS.

BREVIARIVM.

Cap. I; In Bruttiis Rhegium frustra tentatur a Poenis: at Locrenses se iis dedunt. — II; Bruttii, illorum socii, per se ipsi Crotonem oppugnant, urbemque a plebe, quae in omnibus fere Italiae civitatibus Poenis favebat, sibi traditam capiunt praeter arcem. — III; Eam, a plebe, a Bruttiis, et Hannone circumsessam, fortiter tuentur optimates; sed mox et hi cedunt, seque Locros traduci patiuntur. Levia proelia inter Sempronium cos. Luceriae, et Hannibalem haud procul Arpis hibernantem oriuntur. — IV; In Sicilia Romanis omnia mutat mors Hieronis, regnumque ad Hieronymum, nepotem eius, et filium Gelonis, translatum; puerum, vixdum libertatem, nedum dominationem, modice laturum. Huius tutores xv, quorum primi sunt Andranodorus et Zoippus, Hieronis generi, deponunt tutelam, hortante ac cogente Andranodoro, qui regimen rerum omnium affectat. — V; Hieronymus superbe regnat, more Dionysii tyranni; et ex iis, quibus solis aditus in domum eius familiarior est, Andranodorus et Zoippus suadent Poenorum, Thraso Romanorum societatem. Hic vero mox ad supplicium traditur, quia Theodotus, reus coniurationis, in regis caput factae, cum esse auctorem consilii mentitus erat. — VI; Thrasone necato legati ad Hannibalem, et ab eo Hippocrates et Epicydes, fratres oriundi ab Syracusis, ad regem mittuntur. Hi apud tyrannum manent, iunguntque societatem; quam foedus cum Poenis Carthagine ictum excipit: legati vero Romanorum per ludibrium audiuntur. — VII; Sed Hieronymus paulo post Leontinis obtrun-

catur a coniuratis. Q. Fabius Maximus cos. Puteolos communit, et Romam venit comitiorum causa. — VIII; Ibi concinoe ad populum habita suadet, ut magna cura creentur consules. — IX; Ipse quartum, et M. Claudius Marcellus tertium consul dicitur ab omnibus centuriis. — X; Prorogatur imperium omnibus, qui ad exercitus sunt, et novis praetoribus decernuntur provinciae. Multa prodigia nuntiantur procuranturque hostiis maioribus et supplicatione omnibus diis, quorum pulvinaria Romae sunt, indicta. — XI; Numerus XVIII legionum et classis CL longarum navium expletur, sociique navales parantur impensis privatorum. — XII; Hannibal Capuam firmat praesidiis, et cum cetero exercitu ad lacum Averni descendit per speciem sacrificandi, re ipsa ut tentet Puteolos. — XIII; Hoc oppidum frustra oppugnat, et inde procedit ad opprimendas Nolam Tarentumque, quarum urbium tradendarum legati a plebe missi certam ei spem fecerant. — XIV; Ad Beneventum Hanno ex Bruttiis et Ti. Gracchus ab Luceria accedit. Hic primo oppidum intrat, et volonibus acriter pugnaturis promittit libertatem. — XV-XVI; Postero die acri pugna hostes vincit, omnesque volones, quae magna exercitus pars est, liberos esse iubet. — XVII; Marcellus obviam it Hannibali, ad Nolam castra moventi, et reddidisset forte ei cladem ad Cannas acceptam, si C. Claudius Nero, quem noctu circumvehi agmen hostium cum robore equitum iusserat, proelio adfuisset in tempore. — XVIII; Censura severe exercetur Romae a M. Atilio Regulo et P. Furio Philo, inopiaque aerarii sustinetur liberalitate privatorum. — XIX; Casilinum ab utroque consule oppugnatur capiturque. — XX; In Lucanis aliquot cohortes, a Graccho praedatum missae in agros hostium, ab Hannone ad internecionem caeduntur. Marcellus Nolam redit, et Fabius pater vastat Samnium; filius, qui praetor est, Accuam capit. Hannibal autem frustra tentat Tarentum, quam M. Livius tuetur, et inde venit Salapiam; unde praedatum Numidas Maurosque per sallentinum agrum proximosque Apuliae saltus dimittit. — XXI; Interim Syracusis Andranodorus Insulam et arcem occupat; Theodotus contra ac Sosis omnes ad libertatem atque arma vocant. — XXII; Concordia restituitur libera et moderata concione Polyaeni, quo auctore legati prius ad Andranodorum mittuntur, qui denuntient, ut in potestate senatus ac populi sit: isque in praesentia tempori cedit. — XXIII; Praetores Syracusis

creantur, in primis Andranodorus et interfectores tyranni, duo etiam absentes, Sopater ac Dinomenes. Hippocrates, et Epicydes, Syracusas reversi, simulant quidem se redire velle ad Hannibalem, ne suspecti obversentur, tanquam rerum novandarum occasionem quaerentes; sed morantur, et crimina serunt in senatum optimatesque. — XXIV; Andranodorus, a Damarata uxore instigatus, affectat tyrannidem, et rem cum Themisto, cui Harmonia, Gelonis, filia nupta, consociatam Aristoni cuidam tragico actori incaute aperit. Is indicium ad praetores defert, qui Andranodorum Themistumque curiam ingressos interficiunt. — XXV; Sopatri praetoris oratione incitata multitudo omnem regiam stirpem deleri iubet. Tum missi a praetoribus Damaratam primum et Harmoniam iugulant; — XXVI; deinde Heracleam, Zoippi, qui tum Alexandriae apud Ptolemaeum regem erat, uxorem cum duabus filiabus, quae armatis aliquoties se eripiunt, tandemque, vulneribus confectae, exanimes corruunt. Caedibus autem vix perpetratis, animi plebis repente mutantur ad misericordiam iramque, et comitia poscuntur praetoria: — XXVII; quibus in locum Andranodori ac Themisti Epicydes et Hippocrates creantur. Per eosdem dies Marcellus, cui Sicilia provincia decreta, in eam venit, et legatos de pace mittit Syracusas. Appius vero classem C navium ad ostium portus syracusain admovet. — XXVIII; Apollonides, principum unus, salutari oratione suadet, ut uno animo omnes Syracusani vel ad Poenos, vel ad Romanos inclinent, et cum his potius vetus renovetur foedus, quia extemplo aut pax, aut bellum cum iis habendum. Quae res saepe agitur magnis certaminibus, et postremo pacem cum Romanis fieri placet. — XXIX; Ea mox rumpitur ab Hippocrate, qui cum praesidio Leontinos missus provinciam roman. infestat: et Marcello de perfidia querente, Epicydes et ipse in Leontinos proficiscitur, eosque abalienat a Syracusanis. — XXX; Hinc et Marcellus et Syracusani exercitum Leontinos ducunt. Ille primo impetu urbem expugnat; hi Herbessum contendunt, quo Hippocrates atque Epicydes perfugerant. — XXXI; Qui tamen callidi fratres fraude et fictis nuntiis primum agmen in duces, deinde plebem ipsumque senatum syracusanum accendunt in Romanos. — XXXII; Praetores interficiuntur, et in locum eorum creantur Hippocrates atque Epicydes. — XXXIII, Hinc Marcellus castra ad Syracusas movet, et legatis eius cum superbo Epi-

cydis responso remissis, terra marique simul urbs oppugnatur. — XXXIV; Quae oppugnatio eluditur bellicis tormentis operibusque, ab Archimede inventis. — XXXV; Itaque Marcellus obsidere urbem statuit, et vicina capit oppida, quae ad Poenos desciverant. Per idem vero tempus Himilco ad Heracleam Minoam exercitum 28,000 hominum exponit, receptoque Agrigento castra circa Acrillas ponit; ubi decem millia Syracusanorum, duce Hippocrate noctu urbe egressa, se ei coniungunt. — XXXVI; Mox et Bomilcar eum classe in magnum Syracusarum portum, et legio romana, Panormi exposita, ad Appium pervenit. Sed Poeni, tutum ad Syracusas et munimento et viribus hostem esse cernentes, moraque inutili ab suis inopiam aggravari sociorum, nihil audent, et Bomilcar in Africam redit, Himilco Murgantiam proficiscitur. —XXXVII; Haec et aliae civitates de proditione praesidiorum romanor. paciscuntur cum Poenis; in iis et Henna, ubi L. Pinarius, vir acer, praesidio praeest. — XXXVIII-XXXIX; Is caesis Hennensibus oppidum aut malo aut necessario facinore retinet. — XL; Bellum cum Philippo, Macedonum rege, movetur. M. Valerius praetor Oricum, ab eo expugnatum, recipit; et Q. Naevius Crista Apolloniam, ab eodem obsessam, liberat, Macedonibus noctu oppressis fugatisque: quo facto rex terra in Macedoniam revertitur. — XLI; In Hispania Scipiones adversus Magonem et Hasdrubales prospere res gerunt, et Illiturgin Bigerramque solvunt obsidione. — XLII; Ter vincunt Poenos; Saguntum recipiunt, et Turdetanos redigunt in potestatem. — XLIII; Romae censoribus a L. Metello trib. pl. dies dicitur ad populum, consulesque creantur Ti. Sempronius Gracchus secundum, et Q. Fabius Max. consulis filius. — XLIV; Dividuntur provinciae, et prodigia procurantur. Fabius pater filio legatus ad Suessulam in castra venit, et ab eo descendere equo iubetur. — XLV; Eodem etiam noctu pervenit Dasius Altinius Arpinus, homo dives et ambiguae fidei, qui Arpos olim ad defectionem a Romanis traxerat, et nunc iisdem se proditurum esse promittit. Ipse ab his Cales in custodiam mittitur; Hannibal autem bona eius possidet, et coniugem liberosque vivos comburi iubet. — XLVI; Fabius Arpos castra movet, urbemque noctu ingreditur, sonitu largioris procellae strepitum effringentium portam exaudiri prohibente. — XLVII; Pugna ibi orta arpini hispanique milites ad Romanos transferunt signa, et impetrant ab iis, ut sine fraude

punicum emittatur praesidium. Cn. Fulvius in fidem accipit equites CXII nobiles campanos, qui in castra eius super Suessulam venerant: et Sempronius Tuditanus, alter praetor, Aternum expugnat. Romae saevit incendium. — XLVIII; Scipiones amicitiam iungunt cum Syphace, Massaesylorum in Numidia rege; et ex tribus eorum legatis unus, Q. Statorius centurio, apud regem remanet, ut rudem ad pedestria bella Numidarum gentem rei militaris artes doceat; duo in Hispaniam redeunt cum legatis regiis, qui et fidem accipiunt ab imperatoribus romanis, et Numidas, magnam praesidiorum punicorum partem, ad transitionem perliciunt. — XLIX; Carthaginienses contra foedus faciunt cum Gala, Massylorum in parte altera Numidiae rege; cuius filius Masinissa Syphacem magno proelio devincit, et deinde in Maurusiis, ubi magnas ille brevi copias armaverat, ingenti gloria adversus eum gerit bellum. Scipiones Celtiberos (primum mercenarium militem, quem Romani habuere) eadem mercede, quam pacti cum Poenis erant, ad se perducunt; et nobilissimos Hispanos supra CCC in Italiam mittunt ad sollicitandos populares, qui inter auxilia Hannibalis sunt.

I. **V**t ex Campania in Bruttios reditum est [1], Hanno, adiutoribus et ducibus Bruttiis, graecas urbes tentavit, eo facilius in societate manentes romana, quod Bruttios, quos et oderant, et metuebant, Carthaginiensium partis factos [2] cernebant. Rhegium primum tentatum est, diesque aliquot ibi nequidquam assumpti. Interim Locrenses frumentum, lignaque, et ce-

CAP. I. 1. *Vt ex Campania in Bruttios reditum est* ab Hannone; vide c. 46. — *Graecas urbes*, colonias in Graecia magna, *Rhegium*, *Locri* Epizephyrii et *Croto*, quae c. 1 et 2 memorantur. Conf. ad XXII, 61, n. 11, et XXIII, 30 et 41; quibus tamen locis Livius retulit, *Locrenses* Crotoniatasque iam ad Poenos descivisse, et Crotonem oppidum iam captum fuisse a Bruttiis praeter arcem. Itaque eorum, quae supra tradiderat, immemor fuisse, eaque ex aliis hausisse fontibus videtur. Confer ad IV, 29, n. 3. Nodus non solvitur, si dixeris, eum res nunc demum gestas supra occupasse, strictimque exposuisse.

2. *Carthaginiensium partis factos*; vide supra ad librum III, cap. 36, n. 4.

tera necessaria usibus ex agris in urbem rapere, etiam ne quid relictum praedae hostibus esset: et in dies maior omnibus portis multitudo effundi. Postremo ii modo relicti in urbe erant, qui reficere muros ac portas, telaque in propugnacula congerere cogebantur. In permixtam omnium aetatum ordinumque multitudinem, et vagantem in agris magna ex parte inermem, Hamilcar Poenus[3] equites emisit; qui, violare quemquam vetiti, tantum, ut excluderent ab urbe fuga dissipatos, turmas obiecere. Dux ipse, loco superiore capto, unde agros urbemque posset conspicere, Bruttiorum cohortem adire muros, atque evocare principes Locrensium ad colloquium iussit, et, pollicentes[4] amicitiam Hannibalis, adhortari ad urbem tradendam. Bruttiis in colloquio nullius rei primo fides est: deinde, ut Poenus apparuit in collibus, et refugientes pauci aliam omnem multitudinem in potestate hostium esse afferebant; tum, metu victi, consulturos se populum responderunt. Advocataque extemplo concione, quum et levissimus quisque novas res, novamque societatem mallent[5], et, quorum propinqui extra urbem interclusi ab hostibus erant, velut obsidibus datis, pigneratos haberent animos; pauci magis taciti probarent constantem fidem, quam probatam tueri auderent; haud dubio in speciem consensu[6] fit ad Poenos deditio. L. Atilio praefecto praesidii, qui-

3. *Hamilcar Poenus*: 3 MSS. quamvis non optimi, *Bomilcar Poen.*, quod recte forsan recepit Stroth. Confer XXIII, 41.

4. *Bruttiorum cohortem .... pollicentes*; vide ad I, 41, n. 1.

5. *Levissimus quisque novas res, .. mallent*; vid. ad I, 41, n. 1, et I, 52, n. 1. — *Pigneratos haberent animos*, oppigneratos, obstrictos addictosve Poenis, propinquos illorum, tanquam pignora in potestate sua habentibus; Doëring.

6. *Haud dubio in speciem consensu*; vide ad VI, 14, n. 2.

que cum eo milites romani erant, clam in portum deductis [7], atque impositis in naves, ut Rhegium deveherentur, Hamilcarem Poenosque ea conditione, ut foedus extemplo aequis legibus fieret, in urbem acceperunt: cuius rei prope non servata fides deditis est, quum Poenus dolo dimissum Romanum incusaret; Locrenses profugisse ipsum causarentur. Insequuti etiam equites sunt, si quo casu in freto aestus morari, aut deferre naves in terram posset. Et eos quidem, quos sequebantur, non sunt adepti [8]: alias a Messana traiicientes freto Rhegium naves conspexerunt. Milites erant romani a Claudio praetore missi ad obtinendam urbem praesidio: itaque Rhegio extemplo abscessum est. Locrensibus iussu Hannibalis data pax, *ut liberi suis legibus viverent; urbs pateret Poenis, portus in potestatem Locrensium esset* [9]: *societas eo iure staret, ut Poenus Locrensem, Locrensisque Poenum pace ac bello iuvaret.*

II. Sic a freto Poeni reducti, frementibus Bruttiis, quod Rhegium ac Locros, quas urbes direpturos se destinaverant [1], intactas reliquissent. Itaque per se ipsi, conscriptis armatisque iuventutis suae quindecim millibus, ad Crotonem oppugnandum pergunt ire, graecam et ipsam urbem, et maritimam: plurimum accessurum opibus, si in ora maris urbem portu ac moenibus validam tenuissent, credentes. Ea cura angebat, quod neque non arcessere ad auxilium

7. *Praefectopraesidii, quique cum eo milites rom. erant, deductis:* pro *et militibus rom., qui* etc. Cf. ad XXII, 20, n. 7; XXIV, 40, n. 6, et XXVII, 5, n. 3.

8. *Non sunt adepti*; vide supra ad II, 30, n. 7.

9. *Portus in potestatem Locrensium esset*; ita optimi MSS., non, ut vulgo legitur, *potestate*; vide supra ad II, 14, n. 2.

Cap. II. 1. *Vrbes direpturos se destinaverant* animis (ut VII, 33; XXI, 44; XLIII, 7 al.), i. e. constituerant, sibi proposuerant; Stroth.

Poenos satis audebant, ne quid non pro sociis egisse viderentur [2]; et, si Poenus rursus magis arbiter pacis, quam adiutor belli, fuisset, ne in libertatem Crotonis, sicut ante Locrorum, frustra pugnaretur. Itaque optimum visum est, ad Hannibalem mitti legatos, caverique ab eo [3], ut receptus Croto Bruttiorum esset. Hannibal quum praesentium eam consultationem esse respondisset, et ad Hannonem eos reiecisset [4], ab Hannone nihil certi ablatum [5]: nec enim diripi volebant nobilem atque opulentam urbem; et sperabant, quum Bruttius oppugnaret, Poenos nec probare, nec iuvare eam oppugnationem appareret, eo maturius ad se defecturos. Crotone nec consilium unum inter populares, nec voluntas erat: unus velut morbus invaserat omnes Italiae civitates, ut plebes ab optimatibus dissentirent [6]; senatus Romanis faveret, plebs ad Poenos rem traheret. Eam dissensionem in urbe perfuga nuntiat Bruttiis; Aristomachum esse

2. *Ne quid egisse viderentur non pro sociis*, praeter morem sociorum, eos nimirum, quibuscum societate coniuncti sunt, in partes suas trahendi um; Doër.

3. *Caverique ab eo*, ut cavere (sibi) *ab aliquo* apud Cic. Brut. 5; Verr. II, 23 al. propr. postulare ut datis praedibus sibi caveatur, satisdetur, cautio securitasve praestetur; deinde pacisci, *sich ausbedingen*. Conf. ad VII, 41, n. 7, et XXXVI, 37, n. 5. — *Ut receptus*, si captus esset, *Croto Bruttiorum esset*; vide supra ad XXI, 30, n. 5. — *Praesentium*, non iam absentis, longiusque remoti, qualis ipse esset, sed potius Hannonis, Bomilcaris (vid. XXIII, 41), aliorumve ducum, qui apud ipsos essent praesentes, et rem ipsam, loci opportunitatem etc. propius cognoscere et melius explorare possent.

4. *Ad Hannonem eos reiecisset*; vid. ad II, 22, n. 4.

5. *Ab Hannone nihil certi ablatum*, ita MSS. Put., Cantabr. et Sigon., ut plane apud Cicer. ad Att. XVI, 16, *Decretum liberalissimum abstulimus*; Iac. Gronov. Ita passim *auferre* pro accipere et impetrare. Conf. Ern. Clav. Cic. Sed h. l. aptior videtur vulgata lectio *allatum*. Pro *Hannone* forte leg. *hoc*, ut illud e marg. irrepserit. — *Diripi volebant*, scilicet Hannibal et Hanno. Nos *et* post *oppugnaret* excidisse suspicor.

6. *Ut plebes ab optimatibus dissentirent*; al. *dissentiret*; vide ad I, 47, n. 7. — *Ad Poenos rem traheret*; v. ad XXIII, 8, n. 2.

principem plebis, tradendaeque auctorem urbis; et in vasta urbe lateque omnibus disiectis moenibus 7 raras et stationes custodiasque senatorum esse: quacumque custodiant plebis homines, ea patere aditum. Auctore ac duce perfuga, Bruttii corona cinxerunt urbem: acceptique a plebe primo impetu locos omnes, praeter arcem, cepere. Arcem optimates tenebant, praeparato iam ante ad talem casum perfugio. Eodem Aristomachus perfugit; tanquam Poenis, non Bruttiis, auctor urbis tradendae fuisset.

III. Vrbs Croto murum in circuitu patentem[1] duodecim millia passuum habuit, ante Pyrrhi in Italiam adventum. Post vastitatem eo bello factam vix pars dimidia habitabatur: flumen, quod medio oppido fluxerat[2], extra frequentia tectis loca praeterfluebat;

7. *In vasta urbe lateque omnibus disiectis moenibus*, in varias admodum partes huc illuc procurrentibus; Drak. Conf. cap. 33 extr., unde tamen non colligerem cum Ernestio, *moenia* h. l. esse ipsas aedes, non muros. Ex c. 3 princ. potius probabile fit, *urbem vastam* h. l. non amplam, sed vastatam (conf. et not. 8 ad cap. 3, et ad III, 7, n. 1), et *moenia late disiecta* diruta esse, ut apud Nepot. Timol. 3. Hinc etiam *disiicere rem* et *consilia* II, 35; et XXV, 14, pro dissolvere, et irrita facere, impedire, ut *discutere rem* XXXIX, 10, n. 4. — *Raras et stationes c. s. esse* pro vulg. *partitas stationes c. s. ac plebis esse* ex emend. Gronov. recepit Drak. quia pro *partitas* in MS. Pet. *paraset*, et in pluribus aliis *parasset* legitur, verba autem *ac plebis* ab optimis membranis absunt, et satis intelligitur, ubi deficiant senatores, ibi plebem excubias egisse, praesertim quum subiungatur: *quacumque* (parte) *custodiant plebis homines* monoia. — Mox meliores MSS. ignorant τὸ *locos*, et ex uno Pal. leg. *omnia*, vel ex Voss. *omnem*, scilicet locum; Gron.

Cap. III. 1. *In circuitu patentem*, in pr. de magnitudine plani; Stroth. Conf. ad XXV, 23, n. 6.

2. *Flumen, quod medio oppido fluxerat*, Aesarus, hod. *Esaro*, vel alius, qui ibidem est, fluvius, Neaethus, hod. *Necto*; vide Strab. VI, 1, 11, 12, p. 261-3; Plin. III, 10, 11, seu 15, 16. — *Extra frequentia tectis loca praeterfluebat*; vid. ad X, 11, n. 3. — *Et arx* e coni. Salmas. In MS. Put. *et aros*, quod ortum ex *arcs*, et cui voci manus alia superius addidit *G*; unde *et agros* plerique MSS. In edd. ante Gron. *muros* ex emend. Vallae. Pro *extra*, vel pro *et arx* suspicari possis *Aesarus*.

et arx procul iis, quae habitabantur. Sex millia[3] aberat ab urbe nobile templum (ipsa urbe erat nobilius) Laciniae Iunonis, sanctum omnibus circa populis. Lucus ibi, frequenti sylva et proceris abietis arboribus septus, laeta in medio pascua habuit, ubi omnis generis sacrum deae pascebatur pecus sine ullo pastore; separatimque egressi cuiusque generis greges nocte remeabant ad stabula, nunquam insidiis ferarum, non fraude violati hominum. Magni igitur fructus ex eo pecore capti, columnaque inde aurea solida facta et sacrata est: inclytumque templum, divitiis etiam, non tantum sanctitate, fuit. Ac miracula aliqua affingunt[4], ut plerumque tam insignibus locis. Fama est, aram esse in vestibulo templi[5], cuius

3. *Sex millia* passuum (vide ad IX, 24, n. 2) *aberat ab urbe* Crotone *nobile templum, ipsa urbe nobilius*, vulgo legitur, et recte forsan *nobile:* sed omnes MSS. verbum *erat* post *urbe* adiiciunt. De *templo Laciniae Iunonis* in Bruttiis et Lacinio, in quo fuit, promont. (hod. *Capo delle Colonne*, quod a columnis templi superstitibus sic dictum putatur), tegulisque templi marmoreis, cf. praeter sqq., inf. XXVIII, 46 extr. XLII, 3 pr. (coll. Val. Max. I, 1, 20, et Lactant. Inst. II, 7, 15); Strab. ac Plin. ll.; Intpp. Virgil. Aen. III, 552; Ovid. Met. XV, 12 sq.; Cicer. de Divin. I, 24, et de Invent. II, 1, 2 (ubi Zeuxin conductum tradit, ut templum picturis exornaret); Iustin. XX, 4; Heyn. Opusc. acad. tom. II, pag. 174–186; Athen. XII, 58; Iacobs ad Anthol. gr. tom. I, p. I, p. 413; quique ruinas templi descripsit Riedesel in Itiner. per Magnam Graeciam et Sicil. tom. II, p. 191 sq. Sed pro *sex millibus* passuum sive 48 stadiis, Strabo habet CL stadia. Hinc Gronov. suspicabatur, Strabonem *ἐν πεντήκοντα καὶ ά σταδίοις*, vel Livium *XVIII millia* scripsisse, aut haec ita esse concilianda, ut ille maritimum iter, quod circumvectio redderet longius, hic terrestre designaverit. — *Lucus silva et ... abietis arboribus septus:* itaque lucus ab his distinguitur, et videtur proprie esse illa pars, quae in medio silvae et aliarum arborum, iisque circumdata erat; Duk. *Abietis arboribus*, ut I, 24, *saxo silice*, et *herba graminis;* et apud Sueton. Aug. 94, *arbor palmae;* Ern.

4. *Ac miracula aliqua affingunt, ut plerumque t. i. l.* pro vulg. *affinguntur plerumque* substitui ex emend. Freinsh. et Iac. Gron., qui etiam in dubium traxit verba seqq. *Fama est.* Conf. ad II, 7, n. 1.

5. *Aram esse in vest. templi* etc. Conf. Plin. II, 107, seu 111; Valer. Max. I, 8, ext. 18, et Dionys. Perieg. vs. 371. Mox *nullo unquam moveri vento* Gron., Crever. et Drakenb. ex emend. Gron., quia in plerisque MSS.

cinerem nullus unquam moveat ventus. Sed arx Crotonis, una parte imminens mari [6], altera, vergente in agrum, situ tantum naturali quondam munita, postea et muro cincta est, qua per aversas rupes ab Dionysio, Siciliae tyranno, per dolum fuerat capta. Eam tum arcem, satis, ut videbatur, tutam, Crotoniatum optimates tenebant, circumsedente cum Bruttiis eos etiam plebe sua. Postremo Bruttii, quum suis viribus inexpugnabilem viderent arcem, coacti necessitate, Hannonis auxilium implorant. Is, conditionibus[7] ad deditionem compellere Crotoniatas conatus, ut coloniam Bruttiorum eo deduci, antiquamque frequentiam recipere vastam ac desertam bellis urbem [8] paterentur, omnium neminem, praeter Aristomachum, movit: morituros se affirmabant citius, quam, immixti Bruttiis, in alienos ritus, mores, legesque, ac mox linguam etiam verterentur. Aristomachus unus, quando nec[9] suadendo ad deditionem satis valebat, nec, sicut urbem prodiderat, locum prodendae arcis inveniebat, transfugit ad Hannonem. Locrenses brevi post legati, quum permissu Hannonis arcem intrassent, persuadent, ut traduci se in Locros paterentur, nec ultima experiri vellent. Iam hoc ut sibi liceret, impetraverant et ab Hannibale, missis

est *movet*, et in Put. *nullo unquam move ventos*.

6. *Una parte imminens mari* plerique MSS. et edd. antt. *imminet*, al. *imminente* malebat Doër. — *Per dolum fuerat capta arx Crotonis a Dionysio per aversas rupes*; vide Heyn. Opusc. acad. t. II, p. 191.

7. *Is, conditionibus... ut* etc.; vid. ad XXIII, 7, n. 1.

8. *Antiquamque frequentiam recipere vastam ac desertam bellis urbem*; vide ad cap. 2, n. 7, et ad III, 7, 1. Post *frequentiam* MSS. inserunt *eo* et edd. omnes praeter Stroth. *eorum*. Illud perperam repetitum videtur, hoc a latinitate abhorret. Neutrum vero exstat in uno cod., quem cum Strothio sequutus sum. *Frequentiam suam* coni. Gronovius et Doëring. Malim *mox recipere*.

9. *Quando nec suadendo* etc. Vid. ad V, 25, n. 3.

ad ipsum legatis[10]. Ita Crotonem excessum est, deductique Crotoniatae ad mare naves conscendunt. Locros omnis multitudo abeunt[11]. In Apulia ne hiems quidem quieta inter Romanos atque Hannibalem erat. Luceriae Sempronius consul, Hannibal haud procul Arpis hibernabat. Inter eos levia proelia ex occasione, aut opportunitate[12] huius aut illius partis, oriebantur: meliorque eis Romanus, et in dies cautior tutiorque ab insidiis fiebat.

IV. In Sicilia Romanis omnia mutaverat mors Hieronis, regnumque ad Hieronymum, nepotem eius, translatum[1]. Puerum, vixdum libertatem, nedum dominationem, modice laturum, et aetas, et inge-

10. *Missis ad ipsum legatis*: in edd. ante Gronov. *ad id ipsum* (hoc ipso consilio, ut sibi hoc liceret) *tum*, prob. Doër. In MS. Put. *attipeum*, in reliquis *ad id ipsum*, el *ad id ipsum cum* et *ad ipsum cum*: unde *ad ipsum eum* edidit Stroth. Mox *Crotonem excessum est* optimi MSS. non *Crotone*; vide ad II, 37, n. 5.

11. *Locros omnis multitudo abeunt*; vide ad I, 41, *n.* 1.

12. *Ex occas. aut opportunitate*; vide I, 11, n. 1. — *Meliorque*; vide ad II, 51, n. 3. — *Tutiorque ab insidiis*, contra eas; D.

Cap. IV. 1. *Mors Hieronis, regnumque ... translatum*, hoc est, regnique translatio. *Puerum, vixdum libertatem, nedum dominationem, modice laturum* (ut graece μετρίως φέρειν, Stroth.), *et aetas* immatura, *et ingenium*, ferox, superbum, et ad libidines crudelitatemque propensum (vide cap. 5), *et tutores, atque amici*, adeoque multae simul res, *praecipitandum in omnia vitia acceperunt* in principio imperii, quod ei soli a tutoribus temere traditum est. Haec edidi, quae proxime accedunt ad lectionem optimi cod. Put. *latur. aeetas it ingenium et tutores* etc. Manus secunda inter extremas literas vocis *aeetas* immittendum supra posuerat *te*: unde Pet. *aetates in ingenium*, Flor. *aetate sit ing.*, et reliqui *aetatis in*, vel *id ingenium*: nullus vero *laete id ing.*, quod omnes fere edd. exhibent. Mutavi etiam vulgarem interpunct. *translatum: puerum ... laturum. Laete id ingenium ... acceperunt: quae ita* etc., ac delevi τὸ *ad*, quod vulgo ante *praecipitandum* legitur, et a MSS. notae melioris abest. *Laetati id ingenium* conj. Valla. *Ea aetas, id ingenium: et tutores* Salmas. *Eam aetatem, id ingenium* Ern. *Hac aetate id ing.* Ruben. *Modice laturae aetatis. Id ingenium et tutores* Gron. *Id aetatis ingenium*, vel *Immaturae aetatis id ingen.*, vel, quod recepit, *Ea aetate id ing.* Stroth. *Id aetatis et ingenii Hieronymum* (vide ad II, 29, n. 6) *tutores atque amici praec.* Doër. Ceterum ad hoc et seqq. capita conf. omnino Polyb. VII, 2-9.

nium, et tutores, atque amici praecipitandum in omnia vitia acceperunt. Quae ita futura cernens Hiero ultima senecta voluisse dicitur liberas Syracusas relinquere, ne sub dominatu puerili, per ludibrium, bonis artibus partum firmatumque interiret regnum. Huic consilio eius summa ope obstitere filiae, nomen regium penes puerum futurum ratae, regimen rerum omnium penes se virosque suos, Andranodorum et Zoippum [2]: nam ii tutorum primi relinquebantur. Non facile erat nonagesimum iam agenti annum, circumsesso dies noctesque muliebribus blanditiis, liberare animum, et convertere ad publicam privata curam [3]. Itaque tutores modo quindecim puero reliquit: quos precatus est moriens, ut fidem erga populum romanum [4], quinquaginta annos ab se cultam, inviolatam servarent, iuvenemque suis potissimum vestigiis insistere vellent, disciplinaeque in qua edoctus esset [5]: haec mandata. Quum expiras-

2. *Andranodor. et Zoippum*; MSS. et edd. ante Gron. male *Zoilum*. Cf. Polyb. et inf. c. 26; ubi MS. Put. et al. *Zoipsi*, et deinde *Zoippo*. Hieroni, filio Hieroclis (v. Iustin. XXIII, 4), erant duae *filiae*, *Demarata*, uxor Andranodori, et *Heraclea*, uxor Zoippi (vide ad XXIV, 4, 5, 22, 25); unus autem filius *Gelo*, qui ante patrem mortuus est, et ex Nereide, filia Pyrrhi, quatuor suscepit liberos, *Hieronymum* (vid. XXIV, 4, 5), *Harmoniam*, coniugem Themisti (vide ad XXIV, 24, 25), et duas filias virgines; vide ad XXIV, 26. — *Nonagesimum iam agenti annum* Hieroni: de cuius morte annisque et imperii et vitae, vide Intpp. Polyb. I, 8, 9, et VII, 8. — *Circumsesso muliebribus*, mulierum, filiarum, *blanditiis*, ut *obsidere aures fratris*, lib. XL, capite 20, extremo.

3. *Liberare animum, et convertere ad publicam privata curam*, ita statuere de domo sua, ut praecipue reip. consuleret, et illius statum huius commodo attemperaret; Gron. *Privata*, res domesticas ita tractare, ut ad salutem publicam pertinerent; *ad publicam curam* referre, ex ea dirigere, aut ita componere, ut reipublicae cura postulabat: nisi potius leg. *a privata*; Stroth. et Bauer. *privatamque* edd. ante Gron.

4. *Fidem erga pop. rom. L fere annos ab se cultam*, ab anno Vrbis 489 (secundo anno bel. punici I) ad 537.

5. *Disciplinaeque, in qua edoctus esset*; melius forsan *eductus* (vide ad I, 39, n. 10): nam *disciplina* hic non

set [6], per tutores testamento prolato, pueroque in concionem producto (erat autem quindecim tunc ferme annorum), paucis, qui per concionem ad excitandos clamores dispositi erant, approbantibus testamentum, ceteris velut patre amisso in orba civitate omnia timentibus, funus fit regium, magis amore civium et caritate, quam cura suorum, celebre. Deinde ceteros tutores submovet Andranodorus, iuvenem iam esse dictitans Hieronymum, ac regni potentem [7]: deponendoque tutelam ipse, quae cum pluribus communis erat, in se unum omnium vires convertit.

V. Vix quidem ulli bono moderatoque regi facilis erat favor apud Syracusanos, succedenti tantae caritati Hieronis [1]. Verum enim vero Hieronymus, velut suis vitiis desiderabilem efficere vellet avum, primo statim conspectu, omnia quam disparia essent, ostendit: nam qui per tot annos Hieronem, filiumque eius

pertinet ad studia aut doctrinam, sed ad moris et vitae instituta, ad sectam rationemque interioris vitae, cultum domesticum, moderationem in illis, quae ad victum, cultum, voluptates adhibentur; Gron. Sed huic explicationi non obest *edoctus*: nam doceri etiam *equo armisque* (scilicet uti) dicimur; Ern. Sic XXIX, 1, ubi Gron. monet, sic et *fidibus docere ac discere* dixisse Cic. Tò *eductus* probat Bauer., sed *in* quoque deleri velit.

6. *Haec mandata. Quum exspirasset* etc., ex emend. lac. Gron. qui ita quoque orationem praeced. absolvi monet cap. 13; XXI, 55; XXVII, 43; XXXI, 11, n. 32; XXXVII, 55. *Post haec mandata quum exspirasset, tutores prodeunt, testamento prolato* etc. edd. ante Drak. Sed voces *post* et *quum* a plerisque MSS. absunt. — *Cura suorum*, moerore liberorum.

7. *Regni potentem*; vide ad IX, 14, n. 4. — *Deponendoque tutelam*: forte *deponendoque tutela*; in plerisque saltem MSS. *deponendamque* et *deponendaque tutelam*; Gron. *Tutelam, quae ipsi cum* etc. edd. ante Drak. quod placere potest. Sed omnes MSS. *ipse quae cum*. — *In se unum omnium vires convertit*, ad se traxit. Confer ad Tac. Ann. II, 64, n. 5.

Cap. V. 1. *Vix quidem ulli bono moderatoque regi facilis* comparatu *erat favor* ... *succedenti tantae caritati Hieronis*; vide ad I, 48, n. 7, et IV, 11, n. 1. — *Vitiis desiderabilem efficere avum*, excitare eius desiderium; Doer. Vitia tamen Hieronymi ab historiae scriptoribus exaggerari contendit Polyb. VII, 7. De patre eius, *Gelone*, confer supra ad librum XXIII, cap. 30, et ibi not. 6.

Gelonem nec vestis habitu, nec alio ullo insigni differentes a ceteris civibus vidissent, conspexere purpuram, ac diadema, ac satellites armatos, quadrigisque etiam alborum equorum[2] interdum ex regia procedentem, more Dionysii tyranni. Hunc tam superbum apparatum habitumque convenientes sequebantur contemptus omnium hominum, superbae aures, contumeliosa dicta; rari aditus[3], non alienis modo, sed tutoribus etiam; libidines novae, inhumana crudelitas. Itaque tantus omnes terror invaserat, ut quidam ex tutoribus aut morte voluntaria, aut fuga praeverterent metum suppliciorum. Tres ex iis, quibus solis aditus in domum familiarior erat, Andranodorus et Zoippus, generi Hieronis, et Thraso quidam[4], de aliis quidem rebus haud magnopere audiebantur: tendendo autem duo ad Carthaginienses, Thraso ad societatem romanam, certamine ac studiis interdum in se convertebant animum adolescentis; quum coniuratio, in tyranni caput facta, indicatur per Calonem quendam[5], aequalem Hieronymi, et iam inde

2. *Quadrigisque alborum equorum* etc.; confer ad V, 23, n. 4. — *Convenientes* (et congruae ei res) *sequebantur, contemptus .... aures* etc. ut XXX, 34, n. 1, nisi malis *convenienter*; Gron. *Convenientia* bene coni. Valla, sed male *comites* Iac. Gronov. Quidam libri, nec tamen meliores, post *sequebantur* addunt *mores*. — *Superbae aures* superbo tribuuntur qui aegre aut plane non audit supplicum preces

3. *Rari aditus* etc. ut de decemviris III, 36.

4. *Thraso quidam*, cognomine Carcharus, adulator Hieronymi, quem, teste Athenaeo VI, 59, p. 252, Osis (opinor *Sosis*, de quo vide cap. 21, 22, 25), alius adulator, perdidit; Gron. — *Tendendo ad Carthaginienses*; vide ad IV, 19, n. 1.

5. *Per Calonem quendam*; perperam in omnibus edd. *calonem*: nam calonum nusquam domi, sed in castris mentio fit; neque probabile est, calones XV annorum fuisse; multo minus, Hieronymo superbissimo familiaritatem fuisse cum homine infimae sortis: sed forte leg. *Gelonem* cum Coetierio; Stroth. — *In omnia familiaria iura adsuetum*, hoc est, familiaritatis, seu familiarium, ut *origo romana*, hoc est, Romanorum, et *bellum romanum*, hoc est, Romanorum;

a puero in omnia familiaria iura assuetum. Index unum ex coniuratis Theodotum [6], a quo ipse appellatus erat, nominare potuit: qui comprehensus extemplo, traditusque Andranodoro torquendus, de se ipse haud cunctanter fassus, conscios celabat. Postremo, quum omnibus intolerandis patientiae humanae cruciatibus laceraretur, victum malis se simulans, avertit ab consciis in insontes indicium. Thrasonem esse auctorem consilii mentitus, nec, nisi tam potenti duce confisos, rem tantam ausuros [7]. Ab latere inde eos nominat tyranni, quorum capita vilissima fingenti inter dolores gemitusque occurrere. Maxime animo tyranni credibile indicium Thraso nominatus fecit: ita extemplo traditur ad supplicium [8]; adiecti-

Ern. Idem Ern. et Ruhnken. ad Vell. II, 29 coni. *assumptum* (conf. II, 3, et 22), et Bauer. *familiaritatis*, et *assertum*, vel *ascitum*.

6. *Theodotum* optimi MSS. *Thedorum* edd. ante Gron. et Valer. Max. III, 3, ext. 5, qui conferendus est h. l. — *Appellatus erat*, auxilium rogatus. — *De se ipse haud cunctanter* etc.; conf. ad Taciti Annales, libro XI, cap. 22, n. 4.

7. *Rem tantam ausuros* alios dicens, quod latet in voc. *mentitus* (vide ad I, 33, n. 7): et *capita* (homines) *vilissima*, scilicet Theodoto; Bauer. — *Ab latere inde eos nominat tyranni*, edd. ante Gron. qui edidit: *indicium* (*Thrasonem .... ausuros*) *ab latere tyranni*, eiectis verbis *inde eos nominat*, quae a MSS. absunt. Sed credi fas est, editt. principes ea ex MSS. hausisse; et sine his sententia vix potest stare, et verborum constructio impeditissima est; Stroth. *Ab latere alicuius esse*, vel *lateri circumdari* et *adhaerere* (ut XXX, 19, et XXXIX, 25, ubi *procul abesse* opponitur), et *latus alicuius* aut *alicui cingere* (XXXII, 39), *tegere* (XLII, 65, n. 6; XLV, 27, n. 1) et *claudere* dicuntur assidui eius comites, satellites, familiares, domestici, proximi. Similiter *μένειν παρὰ πλευρὰν*, sc. Gentii, et *προσδέξασθαι πρὸς τὰς πλευρὰς τοὺς πολεμίους* dixit Polyb. XXIX, 3, n. 1, et in fragm. 110. Quin et VNVS *ex purpuratis latus cingere* alicuius dici putatur, XXXII, 39. Sic et graece *περιστῆναι* de uno dici monet Scheff., sed hunc verbi usum parum probari a Graev. ad Lucian. tom. III, p. 566, et Hemsterh. ad Aristoph. Plut. pag. 332, b. Neque etiam huc pertinet locus Liv. XXXII, 39, ubi de duobus sermo est. Confer Curt. III, 5 extr. et ad Iuven. III, 131. *Satellitem, in quo totius dominationis summa, quasi quodam cardine, versabatur* (Thrasonem) *falsa criminatione inquinando, fidum lateri eius custodem eripuit*. Val. Max. loco laudato.

8. *Traditur ad supplicium*; forte

que poenae ceteri iuxta insontes. Consciorum nemo, quum diu socius consilii torqueretur, aut latuit, aut fugit: tantum illis in virtute ac fide Theodoti fiduciae fuit; tantumque ipsi Theodoto virium ad arcana occultanda.

VI. Ita, quod unum vinculum[1] cum Romanis societatis erat, Thrasone sublato e medio, extemplo haud dubie ad defectionem res spectabat: legatique ad Hannibalem missi; ac remissi ab eo cum Hannibale, nobili adolescente, Hippocrates et Epicydes, nati Carthagine, sed oriundi ab Syracusis exsule avo, Poeni ipsi materno genere. Per hos iuncta societas Hannibali ac syracusano tyranno: nec invito Hannibale apud tyrannum manserunt [2]. Ap. Claudius praetor, cuius Sicilia provincia erat, ubi ea accepit, extemplo legatos ad Hieronymum misit: qui, quum sese ad renovandam societatem, quae cum avo fuisset, venisse dicerent, per ludibrium auditi dimissique sunt ab quaerente per iocum Hieronymo [3], *quae for-*

trahitur; Bauer. — *Adiectique poenae*, simul puniti, *ceteri iuxta insontes*; vide ad V, 6, n. 3. — *Aut latuit*, latebras quaesivit in amicorum aedibus; Ern.

Cap. VI. 1. *Quod unum vinculum* etc. qui solus perfecerat, ut societas cum Romanis servaretur. *Omne* pro *unum* Gron. e MS. Put. — Pro *itaque* legi iussit Crev. *ita* ex Puteani libro, quod haec particula melius praeced. cum seqq. connectere visa est. Quod autem Gronov. affirmat in eodem codice legi *omne vinculum*, in eo desideramus solitam viri diligentiam. Lem. — *Ad defectionem res spectabat*; vide ad I, 9, n. 3. Verba seqq. lucent coll. Polyb. VII, 2. *Legatique ad Hannibalem missi*, Polyclitus Cyrenensis et Philodemus Argivus (confer XXV, 25, 28), *ac remissi ab eo cum Hannibale, nobili adolescente* Carthaginiensi, trierarcho (qui mox, suadente Hieronymo, cum eius legatis Carthaginem profectus est: unde in seqq. capp. nulla eius mentio fit) *Hippocrates et Epicydes*, fratres, *oriundi ab Syracusis*, et *nati Carthagine*, quo migraverat *avus*, quia Agatharcho, uni e filiis Agathoclis, manus intulisse putabatur.

2. *Nec invito Hannibale apud tyrannum m.*, forte leg. *nec invito illo apud hunc manserunt*. Confer tamen ad I, 3, n. 8.

3. *Auditi dimissique sunt ab quaerente Hieronymo*, hoc est, ita dimissi, ut quaereret ex iis etc., ut I,

tuna eis pugnae ad Cannas fuisset; vix credibilia enim legatos Hannibalis narrare. Velle, quid veri sit, scire, ut ex eo, utram spem sequatur, consilium capiat. Romani, *quum serio legationes audire coepisset, redituros se ad eum* dicentes *esse*, monito magis eo, quam rogato, ne fidem temere mutaret, proficiscuntur. Hieronymus legatos[4] Carthaginem misit ad foedus ex societate cum Hannibale faciendum. Pacto convenit[5], ut, quum Romanos Sicilia expulissent (id autem brevi fore, si naves atque exercitum misissent), Himera amnis, qui ferme insulam dividit, finis regni syracusani ac punici imperii esset. Aliam deinde, inflatus assentationibus eorum, qui eum non Hieronis tantum, sed Pyrrhi etiam regis, materni avi, iubebant meminisse, legationem misit, qua aequum censebat[6], Sicilia sibi omni cedi; Italiae imperium proprium quaeri carthaginiensi populo. Hanc levitatem ac iactatio-

9, n. 2, *a rogitantibus dimissi*, id est, cum interrogatione, ita ut eos interrogarent; Bauer. *Vtram spem sequatur*, ad utrius populi partes se societatem cum maiore spe et fiducia se applicare possit. Haec et plura vide apud Polyb. VII, 3, unde etiam illa dictio desumpta: παλινδρομήσαντα πρὸς τὰς Καρχηδονίων ἐλπίδας. Similiter idem dixit III, 68, συνεστηκῶς ταῖς τῶν Καρχηδ. ἐλπίσι, qui adiunxit se Poenorum spei, hoc est, partibus, et III, 69, ἐκκαλεῖσθαι τινὰ πρὸς τὴν τῶν Καρχηδ. ἐλπίδα.

4. *Hieronymus legatos* etc. ad finem cap. deprompta e Polyb. VII, 4, qui accuratius singula tradit. — *Ad foedus*, pacta, leges conditionesque rerum alteri parti ab altera praestandarum, postquam *societate* et amicitia iuncti fuerint, *ex societate faciendum*, id est, post eam, secundum eius vim formulamque: nam societatem cum Hannibale iam fecerant; et differunt ista, ut antecedens et consequens, ut fundamentum et aedificium, ut συμμαχία et συνθῆκαι, Bauer.

5. *Pacto convenit, ut* etc.; vide ad I, 3, n. 4. — *Himera amnis, qui ferme insulam dividit*, maior Himera, ut minor forte XXV, 40, n. 7. De utroque vide ad Sil. XIV, 232 seq. — *Hieronis et Pyrrhi* avorum: nam Gelo, Hieronymi pater, erat filius Hieronis, et uxorem duxerat Nereidem, filiam Pyrrhi, regis Epiri.

6. *Qua aequum censebat*, per quam postulabat, volebat, ἠξίωσε, nisi cum aliis *qua* legere malis, aut *aequum censere* suo sensu accipere; Bauer. — *Sicilia sibi omni cedi* optimi MSS. *Siciliam sibi omnem c.* edd. ante Gron.; vide ad XXII, 3[illegible] n. 8.

nem animi[7] neque mirabantur in iuvene furioso, neque arguebant, dummodo averterent eum ab Romanis.

VII. Sed omnia in eo praecipitia ad exitium[1] fuerunt: nam quum, praemissis Hippocrate atque Epicyde cum binis millibus armatorum ad tentandas urbes[2], quae praesidiis tenebantur romanis, et ipse in Leontinos cum cetero omni exercitu (erant autem ad quindecim millia peditum equitumque) profectus esset; liberas aedes[3] coniurati (et omnes forte militabant) imminentes viae angustae, qua descendere ad[4] forum rex solebat, sumpserunt. Ibi, quum instructi armatique ceteri transitum exspectantes starent, uni ex eis (Dinomeni fuit nomen), quia custos corporis erat, partes datae sunt, ut, quum appropinquaret ianuae rex, per causam aliquam in angustiis sustineret ab tergo agmen. Ita, ut convenerat, factum

7. *Iactationem animi*, iactantiam, arrogantiam.

Cap. VII. 1. *Praecipitia ad exitium*; vide ad Praef. n. 13.

2. *Ad tentandas urbes*; vide ad IX, 35, n. 1. — *Leontini*, seu Leontium (hodie *Lentini*), Siciliae opp. in ora maris, de quo vide Polyb. VII, 6 (qui et conf. h. l.), et ad Sil. XIV, 125 sq.

3. *Liberas aedes*, vel tales, quibus cuilibet uti licet, id est, aedes hospitales, hospitia communia, deversoria, xenodochia; vel tales, in quibus advena, seu peregrinus non cum domino simul, sed solus habitat, quae totae eius arbitrio permissae sunt: quae XXV, 10, n. 3, *vacuae aedes* dicuntur; Str. Immo quae non habitantur, et hinc excipiendis hospitibus patent; Doër. Mea potius qualicumque sententia ex h. l. et XXX, 17 extr. XXXV, 23 extr. XLII, 6, et Plaut. Mil. gl. III, 1, 82, probabilius fit, *aedes liberas* esse habitationem gratuito, vel publicis sumptibus datam, et *hospitium* XLV, 23, et Val. Max. V, 1, 1; forte et *loca*; quae tamen ab *aedibus liberis* distinguuntur XXX, 17, et XXXV, 23. Ea data *coniuratis*: et, nam (vide XXIII, 44, n. 4), *omnes forte militabant*, militibusque, in praesidio alicubi collocatis, ea danda est. Ipsi autem *sumpsere*, seu elegere *aedes imminentes viae angustae*, utpote consilio exsequendo idoneas. Confer ad XXVIII, 39, n. 6.

4. *Descendere ad forum*, quod in plana erat convalle, per mediam urbem porrecta; vide Polyb. VII, 6. — *Transitum exspectantes*, sc. regis per angustam viam; nisi leg. *transeuntem*: sed sic etiam apud Cicer. ad Div. VI, 20, *adventibus* pro *advenientibus*; Ernest.

est. Tanquam laxaret elatum pedem ab stricto nodo [5], moratus turbam Dinomenes, tantum intervalli fecit, ut, quum in praetereuntem sine armatis regem impetus fieret, confoderetur aliquot prius vulneribus, quam succurri posset. Clamore et tumultu audito, in Dinomenem, iam haud dubie obstantem, tela coniiciuntur: inter quae tamen, duobus acceptis vulneribus, evasit. Fuga satellitum, ut iacentem videre regem, facta est. Interfectores pars in forum ad multitudinem laetam libertate, pars Syracusas pergunt, ad praeoccupanda Andranodori regiorumque aliorum consilia [6]. Incerto rerum statu, Ap. Claudius, bellum oriens ex propinquo quum cerneret, senatum literis certiorem fecit, Siciliam carthaginiensi populo et Hannibali conciliari. Ipse adversus syracusana consilia, provinciam regnique fines omnia convertit praesidia. Exitu anni eius Q. Fabius ex auctoritate senatus Puteolos, per bellum [7] coeptum frequentari emporium, communiit, praesidiumque imposuit. Inde Romam comitiorum causa veniens in eum, quem primum diem comitialem habuit [8], comitia edixit; atque

5. *Tanquam laxaret elatum pedem ab stricto nodo*, dum pedem in altum attrahebat, et nodum, sive vincula, quibus nimis arcte constringerentur calcei, se relaxaturum esse simulabat; Doëring.

6. *Ad praeoccupanda .... consilia*, praevenienda, et sic impedienda. Cf. ad I, 14, n. 3. — *Provinciam regnique fines omnia convertit praesidia* verba haud dubie corrupta. *Ad provinciae regnique* etc. coni. Pigh. *Provinciam firmat ad regnique*, Stroth. *Provinciam* (h. e. eam Siciliae partem, quae in ditione Romanorum fuit) *regnique fines omni confirmat praesidio* (ut apud Cicer. de Lege Agr. I, 5), Doër.

7. *Q. Fabius... Puteolos, per bellum* (vid. ad II, 18, n. 1) *coeptum frequentari emporium* (vide XXI, 57, n. 7), *communiit, praesidiumque imposuit;* cf. c. 12, 13; XXV, 20, n. 2, et de *Puteolis* (quae urbs olim dicta *Dicaearchia*, et hod. *Puzzuoli*, seu *Puzzuolo*), puteolanoque portu et emporio Strab. V, 4, 6, pag. 245, et ad Silium, VIII, 533.

8. *In eum, quem primum diem comitialem habuit* (vide III, 11, n. 1), *comitia edixit*, non interiecto trinundino, quod alioqui inter edictum

ex itinere praeter urbem in campum descendit. Eo die quum sors praerogativae[9] Aniensi iuniorum exisset, eaque T. Otacilium, M. Aemilium Regillum consules diceret, tum Q. Fabius, silentio facto, tali oratione est usus:

VIII. « Si aut pacem in Italia, aut bellum cum eo » hoste haberemus, in quo negligentiae laxior locus » esset[1], qui vestris studiis, quae in campum ad » mandandos, quibus velitis, honores affertis, moram » ullam offerret, is mihi parum meminisse videretur » vestrae libertatis. Sed quum in hoc bello, in hoc » hoste, nunquam ab ullo duce sine ingenti nostra » clade erratum sit, eadem vos cura, qua in aciem » armati descenditis, inire suffragium ad creandos » consules decet, et sibi sic quemque dicere: Hannibali imperatori parem consulem nomino. Hoc » anno ad Capuam Iubellio Taureae[2] campano summo equiti provocanti summus romanus eques Asel» lus Claudius est oppositus: adversus Gallum, quon» dam provocantem in ponte Anienis T. Manlium, » fidentem[3] et animo et viribus, misere maiores no» stri: ob eandem causam haud multis annis post

et comitia intercedebat; Dok. Conf. ad XXV, 2; III, 35, n. 1, et Gruch. de Comit. I, 4 et 6. — *Praeter urbem*, non ingressus urbem, sed eam extra pomoerium transgressus, *in campum* Martium *descendit*; Doëring. Conf. ad II, 54, n. 13.

9. *Quum sors praerogativae Aniensi iuniorum exisset*; vide III, 51, n. 3, et XXI, 42, n. 2. Conf. loc. sim. XXVI, 22.

CAP. VIII. 1. *Negligentiae laxior locus esset*; vide ad II, 34, n. 13. — *In campum* Martium, locum comitiorum. — *Moram ullam offerret*: ita, an *afferret*, legas, decerni vix potest, ut apud Ovid. Fast. IV, 143, *apposita*, an *opposita*; Bauer. Sed h. l. praeferendum *offerret* ob praec. *affertis*.

2. *Iubellio Taureae* etc. Vide ad XXIII, 46, 47.

3. *T. Manlium fidentem* etc.; vid. VII, 10. — *Ob eandem causam*, sc. quod Valerium Gallo in certamine parem futurum esse sibi persuasum habebant Romani: sed vel delendum τὸ *ob*, vel, quia omnes codd. id ser-

» fuisse non negaverim, cur M. Valerio non diffide» retur adversus similiter provocantem arma capienti » Gallum ad certamen. Quemadmodum pedites equi» tesque optamus, ut validiores, si minus, ut pares » hosti habeamus; ita duci hostium parem impera» torem quaeramus. Quum, qui est summus in civi» tate dux, eum legerimus; tamen repente lectus, » in annum creatus, adversus veterem ac perpetuum » imperatorem comparabitur, nullis neque temporis, » neque iuris inclusum angustiis, quo minus ita » omnia gerat administretque, ut tempora postula» bunt belli. Nobis autem in apparatu ipso, ac tan» tum inchoantibus res, annus circumagitur. Quo» niam, quales viros creare vos consules deceat, sa» tis est dictum; restat, ut pauca de eis, in quos » praerogativae[4] favor inclinavit, dicam. M. Aemilius » Regillus flamen est Quirinalis, quem neque mit» tere ab sacris, neque retinere possumus, ut non » deum aut belli deseramus curam. Otacilius sororis » meae filiam uxorem atque ex ea liberos habet. Ce» terum non ea[5] vestra in me maioresque meos me» rita sunt, ut non potiorem privatis necessitudinibus » rem publicam habeam. Quilibet nautarum vecto» rumque tranquillo mari gubernare potest: ubi sae» va orta tempestas est, ac turbato mari rapitur vento

vant, *factum* ante *fuisse* excidit; Doer. — *M. Valerio* etc.; vide VII, 25.

4. *Praerogativae favor*; cf. ad c. 7, n. 9. — *M. Aemilius Regillus flamen est Quirinalis* (vide ad I, 20, n. 1), *quem neque mittere ab sacris* etc. Cf. XXXVII, 51; Epit. lib. XIX et LIX; supra ad V, 52, n. 9, et ad Tac. Ann. III, 58, n. 3; Intpp. Val. Max. I, 1, 2. Sed idem Aemilius *flamen Martialis* dicitur XXIX, 11 et 38. Hinc Pigh. Ann. ad an. 529 suspicatur, aut duos eiusdem prorsus nominis homines memorari, aut Livium in altero loco errasse. — *Ut non*, quin.

5. *Ceterum non ea*, talia (vide ad II, 29, n. 6), h. e. iam tenuia, parva, *vestra*, Patres et Quirites, *in me maioresque* etc.

» navis, tum viro et gubernatore opus est. Non tran- » quillo[6] navigamus, sed iam aliquot procellis sub- » mersi paene sumus. Itaque, quis ad gubernacula » sedeat, summa cura providendum ac praecaven- » dum vobis est. In minore te experti, T. Otacili, re » sumus: haud sane, cur ad maiora tibi fidamus, » documenti quidquam dedisti [7]. Classem hoc anno, » cui tu praefuisti, trium rerum causa paravimus: » ut Africae oram popularetur; ut tuta nobis Italiae » litora essent; ante omnia, ne supplementum cum » stipendio commeatuque ab Carthagine Hannibali » transportaretur. Create consulem T. Otacilium, non » dico, si omnia haec, sed si aliquid eorum reipu- » blicae praestitit [8]. Sin autem, te classem obtinente, » etiam, velut pacato mari, quaelibet Hannibali tuta » atque integra ab domo venerunt; si ora Italiae in- » festior hoc anno, quam Africae, fuit: quid dicere » potes, cur te potissimum ducem Hannibali hosti » opponant? Si consul esses, dictatorem dicendum » exemplo maiorum nostrorum censeremus. Nec tu » id indignari posses, aliquem in civitate romana » meliorem bello haberi, quam te. Magis nullius in- » terest, quam tua, T. Otacili, non imponi cervici- » bus tuis onus, sub quo concidas. Ego magnopere » suadeo, eodem animo, quo [9], si stantibus vobis in

6. *Non tranquillo* mari (ut paulo ante: vel tranq. tempore, seu caelo, ut XXVI, 51, n. 4, et XXXI, 23; nisi ibi est silentio, tacito) *navigamus, sed iam aliquot procellis s. p. s.*, cladibus ad Trasimenum et Cannas.

7. *Documenti quidquam dedisti*; v. ad Praef. n. 14.

8. *Sed si aliquid eorum reipublicae praestitit:* ut vide XXIII, 41. Fabius oratorum more in causae suae favorem res eius gestas elevat; Duk. et Doër. — *Quam Africae*: in hoc nomine Africae latet tertium ab Otacilio non effectum, quod Africam non infestarit classe; Bauer. Mox *hosti opponant*, scil. cives, populus. Sed malim *opponamus*, et deinde *censerem* cum Gron.

9. *Eodem animo, quo*, scil. imperatores delegeretis, *si stantibus vobis*

» aciem armatis repente delegendi duo imperatores » essent, quorum ductu atque auspicio dimicaretis, » hodie quoque consules creetis: quibus sacramento » liberi vestri dicant[10], ad quorum edictum conve- » niant, sub quorum tutela atque cura militent. La- » cus Trasimenus et Cannae tristia ad recordationem » exempla, sed ad praecavendum simile utili docu- » mento sunt[11]. Praeco, Aniensem iuniorum in suf- » fragium revoca[12].

IX. Quum T. Otacilius ferociter, eum continuare consulatum[1] velle, vociferaretur atque obstreperet, lictores ad eum accedere consul iussit; et, quia in Vrbem non inierat[2], protinus in campum ex itinere profectus, admonuit, cum securibus sibi fasces praeferri[3]. Iterum praerogativa suffragium init; creatique in ea consules Q. Fabius Maximus quartum, M. Marcellus tertium. Eosdem consules ceterae centuriae sine variatione ulla dixerunt. Et praetor unus refectus Q. Fulvius Flaccus: novi alii creati, T. Otacilius Crassus iterum, Q. Fabius consulis filius, qui tum aedilis curulis erat, P. Cornelius Lentulus. Comitiis

in aciem; vide ad II, 14, n. 2. Forte del. *si*, aut leg. *quasi;* Bauer.

10. *Quibus sacramento l. v. dicant;* vide ad II, 4, n. 7.

11. *Lacus Trasim. et Cannae .... utili documento sunt;* (cf. ad Praef. n. 14); et *utili* respondent *tristia;* Doër. *Vtiles* 17 MSS. et omnes edd. ante Crev.; *at*, vel *et* plerique MSS. et edd. ante Gron. *Vtilia documenta* 7 MSS. et Crev. *Triste ad record. exemplar* (sic omnes MSS. et edd. ante Gron.), *sed ad praecavendas similes* (scil. clades, ut passim similes ellipses in aliis vocabulis, quae non ad τὸ ῥητὸν, sed ad τὸ σημαινόμενον referuntur; de quo vide Wessel. ad Diodor. V, 54) *utiles documento sunt* (ita optimi MSS. nisi quod in iis est *praecavenda*) edidit Stroth. offensus voce *utili*, quum omne *documentum* sit *utile*.

12. *Aniensem iuniorum;* vide ad cap. 7, n. 9.

Cap. IX. 1. *Continuare consulatum;* vide ad IV, 22, n. 4.

2. *Quia in Vrbem non inierat* etc. Conf. ad cap. 7 extr.

3. *Admonuit, cum securibus sibi fasces praeferri;* vide ad II, 7, n. 7.— *Iterum praerogativa suffragium iniit;* vide supra ad cap. 7, n. 9.

praetorum perfectis, senatusconsultum factum est, *ut Q. Fulvio extra ordinem urbana provincia esset* [4]; *isque potissimus, consulibus ad bellum profectis, Vrbi praeesset.* Aquae magnae bis eo anno fuerunt; Tiberisque agros inundavit cum magna strage tectorum, pecorumque et hominum pernicie. Quinto anno secundi punici belli Q. Fabius Maximus quartum, M. Claudius Marcellus tertium, consulatum ineuntes, plus solito converterant in se civitatis animos: multis enim annis tale consulum par non fuerat. Referebant senes, sic Maximum Rullum [5] cum P. Decio ad bellum gallicum, sic postea Papirium Carviliumque adversus Samnites Bruttiosque et lucanum cum tarentino populum, consules declaratos. Absens Marcellus consul creatus [6], quum ad exercitum esset; praesenti Fabio, atque ipso comitia habente, consulatus continuatus. Tempus ac necessitas belli ac discrimen summae rerum faciebant, ne quis aut in exemplum exquireret, aut suspectum cupiditatis imperii consulem haberet. Quin laudabant potius magnitudinem animi, quod, quum summo imperatore esse opus reipublicae sciret, seque eum haud dubie esse, minoris invidiam suam, si qua ex re oriretur [7], quam utilitatem reipublicae, fecisset.

4. *Vt Q. Fulvio extra ordinem urbana provincia esset*; vide ad II, 40, n. 9, et III, 2, n. 1. — *Tiberisque agros inundavit* etc. Conf. Ind. at ad Tac. Ann. I, 76, n. 1.

5. *Maximum Rullum*, Q. Fabium Maximum Rullianum V, *cum P. Decio* Mure IV cos. an. Vrb. 457 (vide X, 22 sq.), L. *Papirium* Cursorem II, et Sp. *Carvilium* Maximum II anno Vrb. 480.

6. *Absens Marcellus consul creatus*; conf. ad IV, 42, n. 1. — *Continuatus consul.*; vid. supra ad IV, 22, n. 4. — *Discrimen summae rerum*; v. III, 5, n. 6, et VI, 17, n. 1.

7. *Invidiam suam, si qua* (aliqua) *ex re oriretur*: immo *ea re*, vel *ex ea re*, vel *ea ex re*: non alia certe res designatur, quam de qua hic agitur; Duker. Conf. supra ad librum XXIII, cap. 47, n. 2.

X. Quo die magistratum inierunt consules, senatus in Capitolio est habitus: decretumque omnium primum, ut consules sortirentur compararentve inter se [1], uter censoribus creandis comitia haberet prius, quam ad exercitum proficisceretur. Prorogatum deinde imperium omnibus, qui ad exercitus erant, iussique in provinciis manere, Ti. Graccus Luceriae, ubi cum volonum exercitu [2] erat, C. Terentius Varro in agro piceno, M'. Pomponius in gallico [3]: ex praetoribus prioris anni pro praetore Q. Mucius obtineret Sardiniam, M. Valerius ad Brundisium orae maritimae, intentus adversus omnes motus Philippi Macedonum regis, praeesset. P. Cornelio Lentulo praetori Sicilia decreta provincia; T. Otacilio classis eadem, quam adversus Carthaginienses priore anno habuisset. Prodigia eo anno multa nuntiata sunt; quae quo magis credebant simplices [4] ac religiosi homines, eo plura nuntiabantur: Lanuvii in aede intus Sospitae Iunonis [5] corvos nidum fecisse: in Apulia palmam viridem arsisse: Mantuae stagnum effusum Mincio amni cruentum visum: et Calibus creta, et Romae in foro Boario sanguine pluisse: et in vico Istrico [6] fontem

Cap. X. 1. *Compararentve inter se*; vide ad III, 2, n. 1.

2. *Cum volonum exercitu*; vide ad XXII, 57, n. 12.

3. *M'. Pomponius in gallico*; vide ad XXIII, 25, n. 4. — *Obtineret*, pro *iussumque ut obtineret*.

4. *Quae quo magis credebant simplices*, ad finem capitis; vid. I, 31, n. 1. Homo *simplex*, qui *duplici*, vel *multiplici* opponitur, est vel sincerus et candidus, vel, ut h. l., qui pro simplicitate, vel sinceritate sua nihil fraudis suspicans, facile falli potest, credulus, stultus; Doër.

5. *Lanuvi in aede intus Sospitae Iunonis*; conf. ad VIII, 14, n. 4. Tò *in* delendum censent intpp., quia in inscriptt. *intus aedibus* dicitur. *Intus* de cubiculo accipiebat Oudend. — *Mantua* sita ad *Mincium* flumen (hod. *Menzo*), vel potius lacum Benacum (*Lago di Mezo*, seu *Sotto*, *Painolo* et *Sopra*), quem efficit amnis ille, ex eo profluens. — De *Calibus* vid. ad VIII, 16, n. 1, et de *foro Boario* ad X, 23, n. 2.

6. *In vico Istrico*: in optimis MSS. *Insteio*, in aliis *Instego*. Romae fuisse vicos sic dictos, non aliunde novi-

sub terra tanta vi aquarum fluxisse, ut serias doliaque, quae in co loco erant, provoluta velut impetus torrentis tulerit: tacta de caelo [7] atrium publicum in Capitolio, aedem in campo Vulcani, arcem in Sabinis publicamque viam, murum ac portam Gabiis. Iam alia vulgata miracula erant: hastam Martis [8] Praeneste sua sponte promotam: bovem in Sicilia loquutum: infantem in utero matris in Marrucinis, *Io triumphe!* clamasse: ex muliere Spoleti virum factum: Hadriae aram in caelo speciesque hominum circum eam, cum candida veste, visas [9] esse. Quin Romae quoque in ipsa urbe, secundum apum examen in foro visum, affirmantes quidam, legiones se armatas in Ianiculo videre, concitaverunt civitatem ad arma. Qui tum in Ianiculo essent, negarunt, quemquam ibi, praeter assuetos collis eius cultores, apparuisse. Haec prodigia hostiis maioribus procurata [10] sunt ex haruspicum re-

mus. *In vico Tusco* coni. Gron. De eo vide ad II, 14, n. 4. — *Seriae* sunt, vasa fictilia, urnae similia (v. Colum. XII, 53), et grandia (septem enim amphorarum memorantur), quibus vinum, oleum, salsamenta etc. condebant; Strothius. Mox *impetu* malebat Gronovius.

7. *Tacta de caelo*, h. e. fulmine... *aedem Vulcani in campo* Martio, *et arcem in Sabinis:* ita edd. princ. quarum auctoritatem sequutus sum. *Vocem* MSS., *nucem* edd. plurimae ex emend. Vallae. Similiter memoratur quercus apud Virg. Ecl. I, 17, et arbor, templo Iovis propinqua, infra XXVII, 11 pr.: nam et alia a superstitione inter ostenta referuntur. Sed ea non a Livio inter prodigia publica memorari, nisi XXVII, 11, de insigni ac nota arbore, quae non longe ab Vrbe ac templo propinqua esset, monet Dukerus.

8. *Hastam Martis* (simulacri eius) *Praeneste sua sponte promotam*, indicium gravis belli; cf. ad XXI, 62, n. 2. *Moveri* et *commoveri* usitatiora sunt de hac re; Duk. — *Infantem in utero matris*, *Io triumphe*, *clamasse*; vide supra ad librum XXI, cap. 62, n. 1.

9. *Speciesque hominum circum eam, cum candida veste, visas esse;* vid. ad XXI, 62, n. 4. — *Secundum apum examen in foro visum*; postquam id visum erat. Conf. I, 4, n. 1, et XXI, 46, n. 1. Post *visum* omnes MSS. et edd. ante Gruter. addunt glossema: *quod mirabile est, quia rarum*, quod suadente Lipsio eiectum.

10. *Haec prodigia hostiis maioribus procurata;* vide ad I, 20, n. 11. —

sponso: et supplicatio omnibus deis, quorum pulvinaria Romae essent, indicta est.

XI. Perpetratis, quae ad pacem deum[1] pertinebant, de republica belloque gerendo, et quantum copiarum, et ubi quaeque essent, consules ad senatum retulerunt. Duodeviginti legionibus bellum geri placuit: binas consules sibi sumere: binis Galliam Siciliamque ac Sardiniam obtineri, duabusque Q. Fabium praetorem Apuliae, duabus volonum Ti. Gracchum circa Luceriam praeesse: singulas C. Terentio proconsuli ad Picenum, et M. Valerio ad classem circa Brundisium relinqui, et duas Vrbi praesidio esse. Hic ut numerus legionum expleretur, sex novae legiones erant scribendae. Eas primo quoque tempore consules scribere iussi, et classem parare; ut cum eis navibus, quae pro Calabriae litoribus in statione essent, centum quinquaginta longarum navium classis[2] eo anno expleretur. Delectu habito, et centum navibus novis deductis[3], Q. Fabius comitia censoribus creandis habuit: creati M. Atilius Regulus et P. Furius Philus. Quum increbresceret rumor, bellum in Sicilia esse, T. Otacilius eo cum classe proficisci iussus est. Quum deessent nautae, consules ex senatusconsulto edixerunt, *ut*, *qui*, *L. Aemilio*, *C. Flaminio censoribus*, *millibus aeris quinquaginta ipse aut pater eius census fuisset usque ad centum millia*[4], *aut cui postea res tanta esset facta*, *nautam unum cum sex*

Supplicatio omnibus deis, *quorum pulvinaria* etc.; vide ad III, 63, n. 2, et V, 13, n. 5.

Cap. XI. 1. *Ad pacem deum* exposcendam; vide ad I, 16, n. 4.

2. *Longarum navium classis*; vide ad XXI, 17, n. 5.

3. *Navibus novis deductis*; vide ad VIII, 26, n. 1.

4. *Millibus aeris L.... census fuisset usque ad C millia* etc. Conf. I, 43. — *Res tanta*, scil. familiaris. — *Decies* centena millia *aeris* seu assium fera 320000 imperialium nostri argenti, si ratio ad aes grave exigitur; Stroth.

mensium stipendio daret: qui supra centum millia usque ad trecenta millia, tres nautas cum stipendio annuo: qui supra trecenta millia usque ad decies aeris, quinque nautas: qui supra decies, septem: senatores octo nautas cum annuo stipendio darent. Ex hoc edicto dati nautae, armati, instructique ab dominis, cum triginta dierum coctis cibariis naves conscenderunt. Tum primum est factum, ut classis romana sociis navalibus [5], privata impensa paratis, compleretur.

XII. Hic maior solito apparatus praecipue conterruit Campanos [1], ne ab obsidione Capuae bellum eius anni Romani inciperent. Itaque legatos Hannibalem oratum miserunt, ut Capuam exercitum admoveret: *ad eam oppugnandam novos exercitus scribi Romae; nec ullius urbis defectioni magis infensos eorum animos esse.* Id quia tam trepidi nuntiabant, maturandum Hannibal ratus, ne praevenirent Romani, profectus Arpis, ad Tifata in veteribus castris [2] super Capuam consedit. Inde Numidis Hispanisque ad praesidium simul castrorum, simul Capuae relictis, cum cetero exercitu ad lacum Averni per speciem sacrificandi [3],

5. *Vt classis rom. sociis navalibus* (vide IX, 38, n. 1) *compleretur* voc. prop. ut gr. πληροῦν, unde socii navales τὸ πλήρωμα, vel τὰ πληρώματα, Stroth. Hinc et cohors sociorum naval. ac remigum, quorum numerus certus requiritur, Cic. Verr. V, 51, et al. *numerus* vocatur; Doëring. Conf. Scheff. de Mil. nav. II, 3, p. 105. — *Privata impensa*, privatorum impensis.

Cap. XII. 1. *Conterruit Campanos*, iis timorem, seu metum iniecit, *ne* etc. Sic *terruit ne*, apud Hor. Od. I, 2, 5.

2. *Ad Tifata, in veteribus castris*; vide ad XXIII, 36 pr. — *Ad lacum Averni*; vide ad Sil. VI, 154; XII, 116 seq.

3. *Per speciem sacrificandi*; vid. ad II, 32, n. 2, et VI, 14, n. 2. Sacrum vero, quod perpetravit (vid. cap. 13 med.), factum forte diis inferis, ut ibidem ab Aenea, Scipione et aliis. Cf. Virg. Aen. VI, 236 sq. et Sil. XIII, 417 sq. *ut tentaret Puteolos* (vide ad IX, 35, n. 1), *quodque ibi praesidii erat*; vide supra ad cap. 7, n. 7. — *Maximus*, Q. Fabius Maximus; vide XXV, 20, n. 2.

re ipsa ut tentaret Puteolos quodque ibi praesidii erat, descendit. Maximus, postquam Hannibalem Arpis profectum, et regredi in Campaniam, allatum est, nec die nec nocte intermisso itinere, ad exercitum redit: et Ti. Gracchum ab Luceria Beneventum copias admovere, Q. Fabium praetorem (is filius consulis erat) Luceriam [4] Graccho succedere iubet. In Siciliam eodem tempore duo praetores profecti, P. Cornelius ad exercitum, Otacilius, qui maritimae orae reique navali praeesset; et ceteri in suas quisque provincias profecti: et, quibus prorogatum imperium erat, easdem, quas priore anno, regiones obtinuerunt.

XIII. Ad Hannibalem, quum ad lacum Averni esset, quinque nobiles iuvenes ab Tarento venerunt, partim ad Trasimenum lacum, partim ad Cannas capti, dimissique domos [1] cum eadem comitate, qua usus adversus omnes Romanorum socios Poenus fuerat. Ii, *memores beneficiorum eius perpulisse magnam partem se iuventutis Tarentinae*, referunt, *ut Hannibalis amicitiam ac societatem, quam populi romani, mallent*; *legatosque ab suis missos* [2] *rogare Hannibalem, ut exercitum propius Tarentum admoveat. Si signa eius, si castra conspecta a Tarento sint, haud ullam intercessuram moram, quin urbs dedatur. In potestate iuniorum plebem, in manu plebis rem tarentinam esse.* Hannibal collaudatos eos, oneratosque ingentibus promissis domum ad coepta maturanda

4. *Q. Fabium praetorem Luceriam*, scil. proficisci, et *Graccho succedere*. Mox dele prius *profecti*; Gron.

Cap. XIII. 1. *Dimissique domos cum eadem comitate, qua usus adversus omnes* etc. Conf. ad librum XXII, c. 7 et 58.

2. *Legatosque ab suis missos*, scil. *se*: quod pron. saepe omittitur, praecipue ubi, ut h. l., praecessit. Confer ad IV, 57, n. 1; XXII, 60, n. 5; XXIII, 3, n. 4; Drakenb. ad h. l. et Gron. ad XXVI, 39; XXX, 22, et XL, 42.

redire iubet: se in tempore adfuturum esse: hac cum spe dimissi Tarentini. Ipsum ingens cupido incesserat Tarenti potiundi: urbem esse videbat, quum opulentam nobilemque, tum maritimam, et in Macedoniam opportune versam; regemque Philippum hunc portum, si transiret in Italiam, quum Brundisium Romani haberent, petiturum. Sacro inde perpetrato, ad quod venerat, et, dum ibi moratur, pervastato agro cumano usque ad Miseni promontorium, Puteolos repente agmen convertit, ad opprimendum praesidium romanum. Sex millia hominum erant, et locus munimento quoque, non natura modo, tutus. Triduum ibi moratus Poenus, ab omni parte tentato praesidio [3], deinde, ut nihil procedebat [4], ad populandum agrum neapolitanum, magis ira quam potiundae urbis spe, processit. Adventu eius in propinquum agrum nolana mota est [5] plebs, iam diu aversa ab Romanis, et infesta senatui suo. Itaque legati ad arcessendum Hannibalem, cum haud dubio promisso tradendae urbis, venerunt. Praevenit inceptum eorum Marcellus consul, a primoribus accitus: die uno Suessulam a Calibus, quum Vulturnus amnis traiicientem moratus esset, contenderat. Inde proxima nocte sex millia peditum, equitesque trecentos, qui praesidio senatui essent, Nolam intromisit: et, uti a consule omnia impigre facta sunt ad praeoccupandam Nolam, ita Hannibal tempus terebat; bis iam ante nequidquam tentata re, segnior ad credendum Nolanis factus.

3. *Ab omni parte tentato praesidio;* vide ad IX, 35, n. 1.

4. *Vt nihil procedebat* (vide ad II, 41, n. 1)... *processit;* conf. ad I, 3, n. 8. Ingrata negligentia, etsi verbis non eadem vis est.

5. *Nolana mota est plebs... accitus;* conf. XXIII, 14, 39.

XIV. Iisdem diebus et Q. Fabius consul ad Casilinum tentandum [1], quod praesidio punico tenebatur, venit; et ad Beneventum, velut ex composito, parte altera Hanno ex Bruttiis cum magna peditum equitumque manu, altera Ti. Gracchus ab Luceria accessit; qui primo oppidum intravit. Deinde, ut Hannonem tria millia ferme ab urbe ad Calorem [2] fluvium castra posuisse, et inde agrum populari audivit, et ipse, egressus moenibus, mille ferme passus ab hoste castra locat, ibique concionem militum habuit. Legiones magna ex parte volonum habebat; qui iam alterum annum libertatem tacite mereri, quam postulare palam, maluerant. Senserat tamen hibernis egrediens murmur in agmine esse quaerentium, *en unquam liberi militaturi essent* [3]? scripseratque senatui, non tam quid desiderarent, quam quid meruissent: *bona fortique opera eorum se ad eam diem usum: neque ad exemplum iusti militis quidquam eis, praeter libertatem, deesse.* De eo permissum ipsi erat, faceret [4], quod e republica duceret esse. Itaque prius, quam cum hoste manum consereret, pronuntiat, *tempus venisse eis libertatis, quam diu sperassent, potiundae. Postero die signis collatis dimicaturum puro*

Cap. XIV. 1. *Ad Casilinum tentandum* (vide ad IX, 35, n. 1), *quod praesidio punico tenebatur*; vide ad XXIII, 20 pr.

2. *Ad Calorem fluvium* (hodie *il Calore*) quem Sabatus flum. (hodie *il Sabato*) apud Beneventum excipit. Ab hoc, vel ab oppido, ei apposito, denominati videntur *Sabatini* XXVI, 33. — *Volonum*; vide sup. ad XXII, 57, n. 12.

3. *En unquam liberi militaturi*; vide ad IV, 3, n. 6. — *Usque ad eam diem.* — *Ad exemplum iusti*, perfecti, veri legitimi (vide ad I, 4, n. 5), *militis* repraesentandum, vel laudem eius tuendam; Doër. *Exemplum* forte modus et ratio, ut XXXI, 12 al.

4. *De eo permissum ipsi erat, ut faceret* (conf. cap. 16, n. 9) *quod e rep. duceret esse*; vide ad XXII, 39, n. 1. — *Puro ac patenti campo*; vide ad XXI, 32, n. 7. — *Servili supplicio*; verberibus, cruciatibus, cruce. — *Fortunam in manu esse*; vide ad V, 20, n. 1.

ac patenti campo, ubi sine ullo insidiarum metu verà virtute geri res posset: qui caput hostis retulisset, eum se extemplo liberum iussurum esse: qui loco cessisset, in eum servili supplicio animadversurum. Suam cuique fortunam in manu esse: libertatis auctorem eis non se fore solum [5], *sed consulem M. Marcellum et universos Patres; quos, consultos ab se de libertate eorum, sibi permisisse.* Literas inde consulis ac senatusconsultum recitavit: ad quae clamor cum ingenti assensu est sublatus. Pugnam poscebant, signumque ut daret extemplo, ferociter instabant. Gracchus, proelio in posterum diem pronuntiato, concionem dimisit. Milites laeti, praecipue quibus merces navatae in unnm diem operae libertas futura erat, armis expediendis [6] quod reliquum consumunt.

XV. Postero die, ubi signa coeperunt canere [1], primi omnium parati instructique ad praetorium conveniunt. Sole orto, Gracchus in aciem copias educit: nec hostes moram dimicandi fecerunt. Decem et septem millia peditum erant, maxima ex parte Bruttii ac Lucani: equites mille ducenti; inter quos pauci admodum Italici, ceteri Numidae fere omnes Maurique. Pugnatum est et acriter, et diu. Quatuor horis neutro inclinata est pugna: nec alia magis Romanum impediebat res, quam capita hostium pretia libertati facta [2]. Nam ut quisque hostem impigre occi-

5. *Non se fore solum, sed* (etiam) *consulem M. Marcellum et u. P.*, ita omnes MSS. et edd. ante Gronov. qui e coni. *sed* pro *et* reposuit. At Livio invitis MSS. elegantia non obtrudenda; Strothius. — *Instabant*; vide ad X, 27, n. 4.

6. *Armis expediendis*; vide ad I, 53, n. 3. — *Quod reliquum*, sc. *diei fuit*, quae verba addi in edd. ante Gron.; sed ab optimis MSS. abesse, ac facile ex praec. et seq. intelligi monet Drak. *Diei* pro *quod* dedit Gron.

Cap. XV. 1. *Signa coeperunt canere*; vide ad VII, 40, n. 4.

2. *Pretia libertati facta.* Scribendum *libertatis* coniiciebat illustriss. N. Heinsius ad Ov. Her. VI, 146. Sed

derat, primum capite aegre inter turbam tumultumque abscidendo tempus terebat: deinde, occupata dextra tenendo caput, fortissimus quisque pugnator esse desierat: segnibus ac timidis tradita pugna erat. Quod ubi tribuni militum Graccho nuntiaverunt, *neminem stantem iam vulnerari hostem, carnificari iacentes, et in dextris militum pro gladiis humana capita esse:* signum dari propere iussit, *proiicerent capita invaderentque hostem. Claram satis et insignem virtutem esse: nec dubiam libertatem futuram strenuis viris.* Tum redintegrata pugna est, et eques etiam in hostem emissus: quibus quum impigre Numidae concurrissent, nec segnior equitum, quam peditum, pugna esset, iterum in dubium adducta res. Quum utrinque duces, Romanus Bruttium Lucanumque, toties a maioribus suis victos subactosque; Poenus mancipia romana et ex ergastulo militem verbis obtereret [3]; postremo pronuntiat Gracchus, *esse nihil, quod de libertate sperarent, nisi eo die fusi fugatique hostes essent.*

XVI. Ea demum vox ita animos accendit, atque renovato [1] clamore, velut alii repente facti, tanta vi se in hostem intulerunt, ut sustineri ultra non possent. Primo antesignani Poenorum, deinde signa perturbata, postremo tota impulsa acies; inde haud dubie terga data; ruuntque fugientes in castra, adeo pavidi trepidique, ut ne in portis quidem aut vallo

volgatum omnes codd. defendunt, illudque dictum esse putat Drak. eodem modo quo *locus seditioni*, *munimentum libertati*, et similia quae passim occurrunt. Lem. — *Primum capite aegre.... abscidendo* optimi MSS. *Capita abscindendo* edd. ante Drak. Conf. ad I, 53, n. 3, et IV, 19, n. 5.

3. *Verbis obt.*; v. XXIII, 43, n. 6.

Cap. XVI. 1. *Ea demum vox ira animos accendit. Renovato* etc. bene coni. Gron. quia τὸ *atque* a plerisque MSS. abest. — *Primo antesignani Poenorum, deinde sig. perturbata, postr. tota impulsa acies*; vide I, 14, n. 8; II, 20, n. 3, et VIII, 9, n. 9.

quisquam restiterit, ac prope continenti agmine [2] Romani insequuti novum de integro proelium, inclusi hostium vallo, ediderint. Ibi, sicut pugna impeditior in angustiis, ita caedes atrocior fuit: et adiuvere captivi, qui, rapto inter tumultum ferro, conglobati et ab tergo cceiderunt Poenos, et fugam impedierunt. Itaque minus duo millia hominum ex tanto exercitu, et ea maior pars equitum [3], cum ipso duce effugerunt: alii omnes caesi aut capti; capta et signa duodequadraginta: ex victoribus duo millia ferme cecidere. Praeda omnis (praeterquam hominum captorum) militi concessa est: et pecus exceptum est, quod intra dies triginta domini cognovissent [4]. Quum praeda onusti in castra redissent, quatuor millia ferme volonum militum, qui pugnaverant segnius, nec in castra irruperant simul, metu poenae collem haud procul castris ceperunt. Postero die per tribunos militum inde deducti, concione militum advocata a Graccho, superveniunt. Vbi quum proconsul veteres milites primum, prout cuiusque virtus atque opera in ea pugna fuerat, militaribus donis donasset, tunc, quod ad volones attineret, *omnes*, ait, *malle laudatos a se, dignos indignosque, quam quemquam eo die castigatum esse. Quod bonum, faustum, felixque reipublicae ipsisque esset, omnes eos liberos esse iubere.* Ad quam vocem quum clamor ingenti alacritate sublatus esset, ac nunc complexi inter se gratulantesque, nunc manus ad caelum tollentes, bona omnia populo romano Gracchoque ipsi precarentur; tum Gracchus: « Prius» quam omnes iure libertatis aequassem, inquit,

2. *Prope continenti agmine*; vid. ad I, 29, n. 5.

3. *Et ea maior pars equitum*; vid. ad XXIII, 35, n. 4.

4. *Quod domini cognovissent*; vide ad III, 10, n. 1.

» neminem nota strenui aut ignavi militis notasse » volui [5]. Nunc, exsoluta iam fide publica [6], ne di- » scrimen omne virtutis ignaviaeque pereat, nomina » eorum, qui, detrectatae pugnae memores, seces- » sionem paulo ante fecerunt, referri ad me iubebo: » citatosque singulos iureiurando adigam, nisi queis » morbus causa erit, non aliter, quam stantes, ci- » bum potionemque [7], quoad stipendia facient, ca- » pturos esse. Hanc mulctam ita aequo animo feretis, » si reputabitis, nulla ignaviae nota leviore vos de- » signari potuisse. » Signum deinde colligendi vasa dedit: militesque praedam portantes agentesque [8], per lasciviam ac iocum ita ludibundi Beneventum rediere, ut ab epulis per celebrem festumque diem actis, non ex acie, reverti viderentur. Beneventani omnes turba effusa quum obviam ad portas exissent, complecti milites, gratulari, vocare in hospitium. Apparata convivia omnibus in propatulo aedium [9]

5. *Neminem nota strenui aut ignavi militis notassa volui*, forte *notare*. Dictio haec petita a nota censoria, quae plerumque, nec tamen semper, ad ignominiam poenamque pertinebat, et pro ira ponitur. Mox *nota designare* eodem sensu dicitur: nam *notare aliquem* propr. est, eum ita insignire, ut agnosci queat at ab aliis discerni. Conf. ad XXXIX, 42, n. 4.

6. *Exsoluta iam fide publica*; vide ad III, 19, n. 1.

7. *Non aliter, quam stantes, cibum potionemqua capturos*, etiam in coena: nam vulgo omnes stantes prandebant; Duk. Conf. Lips. Mil. rom. V, 16, 18, et Schel. ad Polyb. c. 10. Hinc mox *epulati sunt alii accubantes, alii stantes*. De ipsa *mulcta*, h. e. poena (vide ad II, 52, n. 5), conf. ad III, 29, n. 1. — *Colligendi vasa*; vide ad I, 24, n. 7.

8. *Praedam portantes agentesque*; vide ad III, 37, n. 4.

9. *In propatulo aedium*; vide ad V, 13, n. 6. — *Gracchus ita*, oratus, *permisit*, ut *in publico* a. o. Confer ad cap. 14, n. 4, et ad II, 24, n. 6. — *Pileati*: nam pileus, h. e. *lana alba*, qua *caput velabatur*, erat libertatis insigne, quod servi manu missi accipiebant: unde cap. 32 extr. *servi ad pileum vocati*, i. e. promissa libertate ad arma capienda excitati. Hinc etiam XXX, 45, n. 4, et XXXVIII, 55, n. 2. Q. Terentius Culleo, captivitate liberatus a Scipione (vide XXX, 43), tum triumphantem libertatis auctorem *pileo capiti imposito*, sequutus, tum mortui funus prosequutus d ci-

fuerant: ad ea invitabant, Gracchumque orabant, ut epulari permitteret militibus. Et Gracchus ita permisit, in publico epularentur omnes: ante suas quibusque fores prolata omnia. Pileati aut lana alba velatis capitibus volones epulati sunt; alii accubantes, alii stantes, qui simul ministrabant vescebanturque. Digna res visa, ut simulacrum celebrati eius diei Gracchus, postqam Romam rediit, pingi iuberet in aede Libertatis, quam pater eius in Aventino ex mulctatitia pecunia [10] faciendam curavit dedicavitque.

XVII. Dum haec ad Beneventum geruntur, Hannibal, depopulatus agrum neapolitanum, ad Nolam castra movet [1]. Quem ubi adventare consul sensit,

tur; et XXXIII, 23, *Coloni pileati*. vocantor, quasi liberti imperatoris; et XLV, 44 extr. *Polybius tradit, Prusiam pileatum, capite raso, obviam ire legatis solitum, libertumque se populi romani ferre, et ideo insignia ordinis eius gerere:* nam maon missi raso capite calvi capiebant pileum; vide Polyb. XXX, 16, et qui ex eodem foute baoserunt, Diodor. Ecl. XXII de Legat. tom. II, p. 625, ed. Wessel. et Appian. Mithrid. II. Conf. iufra XXXIV, 52 extr. Plaut. Amph. I, 1, 306; Serv. ad Virg. Aen. VIII, 564. Nonius: *qui liberi fiebant, ea causa calvi erant, quod tempestatem servitutis videbantur effugere; nam naufragio liberati vel qui e morbo periculoso convaluerunt, laetitiae causa solent caput radere.* Vide ad Iuvenal. XII, 81. Ceterum Vrsinus infra ad XLV, 44, monet, ex Diodori l. l. hoc quoque intelligi, novos libertos apud Romanos albis et vestibus et pileo olim usos fuisse, ut nunc itidem, qui ex antiqui hostis servitote, salutari aqua tincti, libsrentur. — *Volones*; vide ad XII, 57, n. 12. — *Alii stantes*; conf. not. 7.

10. *Ex mulctatitia pecunia*, quam sc. censor aut potios aedilis esegerat; Stroth. Conf. Ind. voc. *pecuniam*. De *aede Libertatis* et in pr. *atrio* eius cf. XXV, 7; XXXIV, 44, XLV, 15; Duk. ad XXV, 7, 12, et Casaub. ad Suet. Aug. 29.

Cap. XVII. 1. *Ad Nolam castra movet.* Vossius emendat *movit*, a quo dissentitur Walchius, Emend. p. 185. Sane hoc certissimum est, *dum*, qua sumitur h. l. significatione, frequentissime iungi tempori praesenti, etiam in re praeterita, ideoque circumseptum videri fere temporibus historicis: modo ne quis illud sine exceptione fieri putet, aut, ubi praesenti iunctum est, adiunctum ei praeteritum quaerat. De priore re vid. egregie monentem Voss. ad Virgil. Ge. IV, 560. Lem. — *Pomponio propraetore*: cf. XXIII, 25, n. 4. — *C. Claud. Neronem.* Praenomen ex codice Puteau. adiecit Crever., quem alii editores sequuti sunt, quum in reliquis inter-

Pomponio propraetore cum eo exercitu, qui super Suessulam in castris erat, accito, ire obviam hosti parat nec moram dimicandi facere. C. Claudium Neronem cum robore equitum silentio noctis per aversam maxime ab hoste portam[2] emittit; circumvectumque occulte subsequi sensim agmen hostium iubet, et, quum coortum proelium videret, ab tergo se obiicere. Id errore viarum, an exiguitate temporis, Nero exsequi non potuerit, incertum est. Absente eo quum proelium commissum esset, superior quidem haud dubie Romanus erat: sed, quia equites non adfuere in tempore, ratio compositae rei[3] turbata est. Non ausus insequi cedentes Marcellus, vincentibus suis signum receptui dedit. Plus tamen duo millia hostium eo die caesa traduntur: Romani minus quadringentis. Solis fere occasu Nero, diem noctemque nequidquam fatigatis equis hominibusque, ne viso quidem hoste rediens, adeo graviter est ab consule increpitus, ut per eum stetisse diceret[4], quo minus accepta ad Cannas redderetur hosti clades. Postero die Romanus in aciem descendit: Poenus, tacita etiam confessione victus, castris se tenuit. Tertio die, silentio noctis, omissa spe Nolae potiundae, rei nunquam prospere tentatae, Tarentum ad certiorem spem proditionis proficiscitur.

XVIII. Nec minore animo res romana domi, quam militiae, gerebatur[1]. Censores, vacui ab operum lo-

septum sit a prima litera vocis sequentis. Lem.

2. *Per aversam m. ab hoste port.*; vide ad III, 5, n. 3.

3. *Ratio compositae rei*; nos: *der verabredete Plan*: Stroth. — *Romani caesi minus quadringentis*; forte *quadringenti*, ut *plus duo millia*, more Livii, nec tamen perpetuo. Conf. ad III, 64, n. 5, et IV, 52, n. 6.

4. *Vt per eum stetisse diceret* (vide ad II, 31, n. 7), *quo minus accepta redderetur hosti clades*; vide ad III, 60, n. 5.

Cap. XVIII. 1. *Res romana domi, quam militiae, gerebatur*; vide ad II,

canilorum cura, propter inopiam aerarii, ad mores hominum regendos animum adverterunt castigandaque vitia, quae, velut diutinis morbis aegra corpora ex se gignunt, nata bello erant. Primum eos citaverunt, qui post cannensem pugnam rempublicam deseruisse Italiaque excessisse velle[2] dicebantur. Princeps eorum L. Caecilius Metellus quaestor tum forte erat. Iusso deinde eo ceterisque eiusdem noxae reis causam dicere, quum purgari nequissent, pronuntiarunt, verba orationemque eos adversus rempublicam habuisse, quo coniuratio deserendae Italiae causa fieret. Secundum eos[3] citati nimis callidi exsolvendi iurisiurandi interpretes; qui captivorum, ex itinere regressi clam in castra Hannibalis, solutum, quod iuraverant redituros, rebantur. His superioribusque illis equi adempti[4], qui publicum equum habebant; tribuque moti, aerarii omnes facti. Neque senatu modo aut equestri ordine regendo cura se censorum tenuit. Nomina omnium ex iuniorum tabulis excerpserunt, qui quadriennio non militassent, quibus neque vacatio iusta militiae[5], neque morbus causa fuisset: et ea supra duo millia nominum in aerarios

64, n. 3, et I, 34, n. 15. — *Operum locandorum cura*; v. ad V, 23, n. 6. — *Ex se gignunt*, sc. vitia; Drak.

2. *Remp. deseruisse Italiaque excessisse velle* pro: *deserere et excedere voluisse*; Strothius. De re ipsa et de *L. Caecilio Metello* vide sup. ad librum XXII, cap. 53.

3. *Secundum eos* (vide I, 4, n. 1) *citati nimis callidi . . . rebantur*; vide XXII, 61. — *Exsolvendi iurisiurandi*, ut mox: *solutum*, *quod iuraverant*. Conf. supra ad librum III, cap. 19, n. 1.

4. *Equi adempti*; conf. Ind., Suet. Calig. 16; Gell. IV, 12, 20. In recognitione seu recensione et probatione equitum, quam censores singulis lustris instituebant, equites vel *vendere* vel *traducere equum* iubebantur. Cf. Drak. — *Publicum equum*; v. I, 43, et V, 7. — *Tribu moti, aerarii omnes facti*; vide IV, 24, n. 5.

5. *Vacatio iusta militiae, n. m.*; v. IV, 26, n. 7. Mox totum *supra duo millia* substantive accipitur; Str.

relata, tribuque omnes moti. Additumque inerti censoriae notae[6] triste senatusconsultum: ut ii omnes, quos censores notassent, pedibus mererent, mitterenturque in Siciliam ad cannensis exercitus reliquias, cui militum generi non prius, quam pulsus Italia hostis esset, finitum stipendiorum tempus erat. Quum censores, ob inopiam aerarii, se iam locationibus abstinerent aedium sacrarum tuendarum[7] curuliumque equorum praebendorum ac similium his rerum; convenere ad eos frequentes, qui hastae huius generis assueverant[8], hortatique censores, ut omnia perinde agerent, locarent, ac si pecunia in aerario esset: neminem, nisi bello confecto, pecuniam ab aerario petiturum esse. Convenere deinde

6. *Inerti censoriae notae*, quae ignominiam tantum inurebat, neque simul iniungebat quid molestiae bellicorumque laborum, et quidem temporibus iis, quibus inopia erat liberorum capitum (conf. XXII, 57 extr.), et resp. maxime in bellis indigebat civium opera. Hinc *additum triste senatusconsultum*, *ut* etc. Pro *inerti* in plerisque MSS. legitur *merci*, *meriei*, *meri*, *tamerici*, *marti*. Hinc viri docti coni. *tam amarae*, *inertiae* (ob inertiam inustae; ut putant), *tam tetricae*, *tam atroci*, *tam truci*, *Mamerci* (ut haec nota a Mamerco Aemilio, quem censores primum ea notaverint, per proverbium sic dicta sit, ut *imperia Manliana* aliaque ab eo, qui illa primus vel fecerit vel passus sit), et *insuper*. Omnibus his praeferenda lectio vulgata, eiusque depravationes haud dubie sunt ea, quae MSS. exhibent: nam nullas paene literas librarii saepius permutarunt, quam *in* et *m*. — *Pedibus mererent* (vide ad III, 24, n. 4) arma et militiam mutantes, h. e. ab honestiore eius genere transcripti in humilius et simul onerosius, equites in peditum, pedites in funditorum numerum relati. Cf. infra ad XXV, 6, n. 10; Frontini Strat. IV, 1, 18 et 31; Val. Max. II, 7, 4 et 15.

7. *Se locationib. abstinerent aedium sacrarum tuendarum*; vide ad V, 23, n. 6, et VI, 4, n. 4. — *Curules equi*, ut ex Festo, ex glossar. vett. graecolatinis et codice tam Theodos. quam Iustin. patet, sunt equi quadrigales, ad vehendas quadrigas in ludis circensibus publice *praebendi*, vel ab redemptoribus, pretio a locantibus censoribus ex aerario accepto. Stroth. Conf. Duker. — *Ac similium his rerum* locandarum; vide ad V, 23, n. 6.

8. *Qui hastae huius generis assueverant*, redemptioni in auctione: nam opera publica exstruenda aliaque negotia, hasta a censoribus posita, ut et apud nos, auctione quadam facta, minimum postulanti locabantur; Str. Confer infra ad IV, 53, n. 4, et V, 23, n. 6.

domini eorum, quos Ti. Sempronius ad Beneventum manu emiserat [9]: arcessitosque se ab triumviris mensariis [10] esse dixerunt, ut pretia servorum acciperent: ceterum non ante, quam bello confecto, accepturos esse. Quum haec inclinatio animorum plebis ad sustinendam inopiam aerarii fieret; pecuniae quoque pupillares primo, deinde viduarum, coeptae conferri; nusquam eas tutius sanctiusque deponere credentibus, qui deferebant, quam in publica fide [11]. Inde, si quid emptum paratumque pupillis ac viduis foret, a quaestore perscribebatur [12]. Manavit ea privatorum benignitas ex urbe etiam in castra, ut non eques,

9. *Ad Beneventum manu emiserat*, e potestate dominorum, h. e. libertate donaverat. De re vide cap. 16.

10. *Ab triumviris mensariis*; vide ad VII, 21, n. 3.

11. *Quam in publica fide*; vide ad II, 30, n. 1.

12. *A quaestore perscribebatur*; sc. solvendum; ut apud Hor. Sat. II, 3, 69, *scribe decem a Nerio:* nam quaestor, tanquam debitor, a tutoribus pupillorum ac viduarum per scripturam dalegabatur creditoribus, a quibus pupillis viduisque aliquid emptum paratumque erat, ut hi pretia illarum rerum a quaestore ex pecuniis pupillaribus ac viduarum, apud aerarium depositis, reciperent. Conf. ad Suet. Caes. 42. Plerumque quidem *perscribere argentum* dicitur debitor, qui per argentarium et scripturam mensae creditori solvit. « Tum *a quaestore perscribebatur* est: quaestor creditoribus pupillorum ac viduarum, quod ab his debebatur per scripturam mensae ab argentario solvebat, qui deinde pecuniam illam a quaestore et aerario repeteret. Sed dubito nonnihil an haec sit sententia Livii. Nam quo ambages illas in hac re? et cur quaestor ipse non malebat creditoribus pupillorum ac viduarum satisfacere, quam eos ad argentarium, deinde ab aerario, quod his solverat, repetiturum mittere? » Duker. Sed puto, eos nunc a quaestore pro pretio modo scripturam, finito demum bello pecuniam ipsam recepisse: *perscribere* autem *pecuniam* modus solvendi erat, non parata pecunia, sed literis, quibus solutio in mensarium (vide ad VII, 21, n. 3) aut alium quendam conferebatur; Str. Cicero eodem sensu dicit *attribuere pecuniam* et *per attributionem solvere*, ut nos *per assignationem*. Cf. Ernesti Clav. Ciceron. in v. *attributio*, *attributus*, *perscribere*; et Intpp. Sueton. Caes. 42, ubi quidam hoc verbum accipiunt non de solutione, sed satisfactione, quum debitor (qui h. l. quaestor est) creditori cavebat datis pigneribus, vel hypothecis, vel alio quocumque modo. Eodem h. l. referendum videtur. Ceterum *attribuere pecuniam* est etiam assignare, XL, 46, 51; XLIV, 16. Cf. Varr. Ling. lat. IV, 42, et Ascon. ad Cicer. Verr. I, 13.

non centurio stipendium acciperent, mercenariumque increpantes vocarent, qui accepisset.

XIX. Q. Fabius consul ad Casilinum castra habebat, quod duum millium Campanorum et septingentorum militum Hannibalis tenebatur praesidio. Praeerat Statius Metius [1], missus ab Cn. Magio Atellano, qui eo anno medixtuticus erat [2], servitiaque et plebem promiscue armabat, ut castra romana invaderet, intento consule ad Casilinum oppugnandum. Nihil eorum Fabium fefellit: itaque Nolam ad collegam mittit [3], *altero exercitu, dum Casilinum oppugnatur, opus esse, qui Campanis opponatur. Vel ipse, relicto Nolae praesidio modico, veniret, vel, si eum Nola teneret, et necdum securae res ab Hannibale essent, se Ti. Gracchum proconsulem a Benevento acciturum.* Hoc nuntio Marcellus, duobus militum millibus Nolae in praesidio relictis, cum cetero exercitu Casilinum venit, adventuque eius Campani, iam moventes sese, quieverunt. Ita a duobus consulibus Casilinum oppugnari coeptum. Vbi quum multa, succedentes temere moenibus, romani milites acciperent vulnera, neque satis inceptis succederet [4], Fabius omittendam rem parvam ac iuxta magnis difficilem, abscedendumque inde censebat, quum res maiores instarent. Marcellus, multa magnis ducibus sicut non aggredienda, ita semel aggressis non dimittenda esse, dicendo, quia

Cap. XIX. 1. *Statius Metius*, praenomen duo (quod dubium), unde ex vet. libro forte leg. *S. Minius*; Sigon. Cf. ad XXIII, 8, n. 1.

2. *Medixtuticus erat*; vide supra ad XXIII, 35, n. 7.

3. *Nolam ad collegam mittit* etc.; vide ad VIII, 19, n. 10. — *Se Gracchum a Benevento acciturum*, immo adsciturum; Ern. Conf. IV, 31, n. 6. — *Hoc nuntio*, scil. perlato vel accepto; nisi leg. *nuntiato*.

4. *Inceptis succederet*; vide ad VIII, 25, n. 6. Ad negligentiam orationis refer verbum *succedere* bis positum, etsi diverso significatu. — *Iuxta magnis difficilem*; vide ad V, 6, n. 3.

magna famae momenta in utramque partem[5] fierent, tenuit, ne irrito incepto abiretur. Vineae inde omniaque alia operum machinationumque genera quum admoverentur, Campanique Fabium orarent, ut abire Capuam tuto liceret; paucis egressis, Marcellus portam, qua egrediebantur, occupavit, caedesque promiscue omnium circa portam primo, deinde, irruptione facta, etiam in urbe fieri coepta est. Quinquaginta fere primo egressi Campanorum, quum ad Fabium confugissent, praesidio eius Capuam pervenerunt. Casilinum, inter colloquia cunctationemque petentium fidem [6], per occasionem captum est. Captivi, quique Campanorum, quique Hannibalis militum erant, Romam missi, atque ibi in carcere inclusi sunt: oppidanorum turba per finitimos populos in custodiam divisa.

XX. Quibus diebus a Casilino, re bene gesta, recessum est, eis Gracchus in Lucanis aliquot cohortes, in ea regione conscriptas, cum praefecto sociorum in agros hostium praedatum misit. Eos effuse palatos Hanno adortus, haud multo minorem, quam ad Beneventum acceperat, reddidit hosti cladem [1], atque in Bruttios raptim, ne Gracchus assequeretur, concessit. Consules, Marcellus retro, unde venerat, Nolam redit; Fabius in Samnium ad populandos agros recipiendasque armis, quae defecerant, urbes processit. Caudinus Samnis gravius devastatus; perusti late agri, praedae pecudum hominumque actae. Op-

5. *Quia magna famae momenta in utramque partem*, bonam et malam, *fierent*, eleganter pro: quia inde tam bona quam mala ducis fama vel maxime penderet; Doër. Conf. ad III, 27, n. 6, et V, 6, n. 5. — *Tenuit*; vide ad II, 42, n. 2.

6. *Colloquia cunctationemque petentium fidem*; vide ad XXIII, 19, n. 10. — *Per occasionem*; vide ad I, 11, n. 1.

CAP. XX. 1. *Reddidit hosti cladem*; vide ad III, 60, n. 5.

pida vi capta, Compulteria, Telesia, Compsa, Melae, Fulfulae et Orbitanium. Ex Lucanis Blandae: Apulorum Aecae oppugnatae [2]. Millia hostium in his urbibus viginti quinque capta aut occisa; et recepti perfugae trecenti septuaginta: quos quum Romam misisset consul, virgis in comitio caesi[3] omnes, ac de saxo[4] deiecti. Haec a Q. Fabio intra paucos dies gesta. Marcellum ab gerundis rebus valetudo adversa Nolae tenuit. Et a praetore Q. Fabio, cui circa Luceriam provincia erat, Accua oppidum per eos dies vi captum; stativaque ad Ardoneas[5] communita. Dum haec aliis locis ab Romanis geruntur, iam Tarentum pervenerat Hannibal, cum maxima omnium, quacumque ierat, clade: in tarentino demum agro pacatum incedere agmen coepit. Nihil ibi violatum, neque usquam viam excessum est [6]; apparebatque, non id modestia militum aut ducis, nisi ad conciliandos Tarentinorum animos, fieri. Ceterum quum propemodo muris accessisset, nullo ad conspectum primi agminis, ut rebatur, motu facto, castra ab urbe ferme passus mille locat. Tarenti, triduo ante, quam Hannibal ad moenia[7] accederet, a M. Valerio propraeto-

2. *Apulorum Aecae oppugnatae*; vid. ad XXII, 12, n. 3.

3. *Virgis in comitio caesi*; vide ad I, 36, n. 6.

4. *De saxo deiecti*, scil. Tarpeio; vide ad VI, 20, n. 11.

5. *Stativaque ad Ardoneas*, opp. Hirpinorum vel Apuliae, idem forte, quod XXVII, 1, 2, *Herdonea*, et rectius XXV, 21, *Herdonia*, dicitur hodie *Ardona*; vide ad Sil. VIII, 567. *Aliis locis*, alia atque longe a Tarento diversa parte, Stroth. *aliis atque aliis locis*, hoc est, diversis, ut VI, 12; XXVII, 25; XXVIII, 35; XXX, 28, et al., coni. Iac. Gron. — *Quacumque* parte.

6. *Viam excessum est*: in edd. ante Drak. *via*; sed in MSS. *vim* vel *viam*; vide ad II, 37, n. 5. Mox *nisi* pro *sed*, ut passim, praec. *non* vel *nihil* vel *nescio* etc. Cf. Drak.

7. *Tarenti..... ad moenia* iungenda. *Missus M. Livius primore c. i.* edidit Gron. e vestigiis c. Put. *missus ibi sin priore c. i.* Pro *M. Livius* edd. ante eum substituunt *T. Valerius legatus*, quae a MSS. absunt. In his non expresse legitur *M. Livius*. Eum tamen Tarento praefectum fuisse et per quin-

re, qui classi ad Brundisium praeerat, missus M. Livius, primore conscripta iuventute, dispositisque ad omnes portas circaque muros, qua res postulabat, stationibus, die ac nocte plurimum intentus, neque hostibus, neque dubiis sociis loci quidquam praebuit ad tentandum. Quare diebus aliquot frustra ibi absumptis Hannibal, quum eorum nemo, qui ad lacum Averni adissent [8], aut ipsi venirent, aut nuntium literasve mitterent, vana promissa se temere sequutum cernens, castra inde movit. Tum quoque, intacto agro tarentino (quamquam simulata lenitas nihildum profuerat, tamen spe labefactandae fidei haud absistens), Salapiam ut venit [9], frumentum ex agris metapontino atque heracliensi (iam media aestas exacta erat, et hibernis placebat locus) comportat. Praedatum inde Numidae Maurique per sallentinum agrum proximosque Apuliae saltus dimissi. Vnde ceterae praedae haud multum, equorum greges maxime abacti: e quibus ad quatuor millia domanda equitibus divisa.

XXI. Romani, quum bellum nequaquam contemnendum in Sicilia oriretur, morsque tyranni duces magis impigros dedisset Syracusanis, quam causam

quennium defendisse arcem, oppido ab Hannibale capto, patet ex XXVI, 39; XXVII, 25 (nam in ipsa rei narratione XXV, 8–11 et 15, nomen a Livio reticetur, quod factum ab eo putabat Sigonius, ne notam genti suae inureret, quum constet Tarentum amissum esse culpa huius praefecti, quem ebrium etiam tum fuisse Polyb. dicat) Plut. Apophthegm. pag. 195, et in Fabio pag. 187; Polyb. VIII, 27-32. In Polybii edd. et MSS. omnibus *C. Livius* dicitur, et apud Appian. b. Hann. 32 ΙΟΥΝΙΟΣ, quod nomen ex Γ. ΛΙΒΙΟΣ corruptum putabat Oudend. ad Frontini Strat. III, 3, n. 6, sed ex Λιούϊος Schweigh. Ceterum huic M. Livio cognomen fuit *Macato*, non *Salinatori*, quod ei tribuitur a Cic. Or. II, 67, et potius cognato eius in censura inditum; vide XXIX, 37, et Wessel. Obss. II, 5.

8. *Qui ad lacum Averni adissent* ipsum et *vanis promissis* huc traxissent etc.; vide cap. 13 pr.

9. *Salapiam ut venit*, opp. Apuliae, prope Aufidum flumen et Salapinam paludem, hodie *Salpe*.

aut animos mutasset, M. Marcello alteri consulum eam provinciam decernunt. Secundum Hieronymi [1] caedem primo tumultuatum in Leontinis apud milites fuerat, vociferatumque ferociter, parentandum regi sanguine coniuratorum esse. Deinde libertatis restitutae dulce auditu nomen crebro usurpatum, spes facta ex pecunia regia largitionis militiaeque fungendae potioribus ducibus [2], et relata tyranni foeda scelera foedioresque libidines adeo mutavere animos, ut insepultum iacere corpus paulo ante desiderati regis paterentur. Quum ceteri ex coniuratis ad exercitum obtinendum remansissent, Theodotus et Sosis regiis equis, quanto maximo cursu poterant, ut ignaros omnium regios opprimerent, Syracusas contendunt. Ceterum praevenerat non fama solum (qua nihil in talibus rebus est celerius), sed nuntius etiam ex regiis servis. Itaque Andranodorus et Insulam [3] et arcem et alia, quae poterat, quaeque

Cap. XXI. 1. *Secundum Hieronymi caedem*; vide ad I, 4, n. 1.

2. *Militiaeque fungendae potioribus ducibus*: Gron. et Drak. *potioris* ex coni. Gron. incommoda: non enim de ducibus, sed de omnibus sermo est, nec tam perspicuum, quomodo ducibus, sublato Hieronymo, militia potior fuerit, quam militibus magnum fuisse discrimen militiae fungendae, vel tyranno ignavo et pessimo duce, vel *potioribus ducibus* in republica libera; Stroth. — *Insepultum iacere corpus*; vide ad I, 49, n. 1. — *Desiderati regis*, dilectissimi.

3. *Andranodorus et Insulam... Tycham, Achradinam*: nam Syracusarum quatuor erant partes, quarum quaevis per se ipsa urbis insignis speciem prae se ferebat, *Insula*, Graece Νῆσος vel dorice Νᾶσος (unde *Nasus* XXIV, 24), inter utrumque portum, maiorem et minorem, qui Laccius dicebatur (conf. cap. 36; Cic. Verr. IV, 52, V, 37, et Dorvill. ad Charit. pag. 282, 598), sita; *Tyche*, ab antiquo Fortunae fanu appellata; *Achradina*, seu *Acradina*, munitissima, amplissima et antiquior, quae mari alluebatur validoque muro ad septentrionem a Tycha erat seiuncta (unde Plutarch. ἡ ἔξω πόλις aliisque urbs Syracusis propinqua dicitur), et *Neapolis*, postremo aedificata: quibus nonnulli addunt quintam *Epipolas*, locum praeruptum minusque habitatum (vide Diodor. XIV, 19, et Thucyd. VI, 96), quem Dionysius muro cum urbe coniunxit. Confer XXV, 24 seq.; Diodor. XI, 67 seq.; XIII, 7 seq.; XIV, 19, n.

opportuna erant, praesidiis firmarat. Hexapylo Theodotus ac Sosis post solis occasum iam obscura luce invecti, quum cruentam regiam vestem atque insigne capitis ostentarent, travecti per Tycham, simul ad libertatem, simul ad arma vocantes, in Achradinam convenire iubent. Multitudo pars [4] procurrit in vias, pars in vestibulis stat; pars ex tectis fenestrisque prospectant, et, quid rei sit, rogitant. Omnia luminibus collucent, strepituque vario complentur. Armati locis patentibus congregantur. Inermes ex Olympii Iovis templo [5] spolia Gallorum Illyriorumque, dono data Hieroni a populo romano fixaque ab eo, detrahunt, precantes Iovem, ut volens propitius praebeat sacra arma, pro patria, pro deum delubris, pro libertate sese armantibus. Haec quoque multitudo, stationibus per principes regionum [6] urbis dis-

64; ad Sil. XIV, 181, et 641 seq.; loc. Class. Cicer. Verr. IV, 52, 53; Schweigh. ad Polyb. VIII, 5, n. 2, et Cluver. Sicil. aut. I, 12.—*Quaeque opportuna erant*, vide ad I, 54, n. 4. — *Hexapylos* vel *Hexapylum* et τὰ Ἑξάπυλα porta maior Tychae versus Megara et Leontinos, vel para Tychae, pervia insigni porta, vel pars muri portis distincta. Confer XXV, 24; Plut. Marcel. pag. 308, et Diodor. XIV, 19. Ita dicta pars urbis postrema, in qua sex portae erant vel per eas tot egressus ex urbe, ut *Dipylon* fuit Athenis (porta maior, qua ex Piraeo Ceramicus et urbs intratur, de qua vide XXXI, 24, et Polyb. XVI, 25; Plut. in Pericle, pag. 168; Hesych. et Meurs. Att. Lect. III, 7, unde patet, eam ob magnitudinem ita dictam, et olim πύλας Θριασίας et *Tetrapylon* Caesareae in Palaestina; Vales. Confer ad cap. 32, n. 3.

4. *Multitudo pars*, partim, *procurrit:* forte *procurrunt*, et *stant*; Stroth. — *In vestibulis*; vide ad V, 13, n. 6. — Legebatur antea *in aedium vestibulis*, sed quum a cod. Putean. cuius auctoritas praegravat sola, a multisque aliis aberat vox *aedium*, in ea verso stylo utendum fuit. Lem.

5. *Inermes ex Olympii Iovis templo* in Achradina, ubi etiam forum maximum, pulcherrimae porticus, ornatissimum prytaneum et amplissima curia fuere; vide Cic. loco laudato et confer de Olympio Diodor. XIII, 6, ibique Wessel. — *Spolia Gallorum Illyriorumque, dona data Hieroni*, socio et amico regi, *a populo romano* (quod notandum), *fixaque ab eo, detrahunt*; vide ad IV, 20, n. 1, et XXII, 57, n. 11. — *Volens propitius*; vide ad I, 16, n. 4.

6. *Per principes regionum*, per primarias regiones *urbis*; Stroth. — *Prae-*

positis, adiungitur. In Insula inter cetera Andranodorus praesidiis firmat horrea publica. Locus, saxo quadrato septus atque arcis in modum emunitus, capitur ab iuventute, quae praesidio eius loci attributa erat, mittuntque nuntios in Achradinam, horrea frumentumque in senatus potestate esse.

XXII. Luce prima populus omnis armatus inermisque in Achradinam ad curiam convenit. Ibi pro Concordiae ara [1], quae in eo sita loco erat, ex principibus unus nomine Polyaenus concionem et liberam et moderatam habuit: *Servitudinis indignitatisque homines expertos adversus notum malum irritatos esse. Discordia civilis quas importet clades, audisse magis a patribus Syracusanos, quam ipsos vidisse. Arma quod impigre ceperint, laudare: magis laudaturum, si non utantur, nisi ultima necessitate coacti. In praesentia legatos ad Andranodorum mitti placere, qui denuntient, ut in potestate senatus ac populi sit* [2], *portas Insulae patefa-*

sidiis firmat horrea; vide ad XXI, 57, n. 7. — *Arcis in modum emunitus locus*; vide ad II, 7, n. 7. — *mittuntque nuntios . . . . . esse*; vide ad VIII, 19, n. 10.

Cap. XXII. 1. *Pro Conc. ara*, loco aptissimo ad concordiam suadendam. Verba *pro ara* infra explicantur bis: *in aram Concordiae*, *ex qua* pridie *concionatus* erat, *escendit*. Confer ad XXVI, 27, n. 4. — *Polyaenus* (al. *Polynaeus* et *Polyneus*) *concionem liberam habuit*, orationem, qua libere vel cum παῤῥησίᾳ et sine metu odii offensionisque cuiusquam, non obscure et dissimulanter, veros animi sensus expromeret. Confer ad Tac. Ann. II, 34, n. 1 et 4, et Iuven. IV, 90. Hinc *liberum mendacium* est audax (vel eorum, qui pro arbitrio mentiuntur, de re ignota ei, cui narratur iactaturque, ut XXVI, 38; XXX, 32; XXXIX; 14) XXXV, 12 extr. et *libertas* παῤῥησία II, 56, et XLII, 14. — *Servitudinis* voc. apud Festum obvium, et infra XXXIX, 37, in MS. Laudiano; Drak. *Servitii taedium* coni. Lips. *Servitii poenas in dignitatesque* Gron. — *Indignitatis expertos*, vide ad IV, 9, n. 4.

2. *Vt in potestate senatus ac populi sit* (vide ad II, 56, n. 16), *portas Insulae patefaciat* (ita unus MS. ut infra *patefactis Insulae portis*, in plurimis *pateant*, et in Put. *apeat*: unde et *aperiat* coniicere possis), *reddat praesidium*, locum praesidiis firmatum, vel potius iuventutem seu milites, praesidio Insulae attributos (vide cap. 21 extr.); Stroth. *portae I. pa-*

ciat, reddat praesidium. Si tutelam alieni regni suum regnum velit facere, eundem se censere, multo acrius ab Andranodoro, quam ab Hieronymo, repeti libertatem [3]. Ab hac concione legati missi sunt. Senatus inde haberi coeptus est [4]: quod sicut, regnante Hierone, manserat publicum consilium, ita post mortem eius, ante eam diem, nulla de re neque convocati, neque consulti fuerant. Vt ventum ad Andranodorum est, ipsum quidem movebat et civium consensus, et quum aliae occupatae urbis partes, tum pars Insulae, velut munitissima, prodita, atque alienata. Sed evocatum eum ab legatis Damarata uxor, filia Hieronis, inflata adhuc regiis animis ac muliebri spiritu, admonet saepe [5] usurpatae Dionysii tyranni vocis, qua,

teant, reddat p. omnes edd. nisi quod *recedat* pro *reddat* e coni. substitoit Gron. quem Crev., Drak. at Ern. sequuti sunt. Sed *reddat* est in omnibus libris tam scriptis qoam editis ante Gron. et *portas* in cunctis MSS. praeter III aot IV. Neqoe tamen deseruissem lectionem Gron., si par esset librorum auctoritas.

3. *Eundem se censere, multo acrius ab A.... repeti libertatem*, repetendam esse; Stroth. coll. III, 28, n. 4, et XXI, 3, n. 4; vide ad XXI, 36, n. 4. Sed *censere* potios est, aequum censere, soadere. — *Ab hac concione*, id est, post eam, ea habita, aut ex ea, ex eius sententia; Bauer. Confer ad I, 1, n. 5.

4. *Senatus inde haberi coeptus est, quod* (id est, qui senatos)... *manserat publicum consilium*: ad voc. *haberi* notat *senatus* conventum, congregationem, consultationem senatorum, ad voc. *consilium* sign. ipsum collegiom; Bauer. Confer ad III, 40, n. 1, et XXIV, 42, n. 6. *Sicut, ita*; vide ad XXI, 39, n. 5. — *Publicum consilium ... consulti fuerant*; confer ad I, 41, n. 1, et XXII, 4, n. 2. — *Velut munitissima*; forte *vel m.*, Gron. «Non infeliciter; sed *velut*, ut Graeca ὡς, etiam de vera re, quae in causa sit (conf. ad V, 13, n. 8): *occupatae urbis partes et proditae*; occupatio earum et proditio: vel supple *quod erant* occupatae; Graece τὸ κατειλῆφθαι, Bauer.; vide ad I, 53, n. 1. — *Alienata*, deserta, vel amissa. — *Damarata*, edd. ante Drak. *Demarati*; vida ad I, 34, n. 2, et XXIV, 4, n. 2.

5. *Admonet saepe usurpatae*, celebratissimae, notissimae, *Dionysii tyranni* (forte *usurpatae Dionysio tyrano*; Duk. et Bauer.) *vocis*, etc. «cuios auctor Philistus historicus, Dionysii necessarius. Sic enim Diod. XIV, 8 rem narrat: Quum Dionysius maxima Syracusanorum seditione oppressus atque inops consilii amicos consuluisset, et Polyxenus dixisset,

pedibus tractum, non insidentem equo, relinquere tyrannidem, dixerit, *debere. Facile esse momento, quo quis velit, cedere possessione magnae fortunae: facere et parare eam, difficile atque arduum esse. Paulum sumeret*[6] *spatii ad consultandum ab legatis. Eo uteretur ad arcessendos ex Leontinis milites: quibus si pecuniam regiam pollicitus esset, omnia in potestate eius futura.* Haec muliebria consilia Andranodorus neque tota aspernatus est, neque extemplo accepit: tutiorem ad opes affectandas ratus esse viam, si in praesentia tempori cessisset. Itaque legatos renuntiare iussit, futurum se in senatus ac populi potestate. Postero die luce prima, patefactis Insulae portis, in forum Achradinae [7] venit. Ibi in aram Concordiae, ex qua pridie Polyaenus concionatus erat, escendit, orationemque eam orsus est, qua primum cunctationis suae veniam petivit. *Se enim clausas habuisse portas, non separantem suas res a publicis, sed strictis semel gladiis timentem, qui*[8] *finis caedibus esset futurus: utrum, quod satis libertati foret, contenti nece tyranni essent*,

δεῖν λαβόντα τὸν ὀξύτατον ἵππον εἰς τὴν τῶν Καρχηδονίων ἐπικράτειαν ἀφιππεῦσαι. Philistum respondisse, προσήκειν οὐκ ἐφ' ἵππου θέοντος (ita lego pro vulg. θέλοντος, nisi leg. θέλοντα) ἐκπηδᾷν ἐκ τῆς τυραννίδος, ἀλλὰ τοῦ σκέλους ἑλκόμενον προσπίπτειν. Quod consilium sequutus est Dionysius. Idem Timaeo auctore refert Plut. Dion. pag. 974. Sententia est, non praecipitandam tantam rem, neque regnum temere, nec nisi ultima necessitate cogente, relinquendum. Sed quod postea in proverbium abiit, primum proprie referebatur ad illa Polyxeni verba »; Stroth.

6. *Paulum sumeret*, peteret, *spatii*, dilationis, *ad consultandum*, deliberandum; Doër. cull. II, 4. Vox *spatii* abest ab optimis MSS., unde Gron. coni. *morae* excidisse post *sumeret*, vel *spatium* leg. pro *paulum*.

7. *In forum Achradinae*; vide ad cap. 21, n. 5. — *Escendit*; vide ad II, 7, n. 7. — *Orationemque eam orsus est*, orationis exordium inde fecit, ut... *peteret*, Stroth. Conf. ad II, 38, n. 3. — *Cunctationis*, forte *cunctationi*; Bauer. — *Clausas habuisse*, tenuisse.

8. *Timentem, qui finis* etc., cum timore, trepide exspectantem. *Qui finis* mollius quam *quis finis*; vide ad VI, 32, n. 3.

an, quicumque aut propinquitate, aut affinitate, aut aliquibus ministeriis regiam contigissent, alienae culpae rei trucidarentur. Postquam animadverterit [9], *eos, qui liberassent patriam, servare etiam liberatam velle, atque undique consuli in medium* [10]; *non dubitasse, quin et corpus suum, et cetera omnia, quae suae fidei tutelaeque essent, quoniam eum, qui mandasset, suus furor absumpsisset, patriae restitueret.* Conversus deinde ad interfectores tyranni, ac nomine appellans Theodotum ac Sosim: *Facinus*, inquit, *memorabile fecistis. Sed, mihi credite, inchoata vestra gloria, nondum perfecta est; periculumque ingens manet, nisi paci et concordiae consulitis, ne libera efferatur res publica* [11].

XXIII. Post hanc orationem claves portarum pecuniaeque regiae ante pedes eorum posuit: atque il-

9. *Postquam animadverterit* pro vulg. *animadvertit* dedi cum Stroth. suadentibus Gron. ac Banero, et postulante latinitate.

10. *Consuli in medium*; vide ad VI, 6, n. 7. — *Quae suae fidei tutelaeque essent*; vide ad VII, 18, n. 1. — *Qui mandasset* ea sibi.

11. *Ne libera efferatur res publica* (vel simpl. *res*, quod plerique libri exhibent), non, ut VV. DD. putant, insolentius se efferat (nam ita minus aptum *ingens periculum*, et in *pace* atque *concordia* magis verendum, ne luxurientur et sese efferant animi, quam in discordia; confer I, 19, 22; 25, n. 7), sed sepeliatur, i. e. intereat, translatione a funere, quod *effertur*, desumpta (vide ad II, 16, n. 5), ne libertas reip. modo parta ad eiusdem plane interitum pertineat; Stroth. coll. XXVIII, 28, *meo unius funere elata populi rom. resp.* (et paulo ante: *mecum exspiratura resp., mecum casurum imperium*), et XXXI, 29, *Capua sepulcrum ac monumentum campani populi, elato et extorri eiecto ipso populo.* Non male: sed quia nemo τὸ *efferri* simpl. pro *interire* posuit, cum Duk. et Drak. malim, *ne libera*, vel potius *libertate efferatur resp.*, h. e. ne multitudo se libertate, maxima nova et insolita, insolentius efferat, eamque, dum sine modo exerceat, in licentiam convertat, ne libertas causa sit, ut insolentius se efferat: nam quod Cic. Tusc. IV, 17, dicit, is beatus est, cui *nihil nimis laetabile ad efferendum videri potest*, et ratio praecipit, *non bonum illud esse, quod aut cupias ardenter, aut adeptus efferas te insolenter.* Doër. coni. *libera efferatur resp.*, h. e. ex libera fiat effera; et Gron. *ne libertate evertatur resp.* Videant peritiores.

lo quidem die dimissi ex concione laeti, circa omnia fana deum supplicaverunt cum coniugibus ac liberis: postero die comitia praetoribus creandis habita. Creatus in primis Andranódorus; ceteri magna ex parte interfectores tyranni. Duos etiam absentes, Sopatrum ac Dinomenem, fecerunt. Qui, auditis, quae Syracusis acta erant, pecuniam regiam, quae in Leontinis erat, Syracusas devectam, quaestoribus ad id ipsum creatis tradiderunt; et ea, quae in Insula erat [1] et Achradina, tradita est: murique ea pars, quae ab cetera urbe nimis firmo munimento intersepiebat Insulam, consensu omnium deiecta est. Sequutae et ceterae res hanc inclinationem animorum ad libertatem. Hippocrates atque Epicydes, audita morte tyranni, quam Hippocrates, etiam nuntio interfecto, celare voluerat, deserti a militibus, quia id tutissimum ex praesentibus [2] videbatur, Syracusas rediere. Vbi ne suspecti obversarentur, tanquam novandi res aliquam occasionem quaerentes; praetores primum, dein per eos senatum adeunt. *Ab Hannibale se missos* praedicant *ad Hieronymum, tanquam amicum ac socium: paruisse imperio eius, cuius imperator suus voluerit: velle ad Hannibalem redire. Ceterum, quum*

CAP. XXIII. 1. *Quae in Insula erat et Achradina trad. e.* MSS. quidam: *erat, Achradinam translata est*, prob. Gron. et aliis.

2. *Id tutissimum ex praesentibus*, sc. rebus, ex iis, quae tum fieri poterant; Strothius. Coll. Tac. Annal. II, 80 pr. — *Vbi ne suspecti obversarentur*, ne illic obversando, et oculis hominum se ingerendo suspecti fierent; Gron. Sic passim *obversari* est in medio versari, conspicere et se conspiciendum praebere. Cf. II, 54, n. 14; VI, 16, n. 4; XXXI, 11; XXXIII, 47; XXXIV, 61; XXXV, 15; XXXVIII, 1; XL, 7; XLI, 18; Gron. Obss. III, 24. *Observarentur* edd. ante Crever. solemni permutatione. — *Novandi res*; vide ad I, 52, n. 7. — *Paruisse se imperio eius, cuius*, sc. imperio se parere etc. Delendum τὸ *eius*, aut leg. *cui*; Gron. Durior sane omissio; at multo segnior onerosiorque iteratio foret: si *cui* dedisset Livius, mollius foret; Bauer.

iter tutum non sit, vagantibus passim per totam Siciliam romanis armis, petere, ut praesidii dent aliquid, quo Locros in Italiam perducantur. Gratiam magnam eos parva opera apud Hannibalem inituros. Facile res impetrata: abire enim duces regios, quum peritos militiae, tum egentes eosdem atque audaces, cupiebant: sed, quod volebant, non, quam maturato opus erat, naviter expediebant [3]. Interim iuvenes militares et assueti militibus, nunc apud eos ipsos, nunc apud transfugas, quorum maxima pars ex navalibus sociis Romanorum erat, nunc etiam apud infimae plebis homines, crimina serebant in senatum [4] optimatesque: *id moliri clam eos atque struere, ut Syracusae per speciem reconciliatae societatis in ditione Romanorum sint; dein factio et pauci auctores foederis renovati dominentur.*

XXIV. His audiendis credendisque opportuna [1] multitudo, maior in dies, Syracusas confluebat: nec Epicydi solum spem novandarum rerum, sed Andranodoro etiam, praebebat. Qui, fessus tandem uxoris vocibus, monentis, *nunc illud esse tempus occupandi*

3. *Quod volebant non* tam *naviter* (seu *gnaviter*, strenuae, unde *navare*) *expediebant*, perficiebant, *quam maturato opus erat*, quam erat maturandum, ut lib. I, 58; VIII, 13. — *Ex navalibus sociis* Romanorum; vide ad IX, 38, n. 1.

4. *Crimina serebant in senatum;* vide ad II, 1, n. 6; III, 19, n. 7.

Cap. XXIV. 1. *His audiendis credendisque opportuna*, apta, per se ita comparata, ut libenter audiret crederetque; Stroth. propensa, proclivis; Doër. apta, facilis, patens, parata; Bauer. Conf. ad I, 54, n. 4. Mox edd. pleraeque ante *Epicydi* addunt *Hippocrati et*, quae ab optimis MSS. absunt. Si de collegio aut pluribus coniunctis agitur, saepe unus tantum nominatur: quae numeri enallage aut syllepsis et synthesis dicitur. Cf. ad Sil. III, 222, et, quae exempla laudavit Iac. Gron., sup. XXI, 52, n. 4; inf. c. 31 (n. 2), c. 35 (n. 4); XXVI, 2, n. 5, et c. 4 extr. De alia numeri enallage vide ad XXII, 4, n. 2. De *Andranodoro*, et *Themisto*, et *Harmonia*, *Gelonis filia*, vide ad cap. 4, n. 2. — *Occupandi res*, imperium.

res, dum turbata omnia nova atque incondita libertate[2] *essent, dum regiis stipendiis pastus obversaretur miles, dum ab Hannibale missi duces, assueti militibus, iuvare possent incepta*, cum Themisto, cui Gelonis filia nupta, rem consociatam paucos post dies Aristoni cuidam tragico actori, cui et alia arcana committere assuerat, incaute aperit. Huic et genus et fortuna honesta erant; nec ars[3], quia nihil tale apud Graecos pudori est, ea deformabat. Itaque, fidem potiorem ratus, quam patriae debebat, indicium ad praetores defert. Qui ubi rem haud vanam esse certis indiciis compererunt, consultis senioribus, et auctoritate eorum praesidio ad fores posito, ingressos curiam Themistum atque Andranodorum interfecerunt; et quum tumultus ab re in speciem atrociore[4], causam aliis ignorantibus, ortus esset, silentio tandem facto, indicem in curiam introduxerunt. Qui quum ordine omnia edocuisset, et principium coniurationis factum ab Harmoniae, Gelonis filiae, nuptiis, quibus Themisto iuncta esset; Afrorum Hispanorumque auxiliares instructos ad caedem praetorum principumque aliorum; bonaque eorum praedae futura interfectoribus pronuntiatum; iam mer-

2. *Incondita libertate*, inordinata, nondum composita et legibus certoque statu civitatis formata ac firmata; Gronovius: cruda, nova, *roh;* Baner. Cf. XXVI, 40 pr. (*nova pace* cum Marcello facta *inconditas*, nondum compositas, *res componere*) XXX, 11, et ad XXI, 57, n. 11. Sic synon. dicuntur *incondita* et *incomposita* v. c. *carmina* VII, 2, et *agmina* XXI, 34, n. 3; XXX, 11; XLIV, 39. — *Regiis stipendiis pastus*, ex iis vivens, *miles obversaretur;* vide ad cap. 23, n. 2. — Mox iunge *rem consociatam cum Themisto*, h. e. composita cum eo et coniuncta consilia coniurationis et imperii occupandi. Conf. XXV, 18.

3. *Nec ars* (vide V, 1, n. 2), *quia nihil tale apud Graecos pudori est*, ars scenica non inhonesta, ut apud Romanos. Cf. ad VII, 2, n. 12. — *Rem haud vanam;* vide supra ad IV, 37, n. 4.

4. *Ab re in speciem atrociore*, ob rem. Conf. sup. ad I, 1, n. 5. Mox τὸ *et* post *edocuisset* delendum; Doër.

cenariorum manum assuetam imperiis Andranodori paratam fuisse ad Insulam rursus occupandam; singula deinde, quae per quosque agerentur [5], totamque viris armisque instructam coniurationem ante oculos posuisset; senatui quidem tam iure caesi, quam Hieronymus, videbantur. Ante curiam variae atque incertae rerum multitudinis clamor erat. Quam, ferociter minitantem in vestibulo curiae, corpora coniuratorum [6] eo metu compresserunt, ut silentes integram plebem in concionem sequerentur. Sopatro mandatum ab senatu et ab collegis, ut verba faceret.

XXV. Is, tanquam reos ageret [1], ab anteacta vita orsus, quaecumque post Hieronis mortem scelestc atque impie facta essent, Andranodorum ac Themistum arguit fecisse. *Quid enim sua sponte fecisse Hieronymum puerum, ac vixdum pubescentem facere potuisse? Tutores ac magistros [2] eius sub aliena invidia regnasse. Itaque aut ante Hieronymum, aut certe cum Hieronymo perire eos debuisse. At illos, debitos iam*

5. *Quae per quosque ager.*, agenda essent, agi deberent, vel constitutum esset; Gron. Conf. ad III, 21, n. 3, et XXXVII, 17, n. 4. — *Incertae rerum multitudinis*; vide ad IV, 9, n. 4.

6. *Corpora coniuratorum*, scil. proiecta vel exposita; Gron. — *Eo metu*, tali, tanto. Confer ad II, 29, n. 6. — *Integram plebem*, quietam, incorruptam seditione, ut fere, etsi paulo aliter *integer populus* IX, 46, n. 17, ubi ipse expl. *fautor bonorum*; sed ubi tamen et solidam, universam plebem notare possit (at vide ibi not. 17); Bauer. Reliquam nondum animi motu corruptam, nihildum constitutum habentem, sed quae rem integram in concione audire, atque tum de ea constituere vellet; Stroth. Cf. ad II, 5, n. 1. — *Sequerentur*, propr. *sequeretur*. Confer ad I, 41, n. 1, et XXII, 4, n. 2.

Cap. XXV. 1. *Tanquam reos ageret*; conf. ad IV, 42, n. 4. *Agebat, ab* etc. edd. ante Drak. — *Orsus*; vide ad II, 38, n. 3. Mox alterum *fecisse* post *sponte* insititium esse, putabat Gron. sed *aut* ante *puerum* excidisse; Drakenb. — *Andranodorum ac Themistum*; vid. ad cap. 4, n. 2.

2. *Tutores ac magistros*: perperam omnes libri *magistratus*, et MS. Put. *magistratos*; Gron. — *Sub aliena invidia* male *regnasse*, ita ut alius, sc. Hieronymus, invidiam mali regni habuisset.

morti[3] *destinatosque, alia nova scelera post mortem tyranni molitos: palam primo, quum clausis Andranodorus Insulae portis hereditatem regni creverit, quaeque procurator tenuerat, pro domino possederit; proditus deinde ab eis, qui in Insula erant, circumsessus ab universa civitate, quae Achradinam tenuerit, nequidquam palam atque aperte petitum regnum clam et dolo affectare conatus sit, et ne beneficio quidem atque honore potuerit vinci, quum inter liberatores patriae insidiator ipse libertatis creatus esset praetor. Sed animos eis regios coniuges regias fecisse, alteri Hieronis, alteri Gelonis, filias nuptas.* Sub hanc vocem[4] ex omnibus partibus concionis clamor oritur, nullam earum vivere debere, nec quemquam superesse tyrannorum stirpis. Haec naturá multitudinis est[5]; aut servit humiliter, aut superbe dominatur: libertatem, quae media est, nec spernere

3. *Debitos iam morti*, eam meritos, quibus iam mora debita, iure et fato *destinata* fuisset. Conf. Virg. Aen. XI, 759; Hor. A. P. 63. *Morti destinatos* nondum sane a quoquam, sed suis meritis, sua culpa, quasi *destinandos*, scilicet qui semet destinassent suis factis, ut Rom. IX, 22: σκεύη ὀργῆς κατηρτισμένα εἰς ἀπώλειαν, et Act. XIII, 48: τεταγμένοι εἰς ζωὴν αἰώνιον, Bauer. — *Palam primo.* Si quis hunc periodum attente legerit, animadvertet nihil revera τῷ *primo* respondere; nam quaecumque adduntur a particula *quum* pendent. Nimirum Livius sensum respexit, accuratam verborum structuram neglexit. Lem. — *Hereditatem cernere* est proprie deliberare, utrum eam velimus adire, nec ne (unde *cretio* dicitur spatium temporis, quod ad id deliberandum datur heredi a testatore); deinde, quod hanc deliberationem fere sequitur, illam adire; Ern. in Clave Cic. Conf. Perizon. ad Sanctii Minerv. 780–795.

4. *Sub hanc vocem*; vide supra ad II, 55, n. 1.

5. *Haec natura multitudinis est* etc. Conf. Iuvenal. X, 65 88. — *Libertatem spernere modice* dicuntur, qui sic dominis sunt obnoxii, ut non serviliter eos adulentur, neque omnem libertatem amittant, qui aliquid etiam in serviendo libertatis retinent, admittunt, audent, neque se deprimunt in extremum servitutis; *immodice*, qui serviunt humiliter, et abiiciunt se; Gron. Quidquid Gronov. praeter morem de *spernenda libertate* argutetur, ego tamen (coniecturam viri docti, quem refutavit) *sperare* probo; Bauer. *Nec habere sciunt*; v. XXXVIII, 52, n. 1.

modice, nec habere sciunt: et non ferme desunt irarum indulgentes ministri [6], qui avidos atque intemperantes plebeiorum animos ad sanguinem et caedes irritent, sicut tum extemplo praetores rogationem promulgarunt: acceptaque paene prius, quam promulgata, est, ut omnis regia stirps interficeretur; missique a praetoribus Damaratam Hieronis, et Harmoniam Gelonis filias, coniuges Andranodori et Themisti, interfecerunt.

XXVI. Heraclea erat filia Hieronis, uxor [1] Zoippi; qui, legatus ab Hieronymo ad regem Ptolemaeum missus, voluntarium consciverat exsilium. Ea quum ad se quoque venire praescisset, in sacrarium ad Penates [2] confugit cum duabus filiabus virginibus, resolutis crinibus, miserabilique alio habitu: et ad ea addidit preces, nunc [3] *per memoriam Hieronis patris*

6. *Irarum indulgentes ministri*, aut a participio regitur genitivus, pro *iris*; aut *indulgentes* simpl. sunt obsequiosi, prompti, commodi. — *Plebeiorum animos*. Vox *plebeiorum* in nullis manuscriptis legitur, et est ab ingenio emendatorum. Codd. hic omnes corrupti dant aut *publicanorum*, aut *publiciorum*, aut *dominorum*, vel aliud quid simile. Sed Pal. 2, Lov. 2 habent *suppliciorum*, quod, in cod. Victor. inventum, videri posse sanum Creverius pronuntiat. Sensus ita foret: Qui semel accensi ad saevitiam, nullum suppliciis modum facere sciant. Lem. — *Sicut tum extemplo* etc. pro: sicut et tum factum; nam extemplo, etc. Bauer. — *Damaratam Hieronis, et Harmoniam* etc.; vid. ad cap. 4, n. 2.

Cap. XXVI. 1. *Heraclea, filia Hieronis, uxor Zoippi*; vid. ad cap. 4, n. 2. — *Voluntarium consciverat exsilium*; vide ad I, 32, n. 12, et IV, 4, n. 6. — *Praescisset venire*, scilicet missos a praetoribus. Sed leg. *veniri*; Gron. Si quid mutandum, *praesensisset* malit Bauer.

2. *In sacrarium ad penates* privatos (vide ad III, 17, n. 4) *confugit*, quorum sacrarium et ara erant in *penetralibus* aedium (conf. not. 3), vel mediis aedibus et impluvio, μεσαυλίῳ (ut *Larium* familiarium sedes propria et imagines ad focum in atrio): unde Cic. Verr. I, 19, 23 synon. *impluvium* et *medias aedes*, atque Suet. Aug. 92, *compluvium Penatium* dixit. Cf. Virg. Aen. II, 512 sq., ubi similis est narratio de caede Priami, qui, ut Heraclea, ad aram Penatium confugit, abstractusque ab ea obtruncatus est.

3. *Ad ea addidit preces, nunc*, i. e. primo rogans, ut sibi parceretur; quae verba referenda ad ea, quae infra sequuntur: *tum, omissis pro se preci-*

Gelonisque fratris, ne se innoxium invidia Hieronymi conflagrare sinerent. Nihil se ex regno illius, praeter exsilium viri, habere: neque fortunam suam eandem vivo Hieronymo fuisse, quam sororis; neque interfecto eo causam eandem esse. Quid? quod, si Andranodoro consilia processissent, illa cum viro fuerit regnatura; sibi cum ceteris serviendum. Si quis Zoippo nuntiet, interfectum Hieronymum, ac liberatas Syracusas, cui dubium esse, quin extemplo conscensurus sit navim, atque in patriam rediturus? Quantum spes hominum falli[4]*! In liberata patria coniugem eius ac liberos de vita dimicare; quid obstantes libertati, aut legibus? Quod ab se cuiquam periculum, a sola ac prope vidua*[5], *et puellis in orbitate degentibus, esse? At enim periculi quidem nihil ab se timeri: invisam tamen regiam stirpem esse. Ablegarent ergo procul ab Syracusis Siciliaque, et asportari Alexandriam iuberent, ad virum uxorem, ad patrem filias.* Aversis auribus animisque, casse ne tempus tereretur, ferrum quosdam expedientes[6] cernebat. Tum, omissis pro

bus etc., nisi potius anacoluthon est, aut *nunc* delendum; Strothius. Forte ante *nunc* quaedam excidere, v. grat. *nunc per deos*; vel pro *nunc* legendum *orans*. — *Invidia Hieronymi conflagrare*, simul in perniciem trahi. Cf. ad XXII, 35, n. 3; XL, 15, n. 5, et Cic. Verr. I, 15 extr. — *Si Andronodoro consilio processissent*, successissent, exitum habuissent.

4. *Quantum spes hominum falli* ex emend. Gronov. pro vulg. *fallit*: nam transitus ab oratione obliqua ad rectam et contra, alias haud infrequens (vide ad I, 13, n. 4), in uno verbo, quum tota oratio obliqua est, et omnia uno tenore fluunt, non est ferendus; Strothius. — *Coniugem eius*, Zoippi. Mox *quid obstantes* etc., pro *nihil obstantes l. aut l.*, *nullum ab se periculum*, interrogatione pro negat. posita ex vehementiori affectu; Stroth.

5. *Prope vidua* ob exsilium mariti: unde et *puellarum orbitas*. — *At enim periculi quidem* etc.; vide supra ad librum III, cap. 39, n. 8.

6. *Ferrum quosdam expedientes aversis auribus animisque* a precibus, quasi non audientes eas intelligentesque (conf. ad VII, 3, n. 1; Gron. ad h. l.; Drak. ad XXXVIII, 33 extr., et Broukh. ad Tibull. III, 3, 28) *ne* precibus attendendo respondendoque *casse*, frustra (ut al. *cassum* et *incassum*; nisi alterutrum pro illo ἅπαξ λεγομένῳ reponendum), *tempus terere-*

se precibus, *puellis ut saltem parcerent*, orare [7] instituit: *a qua aetate etiam hostes iratos abstinere, ne, tyrannos ulciscendo, quae odissent, scelera imitarentur.* Inter haec abstractam a penetralibus [8] iugulant: in virgines deinde, respersas matris cruore, impetum faciunt. Quae, alienata mente simul luctu metuque, velut captae furore, eo cursu se ex sacrario proripuerunt, ut, si effugium patuisset in publicum, impleturae urbem tumultu fuerint. Tum quoque haud magno aedium spatio, inter medios tot armatos, aliquoties integro corpore evaserunt [9], tenentibusque, quum tot ac tam validae eluctandae manus essent, sese eripuerunt: tandem, vulneribus confectae, quum omnia replessent sanguine, exanimes corruerunt; caedemque per se miserabilem miserabiliorem casus fecit, quod paulo post nuntius venit, mutatis repente ad misericordiam animis, ne interficerentur. Ira deinde ex misericordia orta, quod adeo festinatum ad supplicium, neque locus poenitendi, aut regressus ab ira [10] relictus esset. Itaque fremere multitudo, et

tur, nimis retardaretur mandatum exsequendum. Perperam editiones ab Ascens. ad Drak. *enim*, quod ab omnibus MSS. abest, inserunt post *ferrum*, et verba *ferrum... cernebat* uncinis includunt. *Vt ferrum... cernebat*; *tum* etc. malebat Roëll. et *cernens*, *tum* (quod ita haud aptum... *institit*. Doering.

7. *Orare instituit*, ut cap. 46; XXV, 19; XXVI, 17, n. 6; XXVII, 2, n. 46; XXX, 12 (ubi cf. Drak. XXXIV, 59; XXXV, 11; XXXVII, 17, n. 27; XL, 5; XLIV, 26; non ab *instare* (ut putabat Ern. in Clave Cic.), sed *insistere*, sc. mente et cogitatione, h. e. apud se cogitare, reputare, statuere (vide Heyn. ad Virg. Aen. IV, 533), deinde intentius coepisse, aggredi. Cf. in pr. ad XXXV, 30, n. 1.

8. *Abstractam a penetralibus*; cf. not. 2. — *Alienata mente*; vide ad X, 29, n. 1. — *Eo cursu* (vide ad II, 29, n. 6) ex coni. Florebelli. In MSS. et edd. ante Gron. *cursu* et *occursu*. — *Ex sacrario*; conf. not. 2. — *In publicum*; vide supra ad II, 24, n. 6.

9. *Integro corpore evaserunt*; conf. ad XXI, 32, n. 8. Verba seqq. *tenentibusque... sese eripuerunt* non exstant in MS. Cantabr. et glossam redolent, ad praecedd., in quibus eadem inest sententia, adscriptam. — *Eluctandae manus essent*, ex iis eluctandum esset.

10. *Neque locus poenitendi, aut re-*

in locum Andranodori ac Themisti (nam ambo praetores fuerant) comitia poscere: quae nequaquam ex sententia praetorum futura essent.

XXVII. Statutus est comitiis dies: quo, nec opinantibus omnibus, unus ex ultima turba Epicydem nominavit, tum inde alius Hippocratem. Crebriores deinde eae voces, et cum haud dubio assensu multitudinis esse: et erat confusa concio, non populari modo, sed militari quoque turba, magna ex parte etiam perfugis, qui omnia novare cupiebant, permixtis. Praetores dissimulare primo, et trahenda re esse [1]: postremo victi consensu, et seditionem metuentes, pronuntiant eos praetores. Nec illi primo statim creati nudare, quid vellent; quamquam aegre ferebant, et de induciis dierum decem legatos isse ad Appium Claudium, et, impetratis eis, alios, qui de foedere antiquo renovando agerent, missos. Ad Murgantiam [2] tum classem navium centum Romanus habebat, quonam evaderent motus ex caedibus tyrannorum orti Syracusis, quove eos ageret nova atque insolita libertas, operiens. Per eosdem dies quum ad Marcellum, venientem in Siciliam, legati Syracu-

gressus ab ira; conf. ad IV, 57, n. 2; XLII, 13, n. 3, et ad Tac. Ann. IV, 11, n. 3.

Cap. XXVII. 1. *Et trahenda re esse*, erant, scilicet operati, quasi pro, *trahendae rei*, scil. dediti, vel supple *in* trahenda re; Bauer. In eo esse, id agere, ut extraherent rem; Gron. Cf. ad II, 9, n. 5, et II, 61, n. 6. *Trahendam rem* multi MSS. et edd. ante Gron. *In trahenda re* coni. Duk. Forte leg. *trahendam rem censere*, vel *trahendae rei esse*. Cf. ad III, 36, n. 4. — *Nudare quid vellent*, h. e. manifestarunt, ut passim; vide infra XXXIII, 21, n. 6.

2. *Ad Murgantiam* h. l. non Samnii oppid., ut X, 17, n. 3, sed Siciliae (hod. *Jaretta*), ad mare situm, non procul Syracusis, et supra ostium Symaethi, quod aliis *Morgentia*, Μοργεντία, Μοργέντιον, Μοργάντιον, Μοργαντίνα, Μοργαντῖνον, Μόργυνα, Μέργανα dicitur; vide ad Silium, XIV, 265, et Schweigh. ad Polyb. I, 8. — *Quonam evaderent*, evasuri essent, *motus*, quem finem exitumve essent habituri.

sani missi ab Appio essent, auditis conditionibus pacis, Marcellus, posse rem[3] convenire ratus, et ipse legatos Syracusas, qui coram cum praetoribus de renovando foedere agerent, misit. Et iam ibi nequaquam eadem quies et tranquillitas erat. Postquam punicam classem accessisse Pachynum[4] adlatum est, dempto timore Hippocrates et Epicydes, nunc apud mercenarios milites, nunc apud transfugas, prodi Romano Syracusas, criminabantur. Vt vero Appius naves ad ostium portus [5], quo aliae partis hominibus animus accederet, in statione habere coepit, ingens in speciem criminibus vanis accesserat fides: ac primo etiam tumultuose decurrerat multitudo ad prohibendos, si in terram egrederentur.

XXVIII. In hac turbatione rerum in concionem vocari[1] placuit. Vbi quum alii alio tenderent, nec procul seditione res esset, Apollonides, principum unus, orationem salutarem, ut in tali tempore [2], ha-

3. *Posse rem convenire*, pacem; v. ad I, 3, n. 4. — *Eadem quies*, scilic. quae antea adhuc fuisset, h. e. prior, pristina; Bauer. *Quies et tranquillitas* synonyma iuncta, ut *contumeliam ignominiamque* IV, 4 extr. *improvisum, inopinatum* XXVII, 43, n. 2; (ut *improviso aggressus necopinantes* XLIV, 35. Cf. Cic. Verr. II, 28 et 74) *aedes aedificiaque* XXXVIII, 38, n. 8.

4. *Accessisse Pachynum*, promont. Siciliae australe. *Prodi Romano* optimi MSS. *Romanis* edd. ante Gron.; vide ad III, 2, n. 3.

5. *Ad ostium portus* Syracusarum. — *Aliae partis hominibus*, non ab Hippocratis et Epicydis, sed a Romanorum parte stantibus; Doër. *Aliae* ἀρχαϊκῶς pro *alius* (ut *aliae pecudis* bis apud Cicer. Div. II, 13; *aliae rei* apud Lucret. III, 931; *aliae* dat. sing. apud Plaut. Mil. III, 1, 207, passimque sic *nullae* et *ullae*) et hoc pro *alterius*, ut IX, 2, n. 6. Bauero id vitiosum et barbarum videtur, legendumque *alius* vel *alterius*, vel potius *suae*. — *Hominibus animus accederet*, cresceret, augeretur, ut XL, 39, n. 3, et XLIV, 36. — *Criminibus vanis*, criminationibus. — *Decur.* ad portum.

Cap. XXVIII. 1. *In concionem vocari*; vide ad II, 55, n. 6. — *Alii alia tenderent*; vide ad IV, 19, n. 1. — *Procul a seditione* edd. ante Gron. Conf. VI, 16; VIII, 32.

2. *Vt in tali tempore*; confer ad VIII, 30, n. 7. Mox *beatioremve fore. Si alii* etc. ex emend. Salm. et Gron. *Creatiorem fare. Si alii alio trahant res* MS. Pal. Vulgo *gravio-*

buit, *nec spem salutis, nec perniciem propiorem unquam civitati ulli fuisse. Si enim uno animo omnes vel ad Romanos, vel ad Carthaginienses inclinent, nullius civitatis statum fortunatiorem beatioremve fore. Si alii alio trahant res, non inter Poenos Romanosque bellum atrocius fore, quam inter ipsos Syracusanos; quum intra eosdem muros pars utraque suos exercitus, sua arma, suos habitura sit duces. Itaque, ut omnes idem sentiant, summa vi agendum esse: utra societas sit utilior, eam longe minorem ac levioris momenti consultationem esse. Sed tamen Hieronis potius, quam Hieronymi, auctoritatem sequendam in sociis legendis, vel quinquaginta annis*[3] *feliciter expertam amicitiam nunc incognitae, quondam infideli, praeferendam. Esse etiam momenti aliquid ad consilium, quod Carthaginiensibus ita pax negari possit, ut non utique in praesentia bellum cum eis geratur: cum Romanis extemplo aut pacem, aut bellum habendum*. Quo minus cupiditatis ac studii[4] visa est oratio habere, eo plus auctoritatis habuit. Adiectum est praetoribus ac delectis senatorum militare etiam consilium: iussi et duces ordinum praefectique auxiliorum simul consulere. Quum saepe acta res esset magnis certaminibus, postremo, quia belli cum Ro-

remve, vel *gratioremve fore. Si alia alio trahat res.* Conf. ad IV, 19, n. 1, et XXIII, 8, n. 2.

3. *Vel quinq. annis* etc. Ante *vel* excidisse *ostendere* cuni. Glar. Verum *et* potius leg. pro *vel* cum Gronov. — *Nunc incogn.* cum Hannibale, nondum cognitae, *quondam infideli*, in bello punico I. — *Ad cons.*, sc. capiendum; Stroth. — *Utique*; vide II, 30, n. 1.

4. *Quo minus cupiditatis ac studii* scilicet partium: unde *cupiditas* h. l. non videtur esse partium studium, ut apud Cic. saepius, sed eius, qui sibi ipse aliquid cupit ex re quadam; Stroth. — *Militare consilium*; vide ad VIII, 8, n. 6. Mox verba *iussi et duces ordinum* (confer ad II, 23, n. 4)... *consulere* sunt forte glossa et interpretamentum, praecedentibus in marg. adscriptum.

manis gerendi ratio nulla apparebat, pacem fieri placuit, mittique cum[5] eis legatos ad rem confirmandam.

XXIX. Dies haud ita multi intercesserunt, quum ex Leontinis legati, praesidium finibus suis orantes, venerunt: quae legatio peropportuna visa ad multitudinem inconditam ac tumultuosam exonerandam[1], ducesque eius ablegandos. Hippocrates praetor ducere eo transfugas iussus: sequuti multi ex mercenariis auxiliis, quatuor millia armatorum effecerunt. Et mittentibus et missis ea laeta expeditio fuit: nam et illis, quod iam diu cupiebant, novandi res[2] occasio data est; et hi, sentinam quandam urbis rati exhaustam, laetabantur. Ceterum levaverunt modo in praesentia velut corpus aegrum, quo mox in graviorem morbum recideret. Hippocrates enim finitima provinciae romanae primo furtivis excursionibus vastare coepit: deinde, quum ad tuendos sociorum agros missum ab Appio praesidium esset, omnibus copiis impetum in oppositam stationem[3] cum caede multorum fecit. Quae quum essent nuntiata Marcello, legatos extemplo Syracusas misit, qui pacis fidem ruptam esse dicerent: nec belli defuturam unquam

5. *Mittique cum eis*, id est, Romanorum legatis, qui Syracusas venerant; nam *Romani* etiam dici possunt pro *Romanorum legati* (non vero h. l.), eo magis, quod statim *legatos* sequitur; Stroth. Verba *cum eis* post *placuit* aut *rem* ponenda videri, iam alii monuere.

Cap. XXIX. 1. *Ad mul. incond. ac tumultuosam exonerandam*; vide ad I, 44, n. 6; IV, 20, n. 1, et X, 6, n. 2.

2. *Nam et illis, quod iam diu cupiebant, novandi res* (vide ad I, 52, n. 1) *occasio* etc. referendum h. l. *illis* ad proximum *missis*, et seq. *hi* ad remotius *mittentibus*; Duk. et Stroth. Confer ad III, 72, n. 3. — *Sentinam urbis exhaustam*, remotam multitudinem civitati perniciosam; translatione a navibus ducta, ex quibus *sentina*, seu humor collectus in infimo fundo, inutilis ac perniciosus navi, exhauritur; Stroth. Confer Cic. Cat. I, 5; II, 4. — *Ceterum levaverunt modo* etc.; confer Cic. Cat. I, 13. — *Provincias romanae*; vide ad cap. 7, n. 6.

3. *In oppositam stationem* etc.; confer not. 6, et ad II, c. 64, n. 9.

causam, nisi Hippocrates atque Epicydes non ab Syracusis modo, sed tota procul Sicilia, ablegarentur. Epicydes, ne aut reus criminis absentis fratris praesens esset, aut deesset pro parte sua concitando bello, profectus et ipse in Leontinos, quia satis eos adversus populum romanum concitatos cernebat, avertere etiam ab Syracusis coepit. *Nam ita eos pacem pepigisse cum Romanis* [4], *ut, quicumque populi sub regibus fuissent, et suae ditionis essent; nec iam libertate contentos esse, nisi etiam regnent ac dominentur. Renuntiandum igitur eis esse, Leontinos quoque aequum censere liberos esse, vel quod in solo urbis suae tyrannus ceciderit, vel quod ibi primum conclamatum ad libertatem, relictisque regiis ducibus Syracusas sit concursum. Itaque aut eximendum id de foedere esse* [5], *aut legem eam foederis non accipiendam.* Facili miltitudini persuasum; legatisque Syracusanorum, et de caede stationis romanae[6] querentibus, et Hippocratem atque Epicydem abire seu Locros, seu quo alio mallent, dummodo Sicilia cederent, iubentibus, ferociter responsum est, *Neque mandasse sese Syracusanis, ut pacem pro se cum Romanis facerent: neque teneri alienis foederibus.* Haec ad Romanos Syracusani detulerunt, abnuentes, *Leon-*

4. *Nam ita eos pacem pepigisse cum Rom.*, scilicet Syracusanos, quod latet in *Syracusis*, nisi potius hoc positum pro *Syracusanis*; confer ad III, 47, n. 1. — *Regnent ac dominentur* MS. Put. et Cantab. Vulgo *regant ac d.* Sed male iunguntur haec verba, quorum alterum est invidiosissimum et eorum, qui nihil pensi habent, alterum qui cum modo imperant et secundum leges, quod huc non convenit: et a Livio τὸ *regnare* regibus et αὐτοκράτορσι, dynastis, aut impotentibus imperii magistratibus, datur, *regere* magistratibus non incivilibus, in libertate ac Romanis; Iac. Gron. Cf. III, 11, n. 6; III, 19, n. 7; VI, 40, n. 3.

5. *Itaque aut eximendum id de foedere esse*, scilicet quod supra dixerat, *ut, quicumque populi sub regibus* etc. — *Legem eam foederis*, foedus hac conditione ictum; Doër.

6. *De caede stationis rom.*; cf. n. 3.

tinos in sua potestate esse: itaque integro secum foedere[7] *bellum Romanos cum iis gesturos; neque sese defuturos ei bello; ita ut in potestatem redacti suae rursus ditionis essent, sicut pax convenisset.*

XXX. Marcellus cum omni exercitu profectus in Leontinos, Appio quoque accito, ut altera parte aggrederetur, tanto ardore militum est usus ab ira inter conditiones pacis[1] interfectae stationis, ut primo impetu urbem expugnarent. Hippocrates atque Epicydes, postquam capi muros refringique portas videre, in arcem sese cum paucis recepere: inde clam nocte Herbessum perfugiunt. Syracusanis, octo millium armatorum agmine profectis domo, ad Mylam flumen nuntius occurrit, *captam urbem esse;* cetera falsa mixta veris ferens, *caedem promiscuam militum atque oppidanorum factam, nec quemquam puberem arbitrari superesse: direptam urbem: bona locupletium*[2] *donata.* Ad nuntium tam atrocem constitit agmen; concitatisque omnibus, duces (erant autem Sosis ac Dinomenes), quid agerent, consultabant. Terroris speciem haud vanam mendacio[3] praebuerant

7. *Integro secum foedere*, ut foederi secum facto eiusque legibus satis fiat. —*Neque sese defuturos eo bello;* vide ad III, 46, n. 3. — *Pax convenisset;* vide ad I, 3, n. 4.

Cap. XXX. 1. *Ab ira inter conditiones pacis*, dum de iis ageretur, *interfectae stationis* rom. Cf. cap. 29, n, 3, et v. ad I, 1, n. 5; I, 5, n. 5; et IV, 18, n. 2. — *Herbessus*, al. *Erbessus*, opp. Siciliae ad fontes Anapi; vide ad Sil. XIV, 264, et Schweigh. ad Polyb. I, 18, n. 5 et 9. — Cluver. Sicil. ant. II, 10, testatur plerosque viros doctos censere, nomen huius urbis sine adspiratione scribendum esse; Plinium tamen Hist. Nat. III, 8, ordinem alphabeticum in recensione Siciliae urbium sequutum inter ea retulisse vocabulo quae ab adspiratione incipiunt. Ceterum quod notavit Drak. adspirationem hic omnes codd. servant. Lem. — *Myla flumen* vix alii memoratum. Notior *Myle*, seu *Mylae* urbs; vide ad Sil. XIV, 202.

2. *Bona locupletium donata*, scil. militibus: sed non alibi *res donata* ita absolute ponitur, sine nomine eius, cui donatur; Stroth.

3. *Terroris speciem haud vanam mendacio* etc., ut hoc mendacium

verberati ac securi percussi transfugae ad duo millia hominum. Ceterum Leontinorum militumque aliorum nemo, post captam urbem, violatus fuerat; suaque omnia eis, nisi quae primus tumultus captae urbis absumpserat, restituebantur. Nec ut Leontinos irent [4], proditos ad caedem commilitones [5] querentes, perpelli potuere, nec ut eodem loco certiorem nuntium exspectarent. Quum ad defectionem inclinatos animos cernerent praetores, sed eum motum haud diuturnum fore, si duces amentiae [6] sublati essent, exercitum ducunt Megaram. Ipsi cum paucis equitibus Herbessum proficiscuntur, spe, territis omnibus, per proditionem urbis potiundae: quod ubi frustra eis fuit inceptum, vi agendum rati, postero die Megaris castra movent, ut Herbessum omnibus copiis oppugnarent. Hippocrates et Epicydes, non tam tutum prima specie, quam unum, spe undique abscissa [7], consilium esse rati, ut se militibus permitterent, et as-

vim terrendi haberet, fecerunt *verberati* illi; Gron. *Erroris* omnes fere libri. *Rumoris vani* coni. Schelius.

4. *Nec ut Leontinos irent*, urbem; vide ad cap. 7, n. 2.

5. *Proditos ad caedem commilitones*; vide ad II, 43, n. 5.

6. *Duces amentiae*, Hippocrates et Epicydes. — *Megara*, ἡ Μέγαρα al. τὰ Μέγαρα et ἡ Μεγαρίς, urbs Siciliae, dicta olim *Hybla*; quod tamen nomen propter Hyblaei mellis praestantiam revocatum, inducto novo, quod ei Megarenses ex Graecia coloni dederant. Confer Strab. VI, 2, n. 2, et ad Sil. XIV, 26, n. 273. Graeci plerumque τὰ Μέγαρα dicunt et Siciliae et Graeciae urbem; unde Gron. *Megara* pro *Megaram* coni. h. l. et XXXI, 22, ubi Duker. haec notavit: « Illud non magnam vim habet: nam et iidem Graeci dicunt τὰ Ἄβδηρα, τὰ Ἐκβάτανα, τὰ Βαργύλια, τὰ Ἄστυρα, quae Latini etiam fem. gen. sing. efferunt. Confer etiam Plin. IV, 7, et Cic. ad Fam. IV, 5, quae loca an emendationem hanc recipiant, dubitari potest. Sed XXXI, 22, sive *Megaram*, sive *Megara*, legatur, apertum est, regionem designari, quae aliis *Megaris* dicitur. Hoc si sine exemplo est, ut propemodum credo, leg. *Megarida*. »

7. *Spe undique abscissa*; vide ad IV, 10, n. 2. — *Qui apud Hieronymum meruerant*, mercenarii (confer ad III, 24, n. 4), *sub eis*, sub imperio Hippocratis et Epicydis, ut *sub eo* XXXVIII, 14.

suetis magna ex parte sibi, et tum fama caedis commilitonum accensis, obviam agmini procedunt. Prima forte signa sexcentorum Cretensium erant, qui apud Hieronymum meruerant sub eis, et Hannibalis beneficium habebant, capti ad Trasimenum inter Romanorum auxilia dimissique. Quos ubi ex signis armorumque habitu cognovere Hippocrates atque Epicydes, ramos oleae ac velamenta[8] alia supplicum porrigentes, orare, *ut reciperent sese receptosque tutarentur, neu proderent Syracusanis, a quibus mox ipsi trucidandi populo romano dederentur.*

XXXI. *Enivero*[1], conclamant, *bonum ut animum haberent: omnem se cum illis fortunam subituros.* Inter hoc colloquium signa constiterant, tenebaturque agmen; necdum, quae morae causa foret, pervenerat ad duces. Postquam Hippocraten atque Epicyden adesse pervasit rumor, fremitusque toto agmine erat haud dubie approbantium adventum eorum; extemplo praetores citatis equis ad prima signa perrexerunt, *Qui mos ille, quae licentia Cretensium esset,* rogitantes, *colloquia serendi cum hoste*[2], *iniussuque praetorum miscendi eos agmini suo?* Comprehendi iniicique catenas iusserunt Hippocrati. Ad quam vocem tantus extemplo primum a Cretensibus clamor est ortus, deinde exceptus ab aliis, ut facile, si ultra

8. *Ramos oleae ac velamenta a. s.*; vide ad II, 54, n. 6.

CAP. XXXI. 1. *Enimvero*; vide ad I, 51, n. 5. — *Epicyden adesse*; in uno MS. *esse*, non improbante Strot. Verbum *adesse* in nullo MS. exstat, probantibus quidem Gronovio et Creverio ut intelligatur, *morae causas esse.*

2. *Colloquia serendi cum hoste*, hostibus, *iniussuque praetorum miscendi eos*, hostes, Hippocraten et Epicyden. Confer ad XXXV, 27, n. 2. — *Ini. catenas i. Hippocrati*; sed cur non etiam Epicydi? Hinc τὸ *Hippocrati* delendum putabat Gron. At vide ad cap. 24, n. 1. Mox *Cretibus* pro *Cretensibus* edidere Gron., Crev. et Drak. quia in MS. Put. est *Crentibus.*

tenderent, appareret, eis timendum esse. Solliciti incertique rerum suarum Megaram, unde profecti erant, referri signa iubent, nuntiosque de statu praesenti Syracusas mittunt. Fraudem quoque Hippocrates addit, inclinatis ad omnem suspicionem animis; et, Cretensium quibusdam ad itinera insidenda missis, velut interceptas literas, quas ipse composuerat, recitat: PRAETORES SYRACVSANI CONSVLI MARCELLO [3]. Secundum salutem, ut adsolet, scriptum erat: *Recte eum atque ordine fecisse, quod in Leontinis nulli pepercisset. Sed omnium mercenariorum militum eandem esse causam, nec unquam Syracusas quieturas, donec quidquam externorum auxiliorum, aut in urbe, aut in exercitu suo esset. Itaque daret operam, ut eos, qui cum suis praetoribus castra ad Megaram haberent, in suam potestatem redigeret, ac supplicio eorum liberaret tandem Syracusas.* Haec quum recitata essent, cum tanto clamore ad arma discursum est, ut praetores inter tumultum pavidi adequitaverint Syracusas [4]. Et ne fuga quidem eorum seditio com-

3. *Praetores Syr. cos. Marcello.* Ita εὐστόχως emendavit Gronovius. Ceterum ne quisquam miretur literarum ἐπιγραφὴν adscribi salute omissa, ceterisque summatim tantum prolatis, forsitan cavebit Platonis locus, Epist. 7: Πρὸς γὰρ δὴ πάντα ταῦτα ἦν παρεσκευασμένη τὴν ἀρχὴν ἔχουσα ἡ ἐπιστολὴ τῇδέ πῃ φράζουσα· ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΠΛΑΤΩΝΙ· τὰ νόμιμα ἐπὶ τούτοις εἰπών, « Οὐδὲν τὸ μετὰ τοῦτο εἶπε πρότερον, ἢ ὡς ἂν εἰς Σικελίαν πεισθεὶς ὑφ' ἡμῶν ἔλθῃς » etc. Aut enim fallor, aut adiectis *praetores Syracusani* significare voluit, epistolae solito modo et consuetis formulis conceptae nihil ad summam speciem fidei defuisse. Haec Walchius, Em. pag. 195. LEM. — *Secundum salutem*; v. ad I, 4, n. 1. — *Recte eum atque ordine fecisse*, solemnis formula, qua senatus P. R. acta civium, maxime magistratuum, comprobare solebat, cui nonnunquam *et e rep.* addebatur; Stroth. Confer ad XXVIII, 39, n. 6; XXX, 17, n. 4; XXX, 42, n. 3; Brisson. de form. lib. 2, §. 80.

4. *Adequitaverint Syracusas* quidam MSS.; alii *abequitaverint*. Illos secuti Gron. et Drak., hos rectius forsan Crev. et Stroth. Quidam *obequitaverint* edd. ante Gron. Confer ad IX, 22, n. 3. Mox *Sed ne fuga q.* malebat Duker. — *Impetusque* pro *sed impetus*; Bauer.

pressa est, impetusque in syracusanos milites fiebant: nec ab ullo temperatum foret, ni Epicydes atque Hippocrates irae multitudinis obviam issent; non a misericordia[5] aut humano consilio, sed ne spem reditus praeciderent sibi, et quum ipsos simul milites fidos haberent, simul obsides, tum cognatos quoque eorum atque amicos tanto merito primum, dein pignore sibi conciliarent: expertique, quam vana aut levi aura mobile vulgus[6] esset, militem nancti ex eo numero, qui in Leontinis circumsessi erant, subornant, ut Syracusas perferret nuntium convenientem eis, quae ad Mylam falso nuntiata[7] erant; auctoremque se exhibendo, ac velut visa, quae dubia erant, narrando, concitaret iras hominum.

XXXII. Huic non apud vulgum modo fides fuit, sed senatum quoque in curiam introductus movit. Haud vani quidam homines[1] palam ferre, *perbene detectam in Leontinis esse avaritiam et crudelitatem Romanorum. Eadem, si intrassent Syracusas, aut foediora etiam, quo maius ibi avaritiae praemium esset, facturos fuisse.* Itaque claudendas cuncti portas et custodiendam urbem censere: sed non ab eisdem omnes timere, nec eosdem odisse: ad militare genus[2] omne partemque magnam plebis invisum esse

5. *Non a misericordia*, ob eam; vid. ad I, 1, n. 5.

6. *Vana aut levi aura mobile vulgus*; vide ad III, 33, n. 2. — *Militem nancti*; vide ad V, 45, n. 1.

7. *Ad Mylam falso nuntiata*; vide cap. 30 pr.

Cap. XXXII. 1. *Haud vani quidam homines*; vide ad I, 16, n. 7. *Vani* dicuntur, qui vel sibi vel aliis *vana*, inania aut falsa, etsi speciosa, persuadent seu persuadere solent. Cf. n. 2, et ad I, 8, n. 3; Gell. XVIII, 4, ibique intpp. — *Perbene* et per se non sane frequens, et hic sign. peropportune, in tempore; Bauer.

2. *Ad militare genus omne*, apud milites vel militibus cuiuscumque generis.— *Inflati vano*, falso (cf. n. 1), *nuntio*, h. e. offensi, irati, ira, accensi, ut apud Cic. Tusc. Quaest. III, 9, *animus ira inflatus, tumens*, et *turgescens* (conf. ad XXXI, 8, n. 10): nisi ex emendat. Gron. leg. *inflammati*,

nomen romanum. Praetores optimatiumque pauci, quamquam inflati vano nuntio erant, tamen ad propius praesentiusque malum cautiores esse. Et iam ad Hexapylum erant Hippocrates atque Epicydes; serebanturque colloquia per propinquos popularium, qui in exercitu erant, ut portas aperirent, sinerentque communem patriam defendi ab impetu Romanorum. Iam, unis foribus Hexapyli apertis [3], coepti erant recipi, quum praetores intervenerunt. Et primo imperio minisque, deinde auctoritate, deterrendo, postremo, ut omnia vana erant, obliti maiestatis, precibus agebant, ne proderent patriam tyranni ante satellitibus, et tum corruptoribus exercitus. Sed surdae ad haec omnia aures concitatae multitudinis erant, nec minore intus vi, quam foris, portae effringebantur; effractisque omnibus, totum Hexapylo agmen receptum est [4]. Praetores in Achradinam cum iuventute popularium confugiunt: mercenarii milites perfugaeque, et quidquid regiorum militum Syracusis erat, agmen hostium augent. Ita Achradina quoque primo impetu capitur, praetoresque (nisi qui inter tumultum effugerunt), omnes interficiuntur.

quod recepere Drak., Ern. et Stroth. Denuntio, qui iras Syracusanorum in Romanos concitaverat, utque id faceret, erat fictus, conf. cap. 31 extr. — *Praesentiusque malum*, sc. imminens a pravis Hippocratis et Epicydis consiliis; Doër. — *Ad Hexapylum*; vide ad cap. 21, n. 3.

3. *Vnis foribus Hexapyli apertis*: nam sex erant: unde mox *portae effringebantur omnes*. Cf. ad c. 21, n. 3.

4. *Totum Hexapylo agmen receptum est* reposui cum Stroth. a coni. Crev. et Dukeri, pro *tuto in Hexapylo*, vel, quod MS. Put. exhibet, *tuto H.* sine τῷ *in*. Mox pro *praetoresque... omnes interficiuntur* Drakenb. suadente Iac. Gron. a cod. Cantabr. dedit *praetorumque omnes*, ut XXXI, 45. *Macedonum fere omnibus et quibusdam Andriorum*. Ita et *cuncti* ac graece πάντες, Scheff. Cf. Wessel. ad Diod. init. et ad Eclog. p. 532. Sed alia vocis *omnes* genitivo iunctae exempla desiderantur, et h. l. unus tantum MS. ei favet: unde et illud *Macedonum* vel librario, vel doctae manui, id accommodanti τῷ *Andriorum* et elegantiam forte captanti, tribuendum videtur.

Nox caedibus finem fecit. Postero die servi ad pileum vocati [5], et carcere vincti emissi; confusaque haec omnis multitudo Hippocratem atque Epicydem creant praetores; Syracusaeque, quum breve tempus libertas affulsisset, in antiquam servitutem reciderunt.

XXXIII. Haec nuntiata quum essent Romanis, ex Leontinis mota sunt extemplo castra ad Syracusas: et ab Appio legati per portum missi forte in quinqueremi erant. Praemissa quadriremis, quum intrasset fauces portus, capitur: legati aegre effugerunt. Et iam non modo pacis, sed ne belli quidem iura relicta erant [1]: quum romanus exercitus ad Olympium (Iovis id templum est) mille et quingentis passibus ab urbe castra posuit. Inde quoque legatos praemitti placuit: quibus, ne intrarent urbem, extra portam Hippocrates atque Epicydes obviam cum suis processerunt. Romanus orator *non bellum se Syracusanis, sed opem auxiliumque afferre*, ait, *et eis, qui, ex media caede elapsi, perfugerint ad se, et eis, qui, metu oppressi, foediorem, non exsilio solum, sed etiam morte, servitutem patiantur: nec caedem nefandam sociorum inultam Romanos passuros. Itaque si eis, qui ad se perfugerint* [2], *tutus in patriam reditus pateat, caedis auctores dedantur, et libertas legesque Syracusanis restituantur, nihil armis opus esse. Si ea non fiant, quicumque in mora sit, bello persequuturos.* Ad ea

5. *Servi.... vocati*; vid. c. 16, n. 9.

CAP. XXXIII. 1. *Iura relicta erant*, sc. salva, servata integra et inviolata; Stroth.—*Olympium*, *Iovis templum*; vid. cap. 23, n. 5. Sic et Ὀλυμπίειον seu Ὀλύμπιον fuit Athenis, Ephesi etc. de quo vide XXXI, 25; Pausan. I, 18, 40; II, 7; VII, 2, 20 al.

2. *Qui ad se perfugerint* (ut paulo ante *perfugerint ad se*) pro vulg. *perfugerunt*, latinitate in oratione obliqua illud postulante, et deinde *pateat* pro *pateret* reposui. Vtrumque probarunt Stroth. et Bauer., etsi ille servavit τὸ *pateat*, quia Livius nonnunquam diversa iunxerit tempora, ut XXII, 32 extr.

Epicydes, *Si qua ad se mandata haberent, responsum eis*, ait, *se daturos fuisse: quum in eorum, ad quos venerint* [3], *manu res syracusana esset, tum reverterentur. Si bello lacessant, ipsa re intellecturos, nequaquam idem esse Syracusas ac Leontinos oppugnare.* Ita legatis relictis, portas clausit. Inde terra marique simul coeptae oppugnari Syracusae: terra ab Hexapylo, mari ab Achradina, cuius murus fluctu alluitur. Et quia, sicut Leontinos terrore ac primo impetu ceperant, non diffidebant, vastam disiectamque spatio urbem [4] parte aliqua se invasuros, omnem apparatum oppugnandarum urbium muris admoverunt.

XXXIV. Et habuisset tanto impetu coepta res fortunam [1], nisi unus homo Syracusis ea tempestate fuisset. Archimedes is erat, unicus spectator caeli siderumque; mirabilior tamen inventor ac machinator bellicorum tormentorum operumque, quibus ea, quae hostes ingenti mole agerent, ipse perlevi momento ludificaretur [2]. Murum per inaequales ductum colles (pleraque alta et difficilia aditu, submissa quaedam et quae planis vallibus adiri possent), ut cuique aptum visum est loco, ita omni genere tormentorum instruxit. Achradinae murum, qui, ut ante dictum

3. *Eorum, ad quos venerint*, praetorum, qui scil. perierant vel effugerant. Conf. cap. 32. extr. Superbum acerbumque est responsum eius, *in cuius manu res syracusana* nunc erat, quod ignorabant Romani. — *Terra ab Hexapylo* etc.; vide supra ad VIII, 17, n. 5.

4. *Vastam disiectamque spatio urbem*; conf. ad cap. 2, n. 7, et cap. 21, n. 3. — *Invasuros*, penetraturos, expugnaturos; Ern.

Cap. XXXIV. 1. *Et habuisset coepta res fortunam*, successum, successisset. — *Archimedes is erat*, syracusanus, *unicus* (vide ad I, 21, n. 3) *spectator caeli siderumque*, peritissimus astronomiae. De eo eiusque arte machinisque vid. praeter sqq. Polyb. VIII, 5–9; Plutarch. Marcell. p. 305 sq. et ad Sil. XIV, 300 sq. 351 sq.

2. *Quae hostes ingenti mole agerent, ipse perlevi momento ludificaretur*; vid. I, 38, n. 4, et V, 49, n. 4. — *Instruxit*, sc. Archimedes.

est, mari alluitur, ex quinqueremibus Marcellus oppugnabat. Ex ceteris navibus[3] sagittarii funditoresque et velites etiam, quorum telum inhabile ad remittendum imperitis est, vix quemquam sine vulnere consistere in muro patiebantur. Hi, quia spatio missilibus opus est, procul muro tenebant naves. Iunctae aliae binae ad quinqueremes[4], demptis interioribus remis, ut latus lateri applicaretur, quum exteriore ordine remorum velut naves agerentur, turres contabulatas machinamentaque alia

3. *Ex ceteris navibus* : forte reponendum: *ex sexaginta his* seu *iis navibus* : saltem *ceterae naves* sunt eaedem *quinqueremes*, et *ceteris* bis opponuntur mox *iunctae aliae binae quinqueremes* : nam cum Strothio ita legendum. Polybius, VIII, 6, tradit, adfuisse LX quinqueremes, sagittariis, funditoribus velitibusque refertas, ac praeterea octo quinqueremes, quae altero remorum ordine ademplo, aliis dextro, aliis sinistro, binae et binae iunctae fuerint. — *Et velites etiam, quorum telum inhabile ad remittendum imperitis est*; conf. ad XXI, 55, n. 11, et XXII, 46, n. 3. Velites septem utebantur hastis, quae *velitares* et graece γρόσφοι dicuntur, unde ipsi γροσφομάχοι et γροσφοφόροι· v. XXVI, 4, n. 3, et XXXVIII, 20, n. 2. Haec hasta, teste Polybio, VI, 22, habebat hastile, duos ut plurimum cubitos longum crassumque digitum unum, spiculum vero longitudine spithamae et tam tenue atque acutum, ὥστε κατ' ἀνάγκην εὐθέως ἀπὸ τῆς πρώτης ἐμβολῆς κάμπτεσθαι; καὶ μὴ δύνασθαι τοὺς πολεμίους ἀντιβάλλειν. Hinc Lips. de Mil. rom. III, 1 extr. (ubi plura disputat de armatura velitum, ut et Schel. ad Polyb. cap. 14). « Si tale, inquit, et tam flexile est telum, etiam *peritis inhabile* : et Polybius aperte negat remitti? An redundat vox *imperitis*? an mutanda in *impeditis*? ut, nisi quis otiose mucronem refingat et erigat, neget remitti? An ideo etiam *imperitis inhabile*, quia amento emittebatur et certo motu? » Haud dubie singulari quadam arte et dexteritate iaci debebat; Doër. *Impetitis* vel potius *petitis* coni. Schel. ad Polyb. c. 14. Neutrum male ad conciliandum cum Polybio Livium; Duk. *Imparatis* malebat Salmas. de Re mil. rom. c. 16, eodem sensu quo *impeditis* Lips.

4. *Iunctae aliae binae ad quinqueremes*, immo enim Sigon. et Lips. Poliorc. I, 6; ex Polyb. VIII, 5, et Plut. Marcell. pag. 305, leg. *ad octo quinqueremes*; sensus autem verborum est: iunctae binae et binae quinqueremes usque ad octo. — *Velut naves agerentur* : ex vestigiis MS. Put. *velut una navie a.* legendum iam alii monuere. — *Turres contabulatas* (vide ad V, 5, n. 3) *machinamentaque alia*, quae ignorat Polybius, qui pro iis solas habet τὰς σαμβύκας vel σαμβύκας, de quibus vide infra ad XXXIX, 6, n. 9. *Machinamenta* pro *machinis*, ut *machinationes* XXIV, 19; XXV, 11; XXVII, 15; XXXVII, 5.

quatiendis muris portabant. Adversus hunc navalem apparatum Archimedes variae magnitudinis tormenta in muris disposuit. In eas, quae procul erant, naves saxa ingenti pondere emittebat: propiores levioribus, eoque magis crebris, petebat telis: postremo, ut sui vulnera intacti tela in hostem ingererent, murum ab imo ad summum crebris, cubitalibus fere [5], cavis aperuit; per quae cava pars sagittis, pars scorpionibus modicis ex occulto petebant hostem. Quae propius quaedam subibant [6] naves, quo interiores ictibus tormentorum essent, in eas tolle-

5. *Murum ab imo ad summum crebris, cubitalibus fere*, cubiti magnitudinem habentibus, *cavis* (*cavum* et *cavus* caverna, foramen) *aperuit*: at Polyb. VIII, 7, dicit: ὡς ἀνδρομήκους ὕψους κατεπύκνωσε τρήμασι τὸ τεῖχος, ad altitudinem fere staturae humanae crebris cavis perforavit murum, ὡς παλαιστιαίοις τὸ μέγεθος κατὰ τὴν ἐκτὸς ἐπιφάνειαν, quae extrinsecus palmi (quatuor digitorum) fere mensuram habebant. Forsan diversae narrationes ita conciliari possunt, ut dicas, foramina ista intrinsecus fuisse cubitalia, extrinsecus vero palmaria; Stroth. — Livius quaedam Polybii verba praetermisisse videtur, et nonnulla etiam ab aliis sumere potuit; Duk. Conf. Lips. Poliorc. III, 4. — *Scorpiones modici*, quos σκορπίδια Polyb. et σκορπίους βραχυτόνους Plut. appellat, machinae bellicae, vel maiores vel minores, quibus lapides, spicula etc. emittebantur, *quas nunc manubalistas vocant: ideo sic nuncupati, quod parvis subtilibusque spiculis inferunt mortem*, Veget. IV, 22. Conf. infra XXVI, 47, 49; XXIX, 7; Lips. Poliorc. III, 4, et loca class. Ammiani XXIII, 4 (8), et Philonis in libello de telorum construct., in Opp. vett. Mathem. pag. 73, ubi perperam σκοπίδιον legitur.

6. *Quae* (forte *Quum*, Duk.) *propius quaedam* (edd. ante Gron. *quidam*) *subibant* muros *naves, quo*, ut, *interiores ictibus tormentorum essent* (vide ad VII, 10, n. 6), *in eas* etc. « ordo verborum turbatus, pro *in quasdam naves, quae propius subibant*: vel pro si quaedam naves propius sub. in eas etc., nam saepius Livio *qui* est pro *si* »; Bauer. *quod interiores* malebat Gron. — *Tolleno*, pertica versatilis, libratoria, καρχήσιον Polyb. loco laudato (κεραία XXII, 10, n. 4, ut et apud Plut. Marcell. pag. 306, C, quae proprie est rostrum tollenonis similiumque machinarum, quo graviora pondera in altum tolluntur, ut ibid. VIII, 7, n. 8, et 10), *carchesium versatile* Vitruv. X, 5, n. 22 (gallice *bascule*) machina tractoria, formam literae T referens similisque ei, quae in agris iuxta puteos ponitur ad aquam inde hauriendam, et Festo Plinioque XIX, 4, seu 20, *tolleno*, graece κήλων, seu κηλώνειον, gall. *la bascule d'un puits* vocatur. *Tolleno dicitur, quoties una trabs in terram praealte*

none super murum eminente ferrea manus, firmae catenae illigata, quum iniecta prorae esset, gravi libramento plumbi recellente ad solum, suspensa prora, navim in puppim statuebat: dein, remissa subito 7, velut ex muro cadentem navim cum ingenti trepidatione nautarum ita undae affligebat, ut, etiamsi recta reciderat, aliquantum aquae acciperet. Ita maritima oppugnatio est elusa, omnisque vis est eo versa, ut totis viribus terra aggrederentur. Sed ea quoque pars eodem omni apparatu tormentorum instructa erat, Hieronis impensis [8] curaque per multos annos, Archimedis unica arte. Natura etiam iuvabat loci, quod saxum, cui imposita muri fundamenta sunt, magna ex parte ita proclive est, ut non solum

defigitur, cui in summo vertice alia transversa trabs longior dimensa medietate connectitur, eo libramento, ut, si unum caput depresseris, aliud erigatur, Veget. IV, 21. Confer Tac. Hist. IV, 30, ibique Ern. *Ferrea manus*, uncus, quo naves sistuntur aut comprehenduntur, ut XXVI, 39; XXXVI, 44; XXXVII, 30 al. *Asser falcatus* dicitur XXXVIII, 5, et *harpago*, *asser ferreo unco praefixus* XXX, 10; et apud Curt. IV, 2, 12; IV, 3, 24, 25, χεὶρ σιδηρᾶ ἢ στόματα εἰκασμένα γεράνων ap. Plut. Marcell. pag. 306, et Polyb. VIII, 8, qui ad totum h. l. conferendi sunt. Ferreas manus *et corvos* κόρακας, iungunt Diodor. XVII, 44; Appian. Bell. Celt. V, 106; Curt. IV, 2, 12; et 3, 24; et easdem Duillii machinas, quae κόρακες dicuntur Polyb. I, 22 (ubi vide Schweigh.); XXVII, 28; ferreas manus appellant Front. Strat. II, 3, 24, et Aur. Victor. Non dissimiles quoque *lupi ferrei* XXVIII, 3, n. 3. Sed *manus ferreas* et *harpagones* perperam confundi a Liv. XXX, 10, et Curt. IV, 2, 12, monet Stew. ad Veget. V, 14, et Scheffer. de Mil. nav. II, 7, 164. — « Trabis transversae exteriori capiti *illigata* erat *catena*, ad cuius caput erat *ferrea manus*, quae *iniecta prorae* eam *suspendebat*, seu attollebat, dum interior trabis transversae pars deprimeretur *gravi libramento*, pondere, *plumbi* (ut XXXVIII, 5, et XLII, 63), huic tollennonis capiti iniecto et *ad solum* ipso pondere suo *recellente*, resiliente, reclinante seu retro tendente »; Stroth. *Recellere*, reclinare, ut *excellere* in altum extollere; Fest. Perperam in omnibus MSS. et edd. ante Gron. legitur *gravique libramento plumbi recelleret ad solum*.

7. *Dein remissa subito* ferrea manus *navem undae affligebat*; vide ad XXI, 35, n. 30. — *Aliquant. aquae*; vide ad II, 39, n. 1.

8. *Hieronis impensis* etc. Conf. ad Polyb. VIII, 9.

missa tormento, sed etiam quae pondere suo provoluta essent, graviter in hostem inciderent. Eadem causa ad subeundum arduum aditum instabilemque ingressum praebebat. Ita, consilio habito, quum omnis conatus ludibrio esset, absistere oppugnatione atque obsidendo tantum arcere terra marique commeatibus hostem placuit.

XXXV. Interim Marcellus, cum tertia fere parte exercitus ad recipiendas urbes profectus, quae in motu rerum ad Carthaginienses defecerant, Helorum atque Herbessum [1], dedentibus ipsis, recipit. Megara vi [2] capta diruit ac diripuit ad reliquorum, ac maxime Syracusanorum, terrorem. Per idem fere tempus et Himilco, qui ad Pachyni promontorium classem diu tenuerat, ad Heracleam, quam vocant Minoam [3], quinque et viginti millia peditum, tria equitum, duodecim elephantos exposuit; nequaquam cum quantis copiis ante tenuerat ad Pachynum classem. Sed postquam ab Hippocrate occupatae Syracusae [4] erant, pro-

Cap. XXXV. 1. *Helorum* (al. *Pelorum*) *atque Herbessum*; vide ad cap. 30, n. 1. *Helorus* et fluvius (hodie *Atellaro* atque *Abiso*) et oppidum, ei impositum; vide Plin. XXXII, 2; Diodor. XIII, 19; ad Sil. XIV, 269, et Intpp. Ovid. Fast. IV, 487. — Cluv. Sicil. ant. I, 13, existimat urbem *Helorum* diversam esse a castello *Eloro* quod apud Plinium, loco modo citato, memoratur. Lem.— *Dedentibus se ipsis* orbibus, h. e. civibus; vide ad III, 47, n. 1.

2. *Megara vi capta* MSS. Put. Pet. et al. *Megaram vi captam* edd. ante Gron. Conf. ad cap. 30, n. 6.

3. *Ad Heracleam, quam vocant Minoam* a Minoe cretensi, qui eam condidisse dicebatur, quum persequeretor Daedalum (vide Diodor. IV, 79, et XVI, 9), oppidum maritimum vicinumque Agrigento, quod Diodoro et Plutarch. simpl. *Minoa*, Polyb. I, 18, 30, 53. *Heraclea* sed I, 25 Ἡράκλεια ἡ Μινώα dicitur. — *Nequaquam cum quantis copiis*, cum tantis, quantae non fuerant illae, cum quibus *ante tenuerat ad P. classem*; sive, cum copiis maioribus, quam quantae fuerant etc.

4. *Ab Hippocrate occupatae S.*; vid. ad cap. 24, n. 1. — *Adiutusque ibi*. Legebatur antea *aditusque*, vel *accitusque*. Primus Lipsius coniecit *adiutus*, cui assentitur cod. Putean. Himilco Carthaginem venerat ad augendas copias; duo cum non leviter iuverunt, et legati Hippocratis auxi-

fectus Carthaginem adiutusque ibi et ab legatis Hippocratis literisque Hannibalis, qui venisse tempus aiebat Siciliae per summum decus repetendae, et ipse haud vanus praesens monitor facile perpulerat, ut quantae maximae possent, peditum equitumque copiae in Siciliam traiicerentur. Adveniens Heracleam, intra paucos dies inde Agrigentum recipit: aliarumque civitatum, quae partis Carthaginiensium erant [5], adeo accensae sunt spes ad pellendos Sicilia Romanos, ut postremo etiam, qui obsidebantur Syracusis, animos sustulerint, et, parte copiarum satis defendi urbem posse rati, ita inter se munera belli partiti sint, ut Epicydes praeesset custodiae urbis, Hippocrates, Himilconi coniunctus, bellum adversus consulem romanum gereret. Cum decem millibus peditum, quingentis equitibus nocte per intermissa custodiis loca [6] profectus, castra circa Acrillas urbem ponebat. Munientibus supervenit Marcellus, ab Agrigento iam occupato, quum frustra eo praevenire hostem festinans tetendisset, rediens; nihil minus ratus, quam illo tempore ac loco syracusanum sibi exercitum obviam fore; sed tamen metu Himilconis Poenorumque (ut quibus nequaquam eis copiis, quas habebat, par esset) quam poterat maxime intentus atque agmine ad omnes casus composito ibat.

XXXVI. Forte ea cura, quae erat adversus Poenos praeparata, adversus Siculos usui fuit. Castris po-

lia petentes retinendi. Syracusis, et literae Hannibalis, qui monebat incumberent totis viribus ad Siciliam recuperandam. Lem.

5. *Partis* (partium) *Carthaginiensium erant*; vide ad III, 36, n. 4.

6. *Intermissa custodiis loca*, vide ad VII, 36, n. 1.—*Acrillae* seu *Acrilla*, inter *Agrigentum* et *Acras* (conf. ad cap. 36 pr.), urbem a Syracusanis conditam prope mare Ionium et Pachynum promont. *Accillas* edd. ante Gron. corrupte, ut Ἀκίλλας ap. Plut.—*Tetendisset*, vide ad IV, 7, n. 6.

nendis[1] incompositos ac dispersos nanctus eos et plerosque inermes, quod peditum fuit, circumvenit: eques, levi certamine inito, cum Hippocrate Acras perfugit. Ea pugna deficientes ab Romanis quum prohibuisset Siculos, Marcellus Syracusas rediit: et post paucos dies Himilco, adiuncto Hippocrate, ad flumen Anapum [2], octo ferme inde millia, castra posuit. Sub idem fere tempus et naves longae quinque et quinquaginta Carthaginiensium cum Bomilcare, classis praefecto, in magnum portum Syracusas ex alto decurrere; et romana item classis, triginta quinqueremes, legionem primam Panormi exposuere; versumque ab Italia bellum (adeo uterque populus in Siciliam intentus) fuisse videri poterat. Legionem romanam, quae exposita Panormi erat, venientem Syracusas, praedae haud dubie sibi futuram Himilco ratus, via decipitur. Mediterraneo namque Poenus itinere[3] duxit; legio maritimis locis, classe prosequente, ad Ap. Claudium, Pachynum cum parte copiarum obviam progressum, pervenit. Nec diutius Poeni ad Syracusas morati sunt: et Bomilcar, simul parum fidens navibus suis, duplici facile numero classem habentibus Romanis [4], simul inutili mora cernens nihil aliud ab suis quam inopiam aggravari sociorum [5],

Cap. XXXVI. 1. *Castris ponendis*, ut ea ponerent, *incompositos*; vide ad XXI, 34, n. 3. — *Nanctus*; vide ad V, 45, n. 1. — *Acras*; vide supra ad cap. 35, n. 6.

2. *Ad flumen Anapum*: edd. ante Gron. *Anatim*. Sed *Anatis* est Africae, *Anapus* Siciliae flumen inter Syracusas et Olympium suburbium. Conf. ad Sil. XIV, 515. — *Naves longae*; vide ad XXI, 17, n. 5. — *Magnum portum*; vide ad cap. 21, n. 3.

3. *Poenus itinere duxit*; vide supra ad librum I, 23, n. 4.

4. *Duplici numero classem habentibus Romanis*, ex quo 30 quinqueremes classem Appii auxerant.

5. *Inutili mora cernens nihil aliud ab suis quam inopiam aggravari sociorum* (vide II, 8, 9, et IV, 12, n. 3), plurimi optimique MSS. prob. Gronov. Recepi exemplo Crever. et Stroth. pro vulg. *inutilem moram c... inopia aggrav. socios.*

velis in altum datis, in Africam transmisit. Et Himilco, sequutus nequidquam Marcellum Syracusas, si qua, priusquam maioribus copiis iungeretur, occasio pugnandi esset, postquam ea nulla contigerat, tutumque ad Syracusas et munimento et viribus hostem cernebat, ne frustra adsidendo[6] spectandoque obsidionem sociorum tempus tereret, castra inde movit; ut, quocumque vocasset defectionis ab Romanis spes, admoveret exercitum, ac praesens suas res foventibus adderet animos. Murgantiam primum, prodito ab ipsis praesidio romano, recepit; ubi frumenti magna vis commeatusque omnis generis convecti erant Romanis.

XXXVII. Ad hanc defectionem erecti sunt et aliarum civitatum animi: praesidiaque romana aut pellebantur arcibus, aut prodita per fraudem opprimebantur. Henna[1], excelso loco ac praerupto undique sita, quum loco inexpugnabilis erat, tum praesidium in arce validum praefectumque praesidii haud sane opportunum insidiantibus[2] habebat. L. Pinarius erat vir acer, et qui plus in eo, ne posset decipi[3], quam in fide Siculorum, reponeret. Et tum intenderant

6. *Frustra adsidendo*; vide XXIII, 19, n. 3. — *Murgantiam*; vide ad XXIV, 27, n. 1. — *Prodito ab ipsis p.*; vide ad III, 47, n. 1. Mox iunge *ubi erant Romanis magna vis* etc. — Vulgo legitur *a Romanis*, sed scripti fere omnes, teste Creverio, omittunt praepositionem. Et sic minus offendet τὸ *ubi*, quod se concoquere hic non posse testatur Tan. Faber. *Vbi...erant Romanis*, idem est atque, ubi habebant Romani commeatus convectos. Lem.

Cap. XXXVII. 1. *Henna* (*Enna* edd. ante Drakenb, ut graece Ἔννα) *excelso loco ac praerupto undique sita* in media Sicilia (cf. ad c. 39, n. 4), unde et ὄμφαλος, umbilicus eius dicta; vid. ad Sil. I, 93; XIV, 238 sq. Diod. V, 3; Cic. Verr. IV, 48; V, 72.

2. *Opportunum insidiantibus*; vide ad I, 54, n. 4.

3. *Ne posset decipi*, ut apud Cicer. ep. 15, ad Planc. in simili fere causa: *verum ut errare, mi Plance, potuisti* (*quis enim id effugerit?*): *sic decipi te non potuisse, quis non videt?* Stroth. — *Ad cavendi omnia curam* MS. Put. *Ad cavendum omni cura* edd. ante Gron. et plerique MSS.

eum ad cavendi omnia curam tot auditae proditiones defectionesque urbium, et clades praesidiorum. Itaque nocte dieque iuxta [4] parata instructaque omnia custodiis ac vigiliis erant: nec ab armis aut loco suo miles abscedebat. Quod ubi Hennensium principes, iam pacti cum Himilcone de proditione praesidii, animadverterunt, nulli occasioni fraudis Romanum patere [5], palam rentur agendum [6]. *Vrbem arcemque suae potestatis*, aiunt, *debere esse, si liberi in societatem, non servi in custodiam, traditi essent Romanis. Itaque claves portarum reddi sibi* aequum censent. *Bonis sociis fidem suam maximum vinculum esse: et ita sibi populum romanum senatumque gratias habiturum, si volentes ac non coacti mansissent in amicitia.* Ad ea Romanus, *Se in praesidio impositum esse*, dicere, *ab imperatore suo; clavesque portarum et custodiam arcis ab eo accepisse; quae nec suo nec Hennensium arbitrio haberet, sed eius, qui commisisset. Praesidio decedere apud Romanos capital esse* [7]; *et nece liberorum etiam suorum eam legem parentes sanxisse.*

4. *Nocte dieque iuxta*; vide supra ad V, cap. 6, n. 3.

5. *Nulli occasioni fraudis patere*; conf. ad I, 54, n. 4.

6. *Palam rentur agendum*: id antiqua manu notatum in margine MS. Voss. *Patuerat agendum* c. Put. *Placuerat agendum* reliqui MSS. et edd. ante Gron. nisi quod quidam MSS. post *placuerat* addunt *vi* et *aliter*, edd. autem ante illud *aperte ac propalam*. Edd. Crev. et Gron. *palam erat agendum* ex emend. Lips.

7. *Praesidio decedere apud Romanos capital esse*. Ita MS. Put. et Pet. pro vulg. *capitale*; vide ad III, 11, n. 4, et Sil. XIII, 155, qui h. l. ante oculos habuit. Mox *et nec liberorum e. s. eam petentes sanxisse* omnes MSS., nisi quod pro *petentes* in Put. est *patentes*, et in marg. Voss. *poenam*. In ed. pr. et aliis antt. *et hoc liberorum e. s. cruore parentes s.* probante Strothio. Vox *legem* in recentt. demum edd. addita: in plerisque vett. *causâ* pro *eam legem*; et Gron. coni. *id* pro *eam l.*, vel *id nece l. e. s. iam p. s.* Ceterum h. l. severitas T. Manlii Torquati et verba eius ad filium, sup. VIII, 7, *morte tua sancienda sunt consulum imperia* respiciuntur.

Consulem Marcellum haud procul esse: ad eum mitterent legatos, cuius iuris atque arbitrii [8] *esset.* Se vero negare illi missuros; testarique, si verbis nihil agerent, vindictam aliquam libertatis suae quaesituros. Tum Pinarius: *At illi, si ad consulem gravarentur mittere, sibi saltem darent populi concilium* [9]*: ut sciretur, utrum ea paucorum denuntiata, an universae civitatis essent.* Consensu in posterum diem concio edicitur.

XXXVIII. Postquam ab eo colloquio in arcem sese recepit, convocatis militibus [1], « Credo ego vos audisse, milites, inquit, quemadmodum praesidia romana ab Siculis circumventa et oppressa sint per hos » dies. Eam vos fraudem, deum primo benignitate, » dein vestra ipsi virtute, dies noctesque perstando ac » pervigilando in armis, vitastis. Vtinam reliquum » tempus nec patiendo infanda, nec faciendo, traduci » possit! Haec occulta in fraude cautio est, qua usi » adhuc sumus: cui quoniam parum succedit, aperte » ac propalam claves portarum reposcunt; quas simul tradiderimus, Carthaginiensium extemplo Henna erit, foediusque hic trucidabimur, quam Mur-

8. *Cuius iuris atque arbitrii esset*, sc. res seu id. — *Illi vero negare se missuros*, scil. legatos. — *Vindictam*, vindicem, Poenos. — *At illi*; vide ad I, 28, n. 6. Vulgo *ait illis.*

9. *Sibi saltem darent populi concilium*; v. VIII, 5, n. 1. Vulg. *consilium*; vid. I, 54, n. 1. — *Ea denunt.*, dicta et minas. Conf. ad III, 36, n. 5. — *Consensu in posterum diem concio edicitur*, omnium suffragiis. Conf. ad I, 32, n. 14; III, 38, n. 8; XXXI, 49, n. 5. *Consensa* coni. Gron. quem vide ad IX, 7. — Omnes scripti carent ultima voce *edicitur*; quare non reiicienda videtur Gronovii coniectura: eodem modo supra lib. I, 32: *bellum erat consensum.* Lem.

Cap. XXXVIII. 1. *Convocatis militibus.* Creverio displicet vox *militibus* tam vicina τῷ *milites*; magna praeterea scriptorum manus praefert mendose *convocatio quibus*; Victor. *convocatis sociis.* Crediderimus eum Gronovio legi posse *convocatis suis*, quae ultima vox in *sociis* mutata fuerit. Lem. — *Haec occulta in fraude cautio est* etc., ita, ut dixi, cavimus quidem nobis adhuc a proditione; sed *quoniam cui*, sc. occultae fraudi *parum succedit* etc. Conf. ad VIII, 25, n. 6. — *Noctem unam aegre ad consultandum sumpsi*,

» gantiae praesidium interfectum est. Noctem unam » aegre ad consultandum sumpsi, qua vos certiores » periculi instantis facerem. Orta luce concionem » habituri sunt ad criminandum me concitandumque » in vos populum. Itaque crastino die aut vestro, » aut Hennensium sanguine Henna inundabitur. » Nec praeoccupati [2] spem ullam, nec occupantes » periculi quidquam habebitis: qui prior strinxerit » ferrum, eius victoria erit. Intenti ergo omnes » armatique signum exspectabitis. Ego in concione » ero; et tempus, quoad omnia instructa sint, » loquendo altercandoque traham. Quum toga si- » gnum dedero, tum mihi undique clamore sublato » turbam invadite [3], ac sternite omnia ferro; et ca- » vete, quisquam supersit, a quibus aut vis, aut fraus » timeri possit. Vos, Ceres mater ac Proserpina [4], » precor, ceteri superi infernique dii, qui hanc ur- » bem, hos sacratos lacus lucosque colitis, ut ita » nobis volentes propitii adsitis [5], si vitandae, non » ferendae fraudis causa hoc consilii capimus. Plu- » ribus vos, milites, hortarer, si cum armatis dimi- » catio futura esset: inermes, incautos ad satietatem

efflagitatam accepi. Confer ad librum II, 4, n. 2.

2. *Nec praeoccupati*, insidiis et fraude prius petiti, *spem ullam*, *nec occupantes*, prius petentes, praevenientes, *periculi quidquam habebitis*; conf. ad I, 14, n. 3, et XXIV, 7, n. 6.

3. *Tum mihi ..... turbam invadite*; vide ad Praef. not. 12.

4. *Ceres mater ac Proserpina*, quibus sacra erat Henna, prope quam in prato, *lacubus lucisque* cincto, vel in nemore et per speluncam rapta a Plutone credebatur Proserpina. Conf. cap. seq. Diodor. V, 3; Intpp. Ovid. Met. V, 385 sq. Spanhem. ad Callim. Hymn. in Cer. v. 9, 15, 31; in pr. Cic. Verr. IV, 48; et V, 72, ubi etiam eadem fere verba leguntur: *vos etiam atque etiam imploro atque appello, sanctissimae deae, quae illos Hennenses lacus lucosque colitis.* — *Dii, qui urbem, lacus lucosque colitis*; vid. ad XXXI, 30, n. 4.

5. *Vt ita nobis volentes propitii adsitis, si*; vide ad I, 8, n. 1; I, 12, n. 6, et I, 16, n. 4. — *Ferendae fraudis*; vide ad III, 25, n. 4.

» trucidabitis. Et consulis castra in propinquo sunt, » ne quid ab Himilcone et Carthaginiensibus timeri » possit. »

XXXIX. Ab hac adhortatione dimissi corpora curant. Postero die alii aliis locis, ad obsidenda [1] itinera claudendosque oppositi exitus, pars maxima super theatrum circaque, assueti et ante spectaculis concionum, consistunt. Productus ad populum a magistratibus praefectus romanus, quum consulis ca de re ius ac potestatem esse, non suam, et pleraque eadem, quae pridie, dixisset; primo sensim ac plures reddere claves, dein iam una voce id omnes iuberent, cunctantique ac differenti ferociter minitarentur, nec viderentur ultra vim ultimam dilaturi; tum praefectus toga signum, ut convenerat, dedit; militesque intenti dudum ac parati, alii superne in aversam [3] concionem clamore sublato decurrunt, alii ad exitus theatri conferti obsistunt. Caeduntur Hennenses cavea inclusi, coacervanturque, non caede solum, sed etiam fuga; quum alii super aliorum capita ruerent, atque integri sauciis, vivi mortuis incidentes, cumularentur. Inde passim discurritur, et urbis captae modo fugaque et caedes omnia tenet: nihilo remissiore militum ira, quod turbam inermem caedebant, quam si periculum par et ardor certaminis eos irritaret. Ita Henna aut malo, aut necessario facinore retenta [3].

CAP. XXXIX. 1. *Ad obsidenda itinera....oppositi*: ita MSS. prob. Drak. et Stroth. Cf. ad X, 36, n. 3; XXV, 15; XXIX, 34, n. 5; Intpp. Virgil. Aen. II, 333. *Oppidanis* pro *oppositi* edd. ante Stroth. ex coni. Vallae. *Opportunos exitus* malebat Iac. Gronov. Conf. ad I, 54, n. 4. Mox *et primo sensim* coni. Duk. et Crev.

2. *Superne in aversam concionem*, non, ut vulgo legitur, *adversum*, sed quae a militibus in concionantem praefectum rom. versa erat; Gronovius. — *Cavea* theatri locus, ubi spectatores ludorum sedent.

3. *Ita Henna aut malo* (*nullo* malebat Gron.), *aut necessario facinore retenta*: nam erat *malum* omnino fa-

Marcellus nec factum improbavit, et praedam Hennensium militibus concessit, ratus, timore deterritos temperaturos proditionibus praesidiorum Siculos. Atque ea clades, ut urbis in media Sicilia sitae [4], claraeque vel ob insignem munimento naturali locum, vel ob sacrata omnia vestigiis raptae quondam Proserpinae [5], prope uno die omnem Siciliam pervasit. Et quia caede infanda rebantur, non hominum tantum, sed etiam deorum sedem violatam esse, tum vero, qui etiam ante dubii fuerant, defecere ad Poenos. Hippocrates inde Murgantiam, Himilco Agrigentum sese recepit, quum acciti a proditoribus [6] nequidquam ad Hennam exercitum admovissent. Marcellus retro in Leontinos redit; frumentoque et commeatibus aliis in castra convectis, praesidio modico ibi relicto, ad Syracusas obsidendas venit. Inde Ap. Claudio Romam ad consulatum petendum misso, T. Quintium Crispinum [7] in eius locum classi castrisque praeficit veteribus: ipse hibernacula quinque millia passuum Hexapylo (Leonta vocant locum [8]) communiit aedificavitque. Haec in Sicilia usque ad principium hiemis gesta.

cinus, si eo abstinere poterant sine suo suorumve periculo, si non poterant, erat *necessarium*; Grut. — *Temperaturos proditionibus*; vide ad lib. II, cap. 23, n. 8.

4. *Vrbis in media Sicilia sitae*; vid. ad cap. 37, n. 1.

5. *Vestigiis raptae quondam Proserpinae*; vid. cap. 38, n. 4, et ad Ovid. Metamor. V, v. 385, sq. ibique not. — *Pervasit* clades, pr. fama eius.

6. *Acciti a proditoribus*, principibus Hennensium. Conf. cap. 37 med. — *Retro redit*; vid. ad II, 43, n. 10.

7. *T. Quintium Crispinum* h. l. Ap. Claudii *classi castrisque veteribus* in Sicilia praefici, et XXV, 18, cum Badio Campano strenue in Campania pugnare, at cap. 26 iterum memorari Crispinum, castris veteribus ad Syracusas praefectum; eaque, si de eodem homine dicantur, non bene divisa temporibus esse, monet Wessel. Obss. II, 8. Quare aut Crispinum hunc ab illo diversum fuisse, aut Livium diversos auctores sequutam, suspicabatur Drak.

8. *Leonta vocant locum*. Ita MS. Pal. *Leontium* edd. ante Gron. quae

XL. Eadem aestate et cum Philippo rege, quod iam ante suspectum fuerat, motum bellum est. Legati ab Orico [1] ad M. Valerium praetorem venerunt, praesidentem classi Brundisio Calabriaeque circa litoribus, nuntiantes, Philippum primum Apolloniam tentasse [2], lembis biremibus centum viginti flumine adverso subvectum: deinde, ut ea res tardior spe fuerit, ad Oricum clam nocte exercitum admovisse; eamque urbem sitam in plano [3], neque moenibus, neque viris atque armis validam, primo impetu oppressam esse. Haec nuntiantes orabant, ut opem ferret, hostemque haud dubium Romanis terra aut maritimis viribus arceret [4]; qui ob nullam aliam causam, nisi quod imminerent Italiae [5], peterentur. M. Valerius, praesidio loci [6] eius relicto P. Valerio legato

el *ab* aote *Hexapylo* ioserunt. Sed hoc a MS. abest, el saepe omittitur; vel dativns graece pooilor pro *ab* cum sexto casu. Coof. ad V, 12, n. 5. *Leontem* emand. Cluver. Sicil. Ant. I, 12.

Cap. XL. 1. *Oricum* seu *Oricus* opp. maritimum Epiri cum portu, hodie *Orco*. Conf. XXXIV, 52, el Plin. III, 23 sen 26. — *Brundisio praesidentem* (vide ad X, 17, n. 3) cum *classi*, h. e. classe; vide ad IV, 12, n. 8.

2. *Apolloniam tentasse*; vid. ad IX, 35, n. 1. *Apollonia* h. l. ut passim ap. Livium, urbs maritima Illyrici Macedonici, vicina Orico, Aoo flum. el Hadrial. mari, mercatura studiisque literarum olim nobilis, hod. *Pollonia*. Aliae *Apolloniae* in Aetolia (XXVIII, 8), Chalcidica, Creta, Mygdonia, Sicilia, Thracia. — *Adverso* (vide ad XXI, 27, n. 2) *flumine*, Aoo. Aous seu Aeas 10 stadiis ab Apollonia decurril influitque in mare Hadriaticum. Conf. XXXII, 5 sq.; Scylax. p. 21; Strab. VII, 5, 9, pag. 316; Plin. III, 23; Polyb. V, 110; ubi v. Schweigh.

3. *Sitam in plano*; vide ad XXI, 32, n. 7.

4. *Terra aut maritimis viribus arceret* ab iis, qui *peterentur*, bello lacesserentur. *Maritimis urbibus* unus Pal. et *Romanis maeactgrra acterra ac maritimis*: unde Gronov. coni. *Romanis Macedonem Epiri marit. urbibus a.*, *quae* etc., et rectius, opinor, Ruben. *Rom. mari ac terra a marit. urbibus a.*, *quae* etc.

5. *Nisi quod imminerent Italiae*; vid. ad III, 51, n. 3.

6. *Pr. loci eius*, sc. cui praesidebat, Brundisii et Calabriae: Doër. Cf. huius cap. princ. — *Cum classe instructa* (vide ad VI, 5, n. 3, et IX, 40, n. 12), *et quod*, quantum (vide ad XXXI, 46, n. 8), *militum longae naves* (vid. ad

cum classe instructa parataque, et, quod longae naves militum capere non poterant, in onerarias impositis, altero die Oricum pervenit; urbemque eam, levi tenente praesidio, quod recedens inde reliquerat Philippus, haud magno certamine recepit. Legati eo ab Apollonia venerunt, nuntiantes, in obsidione sese, quod deficere ab Romanis nollent, esse; neque sustinere ultra vim Macedonum posse, nisi praesidium mittatur romanum. Facturum se, quae vellent, pollicitus [7], duo millia delectorum militum navibus longis mittit ad ostium fluminis, cum praefecto socium, Q. Naevio Crista, viro impigro et perito militiae. Is, expositis in terram militibus navibusque Oricum retro, unde venerat, ad ceteram classem remissis [8], milites procul a flumine per viam minime ab regiis obsessam duxit, et nocte, ita ut nemo hostium sentiret, urbem est ingressus. Die insequenti quievere, dum praefectus iuventutem Apolloniatum armaque et urbis vires inspiceret. Vbi ea visa inspectaque satis animorum fecere [9], simulque ab exploratoribus comperit, quanta socordia ac negligentia apud hostes esset; silentio noctis ab urbe sine ullo tumultu egressus, castra hostium adeo neglecta atque aperta intravit, ut satis constaret, prius mille hominum vallum intrasse, quam quisquam sentiret, ac, si caede abstinuissent, pervenire ad tabernaculum regium potuisse. Caedes proximorum portae excitavit hostes. Inde tantus terror pavorque omnes occupavit, ut non modo alius

XXI, 17, n. 5), *capere non poterant*, pro vulg. *militibus, quantum eorum seu quotquot longae naves c. n. p., in onerarias impositis*. Conf. ad cap. 1, n. 7.

8. *Facturum se, quae vellent, pollicitus*, scil. M. Valerius. — *Ad ostium fluminis*, Aoi. Conf. not. 2.

8. *Navibusque Oricum retro.... remissis*; vide ad II, 45, n. 10.

9. *Ea visa inspectaque s. a. fecere*; vide ad I, 53, n. 1.

quisquam arma caperet [10], aut castris pellere hostem conaretur; sed etiam ipse rex, sicut somno excitus erat, prope seminudus fugiens, militi quoque, nedum regi, vix decoro habitu, ad flumen navesque perfugerit. Eodem et alia turba effusa est. Paulo minus tria millia militum in castris aut capta, aut occisa: plus tamen hominum aliquanto captum, quam caesum est. Castris direptis, Apolloniatae catapultas, balistas tormentaque alia, quae oppugnandae urbi comparata erant, ad tuenda moenia, si quando similis fortuna venisset [11], Apolloniam devexere: cetera omnis praeda castrorum Romanis concessa est. Haec quum Oricum essent nuntiata, M. Valerius classem extemplo ad ostium fluminis duxit, ne navibus capessere fugam rex posset. Itaque Philippus, neque terrestri, neque navali certamine satis fore parem se fidens [12], subductis aut incensis navibus, terra Macedoniam petiit, magna ex parte inermi exercitu spoliatoque. Romana classis cum M. Valerio Orici hibernavit.

XLI. Eodem anno in Hispania varie res gestae; nam prius, quam Romani amnem Iberum transirent, ingentes copias Hispanorum Mago et Hasdrubal fuderunt: defecissetque ab Romanis ulterior Hispania, ni P. Cornelius, raptim traducto exercitu Iberum, dubiis sociorum animis in tempore advenisset. Primo ad

10. *Vt non modo non alius quisquam arma caperet* (vide ad I, 40, n. 1), nisi pro *alius* leg. *haud* vel *vix*.

11. *Si similis fortuna venisset*; vid. ad IX, 12, n. 1.

12. *Satis fore parem se* Romanis *fidens*, *subductis* (vide ad VIII, 26, n. 1) *aut incensis navibus*; immo *atque incensis* leg. cum Duk.; nam si partem navium subduxisset tantum, ea Romanis praedae fuisset. — *Terra Macedoniam petiit*, vel, ut alii tradunt, in Peloponnesum rediit; vide Plutarch. Arat. c. 51, p. 1051. Forte utrumque et illud prius factum. Conf. Schweigh. ad Polyb. VIII, 10, 1,

castrum Altum [1] (locus est insignis caede magni Hamilcaris) castra Romani habuere. Arx erat munita, et convexerant ante frumentum: tamen, quia omnia circa hostium plena erant, agmenque romanum impune [2] incursatum ab equitibus hostium fuerat, et ad duo millia, aut moratorum aut palantium per agros, interfecta, cessere inde Romani propius pacata loca, et ad montem Victoriae [3] castra communivere. Eo Cn. Scipio cum omnibus copiis, et Hasdrubal Gisgonis filius, tertius Carthaginiensium dux, cum exercitu iusto [4] advenit: contraque castra romana trans fluvium omnes consedere. P. Scipio, cum expeditis clam profectus ad loca circa visenda, haud fefellit hostes [5]; oppressissentque cum in patentibus campis, ni tumulum in propinquo cepisset. Ibi quoque circumsessus adventu fratris obsidione eximitur. Castulo, urbs Hispaniae valida ac nobilis, et adeo coniuncta societate Poenis, ut uxor inde Hannibali [6] esset, ad Romanos defecit. Carthaginienses Illiturgin oppugnare adorti, quia praesidium ibi romanum erat; videbanturque inopia eum locum maxime expugnaturi. Cn. Scipio, ut sociis praesidioque ferret opem, cum le-

CAP. XLI. 1. *Ad castrum Altum*, f. *Cuença* in Castilia nova: sed *castrum Album* bene coni. Drak., quia locus ἄκρα Λευκὴ dicitur Diod. XXV, 1, 2, in loco class. de *caede Hamilcaris*; de qua conf. ad Sil. I, 143. — *Convexerant*, scil. Romani.

2. *Agmenque rom. impune incursatum*; vide ad VIII, 34, n. 4. — *Moratorum* a *morator*, de milite, qui moras faciendo ab agmine se seiungit et post agmen demum subsequitur; Doër. Sic et XXI, 47, n. 1. At *moratorum* potest etiam esse participium. — *Pacata loca*; vide ad II, 59, n. 5.

3. *Ad montem Victoriae*: forte *ad portum Vict.* (hod. *Santander*), a quo fontes Iberi 40 mill. passuum absunt (vide Plin. IV, 20, seu 34), nisi et mons et portus ita dicti. — *Hasdrubal Gisgonis filius*; vide XXIII, 34, n. 1.

4. *Cum exercitu iusto*; vide ad VI, 13, n. 3. — *Trans fluvium*, Iberum. — *Cum expeditis*; vide V, 16, *n.* 2.

5. *Haud fefellit hostes*; vid. ad III, 8, n. 2.

6. *Castulo urbs Hispaniae.... uxor inde Hannibali*, Imilce; vide XXI, 11, n. 9; ad Sil. III, 97 sq. et Schw. ad Appian. Hisp. c. 16.

gione expedita profectus, inter bina castra cum magna caede hostium urbem est ingressus, et postero die eruptione aeque felici pugnavit. Supra duodecim millia hominum caesa duobus proeliis: plus mille capti, cum sex et triginta militaribus signis. Ita ab Illiturgi recessum est. Bigerra inde urbs [7] (socia et haec Romanorum erat) a Carthaginiensibus oppugnari coepta est. Eam obsidionem sine certamine adveniens Cn. Scipio solvit.

XLII. Ad Mundam [1] exinde castra punica mota: et Romani eo confestim sequuti sunt. Ibi signis collatis pugnatum per quatuor ferme horas: egregieque vincentibus Romanis signum receptui est datum, quod Cn. Scipionis femur tragula confixum erat; pavorque circa eum ceperat milites, ne mortiferum esset vulnus. Ceterum haud dubium fuit, quin, nisi ea mora intervenisset, castra eo die punica capi potuerint. Iam non milites solum, sed elephanti etiam usque ad vallum acti erant, superque ipso novem et triginta elephanti pilis confixi. Hoc quoque proelio ad duodecim millia hominum dicuntur caesa, prope tria capta, cum signis militaribus septem et quinquaginta. Ad Auringen [2] inde urbem Poeni recessere; et, ut territis instaret, sequutus Romanus. Ibi iterum Scipio lecticula in aciem illatus conflixit: nec dubia victoria

7. *Bigerra urbs*, etiam Ptol. laudata, Clusio videtur esse Villena, inter Murciam et Valentiam media.

Cap. XLII. 1. *Ad Mundam*, Baeticae urbem, quae ab hodierna Munda tertio Hispan. milliario abfuit, inclaruitque etiam atroci proelio, quo Caesar ibi vicit Pompeii M. filios; vide ad Sil. III, 400, et Drakenb. infra ad XL, 47, ubi monet, Mundam Baeticae oppid. a Celtiberia, in qua bellum Graccho gerendum fuerit, procul distare, et, nisi alia Munda in Celtiberia vel in regione vicina sita fuerit, eius mentionem ibi ferri non posse. *Mantuam*, Carpetanorum urbem, Celtiberis propinquam, ibi coni. Duniat. — *Tragula*; vide XXI, 7, n. 6.

2. *Ad Auringen*, urbem forte eandem, quae *Oringis* dicitur XXVIII, 3, et *Oningis* Plin. III, 1, seu 3, ubi vide Hard.

fuit; minus tamen dimidio hostium, quam antea, quia pauciores superfuerant, qui pugnarent, occisum. Sed gens nata instaurandis reparandisque bellis [3], Magone ad conquisitionem militum fratre misso, brevi replevit exercitum, animosque ad tentandum de integro certamen fecit. Alii plerique milites [4], sicut pro parte toties intra paucos dies victa, iisdem animis, quibus prius, ita eodem eventu pugnavere. Plus octo millia hominum caesa: haud multo minus quam mille captum, et signa militaria quinquaginta octo; et spolia plurima gallica fuere, aurei torques armillaeque, magnus numerus. Duo etiam insignes reguli Gallorum (Moenicapto et Civismaro [5] nomina erant) eo proelio ceciderunt. Octo elephanti capti, tres occisi. Quum iam res prosperae in Hispania essent, verecundia Romanos tandem cepit [6], Saguntum oppidum, quae causa

3. *Sed gens* (non punica, sed Barcina, h. l. Hasdrubal et Mago, fratres Hannibalis Hamilcarisque filii, in Hispania bellum gerentes) *nato instaurandis bellis* (conf. XXI, 10, et ad V, 37, n. 6), *Magone fratre* (quae voces iunctim legendae, vel scribendum *a fratre* Hasdrubale) *misso ad conquisitionem militum* (vide ad XXI, 11, n. 10), *brevi* tempore *replevit exercitum* militibus, a Magone conquisitis, supplevit, *animosque fecit* exercitui, Strothius. *Replere* ob seqq. etiam accipere possis simpliciter pro reficere, recreare: quam exquisitiorem verbi significationem esse, Ruhnken. ad Vell. II, 56, docet; Ern. Sed malim referre ad *conquisitionem militum*. — Gallice, *remplir les cadres d'une armée.*

4. *Alii plerique milites*, qui opponuntur h. l. ducibus, seu genti Barcinae: Stroth. Pro *alii*, Volla coni. *Galli*; et Gron. *At hi..... pro parte toties victa*, pro partibus Poenorum (ut XXXV, 31, n. 8; XXXV, 50, n. 1 al.), pro Poenis. — *Ita eodem eventu* e quibusdam MSS. recepi cum Stroth. In plerisque est *orta eodemque e.* In edd. ante Stroth. *Prius, eodemque eventu.*

5. *Moenicopto et Civismoro*, in MS. Put. *Moenicoepta et Vismaro.* — *Quum iam res prospere* etc., at non tum demum, sed iam aliquot annis ante, immo semper, ex quo ductu Scipionum in Hispania bellatum erat: unde leg. *quum tam res prosperae;* Periz. coll. Plaut. Bacch. III, 3, 16. Sed Livius haud dubie tum *res tam prosperae* dixisset; Doër. Malim *ita res prosperae.*

6. *Verecundia Romanos cepit*; vide ad III, 62, n. 8. — *Saguntum oppidum, quoc causa belli esset*: ita Cant. et al. pro vulg. *quod causa b. e.* more

belli esset, octavum iam annum 7 sub hostium potestate esse. Itaque id oppidum, vi pulso praesidio punieo, receperunt, cultoribusque antiquis, quos vis reliquerat belli, restituerunt: et Turdetanos, qui contraxerant 8 eis cum Carthaginiensibus bellum, in potestatem redactos sub corona vendiderunt, urbemque eorum delevere.

XLIII. Haec in Hispania, Q. Fabio, M. Claudio consulibus, gesta. Romae quum tribuni plebis novi magistratum inissent, extemplo censoribus, P. Furio et M. Atilio, a L. Metello tribuno plebis dies dicta ad populum est. Quaestorem eum 1, proximo anno, adempto equo, tribu moverant, atque aerarium fecerant, propter coniurationem deserendae Italiae ad Cannas factam. Sed novem tribunorum auxilio vetiti causam in magistratu 2 dicere dimissique fuerant. Ne

Livii, qui pron. relativum et demonstrativum cum seq. iungi maluit; Iac. Gronov. Conf. ad XXI, 10, n. 14; XXIX, 11, n. 4; XXXII, 4, n. 1 (ubi vide I. Fr. Gron.); XXXII, 30, n. 1; XXXIII, 8, n. 3. Sic et *ea erat confessio* I, 45, n. 4, et similia I, 29, n. 1; III, 36, n. 1; III, 38, n. 7; XXXIX, 10, n. 3.

7. *Octavum iam annum*: immo *quintum*, si, quod Livius, lib. XXI, docet, primo huius belli anno, vel *sextum*, si quod Polyb. scribit, anno ante hoc bellum captum est; Glar. Conf. ad XXI, 6, n. 3.

8. *Turdetanos*, *qui contrax.* etc.; vide XXI, 6, ibique not. 1. — *Sub corona vendiderunt*; v. II, 17, n. 3.

Cap. XLIII. 1. *Quaestorem eum* L. Metellum *proximo*, superiore, *anno*, *adempto equo* etc.; vide cap. 18, ibique not. 2, 4.

2. *Vetiti causam in magistratu*, quamdiu censores essent, *dicere*: neque etiam magistratus, minime maiores, in ius vocari licebat. Conf. ad Tac. Annal. IV, 19, n. 2. — *Dimissique fuerant.* Melius Creverio et Drak. videretur *fuerunt*; cuius, si Walchium, Emend. p. 41, audiamus, non minor est offensio quam vulg. lectionis; neque illius usus est, nisi in relatione quadam. Itaque legendum coniicit *dimissi quieverunt.* Sed vulgatam propugnat *Büttner*, Obs. p. 68; eaque sollicitanda non opus esse censet, si interpunctione paulum adiuvatur sententia: *sed .... vetiti* (sunt) *causam .... dicere: dimissique fuerant.* Scilicet ad *vetiti* subaudiendum *sunt*, quae Livio usitatissima est omissio, neque *fuerant* illuc trahendum. Quid nunc de *dimissi fuerant*? Rarissimus est ille usus, quo Livius imperfectis et perfectis repente subiungit plusquamperfecta; exempla tamen suppetunt,

lustrum perficerent [3], mors prohibuit P. Furii. M. Atilius magistratu se abdicavit. Consularia comitia habita a Q. Fabio Maximo consule: creati consules ambo absentes [4] Q. Fabius Maximus, consulis filius, et Ti. Sempronius Gracchus iterum. Praetores fiunt M. Atilius, et, qui tum aediles curules erant, P. Sempronius Tuditanus, et Cn. Fulvius Centumalus, et M. Aemilius Lepidus. Ludos scenicos per quatriduum eo anno primum factos ab curulibus aedilibus, memoriae proditur. Aedilis Tuditanus hic erat [5], qui ad Cannas, pavore aliis in tanta clade torpentibus, per medios hostes evasit. Comitiis perfectis, auctore Q. Fabio consule, designati consules Romam arcessiti magistratum inierunt: senatumque de bello ac provinciis suis praetorumque, et de exercitibus, quibus quique praeessent, consuluerunt.

XLIV. Itaque provinciae atque exercitus divisi. Bellum cum Hannibale consulibus mandatum, et exercituum [1] unus, quem ipse Sempronius habuerat, alter, quem Fabius consul: eae binae erant legiones. M. Aemilius praetor, cuius peregrina sors erat, iuris dictione M. Atilio collegae, praetori urbano, mandata, Luceriam provinciam haberet [2], legionesque duas,

verbi gratia, I, 12: *Mettus.... coniecit: adverteratque* etc., et al. cui non placebit haec defensio poterit et suspicari cum Walch. censore *fuerant* ad glossema relegandum esse. Lem.

3. *Ne lustrum perficerent* (vide ad I, 44, n. 3), *mors prohibuit... se abdicavit*; vide ad lib. V, cap. 31, n. 4.

4. *Creati consules ambo absentes*; vide ad IV, 42, n. 1.

5. *Aedilis Tuditanus ..... qui* etc.; vid. XXII, 50.

Cap. XLIV. 1. *Et exercituum*, scilicet consulibus mandati *unus*, *quem* etc.— *Cuius peregrina sors erat*; vide ad XXII, 35, n. 5. — *Iuris dictione collegae mandata*; qui itaque utramque praeturam sortitus est, ut saepe alii; vide ad XXV, 41, n. 8.

2. *Luceriam provinciam ut haberet* scilicet mandatum. Confer ad XXV, 3, n. 3. — *P. Sempronio* Tuditano (confer cap. 43 extr.) *provincia Ariminum*, ut XXVIII, 38; XXX, 1, et XXXII, 1. Eadem provincia *Gallia* dicitur XXV, 3; XXVI, 1; XXVIII, 38, ut *gallica provincia* Suet. Claud. 24, et Umbria una ex quatuor provin-

quibus Q. Fabius, qui tum consul erat, praetor praefuerat. P. Sempronio provincia Ariminum, Cn. Fulvio Suessula, cum binis item legionibus, evenerunt: ut Fulvius urbanas legiones duceret, Tuditanus a M. Pomponio acciperet. Prorogata imperia provinciaeque, M. Claudio Sicilia finibus eis, quibus regnum Hieronis fuisset; Lentulo propraetori provincia vetus [3]; T. Otacilio classis: exercitus nulli additi novi. M. Valerio Graecia Macedoniaque cum legione et classe, quam haberet: Q. Mucio cum vetere exercitu (duae autem legiones erant) Sardinia: C. Terentio legio una, cui iam praeerat, et Picenum. Scribi praeterea duae legiones urbanae iussae et viginti millia sociorum. His ducibus, his copiis, adversus multa simul, aut mota, aut suspecta, bella munierunt romanum imperium [4]. Consules duabus urbanis legionibus scriptis supplementoque in alias lecto, prius, quam ab Vrbe moverent, prodigia procurarunt [5], quae

ciis quaestoriis Italiae. *Ariminum* vocatur, quia ibi erat sedes quaestoris, qui provinciae praeerat; vide ad Tac. Ann. IV, 27, n. 3; Ernesti ad Suet. loco laudato Sigon. de Ant. iur. Ital. I, 26, et Noris. Cenot. Pis. I, 1 extr. — *Evenerunt* forsan non sorte, sed senatusconsulto; vide Duker.

3. *Lentulo propraetori provincia vetus* in Sicilia, ut XXV, 3, pars insulae a Romanis iam bello punico I, devicta. *Vetus provincia* non modo *novae*, ut in Gallia et Africa, sed rebelli etiam regioni opponitur; vide ad Tac. Ann. I, 58, n. 7. *Nova provincia* erat *regnum Hieronis*. Conf. ad XXV, 41, n. 8, et XXVII, 8, n. 8.

4. *Munierunt romanum imperium*, forte *Romani*.

5. *Prodigia procurarunt* (vide ad I, 20, n. 11, et I, 31, n. 1); consules iussu senatus et *ex decreto pontificum*, quod mox dicitur. Confer XXV, 7; XXVII, 4, et 37; XXVIII, 11; XXX, 2; XXXII, 1; XXXIII, 26; XXXVI, 37; XLI, 9, et 16; XLIII, 13 al. Quin et *prodigia per pontifices procurari placuit* XXXVII, 3, n. 1, quod aliter accipiendum monet Duker. «nempe senatum censuisse, ut pontifices curarent, omnia illa prodigiorum procurandorum causa fieri, quae consules ex decreto pontificum ea procurantes facere solebant. Nam et decemviri sibyllini, e quorum decreto itidem prodigia per consules procurabantur, nihilo minus ipsi interdum eorum expiandorum causa sacra faciebant; ut XXXVII, 3, et 37; XLV, 16.» — *Murus ac portae* . . . *de caelo*

nuntiata erant. Murus ac portae tactae, et Ariciae etiam Iovis aedes de caelo tacta fuerat; et alia ludibria oculorum auriumque credita pro veris: navium longarum species in flumine Tarracinae [6] quae nullae erant, visae, et in Iovis Vicilini templo, quod in compsano agro est, arma concrepuisse, et flumen Amiterni [7] cruentum fluxisse. His procuratis ex decreto pontificum, profecti consules, Sempronius in Lucanos, in Apuliam Fabius. Pater filio legatus ad Sues-

l. *fuerat*, in multis MSS. *fuerant*, prob. Gron. qui etiam vocem *tactae* delendam putabat, ut *murus ac portae* Vrbis intelligerentur. Sed sub hac voce nomen urbis alicuius latet; Drak.

6. *In flumine Tarracinae*, ad Tarracinam. Confer ad IV, 59, *n.* 2. — *Iovis Vicilini*, qui a loco, hodie incognito, cognomen traxisse videtur; Stroth. Confer ad XXIII, 37, n. 4. — *In compsano agro*; vide ad XXIII, 1, n. 1: *comptino* Put. Forte *pomptino*; Gron.

7. *Flumen Amiterni c. f.*; vide ad I, 31, n. 1, et X, 39, n. 1. — *Pater*, Q. Fabius Max. *filio legatus in castra venit*, equo vectus, ut et filius, *quum* hic illi *obviam progrederetur* officii causa. — *Lictoresque taciti anteirent*, non *animadvertentes* seu monentes, ut pater descenderet ex equo; Stroth. Nam eques, ad consulem equo insidentem venturus, descendere honoris gratia ad pedes debebat. Fabius autem pater non sponte descendebat ex equo, sed mandatum filii exspectabat, ut eum tentaret videretque, utrum memor esset honoris sui, et hominem officii immemorem, quamvis patrem, illud praestare moneret. — *Praeter XI fasces*, seu lictores *equo praevectus*; vide ad I, 45, n. 7, et II, 45, n. 7. — *Animadvertere*, attentum esse, propr. de lictoribus, populum submoventibus, eorumque solemni, et praenuntio clamore: *Animadvertite!* (confer Plin. Pan. 61) quo iubebant consulem praetoremve subsequentem *animadverti*, respici, iustumque ei honorem exhiberi, verbi causa, assurgi, via cedi, equo aut curru descendi, etc. Confer. Suet. Caes. 80; Sen. Ep. 70, et Lips. Elect. I, 23. Contra Plin. Pan. 23, 24, docet, Traianum *silentes quietosque lictores subsequutum esse; liberumque fuisse, ingrediente per publicum Principe, subsistere, occurrere, comitari, praeterire, haerere lateri.* — *Proximus* consuli *lictor*, ut apud Cic. Verr. V, 54, est duodecimus: nam lictores ante magistratum non gregatim ibant aut confuse, sed singuli et in lineam vel serie continua; vide Lips. loco laudato. Ceterum conf., qui eandem rem narrant, Plut. Fab. pag. 188; Valer. Max. II, 2, *n.* 4, et in pr. Gell. II, 2, qui etiam monet, *in publicis locis, muneribus et actionibus patrum iura* (et quanta haec erant apud Romanos?) *cum filiorum, qui in magistratu sunt, potestatibus collata interquiescere paululum et connivere, sed in domestica re ac vita publicos honores cessare, naturales et genuinos exoriri.*

sulam in castra venit. Quum obviam filius progrederetur, lictoresque verecundia maiestatis eius taciti anteirent, praeter undecim fasces equo praevectus senex, ut consul animadvertere proximum lictorem iussit, et is, ut descenderet ex equo, inclamavit; tum demum desiliens, « Experiri, inquit, volui, fili, satin' » scires, consulem te esse. »

XLV. In ea castra Dasius Altinius arpinus [1] clam nocte cum tribus servis venit, promittens, si sibi praemio foret, se Arpos proditurum esse. Quum eam rem ad consilium retulisset Fabius, aliis *pro transfuga verberandus necandusque* videri, *ancipitis animi communis hostis, qui post cannensem cladem, tanquam cum fortuna fidem stare oporteret, ad Hannibalem discessisset* [2] *traxissetque ad defectionem Arpos; quumque res romana contra spem votaque eius velut resurgeret, turpius videatur novam referre proditionem proditis olim* [3];

CAP. XLV. 1. *Dasius Altinius arpinus* MSS.; *Classius* vel *Cassius Altinus arpinas* edd. ante Gron. Τὶς ἔκγονος εἶναι τοῦ Διομήδους νομιζόμενος, Δάσιος apud Appian. b. Hann. 31, qui tamen clam cum Romam contendisse et inde eiectum per Apuliam errabundum discurrisse, tum Romanos, tum Poenos metuentem, tradit. — *Arpos* (unde *arpinus*); vide ad IX, 13, n. 3. — *Ad consilium* militare. — *Pro transfuga*; vide ad II, 7, n. 4. — *Communis hostis* Romanis ac Poenis, *ancipitis animi*, ut mox: cuius *fides cum fortuna stat*; et *qui aliunde* (a partibus aliis) *stat semper, aliunde sentit* (qualis homo *bilinguis* dicitur), nec longe a fine cap. *ambiguae fidei vir*; ἀνὴρ εὐμετάβολος τὰ φρόνημα apud Appian. loco laudato. Confer ad I, 25, n. 4; II, 62, n. 3; VIII, 34, n. 1.

2. *Ad Hannibalem discessisset*, descivisset, ad eius partes transiisset, ut contra *a Perseo discedere*, deficere, XLIII, 6, *discessit* c. Voss. et *descisset* quidam MSS. prob. Gron. — *Res romana*; vide ad I, 12, n. 3.

3. *Novam referre proditionem proditis olim*, ad proditos olim afferre; iis offerre, ostendere; Duk. gratum rependere Romanis, qui ingratum passi sint, ut *gratiam referre* pro gratum rependere illi, qui gratum fecerit; Str. Confer Gron. Obss. IV, 11, ubi et has et alias huius cap. lectiones, a librariis misere corruptas, ex ingenio et vestigiis MSS. sagaciter eruit. — *Ad*, praeter, seu post; *Faleriorum proditorem*, ludi magistrum, de quo vide V, 27, *Pyrrhive* (immo *Pyrrhique* ob seq. *tertium*) *proditorem*, medicum, Timochacem vel Niciam, de quo vide Epit. lib. XIII extr.

qui aliunde stet semper, aliunde sentiat, infidus socius, vanus hostis; ad Faleriorum Pyrrhive proditorem tertium transfugis documentum esset. Contra ea consulis pater Fabius, *temporum oblitos homines, in medio ardore belli, tanquam in pace, libera de quoque arbitria agere*, aiebat: *qui, quum illud potius agendum atque eis cogitandum sit, si quo modo fieri possit, ne qui socii a populo romano desciscant, id non cogitent; documentum autem dicant statui oportere, si quis resipiscat, et antiquam societatem respiciat. Quod si abire ab Romanis liceat, redire ad eos non liceat; cui dubium esse, quin brevi deserta ab sociis romana res foederibus punicis omnia in Italia iuncta visura sit? Se tamen non eum esse, qui Altinio fidei quidquam censeat habendum, sed mediam consequuturum consilii viam* 4. *Neque eum pro hoste, neque pro socio in praesentia habitum, libera custodia haud procul a castris placere in aliqua fida civitate servari per belli tempus: perpetrato bello, tum consultandum, utrum defectio prior plus merita sit poenae, an hic reditus veniae.* Fabio assensum est; catenisque ligatus, traditur et ipse et comi-

Gell. III, 8; Val. Max. VI, 5, n. 1; Cic. Off. III, 22; Plut. Pyrrh. p. 396. *Proditores* coni. Duk. — Vide et Supplem. Freinshem. lib. XIII, capp. 44 et 45. — *Documentum*; vide ad Praef. n. 4. — *Esset* sententiam deliberantium significat: intell. se censere; Stroth. Forte leg. is *sit*. — *Arbitria agere*, ut *arbitria belli pacisque agere, tractare, captare, suscipere* XLIV, 15, n. 3; Tac. Annal. XII, 6n; Vell. II, 5n; Iustin. XXII, 2. *Arbitrum pacis ac belli esse* Iustin. V, 2; modum pacis ac *belli facere* sup. IX, 14. Conf. Gron. Obss. IV, p. 175.

4. *Sed mediam consequuturum consilii viam*, hoc est, sequuturum. Sic *consequeretur* XXVII, 20 pr. optimi MSS. pro vulg. *persequeretur*. Cf. ad I, 32, n. 12. — *Libera custodia* (gr. φυλακὴ ἐλευθέρα, ἐλευθερία ἄδεσμος, δησμωτήριον ἐλευθέριον, qualis non Romae fuit, sed in municipiis, mox explicatur verbis: *Calibus eum interdiu solutum custodes sequebantur, nocte clausum asservabant.* Cf. Intpp. Velleii, I, 9, et Sallust. Cat. 43, 50; Vales. et Wessel. ad Diodor. Exc. de Virt. et Vit. p. 571 et 581. — *Traditur*, scilic. custodibus, seu in custodiam.

tes: et auri satis magnum pondus, quod secum tum attulerat, ei servari iussum. Calibus eum interdiu solutum custodes sequebantur: nocte clausum adservabant. Arpis domi primum desiderari quaerique est coeptus: dein fama, per totam urbem vulgata, tumultum, ut principe amisso [5], fecit: metuque rerum novarum extemplo nuntii ad Hannibalem missi. Quibus nequaquam offensus Poenus, quia et ipsum, ut ambiguae fidei virum, suspectum iam pridem habebat, et causam nactus erat tam ditis hominis bona possidendi [6] vendendique: ceterum ut irae magis, quam avaritiae, datum crederent homines, crudelitatem quoque gravitati addidit [7]; coniugemque eius ac liberos in castra accitos, quaestione prius habita, primum de fuga Altinii, dein quantum auri argentique domi relictum esset, satis cognitis omnibus, vivos combussit.

XLVI. Fabius, ab Suessula profectus, Arpos primum instituit oppugnare [1]. Vbi quum a quingentis fere passibus castra posuisset, contemplatus ex pro-

5. *Tumultum, ut principe amisso, fecit*; vide ad VIII, 30, n. 7. — *Metuque rerum novorum*; vide supra ad I, 52, n. 1.

6. *Tam ditis hominis bona possidendi*, occupandi (a *possido*), ut XXXI, 31; XXXVIII, 60; XLII, 23. Conf. ad Tac. Ann. II, 5, n. 5. — *Vt irae magis quam avaritiae* id (quod forte excidit) *datum crederent homines*; vide ad III, 58, n. 4.

7. *Crudelitatem quoque gravitati* (severitati) *addidit* a MS. Flor. et al. pro vulg. *crudelitati q. gravitatem* o. recepi cum Strothio, qui tamen recte simul monuit, pro *gravitati*, quae ab h. l. aliena sit (quum de duobus potius Hannibalis vitiis sit sermo, de *avaritia*, quam *habita quaestione de auro argentoque domi relicto*, et de *ira*, seu *crudelitate*, quam *comburendo vivos* liberos coniugemque Altinii significaverit), legendum *aviditati* aut cum Gron. *rapacitati*. Suspicari etiam possis *cupiditati*, et *gravem*, vel *feram*, vel *diram aviditati*. Minus apte Ern. coni. *crudelitati q. pravitatem*. Ceterum eandem crudelitatem Hannibalis memorat Appian. Bell. Hann. 31, et aliud eius exemplum c. 44 extr.

Cap. XLVI. 1. *Instituit oppugnare*; vide ad cap. 26, n. 7. — *Neglectam custodiam*. Vulgo *custodia*; quam lectionem prorsus inconcinnam indicat Crev. et reiecit, quum in Vict. codice reperiret *custodiam*; mox eiusdem codicis lectionem *videt* merito anteponi posse vulgatae *vidit* existimat. Lem.

pinquo situm urbis moeniaque, quae pars tutissima moenibus erat, qua maxime neglectam custodiam vidit, ea potissimum aggredi statuit. Comparatis omnibus, quae ad urbes oppugnandas usui sunt, centurionum robora ex toto exercitu delegit, tribunosque viros fortes eis praefecit, et milites sexcentos, quantum satis visum est, attribuit: eosque, ubi quartae vigiliae signum cecinisset [2], ad eum locum scalas iussit ferre. Porta ibi humilis et angusta erat, via infrequenti per desertam partem urbis. Eam portam scalis prius transgressos ad murum pergere, et ex interiore parte vi claustra refringere iubet, et tenentes partem urbis cornu signum dare, ut ceterae copiae admoverentur: parata omnia atque instructa sese habiturum. Ea impigre facta; et, quod impedimentum agentibus fore videbatur, id maxime ad fallendum adiuvit. Imber, ab nocte media coortus, custodes vigilesque, dilapsos e stationibus, subfugere in tecta coëgit; sonituque primo largioris procellae strepitum molientium portam [3] exaudiri prohibuit, lentior deinde aequaliorque accidens [4] auribus magnam partem hominum sopivit. Postquam portam tenuerunt, cornicines in via paribus intervallis dispositos canere iubent, ut consulem

2. *Quartae vigiliae signum cecinisset*; vid. ad VII, 35, n. 2, et VII, 40, n. 4. — *Via infrequenti per desertam p. u.*; vide ad X, 11, n. 3. — *Eam portam .....pergere.* Non sana lectio haec videri potest; nam qui portam scalis transgressi sunt eos non necesse est ad murum pergere, quum in ipso muro sint. Putean. codex, quod iam notavit Crev. habet *transgressos amurum perire*: ultimae autem voci manus secunda superscripsit ge; unde id quod vulgo legitur propagatum: at ipse ex optimi codicis vestigiis emendandum esse coniecit: *Eam portam, scalis prius transgressos murum, aperire.* Ecce contra, unam voculam transponens clar. Roëllius legit: *Ad eam portam, sc. pr. transgressos murum, pergere*: cui assentitur Drakenb. non enim prius portam aperiebant, dein claustra refringebant. Lem.

3. *Strepitum molientium portam*; vide ad VI, 11, n. 5.

4. *Accidens auribus* strepitus; vide ad XXI, 10, n. 15.

excirent. Id ubi factum ex composito est, signa efferri consul iubet, ac paulo ante lucem per effractam portam urbem ingreditur.

XLVII. Tum demum hostes excitati sunt, iam et imbre conquiescente, et propinqua luce. Praesidium in urbe erat Hannibalis, quinque millia ferme armatorum: et ipsi Arpini tria millia hominum [1] armabant. Eos primos Poeni, ne quid ab tergo fraudis esset, hosti opposuerunt. Pugnatum primo in tenebris angustisque viis est; quum Romani non vias tantum, sed tecta etiam proxima portae occupassent, ne peti superne ac vulnerari possent. Cogniti inter se quidam Arpinique et Romani; atque inde colloquia coepta fieri, percunctantibus Romanis, quid sibi vellent Arpini; quam ob noxam Romanorum, quod ob meritum Poenorum [2] pro alienigenis ac barbaris Italici adversus veteres socios Romanos bellum gererent, et vectigalem ac stipendiariam [3] Italiam Africae facerent? Arpinis purgantibus, ignaros omnium se venum a principibus datos Poeno, captos oppressosque a paucis esse. Initio orto [4], plures cum pluribus colloqui. Postremo praetor arpinus ab suis ad consulem

Cap. XLVII. 1. *Arpini .... armabant*; leg. *armarant*: neque enim eo ipso momento, quo Romani iam urbem ingrediebantur, tot millia hominum armare poterant; Duk.

2. *Quod autem mer.* optimi MSS.; *quod ob mer.* plerique MSS. et edd. ante Gron. *quod autem ob m.*, etc. Palat. 2, recepit Stroth. auctore Duk. Non male, etsi Doër. putet, non *autem*, sed *aut* requiri, quia *meritum Poenorum noxae Rom.* oppositum sit. Saepe *autem* est fere idem quod *aut*, vel *etiam*.

3. *Vectigalem ac stipendiariam*; vid. ad V, 10, n. 5. — *Arpinis purgantibus*, se purgandi, seu defendendi causa dicentibus, vel *purgantibus*, excusantibus se, seu rem dicendo, seu ostendendo, *ignaros omnium se datos .... esse*, ut XXVIII, 37, n. 2; XXXIV, 5, n. 7; XLI, 19. Sic et *satis facere* seq. infinit. XXXIII, 49, n. 1, brevius dictum pro *satis facere probando*, vel et *probare*, seu ostendere. — *Se venum*, etc.; v. III, 55, n. 8.

4. *Initio orto* colloquiorum, seu colloquendi.

deductus; fideque [5] data inter signa aciesque, Arpini repente pro Romanis adversus Carthaginiensem arma verterunt. Hispani quoque, paulo minus mille homines, nihil praeterea cum consule pacti, quam ut sine fraude punicum emitteretur praesidium, ad consulem transtulerunt signa. Carthaginiensibus portae patefactae, emissique cum fide incolumes ad Hannibalem Salapiam venerunt. Arpi sine clade ullius, praeterquam unius veteris proditoris, novi perfugae [6], restituti ad Romanos. Hispanis duplicia cibaria [7] dari iussa; operaque eorum forti ac fideli persaepe res publica usa est. Quum consul alter in Apulia, alter in Lucanis esset; equites centum duodecim nobiles Campani, per speciem praedandi ex hostium agro, permissu magistratuum [8] ab Capua profecti, ad castra romana, quae super Suessulam erant, venerunt. Stationi militum, qui essent, dixerunt, colloqui sese cum praetore velle. Cn. Fulvius castris praeerat: cui ubi nuntiatum est [9], decem ex eo numero iussis inermibus deduci ad se, ubi, quae postularent, audivit (nihil autem aliud petebant, quam ut, Capua recepta, bona sibi restituerentur), in fidem omnes accepti. Et ab altero praetore Sempronio Tuditano oppidum Aternum [10] expugnatum. Amplius septem millia hominum capta, et aeris argentique signati

5. *Fideque data*, certa amicitiae pollicitatione. Confer ad XXIII, 19, n. 10. — *Adversus Carthaginiensem* MSS. Put. et Cantabr. pro vulg. *a. Carthaginienses*. Sic passim; ut et *Poenus* pro *Poenis*. — *Emissique cum fide*; vide ad XXIII, 19, n. 10.

6. *Vnius veteris proditoris, novi perfugae*, Altinii; vide cap. 45. — *Restituti ad Romanos*; vide ad II, 13, n. 4.

7. *Duplicia cibaria*; vide ad II, 59, n. 6.

8. *Permissu magistratuum*; vide ad XXIII, 10, n. 4.

9. *Cui ubi nuntiatum est*; forte leg. *ut* pro *ubi*, quod bis positum haud placet. Confer tamen ad I, 3, n. 8.

10. *Oppidum Aternum* fuit tum in Lucania ad Silarum flum. (hodie *Aterni*), tum in Piceno, navale Marrucinorum Pelignorumque, quod nunc

aliquantum. Romae foedum incendium per duas noctes ac diem unum tenuit: solo aequata omnia inter [11] Salinas ac portam Carmentalem, cum Aequimaelio Iugarioque vico. In templis Fortunae ac Matris Matutae et Spei extra portam late vagatus ignis sacra profanaque multa absumpsit.

XLVIII. Eodem anno P. et Cn. Cornelii, quum in Hispania res prosperae essent, multosque et veteres reciperent socios, et novos adiicerent, in Africam quoque spem extenderunt. Syphax erat rex Numidarum [1], subito Carthaginiensibus hostis factus: ad eum centuriones tres legatos miserunt, qui cum eo ami-

Pescaro dicitur, ut et *Aternus* flum., cuius ostio appositum est. Sed utrumque alienum ab h. l. quia Sempronio, successori M'. Pomponii, provincia fuit Ariminum, vel gallicus ager, pars Vmbriae. Confer cap. 10 et 44. *Claternum* coni. Cluver. Ital. I, pag. 289. Hoc vero opp. Galliae cispadanae prope Bononiam dicebatur potius *Claterna* et Strab. V, 1, n. 11, pag. 216, Κλάτερνα, hodie Quaderna. Forte leg. *Tifernum* (non illud Samnii, ut IX, 44, et X, 14, sed Vmbriae, sive Tiberinum, sive Metaurense), vel *Ravennam*. — *Tenuit*; vide ad II, 3, n. 6.

11. *Inter Salinas*; vide ad V, 45, n. 3. Mox vocem *vico* iunge cum *Iugario*, non *Aequimelio*; vide ad IV, 16, n. 1. — *In templis Fortunae ac Matris Matutae* (vide ad V, 19, n. 6) intra portam Carmentalem *et Spei extra portam* haec. Confer XXV, 7.

Cap. XLVIII. 1. *Syphax erat rex Numidarum*, et quidem *Massaesylorum*; ut Gala et Masinissa *Massylorum*, vel *Massyliorum* in parte altera Numidiae, quam tamen et Syphax aliquandiu obtinuit, eiecto Masinissa. Cf. c. extr. et XXVIII, 17; XXIX, 29-33; XXX, 11; ad Sil. XVI, 170 seq. Massaesyli erant in Mauretania Caesariensi a Metagonio ad Tritum prom. vel a Malua, seu Mulucha et Molochath flum. (hod. *Mulvia*), ad Ampsagam flumen, quod nunc est regnum Algerianum, ubi olim Syphax, Iuba, Bocchus inclaruere; Massyli, in Mauretania tingitana, vel gaditana et propria, sic dicta a Mauris, quos Graeci Maurusios appellabant, ab Ampsaga flum. ad Zeugitanam, vel a finibus Marocani regni ad fretum gaditanum, ubi Gala, Masinissa, Iugurtha, Bogud et alii regnabant. Vtraque Mauretania Numidiae assignabatur, in primis Tingitana, quae etiam Numidia nova et propria dicta. Hinc *Maurusios Numidas* dixit Liv. cap. 49, ut Νομάδας Μαυρουσίους Appian. Bell. Civ. I, 42, et Herodian. VII, 9. Sic et Polyb. III, 33, 15. Νομάδων δὲ Μασσυλέων καὶ Μασσαισυλίων καὶ Μακκαίων καὶ Μαυρουσίων. Nam communi *Numidarum* nomine comprehendebantur Massyli, Massaesyli, Mauri et alii. Confer Cellarium, Geograph. antiq. IV, 5; Pli-

citiam societatemque facerent, et pollicerentur, si perseveraret urgere bello Carthaginienses, gratam eam rem fore senatui populoque romano, et adnisuros, ut in tempore et bene cumulatam gratiam referant. Grata ea legatio Barbaro fuit; colloquutusque cum legatis de ratione belli gerundi, ut veterum militum verba audivit, quam multarum rerum ipse ignarus esset, ex comparatione tam ordinatae disciplinae, animum advertit [2]. Tum, primum ut pro bonis ac fidelibus sociis facerent [3], oravit, *ut duo legationem referrent ad imperatores suos; unus apud sese magister rei militaris remaneret. Rudem ad pedestria bella Numidarum gentem esse, equis tantum habilem* [4]. *Ita iam inde a principiis gentis maiores suos bella gessisse, ita se a pueris insuetos; sed habere hostem* [5] *pedestri fidentem Marte. Cui si aequari robore virium velit, et sibi pedites comparandos esse; et ad id multitudine hominum regnum abundare: sed armandi ornandique et* [6] *instruendi eos artem ignorare. Omnia, velut forte*

nium, lib. V, cap. 1, 2, ibique Harduinum.

2. *Animum advertit* optimi MSS., ut IV, 45, n. 3; XLV, 5, n. 1, al. *Animadvertit* edd. ante Gron. quod idem est, vocibus contractis, ut et simpl. *advertere*, scil. animum aliquo, seu ad aliquid, h. e. observare, animadvertere, gr. προσέχειν, ἐπέχειν, προσποιεῖσθαι, τὸν νοῦν, ut XLIV, 46; XLV, 5 al.

3. *Vt pro bonis ac f. sociis facerent*; vide ad II, 7, n. 4.

4. *Equis tantum habilem*, ad equos regendos et equestria proelia aptam, idoneam. — *Insuetos*, sc. esse.

5. *Sed habere se hostem*, scilicet Poenos. Conf. seqq.

6. *Armandi ornandique et instruendi*, scil. aciem. Cf. ad IX, 40, n. 12. *Ordinandique* edd. a Mog. ad Gron. rectius fursan. Conf. not. 9. — *Velut forte congregata turba;* vide XXXIX, 49, n. 4. — *Vasta* ex emend. Ruben. qui explicat: agrestia, rustica, rudia, incomposita, incondita, ut apud Cic. Orat. 45; de Orat. I, 25; III, 12, 43. In edd. ante Gron. *sua inscia*; quod *sua* revocavit Strotb. auctore Dukero. In MSS. optimis *suaisca* et *suasca*. Inde Salmas. coni. *vasca*, et Gron. *vesca*, h. e. quasi adesa (a *vescor*, non a *ve* et *esca*, ut placebat Gell. XVI, 5), hinc infirma, gracilia, tenuia. Cf. Gron. ad h. l. et Intpp. Virg. Georg. III, 175; IV, 131. — *Temeraria;* vide ad II, 46, n. 3.

congregata turba, vasta ac temeraria esse. Facturos se in praesentia, quod vellet, legati responderunt; fide accepta, ut remitteret extemplo eum [7], si imperatores sui non comprobassent factum. Q. Statorio nomen fuit, qui ad regem remansit. Cum duobus Romanis reliquis Numida [8] legatos in Hispaniam misit ad accipiendam fidem ab imperatoribus romanis. Iisdem mandavit, ut protenus Numidas, qui intra praesidia Carthaginiensium auxiliares essent, ad transitionem perlicerent. Et Statorius ex multa iuventute regi pedites conscripsit; ordinatosque proxime morem romanum [9] instruendo et decurrendo signa sequi et servare ordines docuit; et operi aliisque iustis militaribus [10] ita assuefecit, ut brevi rex non equiti magis fideret, quam pediti; collatisque aequo campo signis, iusto proelio Carthaginiensem hostem superaret. Romanis quoque in Hispania legatorum regis adventus magno emolumento fuit: namque ad famam eorum transitiones crebrae ab Numidis coeptae fieri. Ita cum Syphace Romanis iuncta amicitia est. Quod ubi Carthaginienses acceperunt, extemplo ad Galam, in parte altera Numidiae

7. *Vt remitteret extemplo eum*, sc. unum e legatis, *qui ad regem*, h. e. apud regem (ut supra *apud sese*; vide ad II, 10, n. 10), *remaneret*. Sed forte leg. *eum unum*. — *Q. Statorio nomen fuit*; conf. XXX, 23, et Oudend. ad Front. Strat. I, 1, 3.

8. *Cum duobus Romanis reliquis Numida*, Syphax, Numidarum rex, *legatos*, etc. Vox *reliquis*, a Drakenb. e duobus MSS. haud optime recepta, languida est et valde dubia. In omnibus fere MSS. et edd. est *relata*, et deinde *Numida*, vel *Numidis*, vel *Numidasque legatos*, vel *legatosque*. In ed. Iunt. *Cum d. R. legatis Numida legatos* non impr. Gron., qui tamen illud *legatis* aut *relata* delere malebat. Pro eo forte leg. *re pacta*, aut potius *regnator*.

9. *Ordinatosque proxime morem romanum* (conf. II, 48, n. 5) *instruendo* (vide IX, 40, n. 12) *et decurrendo*; vide XXIII, 35, n. 3.

10. *Iustis militaribus*, omnibus, quae ad rem militarem vel ad iustos bonorum militum labores ritusque pertinent, quae bono militi et noscenda et facienda sunt. *Institutis* pro *iustis* ed. Tarvis. et al. Conf. Gron. Observat. IV, 6, et Cort. ad Sallust. Iug. 11.

(Massyli [11] ea gens vocatur) regnantem, legatos mittunt.

XLIX. Filium Gala Masinissam [1] habebat, septem et decem annos natum, ceterum iuvenem ea indole, ut iam tam appareret, latius regnum opulentiusque, quam accepisset, facturum. Legati, *quoniam Syphax se Romanis iunxisset, ut potentior societate eorum adversus reges populosque Africae esset*, docent, *melius fore Gulae quoque, Carthaginiensibus iungi quam primum, ante quam Syphax in Hispaniam, aut Romani in Africam transeant: opprimi Syphacem, nihildum praeter nomen ex foedere romano habentem, posse.* Facile persuasum Galae, filio deposcente id bellum, ut exercitum mitteret; qui, Carthaginiensium legionibus coniunctis, magno proelio Syphacem devicit. Triginta millia eo proelio hominum caesa dicuntur. Syphax cum paucis equitibus in Maurusios ex acie Numidas (extremi prope oceanum adversus Gades colunt) refugit [2]: affluentibusque ad famam eius undique Barbaris, ingentes brevi copias armavit. Cum quibus ante quam in Hispaniam, angusto diremptam freto, traiiceret, Masinissa cum victore exercitu advenit: isque ibi cum Syphace ingenti gloria per se, sine ullis Carthaginiensium opibus, gessit bellum. In Hispania nihil memorabile gestum, praeterquam [3]

11. *Massyli* (*Massyla* edd. ante Crev.); conf. not. 1.

Cap. XLIX. 1. *Masinissam*, al. *Masanissam*. Forte leg. *Massanassam*, vel *Massanissam*, ut Graecis dicitur; vide ad Sil. XVI, 117. – *Septem et decem annos natum*: in hoc numero vitium esse, et forte leg. *XXV annos*, firmis rationibus demonstrant Wessel. Obss. I, 29, et Dnk. ad h. l. Mox *quam quod accepisset* (ut XXXV, et al.) edd. ante Gronov. et plerique MSS., prob. Stroth.

2. *In Maurusios ex acie Numidas .... refugit*; vide ad cap. 48, n. 1, unde patebit, vocem *Numidas* non esse delendam, vel mutandam in *Numidis* aut (*Numidarum extremi*, etc. — *Prope oceanum adversus Gades colunt*; vide ad I, 1, n. 3.

3. *Praeterquam quod*; vide supra ad XXII, 3, n. 8. Mox *qua pacta* ple-

quod Celtiberum iuventutem eadem mercede, qua pacta cum Carthaginiensibus erat, imperatores romani ad se perduxerunt: et nobilissimos Hispanos supra trecentos in Italiam ad sollicitandos populares, qui inter auxilia Hannibalis erant, miserunt. Id modo eius anni in Hispania ad memoriam insigne est, quod mercenarium militem in castris neminem ante, quam tum Celtiberos, Romani habuerunt.

rique et optimi MSS. *Quam p.* et *quae p.* reliqui MSS. et edd. ante Gron. qui malebat *quam pacti . . . . erant.*— *Mercenarium....neminem ante.* Illud non omnino vero consentaneum videtur; nam Gallos transfugas primo punico bello a Romanis in commilitium adscitos esse retulit ex Polybio et Zonara Freinshemius, lib. XIX, cap. 51. Lem.

EXCVRSVS

DE

TRANSITV ALPIVM.

EXCVRSVS

DE ALPIBVS AB HANNIBALE SVPERATIS

AD LIBRVM XXI, CAP. XXXVIII.

PARS PRIOR.

Quum multa aeternae memoriae facinora admirationi nostrae proponat antiquitas, inter cetera tamen transitus Alpium eminet, sive ad incepti audaciam difficultatesque, sive ad eventum respicias. Magnum enim spectaculum est, dignumque ad quod omnes populi convertant oculos, contemplari iuvenem patriae amantissimum et gloriae cupiditate flagrantem, qui prioris belli dedecora et ignominiosae pacis foeditatem indignatus, sibi viam hactenus intentatam per nives ac praerupta montium aperit, Italiam inopino tumultu trepidantem invadit, accensasque e busto saguntino taedas in Capitolini Iovis aedem iaculatur! Quamvis autem ab hoc Alpium transitu Hannibalis audax et callidissima fortitudo tantas Romanis clades portendere visa sit, tamen, qua parte illas montium altitudines transcenderit, primumque fulminaverit in Italiam, dubium reliquere auctores, et inde nescio quid admirationis ipsa movet expeditio. Quae quidem temporum nocte involuta est, non quia nemini aut paucis admodum ea sint narrata: immo quicumque de bello punico secundo tractaverunt, tantum facinus praetermittere nullo modo poterant: plerique vero annalium scriptores, loca de quibus

mentio erat cognoscere omiserunt; et quidquid diverso cuique diversa fama attulerat, illud statim adscripserunt, parum curantes utrum scripta rebus convenirent, an repugnarent.

Plurimi quidem ante Polybii tempora expeditionem Hannibalis historiae mandarunt: quorum opera pleraque tempus et barbaries abolevit, et ipsis nominibus vix ac ne vix quidem pepercit. Hos inter numerandus est Fabius Pictor, iam factus senex, quum bellum exarsit; Silenus, de quo pauca in vita Hannibalis, cap. 13, Cornelius Nepos, et pauca etiam Tullius, de Divinatione I, 24, commemoravit: iis adiungendus est Sosilus Lacedaemonius, quem Poeno literarum graecarum magistrum fuisse, multaque de rebus ab Hannibale gestis scripsisse, aeque ac Silenum, narrat loco supra citato Cornelius: tum Lucius Cincius Alimentus in Sicilia praetor, iuniorque ab Hannibale captus. Lucius demum Coelius Antipater, vir Gracchis coaevus, veteribusque multum laudatus. Qui quum totius secundi belli punici historiam ornavisset, a Livio saepius in hoc XXI libro testis adhibetur: in eius opere Tullius, Orat. II, 54, quum parum polita quaedam reprehendat, hoc tamen laudat, quod paululum se erexerit, historiaeque addiderit maiorem vocis sonum.

Iis fretus auctoribus, Polybius Hannibalis Romanorumque in secundo bello punico gesta ordinavit; verum quidquid illi perhibebant, haud facilius admittendum ratus, omnia per se observanda prius iudicavit. Quippe quum animadvertisset vir doctus et sapiens longinquas regiones tunc temporis nulli bene notas ingentique tenebrarum nocte involutas refugere, et sicut temporum, ita locorum intervalla fabulis esse obnoxia sensisset, terras ipse peragrare, ubi ge-

stae res memorabiles erant, agros, flumina, montes notare, civitates invisere, mores hominum noscere, incolarum experientiam praecipue seniorum lucro apponere statuit, quo meliori fide incertas annalium relationes confirmaret. Quapropter Alpes transiit, Galliam, Iberiamque lustravit, mari etiam Atlantico se commisit, certus labore et vigiliis comparare scientiam. Deinde reduci libros Consuales, qui in Iovis templo asservabantur, deferri iussit P. Cornel. Scipio, quo familiariter utebatur, ceteraque de Romanorum gestis, quae sedula magistratuum cura seposuerat, monumenta.

Quod vero ad Alpes attinet ab Hannibale superatas, Polybio quae fides abhibenda sit, ipse docet, Hist. III, 48: *Ημεῖς δὲ περὶ τούτων εὐθαρσῶς ἀποφαινόμεθα, διὰ τὸ περὶ τῶν πράξεων παρ' αὐτῶν ἱστορηκέναι τῶν παρατετευχότων τοῖς καιροῖς, τοὺς δὲ τόπους κατωπτευκέναι, καὶ τῇ διὰ τῶν Αλπεων αὐτὸς κεχρῆσθαι πορείᾳ, γνώσεως εἵνεκα καὶ θέας.* Et alias: *ἵνα διορθωσάμενοι τὴν τῶν προγεγονότων ἄγνοιαν ἐν τούτοις, γνώριμα ποιήσομεν τοῖς Ελλησι καὶ ταῦτα τὰ μέρη τῆς οἰκουμένης.*

Quis postea Polybium falsum dicere ausit, quem hominem veri curiosum tenacemque iam antea comperimus? quumque nullus alius auctor tam sedulo se ad scribendam historiam accinxerit, cui melius quam Polybio confidamus? quem ducem operis sapientiorem sequamur? Narrationem igitur qualem ab eo de transitu Alpium accepimus, continuo ante oculos proponamus, quae quasi stella viae adsit indicium, neque huc illuc sinat deflectere: sed contra quaecumque alii de re eadem diversa memoraverunt, ad eam redigantur, illiusque perfusa lumine inclarescant.

At profecto, quas Alpium partes traiecto Rhodano

petierit Hannibal, dubium non esset, neque tantis recentiorum controversiis distraheretur quaestio, nisi Livius, quum in multis Polybium sequatur, hic in quibusdam ab eo omnino discederet, Poenosque ab Isara alio prorsus ac Polybius deflecteret, et in diversam Italiae regionem Alpibus delapsos deveheret. Cuius quidem scriptoris flores et elegantia quum animos hominum captarent, huius eventus descriptio, qualis apud Polybium invenitur, veritati quidem magis consentanea, sed simplicior et arida, minorem inde fidem consequuta est. Et tamen hic, vir belli peritus, veri austerus satelles, eaque tantum prodigia esse ratus, quorum nullas humanas deprehenderat causas, Hannibalis vestigia in ipsis Alpium rupibus quaesivit, veritatemque ex superstitibus Poenorum adversariis expressit: ille autem literarum, quam rei militaris studiosior, ducentis post bellum punicum secundum annis Romae secum historiam romanam composuit. Quos si inter se conferimus, perspectum nobis erit alterum, dum priorem sequitur, multa ad rem maxime pertinentia omisisse, multa vero ex ingenio aut vulgi sermonibus addidisse, quae novum ordinem, novam rerum faciem inducunt; immo obstacula et difficultates quas de itinere Hannibalis narrat Polybius, in iter aliud transtulisse. Vnde magna venit quaestioni obscuritas: quum duo itinera, diverso ingressu, diverso fine, tamen si medium narrationis attendas, unum et idem iter esse videantur.

De transitu Alpium multa disputaverunt viri inter recentiores doctissimi, quorum quasi in duas acies descendentium, alii stant e Polybii partibus, alii pro Livio militant, ita tamen ut ambos componere enitantur, et narrationem Polybii, quam reiicere nequeunt, narrationi Livianae cogant inservire: perin-

de ac si quis duos homines, alterum dextram, alterum sinistram viam ingressos, in unum tandem locum coituros contenderet.

Priusquam vero quid ipsi censeamus, exponendum aggrediamur, unum est animadvertendum; scilicet in variis doctorum de hac quaestione commentariis, multam doctrinam, multam locorum notitiam, multum in explanandis veterum scriptis acumen, et subtilitatem deprehendi posse; haec tantum: nemo autem ex iis, ut nobis videtur, quum de Hannibale praestantissimo inter priscos imperatores viro ageretur, id cogitavit, opportunam admodum tutissimamque viam prudentissimo duci haud dubie placuisse. Vnde enim profectus Hannibal, et quo tenderet, considerare operae pretium erat; neque multa quae ad artem belli spectant, in hac quaestione solvenda praetermitti decebat. Ad aliam igitur rationem conversi, non de verbis tantum, sed de re disputaturi sumus; non de variis scriptorum opinionibus, sed de prudentia Hannibalis, qui praetentata Boiorum, Insubrium, Salassorumque Insubriam incolentium indole, iter suum ex his indiciis instituere debuit. Constat enim ei semper Boios aut Insubres viae duces adfuisse, quibuscum amicitias et societatem iunxerat; neque ignorabat, quam atrox vigeret apud eos populos nominis romani odium, et quo foedere adventantes Poenos essent excepturi. Quid plura? illud multum conferet, unde difficultates apud veteres belli punici secundi scriptores obvias explanemus, viamque inveniamus quam sequutus sit Hannibal: non eam quidem qua citius a Rhodano in Italiam iretur; sed qua rectius ab eo fluvio peteret nationes futuras auxilio Carthaginiensibus, quarum ope fretus libertatem gentium omnium a romana ambitione tutaretur, et in

Capitolio incenso populum iam *late regem*, et ad orbis universi imperium grassantem contunderet deleretque funditus.

Alpes Romanis parum notas fuisse, ante expeditionem Hannibalis, ex eorum annalibus certum est: quamvis enim in continuis adversus Gallos Cisalpinos bellis ad hos fabulosae altitudinis montes saepius devenire debuerint, nihil aliud tamen videntur comperisse, quam ea iuga a maioribus Gallorum olim esse superata, dum fertiles peterent campos septemtrionalis Italiae. Massiliam vero, ipsis profecto ante Hannibalis tempus cognitam, navibus solebant appellere; neque ulla existit causa, cur unquam antea illos Italiae fines ab iis fuisse tentatos arbitremur. Postquam autem perfregit Hannibal viam; tum exercitus reipublicae transcendere Alpes, tum privati homines incultas ignotasque regiones explorare ausi sunt. Et ubi peragrari inceptae sunt, suum Romanos ingenium per invia locorum, non sine defatigatione et periculo, diu multumque impulit, donec Augusti tandem temporibus Alpes munitis viis patefactae, aedificatis urbibus habitatae, cacumen suum Romanis iubentibus quasi submisere. Quamdiu vero punicum bellum desaeviit, sciebant tantum Alpium tractus nive et glacie aeterna concretos vix incolam pati; tamen quatuor esse per montium iuga tramites, maximis quidem laboribus decurrendos, per quos Cisalpini Transalpinique Galli habebant commercium: primum per Alpes maritimas qui a Genua ad Arelatem, per Nicaeam et Monoeci Herculis portum (*Monaco*), ducebat; secundum per Taurinos Taurinumque saltum (*mont Genèvre*); tertium per Graias Alpes (*petit Saint-Bernard*) a Salassis ad Allobrogas; quartum denique per Alpes Rhaeticas, quo Rhaetis Insubres iungebantur.

Quum autem per Rhaeticas et maritimas Alpes transiisse in Italiam Hannibalem speciose nemo contenderit, de duabus tantum mediis viis, altera per Cottias, altera per Graias sermo hic erit.

Alpes Cottiae quae forent, primus omnium Caesar, B. G. I, 10, edocuit, quum hos montes transcendisset ad reprimendam Helvetiorum provincias romanas invadentium audaciam. Sed de iis pauca, et ea rapidissime, obscure etiam interdum contra morem, attigit, quod in Caesare raptim scribente non miramur. Ceterum ab Ocelo, quod citerioris Provinciae extremum vocat, Cottiam Alpem cum quinque legionibus traiecit. Caesaris temporibus viam Romani in hoc monte iam munierant: quando munierint, incertum. Quod si Livio, lib. V, cap. 34, fides adhibeatur, hac praeterierunt Galli qui in Italia consederunt: sed quis credat Isarae accolas per Tricastinorum agros secus Drueutiam, perque Taurinum saltum longius iter deflexisse, nedum vallem fertilem, quam Isara interfluit, decurrerent? Nonne satius est arbitrari, quum septemtrionales populos italici caeli clementia invitaret, invicemque omnes melioris solis amore capti festinarent, eam cuique placuisse viam, quae cuique erat proxima notissimaque? Nec sua deest huic opinioni auctoritas. E Polybio nempe constat, Gallos cognomine Gaesatas opem Boiis et Insubribus adversus arma romana ferentes, idem sequutos esse iter, quod Hannibal postea elegit: quae gens Germania vulgo creditur oriunda. Si modo viam, quam illi ingressi sunt, certo descriptam definitamque haberemus, iam de itinere Hannibalis non dubitaretur. At Strabo docet Gaesatis irruentibus opem tulisse Sequanos, quorum si auxilia defuissent, frustra illos Italiae ingressum fuisse tentaturos. Sequani au-

tem, eam regionem incolentes quam vocamus *Franche-Comté* et *Haute-Bourgogne*, Gaesatis opem ferre non potuerunt, nisi hos per Allobrogas iter fecisse putemus, et vallem, quam Isara interfluit, secus fluvium peragrasse usque ad Graias Alpes. Vnde colligendum foret hac Hannibali iter fuisse.

Ad hoc accedit vetus traditio (quae verane an falsa sit, nescimus) tempore Cornelii Nepotis vigens, qui eam in vita Hannibalis refert, cap. 3 : « ad Alpes, » inquit, posteaquam venit, quae Italiam ab Gallia » seiungunt, quas nemo unquam cum exercitu ante » eum, praeter Herculem Graium, transierat (quo » facto is hodie saltus Graius appellatur) Alpicos, » conantes prohibere transitum, concidit, loca pa» tefecit, itinera muniit, effecitque, ut ea elephantus » ornatus ire posset, qua antea unus homo inermis » vix poterat repere ». Vid. Edit. Paris., pag. 233.

Hic certe Cornelius nostrae multum favet opinioni, scilicet Hannibali per Graiam Alpem Italiam patuisse. Iis vero montibus antiquum nomen fuisse *Cremonis vel Centronis iugum* ex ipso Coelio liquet, cuius haec apud Livium verba invenimus, supra pag. 79 : « *per* » *Cremonis iugum* Hannibalem *transisse : qui saltus* » *eum per Salassos montanos in Libuos Gallos dedu-* » *xerit*, » quibus Vercellae, Laumellum, Ticinumque obtinebantur. Quamquam nihil superest de Caelio, cuius scripta apud Romanos bona fama floruisse comperimus, tamen testimonium eius recusari non potest, quum ab ipso Livio referatur, contrariam sententiam propugnante. Duo itinera per Poeninas Graiasque Alpes, iussu Augusti, esse instituta compertum est, quorum utrumque, ut plurimis placet, Lugdunum ducebat; aut, si quibusdam creditur, alterum Vienna Allobrogum, alterum Lugduno finiebatur. Strabo viam, quae per

Graias Alpes ibat, faciliorem multo, neque tot praecipitiis, obstaculisque omnigenis circumventam ostendit. Ea per Centrones currebat secundum dexteram ripam Isarae, donec ad Montem-Melianum (*Montmélian*) in meridiem fluvius inflectatur: ea Gallos Rhodani accolas in Italiam transmittebat; ea in Boios et Insubres recta incidebat, qui 587 fere annos ante Christum natum [1] migrare in eas regiones inceperunt. Quae via quum peropportune sita ex ipsa Isarae fertilissima valle transcurrentibus populis victus affatim suppeditaret, haud immerito quidem arbitrati videbimur, per hanc unam Cisalpinis Transalpinisque Gallis fuisse commercium.

Secundi belli punici historiam in Polybii lib. III, cap. 34-60, legentibus unum dolendum est, quod in hac narratione rapidissima, quum multa adeo paucis paginis praestantissimus scriptor coëgerit, ea etiam generaliter et latiori sensu edisseruerit. Nempe nulla fere loca nominat, in quibus a Rhodano ad Alpes Hannibalis copiae stationes habuerint. Sed hoc Polybio facile condonandum est, qui non doctissimis inter recentiores viris historias suas scripserit, sed veteribus Graecis, aeque Galliam, et Hispaniam magnamque partem occidentalis Europae ignorantibus. Quod si commoratus in iis esset, Graecorum profecto ingenia ab ea prolixa alienarum ignotarumque urbium et regionum enumeratione abhorruissent. Ipsi etiam obiecta ante occupanti ea excusatio fuit.

Si Hannibalis iter, ex paucis quae apud Polybium praecisa magis occurrunt, velimus describere, in iis explanandis principia superius enunciata sequuti, propositum id ante oculos semper habeamus, ab

1. Vid. *Rollin*, hist. Rom. tom. II, p. 418, ed. 1740.

Hannibale Rhodanum non divisum, sed uno alveo defluentem, eo loco traiectum esse, qui quatriduo a mari distaret; inde Poenos, ducibus Gallis Insubribus, vel Boiis, adversa fluminis ripa quatuor iisse dies (75 circiter millia) ad quendam usque locum, *Insulam* nomine, confluentibus ibi in unum Rhodano et *Scora*, quem secus fluvium decem dies (100 fere millia romana) incessit, donec ad radices montium devenerit. Iis veluti milliariis, quaesitum iter describere conabimur.

Quum ea de quibus non disputatur demonstrare supervacaneum foret, quo in loco Rhodanum Hannibal traiecerit non disseremus: ex omnium consensu flumen illud Poeni prope Rupem-Mauram transierunt, aut tribus supra *Rupem-Mauram* millibus, in vado antiquitus noto, cui nomen *Ardosia*; qui locus et quatriduo (60 circiter millibus) a mari, et 75 millibus ab Insula distat, sicque cum loco Polybii narratione designato apprime convenit.

Inde Hannibal adverso flumine progressus, quartis castris pervenit ad *Insulam*, frequentem civibus terram et tritici feracissimam.

Ea *Insula* a Polybio Livioque hucusque concordibus memorata, quaenam sit, apud recentiores ambigitur. Quippe doctissimi viri *Menestrier*, *Delandine*, et Anglus *Whitaker* ibi sitam esse volunt, ubi Rhodanus et Arar in unum flumen coëunt. Eam cl. Comes *Fortia d'Vrban* in Cavaris proximam *Rupi-Maurae* vult, duobus *Eygune* brachiis (quorum alterum nihil nisi rivulus est) Rhodanoque comprehensam, sex millia longitudine, decem vero latitudine vix patentem, quatuor circiter millia ab eo loco distantem, in quo transiit Rhodanum Hannibal. Vnus ex annalium militarium scriptoribus, eam Rubione Isara Rhodanoque contineri

arbitratur. Denique praestantissimi doctrina viri *H. Bouche*, *Mandajors*, *Abauzit*, *Deluc*, *Letronne* [1], et Anglus quidam anonymus a quo disputationem habemus de Alpibus ab Hannibale superatis, Londini anno 1820 editam, in hoc consentiunt, ut ea sit apud Allobrogas regio, quam a semptemtr. Rhodanus, a meridie Isara, et ab oriente includunt excelsi montes, qui ab Etanna (*Yenne*) ad Gratianopolim iuxta 45 millia extenduntur, Scalarumque iter habent et Carthusiam.

Non satis mirari possumus, tam diversis de Insula sententiis recentiores contendisse, quum Polybii Liviisque Polybianos libros sequuti, narratio clara adeo et accurate enuntiata sit, ut nullus dubio locus esse videatur. Quippe docet Polybius, libr. III., cap. 49, eo Hannibalem quatriduo post traiectum Rhodanum devenisse: tum quid itineris quatuor his diebus Poeni emensi sint, ex eodem auctore colligemus. Nempe stadia 1400 Hannibalem a Rhodano ad Alpium radices decucurrisse refert: tum cap. 50, ab Insula ad easdem Alpium radices 800 stadia numerat: ergo a *Rupe-Maura* ad locum ubi in Rhodanum Isara infertur, sexcenta prope stadia supersunt.

De *Iscare* etiam, aut *Scora* magnae controversiae habitae sunt, utrum hoc nomine Isaram, annon, Polybius designaret. Quod nomen tale a Polybio scriptum reor, quale ipse pronuntiatum Gallis audiverat, postea Romanis in *Isaram*, mollioris soni causa, mutatum. Spectandus doctrina vir (*le général Melville*) ea de re Polybium, antiquitus manu scriptum, in Vaticani bibliotheca inspexit, neque non laetus vo-

1. *Membre de l'Acad. des Inscrip. et inspecteur général des études.* Vide quoque Iac. Gron. Cluver. Ital. antiq. I, 33; et Matthiae Obs. ad Livii lib. XXI.

cabulum *Isar* vel *Isaras* deprehendit. Ill. autem *Danville*, cuius praegravat auctoritas, intelligi hic *Ararim* non posse affirmat, additque ex doctissimorum consensu fluvium, quem vocant Isaram, eundem esse quem gallice appellamus *Isère*. Hac videlicet opinione inductus clariss. Schweighaeuser quum Polybii historiam anno 1789 ederet, *Isaras*, non autem *Scoras* scripsit; et ipse quidem se ex peritissimi cuiusque iudiciis lectionem hanc ceteris antetulisse profitetur.

Iis addam verba ill. *Deluc*, quae mea faciam [1]: « *Scoram* et *Isaram* unum eundemque esse fluvium, hinc certo demonstratur, quod Isara 75 millibus a loco ipso, in quo Poeni Rhodanum transierunt, absit; ad eumque Hannibal post quatriduum iter devenerit. E contrario si Lugdunum usque, ad Ararim adscendere velimus, non iam 75 millia, verum 136 habebimus, quae, quatuor dierum spatio decurrere, equi, iumenta elephantique non potuerunt: praesertim quum et Isara et iterum Rhodanus fuissent traiiciendi ». Cui si argumento accedat quidquid roboris afferre possunt mensurae intervallaque certis rationibus aestimata, profligati prorsus habebuntur, qui Insulam coëuntibus Arari et Rhodano definitam volunt, et qui eam Rubionem inter et Isaram sitam esse contendunt; immo et ii quibus ea duobus Eyguae brachiis Rhodanoque inclusa placet; ea enim tria diversa loca multo plus aut minus 75 millibus absunt a *Rupe-Maura*.

Est etiam alia causa, cur Insulam in Isarae et Rhodani confluente positam credamus: quae enim de natura locorum narrat Polybius, cuivis alii regioni minime convenirent; scilicet, hinc Rhodanum, inde Isa-

1. Vid. *Deluc*, *Passage des Alpes par Annibal*, p. 73 et 74.

ram duo latera praeterfluentes eam sensim angustare, donec in quo confluunt loco, procurrente lingua terminetur: ceterum figura similem esse huic Aegypti parti, quam *Delta* nuncupant, nisi quod unum istius latus mare et fluviorum ostia claudant: illius autem montes accessu difficiles, et ad quos nullus ferme aditus patet: eam demum, et incolis frequentem, et frumenti feracem celebrari.

Haec memoravit Polybius: nec credere piget nimium insudasse clarissimum *Deluo*, ut Allobrogum Insulam huic Aegyptiaco *Delta* simillimam figura demonstraret. Non enim hoc sibi proposuerat Polybius: neque verisimile est, quo tempore mathematicorum auxilio nondum invaluerat geographia, ei omnia adfuisse, unde illud diligenter supputaret. Ergo non adamussim exigenda comparatio, quam nos quoque ut recipiamus, satis est omnia de natura loci a Polybio narrata, huic nostro convenire, neque ulli alii quem hactenus Hannibal peragraverit.

Nunc quidem quum Allobrogum Insulam a Rupe-Maura 75 circiter millia abfuisse, desinentem in acutum eo loco, ubi Rhodanus et Isara confluunt, et eo Hannibalem adverso amne profectum quartis castris pervenisse constat, nihil impedimenti hucusque superest; at de reliquo itinere variae sunt sententiae, neque hinc verum facile quis exprimere possit.

Duae sunt praecipuae opiniones recentiorum de via, quam statim a Rhodano Hannibal sequutus est: et utraque arte pari doctrinaque defensa animum iudicantis in diversa trahunt, suspensumque distinent. Alii quum plurima in Livio parum vero similia inveniant, gentesque et loca temere mixta confusaque arguant, ab eo refugiunt, Polybioque duce Hannibali per Graias Alpes aditum pandunt Italiae: alii Livium

certiora dicere rati, quia ea et fusius et confidentius affirmat, graecum tamen scriptorem reiicere non ausi, quem non multo post expeditionem hanc vixisse, et studiosum veri sapientiaque spectata laudatum scirent, conciliare pugnantes tentaverunt; rem difficilem, nec sane suscipiendam, nisi praeoccupassent animos Livii narrantis eloquentia et illecebrae: ii Cottias Alpes praebuisse transitum Hannibali contendunt.

Quos inter, in prima fronte eminent Viri doctissimi *Mandajors*, *Danville* et, nostrae aetatis clarissimum lumen, *Letronne*.

Alteram opinionem propugnant VV. doct. *Melville*, *Deluc*, et vir quidam in Oxoniana Vniversitate notissimus.

Quare in hoc sententiarum conflictu, si nostram opinionem solidis inniti fundamentis velimus, fusius quaedam praemittenda sunt, quibus in quaestione solvenda usuri sumus. Revocemus igitur in memoriam, quae Polybius Liviusque perhibent; scilicet Hannibalem, priusquam bellum Romanis in patriam inferret, misisse qui certiores fierent, an apud Gallos Circumpadanos idem adhuc illud viveret romani nominis odium. Reduces legati multa attulerunt, ex quibus optimam viae rationem facilius institueret. De istis quidem populis non satis dilucide loquitur Polybius: Boios tamen eos esse atque Insubres, illos Parmensis et Mutinensis, hos Mediolanensis agri incolas, ex ipso Polybio varia mox loca fidem faciunt, et quamquam posterioris huius gentis limites certo descriptos non habeamus, tamen finitimam Alpibus fuisse haud immerito arbitramur. Nec dubium est legatos ab Hannibale eo consilio missos fuisse, ut inquietos Gallorum animos adversus ditionis romanae contumeliam concitarent. Ex Polybio, lib. III, cap. 40, et

Liv. XXI, cap. 25 discimus, Boios, quum adventare Poenos in Italiam nuntius venisset, sollicitatis Insubribus defecisse, et in Placentiam Cremonamque, recentes Romanorum colonias, irrupisse. Constat etiam a Gallis Circumpadanis, quos emissarii Hannibalis in suas partes traxerant, venisse in punica castra legatos, quibus praeerat regulus Boiorum, nomine Magilus, apud Livium lib. cit. cap. 25, *Magalus*. Qui post traiectum iam Rhodanum superveniens, Hannibalem incertum, « utrum in Italiam coeptum intenderet iter, » an cum eo, qui primus se obtulisset romanus exerci- » tus, manus consereret, avertit a praesenti certamine, » et integro bello nusquam ante libatis viribus, Italiam » aggrediendam censuit». Polybius docet Magilum Poenos interpretis opė alloquutum, militibus et suorum et vicinorum Gallorum animos, commeatus, arma pollicitum esse (quod non temere pollicebatur, quum Boii et Insubres romanum iam imperium excussissent); seque obligasse, ut ipse dux adesset itinerum sociusque periculi: « Venisse enim se, ut Poenos per eas duce- » ret regiones, ubi commeatus affatim suppeditaren- » tur, utque eam indicaret viam, qua paucis diebus » Alpes superarent, incolumesque Italiam invade- » rent ». Quibus verbis erectas esse militum mentes facile intelligimus.

Quod a Boiis et Insubribus ad Hannibalem legatos venisse, eosque viae duces adfuisse constet, multum ad rem proficit: nam, qua duxerint exercitum, inde colligemus; magnaque lux tenebras, quibus involvitur quaestio, dissipabit.

Vbi Hannibal ad Isarae ripas pervenit, profecto viam eam ingressus est, qua Boii et Insubres solebant ex Italia in Galliam transire: ergo ab *Insula* fertilem Isarae vallem sequutus, copias per Graium aut Pen-

ninum traiecit iugum. Quum autem tempore Polybii viam hanc fuisse ignotam, neque iumentis facilem ante Augustum Caesarem patuisse doceat Strabo, necesse est Carthaginiensibus iter per Graias Alpes fuisse.

Hic certe a via, quam describit Livius, prorsus deflectimus: at enim cui non mirum videatur Hannibalem ab Isara non recta regione iter instituisse; sed ad laevam in Tricastinos flexisse; inde per extremam oram Vocontiorum tetendisse in Tricorios; Druentiaque traiecta, campestri maxime itinere cum bona pace incolentium ea loca Gallorum ad Alpes pervenisse Cottias, eoque superato iugo, in Taurinos esse delapsum, sociis suis infensos, et Romanorum amicitia ferocientes?

Quod si accuratior fuisset Livio locorum notitia, quoniam mutare Polybii narrationem decreverat, et ea, quae de Alpium transitu graecus scriptor memorat, in aliam transferre regionem, nonne montano, nedum campestri itinere Hannibalem iisse, eumque, postquam a Rhodano movit, Vocontiorum fines a meridie praetergressum, Tricoriosque et Caturiges ingressum, adversa Druentia, Cottiam Alpem devenisse dicere debuit?

Verum etiamsi alia deficerent argumenta, satis haec una causa foret, cur Livium non sequeremur, nimirum Hannibali per Cottiam Alpem transitum non patuisse, quin certissime in Taurinos incideret; Polybiumque ideo anteponimus, quod Poenos primo aditu in Insubres deducat, ad quos statim descendere, ducibus Insubribus, profecto maluit, prudentissimus qui unquam exstiterit imperator. Haec enim Polybius lib. III, c. 56: Τέλος δὲ, τὴν μὲν πᾶσαν πορείαν ἐκ Καινῆς πόλεως ἐν πέντε μησὶ ποιησάμενος, τὴν τῶν Αλπεων ὑπερβολὴν ἡμέραις πεντεκαίδεκα, κατῆρε τολμηρῶς εἰς τὰ περὶ τὸν Πάδον πεδία καὶ τὸ τῶν Ισόμβρων ἔθνος.

Vnde colligendum, Hannibalem non nisi per Alpem Graiam in Insubres pervenisse.

Illis omnibus unus opponitur locus e Strabone desumptus, quo freti Hannibalem per Cottias Alpes Italiam esse ingressum contendunt, et in primis vir nostrae aetatis doctissimus *Letronne*, qui Livii assecla, quidquid apud veteres opinioni suae favere visum est, lucro apponere festinavit. Strabonis verba afferimus, lib. IV extr. p. 293, ed. Ox. 1807: Τέτταρας δ' ὑπερβάσεις ὀνομάζει μόνον· διὰ Λιγύων μὲν τὴν ἔγγιστα τῷ Τυῤῥηνικῷ πελάγει· εἶτα τὴν διὰ Ταυρίνων, ἣν Αννίβας διῆλθεν· εἶτα τὴν διὰ Σαλασσῶν· τετάρτην δὲ, τὴν διὰ Ραιτῶν· ἁπάσας κρημνώδεις. Ac ne, plus quam adversarius ipse concedit, arripere videamur, ea verba, qualia ipse, non linguae graecae minus quam Geographiae ceterarumque artium gnarus vir, gallica reddidit, exhibemus: « *Polybe ne nomme que quatre passages (des » Alpes): un par les Liguriens, le long de la mer Tyr» rhénienne; un autre par le pays des Tauriniens, et » qu'Annibal traversa; un autre par celui des Salasses; » le quatrième par les Rhétiens: tous quatre remplis de » précipices* ». Quod si haec verba ἣν Αννίβας διῆλθεν, *qu'Hannibal traversa*, ex Polybio expressa sunt, quid iam disceptamus? nonne Polybium Liviumque in eo consentire patet, quod Cottianum saltum Poeni superaverint?

Saltem ea in libris Polybii qui supersunt, non reperiuntur: quumque id maxime sciat doctissimus *Letronne*, ista verba quae tamen a Strabone addita non velit, ex Historiis Polybii, libro XXXIV, nusquam superstite, deprompta contendit, Strabonemque ea scribere ex se non potuisse, quippe qui Alpes nunquam inviserit, et in Alpibus describendis Polybii insistat vestigiis: unde cl. *Letronne* pronuntiat, his

verbis, sive Polybio, quod plerique hactenus, sive Straboni tribuantur, ipsius certe Polybii sententiam repraesentari. Nos autem illi argumento vim tantam inesse non arbitramur; verbaque ex ingenio Strabonis addita, ita ut ad rem nullo modo pertineant. Hic enim quum describeret Alpes, Polybium quidem, qui eas accurate inviserat, ducem et quasi antesignanum sequi maluit; at si qua locorum descriptioni ornamenta e sua penu admiscere ipsi libuerit, num ea omnia ab illo, quem sequitur, auctore hausta putabimus? Et nunc Strabo, dum illorum montium limites determinat, et quibus peragrentur viis narrat, non praetermittendum putavit, quod in iis maxime conspicuum et insigne videret, immo quid ipse de ea re censeret, extemplo enuntiandum. Livii scilicet Strabonisque tempore multum diversas de Poenorum itinere opiniones esse vulgatas ex ipso Livio certum est; qui, etsi contrariae sententiae faveat, fatetur tamen vulgo credi Hannibalem per Penninas Alpes transgressum (quo nomine et Graiae et Penninae Alpes pariter designabantur); neque nagat Coelium, qui punici huius belli temporibus fuerat propior, Hannibali aditum Italiae per *Cremonis iugum* aperuisse, idem sane quod *Centronis iugum*, sive Alpem Graiam, a Centronibus incultam, ut demonstravit *Abauzit*, *oeuvres diverses*, tom. II, pag. 163. Vide quoque notas supra pag. 79. Quid igitur mirum, si inter hasce oppositas opiniones Strabo, quaenam earum sibi maxime placeret, enuntiare voluerit? Et hanc quidem Polybii non esse sententiam ex historiarum illius libro III, apparet, ubi, absoluta iam itineris ab Hannibale confecti narratione, eum in Insubres statim esse degressum affirmat. Nunc autem si in libro XXXIV Hannibalem Cottias Alpes superasse contenderet, et ita ad

Taurinos primo devenisse, aut hic, aut illic indigne errasset: nec fieri potest, ut Polybius ille, quem sapientem, veri amantem, sibi semper constantem, et veterum et recentiorum voces celebravere, quem *bonum auctorem* appellat Tullius, de Offic. III, 32, in ea re tam a se diversus arguatur! Nonne prudentis est critici ad cognitam scriptoris indolem attendere? nonne certis nitendum principiis, et evidentibus, nedum disceptationem omnem ex paucis verbis, apud auctores quibus tribuuntur, nusquam apparentibus instituas? Talis defensio quid proficit adversus argumenta firmis stabilita fundamentis, unoque non inficiando veteris scriptoris loco, qui non desideratur, et quem ostendere ac designare cuivis adversanti in promptu est? Hanc quidem opinionem ingeniose defendi posse, ipse, quem refellere conamur, recens scriptor testis est: non tamen efficere potuit, ut demonstratae veritatis vel speciem opinio sua prae se ferret.

Non immerito igitur hanc tantummodo Strabonis iis verbis expressam credimus; Polybiique verbis, lib. III, validum nihil obiici. Quin etiam Straboni opponamus non mediocre testimonium, Plinii scilicet, qui ait, Hist. Nat. lib. III, cap. 17 seu 21: ..... *iuxta geminas Alpium fores, Graias atque Penninas: his Poenos, Graiis Herculem transisse memorant.* Qui etsi non nobiscum sentiat, tamen Livii et Strabonis auctoritatem auctoritate sua suspendens, rem in dubio relinquit. At nostram in partem pondus adiicere videtur ipse Livius, lib. XXI, cap. 41, supra pag. 85, his verbis: *utrum Hannibal hic sit aemulus itinerum Herculis, ut ipse fert.* Etenim ea sic accipi possunt, ut Hannibal, postquam Graias Alpes, Herculem sequutus, transcenderit, iam se pariter ad

longinquas expeditiones et multiplices victorias accingat.

At enim, dicet aliquis, ab Alpibus statim in Insubres descendere Poeni non potuerunt, si modo Insubriae termini ii fuerint, qui vulgo existimantur. Admissa quidem vulgatiori opinione, post superatos montes Hannibal ibat in Salassos, Doriae amnis accolas; sed qui limites hanc gentem a vicino Insubrium agro discriminaverint, haud facile definiretur. Immo illi angustissimam regionem incolebant: nec mirum, si Polybius, cui sane determinati non erant fines Salassorum, hoc ab illis non distinxerit, uniusque nominis appellatione iunxerit, quos olim consanguineos idem insuper iungebat romani imperii odium; ita tamen ut Insubrium, qui maior et numero et armis populus erat, nomen ad Salassos extenderetur, Insubriaque ab occidentali parte Alpium iuga terminos haberet. Quippe veteres, loca quae describunt, non in partes particulasque secare solent: verum regiones totas generalius complexi omnia amovent, quae orationis lucem minuere, currentisque narrationis impetum frangere possint: quod quidem ignorantia locorum saepe, aut parum certa praecisaque notitia etiam evenit.

Nunc aliud obiicit cl. *Letronne* transeunti Graias Alpes Hannibali:

« Nempe quoniam Hannibal, traiectis Alpibus, Augustam Taurinorum triduo obsessam expugnavit, certe, si per Salassos ad eam urbem devenerit, transeunda fuit Doria Baltea, ut Augustam circa Padum quaereret: quod iter nunquam Hannibal suscepisset, tres totos dies in ea urbe obsidenda, qua expugnata nihil fuerit profectum, consumpturus, nedum festinaret ad Ticinum, antequam Romani ab adversa ripa infesti exstarent. »

Haec infra etiam addit: « Quum volentes in amicitiam non venissent Taurini, unam eorum urbem, gentis caput, cinxit copiis vique expugnavit: unde Hannibalem per Cottium saltum transisse demum patet. Augusta enim Taurinorum, in quo loco Padus et Doria confluunt, sita, progredientibus ultra Poenis obstabat, ideoque oppugnanda necessario erat atque exscindenda: quid vero, si per Salassos transierint? »

Hanc obiectionem aptissime refellit scriptor nobis iam antea citatus *Abauzit*: « Taurinos, inquit, foedere iunctos cum Romanis, Hannibali primos, inter Italiae populos, obstitisse, ex omnium consensu certum est; non autem ex hoc sequitur, in Italiam degressum ad Taurinos esse, nedum ad Salassos, quos certe primos adire debuit: praevidebat enim Taurinos in saltu custodiendo vigiles fore, nec facilem, ne ulla quidem defensione tentata, aditum daturos ».

Immo eorum urbem oppugnari, etiam Graium iugum transcendentibus Poenis, et rei militaris ratio, et exercitus Italiam invadentis salus postulabant. Primum enim revocemus in memoriam Hannibalem non statim ab Alpibus in Taurinos infestis signis incurrisse; verum stativis placide et composite habitis donec fessa et squalida itinere corpora milites curarent, refectisque viribus animos paulatim resumerent, tunc demum in hostes movisse per Eporediam (*Ivrée*), quae viginti quatuor millibus passuum ab urbe Taurinorum aberat. Taurinos, quibus tunc bellum adversus Insubres motum erat, invitatos ad foedus, renuentesque statim ipse, ut Insubrium socium decebat, armorum vi subigere statuit. Prudentis enim consilii erat, nullos habere a latere, aut a tergo, Romanorum amicos, qui et festinantem in agrum romanum incursionibus vexarent, aut si fortuna minus in

decertando favisset, recipienti se ad Alpes iter prohiberent. Quin etiam volebat vir quam militaris tam politicae rei peritus terribiles pro negata amicitia poenas expetere, ut magno simul exemplo terrorem ceteris incuteret populis, animosque sociorum incitaret; haud sane ignarus fama plerumque bella confici, et timentes iam subactos esse. Itaque gens illa, paucis diebus excisa, quasi omen totius belli apud finitimos ita valuit, ut omnes ultro sese Poeno dediderint, imminutumque laboribus ac periculis exercitum valido et fideli supplemento adimpleverint.

Nunc autem quum obiecta diluisse, quantum in nobis fuit, videmur, quibusdam novis observationibus opinionem nostram fulcire tentabimus. Etenim praeterquam quod Poenis per Graium iugum tendentibus nihil insidiarum et impetus timebatur, via quoque leniori et faciliori [1] tramite, nisi quaedam loca abrupisset subita vis tempestatum, demittebatur: quod quidem perleve argumentum ob id tantum memoramus, ne quidquam firmandae sententiae idoneum omisisse arguamur. Ecce aliud maioris momenti a clarissimo *Deluc* allatum: scilicet vetus illa nix intacta, quam Polybius pariter ac Livius memorant, non in Taurino saltu usquam eo tempore occurrentem. Sic rem luculenter demonstrat *Deluc, Histoire du passage des Alpes*, pag. 231, 232:

« Nous chercherons d'abord, si dans la route que » l'auteur latin a preférée à celle de Polybe, l'on » trouve un endroit, où, à la fin d'octobre, il aurait » pu rester de la neige depuis l'hiver précédent. Ce » ne sera pas à la descente du mont Genèvre, puis- » que le sommet de ce passage est habité et cultivé,

1. Vid. *De Saussure*, *voyage dans les Alpes*, tom. IV, §. 2232 sqq.

» et que par cette raison son élévation au-dessus de » la mer ne peut être de plus de 700 toises; elle » doit même être moindre, en sorte qu'au milieu de » juin, il n'y a plus de neige. Il n'y reste donc ja- » mais de neige ancienne. La neige ne peut se conser- » ver toute l'année que dans les passages fort éle- » vés, ou dans des situations particulières, telles qu'on » en trouve dans les hautes montagnes, où des ava- » lanches qui descendent des faces escarpées accu- » mulent des masses considérables de neige, qui n'ont » pas le temps de fondre avant le retour de l'hiver. » Ce cas particulier se rencontre à la descente du » petit Saint-Bernard. »

Ipse quoque *De Saussure*, nivem in Graiis Alpibus intactam ex hieme permanere testatur; cuius verba sunt: « On voit là (au-dessus du village de La Tuile), » des amas de neige qui se sont conservés depuis l'hi- » ver, et qui forment des ponts sur ce torrent. »

Venio ad rupem incendio torrefactam, et infuso aceto putrefactam. Hanc narrationem alii reiiciunt, alii tuentur; plures utriusque sententiae propugnatores citantur supra in notis pag. 74, sqq. His testimoniis quaedam addenda huc conferam; primum [1]: « Il resulte d'expériences faites en 1807, par M. Dongois d'Embrun, que le vinaigre bouillant, même » l'eau incandescente, calcine toute roche qui n'est » pas primitive, et qu'on peut alors y enfoncer des » pics et des coins, qui y frayent un passage. »

Livio quoque fidem omnino adhibent *le Marquis de Saint-Simon*, et Ioannes *Whitaker;* sed eam opinionem in primis impugnat *Deluc*, *histoire du passa-*

1. Vide opus non ignobile, cui titulus est: *Topographie, histoire, antiquités, usages, dialectes des Hautes-Alpes.*

ge des Alpes, p. 234, sqq. Equidem narratam a Livio, et Iuvenale, Sat. X, v. 153, fabulam ex populi credulitate et ignoranti admiratione ortam esse existimo; cui tamen aliqua potuit causa subsistere, sive Poeni ad resolvendam nivem et glaciem, sive ad frigus levandum magnos ignes accenderint.

Iam satis ea sint ad constituendum iter, quo Hannibal Italiam penetraverit, scilicet per Graias Alpes. Quippe declinare debuit Taurinos, qui, si saltus sibi maxime cognitos, et continuis cursibus exercitos propugnassent, non incassum sane in Poenos subeuntes tela immisissent. Quis vero credat ducem militiae peritissimum, cuius mens Romanos *integro bello nusquam ante libatis viribus* aggrediendi praedicatur, infestissimae viae periculis exercitum temere et inutiliter obiecisse! quod centurio, quod miles gregarius nunquam profecto fecisset, Hannibalem illud commisisse? Scilicet hac ductus fuisset a Magalo Boiorumque legatis, qui sane non ignorabant, quomodo Taurini in Romanos animati forent! Et ipsi illi Romanorum socii, qui oblatum a Poenis foedus adeo constanter reiecerunt, hostes tamen fame, frigore, viae laboribus omnimodis debilitatos, contusos, et ab ipsis Alpibus iam prope victos, amice et hospitaliter passi requiescere, spatium reficiendis viribus dedissent, imminentemque capiti suo procellam avertere non tentassent, antequam in ipsorum perniciem detonaret!

Non igitur istud Taurini, non istud Hannibal agere potuerunt. Atqui ea certe Poeno placuit via, qua citius et facilius deveniret ad populos, Romanorum iugo defatigatos, et iam dudum defectionis tempus circumspectantes, ideoque dignos, qui sequerentur in proelia Hannibalem illum, iureiurando adactum, SE NVNQVAM FORE IN AMICITIA CVM ROMANIS.

PARS POSTERIOR.

Postquam Hannibalem, Herculis aemulum, per Alpes Graias in Italiam descendisse pro certo habemus, illud superest, ut, quam potissimum viam ab Rhodano et Isara confluentibus ad radices Alpium sequutus sit, inquiramus. Et quidem Livius, qui iam nobis minus probabilem opinionem sequi visus est, hic quoque nullius adiumenti erit; eiusque vestigiis, quae primo deseruimus, non tunc demum insistemus, quum a nostro prorsus alienum Poenorum iter variis descriptionibus adornandum suscipit. Polybius vero, quo auctore per Centrones carthaginiensem exercitum demisimus, ipse nos in ambiguo fluctuantes deserit. Quippe a Rhodano ad Alpes singula praetermittens, impetu et quasi saltu lectores abripit, ob id tantum aliquoties moratus, ut itinerum longitudinem, quibus intricata fuerint obstaculis, quali in solo sit pugnatum, summatim enuntiet; at dum bellicis tantum rebus intendit animum, nomina locorum, ubi eae sint gestae, silentio praeterit. Nihil igitur certi nobis de hac re auctores reliquerunt. Vnum restat, ut maxime probabilia inquiramus, et artis criticae facem sequuti, si non vera, at saltem veris simillima meditando extundamus.

Vir apud recentiores clarissimus *Deluc*, dum Poenorum agmen ab Insula ad montes deducit, singula, quasi ipse interfuisset, ordine prosequitur, minutamque rerum enarrationem quibusdam minime praecisis Polybii verbis subtiliter apponit: qua in operis parte, quum sagacissimum ingenii acumen emineat, dolendum est omnia incerto, quin etiam falso principio inniti, scilicet Isaram a Carthaginiensibus esse traiectum: cui opinioni neque Polybius, neque Livius

ullo modo favent. Sic enim rem omnem ordinat: « Postquam Isaram superavit Hannibal, adversa Rhodani ripa iter pergens usque ad Viennam Allobrogum, ibi tandem ad dextram in mediterranea flexit, » et per eam Allobrogum regionem, quae maxime » campestris est, XLV millia ire contendit; mox » Rhodanum ad pagum *Saint-Genis* iterum assequutus, per Etannam (*Yenne*), transmisso monte dicto *Mont-du-Chat*, in vicum *le Bourget* incidit, lacumque eo nomine nuncupatum meridiem versus legens, viam per Lemincum (*Chambéry*) et Montem-Melianum (*Montmélian*) instituit. Inde vallis » quam Isara interfluit varios anfractus praetergressus, Graias Alpes transcendit; unde per Salassos, » secundum laevam Doriae Balteae ripam, romanum » imperium invaderet. »

Num igitur longum hunc circuitum, quem doct. *Letronne* merito vocat *un détour bien étrange*, aut Polybii liber, aut ipsius *Deluc* opinio defendenda postulabat? non ita sane: omnia haec ex ipsius auctoris ingenio profecta sunt, neque ulla librorum auctoritate nituntur.

Hannibal enim, quum Romanos declinasset ad Rhodanum, non eam ingressus est viam, qua proxime ad Alpes perveniretur, sed eam, qua minus obvium fore hostem ratus, in Italiam citius ad amicos se conferret; ideoque septemtrionem versus agmen adverso flumine raptim egit. Verum ubi perventum ad Isaram, quae iam causa erat, cur ad septemtrionem pergeret, et eum amnem inter se et Romanos medium haberet? Compertum certe exploratores iam fecerant, consulem ad mare ac naves properasse, omissoque prosequendi Poenos consilio, iam in litora Italiae proras vertisse, ut descendentem a montibus Hannibalem prior exci-

peret. Isaram vero tunc esse traiectum nusquam in Polybio invenimus, quippe qui eum ad Insulam pervenisse solummodo narrat; item Livius ait: *ad Insulam pervenit.* Neuter autem Poenos in Insulam gradum intulisse contendit: nam quid ita deflexisset a via? At si traiecisset Isaram, qui fluvius iisdem queis Rhodanus, immo maioribus forsitan obstaculis impeditur, num Polybius postquam in Rhodani transitu describendo militaris rei peritum se adeo praebuit, Isaram omisisset? notum enim est Isaram, receptis Draci (*le Drac*) undis, adeo violenter fluere, ut quum se in Rhodanum evolvit, hunc tam rapidum amnem findat medium, et utriusque undae cum alterius undis luctantes, quamquam eodem, quasi tamen proprio separatim alveo, duo circiter millia decurrant. Immo Isara, quum Rhodano fit propior, plurimum iam in latitudinem patet, pluribusque brachiis aliquando unius fere milliarii spatium includit. Quis credat Hannibalem cum omni exercitu, omnibus impedimentis, omni equitatu elephantisque periculosam traiectionem tentasse, universasque copias, ut paucos Allobrogas regulorum alteri subigeret, in aciem eduxisse? quasi parva hominum manus non fuerit satis, ut eis victoriam daret, quos victores malebat! Neque aliter egisse existimandus est, nedum, ut doct. *Deluc* placet, ab eo itinere, quod ipsi Boiorum legati indicaverant, decesserit imprudens, tempusque rapidissimum inani circuitus mora male absumpserit. Quippe sciebat prudens Hamilcaris filius, occasionis opportunitatem citissime praetervolare, et unius horae puncto maximarum rerum momenta verti.

Nec rationi magis quam ipsis Polybii verbis ista repugnat opinio. Graecus enim scriptor, Historiarum libro III, cap. 50, §. 1, postquam retulit pervenisse

ad Insulam Hannibalem, quae insula a Rupe-Maura 75 circiter millia passuum, seu 600 stadia distabat, haec addit: Αννίβας ἐν ἡμέραις δέκα πορευθεὶς παρὰ τὸν ποταμὸν, ἤρξατο τῆς πρὸς τὰς Ἄλπεις ἀναβολῆς. Hic unum obiicit *Deluc*, sc. verbo ποταμὸν, quod apud Polybium occurrit, Rhodanum designari; quod quidem clarissimus *Letronne* apprime refellit. Haec sunt obiecta: « Les » 800 stades dont il s'agit ici, faisaient partie des » 1400 stades comptés par Polybe le long du Rhône » depuis le passage de ce fleuve jusqu' à la montée des » Alpes: en sorte qu'il est évident, que c'était encore » du Rhône que voulait parler Polybe. La distance » totale parcourue par l'armée le long du fleuve, se » trouvait divisée en deux parties inégales par l'Isère; » l'une de 600 stades, et l'autre de 800. Polybe » n'avait parlé de l'Isère qu'une seule fois, en le » nommant par son nom; et cela occasionellement, » tandis qu'il avait désigné le Rhône quatorze fois » auparavant par le mot πόταμος. Par conséquent, » la quinzième fois c' était encore du Rhône qu'il » s'agissait ». Hunc nodum solita sagacitate cl. *Letronne* ita solvit: « Ce qui a égaré M. Deluc, c'est » qu'il a cru que πορευθεὶς παρὰ τὸν ποταμὸν devait » s'entendre du Rhône, parce que dans d'autres » passages on retrouve ces mots appliqués en effet » à cette rivière. Mais dans ces passages les mots εἰς » τὸν ποταμὸν, κατὰ τοῦ ποτάμου, etc. suivent immédiatement le nom du Rhône, en sorte qu'il n'y a point » de doute à cet égard : au lieu qu'ici le nom du » fleuve qui précède immediatement est celui d' Isaras; le nom du Rhône n'est point répété dans » l'intervalle; il est donc naturel d'appliquer à l'Isère » les mots παρὰ τὸν ποταμόν. C'est ainsi qu'un examen » attentif du texte de Polybe concourt avec l'ensemble

» de tous les genres de probabilités, pour établir
» qu'Annibal a suivi la rive gauche de l'Isère ».

His accedit, non potuisse vocabulo *ποταμὸν* Rhodanum designari, quia, si ab Insula decem dies secus Rhodanum processisset Hannibal, profecto ultra Lugdunum pervenisset, ab radicibus Alpium longe remotus, nedum eas tunc attigisset. Polybius vero decimo litoralis huius itineris die perventum esse ad Alpes narrat. Vnde magis miror *Deluc*, qui tantam ponit in Polybio fidem, eam tamen opinionem amplexum fuisse, quae a Polybii sensu tantum divergit. Ipse enim vult Rhodanum a Poenis prope Viennam relictum esse, quum quadraginta supra Isaram millia, sive circiter quadringenta stadia, quod ante tertium diem poterat confici, vix peregerant; tum exercitum ad Orientem quadraginta quinque millium viam campestrem per Allobrogas instituisse, mox Rhodano rursus accessisse, statimque refugisse. Quid horum Polybii verbis consentaneum est? Nihil certe habet ista opinio, unde nos, vel invitos, sibi consentire cogat: ad aliam igitur confugiendum est.

Polybio autem freti, existimamus Hannibalem ab Insula ad Alpes cum maxima exercitus parte tetendisse per vallem Isarae, adverso flumine, laevas stringentem amnis ripas, usque ad Montem-Melianum, quo in loco Isara facillime traiici potest: inde per vallem eandem a dextro latere progressum recta ad Alpem Graiam pervenisse. Hac via solebant transmigrare Boii et Insubres; hac feracissima regio patebat, Gratianopolitanus scilicet ager tam pinguibus pascuis celebratus: hac citissime et peropportune Graiae Alpes petebantur. Huic etiam eximie conveniunt verba Polybii iam modo citata: *Αννίβας, ἐν ἡμέραις δέκα πορευθεὶς παρὰ τὸν ποταμὸν, ἤρξατο τῆς πρὸς τὰς Αλπεις ἀναβολῆς.*

Immo Hannibal per agrum Allobrogum non secius transibat: si quidem dextram amnis oram legisse credatur pars copiarum, quae a cetero exercitu arceret incurrentes illos ex Allobrogibus, qui alterius reguli ab Hannibale victi partes fovebant. At enim etiamsi ea opinio, licet verisimillima, nullis inniteretur fundamentis, et agrum Allobrogum Isara terminari pro confirmato et indubitato haberetur, nihilominus Hannibal, traiecto ad Montem-Melianum amne, partem huius regionis permeavisse credendus est. Tum profecto ipsi incolae, qui numidas equites simul, datumque Poenis indigenarum praesidium timuerant, statim ac hostem in eo esse senserunt, ut montes conscenderet, saltuum angustias ante occupare festinarunt, viam infesta custodia interclusuri. Ibi per insidias Hannibal quandam prope urbem, cuius nomen male omisit Polybius, magnum in discrimen adductus est: victi quidem Allobroges; sed victrices copiae admodum eo proelio debilitatae discesserunt.

Clariss. *Letronne*, cui Livii narrationem praeplacuisse iam antea vidimus, quum eam summo ingenii conatu propugnaret, ultro tamen confessus est, illud ad Alpes rectissimum esse iter, quod nunc eligimus. Quum autem Livius *non recta regione iter exstituisse* Poenos affirmet, ipse auctoritati nihil ausus detrahere, eos regressos esse non dubitat, et paene relegentes vestigia adverso Draco (*le Drac*) ad Alpem Cottiam tetendisse. Virum certe ingenii acumine excellentem non fugiebat, mirum id fore omnibus, quod Hannibal ab Isara discederet, ut Dracum sequeretur: itaque statim monet eum amnis huius latitudine delusum, a via nescientem aberrasse. Cui coniecturae quid ansam dederit, non videmus, quum ex adverso Carthaginiensibus fuerint indigenae itinerum duces,

quos decipere loca non poterant; quum praeterea Dracus non nisi vere post resolutas nives sit vehemens, autumno autem placidus, nec abundanti alveo defluat: ita ut neque error, neque difficultas agmini deflectendo causam attulisse queant.

Nunc superest, ut quotidianis castris punicus exercitus in Italiam deducatur; quod facillimum erit, si quis animo temere coniicienti tantum obsequutus, obvio cuique loco eventus a Polybio memoratos adscribere velit. Nos vero ex illa temporum nocte amplius quidquam certi eliciendum despondentes, finem hic labori imponemus, ne illud admittere arguamur, quod in aliis reprehendimus. Illud enim solum nobis propositum erat, ut qua parte, non quomodo ad Alpes pervenisset imperator, politicae pariter militarisque scientiae peritus, pro viribus ingenii nostri, facem rationis sectantes inquireremus. Felices, si quam disceptationi lucem intulisse, viamque doctioribus patefecisse videamur! Sin vero susceptam provinciam minus bene gesserimus, nostrum hoc qualecumque opus commendabit, et umbra magni nominis proteget fatalis ille Romanorum victor, quo impellente, superba Carthaginis aemula diu laborans atque inclinata prope corruit.

VARIAE DISSERTATIONES

DE HANNIBALIS ITINERARIO RECENSENTVR [1].

Quam modo disputavimus quaestionem, iampridem viri inter recentiores clarissimi eam disceptationibus agitandam sibi proposuerant: quin veteres ipsos in eo non consensisse, ut ad unam eamdemque Alpium partem punici exercitus transitum referrent, testis est Livius, lib. XXI, cap. 38. Rem igitur antea obscuram, temporum tenebris obscuriorem, posterioris aetatis docti acceperunt, eamque saepius et erudite exercuerunt, quam nunc etiam; tribus elapsis abhinc seculis, exercent.

Praecipuos, qui hanc quaestionem attigerunt, scriptores, prout sua quemque aetas afferet, ex ordine enumerabimus, iisque immorabimur solis, quos ampliora speciosioraque de Poenorum itinere loquutos aut doctrina commendabit aut opinio, quantumvis singularis et a nostra aliena, digna tamen quae latius exponatur.

1515. Primus recentiorum de Hannibalis itinere inquisivisse videtur auctor operis, anno MDXV editi, cuius titulus est : « La totale et vraie description de » tous le passaiges lieux et destroictz, par les quels » on peut passer et errer des Gaules ès Ytalies, et » signamment par où passèrent Hannibal, Julius » Cesar, et les très Chrestiens, magnanimes et très » puissants roys de France, Charlemaigne, Charles » VIII, Loys XII et le très illustre roy François, à » présent régnant, premier de ce nom, etc. etc. On

1. Ea de re scripserunt *Deluc*, et Com. *Fortia d'Vrban*, quibus plurimum nos debere profitemur.

» vend les dits livres à Paris à la rue Saint-Jacques, » près Saint-Yves, à l'enseigne de la Croix de Bois, » en la maison de Toussains Denys, libraire. *Cum privilegio*; 28 feuillets de 2 pages chacun, in 4°, avec » cartes aux feuillets 4 et 13 ». Cuius operis auctorem si audias, folio 11, Hannibal per Centrones (*le val de Tarentaise*) in Sabaudia, inde a monte dicto *Jouvet* ad Augustam Praetoriam (*la cité d'Aoste*) devenit, unde Eporediam et Vercellas transgressus Mediolanensem agrum invasit. Non supervacuum erit obiter animadvertere, huic, quam fovemus, opinioni favisse primum recentiorum, qui rem tractavit.

1664. Honoratus *Bouche* Rhodanum ab Hannibale, Avenionem inter et Arausionem traiectum censet, et Delta illud Polybii Rhodano et Isara confluentibus comprehensum in Valentino agro, ac denique Poenos per Cottiam Alpem in circumpadanos campos transmittit. (*Histoire de Provence*, in-folio, tom. I., pag. 393 sqq.)

1664. *P. Labbe*, S. J. « Dissertatio de itinere Hannibalis, cum epistola historica de Lugduno ». Lugduni, in 4°; quem memorat *Fontette*, n.° 263.

1694, 1696, 1697, 1698. Cl. *Menestrier*, e Societate Iesu, viam Poenorum per Lugdunum, Gesium, Vallesiam, Penninumque iugum describit. Ille quidem veteri quodam chartarum codice (*cartulaire*) fretus, canalem fuisse olim quo Rhodanus et Araris inter se iungebantur antequam confluerent, et inde Insulam recte appellari fuse contendit. Vid. *Divers Caractères des ouvrages historiques*, etc. 1694, in-12, p. 388-427. *Histoire civile et consulaire de Lyon*; 1696, in-fol. *Lettre sur le passage d'Annibal*, *Journal des Savants*, septembr. 1697, p. 400 sqq. *Statuts de Bresse*, *par Collet*, 1698, in-fol. princip.

1719, 1725. *Mandajors*, ex Inscriptionum Academia, postquam unam edidisset iam disputationem de castris Hannibalis iuxta Rhodanum (*Académie des Inscriptions*, in-4°. III, H. 99), alteram deinde de Hannibalis a Rhodano ad Alpes itinere (ibid. V, H. 198), quaestionem hanc multo fusius tractavit in dissertatione, quae in Historia Galliae Narbonensis ab ipso condita invenitur Paris. 1733, in-12°). Antequam hoc opus non satis cognitum et tamen doctrina plenum in lucem prodiret, vulgo censebatur Poenorum exercitus Lugdunum usque devenisse, Insulaque habebatur regio ea quae confluentibus Rhodano et Arari comprehenditur; tum de parte, qua aditus in Italiam patuisset, ambigebatur: contendentibus aliis Penninas Alpes superatas esse; aliis, in Allobrogas regressum Hannibalem, eorumque agro meridiem versus peragrato, Cottiana iuga esse ingressum. Donatus *Acciaiuoli*, vir doctrina insignis, Florentiae natus, anno 1428, primus omnium, ut opinor, singulare hoc commentum in vita Hannibalis exposuit, quae tam eleganter scripta erat, ut e graeco Plutarchi in latinum versa crederetur, et debitam Plutarcho fidem consequuta fuerit. Quamquam tali sententiae ipsa ratio repugnat, nemo tamen eam adducere in dubium ausus est; donec tanti ultor erroris *Mandajors*, Rhodanum a Carthaginiensibus Rupem-Mauram inter et Pontem Sancti-Spiritus traiectum, eos deinde adverso flumine devenisse ad eum locum in quo Isara Rhodano infertur, et hic sitam esse Insulam demonstraverit. Tum vero per Taurinum saltum in Italiam traducit punicum agmen.

1727-1730. Huius se opinionis participem profitetur clarissimus *Folard*, exquisiti in Polybium commentarii auctor. (Vid. *Histoires de Polybe, traduites*

du grec par D. Vincent Thuillier, avec les commentaires du chevalier Folard, Paris. 6 vol. in-4°).

1739. Peritissimus Geographiae vir *Danville*, qui Historiis venerandi Rectoris *Rollin* Atlantem addidit, specialem edidit tabulam, in qua iter Hannibalis descripserat, cum hoc titulo : *Carte pour l'expédition d'Annibal, sur laquelle son passage en Italie et les principales de ses marches sont tracées, etc.* Ipse quoque Insulam Isara et Rhodano conclusam censet ; inde Poenorum aciem per Tricorios, ad Brigantium, et mox ad Alpem Cottiam, recta quam maxime regione deducit.

1743. *Panégyrique de la ville d'Arles par le père Fabre de Tarascon*, in-4° (vide huius operis Excerpta, *Journal des Savants de* 1744, p. 567 sqq). Scriptor ille, obiter quaestionem aggressus, Livium ducem sequitur; sed novi aliquid tentat, locum ubi Poeni ad Rhodanum devenerunt ab hoc in quo fluvium traiecerunt discriminandum ratus: falsum certe, nec ullo testimonio probabile commentum.

1765. *Grosley*, in opere cui titulus, *Nouveaux mémoires sur l'Italie par deux gentilshommes suédois* (*Journal des Savants*, 1765, octobr. p. 145), montem dictum *Cenis* ab Hannibale superatum arbitratur.

1769-1770. Vir illustris *Le Marquis de Saint-Simon*, qui belli in Alpibus a Gallis, anno 1744, gesti historiam condidit, longam operi praefationem praemisit, in qua viam Hannibalis unice perquirit. A Livio primum non dissentire videtur: ubi autem ad Druentiam perventum, non adverso amne ad Taurinum saltum tendit, verum in Barcilonae (*Barcelonnette*) vallem iter flectit. Mirandam prorsus opinionem, cui neminem adversari ausurum putat, rapide exponere operae pretium est. Hannibal primum post-

quam traiecit Isaram, prope Sancti-Marcellini fanum, triginta circiter millia supra confluentem, Viennam Allobrogum devenit: tum secundo flumine ad urbem Tricastinorum praecipuam, ubi copias transmiserat, regreditur. Viam deinde scriptor noster rectissimam per montes nullo impeditus obstaculo ad Druentiam instituit, quam infra Vapincum assequutus, ad Barcilonam ipsam decurrit. Mox Esubianos (*vallée de l'Ubaye*) et fauces Argenteriacas (*Col de l'Argentière*) transgressus non in Sturae vallem Pedemontiumque descendit, at in summis errat Alpium iugis septemtrionem versus usque ad montem Vesulum (*Viso*), cuius in radicibus Padus exoritur. Huius verba sunt: « Je me retrouve avec Annibal sur le mont Viso, » sans m'inquiéter de tous les détours, où la fraude » de ses guides, son peu de confiance en eux, . . . » a dû le faire errer pendant neuf jours, etc. » Et ecce proditionis reum traducit Magilum, optimum regem, qui fideliter hactenus in amicitia et foedere Carthaginiensium steterat, sed qui nunc non alio proposito reliquisse Italiam censendus est, quam ut Hannibalem Barbaris traderet, exuviasque illius opimas reportaret. In hoc rerum statu heroëm suum deserit auctor.

1770-1773. *Abauzit* anno 1679 natus, vita defunctus anno 1767, minime adspernanda quaedam de itinere Hannibalis disputavit. Quae quum mortuo tantum auctore cum ceteris eiusdem operibus edita sint (*OEuvres diverses*, *Genève* 1770, in-8°, et *Amsterdam* 1773, 2 vol. in-12); dissertationem eius ab anno nón quo composita est, sed quo in lucem prodiit referre possumus. Breve quidem opus, multa vero paucis verbis comprehendit. Auctor cura quam maxima rationes ponderat Livio obiiciendas; ideoque

Polybianae narrationi favet. Sed postea sententiam mutavit: literis enim a doct. *Mann* ad ipsum scriptis, notas addidit, quibus, contra quod ipse prius iudicaverat, eruditissimi *Mann* auctoritate victus, Livium cum Polybio concordem esse vult, et Carthaginiensium copias per montem *Cenis* traducit. Ceterum non adeo contraria Polybio protulit, quum una eademque via ad Montem-Melianum perveniatur. Inde autem divergere illi in Maurianam malunt, urbemque nomine Sancti-Ioannis nuncupatam (*Saint-Jean de Maurienne*) eam esse putant, qua Poenus potitus est. Itaque in faucibus, quae propter hanc urbem reperiuntur ab Allobrogibus ex improviso paene oppressus fuerit; dein Alpibus superatis descenderit ad Ripulas (*Rivoli*), ubi montes demittuntur, non procul Augusta Taurinorum.

1774-1776. Iam variae illae de transitu Alpium opiniones variis ab auctoribus emissae ac defensae erant, quum apparuit e Scotia vir praestantissimus *Melville*, qui quidem quum decem annos in Indiae occidentalis insulis summam rerum civilium militariumque administrationem splendide obtinuisset, publicis subito muneribus depositis, totus se bellicarum rerum historiae et antiquitatis studio contulit. Quare per tres annos integros, 1774, 1775, 1776, Helvetiam, Italiam, Germaniam peragravit; loca proeliis insignibus illustrata bene curiosus invisit; urbes et oppida claris olim obsidionibus nobilitata recognovit, diversasque penetravit regiones, quacumque memorandos bellorum eventus veteres et recentiores historiae adscribebant.

Polybii nomine et ingenio fretus, ratione, ut ipse ait, duce, viam qua Hannibal invasit Italiam, indicavit. Comprobata doctissimorum virorum *Mandajors*

et *Danville* opinione, nempe Rhodanum a Poenis circa Rupem-Mauram esse traiectum, Insulamque in Isarae et Rhodani conflnente sitam, iam ab itinere quod illi descripserant, avertitur, et, quoniam Polybium cum Livio conciliare nequit, illum ad Insulam usque prosequutus, quam, ex tali initio, unicam natura et ratio viam indicabant, ingreditur, Graiamque ad Alpem, tendit paulo longiore quidem itinere, sed sapientiae magis consentaneo, quam quae a prioribus inventa erant. Traiecto Isara, exercitum adversa Rhodani ripa usque ad Figlinas, hodie *Saint-Rambert*, ivisse affirmat, relictoque ibi fluvio per Allobrogas ad radices montium prope oppidum Scalarum (*le bourg des Echelles*), unde Camberiacum peteret, et per Graiam Alpem in Salassos deferretur.

Apertum Polybii volumen manu gerens cl. *Melville* Hannibalis iter investigabat; et saepe ardentioris animi vi abreptus, loca parum certo auctoris graeci narratione indicata quasi deprehenderit, sibi gratulatur. Ac nescio an non talem in errorem inciderit, quum rupem e gypso albenti quod, non procul a pago *Villar*, ad laevam torrentis dicti *de la Recluse* ripam eminet, eandem esse atque τὸ λευκόπετρον a Polybio memoratum existimat. Ceterum quum tanta sit viri eruditio et sagacitas, dolere satis non possumus, quod eius opinio qualem conceperat, publici iuris non facta sit. Eam quidem amplexus est doct. *Deluc*, sed multa ex ingenio addidit, aut mutavit.

1779-1786. Quod si illum ducem habuisset *De Saussure*, vir omnibus cognitionibus ad solvendam quaestionem necessariis ornatus, eam profecto attentione digniorem iudicavisset.

Sed vix eam attigit, Livioque plane obsequutus, quacumque ille viam flectit, hac et ipse graditur.

Montem tamen dictum *Cenis*, non qui nuncupatur *Genèvre*, a Livio designatum putat. (*Voyage dans les Alpes*, *tome* 4, *édition in*-8°, §. 987.)

1788, 1789. Quae iam obsoleverant, opiniones in medium retraxerunt *Dulems* et *Chrétien de Lorges*. Quorum prior in opere, cui titulus, *Itinéraire des routes les plus fréquentées*, etc. Paris, 1788, in-12, Equitis *Folard* sententiam restituit, hoc praecipue nixus argumento, quod ex uno monte, prope Ocelum sito, monstrari exercitui potuerint circumpadani campi. Alter autem in libro sic inscripto, *Essais historiques sur le grand Saint-Bernard*, 1789, *in*-12, per hunc unum de quo loquitur montem Italiae aditum, Hannibali patere potuisse contendit, omniaque ante se in huius sententiae defensionem memorata lucro apponens, Livium, quia cum ipso non consentit, saepius increpat, acerbus castigator.

1763-1792. Opinionis huius, quantumvis rarae atque singularis, aliquando defensor nobilissimus exstitit *Gibbon*, qui romani imperii casus in historia sua tanta cum laude explicavit. Praeclara quaedam de hac re invenimus in eius miscellaneis operibus, adscripta die octobris 24, anno 1763. Quum primum Cluverii librum legisset, qui de transitu Alpium tractat, Polybium cum Livio conciliari non posse perspexit: itaque exposuit, quae causa Livium induxerit, ut Hannibalem per Cottias Alpes deduceret, et opinionem Veterum, scilicet in Salassos omnium primos eum descendisse, repudiaret. Tum ex Polybii narratione coniicit, Poenos se per summum Penninum Italiae intulisse. Argumenta ipse quibus utraque firmatur refelliturque opinio examinat, et demum dubii tenax ita concludit: *Latini scriptoris narrationem esse verisimiliorem, graeci autem auctoris veram magis vi-*

deri. Hac quamquam dubii specie involutus, *Penninae Alpi* tamen se favere satis significat. Doctissimi vero *Danville*, cuius scientiam maximi faciebat, auctoritate postea victus, a priori sententia videtur destitisse, et deinceps pro saltu Taurino militasse; quippe eum anno 1792 viae a cl. *Danville* descriptae defensorem se ostendisse compertum habemus.

Non adeo quidem valide unquam opinioni adhaeserat, qua summum Penninum superasse Carthaginienses feruntur; neque credere poterat eos tantis ambagibus Romam petiisse. Falso autem ratus hoc a Polybio iter designari, quam alii cuivis fiduciam dare mens vetuisset, auctoritati comprobatae Polybii ultro deferebat. Miror sane tantum virum, quum sic Polybio faveret, tamen nequaquam suspicatum esse, alium inter Cottias Penninasque Alpes, locum posse cogitari, cui narratio Polybiana melius accommodetur. (Vid. *Gibbon's miscellaneous works and memoirs*; 2 vol. in-4°, Lond. 1796: nova exstat horum miscellaneorum operum editio *by lord Sheffield*, Lond. 1814, 5 vol. in 8°, priore multo amplior.)

1794. Eodem fere tempore quo *Gibbon* a Penninis Alpibus recedere incipiebat, vir in Anglia quoque non ignobilis *Whitaker*, opinionem quam ille repudiabat, confirmare nitebatur argumentis, quae in gravi cumulata libro invenimus: *the course of Hannibal over the Alps ascertained.* Lond. 2 vol. in-8°. Quo in opere non solum revocata collectaque sunt omnia qualiacumque in huius opinionis defensionem composita; at novi etiam exponitur itineris descriptio, quam paucis hic verbis contractam referemus. Hic neque Polybio neque Livio obsequutus, Rhodanum e regione vici *Loriol* traiectum fuisse, Insulamque Allobrogum Rhodano et Arari comprehensam ar-

bitratur, quod iam antea Donatus *Acciaiuoli*, et clar. *Menestrier*, S. I. Mox vero nullius priorum vestigiis insistens, a Lugduno ad Genevam transcurrit, supervacaneum ratus indicare, qua Poeni ingressi sint via. Sic et a Geneva sexaginta millia passuum emensus, Octoduri (*Martigny*) consistit. Hic occurrunt, ut ipse opinatur, fauces per quas Poeni Alpes invasere: quam vere urbem expugnarunt, ea nunc vocatur *Saint-Branchier*, novem circiter millia passuum ab Octoduro distans. Exercitus deinde ab loco dicto *Orsières* regressus, ut vallem *de Bagnes* subiret, postquam quinque totos dies ibi consumpserit inter scopulos insuperabiles, tunc demum in pagum Sancti-Petri nomine descendit, ita ut sextis castris vix novem millia emensus fuerit: nam hinc ad stationem modo citatam, *Saint-Branchier*, ea est distantia; neque haud minor ad scandendum montium verticem supererat. Tam dementem opinionem confutare, quis operae pretium putabit? Ergone vir ille, qui Hannibalis iter nova luce debuerat illustrare, tenebris contra quibus oppressum iampridem fuerat, caliginem quoque suam circumfudit. Et ideo venia minime dignum indico, quod a nobilissimo *Melville* documenta acceperat huic quaestioni tractandae utilissima; at nimia res novandi cupiditate abreptus, viam quae a nullo antea tentata foret, patefacere sibi destinaverat.

1794. Interim vestigia Hannibalis Fred. Leop. Comes *de Stolberg*, poëtae more ac modo, inquirebat in Medullis (*la Maurienne*) inter vicos *la Chambre* et *Modane*, ratusque se in locis a victore Sagunti olim peragratis versari, tantum admiratus virum exclamabat: « Quels » furent les moyens qu'Annibal employa pour passer » ces vallées, avant qu'on y eût ouvert des chemins? » Les souvenir de ce grand guerrier nous anima:

» nous contemplions les rochers impraticables, entre » lesquels, lui, son armée et ses éléphants se frayè» rent un passage. Nous avions devant nous ces blocs » nombreux, qui, précipités des hauteurs qui nous » dominaient, sont épars dans le lit de la rivière. » Qui peut dire que ces blocs ne sont pas l'artillerie » que les sauvages habitants des Alpes déchargèrent » sur les Carthaginois, quand ils virent pour la pre» mière fois la sainteté de la nature inaccessible ainsi » profanée? » Vtinam quae laudat poëta, ea quoque historia, et ars critica comprobarent! At illustriss. *de Stolberg* nusquam certis validisque argumentis demonstravit, se in eo vere loco versatum esse, qua transiit summus ille Imperator, in quem laudibus extollendum elegantissimi ingenii flores ultro profudit. (Vid. *Travels in Germany, Italy and Sicily, by Stolberg; London*, 2 vol. in-4°, tom. I, pag. 191, in versione anglica editionis germanae, quae prodiit anno 1794, *Koenigsberg*, 4 vol. in 8.°)

1802. Opinionem a viris doctissimis *Abauzit*, *Mann*, *Simler* et *Grosley* expositam, non minore ingenio et sagacitate propugnat *Albanis Beaumont*, qui, quum sciret montem *Cenis* Romanis tunc temporis fuisse invium, alio declinandum esse censuit, tramitemque tredecim passuum millibus distantem, Etesiam (*nord-est*) versus aperuit. Quo ut deveniatur, a loco appellato *Lans-le-Bourg* eundum adverso amne, cui Arcus nomen, trans vicum *Bessans*, unde fauces angustissimae incipiunt, quae ad vallem *de Vice* in Pedemontio, ac deinceps in vallem *de Lanzo*, demum ad Augustam Taurinorum perducit. Hoc iter auctor ipse quum decucurrisset. anno 1782, sibi visus est Poenorum vestigia deprehendisse, qua circumpadanos agros penetrare debuerint. Id tamen se coniectura

assequi non certo affirmare dicit, immo optare, ut novae de hac re perquisitiones instituantur: quas ipsi suscipiendas si otium permisisset, ab ea opinione, credo, mox destitisset, quae nullis bene firmatur argumentis. (Vid. *Description des Alpes Grecques et Cottiennes, ou Tableau historique et statistique de la Savoie, par. J. F. Albanis Beaumont.* Parisiis, edit. *Didot*, 1802, 4 vol. gr. in 4°, fig. et atlas in-fol.)

1802. *Villars, Mémoire envoyé à l'Institut. Notice des travaux dè la classe de littérature, lue le* 15 *vendémiaire an* 10 (*Mémoires des Sociétés savantes*, II, 66.) Auctor in incerto reliquit, Alpemne Penninam an Graiam transcenderit Hannibal: videtur tamen Graiae magis favere.

1811-1813. Ex ordine temporum sequitur quorundam mentio operum, quae pro Penninis aut Cottiis Alpibus faciunt.

Histoire des campagnes d'Annibal en Italie pendant la deuxième guerre punique, etc. *par Frédéric-Guillaume (de Vaudoncourt), général de brigade. Milan, de l'imprimerie royale;* 3 vol. in-4°, atlas.

De Rivaz, Mémoire pour prouver que le passage d'Annibal a eu lieu au grand Saint-Bernard. (Vid. *Moniteur du* 30 *décembre* 1813.) Ant. Fr. *Delandine, Mémoire sur cette question: de quel côté Annibal parvint-il des Gaules en Italie?* (per Lugdunum et Alpes Penninas). Vid. *Mémoires bibliographiques et littéraires par Delandine.* Paris. *Renouard*, pag. 125, et sqq.

1818. *Annales des faits militaires, faisant suite aux Victoires et conquêtes des Français, tom. I, cahiers* 6, 7 et 8. Paris. C. L. F. *Panckoucke.*

1818. *J. A. Deluc.* In hoc denique opus incidimus, quo Hannibalis iter, caligine hactenus et tenebris quas viginti seculorum doctrina et eruditio vincere

nequiverunt, involutum, controversiis tamen tritum semper redivivis, tot scriptorum lucubrationibus exercitum, speciali tandem cura tractatur, atque amplissimis illustratum explicationibus novo lumine distinguitur.

Cuius operis auctor, Londini, anno 1795, commoratus, nobiliss. *Melville* colloquiis frui potuit, et quidquid hic anno 1775 Alpes perlustrans animo collegerat, ipse edidicit, partimque notis manuscriptis quas ipsi tradidit vir doctissimus, partim eiusdem sermonibus victus, opinionem veram tandem se assequutum existimavit. Ei tamen antequam adhaereret, ipse quaestionem tantis controversiis impeditam perpendit, Polybii textum contulit cum optimis eius versionibus, splendidissime scripta de eventu tam memorabili perlegit, vias a Romanis per Alpes munitas dignovit, et locorum distantias in optimorum Geographorum tabulis dimensus, eas cum mensuris a Polybio adhibitis comparavit.

Duas in partes apprime distinctas dividi potest clariss. *Deluc* opus, sic inscriptum: *Histoire du passage des Alpes par Annibal.* Priori parte disserit, quam Hannibal viam a Pyraeneis ad Rhodanum sequutus fuerit, quo loco flumen traiecerit, quantum spatii abhinc ad Insulam usque sit emensus, haec ipsa regio ubi sita sit, denique quanam montes fabulosae altitudinis transcenderit. Qua in parte nec acumen certe, nec ordo lucidus desiderabitur: adde quod praecisis Polybii verbis tota nititur. Altera vero pars omnis in eo versatur, ut quomodo agmen incesserit ab Insula ad Centronum fauces, accurate et minutatim innotescat. Quum autem Polybius huc paucissima afferat, neque ullam locorum designationem interponat, nihil firmum et indubitatum recens scriptor emittere

potest; omniaque, certa auctoritate destitutus, prout libet, instituit, et in ordinem digerit. Hanc opinionem iam supra accurate perpendimus, et tam fuse quidem, ut inde cognosci et probari facile possit.

1819. Vir hodie in Europa ingenii acumine et doctrina praestantissimus *Letronne*, clarissimo *Deluc* adversatur: illius tamen, etsi me multum movet auctoritas, sententiam pro Livio pugnantis ausus sum non sequi, et eis, quae obiecerat, supra iam respondere studui. (*Journal des Savants. Janvier* 1819, Paris. in 4°, pag. 22 sqq. et *Décembre*, pag. 753 sqq.)

— *Dissertation sur le passage du Rhône et des Alpes par Annibal, l'an* 218 *avant l'ère chrétienne, avec une carte qui représente la marche d'Annibal depuis Nîmes jusqu'à Turin.* (*Le Comte Fortia d'Urban.*) Paris. altera edit. 1819; tertia 1821; in-8°. Punicum agmen auctor per saltum Taurinum ducit: at novam omnino sententiam de Insula commentus est, quam in Cavaris, Rupi-Maurae proximis, excogitat. Hunc confutatus est cl. *Letronne*, *Journal des Savants*, 1819, pag. 35 sqq.

— *Recherches sur la géographie ancienne et les antiquités du département des Basses-Alpes; par D. J. M. Henri: à Forcalquier*, in-8°.

1820. Transitus Hannibalis per Alpes, cum tabula geographica, *Morgenblatt*, februar. 1820, *Stuttgard*, *Cotta*, in-4°. Hanc dissertationem, nomine mihi tantum notam, obtinere non potui.

— *A Dissertation of the passage over the Alps by a member of the university of Oxford.* — *Oxford and London*, 1820, in-8.° Eximium opus, et summa eruditione plenum; cuius auctor novam lucem disputationi inferens, opinionem clariss. *Mervill.* et *Deluc*

sequitur et confirmat, neque tamen, huius ad instar, iter Hannibalis adeo concinniter et affirmate ab Insula ad Graias Alpes demetitur et delineat.

Illa tantum super hac quaestione opera mihi innotuerunt, quae per trecentos abhinc annos concinnata et saepius repetita, maximam in ea utilitatem simul et oblectamentum reponi satis significant. Quis enim segni frigidaque mente audire queat, quot obices summus ille Carthaginiensium imperator perruperit! qua audacia cum ipsa rerum natura colluctatus, montium altitudinem nivesque caelo prope immixtas transcenderit! quam nobili impetu in Romanos gentium dominationem iam affectantes invectus, ferrum flammamque urbi aeternae minitabundus irruerit, et viam, qua Roma exscindi posset, futuris hostibus patefecerit!

> Annibal l'a prédit croyons-en ce grand homme,
> Jamais on ne vaincra les Romains que dans Rome.
>
> RACINE, *Mithridate*, act. III, sc. I.

Hae rationes me adduxerunt, ut diutius in memorabili illo secundi belli punici initio immorarer, omnesque meae mentis vires intenderem ad hanc partem accurate disputandam. Vnum superest, ut doleam nondum in lucem prodiisse iampridem exspectatum opus viri omni doctrinarum genere insignis *Walckenaer* [1], quo si adiutus et suffultus forem, nihil amplius desiderandum mihi videretur.

1. *De l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, secrétaire-général de la préfecture de la Seine, maître des requêtes.*

TABVLA

RERVM QVAE IN HOC QVARTO VOLVMINE CONTINENTVR.

VOLVMINIS QVARTI FINIS.

Z

1.3.35